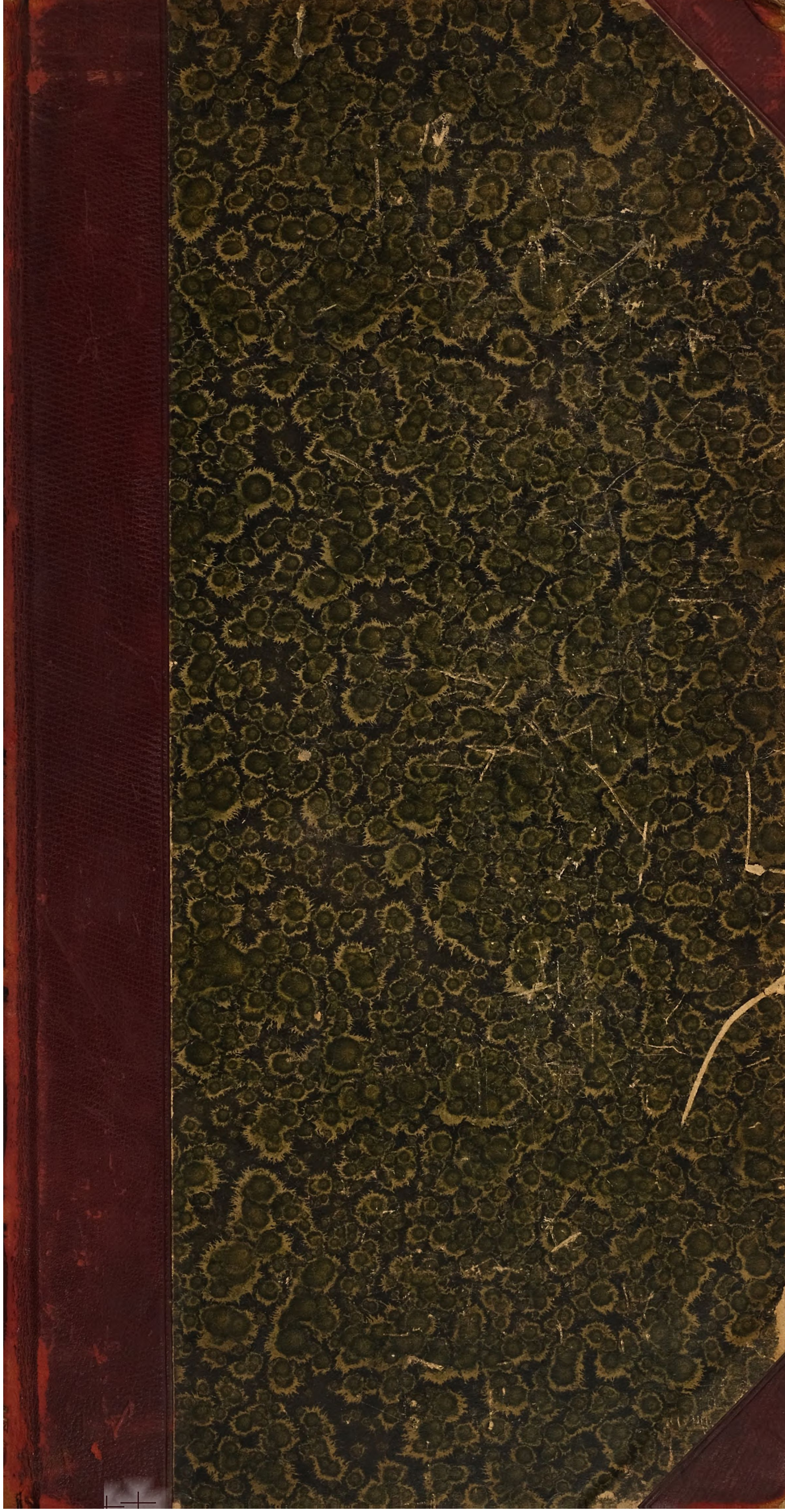

A. Br.

305^h

2°

Mahābhārata

॥ अथ श्रीमहाभारते वनपर्वे प्रारभ्यते ॥

वनपर्व.

पादव

शत्रु

श्रीगणेशाय नमः ॥ यो देवो मुनिनिचयधुधाधुधान् यचृष्ट्या मुनिनिवहोऽपि तृप्तिमाप ॥ तस्यैवं निजजगदंतरात्मभावं व्याकर्तुः पदमुपयाम गोपमूनोः ॥ १ ॥ यज्जिज्ञासा लभ्यते यज्ञमुख्यैर्यत्रैकाग्र्यं प्रार्थ्यते संयमाद्यैः ॥ तं सेवेऽहं सहुरुं लक्ष्मणार्यं ब्रह्म ब्रह्मज्ञानिवंशावतंसं ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ॥ कुर्मो गुरुणां हृदयानुरुपमारप्यके पर्वणि भावदीपं ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वस्मिन् पर्वणि द्रौपदीत्राणेन भक्तेर्माहात्म्यं दर्शितं सा च प्रतिज्ञापालनसत्समागमतीर्थाटनस्वधर्माचरणादिना लभ्यत इति तत्तदाख्यायिकामुखेनेह प्रतिपाद्य द्रौपदीदत्तशाकलेशाशनेन कृष्णे तृप्ते सति दौर्वासोपाख्यानेन भगवतो जगदंतरात्मत्वं दर्शितं धर्मयुधिष्ठिरसंवादेन भगवत्तत्त्वमधिगमोपायसहितं च संक्षेपेणोक्तं एवं द्यूतजिताः

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ॥ धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥ श्राविताः परुषा वाचः सृजद्विर्वैरमुत्तमं ॥ किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥ कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःस्वमेयुषः ॥ वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥ कै वै तानन्ववर्त्तत प्राप्तान्वयसनमुत्तमं ॥ किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनां ॥ ४ ॥ कथं च द्वादश समा वने तेषां महामुने ॥ व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिधातिनां ॥ ५ ॥ कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषितां ॥ पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ॥ ६ ॥ वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यत्पद्यत ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरण तपोधन ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसां ॥ कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ॥ धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ९ ॥ वर्द्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पांडवाः ॥ १० ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परिचतुर्दश ॥ रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥ गतानितान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ॥ गर्हयंतोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ॥ १२ ॥ ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परं ॥ १३ ॥ ॥ पौरा ऊचुः ॥ ॥ नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ॥ १३ ॥

पार्था इत्यादिना मंत्राय समुपाविशन्नित्यंतं ग्रंथेन तत्र प्रथमेऽध्याये सदसत्संगयोगुणदोषौ । द्वितीये शौनकयुधिष्ठिरसंवादेन काम्यधर्मोन्नदा योगप्रशंसा च दर्शिता । एवमिति पार्था इति च्छत्रिन्यायेन माद्रीसुतयोरप्युपलक्षणं दुरात्मभिर्दुष्टचित्तैः सहामात्यैः कर्णादिभिः निकृत्या छलेन ॥ १ ॥ पूर्वः पिता परीक्षित् तस्य पितामहाः ॥ २ ॥ एयुषः प्राप्तवतः ॥ ३ ॥ उत्तमं तीव्रं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्रविणं पराक्रमस्तेजो देहकांतिश्च ते उभे पुष्कले येषां ते भूरिद्रविणतेजसः । द्रविणं च पराक्रमे इति विश्वः ॥ ८ ॥ गजसाह्वयात् हस्तिनापुरात् ॥ ९ ॥ वर्द्धमानपुरं नाम ग्रामविशेषस्तदभिमुखं द्वारं तस्मात् बृधुहिंसायां वर्द्धमाना हिंसकास्तेषां पुरं कुत्सितमार्गेण निःसारिता इत्यन्ये ॥ १० ॥ परिचतुर्दश अधिकचतुर्दशः पंचदशेत्यर्थः । संख्याव्ययासन्नोति समासः समासांतविधेरनित्यत्वाद्बहुव्रीहौ संख्येय इति प्राप्तस्य उच्चप्रत्ययस्याभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रकृतिनिर्घृणः स्वभावनिर्दयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सानुक्रोशः सदयाः महात्मान उदारचिन्ताः । विजिताः इन्द्रियाणि च शत्रवश्च यैस्ते विजितेन्द्रियशत्रवः । च्छीरकार्यान्निव-
र्तिका चित्तवृत्तिः । धर्मो यमनियमादिस्तस्य आचरणमाचारो धर्माचारः ॥ १८ ॥ कौंतेयत्वं माद्रेयत्वं माद्रेयस्वपि पर्याप्तं माद्रीति न्हस्वत्वमार्षं ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ भक्तानाराधनापरान् । अनुरक्तान् प्रीतिमतः । सुहृदो वेतनाद्युपकारमनपेक्ष्योपकारकान् । प्रियान् प्रीतिविषयान् । हितेतरानभ्युदयसाधनपरान् हितेतरानित्यलुक्समासः प्रि-

यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ॥ कर्णः दुशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४ ॥ न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखं ॥ यत्र
पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १५ ॥ दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ॥ अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १६ ॥ ने-
यमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छंति पांडवाः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ॥ ह्री-
मंतः कीर्तिमंतश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽनुजग्मुस्ते पांडवांस्तान्समेत्य च ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे कौंते-
यान्माद्रिनंदनान् ॥ १९ ॥ क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान् दुःखभागिनः ॥ वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २० ॥ अधर्मेण जिता-
न श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ॥ उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ ॥ २१ ॥ भक्तानुरक्तान् सुहृदः सदा प्रियहितेतरान् ॥ कुराजा-
धिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ॥ शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २३ ॥ वस्त्र-
मापस्ति लान्भूमिं गंधो वासयते यथा ॥ पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४ ॥ मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ॥ अहन्य-
हनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५ ॥ तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ॥ सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २६ ॥
येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ॥ तान्सर्वे तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २७ ॥

याश्च ते हितेतराश्चेति विग्रहः न विनश्येम विनाशं न प्रार्थयामहे प्रार्थनायां लिङ् नेति वितर्के । विनश्येमेतितर्कयामह इति प्राञ्चः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आपः अपः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
अवदातानि शुद्धानि विद्या वैदिकी न तु कौलिक्यादिः । कर्म वेदार्थानुष्ठानं । योनिः पूर्वप्रज्ञा ज्ञेयनयागादेर्हि सासाधनस्य वेदार्थत्वेपि नावदातत्वमस्त्यतो जन्मांतरीयसंस्कारोपि शुद्ध एवा-
पेक्षितः । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेरत्र योनिशब्देन मुख्यं प्रवृत्तिकारणं पूर्वप्रज्ञैव ग्राह्यं अन्येतु योनिशब्देन पितृमातृशुद्धिमाहुः समास्या संगतिः । संपूर्वस्यासगतावित्य
स्य रूपं अपिशब्दाच्छास्त्रमपि सम्यक् ज्ञानहेतुतया गुरु सत्संगस्तु ततोऽपि गरीयान् । न गाथा गाथिनं शास्तीति केवलशास्त्रस्य प्रागेवाकिंचित्कर्तव्योक्तेः ॥ २७ ॥

निरारंभाः अग्निहोत्राद्यकुर्वाणा अपि हिशब्दः। एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसः पूर्वेऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रि र इति श्रौतीं प्रसिद्धिं द्योतयति तत्संगाच्छब्दात्मविद्यानां किमग्निहोत्रादिनेति भावः॥२८॥
न सिद्ध्यन्ति सिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तां न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अविषयैः अगोचरपरिचितैरित्यर्थः धर्मकामार्थसंभवाः धर्मादीनां संभव उत्पत्तिर्येभ्यस्ते शिष्टानां वेद-
प्रामाण्यवादिनां संमताः ॥ ३१ ॥ समस्ताः एकीभूताः व्यस्ताः पृथक्पृथग्भूताः श्रेयः स्वर्गादपि प्रशस्ततरमात्ममुखं ॥ ३२ ॥ एवं पौरवचनैः सत्संगगुणाः असत्संगदोषाश्च उपादाना

निरारंभाह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २८ ॥ असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ॥ ध-
र्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २९ ॥ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ॥ मध्यमेर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्त-
मैः ॥ ३० ॥ अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ॥ ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ॥ लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंम-
ताः ॥ ३१ ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ॥ इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ३२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
॥ धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३३ ॥ तदहं भ्रातृसहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः ॥
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकंपया ॥ ३४ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ॥ सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाव्हये ॥
३५ ॥ ते त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ॥ युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविब्वहलाः ॥ ३६ ॥ निवर्ततागता दूरं समागमनशा-
पिताः ॥ स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३७ ॥ एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितं ॥ कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च
भविष्यति ॥ ३८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथाऽनुमंत्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः॥ चक्रुर्गार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ॥ ३९ ॥
गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःस्वार्त्ताः परमातुराः॥ अकामाः संन्यवर्त्तत समागम्याथ पांडवान् ॥ ४० ॥ निवृत्तेषु तु पौरैषु स्थानास्थाय पांडवाः ॥
आजग्मुर्जान्हवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटं ॥ ४१ ॥ ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पांडवाः ॥ ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचिं ॥ ४२ ॥

य हानाय च उक्ताः धन्या इत्यादिना शत्रोरपि सुखं देयमिति दर्शयति पौरनिवर्तनप्रसंगेन ॥ ३३ ॥ स्नेहो वात्सल्यं तत्सहिता अनुकंपा दया स्नेहानुकंपा तया ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शोकसं-
तापविब्वहलाः शोकः इष्टवियोगजं दुःखं तेन संतापः देहेंद्रियादेरवसादस्तेन विब्वहलाः व्याकुलाः ॥ ३६ ॥ आगमनेत्यविभक्तिकं अस्माभिः सह आगमने शापिताः मम शपथं कारिता इत्यर्थः॥
३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समागम्य स्पृच्छ च ॥ ४० ॥ निवृत्तेषु तु पौरैष्वित्यादिनाधिकपापान् धृतराष्ट्रजानित्यंतेन ग्रंथेन धर्मात्मानमनिच्छंतमपि बलात्संतोऽनुशृण्वतीत्युच्यते ॥ ४१ ॥
ऊषुः वासं चक्रुः ॥ ४२ ॥

उदकेनैव न त्वन्नेन ऊर्षुर्निन्युः ॥ ४३ ॥ साम्रयः दारैः सहिताः अनग्रयस्तदन्ये स्नातक ब्रह्मचार्यादयः ॥ ४४ ॥ प्रादुष्कृताः प्रकटीकृताः अग्रयो वैस्ते रम्यत्वं तापविरहात्संध्यारागादि
शोभातश्च दारुणो रक्षः पिशाचादिसंचारकालत्वात् ब्रह्मघोषपुरस्कारः उच्चैः श्रुत्युपन्यासपूर्वकः संजल्पः परस्परसंवादः ॥ ४५ ॥ आश्वासयंतः वनवासस्यापि श्रेयस्करत्वोपपादनेनेति
शेषः ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ प्रभातायामरुणोदयेन उद्दीपितायां रजन्याश्चरमभागे इति यावत् यियासतां यातुं गंतुमि

उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकार्शिताः ॥ अनुजग्मुश्च तत्रैतान् स्नेहात्केचिद्विजातयः ॥ ४३ ॥ साम्रयोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणबांधवाः ॥ स
तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४४ ॥ तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४५ ॥
राजानं तु कुरुश्रेष्ठ ते हंसा मधुरस्वराः ॥ आश्वासयंतो विप्राश्चाः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अ-
रण्यपर्वणि पौरप्रत्यागमने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रभातायां तु शर्वर्या तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ वनं यियासतां वि-
प्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥ तानुवाच ततो राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ॥ २ ॥ फलमूला-
मिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः ॥ वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपं ॥ ३ ॥ परिक्षिश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ब्राह्मणानां प-
रिक्षिंशो दैवतान्यपि सादयेत् ॥ किं पुनर्मीमितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गंतुमुद्य-
ताः ॥ नार्हस्यस्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५ ॥ अनुकंपां हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्वते ॥ विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलंबिषु ॥
॥ ६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ॥ सहायविपरिश्रंशस्त्वयं सादयतीव मां ॥ ७ ॥ आहरेयुरिमे
येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ॥ त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८ ॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ॥ दुःखार्दितानिमान्क्ले-
शैर्नाहिं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ अस्मत्पोषणजा चिंता माभूते हृदि पार्थिव ॥ स्वयमाहृत्य चान्नानि त्वाऽनु-
यास्यामहे वयं ॥ १० ॥

च्छतां भिक्षाभुजः ब्राह्मणाः ॥ १ ॥ धनं राज्यं तदुभयकृता. श्रीः ब्राह्मणतर्पणादिरूपा शोभा चास्माकं नष्टेत्याह वयं हीति ॥ २ ॥ व्यालाः श्वापदाः वृकयाघ्रादयः व्यालो
भुजंगमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदंतिनीति विश्वः ॥ ३ ॥ ४ ॥ भक्ता अपि मूढाश्चेत्स्युः किं तर्हि तैरित्यत आहुः सद्धर्मदर्शिन इति सतो ब्रह्मणो ये धर्मोः सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वा
दयस्तदनुभविनः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अनुध्यानेन इष्टचित्तेन जप्येन स्वस्त्ययनेनेत्यहृष्टद्वारा उपकारमुक्त्वा दृष्टद्वारापि तमाहुः कथाभिरिति ॥ ११ ॥ प्रत्यादेशं धिक्कारं ॥ १२ ॥ एवं ब्राह्मणभरणसामर्थ्याभावात्स्व-
 त्त्वं राजानं प्रति शोकमोहनिवर्तकं वचनं शौनक आहत्याह इत्युक्त्वेति अध्यात्मं आत्मानं शारीरमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं वेदांतस्तत्र रतः ॥ १४ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सांख्यं
 प्रकृतिपुरुषविवेकस्तयोर्निष्णातः ॥ १५ ॥ शोके स्थीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्थानशब्दो हेतुवचनः शोको मनस्तापः भयं मरणात् त्रासः तयोर्हेतव इष्टवियोगानिष्ठसंयोगादयस्तेषां सह
 स्वादीनि ॥ १६ ॥ ननु धर्मे सामर्थ्याभावादेव मम शोकभये न तु राज्यच्युतिवनवासकृते इत्याशंक्याह न हीति प्रवृत्तिरूपो यज्ञदानादिधर्मो ज्ञानविरोधी ज्ञानेहि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मै
 वाभूत्तत्केन कं पश्येदिति द्वैतोपमर्दः श्रूयते । कर्माणि तु द्वैतोपजीवनान्यतस्तयोर्विरोधः प्रसिद्ध इति हिशब्दो द्योतयति पृथुबीजवधादिसाध्यत्वादोषबहुलश्चात एव श्रेयोधाती मोक्ष

अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ॥ कथाभिश्चाभिरम्याभिः सह रंस्यामहे वयं ॥ ११ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एवमेतन्न सं-
 देहो रमेऽहं सततं द्विजैः ॥ न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥ कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहुत्यभोजिनः ॥ मद्गत्या छि-
 श्यतोऽनर्हान् धिक्पापान् धृतराष्ट्रजान् ॥ १३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद् महीतले ॥ तमध्यात्मरतो
 विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः ॥ १४ ॥ योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥
 दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पांडितं ॥ १६ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ॥ श्रेयोधातिषु सज्जते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥ १७ ॥
 अष्टांगां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोभिधातिनीं ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्सा त्वय्यवस्थिता ॥ १८ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजन-
 स्य च ॥ शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदंति भवद्विधाः ॥ १९ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ॥ आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका
 महात्मना ॥ २० ॥ मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ॥ तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २१ ॥ व्याधेरनिष्टसंस्पर्शा-
 च्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ॥ दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २२ ॥

विरोधी तत्र न सज्जते नात्यंतमभिनिवेशिनो भवन्ति ॥ १७ ॥ एवं कर्मनिष्ठां निदिष्ट्वा योगनिष्ठां ग्राहयति अष्टांगमिति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाव-
 गानीति योगसूत्रोक्तानि संकल्पसंवाधादीनि वा वक्ष्यमाणान्यष्टावंगानि यस्याः सा बुद्धिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजा प्रज्ञा यां सर्वं कृत्स्नमश्रेयो मूलाज्ञानं तदभिधातिनीं श्रुतिस्मृतिभ्यां
 समायुक्तां सम्यक् दृढीकृतां । सा त्वय्यवस्थिताऽस्मत्सन्निधानादिति भावः ॥ १८ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु धननाशेषु अशनवसनाद्यभावात् दुर्गेषु दुस्तरेषु शारीरदुःखेषु विपरीतास्वापत्सु स्त्रीकर्षणा
 दिषु मनोदुःखेषु चोपस्थितेषु तैः संतो नावसीदंति शारीरं दुःखं तितिक्षया मानसं विवेकेन च नाशयितुं समर्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मव्यवस्थानकराः मनःस्थैर्येहेतवः ॥ २० ॥ व्याससमा
 साभ्यांविस्तरसंक्षेपाभ्यां ॥ २१ ॥ व्याधिः प्रसिद्धः अनिष्टं कंठकादिः श्रमो व्यायामः दृष्टमन्वादि ॥ २२ ॥

प्रतिकागदौषधोपानत्स्वास्थ्यान्नादिभिरुपशमनात् आधिव्याधिप्रशमनमविचिंतनाच्च क्वचिद्विषयेऽत्यंतनिमग्नचित्तस्य न मनोव्यथा व्यधिप्रभवा वेदना च भवतीति प्रसिद्धं इदमेव क्रियायोगद्वयं ॥ २३ ॥ मतीति अतो वक्ष्यमाणाद्धेतोः वैद्या विद्यावंतः प्रागेव मानसस्य शमं कुर्वते प्रियाख्यानैरनुकूलवचनैः बहुलाभदर्शनैर्धनहान्यादिजं संभोगोपनयैः ह्यादिसमर्पणैः कामादिजं ॥ २४ ॥ मानसस्य प्राक्प्रशमने हेतुमाह मानसेन हीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्नेहो रागः सज्जते प्रवर्तते प्रवृत्त्या च दुःस्वयोगमुपैति ॥ २७ ॥ आयासः क्लेशः स्नेहात् रागात् ॥ २८ ॥ भावो भावना संकल्पसंज्ञा अनुरागः पश्चाद्भाविनी प्रीतिः । अयं भावः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापये तदनंतरापपायादपवर्गः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति न्यायसूत्राभ्यामज्ञानात्संकल्पस्ततो विषयस्ततस्तत्र प्रीतिस्ततस्तच्छाभाय प्रवृत्तिस्ततो जन्म ततः सुखदुःखे ततो रागद्वेषवासना ततः पुनः संकल्प इति क्रमः । तत्र मूलभूतो रागः

तदा तत्प्रतिकागच्च सततं चाविचिंतनात् ॥ आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २३ ॥ मतिमंतो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ॥ मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणां ॥ २४ ॥ मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ॥ अयःपिंडेन तप्तेन कुंभसंस्थमिवोदकं ॥ २५ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवांबुना ॥ प्रशांते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशाम्यति ॥ २६ ॥ मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ॥ स्नेहात्तु सज्जते जंतुर्दुःस्वयोगमुपैति च ॥ २७ ॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ॥ शोकहर्षौ तथाऽऽयासः सर्वे स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २८ ॥ स्नेहाद्भावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा ॥ अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २९ ॥ कोटराग्निर्यथाऽशेषं समूलं पादपं दहेत् ॥ धर्मार्थौ तु तथा लपोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ३० ॥ विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ॥ विरागं भजते जंतुर्निर्वैरो निरवग्रहः ॥ ३१ ॥ तस्मात्स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसंचयात् ॥ स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३२ ॥ ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ॥ न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकं ॥ ३३ ॥

स्नेहशब्देनोक्तः स भावस्य हेतुः । ततो विषयसिद्ध्युत्तरं जायमानो रागोऽनुराग इति । तत्र भावानुरागयोर्मध्ये पूर्वो भावोऽत्यंतमश्रेयस्करः तस्मात्संकल्पत्याग एव मुख्यं साधनं तथा च वक्ष्यति । यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति ॥ न किंचिदपि संकल्प्य सुखमक्षय्यमश्नुत इति ॥ २९ ॥ कोटरेति राग एव दोषः ॥ ३० ॥ विप्रयोगे विषयेण सह वियोगे त्यागी न किंतु सत्यपि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी स एव च विरागं भजते निर्वैरश्च द्वेषाभावान्निरवग्रहः प्रतिबंधगून्यः ॥ ३१ ॥ मित्राणि धनानि च प्राप्य तेषु स्नेहं न लिप्सेत न कामयेत् मित्रेभ्य इत्यादिके ल्यब्लोपे पंचम्यौ किंच स्वशरीरांल्लिगाख्यात्समुत्थमुत्पन्नमपि स्नेहं ज्ञानेन भोग्यानामवस्तुत्वानित्यत्वज्ञानेन नाशयेत् ॥ ३२ ॥ ज्ञानान्वितेषु नित्यानित्यविवेकवत्सु युक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये उद्युक्तेषु तत एव शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु । तेषु प्रसिद्धेषु स्नेहो रागो न सज्जते न संगं प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

रागो रम्यवस्तुदर्शने चित्तस्योत्तुल्लता । कामस्तल्लिप्सा इच्छा लब्धे तस्मिन् रुच्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः ॥ पुनः पुनस्तल्लभाभेऽप्यतृप्तिस्तृष्णा ॥ ३४ ॥ जीर्यतः जरामृत्युग्रस्तस्य ॥ ३६ ॥ अनाद्यंता तन्मूलवासनानामनादित्वात् अंतर्देहः बाह्यतरो देहोऽन्नमयः बाह्यो लिङ्गशरीरं अंतर्देहो मनस्तद्गता अयस्तत्पायः पिंडं निजः स्वरूपस्थः अनलो वह्निः । अयोनिजमिवानलमिति पाठे तु नास्ति अलं पर्याप्तिर्यस्य तत् इंधनसहस्रैरतृप्तं तेजोऽग्न्याख्यमिति विशेष्यमध्याहृत्य योज्यं ॥ ३७ ॥ अकृतात्मा अनिर्जितचेताः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ केषांचिन्मू

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ॥ इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ३४ ॥ तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्मृता ॥ अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबंधिनी ॥ ३५ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं ॥ ३६ ॥ अनाद्यंता तु सा तृष्णा अंतर्देहगता नृणां ॥ विनाशयति भूतानि अयो निज इवानलः ॥ ३७ ॥ यथैवः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ॥ तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३८ ॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ॥ भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३९ ॥ यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ॥ भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४० ॥ अर्थ एव हि केषां चिदनर्थं भजते नृणां ॥ अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विंदते नरः ॥ ४१ ॥ तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविवर्द्धनाः ॥ कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ॥ ४२ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनां ॥ अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा क्षये ॥ ४३ ॥ संहति च महदुःखं घ्नति चैवार्थकारणात् ॥ अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४४ ॥ दुःखेन चाधिगम्यते तस्मान्नाशं न चिंतयेत् ॥ असंतोषपरा मूढाः संतोषं यांति पंडिताः ॥ ४५ ॥ अंतो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखं ॥ तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यति पंडिताः ॥ ४६ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ॥ ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृद्धचेत्तत्र न पंडितः ॥ ४७ ॥ त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान्सहेतु च ॥ न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥ अतश्च धार्मिकैः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥

ढानां धीमतामप्यर्थो नात्यंतिकश्रेयस्कर इत्याह अर्थश्रेयसि अर्थसाध्ये श्रेयसि ज्योतिशोमादौ ॥ ४१ ॥ कार्पण्यमर्थव्ययोपस्थितौ दैन्यं । दर्पः परपरिभवेच्छा । मनोऽहमेव श्रेष्ठ इति मतिः भयं स्वोच्छेदशंका । उद्वेगः शंकाकृतं चित्तस्यानवस्थितत्वं ॥ ४२ ॥ संहति संहते ॥ ४३ ॥ अर्थोः दुःखं प्रयच्छति यदि परित्यक्तुमिष्यते तस्मान्नाशमर्थानादिजं दुःखं न चिंतयेत् ॥ ४५ ॥ पिपासायास्तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ न गृद्धचेत् इच्छां न कुर्यात् तत्र यौवनादौ ॥ ४७ ॥ संचयान् अर्थान् तज्जान् अर्थत्यागजान् अनीहार्थो यहच्छालुव्योऽर्थः ॥ ४८ ॥

नस्पर्शनमस्पर्शनं सुप्सुपेति नशब्देन नैकघेत्यादिवत्समासः ॥ ४९ ॥ एवं सर्वेष्वर्थवद्यौवनादिषु अर्थतः धनात् ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः विषयोपभोगः अर्थेप्सुता धनेप्सुता । अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुष्विति विश्वः । आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूलः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भूतानामिति देवपितृमनुष्याणामुपलक्षणं दृश्यते पंचमहायज्ञेषु अपचमानेभ्यः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभाविति स्मृतेर्येत्यादिभ्यः ॥ ५३ ॥ तृणान्यासनार्थानि ॥ ५४ ॥ स्थितश्रांतस्य स्थित ऊर्ध्वं स्थितस्तत्सहितस्य श्रांतस्य चासनं तृणमयं दद्यादतिथये इति शेषः

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ॥ प्रक्षालनाद्वि पंकस्य श्रेयो नस्पर्शनं नृणा ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ॥ धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ५० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ॥ भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्कांक्षे न लोभतः ॥ ५१ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्त्तमानो गृहाश्रमे ॥ भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनां ॥ ५२ ॥ संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ॥ तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सूनुता ॥ सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४ ॥ देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रांतस्य चासनं ॥ तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनं ॥ ५५ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुभाषितां ॥ उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनां ॥ ५६ ॥ अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिबांधवाः ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्देहेयुरपूजिताः ॥ ५७ ॥ आत्मार्यं पाचयेन्नान्नं न वृथा वातयेत्पशून् ॥ न च तत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५८ ॥ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातश्च दीयते ॥ ५९ ॥ विवसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ॥ विवसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतं ॥ ६० ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुतां ॥ अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पंचदक्षिणः ॥ ६१ ॥ यो दद्यादपरिक्षिप्तमन्नमध्वनि वर्त्तते ॥ श्रांतायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२ ॥ एवं यो वर्त्तते दत्तिं वर्त्तमानो गृहाश्रमे ॥ तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ॥ येनापन्नपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६४ ॥

॥ ५५ ॥ न्यायेन वर्णाश्रमानुरुप्येण ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ वृथा श्राद्धयज्ञादि निमित्तं विना । देवान्पितृन्समभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभागिति स्मृतेः यदन्नं न निर्वपेन्न दद्यात् देवपितृभूतमनुष्येभ्य इति शेषः ॥ ५८ ॥ विश्वं सर्वजातीयं प्राणिजातं देवो देवता यस्मिंस्तद्विश्वदेवं स्वार्थेर्तद्धितः वैश्वदेवं नाम कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अपरिक्षिप्तं कार्पण्यं विना अध्वनि वर्त्तते मार्गस्थाय ॥ ६२ ॥ धर्मं परं गार्हस्थ्ययात्परो धर्मो नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥ अपन्नपते निर्लेज्ज इत्यपवादं लभते ॥ ६४ ॥

अप्राज्ञ इति च्छेदः प्रकर्षेण अज्ञः प्राज्ञ इति वा शिश्रोदरकृते इति दिव्यांगनाभोगलिप्सया दिव्यरूपादिभोगलिप्सया च विधसं देवताद्युपयुक्तशेषं कामुको बहु करोति मोह आत्माज्ञानं रागस्तज्जे प्रपंचे प्रीतिः वशं इच्छा ऐश्वर्यं वा तैः आक्रांतः । वशमिच्छामभुत्वयोरिति विश्वः । इन्द्रियार्याः शब्दादयस्तेषां वश आयत्तता तदनुगस्तदर्थी ॥ ६५ ॥ हारिभिः हरणशीलैः एवं वर्णाश्रमाभिमानपूर्वकं यज्ञादीननुतिष्ठतामात्मस्वरूपाज्ञानात्तत्तत्कर्मफलतयोपस्थितेषु विषयेषु रागवतामिन्द्रियैर्विषयान्प्रतिहतानां तत्र निमग्नचित्तानां परमार्थस्यात्यन्तास्फुरणलक्षणं विमूढसंज्ञत्वं भवतीत्युक्तं ॥ ६६ ॥ तदुपपादयति षडिति दीपप्रभावतैजसं मनोनेत्रादिद्वारा तत्तद्विषयं प्रति गत्वा तदावरकमज्ञानमभिभाव्य तं विषयं प्रकाशयति यदा तदैषां विषयविदां मनस्तत्तद्विषयहानोपादानोपेक्षालोचनारूपमननात्मकमंतःकरणं प्रादुर्भवति विशेषेण पीनं भवति तत्र पूर्वसंकल्पजं यथापूर्वसंस्कारं हीनेऽप्युपादेयबुद्धिरुत्तमे हानबुद्धिर्विपरीता वा बुद्धिर्भवति सोऽयं मनः प्रादुर्भावः ॥ ६७ ॥ तस्मिंश्च जाते किंस्यात्तदाह मनो यस्येति यस्य पुंसो मन इन्द्रियस्यैन्द्रियाणां विषयान् शब्दादीन् सेवितुं याति उच्चलति तस्य तद्विषयभोगार्थमौ

शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विधसं बहु ॥ मोहरागवशाक्रांत इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५ ॥ न्हियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ॥ विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रंतैरिव सारथिः ॥ ६६ ॥ षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छंति वै यदा ॥ तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्याति सेवितुं ॥ तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८ ॥ ततः संकल्पबीजेन कामेन विषयेषुभिः ॥ विद्धः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६९ ॥ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया ॥ महामोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७० ॥ एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ॥ अविद्याकर्मवृष्णाभिभ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ७१ ॥ ब्रह्मादिषु तृणांतु भूतेषु परिवर्तते ॥ जले भुवितथाऽऽकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७२ ॥ अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ॥ ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ तस्माद्धर्मानिमान्सर्वात्राभिमानात्समाचरेत् ॥ ७४ ॥

त्सुक्यं विलंबासहत्वं भवति च ततः प्रवृत्तिर्जायते ॥ ६८ ॥ प्रवृत्तश्च लोभाग्रौ मोहाग्रौ पतति यतः कामेन विषयबाणेर्निहतः अतिरागान्मुह्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ महामोहे अंधे तमसि ॥ ७० ॥ अविद्या आत्माज्ञानं ततः परमानंदतिरोधानात्क्षुद्रानंदप्राप्तये कर्म ततस्तत्फलभोगेष्वनृप्तिस्तृष्णा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अबुधानां गृहस्थानां विधसाशनमेव परमो धर्म इति मन्वानानां गतिः कर्मनिष्ठाफलमुक्तं बुधानां तेभ्योऽन्येषां संन्यासिनामपि गतिं मे मत्तः शृणु धर्मे श्रेयसि प्रवृत्तिधर्मोऽपि प्रशस्यः निवृत्तिधर्मः प्रशस्यतरस्तस्मिन् रताः अत एव विमोक्षरतयः ॥ ७३ ॥ तदिदमिति । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति । त्यजैतव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमिति च द्विविधा अपि श्रुतयः संति तत्र येऽभिमानात्कर्म कुर्वते ते पूर्वोक्तरीत्यांऽधं तमो विशति ये च शुद्धाः संन्यासिनस्ते कृतकृत्या एव भवन्ति तव तु मध्यमस्य गतिरियमित्याह तस्मादिति तथा च वक्ष्यति । एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममिति ॥ ७४ ॥

॥७५॥ पितृयाणपथे धूमादिमार्गे आवृत्तिफले कर्त्तव्यमवश्यानुष्ठेयं नित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादि अभिमानात्संगात् ॥ ७६ ॥ उत्तरश्चतुर्वर्गः सत्यं दमः क्षमा अलोभश्च देवयानोऽर्चिरादिमार्गोऽनावृत्तिफलः अष्टांगेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबन्धाद्यंगष्टकवता मार्गेण प्रकारेण यत्कर्त्तव्यं तदाचरेदिति पूर्वेण संबन्धः शुद्धात्मा शुद्धचित्तः ॥७७॥ संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधस्तेन अन्तरिन्द्रियनिग्रहाख्यः शम उक्तः। इन्द्रियनिग्रहो दमः। व्रतविशेषः आहंसादीनि व्रतानि तेषां विशेषः सार्वभौमत्वं सर्वदेशे कालेषु च सर्वप्रकारेण हिंसात्याग इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ आ-

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ॥ अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७५ ॥ अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपथे स्थितः ॥ कर्त्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७६ ॥ उत्तरोदेवयानस्तु साद्विराचरितः सदा ॥ अष्टांगेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७७ ॥ सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक् चेंद्रियनिग्रहात् ॥ सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात् ॥७८॥ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात् ॥ सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७९ ॥ एवं कर्माणि कुर्वति संसारविजिगीषवः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ॥ ८० ॥ रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्या वसवोऽथ तथाऽश्विनौ ॥ योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१ ॥ तथा त्वमपि कौतियशममास्थाय पुष्कलं ॥ तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥८२॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ॥ तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३ ॥ सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुग्रहात् ॥ तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथं ॥ ८४ ॥ ॥ इ० भा० आरण्यके प० अ० प पांडवानां प्रव्रजने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शौनकेनैवमुक्तस्तु कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदं ॥ १ ॥ प्रस्थितं माऽनुयांतीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे ॥ कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिं ॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४ ॥

हारो हितमितमेध्याशनं तस्य योगात् कर्मणां विधिवत्त्यागः ततश्चित्तनिरोधनात् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधाना सिद्धिः पितृमातृमयी ॥ द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः परलोक इहलोकफलप्रधाना सा त्वया प्राप्तैव चकार एवशब्दार्थः तपसा देवताध्यानजपादिना या सिद्धिस्तां ॥ ८३ ॥ अनुग्रहात्तपस इति शेषः ॥ ८४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥ धर्मेण योगमयेन नतु कर्मणा ॥ ४ ॥

सूर्योराधनं विवक्षुः सूर्यस्य सार्वोत्तम्यं तावदाह प्ररोचनार्थं सविता प्रसविता उत्पादकः परमात्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तेजोरसान् जलानि उद्धृत्यादाय महीं निविशते स्वोष्मणा महीं वासयति ॥ ६ ॥ ओषधीपतिश्चन्द्रः दिवस्तेजः अंतरिक्षगतं मेघाकारेण परिणतं तेजः उद्धृत्य मेघानुद्ग्राव्येत्यर्थः जनयामास तदुत्थेन वारिणा ओषधीः ॥ ७ ॥ स्वयोनौ बीजे निर्गते अंकुरादिरूपेण निष्पन्ने सति रविरेव ओषधीरूपो भवति तदन्नं ताभ्य ओषधीभ्योऽन्नं अदनीयं धान्यं तच्च पुनर्जलोष्मयोगादंकुरादिक्रमेण धान्ययोनिरिति रविरेवान्नमन्नयोनित्वात् अन्ये तु यदा दर्शे चंद्रे स्वयोनौ सूर्य एकतां गच्छति तदा चंद्रतेजोभिरमृतमयैर्निषिक्तो भवति ततश्चंद्ररूपेण बहिर्निर्गत्य ओषधीराप्याययति तेनान्नं भवतीत्याहुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तपोयोगोत्

॥ धौम्य उवाच ॥ ॥ पुरा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते क्षुधया भृशं ॥ ततोऽनुकंपया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥ गत्वोत्तरायणं तेजो र-
सानुद्धृत्य रश्मिभिः ॥ दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ॥ दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामा-
स वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्तश्चंद्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः ॥ ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं
भूतानां प्राणधारणं ॥ पितृषु सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९ ॥ राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ॥ उद्धरन्ति प्रजाः सर्वा-
स्तप आस्थाय पुष्कलं ॥ १० ॥ भीमेन कार्त्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ॥ तपोयोगसमाधिरुद्धता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११ ॥ तथा त्वमपि
धर्मात्मन् कर्मणा च विशोधितः ॥ तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ कथं कुरुणामृषभः स तु
राजा युधिष्ठिरः ॥ विप्रार्थमाराधितवान् सूर्यमद्भुतदर्शनं ॥ १३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शृणुष्ववावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
क्षणं च कुरु राजेंद्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धौम्येन तु यथापूर्वं पार्थाय सुमहात्मने ॥ नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते ॥
॥ १५ ॥ ॥ धौम्य उवाच ॥ ॥ सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ॥ गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १६ ॥ पृ-
थिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणं ॥ सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽगारक एव च ॥ १७ ॥

व्रतस्वीकारस्तत्पूर्वकः समाधिर्ध्यानं तत्स्थैस्तन्निष्ठः ॥ ११ ॥ धर्मेण ध्यानेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सूर्योऽर्यमेति अत्र सूर्योपाधिकं ब्रह्म सर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वादिभिर्धर्मैस्सूयते
तद्यथा सूर्यः सूतं आलोकयामिति सूर्यः १ अर्यमा गतिमत्वात् २ भगः सर्वैश्वर्यसंपन्नत्वात् ३ त्वष्टा विश्वशिल्पकरत्वात् ४ पूषा पोषकः ५ अर्कः अर्चनीयः ६ सविता जगत्प्रसवनात् ७
रविः वेदत्रयीशब्दमयः ८ गभस्तिमान् सहस्रकिरणः ९ अजोऽनादिः १० कालः मुहूर्तादिः तत्प्रवर्त्तकत्वात् ११ मृत्युः प्राणहर्ता १२ धाता जगत्कर्ता १३ प्रभाकरः दीप्तिकरः १४
॥ १६ ॥ पृथिवीत्यादिनामभिः सर्वात्म्यस्यैव प्रपंचः परायणं मूलकारणं २० ॥ १७ ॥

२८ शुचिरग्निः २९ शौरिः कृष्णः ३० ॥ १८ ॥ ४० तेजसां पतिः सूर्यः ४१ धर्मध्वजो धर्मप्रधानः ४२ वेदांगः वेदशरीरः त्रयीमयत्वात् ४४ ४५ ॥ १९ ॥ ४८ कलिः सर्वमलाश्रय इत्येकं नाम ४९ ॥ २० ॥ अभ्युत्थः संसारवृक्षः स एव संवत्सरकरः न तु षष्ठः पदार्थः कालो नाम कश्चिदस्ति कालोपाधिभूतं द्रव्यमेव स्वस्य अतीतानागतादिव्यवहारहेतुर्भवतीति भावः ५६ कालचक्रः कालप्रवर्तको यो विभावसुः स इत्येकं नाम ५७ पुरुषः पूर्णं कर्मेन्द्रियपंचकज्ञानेन्द्रियपंचकमनआदिचतुष्टयप्राणादिपंचकभूतपंचकका मकर्माविद्याख्यासु वसतीति पुरुषः जीवरूपः ५८ स एव शाश्वत आद्यंतगून्यः ५९ योगी कर्मज्ञानाधिकारी ६० व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणात्मा ६१ सनातनो निरुपाधिः ६२ ॥ २१ ॥ ६५ तमोनुदः अज्ञानहंता मोक्षद इत्यर्थः ६६ अंशः अंशयति विभाजयति कर्मफलानीत्यंशः ६९ ७० जीवनः जलवज्जीवनहेतुः ७१ ७२

इंद्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्वरः ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कंदो वै वरुणो यमः ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निर्धनस्तेजसां पतिः ॥ धर्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदांगो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वमलाश्रयः ॥ कला काष्ठा मुहूर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः ॥ २० ॥ संवत्सरकरोऽभ्युत्थः कालचक्रो विभावसुः ॥ पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ॥ वरुणः सागरोऽशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २२ ॥ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३ ॥ अनंतः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः ॥ शयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेचिता ॥ २४ ॥ मनःसुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २५ ॥ द्वादशात्माऽरविंदाक्षः पिता माता पितामहः ॥ स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपं ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रज्ञातात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥ २७ ॥ एतैर्द्वे कीर्त्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ॥ नामाष्टशतकं चेदं प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवंदितं ॥ वरकनकहुताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करं ॥ २९ ॥

॥ २२ ॥ संवर्तकः प्रलयकालिको वह्निरित्येकं ७७ ॥ २३ ॥ सर्वेषां धातूनां त्वगादीनां देहगतानां निषेचिता सेचक आप्यायकः ८८ ॥ २४ ॥ मनोहृषी सुपर्ण इत्येकं ८९ भूतादिरहंकारः ९० आदिदेवोऽदितेः सुतः इत्येकं नाम विष्णुरित्यर्थः ९५ ॥ २५ ॥ पिता माता पितामहः द्वावाष्टाधिव्योः पिता हिरण्यगर्भस्तस्यापि पितेत्यर्थः ९८ स्वर्गद्वारं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारं सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांतीति श्रुतेस्तदेव प्रजाद्वारं । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति क्रमेण इहपरलोकप्रापक इत्यर्थः ९९ मोक्षद्वारं क्रममुक्तिस्थानभूतं त्रिविष्टपं स्वर्गभूमिरित्येकं १०० ॥ २६ ॥ मैत्रेयः मित्रेषु सर्वभूताभयप्रदेषु साधुमैत्रेयः १०७ करुणान्वित इति पतितत्रात्यादीनामपि त्रातेत्यर्थः १०८ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥३०॥ शुचिश्चासौ सुमनाश्चेति कर्मधारयः शोक एव दवाग्निर्यस्मिन् तस्मात्सागरात् सागरवदपारात्संसारत् ॥ ३१ ॥ विप्रत्यागसमाधिस्थः विप्रेभ्यस्त्यागः त्यज्यमानमन्नं तदर्थं समाधिस्थः नि
यमस्थः यूपदावीदिवत् प्रकृतिविकाराभावेपि चतुर्थोऽसमासः अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासो वा सं यतात्मा नियमितचित्तः ॥ ३२ ॥ तपः सूर्योष्टशत नामजपाख्यं ॥ ३३ ॥ योगं चित्तैकाग्र्यं आस्थाय कृत्वा
॥ ३४ ॥ प्राणानामासमंतात् यमनं निग्रहस्तेन प्राणायामेन आरब्धवान् ततः जपानंतरं ॥ ३५ ॥ चक्षुः चक्षुरादिप्रवर्तकत्वात् बाह्यरूपेण च चक्षुरनुग्राहकत्वात् अत एव सर्वदेहिनामात्मा योनिः

सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत्स पुत्रदारान् धनरत्नसंचयान् ॥ लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिं च मेधां च स विदते पुमान् ॥ ३० ॥
इमं स्तवं देववरस्य यो नरः प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ॥ विमुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत कामान् मनसा यथेप्सितान् ॥ ३१ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ॥ विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विशु-
द्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमं ॥ पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरं ॥ ३३ ॥ सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ॥ योगमास्थाय ध-
र्मात्मा वायुभक्षो जितेंद्रियः ॥ ३४ ॥ गांगेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ ३५ ॥
शुधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनां ॥ त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ॥ ३६ ॥ त्वं गतिः सर्वसांख्यानां
योगिनां त्वं परायणं ॥ अनावृतागलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षतां ॥ ३७ ॥ त्वया पवित्रीक्रियते नि-
र्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ स्वशाखाविहितैर्मंत्रैर्चैत्यृषिगणार्चित ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं
यांतमनुयांति वरार्थिनः ॥ सिद्धचारणगंधर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ ४० ॥ त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ॥ सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वा-
मिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयांत्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ॥ दिव्यमंदारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृग-
णाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छंत्याशु प्रधानतां ॥ ४३ ॥

उत्पत्तिलयस्थानं भूतानां वियदादीनां आचारः आसमंताच्चारयतीत्याचारोऽतर्थापी ॥ ३६ ॥ सांख्यानां ज्ञाननिष्ठानां योगिनां चित्तनिरोधकानामनावृतागलद्वारं त्वं आवृणोतीत्यावृ-
कपाटं कर्त्तरिक्तः अर्गला कपाटविष्टंभकं तिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितं मुक्तिद्वारं त्वं मुमुक्षतां गतिश्च त्वमेव प्राप्यं पदमपि त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ निर्व्याजं राजवत्प्रत्युपकाराशाख्यं मिषं विना
केवलं कृपयैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति श्रुतिप्रसिद्धाः गणास्तदन्यानि विश्वेदेवादीनि समुदायैर्देवतानि
सिद्धिं ज्ञानं ॥ ४१ ॥ उपयांति त्वामेव त्वां अर्चयित्वा तु प्राप्तमनोरथा भवंति ॥ ४२ ॥ सप्तार्यमाग्निष्वात्तादयः प्रधानतां जगत्कारणतां ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ अस्य सार्वार्थ्यमाह स ब्रह्मकेष्विति न मन्ये नास्तीति मन्ये सर्वस्यैकात्म्यात् ॥ ४५ ॥ सत्त्वं सत् पृथिव्यप्रेक्षांति त्यत् वाय्वाकाशौ तदात्मकं सत्त्वं सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं सा त्विका भावाः धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ ४७ ॥ सुनाभं सुदर्शनं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ प्रावाराः वस्त्रविशेषाः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवर्ती सुदर्शनाद्यवांतरद्वीपयोगात् गोभिः

वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ॥ वालुखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ स ब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ॥ न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादितरिच्यते ॥ ४५ ॥ सति चान्यानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतीषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ॥ त्वयि सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ॥ देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥ त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनां ॥ सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुंचसि ॥ ४९ ॥ तपंत्यन्ये दहंत्यन्ये गर्जंत्यन्ये तथा घनाः ॥ विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ५० ॥ न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कंबलाः ॥ शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयते महीं ॥ त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादंधं जगदिदं भवेत् ॥ न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्तैरन्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबंधेष्टिमंत्रयज्ञतपःक्रियाः ॥ त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ५४ ॥ यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितं ॥ तस्य त्वमादिरंतश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥ मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ॥ मन्वंतराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ५६ ॥ संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ॥ संवर्त्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ५७ ॥ त्वद्वीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ॥ सैरावताः साशनयः कुर्वत्याभूतसंघ्रवं ॥ ५८ ॥ कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानं द्वादशादित्यतां गतः ॥ संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ५९ ॥ त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ॥ त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ॥ ६० ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥ विवस्वान् मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ६१ ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ॥ मार्त्तंडोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ ६२ ॥

रश्मिभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अमानवस्येति च्छेदः अमानवोऽर्चिरादिमार्गेण गतस्य ब्रह्मलोकप्रापकः पुरुषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ त्वद्वीधितयस्त्वत्किरणाः सैरावताः मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावतस्तत्सहिताः आभूतं यावच्चतुर्विधभूतग्रामं तस्य संघ्रवः जलेनाभिप्लावनं ॥ ५८ ॥ द्वादशधा । अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथेत्यादिस्मृत्युक्त्वारुणादिछपेण ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति गच्छति विश्वं संहरतीति वा हंसः वृषाकपिः हरो हरिर्वा ॥ ६१ ॥ गवां रश्मीनां ॥ ६२ ॥

सप्तसप्तिः सप्ताश्वः धामकेशी उयोतिर्मयकिरणवान् आशुगामीत्यत्राशावह इति पाठे दिग्द्वयवहारनिर्वीहकः आशायाः प्रसिद्धाया इष्टार्थसमर्पणेन पूरको वा ॥ ६३ ॥ अनिर्विण्णः पूजने आसक्तः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्वद्भावभक्ताः सूर्य एव सर्वत्रास्तीति भावो भावना तत्र भक्ता आहताः ॥ ६६ ॥ श्रद्धया आतिथ्यं चिकीर्षित इति संबंधः ॥ ६७ ॥ अशनिशुभान् विद्युदश

दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ॥ आशुगामी तमोग्रश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ॥ ६३ ॥ सप्तम्यामथवा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ॥ अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरं ॥ ६४ ॥ न तेषामापदः संति नाधयो व्याधयस्तथा ॥ ये तवानन्यमनसा कुर्वत्यर्चनवन्दनं ॥ ६५ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्व पापविवर्जिताः ॥ त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवंति चिरजीविनः ॥ ६६ ॥ त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षितः ॥ अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि ॥ ६७ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपांतं समाश्रिताः ॥ माठरारुणदंडाद्यास्तांस्तान्वंदेऽशनिशुभान् ॥ ६८ ॥ क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ॥ ताश्च सर्वा नमस्यामि पांतु मां शरणागतं ॥ ६९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ७० ॥ एवं स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावनः ॥ ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पांडवं ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ७० ॥ विवस्वानुवाच ॥ ७१ ॥ यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ॥ अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पंच च ते समाः ॥ ७१ ॥ गृह्णीष्व पिठरं तान्नं मया दत्तं नराधिप ॥ यावद्वत्स्यति पांचाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७२ ॥ फलमूलाभिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ॥ चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥ ७३ ॥ इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ७५ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ७६ ॥ इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ॥ तत्तस्य दद्याच्चरविर्मनीषितं तदामुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभं ॥ ७७ ॥ यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनं ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथवा स्त्रियः ॥ ७८ ॥ उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ॥ आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धोमुच्येत बंधनात् ॥ ७९ ॥ एतद्वद्वा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यस्तु तदनंतरं ॥ धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ८० ॥

न्यादिप्रवर्त्तकान् ॥ ६८ ॥ क्षुभामैत्र्यौ निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते भूतमातरः गौरीपद्मादयः ब्राह्मीमाहेश्वर्यादयश्च ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गृह्णीष्व गृहाण पिठरं परिवेषणपात्रं तान्नमयं वत्स्यति वृत्तिं जनजीविकारूपां करिष्यति पात्रेण पात्रप्रसूतेनानेन ॥ ७१ ॥ यावद्वत्स्यति तावदन्नाद्यमोदनादिकमक्षय्यं भविष्यतीति संबंधः चतुर्विधं लेह्यं चोष्यं भक्ष्यं पेयं च ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ महानसे पाकशालायां साधयामास कारयामास अन्नमिति शेषः ॥ ८१ ॥ संस्कृतं पक्कं ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ पार्षती पृषतः हुपदपितुः गोत्रापत्यं ॥ ८४ ॥ यज्ञियार्थोः य
ज्ञार्हाणि वस्तूनि आज्यपशुपुरोडाशीयादीनि प्रवर्तते निःसरति विधिभन्त्रप्रमाणतः ॥ विधिवसंते वसंते ज्योतिषा यजेते त्यादिरज्ञातज्ञापनरूपः । मन्त्रः अनुष्ठेयार्थस्मारक इषेत्वेत्यादिः ता
वेव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे काम्यकप्रवेशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ननु एवं कर्मजसिद्धयेपेक्षया योगजसिद्धेः

संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयादसु ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ७९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ लब्ध्वा वरं तु कौंते-
यो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ॥ जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्व परिषस्वजे ॥ ८० ॥ द्रौपद्या सह संगम्य बंधमानस्तया प्रभुः ॥ महानसे तदानीं
तु साधयामास पांडवः ॥ ८१ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधं ॥ अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८२ ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु
भोजयित्वाऽनुजानपि ॥ शेषं विवससंज्ञं तु पश्चाद्धुक्ते युधिष्ठिरः ॥ ८३ ॥ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमभ्राति पार्षती ॥ द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमे
ति च ॥ एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ॥ ८४ ॥ कामान्मनोभिलषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात्प्रभुः ॥ पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ॥
यज्ञियार्थाः प्रवर्तते विधिभन्त्रप्रमाणतः ॥ ८५ ॥ ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पांडवाः ॥ द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनं ॥ ८६ ॥
॥ इत्यारण्यकेप० अरण्यपर्वणि काम्यकवनप्रवेशेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनं प्रविष्टेष्वथ पांडवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्य-
मानोऽऽविकेयः ॥ धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रज्ञा चते भार्गवस्येव शुद्धा ध-
र्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मं ॥ समश्चत्वं संमतः कौरवाणां पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्वमे कथम-
स्मान्भजेरन् ॥ ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं
चेदं धर्ममूलं वदति ॥ धर्मे राजन्वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान्सर्वान्पाहि पांडोः सुतांश्च ॥ ४ ॥ स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां पापात्मभिः सौ-
बलेयप्रधानैः ॥ आहूय कुंतीसुतमक्षवत्यां पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५ ॥

प्राबल्यं चेत् किमिति सर्वेऽपि तांनान्द्रियंत इत्याशंक्य मूढाः दृष्टद्वारकफलेष्वर्थेषु हितोपदेशारं द्विषन्ति किमुतादृष्टद्वारकेष्वित्याह वनं प्रविष्टेष्वित्यध्यायेन आंविकेय इति पूर्वरूपमार्ष ॥
॥ १ ॥ सूक्ष्मो धर्मो ज्ञानं तद्वत्त्वादेव त्वं कौरवाणां पांडवधार्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः एषां पांडवानां मम च सपुत्रस्येति शेषः ॥ २ ॥ एवं गते एवं पांडवप्रव्राजनाद्युक्तत्वे
संकटे गते प्राप्तं सति उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ स इति य उक्तविधः स एव धर्मो युधिष्ठिररूपो विप्रलब्धः वंचितः अक्षवत्यां द्यूतक्रीडायां सत्या संधा प्रतिज्ञा यस्य तं ॥ ५ ॥

दुष्प्रणीतस्य दुरात्मभिः कृतस्य शेषस्य पांडवमानहानिलक्षणस्य वधस्य उपायं दोषप्रशान्तिप्रकारं ॥ ६ ॥ अभिसृष्टं दत्तं स्वकेन धनेनेति शेषः ॥ ७ ॥ एवं कृते सति त्वां धर्मो न स्यादिति नैव किंतु स्यादेव स्यादित्यव्ययं सज्जेदित्यर्थे ॥ ८ ॥ एवं कृत्वा शेषं नष्टावशिष्टं भाग्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ चकर्थं कृतवान् इदं च वक्ष्यमाणं च कर्त्ता करिष्यसि ॥ १२ ॥

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजञ्छेषस्याहं परिपश्याम्युपायं ॥ यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६ ॥ तद्वै सर्वं पांडुपुत्रा लभंतां यत्तद्राजन्नभिसृष्टं त्वयासीत् ॥ एष धर्मः परमो यत्स्वकेन राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ ७ ॥ यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्याद्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वां ॥ एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ८ ॥ एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ तथैतदेवं न करोषि राजन् ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ॥ ९ ॥ न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्याच्छात्राणामनीके ॥ येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्येषां गांडिवं लोकसारं ॥ १० ॥ येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्तेऽहितमासीत्तदानीं ॥ ११ ॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थं ॥ इदं च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्त्ता परितप्ताऽसि पश्चात् ॥ १२ ॥ यद्येतदेवमनुमंता सुतस्ते संप्रीयमाणः पांडवैरेकराज्यं ॥ तापो न ते भविता प्रीतियोगात्त चेन्निगृह्णीष्वसुतं सुखाय ॥ १३ ॥ दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य पांडोः पुत्रं प्रकुरुष्वधाधिपत्ये ॥ अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेणमां पृथिवीं शास्तु राजन् ॥ १४ ॥ ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठंतु सद्यः ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या राजन् पांडुपुत्रान्भजंतु ॥ १५ ॥ दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये दुपदस्यात्मजां च ॥ युधिष्ठिरं त्वं परिसांत्वयस्व राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ॥ १६ ॥ त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेयमेतत्कुत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १७ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पांडवान्प्राप्य मां च ॥ हितं तेषामहितं मामकानामेतत्सर्वं मम नावैति चेतः ॥ १८ ॥ इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थं पांडवानां यदात्थ ॥ तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पांडवार्थं त्यजेयं ॥ १९ ॥ असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ॥ स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्ष्य २०

एकराज्यं यदि अनुमंता तर्हि तापो न भविता न चेत् यदि वानुमंता तर्हि सुतं निगृह्णीष्व ॥ १३ ॥ पक्षांतरमाह दुर्योधनमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ याचतु मदपराधं क्षमस्वेति प्रार्थयतु ॥ १६ ॥ १७ ॥ नावैति नांगीकरोति ॥ १८ ॥ तत्र हेतुमाह इदमिति तथा दुर्योधनबंधनं युधिष्ठिराय राज्यप्रदानमित्येवंप्रकारकं सुखोपायं यदात्थ तदिदं कुत एव निश्चितं न कुतश्चित् । गत इति पाठे पांडवानामर्थे गतः प्राप्त इत्यर्थः । लब्धपदाः पांडवा मदीयान् न हिंस्यादित्यत्र नियामकं नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

जिह्वां कुटिलं ॥ २१ ॥ नेदमस्तीदं कुलं ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके प० नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ हितोपदेशोऽपि दुष्टाः कुप्यंतीत्युक्त्वा संतस्तत्रैव तुष्यंती-
त्याह पांडवा इत्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ मरुधन्वसु मरुषु निर्जलदेशेषु धन्वसु जांगलदेशे स्यादिति विश्वः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आराहूरतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आद्रव

स मां जिह्वां विदुर सर्वं ब्रवीषि मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ॥ यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसांत्यमानाऽप्यसती स्त्री जहाति ॥ २१ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदंतर्वेश्म सहस्रोत्थाय राजन् ॥ नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः संप्राद्रवद्यत्र पार्था
बभूवुः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० अ० प० विदुरवाक्यप्रत्याख्यानं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ पांडवास्तु
वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ॥ प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ॥ ययुर्वनेनैव वनं सततं
पश्चिमां दिशं ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ॥ काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियं ॥ ३ ॥ तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ॥
अन्वास्यमाना मुनिभिः सांत्यमानाश्च भारत ॥ ४ ॥ विदुरस्त्वथ पांडूनां सदा दर्शनलालसः ॥ जगमैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५ ॥
ततो गत्वा विदुरः काम्यकं तच्छीघ्रैश्चैर्वाहिना स्यंदनेन ॥ ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविके सार्द्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽप-
श्यद्विदुरं तूर्णमारादभ्यायांतं सत्यसंधः स राजा ॥ अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कञ्चिन्नायं वचनात्सौबल्य-
स्य समाह्वाता देवनायोपयातः ॥ कञ्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि जेष्यत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्यां ॥ ८ ॥ समाहूतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीम-
सेनापयातुं ॥ गांडीवे च संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तत उत्थाय विदुरं पांडवेयाः प्रत्य-
गृह्णन्वृपते सर्व एव ॥ तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथोचितं पांडुपुत्रान्समेयात् ॥ १० ॥ समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमना-
य हेतुं ॥ स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽविकेयः ॥ ११ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ अवीचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजात-
शत्रो परिगृह्याभिपूज्य ॥ एवंगते समतामभ्युपेत्य पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य
चैव ॥ तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३ ॥

आगच्छ अपयातुं निवर्तितुं संशयिते पणीकृते सति कथं नः राज्यप्राप्तिर्यतः संशयिता गांडीवनाशादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ यथावृत्तः यादृशाचारः ॥ ११ ॥ अनुगुप्तमनुरक्षितारं हितोप-
देशेनेति शेषः कर्त्तरिक्तः ब्रवीहीत्यवोचदिति संबंधः ॥ १२ ॥ रुचां प्रीतिं अन्यत् साम्नोऽन्यद्वैरं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ परैति परामृशति पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥ श्रद्धा इष्टोऽयमिति धीः ॥ १७ ॥ धार्यतां न विस्मर्त्तव्यं ॥ १८ ॥ उपासते उपासते प्रतीक्षते तृणैः स्तोक्रमग्निमिवात्मानं
सहायसंपत्त्या संवर्धयन् एक एव शत्रूणां कात्स्न्येनोच्छेदात् ॥ १९ ॥ सहायार्जनोपायमाह यस्यैति अविभक्तं साधारणं वसु वित्तं ॥ २० ॥ विप्रलापं विगतः प्रलापोऽनर्थकं वचो यस्मा
त्तत्तथा पूज्यः स्तव्यः वनवासांति बहुना धनेन बहून्सहायान्प्राप्य त्वमेव शत्रूच्छेदं कृत्वा राज्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ गते
परं श्रेयः पांडवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवानां विकेयः ॥ यथाऽतुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचते स्मास्य तदुच्यमानं ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीय-
तेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ॥ ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५ ॥ ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न
वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ॥ यथा च पर्ण पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन्
श्रद्धा भारत तत्र याहि ॥ नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा प्रशामितुं
त्वामुपयातो नरेन्द्र ॥ तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८ ॥ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः क्षमां कुर्वन्कालमुपासते
यः ॥ संवर्धयन् स्तोकमिवाग्निमात्मवान् स वै भुंक्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायैस्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ॥
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २० ॥ सत्यं श्रेष्ठं पांडव विप्रलापं तुल्यं चान्नं सहभोज्यं सहायैः ॥ आ-
त्मा चैषामग्रतो न स्म पूज्य एवंवृत्तिर्वर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परं बुद्धिमुपगम्याप्र-
मत्तः ॥ यच्चाप्यन्यद्देशकालोपयन्नं तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नं ॥ २२ ॥ ॥ इ० म० भा० आरण्यके प० अरण्यप० विदुरनिर्वासे पंचमोऽध्यायः
॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ गते तु विदुर राजन्नाश्रमं पांडवान्प्रति ॥ धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्य प्रभावं
च संधिविग्रहकारितं ॥ विवृद्धिं च परां मत्वा पांडवानां भविष्यति ॥ २ ॥ स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ॥ समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपा-
ताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ॥ समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आता मम सुहृच्चैव
साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ तस्य स्मृत्याऽद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ५ ॥

इति महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन् ॥ १ ॥ संधिविग्रहकारितं संधिविग्रहादिनीतिज्ञत्वकृतं भविष्यति आगामिनि काले ॥ २ ॥ विदुरस्मारमोहितः स्मरः
कामस्तस्मात्केनचित्प्रतिबद्धादुत्पन्नो द्वेषः स्मार इत्युच्यते विदुरद्वेषेण मम नाशो भविष्यतीति चिंतया मोहं प्राप्त इत्यर्थः स्नेहेत्यपपाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वेषमेव स्नेहरूपेण नाटयितुं स
भाद्वारे राज्ञां समक्षं पतित्वोत्थाय आह भ्रातेत्यादि ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ निर्धुतो निःसारितः ॥ ८ ॥ व्यलीकप्रियं ॥ ९ ॥ १० ॥ मानितः सन्नितरान्मानयित्वेत्यनुमान्येत्यस्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्रः तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ॥ इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६ ॥ पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारमोहितः ॥ भातुस्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ॥ यदि जीवति शेषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८ ॥ न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किंचन ॥ व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ॥ त्यक्ष्यामि जीवितं प्राज्ञं तं गच्छानय संजय ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ॥ संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण समासाद्य तद्वचनं यत्र पांडवाः ॥ रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरं ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ॥ भातुभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरंदरं ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ॥ भीमार्जुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥ राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ॥ शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ संजय उवाच ॥ राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवं ॥ १६ ॥ सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पांडवान्कुरुनंदनान् ॥ नियोगाद्राजसिंहस्य गंतुमर्हसि सत्तम ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवल्लभः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाह्वयं ॥ १८ ॥ तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९ ॥ अद्य चाहं दिवा रात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ॥ प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २० ॥ सोऽकमानीय विदुरं मूर्धन्याप्राय चैव ह ॥ क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयाऽनघ ॥ २१ ॥ विदुर उवाच ॥ क्षांतमेव मया राजन् गुरुर्मे परमो भवान् ॥ एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२ ॥ भवंति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ॥ दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३ ॥ पांडोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ॥ दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान्प्रति ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती ॥ विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभते परमां मुदं ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि विदुरप्रत्यागमने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रतापवानिति पाठे मोहेन प्रकृष्टं तापं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रजागरे आधिभवायामुन्निद्रतायां विचित्रं विगतदिव्यवस्तुकं अपेतलक्ष्मीकमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवंतीति दीनत्वात् पांडवेषु मम पक्षपातो न तु त्वत्पुत्रद्वेषादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भार० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा चेति ॥ १ ॥ अबुद्धिरज्ञानं तज्जं तमो रागद्वेषात्मकं मोहं ॥ २ ॥ सुहृत् शुभचिन्तकः हिते रतः शुभकर्त्ता ॥ ३ ॥ ४ ॥ वारणो वा नवग्रह इति पाठे वाशब्द इवार्थे नवग्रहीतो गज इवेत्यर्थः निरंबुनिस्वग्रह इति पाठे निस्वग्रहः प्रतिबंधाभावेऽपि निरंबुनिराहारो भूत्वा शोषं गमिष्यामीत्यर्थः । प्रतिबंधेऽप्यवग्रह इति विश्वः । निरयुरिति निरासुरिति च पाठौ चित्यौ ॥ ५ ॥ मरणार्थं विषादिकं करिष्ये स्वीकरिष्ये ऋद्धान् ऋद्धिमतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः अस्माकमिति पांडवानपि गृहीत्वोक्तं ॥ ९ ॥ छिद्रं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसांत्वितं ॥ धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १ ॥ स सौबलेयमानायय कर्णदुःशासनौ तथा ॥ अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मंत्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ विदुरः पांडुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः ॥ ३ ॥ यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ॥ पांडवानयने तावन्मंत्रयध्वं हितं मम ॥ ४ ॥ अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्ता-निह कथंचन ॥ पुनः शोषं गमिष्यामि निरंबुनिस्वग्रहः ॥ ५ ॥ विषमुद्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनं ॥ करिष्ये न हि तानृद्धान् पुनर्दंष्ट्रमिहोत्सहे ॥ ६ ॥ शकुनिरुवाच ॥ किं बालिशमिति राजन्नास्थितोऽसि विशांपते ॥ गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पांडवा भरतर्षभ ॥ पितुस्ते वचनं तात न गृहीष्यंति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथवा ते गृहीष्यंति पुनरेष्यंति वा पुरं ॥ निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञच्छृद्वानुवर्तिनः ॥ छिद्रं बहु प्रपश्यंतः पांडवानां सुसंवृताः ॥ १० ॥ ॥ दुःशासन उवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथावदसि मातुल ॥ नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ॥ ११ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवोप्सितं ॥ ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषा मेव लक्ष्ये ॥ १२ ॥ नागमिष्यंति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदं ॥ आगमिष्यंति चेन्मोहात्पुनर्दृतेन तान् जय ॥ १३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ॥ नातिदृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ॥ रोषाहुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ॥ अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किंकरपाणयः ॥ न चास्य शक्रुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतंद्रिताः ॥ १७ ॥

समयातिक्रमदोषं बहु बहुलं प्रपश्यंतोऽन्येपि सुसंवृताः पांडवेभ्यो धर्मवद्भ्यो भीताः संतो निलीय स्यास्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नातिदृष्टमना पांडवानां निंदायां सत्यामपि आगमनासहिष्णुत्वात् कर्णेन स्वपराक्रमयोग्यस्य वचनस्यानुक्तेश्च ॥ १४ ॥ उपलभ्य दुर्योधनाशयमिति शेषः ॥ १५ ॥ उद्यम्योत्क्षिप्य आत्मानं देहं ॥ १६ ॥ वयं किंकराः पाणय इव किंकरपाणयः पश्यंतश्चारचक्षुषेतिवत् । किं कुर्म इति कृत्वाकृतांजलिपाणय इति प्राञ्चः । प्रिये चिकीर्षामो न तु शक्रुमः प्रिये स्थातुमिति संबंधः धृतराष्ट्रेण निरुद्धत्वात् ॥ १७ ॥

दंशिताः सन्नद्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिहृणाः खिन्ना वर्जितविजिगीषा वा शक्या जेतुमिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इति आरण्यके पर्वणि नैलकंठायि भारत-
भावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ धृतेति ॥ १ ॥ निकृताः निर्जिताः ॥ २ ॥ विषमिव विषं शस्त्रं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भवानपि अस्तीति शेषः ॥ ६ ॥ स्वजनेन सार्द्धं विग्रहं मा प्रतिप-

वयं तु शस्त्राण्यादाय स्थानास्थाय दंशिताः ॥ गच्छामः सहिता हंतुं पांडवान्वनगोचरान् ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तिषु गतेष्वविदितां ग-
तिं ॥ निर्विवादा भविष्यंति धार्तराष्ट्रास्तथा वयं ॥ १९ ॥ यावदेव परिहृणा यावच्छोकपरायणाः ॥ यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥
॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयंतः पुनःपुनः ॥ बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक् पृ-
थक् ॥ निर्ययुः पांडवान् हंतुं सहिताः कृतनिश्चयाः ॥ २२ ॥ तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दि-
व्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान् भगवँल्लोकपूजितः ॥ प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरं ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि अरण्यप० व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ॥ वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां
सर्वेषां हितमुत्तमं ॥ १ ॥ न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पांडवा वनं ॥ निकृत्या निकृताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २ ॥ ते स्मरंतः परिक्षिप्तान्वर्षे
पूर्णे त्रयोदशे ॥ विमोक्षयंति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३ ॥ तदयं किंनु पापात्मा तव पुत्रः सुमंदधीः ॥ पांडवान्नित्यसंकुद्धो राज्यहेतो-
र्जिवांसति ॥ ४ ॥ वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ॥ वनस्थांस्तानयं हंतुमिच्छन् प्राणान् विमोक्षयति ॥ ५ ॥ यथा हि विदुरः
प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयं ॥ यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्भवानपि ॥ ६ ॥ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ॥ अधर्म्यमयशस्यं
च मा राजन्प्रतिपद्यतां ॥ ७ ॥ समीक्षा यादृशी ह्यस्य पांडवान्प्रति भारत ॥ उपेक्ष्यमाणा सा राजन् महांतमनयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥ अथवाऽयं सुमं-
दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ॥ पांडवैः सहितो राजर्त्नक एवासहायवान् ॥ ९ ॥ ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पांडवैः ॥ यदि स्यात्कृतकार्यो
ऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १० ॥ अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ॥ श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११ ॥

घर्ता भवान् मार्गादित्यर्थः ॥ ७ ॥ समीक्षा विचारपूर्विका बुद्धिः ॥ ८ ॥ अथवेति भीमादिबद्धने सहावासात्तत्र पुत्रस्य युधिष्ठिरेण स्नेहश्चेत् त्वं कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
एतदपि दुर्घटमित्याह अथवेति । न मृतस्यापि सर्पतीति पाठे सहजो दोषो जन्मांतरेऽप्यनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्र यत् क्षमं उचितं तत्पुरा कार्यमन्यथा वो युष्माकमर्थः प्रयोजनमभिवर्द्धते नश्यति । निवर्त्तत इति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिवर्त्तते इति पाठे वो युष्मानर्थोऽतिक्रामति अतीत्य ग
 च्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति आरण्यके० नै० भा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ परं शत्रुं शोकहेतुत्वात् परं श्रेष्ठं प्रीतिहेतुत्वात् न कुपुत्रात्परः शत्रुर्न सत्पुत्रात्परः
 सखेत्युक्तेः ॥ ४ ॥ सुरभ्या देवधेन्वा अन्धैरन्नवत्त्रादिभिर्हेतुभिः परं श्रेष्ठं स्थानं न विद्यते अपितु पुत्रादेव । तथा च श्रुतिः अन्नं ह प्राणं शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः ।
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपिवा ॥ भवान्वाऽत्र क्षमं कार्यं पुरा वोऽर्थोऽभिवर्द्धते ॥ १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि
 अरण्यपर्वणि व्यासवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ भगवन्नाहमप्येतद्गोचरे द्यूतसंभवं ॥ मन्ये तद्विधिनाऽऽकृष्य कारितो
 ऽस्मीति वै मुने ॥ १ ॥ नैतद्गोचर्यते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ॥ गांधारी नेच्छति द्यूतं तत्र मोहात्प्रवर्त्तितं ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि
 दुर्योधनमचेतनं ॥ पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ॥ दृढं विद्वान्
 परंपुत्रं परंपुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ॥ अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतान्मन्यते परं ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि
 महदाख्यानमुत्तमं ॥ सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपगता राजन् सुरभी प्रारुदत् किल ॥ गवां माता पुरा तात तामि-
 द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित् क्षेमं दिवौकसां ॥ मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥ सुर-
 भिरुवाच ॥ ॥ विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ॥ अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं कर्षकं धुद्रं दुर्बलं
 मम पुत्रकं ॥ प्रतोदेनाभिनिघ्नतं लांगलेन च पीडितं ॥ १० ॥ निर्षादिमानं सोत्कंठं वध्यमानं सुराधिप ॥ कृपाविष्टाऽस्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते
 मम ॥ एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्रहतेऽधिकां ॥ ११ ॥ अपरोऽप्यबलप्राणः कुशोधमनिस्ततः ॥ कृच्छ्रादुद्रहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥
 ॥ १२ ॥ वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ नैव शक्नोति तं भारमुद्रोढुं पश्य वासव ॥ १३ ॥ ततोऽहं तस्य शोकार्ता विरैमि भृ-
 शदुःखिता ॥ अश्रूण्यावर्त्तयंती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ ॥ तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ॥ किं कृपायित-
 वत्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५ ॥ ॥ सुरभिरुवाच ॥ ॥ यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे॥ दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६ ॥
 सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्निति ॥ ५ ॥ अत्र पुत्रस्य शोकहेतुत्वे ॥ ६ ॥ अन्वकृपायतानुर्कंपितवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ कौशिक हे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदेन ती-
 क्ष्णाग्रलोहवता दंढेन ॥ १० ॥ धूरं भारं ॥ ११ ॥ धमनिस्तत शिराभिव्याप्तः निर्मास इत्यर्थः ॥ १२ ॥ वधो दंडाघातेन तोदः प्रतोदेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृपायितवती कृपां कृतवती ।
 पाठांतरं कृपायितं कृपैव हन्यति हन्यमाने । पुत्र एको हि हन्यते इति पाठे बहुषु पुत्रेषु हि मसिद्धं एकः कश्चिद्धन्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ उल्लवणमुत्कटं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मंदास्त्वत्पुत्रवत्कपटानभिज्ञाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ४४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ तदिंद्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ॥ जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजं ॥ १७ ॥ प्रववर्ष च तत्रैव सह-
सा तोयमुल्बणं ॥ कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राह समवेतास्तु ते तथा ॥ सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका
कृपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे सुतः पांडुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादितद्वीम्यहं ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत
॥ पांडोः पंचैव लक्ष्यंते तेऽपि मंदाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं जीवेयुरत्यंतं कथं वर्धयेयुरित्यपि ॥ इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२ ॥ यदि
पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि ॥ दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पांडवैः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि
सुरभ्युपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञः यथा वदसि नो मुने ॥ अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधि-
पाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरूणां महोदयं ॥ तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया
यदि ॥ अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ अन्विष्य पांडवान्भ्रा-
तृनिहेत्यस्मद्विदृक्षया ॥ ४ ॥ एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ॥ अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदेष कौरव्य
तत्कार्यमविशंकया ॥ अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ॥
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्धाद्याभिः क्रियाभिर्वै विश्रांतं मुनिसत्तमं ॥ प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ ८ ॥ सुखे-
नागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजांगलान् ॥ कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पंच पांडवाः ॥ ९ ॥ समये स्थातुमिच्छंति कच्चिन्न भरतर्षभाः ॥ कच्चित्कुरूणां
सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १० ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्तोस्मि कुरुजांगलान् ॥ यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्का-
म्यके वने ॥ ११ ॥ तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनं ॥ समाजगमुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२ ॥

एवमिति विनाशकाले साधूनपि मूढा अवजानंतीत्यध्यायतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अन्विष्य अवेक्ष्य भ्रातृन्पंचेति शेषः ॥ ४ ॥ अनुशास्ता अनुशासिष्यति ॥ ५ ॥ अक्रियायामकरणे का-
येस्यावश्यकर्त्तव्यस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्रियाभिः सत्कारैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यदृच्छया दैवात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

विभ्रमं द्यूतानर्थेऽप्यर्थबुद्धि ॥ १३ ॥ १४ ॥ औपयिकं योग्यं ॥ १५ ॥ मेढीभूतः खलदामस्तभीभूतः प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यावृत्त्याभिमुखीभूयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विक्रान्तयोधिनः

तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमं ॥ अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितं ॥ १३ ॥ ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ॥ सदा ह्यभ्ययि-
कः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४ ॥ नैतदौपयिकं राजस्त्वयि भीष्मे च जीवति ॥ यदन्योन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथंचन ॥ १५ ॥ मेढीभूतः
स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ॥ किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षमे ॥ १६ ॥ दस्यूनामिव यदृत्तं सभायां कुरुनन्दन ॥ तेन न भ्राजसे राजंस्तापसा-
नां समागमे ॥ १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनममर्षणं ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ ॥ दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ॥ वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९ ॥ माऽद्बुहः पांडवान् राजन् कुरुष्व प्रि-
यमात्मनः ॥ पांडवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २० ॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः
॥ २१ ॥ सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणां ॥ २२ ॥ हिडिंबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ इतः
प्रद्रवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनां ॥ २३ ॥ आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिर्वाचलः ॥ तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ॥ २४ ॥
जवान् पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ पश्य दिग्विजये राजन् यथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥ जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ सं-
बन्धी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ तस्य ते शम एवास्तु पांडवैर्भरतर्षभ ॥ २७ ॥ कुरु
मे वचनं राजन् मामन्युवशमन्वगाः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते ॥ २८ ॥ ऊरुं गजकराकारं करेणाभिज-
वान् सः ॥ दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन् महीं ॥ २९ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं
वंसुधरां ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन् मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३१ ॥ विधिना संप्रणुदितः शापायास्य
मनो दधे ॥ ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ॥ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपदुष्टचेतसं ॥ ३२ ॥

विक्रान्ताश्च युद्धशीलाश्च वज्रसंहननाः वज्रकाया अत एव दृढाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रद्रवतां गच्छतां ॥ २३ ॥ समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहारः ॥ २४ ॥ पशुमारेण पशुमारणप्रकारे
ण ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मन्युवशं क्रोधवशं मेतिनिषेधार्थो निपातो न तु माङ् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रणुदितः प्रेरितः । प्रचुदित इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण अयमस्मज्जय्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् हेतौ शत्रुप्रत्ययः । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायाः । वलक्षस्तत्रैति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुन इति कोशात् स एवार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किर्मीरवधसंविग्रः किर्मीरस्य वधो यस्मात्तस्माद्रीमसेनात्संविग्रः शत्रुयशो दुःस्वश्रवण

यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ॥ तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ॥ तत्र भीमो गदावातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यदा तदा ॥ शापो न भविता तात विपर्यते भविष्यति ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ विलक्षयंस्तु राजेंद्रो दुर्योधनपिता तदा ॥ मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते सुतः ॥ एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतं ॥ किर्मीरवधसंविग्रो बहिर्दुर्योधनो ययौ ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मैत्रेयशापे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ समाप्तं चारण्यपर्व ॥ अथ किर्मीरवधपर्व ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ किर्मीरस्य वधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां ॥ रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥ शृणु भीमस्य कर्मदमतिमानुषकर्मणः ॥ श्रुतपूर्वं मया तेषां कथांतेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेंद्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ॥ जग्मुस्त्रिभि र्होरगत्रैः काम्यकं नाम तद्वनं ॥ ३ ॥ रात्रौ निशीथे त्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ॥ प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां वोरकर्मणां ॥ ४ ॥ तद्वनं तापसा नित्यं गोपाश्च वनचारिणः ॥ दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभययात्किल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ॥ दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्लभुं प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महातौ कृत्वा च तथास्यं च भयानकं ॥ स्थितमावृत्य पंथानं येन यांति कुरुद्वहाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहं ॥ सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवांबुदं ॥ ८ ॥ सृजंतं राक्षसीं मायां महानादनिनादितं ॥ मुंचंतं विपुलान्नादान्सतोयमिव तोयदं ॥ ९ ॥ तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशं ॥ विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥

मित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इति आरण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ किर्मीरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आभीले भयंकरे । स्वाभीले इत्यपि पाठः । आभीलं भीषणे कृच्छ्रे इति विश्वः । अर्द्धसमयेऽर्द्धज्ञाने गते सति लोके तद्रावतिसतीत्यर्थः । समयः शपथाचारकाले सिद्धांतसंविदोरिति विश्वः । संप्राप्ते इत्यपपाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्पष्टेति अभिबलाकयोः केशार्करश्म्योर्दंततडितोश्चोपमोपमेयभावः । तडिद्वक्रमित्यपपाठः ॥ ८ ॥ महानादः कुंजरे स्याद्वार्धिकान्दे भयानके इति विश्वः ॥ ९ ॥ संपेतुः एकीबभूवुः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पंचानां शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामिन्द्रियैरर्थ्यमानानां कृते शोकावेशः शोकागमः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

संप्रदुतमृगद्वीपिमहिषक्षसमाकुलं ॥ तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११ ॥ तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहवः ॥ विदूरजाताश्च
लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन् क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ॥ रजसा संवृतं तेन नष्टज्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पंचानां
पांडुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ॥ पंचानामिन्द्रियार्थानां शोकावेश इवातुलः ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा पांडवान्दूरात् कृष्णजिनसमावृतान् ॥ आवृ-
णोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ॥ अदृष्टपूर्वं संत्रासान्यमीलयत लोचने ॥ १६ ॥ दुःशास-
नकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ पंचपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७ ॥ मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पंच पांडवाः ॥ इन्द्रियाणि प्रसक्ता-
नि विषयेषु यथा रतिं ॥ १८ ॥ अथ तां राक्षसीं सायामुत्थितां घोरदर्शनां ॥ रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धोम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ॥ १९ ॥ पश्यतां पांडु-
पुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ २० ॥ काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ तमुवाच ततो
राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यतां ॥ प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ २२ ॥ अहं बकस्य
वै भ्राता किमौर इति विश्रुतः ॥ वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ॥ २३ ॥ युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ के यूयमभि-
संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममांतिकं ॥ युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रत्वा वचस्त-
स्य दुरात्मनः ॥ आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पांडवो धर्म राजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतैः ॥ सहितो
भ्रातृभिः सर्वैर्भोमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६ ॥ हतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ॥ वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहं ॥ २७ ॥ ॥ विदुर
उवाच ॥ ॥ किमौरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ॥ उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतं ॥ २८ ॥ भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ॥
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहं ॥ २९ ॥ सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा कांक्षितश्चिरं ॥ अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः
प्रियः ॥ ३० ॥ वैत्रकीयवने राजन् ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ॥ विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसंबलं ॥ ३१ ॥ हिडिंबश्च सखा मह्यं दयितो
वनगोचरः ॥ हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हुता पुरा ॥ ३२ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैत्रकीयवने एकचक्रायां ॥ ३१ ॥ मह्यं मम ॥ ३२ ॥

॥३३॥३४॥ लब्धास्मि लप्स्यामि ॥३५॥३६॥ महामुरं वातापि ॥३७॥३८॥ आरुज्य भंक्त्वा दशव्यामं व्यामो विस्तारितयोः करयोस्तिर्यंगंतरं उद्विद्धमुत्पाटितं ॥३९॥ वज्रेण निष्पेषशूर्णीभावो
सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनं ॥ प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे ॥३३॥ अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतं ॥ तर्पयिष्या-
मि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥३४॥ अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ॥ शांतिं लब्धाऽस्मि परमां हत्वा राक्षसकंटकं ॥३५॥ यदि
तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ॥ अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥३६॥ एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरं ॥ संभक्ष्य जरयि-
ष्यामि यथाऽगस्त्यो महामुरं ॥३७॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ॥ नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसं ॥३८॥ ततो भीमो
महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमं ॥ दशव्याममथोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥३९॥ चकार सज्यं गांडीवं वज्रनिष्पेषगौरवं ॥ निमेषांतरमात्रेण तथैव
विजयोऽर्जुनः ॥४०॥ निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःस्वनं ॥ अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ॥४१॥ इत्युक्त्वैनमतिक्रुद्धः कक्ष्या-
मुत्पीडय पांडवः ॥ निष्पिपय पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ॥४२॥ तमभ्यधावेद्वगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ यमदंडप्रतीकाशं ततस्तं तस्य
मूर्धनि ॥४३॥ पातयामास वेगेन कुलिशं मववानिव ॥ असंभ्रातं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ॥४४॥ चिक्षेप चोलमुकं दीप्तमशनिं ज्वलिता-
मिव ॥ तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ॥४५॥ पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनरां व्रजत् ॥ किर्मरिश्वापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पांडवं ॥४६॥ दंड-
पाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनं ॥४७॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकांक्षिणोः पुरा ॥ शीर्षयोः पतिता
वृक्षा बिभिदुर्नैकधा तयोः ॥४८॥ यथैवोत्पलमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ मुंजवज्रजर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ॥४९॥ चीराणीव व्युदस्ता-
नि रेजुस्तत्र महावने ॥ तद्रक्षयुद्धमभवन्मुहूर्त्तं भरतर्षभ ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥५०॥ ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि
तिष्ठतः ॥ प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमश्च न चचाल ह ॥५१॥ तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः ॥ बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करं ॥
॥५२॥ तावन्योन्यं समाश्लिष्यप्रकर्षतौ परस्परं ॥ उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥५३॥ तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ॥
नखदंष्ट्रायुधवतीव्याघ्रयोरिव दम्पयोः ॥५४॥

यस्य पर्वतस्य तद्वत् गौरवं गुरुत्वं यस्य तत्तथा ॥४०॥ ४१॥ कक्ष्यामुत्पीडय परिधानवस्त्रं दृढीकृत्य ॥४२॥४३॥४४॥ उदस्तमुत्क्षिप्तं अलातमुल्मुकं ॥४५॥ रक्षः राक्षसं आव्रजत् आ-
गच्छत् ॥४६॥४७॥ स्त्री तारा ॥४८॥ उत्पलमालानि पद्मक्षेत्राणि । मालं क्षेत्रे जने माल इति विश्वः । पद्मसमूह इत्यर्थः ॥४९॥ चीराणि वृक्षवल्कलानि ॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥

निकारात् परिभवात् कृष्णानयनं दृष्टं येन स तथा द्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥५५॥ अभिन्नकरटामुखं प्रभिन्ने व्यक्तीभूते करटयर्गैर्द्वयोर्मुखे मदनिर्गममार्गौ यस्य तं ॥५६॥५७॥५८॥

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ॥ कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्द्धत वृकोदरः ॥ ५५ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंगमिव मातंगः प्रभिन्नकरटामुखं ॥ ५६ ॥ स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दः समभवद्द्वौरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृहत् मध्ये वृकोदरः ॥ धूनयामास वेगेन वागुश्चंड इव हुमं ॥ ५९ ॥ स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ॥ व्यस्पंदत यथाप्राणं विचकर्ष च पांडवं ॥ ६० ॥ तत एनं परिश्रांतमुपलक्ष्य वृकोदरः ॥ योक्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१ ॥ विनदंतं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ॥ आमयामास सुचिरं विस्फुरंतमचेतसं ॥ ६२ ॥ तं विषीदंतमाज्ञाय राक्षसं पांडुनंदनः ॥ प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३ ॥ आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमं ॥ पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कंठं वृकोदरः ॥ ६४ ॥ अथ जर्जरसर्वोऽगं व्याविद्धनयनांबरं ॥ भूतले आमयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५ ॥ हिडिंबवकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनं ॥ करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ॥ विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरंतमुद्रांतचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७ ॥ तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुरस्कृत्य नरेंद्रपुत्राः ॥ भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्दृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८ ॥ विदुर उवाच ॥ एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ॥ भीमेन वचनान्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९ ॥ ततो निष्कंटकं कृत्वा वनं तदपराजितः ॥ द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७० ॥ समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ॥ प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरं ॥ ७१ ॥ भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ॥ विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकंटकं ॥ ७२ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ॥ वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३ ॥ तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ॥ ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां वरं ॥ श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्त्तवत्तदा ॥ ७५ ॥ इति श्रीम० आरण्यके पर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं च किर्मीरवधपर्व ॥ अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ ५९ ॥ व्यस्पंदत किंचिच्चलनं कृतवान् ॥ ६० ॥ योक्रयामास बवंध रशनया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं पशुमिव मारयित्वा । कषादिस्वादनुप्रयोगः समूहघातं न्यवधीदरीश्वेतिवत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

एवमधर्मरुचीनां दुर्योधनादीनां त्यासादिभिराग्निरुपदेशो कृतेऽपि भैत्रेयशापेऽपि किमौरवधेन महाभयेऽपि प्रत्युपस्थिते सति न धर्मे रुचिरुपपद्यत इत्युक्त । संप्रति धर्मरुचीनां पांडवानामुपरि पद्मेश्वरस्येतेरेषां चानुग्रहं पांडवानां कृष्णतत्त्वविज्ञानं च वर्णयति भोजाः प्रब्रजितानित्यादिनाऽध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुःशासनश्चतुर्थो येषां ॥ ५ ॥ तस्य दुर्योधनस्य पदानुगाः सहायाः ॥ ६ ॥ निकृत्या छलेनोपचरन् वर्त्तमानः ॥ ७ ॥ अभिषेगेन दुःखेन पराभवेन वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुरुषस्य पुरि शरीरे शयानस्याप्रमेयस्याहंकारादिवत् प्रमातुमयो

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भोजाः प्रब्रजितान् श्रुत्वा वृष्ण्यश्चांधैकैः सह ॥ पांडवान् दुःखसंतप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पांचालस्य च दायादो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ॥ केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकीवश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधादर्षसमन्विताः ॥ गर्हयंतो धार्तराष्ट्रान् किंकुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ॥ परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ॥ दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितं ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य समरे ये च तस्य पदानुगाः ॥ तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिषिचामो धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ निकृत्योपचरन् वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ पार्थानामभिषेगेन तथा क्रुद्धं जनार्दनं ॥ अर्जुनः शमयामास दिधक्षंतिमिव प्रजाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः ॥ कीर्त्तयामास कर्माणि सत्यकीर्त्तैर्महात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ॥ प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ दश वर्षसहस्राणि यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गंधमादने ॥ ११ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ पुष्करेष्णवसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यो मधुसूदन ॥ अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकृष्टोत्तरासंगः कृशो धर्मानिसंततः ॥ आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४ ॥ प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितं ॥ तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकं ॥ १५ ॥ आतिष्ठस्त्वमर्थकेन पादेन नियमस्थितः ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ १६ ॥

ग्यस्य अविषयित्वात् । अत एव सत्यस्य कालत्रयेऽपि बाधशून्यस्य विषयस्य हि बाधः स्वप्नादौ दृष्टः । अमिततेजसस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्य प्रजापतिपतेः सूत्रविराजोरपि स्वामिनः । विष्णोर्व्यापकस्य लोकनाथस्यांतर्यामिणः । एवं तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थमाह धीमत इति बुद्ध्युपाधेः अनयोः सामानाधिकरण्यादभेदः अस्यैव सूत्रभूतस्य श्लोकस्य विवरणमुत्तरो ग्रंथः ॥ १० ॥ तत्र तपस्विनां क्षमैवोचितेति दर्शयितुं भगवतः क्रोधोपशमनाय तदीयं जन्मान्तरीयं तप एव तावदुदाहरति दशेत्यादिना यत्र सायंकालस्तत्रैव गृहं यस्य स यत्र सायं गृह इत्येकं पदं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपसः प्रयोजनमाह लोकेति ॥ १६ ॥

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरंतश्च केशवेत्यस्यार्थः क्षेत्रं । महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चैन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रमिति भगवताव्याख्यातं कोशपंचकात्मकं तज्ज्ञस्तत्प्रकाशकोऽतरात्मेत्यर्थः । सर्वभूतानां सर्वेषां वियदादीनां जरायुजादीनां च जीवानामादिः परमकारणं । अंतो लयस्थानं रजतस्यैवशुक्तिः । अवांतरकारणानामविद्याकामकर्मादीनां क्षेत्रमध्ये अव्यक्तेच्छादिपदैरुपात्तत्वात् । एतेन प्रपंचस्य मिथ्यात्वाज्जीवपरयोरैक्याच्चाद्वैतं कृष्णतत्त्वमुक्तं ॥ १७ ॥ भौमं भूमिपुत्रं प्रथमोत्पादितं सर्वभूतानां प्रथमेनाहंकारेणोत्पादितं भूतादिरहंकार इति प्रसिद्धं मेध्यं यज्ञियं ॥ १८ ॥ तत्कर्म अश्वोत्सर्गाख्यं ॥ १९ ॥ स त्वं क्षेत्रज्ञः शुद्धचिन्मात्रो भूस्थानीयः

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरंतश्च केशव ॥ निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १७ ॥ निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १८ ॥ कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ॥ अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दित्यदानवान् ॥ १९ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ॥ मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ २० ॥ स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ॥ ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २१ ॥ वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ॥ अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ परायणं देवमूर्धा क्रतुभिर्मधुसूदन ॥ अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २३ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ॥ एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूणीनि भागशः ॥ २४ ॥ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनंदन ॥ त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः ॥ २५ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ॥ त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रांतवानसि तेजसा ॥ २६ ॥ संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यंदने स्थितः ॥ अत्यशेषश्च भूता त्मन् भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ॥ अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २८ ॥ सादिता मौरवाः पाशा निंसुंदनरकौ हतौ ॥ कृतः क्षेमः पुनः पंथाः पुरं प्राग्योतिषं प्रति ॥ २९ ॥ जारूथ्यामाहुतिः क्रोधः शिशुपालो जनैः सह ॥ जरासंधश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ ३० ॥

सन्नारायणो नरेण परमात्मना स्रष्टं नारं स्थूलसूक्ष्मकारणरूपमुपाधित्रयं तदेवायनं वासस्थानं यस्य स तथा । वृक्षांकुरबीजस्थानीयविराट्सूत्रांतरीयमिच्छुपो भूत्वा हरिः परिणतबीजसहस्रगर्भ-फलस्थानीयः सांबमूर्तिरासीः । ईषत्पक्वफलोपमाश्च ब्रह्मादयस्त्वमेव ॥ २१ ॥ हे पुरुषोत्तम उक्तेभ्योबीजादिस्थानीयेभ्य उक्तमभूस्थानीयनिर्देशेषु विष्णुः चराचरगुह रुद्रः स्रष्टा दक्षप्रजापत्यादिः ॥ २२ ॥ परायणं सर्वोत्कृष्टं प्राप्य देवमूर्धा देवश्रेष्ठः क्रतुभिरयज इत्यन्वयः अधुष्य इति पाठे त्वंयज इत्यध्याहारः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संप्राप्य सम्यगव्याप्य आदित्यस्यंदने सूर्यदेहे भास्करं मंडलाभिमनिनं जीवं ॥ २७ ॥ २८ ॥ सादिताच्छिन्ना मौरवा आंत्रतंतिमयाः । मुरवेष्टने अस्मादौणादिके उक्प्रत्यये तद्धितः मौर्वीशब्दोऽप्यत एव मध्यमस्वरलोपेन निष्पन्नः ॥ २९ ॥ जारूथ्यां नगर्यां ॥ ३० ॥

अवाप्सीरवाप्तवानसि भोज्यां भोजवंशजां ॥ ३१ ॥ सौभं खेचरं पुरं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नृशंस्यं निर्दयत्वं । दीर्घपाठे त्वाङ्पूर्वोऽयं शब्दो ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां चैत्यमायतनं आध्यात्मिकं हृदयपुण्डरीकं बाह्यं देवालयदि चित्तमध्यस्थमित्यपि पाठः नित्यमध्यस्थमित्यपि पाठः नित्यमध्यस्थमेव ॥ ३६ ॥ आत्मनैव निमित्तांतरं विना आत्मसादात्ममात्रं ॥ ३७ ॥ युगादौ तव वाष्ण्येत्यादिसाद्धेश्लोकत्रयं क्वचिन्न दृष्टं यस्यकृतिरिदं सकलं असौ देवोऽपि त्वन्नियोगकर इति विपरिणामेन योज्यं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तथा पर्जन्यवोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ अवाप्सीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणं ॥ ३१ ॥ इंद्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान् ॥ हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितं ॥ ३२ ॥ एवमेते युधि हता भूयश्चान्यान् शृणुष्व ह ॥ इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ॥ ३३ ॥ गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकांतां जनार्दन ॥ ३४ ॥ द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ॥ त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३५ ॥ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचंताभयमच्युत ॥ ३६ ॥ युगांते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ॥ आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३७ ॥ युगादौ तव वाष्ण्येय नाभिपद्मादजायत ॥ ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ॥ ३८ ॥ तं हंतुमुद्यतौ घोरो दानवौ मधुकैटभौ ॥ तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३९ ॥ ललाटाज्जातवान् शंभुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरिरसमुद्रवौ ॥ ४० ॥ त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ॥ तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१ ॥ इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ नैवं परे नापरे वा करिष्यंति कृतानि वा ॥ ४२ ॥ यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ॥ कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ॥ कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्यवसः सह ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पांडवः ॥ तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४४ ॥ ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ॥ यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४५ ॥ नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिनारायणोद्दहं ॥ काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४६ ॥ अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च ॥ नावयोरंतरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥

॥ ४२ ॥ कर्माणि पूतनावधादीनि ॥ ४३ ॥ एवं तत्पदार्थस्वरूपं, प्रपंच्य तस्य त्वंपदार्थभेदमाह एवमिति ॥ ४४ ॥ ममैव त्वं ब्रह्मण एव स्वरूपं जीवः तवैवाहं जीवस्यैव शुद्धं रूपं ब्रह्म न ततोऽन्यत् ये मदीयास्तवैव ते ब्रह्मगता औपाधिकाः सर्वेश्वरत्वादयस्तेऽपि जीवस्यैव तस्माद्यो जीवं द्वेष्टि स ब्रह्म द्वेष्टि यो जीवं याति स ब्रह्म याति । अद्रोही सन्सर्वभूतेषु भगवद्भावं पश्येदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ननु मित्रयोर्ममात्मा त्वं तवात्माहमित्यभेदोपचारो दृष्टो न त्वभेद इत्याशंक्याहानन्य इति मित्रयोर्हान्यत्वं प्रत्यक्षदृष्टं तदिह निरस्यते अपूर्वार्थज्ञापकत्वाद्वाक्यस्य अनन्यत्वमप्यौपचारिकमस्त्वित्याशंक्याह नावयोरिति अंतरं भेदः वेदितुं विचारयितुं जीवेशयोर्भेदो दुर्निरूप इत्यर्थः तथाहि । किं देहभेदादात्मभेद उतात्मभेदात् । नाद्यः

कायव्यूहकृतयोगिन्यव्यासे । नान्त्यः उपाधिपरामर्शं विना भेदस्याविभाव्यमानत्वात् मुक्तात्मानौ जीवेशौ वा न सभावभिन्नौ उक्तहेतोः घटमठाकाशत्रयमिति ॥ ४७ ॥ समावाये समूहे संरब्धेषु कुपितेषु ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ एवंविधस्यात्मतत्त्वस्याधिगमाय ध्यानस्तवनसेवादिना कृष्ण एव शरणीकरणीय इत्याह द्रौपदीवाक्येन पूर्वे इत्यादिना पूर्वे स्रष्टेः प्राक्काले त्वामेकमाहुः । स देव सोम्येदमग्र आसीदित्याद्याः श्रुतयः प्रजाभिर्सर्गे च प्रजापतिं त्वामाहुः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्याद्याः श्रुतयः । ईशत्वमपि न राजवत् किंतूपादानत्वेनेत्याह स्रष्टारमिति ॥ ५० ॥ विष्णुः विशतीति विष्णुः । अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रुतेः कारयिता क्रियाकर्त्ता कर्म च त्वमेवासीति पादचतुष्टयार्थः ॥ ५१ ॥ क्षमा दुःखसहता सत्यं सत्पृथिव्यसेजांसि त्यत् वाय-
व्याकाशी तदात्मकं तस्माच्च संभूतो यज्ञोऽपि त्वमसि ॥ ५२ ॥ भूतभावन वियदादिस्रष्टः भूतेश भूतनियंतः । य आकाशमंतरो यमयतीत्यादिश्रुतेराकाशादेरपि नियम्यत्वादस्मदादिव-

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ॥ तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ॥ ४८ ॥ धृष्टद्युम्नमुखैर्वोरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ पांचाली पुंडरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह ॥ अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ४९ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ पूर्वे प्रजा-
भिर्सर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिं ॥ स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोलोब्रवीत् ॥ ५० ॥ विष्णुस्त्वमसि दुर्द्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन ॥ यथा त्व-
मसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ॥ ५१ ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ॥ सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्र-
वीत् ॥ ५२ ॥ साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर ॥ भूतभावनभूतेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ५३ ॥ ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृंदैः पुनः पुनः ॥ क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनैकरिव ॥ ५४ ॥ द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ॥ जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि
सनातनः ॥ ५५ ॥ विद्यातपोभित्तानां तपसा भावितात्मनां ॥ आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५६ ॥ राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवे
ष्वनिर्वर्तिनां ॥ सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ॥ त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५७ ॥ लोकपालाश्च लोकाश्च
नक्षत्राणि दिशो दश ॥ नभश्चंद्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥

चेतनत्वं द्रष्टव्यं तत्र चेतनानुपलभस्त्वरणिस्थाग्नोरिवानभिव्यक्तत्वाच्च त्वभावादिति भावः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मादिनियंतृत्वं वैश्वरूप्यं चाह द्वाभ्यां ब्रह्मेति ॥ ५४ ॥ विद्यावेदाविगमो ब्रह्मचारिधर्मः तपस्तदर्थानुष्ठानं गृहस्थधर्मः तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना वानप्रस्थधर्मेण च भावितात्मनां शोधितचित्तानामत एवात्मदर्शनतृप्तानां यतीनां सत्तमः सत्यतमः सत्यं स्वप्नेन्द्रजालादिप्रातिभासिकं सत्यतरो व्यवहारः सत्यतमं ब्रह्म इतरयोर्बाधावधिभूतत्वात् ॥ ५६ ॥ सर्वे धर्माः पापपुण्यादथस्तेरुपपन्नानामपि त्वमेव गतिः दीनदयालुत्वात्पापि-
ज्ञानामप्युद्धर्तेति भावः प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः भूतात्मा जीवः बुद्ध्याद्याकारपरिणतानि भूतान्येवात्प्रत्वेन मन्यमानः । अस्तिखल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽंगसितासितैः कर्मफलैरभिभूयमा-
नः सदसद्योनिमापद्यत इति मैत्रायणीये भूतात्मपदस्य जीवे कृद्धिदर्शनात् विचेष्टसे कर्माणि कुरुवे ॥ ५७ ॥ त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं लोकपालादिपदस्य त्वमेव प्रापक इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अस्यैव व्याख्या मर्त्यता चेति मर्त्यता संसारः भूतानां साधारणजीवानां अमृतत्वं मुक्तिः दिवौकसां दिव्यदृष्टिमतं सात्विकानां ॥ ५९ ॥ एवं स्वर्गोपवर्गाथिभिः कृष्ण एव शरणीकरणी य इति कृष्णस्तुतिप्रसंगादुक्तं संभ्रति दृष्टफलार्थमपि स एवानुसर्त्तव्य इत्याह सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये इत्यादिना अत्रात्मनि कृष्णस्य करुणोत्पादनार्थं दुःखनिवेदनं तत्प्रसंगेन महामहि

मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसां ॥ त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितं ॥ ५९ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ॥ ईश-
स्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ६० ॥ कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो॥धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी॥६१॥
स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता ॥ एकवस्त्रा विकृष्टाऽस्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६२ ॥ राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसाऽतिपरिहृता ॥ दृष्ट्वा
च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ६३ ॥ दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ॥ जीवत्सु पांडुपुत्रेषु पंचालेषु च वृष्णिषु ॥ ६४ ॥ नन्व-
हं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ॥ स्नुषा भवामि धर्मेण साहंदाऽसीकृता बलात् ॥ ६५ ॥ गर्हये पांडवांस्त्वेव युधिःश्रेष्ठान्महाबलान् ॥ यत्
क्लिश्यमानां प्रेक्षते धर्मपत्नीं यशस्विनीं ॥ ६६ ॥ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गांडिवं ॥ यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ६७ ॥
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ॥ यद्भार्यो परिरक्षंति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६८ ॥ भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ प्र-
जायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६९ ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ॥ भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥
॥७०॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजंति कदाचन ॥ ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यंत पांडवाः ॥ ७१ ॥ पंचभिः पतिभिर्जाताः कुमार मे महौजसः ॥
एतेषामप्येवैक्षार्थं त्रातव्याऽस्मि जनार्दन ॥ ७२ ॥ प्रतिविध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिश्च शतानीकस्तु नाकुलिः ॥
॥ ७३ ॥ कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः ॥ प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७४ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि
शात्रवैः ॥ किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहंते दुर्बलीयसां ॥ ७५ ॥ अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ॥ सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्वला
॥ ७६ ॥ नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गांडिवं ॥ अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ७७ ॥

न्नामपि संसारिणां दुर्गतिः प्रपंचिता वैराग्योत्पादनाय प्रणयाद्विश्रंभात् आख्याने हेतुमाह ईशस्त्वमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ स्त्रीधर्मिणी रजस्वला ॥ ६४ ॥
स्नुषा वधूः ॥ ६५ ॥ धर्मपत्नीं यज्ञसंयोगिनीं ॥ ६६ ॥ विप्रकृतां दुःखंप्रपितां मर्षयेतां क्षमेतां ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ जायात् उत्पद्येत् ॥ ७० ॥ नान्वपद्यंत नानुगृहीतवतः ॥ ७१ ॥
॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ धार्तराष्ट्राणामपराधं दुर्बलीयसां दुर्बलतराणां ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अधिज्यमारोपितगुणं ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ आक्षिपत् दूरे कृतवान् अविहिंसकान् अदुःखदान् ॥ ७९ ॥ संभृतं सहितं संभृतमिति पाठे बहुलं ॥ ८० ॥ संशेषत्वात् आयुष इति शेषः ॥ ८१ ॥ प्रमाणकोट्यां प्रमाणारुहो गं-
 धिग्वलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषं ॥ यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७८ ॥ य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राऽविहिंसकान् ॥ अ-
 धीयानान्पुरा बालान् व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७९ ॥ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषं ॥ कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणं ॥ ८० ॥ तज्जी-
 र्णमविकारेण सहाग्नेन जनार्दन ॥ संशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८१ ॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरं ॥ बद्धनं कृष्ण गंगा-
 यां प्राक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ ८२ ॥ यदा विबुधः कौतियस्तदा संछिद्य बंधनं ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुभीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भी-
 मसेनमदंशयत् ॥ सर्वेष्वेवांगदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८४ ॥ प्रतिबुद्धस्तु कौतियः सर्वान्सर्पानपोथयत् ॥ सारथिं चास्य दधितमपहस्तेन जघ्नि-
 वान् ॥ ८५ ॥ पुनःसुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ॥ शयानानार्यया सार्द्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ८६ ॥ यत्रार्या रुदती भीता पांडवानिदमब्रवी-
 त् ॥ महद्वसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ८७ ॥ हा हताऽस्मि कुतोन्वद्य भवेच्छांतिरिहानलात् ॥ अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः स-
 ह ॥ ८८ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वीर्यवेगपराक्रमः ॥ आर्यामाश्वासयामास भ्रातृश्चापि वृकोदरः ॥ ८९ ॥ वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान्पततां वरः ॥
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ९० ॥ आर्यामंकेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ॥ अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ९१ ॥ स-
 हस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ॥ भ्रातृनार्या च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ९२ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ॥ अ-
 भ्यगच्छन्महारण्ये हिडिबवनमंतिकात् ॥ ९३ ॥ श्रांताः प्रसुप्तास्तेत्रमे मात्रा सह सुदुःखिताः ॥ सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्विडिवा नाम राक्षसी ॥ ९४ ॥
 सा दृष्ट्वा पांडवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ ॥ हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९५ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्संगे ततोऽबला ॥
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९६ ॥ तामबुद्धचदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ॥ पर्यपृच्छत तां भीमः किमिहच्छस्यनिंदिते ॥ ९७ ॥
 एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ॥ भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिंदिता ॥ ९८ ॥ पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातैष वीर्यवान् ॥ आ-
 गमिष्यति वो हंतुं तस्माद्रच्छत मा चिरं ॥ ९९ ॥

गातीरस्थो वटविशेषस्तत्पदेशे ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अपोथयत् ग्रहतवान् अपहस्तेन हस्तपृष्ठेन ॥ ८५ ॥ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहतवान् आर्यां श्वश्रूः ॥ ८६ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
 वैनतेयः विनतापुत्रः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ कृपासंगृहीतेन स्नेहवशेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संहृत्य ण्ट्रीकृत्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः ॥ नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतं ॥ १०० ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ॥
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १ ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममांतिकं ॥ हिडिंबे भक्षयिष्यामो न चिरं
 कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥ सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ॥ नैनमैच्छत्तदाऽऽख्यातुमनुक्रोशादनिदिता ॥ ३ ॥ सनादान् विनदन् घोरात् राक्षसः
 पुरुषादकः ॥ अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ४ ॥ तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ॥ अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः
 ॥ ५ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढं ॥ संहृत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करं ॥ ६ ॥ गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा ॥ ना-
 मृष्यत महाबाहुस्तन्नाक्रुद्धचट्टकोदरः ॥ ७ ॥ तदाऽऽसीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिंबयोः ॥ सर्वास्त्रविदुषोर्वोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ८ ॥ विक्रीड्य सु-
 चिरं भीमो राक्षसेन सहानव ॥ निजवान महावीर्यस्तं तदा निर्वलं बली ॥ ९ ॥ हत्वा हिडिंबं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ॥ हिडिंबामग्र-
 तः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ११० ॥ ततः संप्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११ ॥ प्रस्थाने
 व्यास एषां च मंत्री प्रियहिते रतः ॥ ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पांडवाः संशितव्रताः ॥ १२ ॥ तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलं ॥ पुरुषादं प्रति-
 भयं हिडिंबेनैव संमितं ॥ १३ ॥ तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ॥ सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्दुपदस्य पुरं ययौ ॥ १४ ॥ लब्ध्वाऽहमपि तत्रैव
 वसता सव्यसाचिना ॥ यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १५ ॥ एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन ॥ स्वयंवरे महत्कर्म कृ-
 त्वा नसुकुं परैः ॥ १६ ॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता ॥ निवसाम्यार्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा ॥ १७ ॥ त इमे सिंहविक्रां-
 ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ॥ निहीनैः परिक्लिश्यंतीं समुपेक्षंति मां कथं ॥ १८ ॥ एतादृशानि दुःखानि सहंती दुर्बलीयसां ॥ दीर्घकालं प्रदीप्ता-
 ऽस्मि पापानां पापकर्मणां ॥ १९ ॥ कुले महति जाताऽस्मि दिव्येन विधिना किल ॥ पांडवाना प्रिया भार्या पांडोर्महात्मनः ॥ १२० ॥ क-
 चग्रहमनुप्राप्ता साऽस्मि कृष्ण वरा सती ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ॥ प-
 द्वाकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ २२ ॥ स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ॥ अभ्यवर्षत पाचाली दुःखजैरश्रुर्विदुभिः ॥ २३ ॥

दिव्येन अमानुषेण अमिकुंडोद्भवत्वात् ॥ १२० ॥ २२ ॥ सुजातौ संलग्नौ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ विशोकवद्विशोकाइव ॥ २६ ॥ संबंधात् पितृष्वस्त्रीयभार्यात्वात् गौरवादग्निकुलोद्भवत्वात् सख्यात् भक्तिमत्वात् प्रभुत्वेन सामर्थ्यवत्त्वेन त्वदीयेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
द्रौपदीवाक्यं प्रतिवाक्यं च श्रुत्वाऽर्जुन आबभाषे इति व्यवहितेन संबंधः ॥ ३१ ॥ अत्र हेतुः यतः पांचाली साचीकृतं वकीभूतं यथास्यात्तथा मध्यमं पतिं तमेववैक्षति इति यत
इत्यध्याहृत्य योज्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्वसः हेभगिनि ॥ ३५ ॥ १३६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये द्रौपदीसांत्वने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ निरूपिता

चक्षुषी परिमार्जती निःश्वसंती पुनःपुनः ॥ बाष्पपूर्णेन कंठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नैव मे पतयः संति न पुत्रा न च बांधवाः ॥ न आ-
तशे न च पिता नैव त्वं मधुसुदन ॥ २५ ॥ ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ॥ न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ २६ ॥
चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्षयाऽस्मि नित्यशः ॥ संबंधाद्रौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथ ताम-
ब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥ ॥ रोदिष्यति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धाऽभि भाविनि ॥ बीभत्सुशरसंछन्नान् शोणितौघ-
परिफुत्तान् ॥ २८ ॥ निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ यत्समर्थं पांडवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ २९ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि
राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ पतेद्बुधौर्हिमवान् शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ॥ १३० ॥ शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ तच्छ्रुत्वा
द्रौपदीवाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ॥ १३१ ॥ साचीकृतमवैक्षत्सा पांचाली मध्यमं पतिं ॥ आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ॥ ३२ ॥
मारेदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ॥ तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ ३३ ॥ ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ ॥ अहं द्रोणं हनिष्यामि
शिखंडी तु पितामहं ॥ दुर्योधनं भोमसेनः कर्णं हंता धनंजयः ॥ ३४ ॥ रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्मरणे स्वसः ॥ अपि वृत्रहणा युद्धे
किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपास्थिताः ॥ तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्य-
मब्रवीत् ॥ १३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्वासने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ वासुदेव
उवाच ॥ ॥ नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्नो भवान्स्याद्वसुधाधिप ॥ यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥

ससाधना ब्रह्मविद्या संप्रति भगवत्स्मरणमेव तत्सान्निध्यहेतुः सान्निध्यं च सर्वापत्तरणकृदिति मंग्यतरेण प्रतिपाद्यते नैतदित्यादिनाऽध्यायेन यदहं द्वारकायां नवद्वारवत्यां देहन्गर्यां तव
मां चितयतः सन्निहितः स्यां तर्हि एतत् कृच्छ्रं वनवाससंकटं भवान्नानुप्राप्तः स्यात् यथा द्रौपदी कृच्छ्रकाले मां स्मृतवतीं वत्सराशिप्रदानेन मया सभायां कृच्छ्रान्मोचिता तथा त्वमप्य
क्षपातनकाले मां यदि स्मरेस्तर्हि नैतत्कृच्छ्रं प्राप्नुयाः प्रत्युत तवैव जय स्यादिति भावः ॥ १ ॥

अनाहूतोऽपि स्वक्षेमार्थमप्रार्थितोऽपि वारयेयं द्यूतमंतर्यामित्वेन कथापक्षे त्वजुरेवार्थः ॥ २ ॥ वहिर्यामित्वेनापि द्यूतवारणोपायमाह भीष्मेति द्वाभ्यां ॥३॥ राजेंद्र धृतराष्ट्र तव पुत्राणां द्यूते नालमिति वैचित्रवीर्यादीन्मतिर्त्वाभिमित्तं हेप्रभो युधिष्ठिर अहं तत्र द्यूते दोषान् अवक्षं व्यक्तं कथितवान् स्यामिति संबधः ॥ ४ ॥ वीरसेनसुतः नलः यैः अक्षैरिति शेषः ॥५॥ सातत्यमविच्छेदं प्रसंगस्य द्यूतक्रीडायाः हीयमानोऽपि जयाशया पुनःपुनर्दीव्यत्येवेत्यर्थः ॥६॥ कामः रागः ॥७॥ वक्तव्यमधिगतव्यं ज्ञातव्यं गत्यर्थस्य वजैरिदं रूपं वचरेव वार्थांतरं ॥ ८ ॥ तदेवाह

आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ॥ आंबिकेयेन दुर्द्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २ ॥ भीष्मद्रौणौ समाना-
य्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ॥३॥ पुत्राणां तव राजेंद्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान् व्यति
रोपितः ॥४॥ वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशांपते ॥ ५ ॥ सातत्यं च प्रसंगस्य वर्णयेयं यथातथं ॥ ६ ॥
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितं ॥ दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो अश्रयते श्रियः ॥ ७ ॥ तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यते शास्त्रकोविदाः ॥ विशेषतश्च
वक्तव्यं द्यूते पश्यति तद्विदः ॥८॥ एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ॥ अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलं ॥९॥ एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसं-
गिकदुकोदयं ॥ द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्यांबिकासुतं ॥ १० ॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ॥ अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्द्धन
॥११॥ न चेत्स मम राजेंद्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ॥ पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तं ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ॥ सभास-
दोऽनुवर्त्तेरस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा ॥ येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवंतो द्यूतकारितं ॥ १४ ॥ सोऽहमे-
त्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पांडुनंदन ॥ अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथं ॥ १५ ॥ श्रुत्वैव चाहं राजेंद्र परमोद्विग्नमानसः ॥ तूर्णमभ्यागतोऽस्मि
त्वां द्रष्टुकामो विशांपते ॥१६॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ॥ सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदैरैः ॥१७॥ इ०म०भा०आ०प०अ-
र्जु०प०वासुदेववाक्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनंदन ॥ क्वचासीद्विप्रवासस्ते किंवाकार्षीः प्रवासतः १

एकाहादिति व्यसनं राज्यभ्रंशादि अर्थानां धर्मार्थकामानां पुमर्थानां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपनीतेनान्यायेन दुरोदरान् द्यूतकारान् ॥ १३ ॥ आनर्त्तेष्वासमंतान्नर्त्तयति तेषु धी
विलासेषु पक्षे देशविशेषेषु ॥ १४ ॥ कथांतरमवतारयितुं कथापक्षमेवानुसरति सोऽहमित्यादिना एत्यागत्य युयुधानात्सात्यकेः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये
भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ असान्निध्यमिति अत्र संक्षेपविस्ताराभ्यां सौभवध उपाख्यायते तस्य तात्पर्यं संसारसागरमध्ये स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयरूपे क्षेत्रे त्रिस्म
रणरूपाद्भगवदसंनिधानात् कामगमं मनोरथाख्यं सौभमारुह्यागतेन शाल्वाख्येन महामोहेन शोकाखिरुपद्रुते सति प्रद्युम्नादिस्वरूपा यज्ञादयो धर्मास्तं वारयितुमक्षमा अभूवन् ततोऽहं वि-

तद्वारकामेत्य चिदात्मानं मामधिक्षिपंतं शाल्वमोहमहं ब्रह्मविद्याखिण हतवान् तत्पुरं च मनोरथसौभं पातितवानिति एवमेव युद्धादिरूपकेण सर्वत्राख्यायिकातात्पर्यमुन्नेयं तथा च श्रुतिः ।
 द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादिना देवासुरशब्दैः शमकामादीन् विवक्षित्वा तद्विद्वद्रूपकेणाध्यात्मिकमर्थं निरूपयति तद्विद्वदिति ज्ञेयं श्रुत्यनुसारित्वाद्भारतस्मृतेः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 सरोषवर्षं रोषेण सहितं सामर्थ्यं । वशमिच्छाप्रभुत्वयोरिति विश्वः । दुरात्मवान् दुष्टचित्तः यद्वा दुःस्थितः रोषवत्त्वात् आत्मवान् युद्धादौ धृतिमान्सामर्थ्यवत्त्वात् दुःस्थितश्चासावात्मवांश्चेति ॥
 कृष्ण उवाच ॥ ॥ शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ॥ निहतुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणुकारणं ॥ २ ॥ महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ॥
 दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ॥ सरोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
 निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ॥ उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुंगवैः ॥ आगतः कामगं
 सौभमाहत्यैवं नृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान् बालान्हत्वा बहूस्तदा ॥ पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्त्वांश्च महा-
 बाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ॥ वासुदेवः स मंदात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहं ॥ आनर्त्ताः सत्यमाख्या-
 त तत्र गंताऽस्मि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनं ॥ अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥ क्वासौ कासाविति
 पुनस्तत्र तत्र प्रधावति ॥ मया किल रणे योद्धुं कांक्षमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्माणं धुद्रं विश्वासघातिनं ॥ शिशुपालवधामर्षाद्रम
 यिष्ये यमक्षयं ॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ॥ शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीपते ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च न
 च संग्राममूर्धनि ॥ प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनं ॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ॥ कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां
 कुरुनंदन ॥ १५ ॥ तमश्रौषमहं गत्वा यथावृत्तः स दुर्मतिः ॥ मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकु-
 लमानसः ॥ निश्चित्य मनसा राजन् वधायास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ॥ प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः
 ॥ १८ ॥ ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ॥ स मया सागरावर्त्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९ ॥ ततः प्रध्माप्य जलजं पांचजन्यमहं नृप ॥
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवास्थितः ॥ २० ॥ तन्मुहूर्त्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ॥ वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥
 समासः ॥ ४ ॥ इहस्थे त्वत्समीपस्थे ॥ ५ ॥ सौभं सुष्टु भाति ते सुभाः कांचिनादयो धातवस्तज्जं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आनर्त्ताः भोऽनर्त्तदेश्याः आख्यात कथयत ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षिप्त्वा कुत्सयित्वा ॥ १५ ॥ मार्तिकावतकः एतन्नामकदेशवासी ॥ १६ ॥ १७ ॥ अवलेपं गर्वं ज्ञात्वेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमंताद्वर्त्तो वर्त्तनं यस्मिन्सा
 गरद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं शंखं ॥ २० ॥ २१ ॥

द्यूतं श्रुत्वैव हास्तिनपुरमागतवान्॥२॥ ॥इत्यारण्यके पर्वणि नै० भारतभावदीपे चतुर्दशोध्यायः॥१४॥ ६ अर्थोधीनौ धर्मकामावर्थस्तु स्वराज्यरक्षापरराज्यावमर्दाभ्यां राज्ञा प्राप्यत इति तावेव शाल्वप्रसंगात् सम्यक् श्रोतुकामः पृच्छति वासुदेवोति कथ्यतः कङ्कादियगतात् शत्रुतस्यरूपं ॥ १ ॥ श्रुतश्रवा शिशुपालमाता तज्जं श्रौतश्रवं उपायात् उपागतः॥२॥ अहं धत् सेनया वैहायसं खेचरं व्यूहं स्वरक्षापरोपमदयोग्यरचनाविशेषेण स्थापयित्वाऽधिष्ठितः सम्यक् स्थितः॥३॥ अभितः परितउपरितश्चायुधानां सरणं निःसरणमभिसारस्तेन सर्वेणाच्छिद्रणा। सर्वोभ्यो दिग्भ्यो युगपदविरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः॥४॥ पताका ध्वजांचलः। तोरणानि बहिर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः हुडास्तदाश्रयस्थानानि भाषायां बुरुजसंज्ञानि अन्ये तु विण्मूत्रोत्स-
र्जनशृंगाणि हुडा इत्याहुः उदाहरंति चाकलयन्ते हुडशृंगाणि रथस्योपरि सूरिभिः॥विण्मूत्रस्पर्शशुद्धयर्थं करादिस्पर्श उद्यत इति। यन्त्राण्याग्नेयौषधबलेन दृषत्पिडोत्क्षेपणानि महान्तिकमानसंज्ञानि

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमंतदा ॥ श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितं ॥ हुतमागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥२॥ इति श्री महाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ॥ सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः॥१॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ॥ उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वावतीं पुरीं॥२॥ अरुंधतां सुदुष्टात्मा सर्वतः पांडुनंदन॥शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्यधिष्ठितः॥३॥ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीं ॥ अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ॥४॥ पुरी समंताद्विहिता सपताका सतीरणा ॥ सचक्रा सहुडा चैव सयंत्रखनका तथा ॥५॥ सोपशल्यप्र तोलीका साहाहालकगोपुरा ॥ सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका॥६॥ सोष्टिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ॥ सतीमरांकुशा राजन्सशतघ्नीक लंगला ॥७॥ समुशुब्जश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥ लोहचर्मवती चापि साम्निः सगुडशृंगिका ॥८॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ॥ रथैरने कैर्विविधैर्गदसांबोद्धवादिभिः॥९॥ पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे ॥ अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥

। क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि बंदूखसंज्ञानि । खनकाः सुरंगद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः॥५॥ उपशल्य लोहमुखाः कीलास्तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथया मार्गो यस्य सा। अट्टालका उपरिगृहाः। गोपुरा-
णि पुरद्वाराणि साट्टानि अट्टेनात्रेन सहितानि अट्टालकादीनि। यस्य सा(साट्टेतिविशेषणं उपशल्यस्य ग्रामांतस्यरथयायाश्चावृत्त्यसंघट्यते)चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका मोर्चा इति म्लेच्छप्रसिद्धा।
सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलातं ज्वालासहितमुलमुकं यस्य सा सोल्कालाता । अवबद्धाः पोथिका यंत्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरि पातनाय यस्यामितिप्राश्चः।उल्केवोल्का प्राण
हरत्वाद्यंत्रोत्क्षिप्तो गोलः। अलातं सकाष्ठदंडं लोहमयमाग्नेयं प्रहरणं बाण इति भाषायां प्रसिद्धं । तयोरप्रत्याख्येयगत्योरपि पोथिकाः पातयिन्त्यो मंत्रमटयः शक्तयः कर्णयैर्द्रदत्तशक्तिसहशा
स्तद्युक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः॥६॥ उष्टिका मृच्चर्ममयानिभांडानि । सष्टिकेति पाठे ऋष्टय आयुधविशेषाः॥७॥ अश्मगुडकावर्तुलीकृताः पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठाकाराणि
प्रहारवारकाणि साम्निः आग्नेयौषधसहिता । गुडा गोलकाः शृंगिकास्तदुत्क्षेपकयंत्राणि । शत्रूणामुपरि पातनाय तप्तो गुडो द्रवीभूतो यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेत्यन्ये ॥८॥९॥१० ॥

मध्यमो गुल्मः यत्र स्थितेन योधसंघेन चतुर्दिगवस्थिता रिपवो द्रष्टुं बाणादिना प्रहर्तुं च शक्यते तादृशमुच्चस्थानं । उत्क्षिप्तगुल्मैः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अप्रमत्ता इति च्छेदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ संक्रमा नदीसेतवः कीलैः शूलैः सुनिचिता व्याप्ताः ॥ १५ ॥ उदपानाः कूपाः । अंबरीषो भवेद्वाष्ट्र इति विश्वः । गुप्ताग्निरित्यन्ये विषमा लोहकंटकाद्याकीर्णाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनुरथ्यासु प्रतिरथ्यं ॥ २० ॥ वेतनं धनं भक्तं नित्यभोजनं कृतविशेषं ॥ २१ ॥ कृप्यं स्वर्णरूप्येतरद्धनं ताम्रादि ग्रहो रणो मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता ॥ उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ ११ ॥ आर्घोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति वै ॥ प्रमादं परिरक्षद्भिर्गुप्तेनोद्धवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ॥ इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यंधकाः स्थिताः ॥ १३ ॥ आनर्ताश्च तथा सर्वे नटा नर्तकगायनाः ॥ बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षद्विचित्तसंचयं ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ॥ परिस्वाश्वापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५ ॥ उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यंबरीषकाः ॥ समंतात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितं ॥ प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनव ॥ १७ ॥ सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितं ॥ तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ॥ वृष्ण्यंधकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९ ॥ अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ॥ बलं बभूव राजेंद्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदं ॥ कृतोपधानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कृप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रांतवेतनी ॥ नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२ ॥ एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा ॥ आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ तां तूपयातो राजेंद्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ॥ प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ॥ चतुरंगबलौपिता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २ ॥ वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ॥ बलमीकांश्चैत्यवृक्षांश्च तन्निविष्टमभूद्वलं ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पंथानः संवृताभवन् ॥ प्रवणाय च नैवासन् शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४ ॥ द्यमस्तमनुलक्षीकृत्य भृतोऽनुग्रहधृतस्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किंतु चिरसंभृतो एव कृपाभृतो न किंतु शौर्यभृत एवेति वा ॥ २२ ॥ भूरिदक्षिणा बहवो दाक्षिण्ययुक्ता यस्यां आहुके न उग्रसेनेन ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ तामिति ॥ १ ॥ समे देशे चतुरंगं चत्वारि रथनागाश्वपादातान्यंगानि यस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ पंथानः पुरे धान्याद्यागमनमार्गाः प्रवणाय गूढभावेन निम्नगमनाय ॥ ४ ॥

कलिलं संकटं । ५ ॥ ६ ॥ अभिसारयामास नगरसभीपं गमयामास सैन्यं पतंगेद्वत् सौभं चोपरितः अभिसारयामास ॥ ७ ॥ आपतंतमापतत् निर्याय निर्गत्य पुराद्धिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदं ॥ रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलं ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितं ॥ विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकं ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ॥ अभिसारयामास तदा वेगेन पतंगेद्वत् ॥ ७ ॥ तदापतंतं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ॥ निर्याय योधयामासुः कुमारः शाल्वराजस्य कौरव ॥ चारुदेष्णश्च सांबश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९ ॥ ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ॥ संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं सांबः शाल्वस्य सचिवं रणे ॥ योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिं ॥ ११ ॥ तस्य बाणमयं वर्षं जांबवत्याः सुतो महत् ॥ मुमोच भरतश्रेष्ठ यथावर्षं सहस्रदृक् ॥ १२ ॥ तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ॥ क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥ ततः सांबाय राजेंद्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयं ॥ मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरं ॥ १४ ॥ ततो मायामयं जालं मायैव विदीर्य सः ॥ सांबः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥ ततः स विद्धः सांबेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ॥ अपायाज्जवनैरश्वैः सांबबाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरं शाल्वस्याथ चमूपतौ ॥ वेगवान्नाम द्वेतयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७ ॥ अभिपन्नस्तु राजेंद्र सांबो वृष्णिकुलोद्बहः ॥ वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौंतेय सांबो वेगवतीं गदां ॥ चिक्षेप तरसा वीरो व्याविद्धच सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥ तथा त्वभिहतो राजन् वेगवान्न्यपतद्भुवि ॥ वातरुण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन्विनिहते वीरे गदानुन्ने महासुरे ॥ प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१ ॥ चारुदेष्णेन संसक्तो विविंध्यो नाम दानवः ॥ महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविंध्ययोः ॥ वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथाऽभवत् ॥ २३ ॥ अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ॥ विनदंतौ महारावान् सिंहाविव महाबलौ ॥ २४ ॥ रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसं ॥ अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनं ॥ २५ ॥ स विविंध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ॥ चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ॥ २६ ॥ विविंध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ॥ कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७ ॥

दक्षिताः संनद्धाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपायात् पलायितः जवनैः शीघ्रगैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिपन्नः अभिमुख्येनासादितः ॥ १८ ॥ व्याविद्धच भ्रामयित्वा ॥ १९ ॥ रुग्णः क्षुण्णाश्च गजादिपदाघातैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ निर्याय निर्गत्य अवस्थाप्य आश्वास्य आनर्त्तानां द्वारकावासिनां ॥ २९ ॥ ३० ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैः धनुषः भुजेन कौटिल्येन अत्याकर्षणेन निर्मुक्तैः । भुजकौटिल्ये तुदादिः ॥ ३१ ॥ नश्यति आशु मरिष्यति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति लट् ॥ ३२ ॥ धिष्ठितमधिष्ठितं । धिषा वचनप्रागल्भ्येन स्थितमिति वा ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये

ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलं ॥ दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलं ॥ आ-
नर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु सर्वे पश्यंतु मां युधि ॥ निवारयंतं संग्रामे बलात्सौभं सराजकं ॥ ३० ॥ अयं सौ-
भपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ॥ मयाऽभिपन्नो दु-
ष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पांडुनंदन ॥ धिष्ठितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखं ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ६४ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा रौक्मि-
णेयो यादवान् भरतर्षभ ॥ दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय कांचनं ॥ १ ॥ उच्छित्त्य मकरं केतुं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्ह-
यैरन्वयात्परान् ॥ २ ॥ विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठ महाबलैः ॥ तूणखद्गधरः शूरो बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ ३ ॥ सविद्युच्छुरितं चापं विहर-
न्वै तलात्तलं ॥ मोहयामास दैतेयान्सर्वान् सौभनिवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ॥ नांतरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः
शान्त्रवान् रणे ॥ ५ ॥ मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ॥ सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोद्भुतवी-
र्यमग्रं ॥ ६ ॥ जलेचरः कांचनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमार्थी ॥ वित्रासयन् राजति वाहमुख्ये शाल्यस्यसेनाप्रमुखेध्वजाग्र्यः ॥ ७ ॥ तत-
स्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः ॥ शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ॥ ८ ॥ अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ॥ नामर्षयत
संकुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्बह ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ॥ प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १० ॥ तयोः सुतुमु-
लं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ॥ समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥

भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ एवमुक्त्ववेति हरिभिरश्वैः ॥ १ ॥ ॥ अन्वयादुपगतः ॥ २ ॥ ॥ विक्षिपन् परान् धिकुर्वन् महाबलैर्हयैः ॥ ३ ॥ ॥ समानं विद्युच्छुरितेन विद्युत्कंपनेनेति
सविद्युच्छुरितं तलात्तलं सव्यापसव्यहस्ततलपरिवर्त्तेन ॥ ४ ॥ ॥ विक्षिपतः कर्षतः ॥ ५ ॥ ॥ विकल्पते भिद्यते ॥ ६ ॥ ॥ जलेचरो भीनः तिमिर्भीनः वाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ॥ ७ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥

सानुकर्षः रथाधस्थकाष्ठमनुकर्षः सः रथः तूणवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आपततेति विसर्गलोप आर्षः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ जनुदेशे कंठमूले व्यवासीदिद्धि
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ॥ सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२ ॥ स तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो ॥ मुमोच
बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३ ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ॥ प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निवा ॥ १४ ॥ स तैरभिहतः संख्ये ना-
मर्षयत सौभराट् ॥ शरान् दीप्ताग्निसंकाशान् मुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापतत बाणौघान् स चिच्छेद महाबलः ॥ ततश्चान्यान् शरान्
दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥ स शाल्वबाणै राजेंद्र विद्धो रुक्मिणिनंदनः ॥ मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्म विभि
द्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ॥ विव्याध हृदयं पत्नी स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ॥ संप्राद्रवन् दानवेंद्रा
दारयंतो वसुंधरां ॥ १९ ॥ हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ॥ नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २० ॥ तत उत्थाय कौरव्य प्रतिल-
भ्य च चेतनां ॥ मुमोच बाणान्सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ॥ जनुदेशे भृशं वीरो व्यवा-
सीदद्रथे तदा ॥ २२ ॥ तं स वित्त्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनंदनं ॥ ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीं ॥ २३ ॥ ततो मोहं समापन्ने तनये
मम भारत ॥ मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान् दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ॥ निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नो ऽभूद्रणाजिरे
॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ शा-
ल्वबाणादिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनं वरे ॥ वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥ हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्णयंधकबलं ततः ॥ प्रद्युम्ने मो-
हिते राजन् परे च मुदिता भृशं ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ॥ रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥ नातिदूरापयाते
तु रथे रथवरप्रणुत् ॥ धनुर्गृहीत्वा यंतारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदं ॥ ४ ॥ सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ॥ नैष दृष्णिप्रवीराणामाहवे
धर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ॥ विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथं ॥ ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ जनार्दनं न
मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ॥ अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशव नंदन ॥ ७ ॥ सोपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ॥ मोहितश्च रणे शूरो
रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहं ॥ रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वा ऽपयाम्यहं ॥ ९ ॥

शेषेणावसादं प्राप्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ शाल्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 एकश्वासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ॥ न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १० ॥ एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ॥ उवाच
 सूतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥ दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ॥ व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स घृ-
 णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरं ॥ यो वा निपतितं हति तवास्मीति च वादिनं ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियं च यो हति बालं वृद्धं तथैव च ॥ विरथं
 विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४ ॥ त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ॥ धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वापि दारुके ॥ १५ ॥ स जानं
 श्रितं कृत्स्नं वृष्णीनां घृतनामुखे ॥ अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रातं रणपलायितं ॥ गदाग्रजो दुराधर्षः
 किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ॥ किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शि-
 नेर्नसा नरसिंहो महाधनुः ॥ अपयातं रणात्सूत सांबश्च समितिंजयः ॥ १९ ॥ चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ॥ अक्रूरश्च महाबाहुः
 किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं संभावितं शातं नित्यं पुरुषमानिनं ॥ स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यति संहताः ॥ २१ ॥ प्रद्युम्नोऽयमुपा-
 याति भीतस्त्रयक्त्वा महाहवं ॥ धिगेनमिति वक्ष्यति न तु वक्ष्यति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ॥ मृत्युना
 ऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ॥ यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुं ॥ २४ ॥ कृत-
 वर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ॥ शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५ ॥ स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ॥ तं समेत्य रणं
 त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं ॥ २६ ॥ उपयातं दुराधर्षं शंखचक्रगदाधरं ॥ पुरुषं पुंडरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजं ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवं च ये चा-
 न्येऽधकवृष्णयः ॥ मया स्पर्धति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ त्वयाऽपनीतो विवशी न जी-
 वेयं कथंचन ॥ २९ ॥ स निवर्त्त रथेनाशु पुनर्दारुकनंदन ॥ न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ॥ अप-
 यातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१ ॥ कदापि सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितं ॥ अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता
 त्यक्तं संग्रामं दारुकात्मज ॥ मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणं ॥ ३३ ॥ इ० म० भा० आ० प० अ० प० सौभवधोपाख्यानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ ३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एवमुक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ यमकानि सहशानि इतराणि विसदृशानि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु कौतिय सृतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ॥ प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमंजसा ॥ १ ॥ न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे
 यच्छतो हयान् ॥ युद्धज्ञोऽस्मि च वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ॥ सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं
 चापि भृशपीडितः ॥ ३ ॥ त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशं ॥ कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याद्य
 लब्धसंज्ञो यदृच्छया ॥ पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ॥ वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य
 प्रथितां चमूं ॥ ६ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ॥ रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७ ॥ मंडला-
 नि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता राजन् रश्मिभिश्च समुद्यताः ॥ उ-
 त्पतंत इवाकाशे व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥ ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिं ॥ दह्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीं ॥ १० ॥ सोपस-
 व्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ॥ चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥ अमृष्यमाणोऽपमंवयं प्रद्युम्नेन च सौभराट् ॥ यंतारमस्य
 सहसा त्रिभिर्बाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र बाणवेगमर्चितयन् ॥ भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो बाणान्वहु-
 विधान्पुनरेव स सौभराट् ॥ मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ॥ रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा
 दर्शयन् हस्तलाघवं ॥ १५ ॥ छिन्नान् दृष्ट्वा तु तान्बाणान् प्रद्युम्नेन च सौभराट् ॥ आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६ ॥ प्रयु-
 ज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलं ॥ ब्रह्मास्त्रेणांतराच्छित्त्वा मुमोचान्यानपतन्निगः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यूधू रुधिराशनाः ॥ शिरस्यु-
 रसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ॥ रौक्मिणेयो परं बाणं संदधे शत्रुनाशनं ॥ १९ ॥ तम-
 चितं सर्वदाशार्हपूगैराशीविषाग्निज्वलनप्रकाशं ॥ दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमंतरिक्षं ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेंद्राः सह-
 धनेश्वराः ॥ नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च मनोजवं ॥ २१ ॥ तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसां ॥ नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः
 कथंचन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ॥ एतस्य च शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचिद् ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥२६॥२७॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥ आनर्तेति ॥१॥२॥ हृदिकात्मजं कृतवर्मणं ॥३॥४॥५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ त्रिःसामा त्रिस्वरा

मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनंदनः ॥ कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्मिथ्या न भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमं ॥ संजहार
धनुःश्रेष्ठानूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेंद्र शाल्वः परमदुर्मनाः ॥ व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां
परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरादितः ॥ सौभमास्थाय राजेंद्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि
सौभवधोपाख्याने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ आनर्त्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ॥ महाक्रतौ राजसूये
निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषं ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियं ॥ २ ॥ अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारको-
पवनानि च ॥ दृष्ट्वा शंकोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजं ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशं ॥ किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि त-
त्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स तु मया विस्तरणेदमब्रवीत् ॥ रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिकयो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेष-
तः ॥ विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिं ॥ ६ ॥ ततोहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनं ॥ राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुंदुभि ॥ ७ ॥ सर्वान्
वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥ शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ नाहत्वा तं निवर्ति-
ष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टाऽस्मि वः पुनः ॥ त्रिःसामा हन्यतमेषा दुंदुभिः शत्रुभीषणा ॥ १० ॥ ते मयाऽश्वा-
सिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ॥ सर्वे मामब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनंदितः ॥ वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठा-
न् प्रणम्य शिरसा भवं ॥ १२ ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ॥ प्रध्माय शंस्रप्रवरं पांचजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र
बलेन महता वृतः ॥ कृप्तेन चतुरंगेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४ ॥ समतीत्य बहून्देशान् गिरींश्च बहुपादपान् ॥ सरांसि सरितश्चैव मार्तिका-
वतमासदं ॥ १५ ॥ तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं सागरमंतिकात् ॥ प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयां ॥ १६ ॥

नीचभद्रतारभावेन त्रिःसमा हन्यतामित्यपि पठति ॥ १० ॥ ११ ॥ वाचयित्वा स्वस्तिवादानिति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ जितकाशिना जयशोभिना । जिताः काशयो देशविशेषा येनेति वा ते
हि गूरुत्वेनातिप्रसिद्धाः काश्योवावैदेहोवेति श्रुतिलिंगात् ॥ १४ ॥ मार्तिकावतं देशविशेषमासदं प्राप्तः ॥ १५ ॥ सागरमंतिकात् सागरसमीपे अन्वयामनुगतवानस्मि ॥ १६ ॥

महोर्मिपतः ब्रीह्यादित्वादिनिः नाभ्यां गर्भे गुप्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्य पुरं मदीयैः शैरेर्नासाद्यतेति संबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नतानि निम्नीकृतानि पर्वाणि ग्रंथयो येषां श्लक्ष्णानामित्यर्थः ॥ २२ ॥ २१ ॥ २४ ॥ आमंत्रितानामभिर्मंत्रितानां दिव्येन विधिना अलौकिकयाऽस्त्रविद्यया ॥ २५ ॥ विषयो गोचरः तत्र हेतुः खे विषक्तं लग्नं ॥ २६ ॥

ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ॥ समुद्रनाभ्यांशाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ॥ आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ पुरं नासाद्यत शैरेस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पापप्रकृतिर्द्वैतेयापसदो नृप ॥ मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २० ॥ सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च स समाकिरत् ॥ अर्चितयंतस्तु शरान् वयं युद्धायाम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां ॥ चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथं चैव तदा दारुकमेव च ॥ छादयामासुरसुरास्तैर्बर्णैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर न यंता मम दारुकः ॥ अदृश्यंत शैरेच्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौतेय शराणामयुतान्बहून् ॥ आमंत्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपं ॥ २५ ॥ न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ॥ खेविषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रंगवाट इव स्थिताः ॥ हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २७ ॥ मत्कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा ॥ अंगेषु रुचिरापांगा विविशुः शलभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ॥ वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २९ ॥ ते निकृत्तभुजस्कंधाः कबंधाकृतिदर्शनाः ॥ नदंतो भैरवान्नादान्निपतंति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तेऽपि भक्ष्यंते समुद्रांभोनिवासिभिः ॥ ततो गोकर्षिकुंदेन्दुमृणालरजतप्रभं ॥ ३१ ॥ जलजं पांचजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयं ॥ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ततो गदा हलाः प्राप्ताः शूललशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥ असयः शक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः शराः ॥ पट्टिशाश्च भुशुंडश्च प्रपतंत्यनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयं ॥ तस्यां हतायां मायायां गिरिशृंगैरयोधयत् ॥ ३५ ॥

तलस्वनैर्हस्ततलशब्दैः ॥ २७ ॥ दानवानामंगेष्विति संबंधः रुचिरापांगाश्चित्रपुंखाः ॥ २८ ॥ वध्यतां वध्यमानानां ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्राणेन बलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ असयः खड्गाः शक्तिः कौमारी कुलिशानि वज्राणि पाशा वारुणाः ऋष्टयो दंडाः शक्त्यादीनां कनो दीप्तिर्गतिः शोभा वा तां पतिंते ते शक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः कार्तिकेयैर्द्रुगरुणमायुधतुल्या इत्यर्थः । कनी त्रिशृंगतिद्युताविति बोपदेवः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तद्वत्त्रं मायामयं ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्यदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ एवं स इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ॥ दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६ ॥ अंगारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ॥ एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयं ॥ यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ॥ शतचंद्रं च कौतिय सहस्रायुततारकं ॥ ३९ ॥ ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ॥ ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयं ॥ ४० ॥ ततस्तदस्त्रं कौतिय धृतं तूलमिवानिलैः ॥ तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ लब्धालोकस्तु राजेंद्र पुनः शत्रुमयो-
धयं ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीम० भा० आरण्यके पर्वणि अर्जुना० प० सौभवधोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एवं सपुरुष-
व्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः ॥ युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यगमत्पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ॥ चि-
क्षेप रोषान्मयि मंदबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकांक्षी ॥ २ ॥ तानाशुगैरापततोऽहमाशु निवार्य हंतुं खगमान् स्व एव ॥ द्विधा त्रिधा चाच्छि-
नमाशुमुक्तैस्ततोऽतरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणां ॥ दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो माम-
ब्रवीद्दीर दारुको विह्वलन्निव ॥ स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ अवस्थातुं न शक्नोमि अंगं मे व्यवसीदति ॥ ५ ॥ इति तस्य निश-
म्याहं सारथेः करुणं वचः ॥ अवेक्षमाणो यंतारमपश्यं शरपीडितं ॥ ६ ॥ न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ॥ अंतरं पांडवश्रेष्ठ पश्या-
म्यनिचितं शरैः ॥ ७ ॥ स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्त्रवत्यस्तगुल्बणं ॥ अभिवृष्टे यथा मेघे गिरिगिरिकधातुमान् ॥ ८ ॥ अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदंतं सा-
रथिं रणे ॥ अस्तंभयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितं ॥ ९ ॥ अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत
॥ १० ॥ आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ॥ विषण्णः सन्नकंठेन तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ॥
केशवैहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ उपायायाद्य शाल्वेन द्वारकां दृष्णिनंदन ॥ विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३ ॥

॥ ५॥६॥७ ॥ बाणवरोत्पीडात् क्षतस्थानात् उल्वणमुत्कटं ॥ ८ ॥ अस्तंभयमाश्वसितवान् ॥ ९ ॥ अथ मां पुरुषः कश्चिदित्यादेरध्यायशेषस्य तात्पर्यं भगवानपि क्षुद्रजनमायया मोहितः कि-
मुत क्षुद्रजनो भगवन्माययेति शुद्धचैतन्याश्रितमेवाज्ञानमिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥ पितृसख आहुकः ॥ १२ ॥ उपायायोपगम्य विषक्तेऽन्यत्र व्यासक्ते शूरसुतो वसुदेवः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अहं जगर्हे । वैचित्र्यात्पारोक्ष्ये लिङ् निदिश्वान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ॥ द्वारकामिव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४ ॥ इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कर्त्तव्यस्यैतस्य च ॥ १५ ॥ सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथं ॥ जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियं ॥ १६ ॥ अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ॥ तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७ ॥ बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवैति शत्रुहा ॥ सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदे-
ष्णश्च वीर्यवान् ॥ १८ ॥ सांबप्रभृतयश्चैत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ॥ १९ ॥ शक्यः शूरसुतो हंतुमपि व-
ज्रभृता स्वयं ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ॥ २० ॥ बलदेवमुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ सोऽहं सर्वविनाशं तं चिंतया-
नो मुहुर्मुहुः ॥ सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयं ॥ २१ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतंतमहं तदा ॥ सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह-
आविशत् ॥ २२ ॥ तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ॥ ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलं ॥ २३ ॥ विशीर्णमलिनोष्णीषप्रकीर्ण-
वरमूर्धजः ॥ प्रपतन्दृष्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४ ॥ ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ॥ मोहापन्नश्च कौंतेय रथोपस्थ उप-
विशं ॥ २५ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनं ॥ मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६ ॥ प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्यचरणावपि ॥ रूपं
पितुर्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २७ ॥ तं पतंतं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ॥ अभिघ्नंतो भृशं वीर मम चेतो ह्यकंपयन् ॥ २८ ॥ ततो
मुहूर्त्तात्प्रतिलभ्य संज्ञामहं तदा वीरमहाविमर्दे ॥ न तत्र सौभं न रिपुं च शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९ ॥ ततो ममासीन्मनसि
मार्ययमिति निश्चितं ॥ प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशोऽवाकिरञ्छ्वान् ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व-
णि सौभवधोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ शरैरपातयं सौ-
भाच्छिरांसि विबुधाद्विषां ॥ १ ॥ शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ॥ प्रेषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्नुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत
तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ॥ अंतर्हितं माययाऽभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवं ॥ ३ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ततोऽहमिति ॥ १ ॥ सुवाससः सुपुंस्वान् ॥ २ ॥ ३ ॥

विकृताननमूर्धजा इति तेषां स्वरूपकथनं न तु तद्दर्शनं धिष्ठिते प्रागल्भ्येन स्थिते । विष्ठिते इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ४ ॥ शब्द एव साहो लक्ष्यं यत्र तत्तथा शब्दवेधि शब्देऽस्त्रमुपार-
मक्यपतदित्यर्थः । शब्दसाहं शब्दबाधानिवारकं वा ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्द एव साधनं लक्ष्यसंबन्धे कारणं येषां तैः पुरस्यादृश्यत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राग्योतिषं पूर्वसमुद्रतीरस्थं

अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ॥ उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ॥ अयोजयं तद्व-
धाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ॥ शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते
शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ॥ शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ॥ नादयामासुरसुरास्ते
चापि निहता मया ॥ ८ ॥ ततः प्राग्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ॥ सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकांतकरणो दान-
वो दारुणाकृतिः ॥ शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः पुनःपुनः ॥ वल्मीक इव राजेंद्र पर्वतो-
पचितोऽभवं ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसाराधिः ॥ अप्रख्यातिमियां राजन्सर्वतः पर्वतोऽश्वितः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममा-
सन्सैनिकास्तदा ॥ ते भयार्त्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ॥ द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमा-
ने तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषण्णमनसो ममराजन्सुहृज्जनाः ॥ रुरुदुश्चक्रुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चा-
द्विषतामपि ॥ एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रद्रयितं सर्वपापाणभेदनं ॥ वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयं ॥
॥ १७ ॥ ततः पर्वतभार्गर्त्ता मंदप्राणविचेष्टिताः ॥ हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविं ॥
दृष्ट्वा मां बांधवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वतभार्गर्त्तान्मंदप्राणविचेष्टितान् ॥ हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः ॥
॥ २० ॥ साधु संपश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितं ॥ अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१ ॥ मार्दवं सखितां चैव शाल्वाद-
द्य व्यपाहर ॥ जहि शाल्वं महाबाहो मेनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरभिन्नहन् ॥ न शत्रुरवमंतव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥

नगरविशेषं यतः कामगममतः प्राग्योतिषं गत्वा व्यदृश्यत ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अप्रख्यातिमदर्शनं इयां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमिति हेवीर हेऽच्युत एवं म-
सौभराजो विजितवान् एतदप्यहं पश्चादश्रौषं पूर्व मोहमापन्नः सन् संज्ञालाभानंतरं श्रुतवान्साराधिमुखेनेति शेषः ॥ १६ ॥ इन्द्रद्रयितमिन्द्रदेवत्यं वज्रं वज्रास्त्रं । यद्वा इन्द्रोऽप्यस्यैव विभूति
रतस्तच्छस्त्रमप्येतदीयमेवेति ध्येयं समशातयं नाशितवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ आहारयन्प्राप्तवतः ॥ १९ ॥ तात्कालिकं तत्कालयोग्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

पीठगः स्वासनस्थः अयुध्यमानोऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रतिलोमानां विपरीताचाराणां म्लेच्छानां ॥ ३० ॥ क्षुरांतं तीक्ष्णपरिधि ॥ ३१ ॥ तस्मै सौ-

योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि दृष्टिंकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगा-
त्पुनः ॥ नैषमार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ एवमादि तु कौंतेय श्रुत्वाऽहं सारथे-
र्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयं ॥ वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ॥ २७ ॥ दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थाय-
तामिति ॥ ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभं ॥ योजयं तत्र धनुषा दानवांतकरं रणे ॥ २९ ॥
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ॥ राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मांतकरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरांतममलं चक्रं कालांतकयमोपमं ॥ अनु-
मंत्र्याहमतुलं द्विषतां विनिबर्हणं ॥ ३१ ॥ जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ॥ इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रूषा ॥ ३२ ॥ रू-
पं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ॥ द्वितीयस्यैव सूर्यस्य युगांते प्रतपिष्यतः ॥ ३३ ॥ तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषं ॥ मध्येन पाट-
यामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितं ॥ ३४ ॥ द्विधाकृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतं ॥ महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौ-
भे चक्रमागात्करं मम ॥ पुनश्चादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवं ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यंतं महाहवे ॥ द्विधा चकार सहसा प्रजज्वा-
ल च तेजसा ॥ ३७ ॥ तस्मिन्विनिहते वीरे दानवास्रस्तचेतसः ॥ हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं
सौभसमीपतः ॥ शंखं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयं ॥ ३९ ॥ तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताद्दालगोपुरं ॥ दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदु-
ह्वुः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च ॥ आनर्त्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहं ॥ ४१ ॥ तदेतत्कारणं राजन् यदहं नागसा-
ह्वयं ॥ नागमं परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४२ ॥ मय्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ॥ अद्याहं किंकरिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकं ॥
॥ ४३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ॥ आमंत्र्य प्रययौ श्रीमान् पांडवान्मधुसूदनः ॥ ४४ ॥

भाय प्राहिणवं प्रहिवान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ क्रकचः दंतुरखड्गः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यद्यागच्छेयं तर्हि न हि जीवेत् ॥ ४२ ॥ किं करिष्यामि
अद्याहमर्किचित्कर इत्यर्थः उदकं धारयितुमिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४६ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धृष्टकेतुः शिशुपालसुतः स्वसारं करेणुमतीं नकुलभार्या ॥ ५० ॥ केकयाः सहदेवश्यालाः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ समवायः मेलकः ॥ ५३ ॥ शशास
आज्ञापयामास एवमुक्त्वा महाबाहुरित्याद्यध्यायशेषस्याग्निमाध्यायसहितस्य तात्पर्यं । पांडवेष्विव साधुषु सर्वे निसर्गान् रज्यन्ते धार्तराष्ट्रेष्विवासाधुषु द्वेषवन्तो भवन्तीति ॥ ५४ ॥ ॥ इ

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ॥ सं-
मानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य कांचनं ॥ आरुरोह रथं कृष्णः पांडवैरभिपूजितः ॥
॥ ४७ ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरं ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पा-
र्षतः ॥ द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ॥ जगाम पांडवान् दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं
पुरीं ॥ ५० ॥ केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौंतेयेनामितौजसा ॥ आमंज्य पांडवान्सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा
विषयवासिनः ॥ विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पांडवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स रजेंद्र सुमहाद्भुतदर्शनः ॥ आसीन्महात्मनां तेषां का-
म्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ॥ शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति वै ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्यानै द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ॥ यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आस्थाय वी-
राः सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ॥ हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च प्रादाय शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तश-
स्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ॥ मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥ ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या धा-
त्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ॥ तर्दिद्रेसेनस्त्वरितः प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना मुख्याश्च सर्वे कुरुजांगलानां ॥ ५ ॥

त्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सौभवधोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ भूतपतिः शिवः निष्कः अष्टोत्तरशतं सुवर्णानि वक्षोऽलंकारो
वा शिक्षेति व्याकरणाद्यंगानामुपलक्षणं अक्षराणि वेदः नित्यत्वात्क्षरणशून्यः । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतेः । मंत्रः प्रणवः तान्पाठतोऽर्थतश्च जानद्भ्यः शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः क
र्मकराः पुरः प्रागेव जघन्यं पाश्चात्यं द्वारकादेशं ॥ ३ ॥ राजपुत्र्या सुभद्रया सह ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ प्रबर्हं श्रेष्ठं ॥ ७ ॥ ऋताः कुराज्ये तिष्ठाम इति हेतोः शंकया लज्जिताः भीता इति पाठांतरं ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनर्थं द्यूतजं एवमेवप्रकारं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ बीभत्सुर्जुनः आ

वन.३

अ० २४

आ० श्लो०

२२०

॥ २७ ॥

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ॥ तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजांगलानां ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु सुतेषु भा-
वं चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ॥ ते चापि तस्मिन् भरतप्रबर्हे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवा-
र्य तस्थुः ॥ हानाथ हाधर्म इति ब्रुवाणा ह्योताश्च सर्वेऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ॥ पौ-
रानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग्धार्तराष्ट्रं सुदृशंसबुद्धिं धिक् सौबलं पापमतिं च कर्णं ॥ अनर्थमिच्छंति
नेरंद्र पापा ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवं ॥ १० ॥ स्वयं निवेण्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशं ॥ शतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः क्व
नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशां ॥ तां देवगुप्तमिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥
तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ॥ आदास्यते वासमिमं निरुण्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३ ॥ द्विजातिमुख्याः
सहिताः पृथक् भवद्विरासाद्य तपस्विनश्च ॥ प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथाऽर्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्रा-
ह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ॥ मुदाऽभ्यनंदन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठं ॥ १५ ॥ आमंत्र्य पार्थ च वृकोदरं च धनंजयं याज्ञसेनीं
यमौ च ॥ प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरानुमता यथास्वं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्र-
वेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु कौतियः सत्यसंगरः ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्
युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ॥ समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमुगद्विजं ॥ २ ॥ बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृ-
तं ॥ यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ॥ गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनं ॥ ४ ॥
अर्जुन उवाच ॥ भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ॥ अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५ ॥

दास्यते आच्छिद्य ग्रहीष्यति यशांसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि ॥ १३ ॥ भवद्विः पौरेः वाच्याः प्रार्थ्याः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ तत इति सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १ ॥ समाः वर्षाणि संघिरार्षः ॥ २ ॥ शरदो वत्सरान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ अनुभावान् कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयान्निश्चयान् प्रभावो निग्रहानुग्रहशक्तिः । अनुभावो निश्चये स्यात्प्रभावः शक्तितेजसोरिति विश्वः ॥ ८ ॥ श्रेयो मोक्षः कारणं तत्साधनं ॥ ९ ॥ द्वैतं द्वौ शोकमोहौ इतौ गतौ यस्मात्तद्वीतं द्वीतमेव द्वैतं स्वार्थे तद्विततः वनं जलं यस्मिन् द्वैतवर्नं पुण्येन पावनेन जलेन उचितं समवेतं एतेन द्वैतवनशब्दार्थः स्रुचितः उच समवाये दिवादिः ॥ १० ॥

त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ॥ देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गंधर्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ॥ प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयःकारणमेव च ॥ यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ इदं द्वैतवनं नाम सरःपुण्यजलोचितं ॥ बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितं ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमिति रोचये ॥ यदि तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतं ॥ गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्वे पांडवा धर्मचारिणः ॥ ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ॥ स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुयुर्धृष्टिरं ॥ तपःसिद्धा महात्मानः शतशः संशितव्रताः ॥ १५ ॥ ते यात्वा पांडवास्तत्र ब्राह्मणैर्बहुभिः सह ॥ पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६ ॥ तत्सालतालाम्रमधूकनीपकदंबसर्जार्जुनकर्णिकारैः ॥ तपात्ययेपुष्पधरैरूपेतं महावलं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७ ॥ महादृमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयंतः ॥ मयूरदात्यूहचकोरसंवास्तास्मिन्वनेबर्हिण कोकिलाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदीत्कटानामचलप्रभाणां ॥ महांति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीरजटाधराणां ॥ तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणानेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवस्थ राजा सम्राटकः सजनः काननं तत् ॥ विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसंधं सहितांऽभिपेतुर्दिदक्षवश्चारणसिद्धसंवाः ॥ वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राजवद्वेववच्च ॥ विवेश सर्वैः सहितोद्विजाग्र्यैः कृतांजलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३ ॥ विहरेम प्रीत्या नयेम ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तपात्यये वर्षासु महावलं महावनं दंत्यादिरयं शब्दः देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्निति वने वलशब्दप्रदयोगदर्शनात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१ आर्षः सांघिरिति भाति ।

महाब्रुमः कदंबः ॥ २४ ॥ २५ ॥ लतावतानावनतः वल्लीतंतुभिरावृततया नम्रः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ तत्काननमित्याद्यध्यायद्वयेन वृद्धतमाभ्यां मार्कण्डेयदालभ्याभ्यां धर्मस्यात्यागो ब्राह्मणभक्तिश्च कर्तव्येत्युच्यते तत्कारणमिति पाठे तद्वनं कारणं चिक्रीडिषाहेतुः कृच्छ्रं वनवाससंकटं ॥ १ ॥ २ ॥

स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ॥ प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाब्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४ ॥ भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेंद्र ॥ विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ २५ ॥ लतावतानावनतः स पांडवैर्महाब्रुमः पंचभिरेव धन्विभिः ॥ बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिवारणयूथैरिव ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत्काननं प्राप्य नरेंद्रपुत्राः सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रं ॥ विजन्हुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वास्तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ॥ द्विजातिमुख्यान्नुषभः कुरूणां संतर्पयामास महानुभावः ॥ २ ॥ इष्टींश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च महावने वसतां पांडवानां ॥ पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणां ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्रद्वसतां तु तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ॥ तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमतां पांडवानां ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहृताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ॥ अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चितं महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्वौपदी वीक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ॥ संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना इवाब्रवीत्सर्वे हिया संति तपस्विनोऽमी ॥ भवानिदं किं स्मयतीव तदृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ न तात तदृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ॥ तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् ॥ धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो गिरिः पुरा ऋण्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य नेता नमुचेश्च हंता ॥ पितुर्निदेशादनवः स्वधर्मं वासं वने दाशरथिश्चकार ॥ १० ॥

इष्टीदर्शपौर्णमासाद्याः पित्र्याणि पिंडपितृयज्ञदर्शश्चाद्धादीनि ॥ ३ ॥ राष्ट्रादपेत्य निर्गत्य वने वसतां तीव्रं दुःसहं समृद्धं पुष्कलं च तेजो यस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मयत विस्मितवान् ॥ ६ ॥ हिया प्रागल्भ्यसंकोचेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रः प्रतिमाद्वपांतरं यस्य देवानामस्मि वासव इत्युक्तत्वात् अत एव यमस्य नियंतुरपि नेता निर्वाहकः नमुचेश्च हंता इति सर्वमिन्द्रकर्म तस्यैव कर्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेवाह स चेति शक्रस्य समप्रभावः कृत्स्नप्रभावः । समशब्दः सर्वपर्यायः शक्तिः अनुभावो भावसूचनं विद्याबलमित्यर्थः । शक्रस्य प्रभावादिकमयमेवातोऽसौ समरेष्व-
जेयः । तस्मादिति सर्वत्राध्याहारः बलस्य बहुसामर्थ्यस्य ईशे प्रभवामीतिहेतोरधर्मं न चरेत् शक्तौ सत्यां धर्ममेवाचरेन्नरत्वधर्ममित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ धात्रा ईशेन पुराणै-

स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः ॥ विहाय भोगानचरद्दनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ॥ ११ ॥ भूपाश्च नाभागभगरिथा-
दयो महीमिमां सागरांतां विजित्य ॥ सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ॥ १२ ॥ अलर्कमाहुर्नरवर्य संतं सत्यव्रतं काशिक-
रूपराजं ॥ विहाय राज्यानि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ॥ १३ ॥ धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणैस्तं पूजयंतो नरवर्य संतः ॥ सप्तर्षयः
पार्थ दिवि प्रभांति नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ॥ १४ ॥ महाबलान्पर्वतकूटमात्रान्विषाणिनः पश्य गजान्नेद्रं ॥ स्थितान्निदेशे नरवर्य धातुर्नेशे
बलस्येति चरेदधर्मं ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेद्रं पश्य तथा यथावद्विहितं विधात्रा ॥ स्वयोनितः कर्म सदाऽऽचरति नेशे बलस्येति चरेद-
धर्मं ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ॥ यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७ ॥ य-
थाप्रतिज्ञं च महानुभाव कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ॥ ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ॥ आमंत्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थास्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनैकैतवनप्रवेशे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वसत्सु वै द्वैतवने पाडवेषु महा-
त्मसु ॥ अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ॥ ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २ ॥ य-
जुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ॥ आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो तद्दयंगमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमतां ॥ सं-
सृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥ अथाब्रवीद्वको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ संध्यां कौतेयमासीनमृषिभिः परिवारितं ॥ ५ ॥ पश्य
द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनां ॥ होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकां ॥ ६ ॥

वेदवाक्यैर्विहितो विधिरग्निहोत्रादिः ॥ १४ ॥ पशवोऽपि बलवानस्मीति दर्पेणाधर्मं न चरंतीत्याह महाबलानिति । विषाणं दंतशृंगयोरिति कोशः ॥ १५ ॥ एवं सर्पाहिष्वपि ज्ञेयमित्याह
सर्वाणीति स्वयोनितो जन्मानुरूपं ॥ १६ ॥ विभा प्रभा सैव वसु वित्तं यस्य ॥ १७ ॥ आदास्यसे ग्रहीष्यसि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे
पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वसतिस्त्विति अनुकीर्णं व्याप्तं ॥ १ ॥ २ ॥ गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादाक्षरादिनियमहीनानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ संध्यामुपास्येति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥७॥८॥९॥ १०॥ अब्राह्मणो ब्राह्मणहीनो नृपः बुभूषेदैश्वर्यमिच्छेत् तस्येच्छतोऽपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः ॥ ११॥ तीर्थणपायां ॥ १२॥ वैरोचनं बलं ॥ १३॥
 चरंति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ॥ भृगवोऽगिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७॥ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रियाश्चोत्तमव्रताः ॥
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८॥ इदं तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम ॥ भ्रातृभिः सह कौंतेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव
 ॥ ९॥ ब्रह्मक्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ॥ उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०॥ नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लो-
 कममुं च जेतुं ॥ विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नृपः सपत्नान् ॥ ११॥ चरन्नैश्वर्यसं धर्मं प्रजापालनकारितं ॥ नाध्यगच्छद्ब्रह्म-
 लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२॥ अनूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ॥ लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचर-
 न्दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं समूतिर्वर्णे द्वितीयं भजते चिराय ॥ समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनी-
 तं ॥ १४॥ कुंजरस्येव संग्रामे परिगृह्यांकुशग्रहं ॥ ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलं ॥ १५॥ ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलं ॥
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६॥ यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ॥ तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुं ॥
 ॥ १७॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ॥ अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८॥ अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हती-
 र्थप्रतिपादनाय ॥ यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ॥ तेन ते सर्वलोकेषु
 दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ॥ युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन्
 ॥ २१॥ द्वैपायनो नारदश्च जामदग्नयः पृथुश्रवाः ॥ इंद्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः महत्सपात् ॥ २२॥ कर्णश्रवाश्च मुंजश्च लवणाश्वश्च काश्य-
 पः ॥ हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३॥ कृतवाक् सुवाक्कैव बृहदश्वो विभावसुः ॥ ऊर्ध्वरेता होत्रवाहनः ॥
 ॥ २४॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ अजातशत्रुमानचुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अ-
 र्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६॥

॥१४॥ अंकुशग्रहमंकुशेन निगृह्णाति तं परिगृह्य वर्जयित्वा परिवर्जने ॥ १५॥ १६॥ १७॥ बुद्धिपर्येषणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणं ॥ १८॥ यथार्हतीर्थे यथायोग्यपाने प्रतिपादनाय दानाय ॥ १९॥ वृ-
 त्तिवर्त्तनं ॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६॥

तत इति इतोऽध्यायद्वयस्य तात्पर्यं सुशीलाऽपि स्त्री धर्मं त्याजयति किमुतेतरेति ॥ १ ॥ २ ॥ अस्मासु दुःखितेष्विति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आनीय प्रापय ॥ ६ ॥ अस्त्रं नेत्रजलं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दातं गजदंतमयं कुशवृत्सौ कुशवृत्सौ कुशासनं रुंधयति आवृणोति मोहयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वाऽहं त्वामहं आदिग्वं अंभं ॥ १३ ॥ कौशिकैः कोशजैः ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो वनगताः पार्थाः सायान्ति सह कृष्णया ॥ उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया च दर्शनीया च पंडिता च पतिव्रता ॥ अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ॥ विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितं ॥ वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा समुहद्रणः ॥ ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्णामिव पापानामस्त्रं न पतितं तदा ॥ त्वयि भारत निष्क्रान्तिं वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ॥ दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य च ॥ ८ ॥ इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ॥ दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ॥ ९ ॥ इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ति पुरातनं ॥ शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितं ॥ १० ॥ दातं यच्च साममध्य आसनं रत्नभूषितं ॥ दृष्ट्वा कुशवृत्सौ चेमां शोको मां रुंधयत्ययं ॥ ११ ॥ यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितं ॥ तच्च राजन्न पश्यंत्याः का शांतिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाऽहं चंदनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसं ॥ सा त्वां पंकमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३ ॥ या त्वाऽहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ॥ दृष्टवत्यस्मि राजेंद्र सा त्वां पश्यामि चीरिणं ॥ १४ ॥ यच्च तद्दुक्कमपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकं ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनां ॥ दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ॥ सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्न पश्यंत्याः का शांतिर्हृदयस्य मे ॥ यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुंडलाः ॥ १८ ॥ अभोजयंत मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःस्वार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनं ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ अगृहाणां ब्रह्मचारिणां ॥ १६ ॥ सहस्राणि सहस्रसंज्ञानि सत्रपरिवेषणपात्राणि तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वयंतो दास्यंतीति बह्वचत्राह्वणे दर्शनात् । सत्कृतानि प्रत्यहमुपयोगात्संभावितानि सर्वकामैः काम्यमानैरन्नैः यत् यैः सहस्रैः सर्वैः कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः वने तु एकमेव सूर्यदत्तं परिवेषणपात्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

मन्युः क्रोधः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अर्जुनेन कार्त्तवीर्येण ॥ २४ ॥ शरावमर्दे बाणपाते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ आदत्त आत्तवान् ॥ ३० ॥ चर्मिणां खड्गचर्मधराणां

ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ भीमसेनंहि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतं ॥ २१ ॥ सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते
सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैस्त्वावचैस्तथा ॥ २२ ॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ अयं कुरुन् रणे सर्वान्हंतुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्व-
त्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ २४ ॥ शरावमर्दे शीघ्रत्वात्कालांतकयमोपमः ॥ यस्य श-
स्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्तिथे ॥ तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥ ध्यायंतमर्जुनं
दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ॥ दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितं ॥ २७ ॥ न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ यो देवांश्च मनुष्यांश्च
सर्पोश्चैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ यो यानैरद्भुताकारैर्ह्येनर्गिश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थि-
वेभ्यः परंतप ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ श्यामं बृहतं तरुणं चर्मिणामुत्तमं र-
णे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पा-
र्थिव ॥ नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ॥ ३३ ॥ अदुःखार्हो मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पांडोर्महात्मनः
॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रतां ॥ मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३५ ॥ नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम ॥
यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतं ॥ तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत्
॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ॥ सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवंत्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंच-
न ॥ तेजसैव हि ते शक्या निहंतुं नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ॥ अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति
॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरितापवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निर्वचनं क्षत्रियशब्दस्य क्षरते हिनस्तीति क्षत्रमिति ॥ ३७ ॥ हिस्त्वं निद्यमिति चेत्तत्राह यो नेति तेजः क्रोधः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठ्ये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अत्रापीति ॥ १ ॥ आगतागमं प्राप्तरहस्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ श्रेयः प्रशस्ततरं अत्र क्षमातेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्य एनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिकृताः अन्नपानादिसंरक्षणे नि-

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ प्रह्लादस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च ॥ १ ॥ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागता-
गमं ॥ बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥ ॥ बलिरुवाच ॥ क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ॥ एतन्मे संशयं तात
यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयं ॥ करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनं ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः
पितामहः ॥ सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ॥ इति तात विजा-
नीहि द्वयमेतदसंशयं ॥ ६ ॥ यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विंदति ॥ भृत्याः परिभवंत्येनमुदासीनास्तथाऽऽरयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य
न नमंते कदाचन ॥ तस्मान्नित्यं क्षमा तात पंडितैरपि वर्जिता ॥ ८ ॥ अवज्ञाय हि तं भृत्या भजंते बहुदोषतां ॥ आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थ-
यंतेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलंकारान् शयनान्यासनानि च ॥ भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥ आददीरन्नधिकृता
यथाकाममचेतसः ॥ प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयति कथंचन ॥ अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्
मरणादपि गीर्हितं ॥ १२ ॥ क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवंति कटकान्यपि ॥ प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अथास्य दारानि-
च्छंति परिभूय क्षमावतः ॥ दाराश्चास्य प्रवर्तते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपोश्वरात् ॥ दंडमर्हति दुष्यति
दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावतां ॥ अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वच्चक्षमावतां ॥ १६ ॥ अस्थाने यदि
वा स्थाने सततं रजसा वृतः ॥ क्रुद्धो दंडान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥ मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसा वृतः ॥ आप्नोति द्वेष्य-
तां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थहानिमुपालंभमनादरं ॥ संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्वद्वान्मनुष्येषु
विविधान्पुरुषोऽनयात् ॥ भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणिभ्यः स्वजनादपि ॥ २० ॥ योपकर्तुं हर्तुंश्च तेजसैवोपगच्छति ॥ तस्मादुद्विजते लोकः
सर्पाद्विशमगतादिव ॥ २१ ॥

युक्ताः प्रदिष्टानि इदमस्मै देयमित्याज्ञापितानि ॥ ११ ॥ एनं क्षमिणं भर्तृपूजाभिः स्वाम्युचितमानेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नित्यमुदिताः नित्यं होलकाद्युत्सवपराः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेजसा
क्रोधेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपालंभं धिक्कारं ॥ १९ ॥ २० ॥ उपकर्तुं निति च्छेदः संधि रार्थः उपकर्तुं न हर्तुं न चोरात् ॥ २१ ॥

भवः ऐश्वर्यं अंतरं छिद्रं विकुरुते प्रथयति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ असंत्याज्याः क्रोधिनानतिक्रमणीयाः ॥ २५ ॥ पूर्वेषां पूर्वकाले वा उपकारी उपकर्त्ता ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ अपकृते अपकारे ॥ २९ ॥ ३० ॥ मृदुना साम्रा ॥ ३१ ॥ सामापि देशकालापेक्षयैव कर्त्तव्यमित्याह देशेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उत्सृष्टं प्रयोक्तुं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ॥ अंतरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवं ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ काले
काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥ स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥
॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ॥ ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे
गरीयसि ॥ उपकारेण तत्तस्य क्षतव्यमपराधिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षतव्यमपराधिनां ॥ न हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै
॥ २७ ॥ अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रुयुस्ते तद्बुद्धिजं ॥ पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथाऽनृजन् ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षतव्यः प्राणि-
नो भवेत् ॥ द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥ अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ॥ क्षतव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य
परीक्षया ॥ ३० ॥ मृदुना दारुणं हति मृदुना हंत्यदारुणं ॥ नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मार्त्तव्रतरं मृदु ॥ ३१ ॥ देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलम-
थात्मनः ॥ नादेशकाले किञ्चित्स्योद्देशकालौ प्रतीक्षतां ॥ तथा लोकभयाच्चैव क्षतव्यमपराधिनः ॥ ३२ ॥ एत एवं विधाः कालाः क्षमायाः
परिकीर्त्तिताः ॥ अतोऽन्यथाऽनुवर्त्तन्तु तेजसः काल उच्यते ॥ ३३ ॥ तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ धार्त्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चा-
पकारिषु ॥ ३४ ॥ न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्प्रति ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि ॥ ३५ ॥ मृदुर्भवत्यनुज्ञातस्तीक्ष्णा
दुद्विजते जनः ॥ काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदी
वाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ क्रोद्धो हंता मनुष्याणां क्रोद्धो भावयिता पुनः ॥ इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोध-
मूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ॥ यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ॥ तस्याभावाय भवति क्रोधः
परमदारुणः ॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ॥ तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनं ॥ ३ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ क्रोध इति परैरपकृता आप्तैश्चोद्दीपिताः सामर्थ्यवन्तोऽपि संतः क्षमामेव श्रयंत इत्यध्यायतात्पर्यं भाव-
यिता वर्धयिता जितः सन्निति शेषः ॥ १ ॥ तदेवाह यो हीति ॥ २ ॥ लोक आत्मा स्वर्गो वा तन्नाशनं ॥ ३ ॥

तदेवाह क्रुद्ध इति श्रेयसः श्रेष्ठान् श्रेयोऽपि प्राप्येति वा ल्यब्लोपे पंचमीमांशित्य व्याख्येयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तं क्रोधं विक्रमं धीरैरिति पाठे विपरीतः क्रमो येन तमित्यर्थः
 चरेदाचरेत् ॥ ८ ॥ अप्रतिक्रुध्यन् त्रायते द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः दोषापहर्त्ता ॥ ९ ॥ एतदेवाह मूढ इति बलीयसामुपरि यदि अशक्तिमान् क्लिश्यते तर्हि आत्मानं देहं त्य
 जति ॥ १० ॥ अनात्मनः अजितचित्तस्य नियमनं कर्त्तव्यमिति स्मृतं अशक्तः क्रोधं जित्वा आत्मानमात्महत्यादोषात् परं च परहत्यादोषाच्चायत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ शक्तस्यापि क्रोध
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्यादुरुनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ १४ ॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ॥
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥ हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयीत च ॥ आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनं ॥
 ॥ ६ ॥ एतान्दोषान्प्रपश्यद्विर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ॥ इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं ॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥
 एतद्वैपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८ ॥ आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ॥ क्रुध्यंतमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥ मूढो
 यदि क्लिश्यमानः क्लिश्यतेऽशक्तिमान्नरः ॥ बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमनात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यंत्यनात्मनः ॥ त-
 स्माद्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतं ॥ ११ ॥ विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ॥ अनाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नंदति ॥
 ॥ १२ ॥ तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ॥ क्षंतव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३ ॥ मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसंतीह साधवः ॥
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतं ॥ १४ ॥ सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ॥ तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितं ॥
 ॥ १५ ॥ मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ तेजस्वीति यमार्हवै पंडिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यंतरस्तस्य भवतीति विनि-
 श्चितं ॥ यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ॥ १७ ॥ तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्र-
 पश्यति ॥ नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हंत्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन् क्रुद्धस्तुदत्यपि ॥ तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो
 दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ॥ गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमंजसा ॥ २० ॥

जये आत्मपरत्रातृत्वमाह विद्वानिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रसृजेत्प्रकर्षेण प्रयुजीत सुयोधनवधादपि सुयोधनाद्वधं प्राप्यापीत्यर्थः यदुक्तं तेजसश्चागते काले तेजउत्सृष्टमर्हसीति
 तत्राह तेजस्वीति क्रोधजिदेव तेजस्वी न तु क्रोधीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रत्युत क्रोधाजयेदोषमाह क्रुद्धो हीति ॥ १८ ॥ तुदति व्यथयति परुषोक्त्यादिना तेजसि सति क्रोधजयित्व
 मेव तेजो नान्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदेव तेजोलक्षणप्रदर्शनेन प्रतिपादयति दाक्ष्यमिति दाक्ष्यं कर्मसुकौशलं । अमर्षः शत्रोरपकारोपायचिंतनं । शौर्यं पराभिभवशक्तिः । शीघ्रत्वं आशु
 कारिता । अंजसा आर्जवेन ॥ २० ॥

क्रुद्धैः कालयुक्तं देशकालोपपन्नं तेजः सुदुःसहं ॥ २१ ॥ पंडितैरित्युपहासो मूर्खैरित्यर्थः अपंडितैरिति गौडपाठः स्वच्छः रजः रजोगुणपरिणामः ॥ २२ ॥ स्वधर्मान् अपगः अपहाय गच्छतीति तथा द्वितीयाया अलुगार्षः जातिभ्रष्टात् पतितादपि क्रोधी हीन इत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वं क्षमार्जवादिक् अबुद्धीनां मूढैः अतिक्रान्तं लंघितं अनिदिते प्रशस्ते विषये क्षमादौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभिषक्तः तापितः अभिषजेत्तापयेत् गुरुणाऽपि हनस्तं आहन्यत्ताडयेत् किमुतान्यमिति भावः एवं विनाशः अधर्मश्च प्रथितो भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टो वाचा ताडितः हतोऽन्ये

क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक् तेजोऽभिपद्यते ॥ कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धस्तेजः सुदुःसहं ॥ २१ ॥ क्रोधस्तु पंडितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितं ॥ रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छत्र्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ॥ श्रेयान्स्वधर्मनिपगो न क्रुद्ध इति निश्चितं ॥ २३ ॥ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसां ॥ अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिदिते ॥ २४ ॥ यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ॥ न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ॥ एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनंतरं ॥ प्रतिहन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्युर्हि पितरः पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितृन् ॥ हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन् भार्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ॥ प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९ ॥ ताः क्षिपेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ॥ तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३० ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ॥ तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥ क्षंतव्यं पुरुषेणैह सर्वापत्सु सुशोभने ॥ क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितं ॥ ३२ ॥ आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ॥ यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ३३ ॥ क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमा गाथा नित्यं क्षमावतां ॥ गीताः क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५ ॥

नाभिगतः हिंसितस्ताडितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ जन्मोत्पत्तिः तत्र हेतुः प्रजानां संधिः दंपत्योः प्रीतिः शम इति पाठे क्षमा ॥ २९ ॥ तादृशे क्रोधपरे राज्ञि सति क्षिपेरन् नश्येयुः अभवायनै श्वर्याय ॥ ३० ॥ जन्म प्रतिपद्यते अन्यथा क्रोधमाबल्ये पूर्ववयस्येव दंपत्योर्नाशाज्जन्मासंभव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बलीयसा बलवत्तरेण स्वाम्यादिना यथा आक्रुष्टस्ताडितो वाऽशक्तः क्षमते तथा यः प्रभाववानपि क्षमते तस्य लोका इति सार्द्धश्लोको वाक्यं ॥ ३३ ॥ अन्यथा दोषमाहर्द्धेन क्रोधनस्त्विति ॥ ३४ ॥ अत्रेति क्षमावतां गाथाः प्रशंसाः क्षमावतां मध्ये महात्मना ॥ ३५ ॥

क्षमा धर्म इति क्षमाहीनस्य धर्मोदिरनर्थकर इत्यर्थः । यः धर्मोदिफलार्थी ॥ ३६ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सत्यं परं ब्रह्मापि क्षमाप्राप्त्यं भूतं संचितं तपः भावि च क्षमेव रक्षति ॥ ३७ ॥ अति अतिक्रम्य प्राप्नुवति तदूर्ध्वं पदमिति शेषः ब्रह्मविदो विदविदां ॥ ३८ ॥ यजुषां त्रेतामिसाध्यकर्मवतां कामिणां वापीकृपादिधर्मवतां ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सर्वं मनःप्राणेंद्रियाणां वेगं क्षमते सोढुं

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतं ॥ य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षंतुमर्हति ॥ ३६ ॥ क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ॥
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ३७ ॥ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवति च ॥ अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तप-
स्विनां ॥ ३८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ॥ क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९ ॥ क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा
ब्रह्म तपस्विनां ॥ क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ ४० ॥ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ॥ यस्यां ब्रह्म च सत्यं
च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ४१ ॥ क्षंतव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ॥ यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२ ॥ क्षमावतामयं
लोकः परश्चैव क्षमावतां ॥ इह सन्मानमृच्छति परत्र च शुभां गतिं ॥ ४३ ॥ येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा ॥ तेषां परतरे लोका-
स्तस्मात्क्षातिः परा मता ॥ ४४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावतां ॥ श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ४५ ॥
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ॥ कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षता शममेव वदिष्यतः ॥ कृपश्च
संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ॥ पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा
नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ॥ राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेलोभान्नाशिष्यति ॥ ४९ ॥ कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ॥ निश्चितं मे सदै-
वैतत्पुनरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विंदति ॥ अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विंदते क्षमा ॥ ५१ ॥ एतदात्मवतां
वृत्तमेष धर्मः सनातनः ॥ क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्त्ताऽस्म्यहमंजसा ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुना० द्रौपदीयुधिष्ठि-
रसंवादे ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ॥ पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥

शक्नोति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ परतरे सत्यलोके लोकाः भोग्यपदार्थाः ॥ ४४ ॥ तुष्य तुष्टा भव ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ राजा धृतराष्ट्रः तत्पुत्रो वा दाता दास्यति ॥ ४९ ॥ अभूतये
नाशाय ॥ ५० ॥ नार्हति राज्यमिति शेषः तत्र हेतुः इतीति एवं उक्तरित्या ॥ ५१ ॥ अंजसा तत्त्वतः ॥ ५२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्दीये ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥
नमो धात्रे इति धात्रे ईश्वराय विधात्रे पूर्वकर्मणे वृत्ते बलेन राज्याक्रमणरूपे ॥ १ ॥

ईश्वरस्यापि कर्मपेक्षत्वात्प्रथमं कर्मप्राबल्यमेवाह कर्मभिरिति चित्तितः कल्पितो लोको भोगसाधनं गत्यां गत्यां उध्वार्धो मध्यमोत्तमाधमयोनिषु नित्यानि अपरिहार्यफलानि लोभात् मोहात् मोक्षं कर्मफलेभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिं यियासति माप्नुमिच्छति ॥ २ ॥ कर्मनित्यत्वमेवाह नेहेति इह जन्मनि पुरुषः पूर्वकर्मभिर्बोधयमानो धर्मादिना न श्रियमाप्नोति आनुशंस्यं दया

कर्मभिश्चित्तितो लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः ॥ तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानुशंस्याभ्यां न क्षांत्या नार्जवेन च ॥ पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥ त्वां च व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहं ॥ यत्त्वं नार्हसि नार्पीमे भ्रातर- स्ते महीजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं नाद्य भारत ॥ धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥ धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ॥ ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानंत्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रैर्यौ च मया सह ॥ त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धि- र्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७ ॥ राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नर- व्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ॥ बुद्धिः सततमन्वेति च्छायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥ नावमंस्था हि सदृशान्नावरान् श्रेयसः कुतः ॥ अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृंगमवर्द्धत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ॥ दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ॥ यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ॥ आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १३ ॥ यदिदं वैश्वदेवं ते शांतये क्रियते गृहे ॥ तद्वत्वातिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवसि ॥ १४ ॥ इष्टयः पशुबंधाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ वर्तते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १५ ॥ अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १६ ॥ अश्वमेधो राजसूयः पुंडरीकोऽथ गोसवः ॥ एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १७ ॥ राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥ १८ ॥ ऋजोर्मुदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्य- वादिनः ॥ कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १९ ॥

घृणा लोकापवादभयं ॥ ३ ॥ तत्र त्वमेवदृष्टांत इत्याह त्वामित्यादिना ॥ ४ ॥ तदानीं राज्यच्युतौ जातु कदाचिद्धर्मात्प्रियतरं न हि ते अध्यगमन् ज्ञातवंतः किंतु जी- वितादपि प्रियतरं धर्ममेवाध्यगमन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शृंगं प्रभुत्वाभिमानः ॥ १० ॥ ११ ॥ ते त्वया मोक्षिणः संन्यासिनो मोक्षाश्रमस्थाः ॥ १२ ॥ आरण्यकेभ्यो वानप्रस्थेभ्यः लौहानि सौवर्णादीनि । लोहानां कांचनं वरमिति लिङ्गात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाकयज्ञा गृह्याग्निसाध्या इष्टयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ ऋजोरवक्रस्य मुदोर्दयालोः ॥ १९ ॥

निशाम्य आलोच्य मम मनोमोहं मौढ्यमायाति परिभूयते चेत्यन्वयः परिभव आर्तः ॥ २० ॥ लोका भोग्यानि तिष्ठते प्रकाशंते । प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेति तद् ॥ २१ ॥ धाता ईश्वरः शुक्रं प्राक्कर्मबीजं उच्चरन्मृत्कर्षणानुसरन् ॥ २२ ॥ यथेति हेनरवीर सूत्रधारेण समाहिता सम्यङ्नि युक्ता सती अंगमीरयति तथा इमाः प्रजाः अंगानि हस्तादीनि ईश्वरेण समाहिताः सत्य ईरयन्ति । चेष्टयंत्यंग कर्माणीति पाठे हे अंग कर्माणि कर्तृणि कर्मानुरोधी ईश्वर इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अंतर्बहिर्व्याप्तौ आकाशदृष्टांतः भूतानि जरायुजादीनि ॥ २४ ॥ बद्धो वा बद्ध इव अन्येषामुपाध्यायादीनां ॥ २५ ॥ नसि नासिकायां नस्यं नासासूत्रं तेन वा ओतः प्रोतः अत्र द्वौ आकाशशकुनिसूत्रदृष्टांतौ ईश्वरस्य व्यापकत्वप्रेरकत्वयोः त्रयो मणिवृषवृक्षदृष्टांता जीवस्यास्वातंत्र्ये ॥ २६ ॥ आदेशमाज्ञामन्वेति अनुसरति तत्र हेतुः तन्मयो हि तदर्पण इति । यथा मृन्मयो घटो मृदेव लीयतेऽतो मध्येऽपि मृदधीनोऽनन्य एवं लीवोऽपीश्वरस्यैव रूपभेदस्तन्मयस्तदर्पणश्चातो मध्येऽपि तत्प्रेर्य एवेत्यर्थः यथोक्तं । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतु भवेदिति यद्यन्मयं तच्चानियम्यमिति तस्यार्थः अयमात्माधीनो न किंतु कंचनानि

अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ॥ निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीं ॥ २० ॥ अत्राप्युदाहरंतीमितिहासं पुरातनं ॥ ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा ॥ २१ ॥ धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २२ ॥ यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ ईरयंत्यंगमंगानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २३ ॥ आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकं ॥ २४ ॥ शकुनिस्तंतुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २५ ॥ मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥ स्त्रोतसो मध्यमापन्नः कूलादृक्ष इव द्युतः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कंचन ॥ २७ ॥ अज्ञो जंतुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २८ ॥ यथा वायोऽस्तुणाग्राणि वशं यांति बलीयसः ॥ धातुरेवं वशं यांति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्ये कर्मणि गुंजानः पापे वा पुनरीश्वरः ॥ व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितं ॥ येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥

दैश्यरूपं कालं कालायितारमीशं भजत्यनुसरति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ चरते भुंक्ते । कर्मव्यतिहारे तद् फलप्रदत्वेनोपकारकमीशं जीवो भुंक्ते कर्मकर्तृत्वेनोपकारकं जीवमीशो भुंक्ते इत्यर्थः अयमिति राजवत्तटस्थतया न च लक्ष्यते अंतर्यामित्वात् ॥ ३० ॥ नन्वीश्वरो जीवादन्त्योऽनन्यो वा । आद्ये न चायमिति लक्ष्यत इत्यनुपपन्नं । द्वितीये तयोः शास्तृशास्यभावानुपपत्तिरित्याशंक्याह हेतुमात्रमिति विभुश्चिदात्मा येन प्रयोज्येन कर्म कारयते तत इदं शरीरं महाभूतान्यहंकार इत्यादिनोक्तरूपं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं तदेव कर्तुं इत्यर्थः । ननु जडे कर्तृत्वासंभव इत्याशंक्याह धातुः क्षेत्रसंज्ञितं क्षेत्रमिव क्षेत्रं चिदात्मन आभासरूपबीजनिवापस्थानं चिदाभासयुक्तं क्षेत्रं कर्तुं इत्यर्थः । तच्च हेतुमात्रं इच्छाद्यात्मकत्वात् हेतुरपि न मुख्यहेतुभूतं विवप्रतिबिंबदृष्टांतेन चिदाभासस्य चिदात्मतंत्रत्वात् तथाचाभासस्यान्यत्वमादाय शास्तृशास्यभावो व्यावहारिकः परमार्थतस्तु क्षेत्रस्य सुप्तिसमाध्योरभावान्नचायमिति लक्ष्यत इत्युक्तमिति भावः ॥ ३१ ॥

अयं पुर्वोक्तो मायाया अघटितघटनापीयस्या अनिर्वचनीयाज्ञानाख्यायाः प्रभावः य ईश्वरो भूतैः पृथक् पृथक् क्षेत्राभिमानिभिर्गोहयित्वा अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिं जनयित्वा ॥३२॥ मोहमेव विवृणोति द्वाभ्यां अन्यथेति तत्त्वदर्शिभिः स्वप्नमायैद्रजालवद्दृष्टान्यपि मूढानांसत्यवत्परिवर्त्तते भासते वेगाः करप्रसराः नभस्वत आकाशगामिनः सूर्यस्य तेजोमयाः संतो जलहृद वदवभासते ॥ ३३ ॥ अनित्याशुचिदुःखरूपाण्यपि तानि नित्यशुविमुखस्वरूपाणि मन्यन्ते अन्यथा करोति गगनवदजातमप्यंकुरादिक्रमेण जनयति विकरोति च जीर्णत्वादिभावं च नयति ॥ ३४ ॥ अयोवत्तरुवन्न केवलं निश्चेष्टं किंत्वचेतनमपि ॥ ३५ ॥ संप्रयोज्य संयोगं कृत्वा कामकार इच्छा तथैव करोतीति कामकारकरः बालः प्राकृतः क्रीडनकैः

पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ॥ यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अन्यथा परिवर्त्तते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥ अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ॥ अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा कोष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ॥ अयसा चाप्ययच्छिद्यान्निर्विचेष्टमचेतनं ॥ ३५ ॥ एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ॥ हि-
नस्ति भूतैर्भूतानि च्छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ॥ क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७ ॥ न मातृपितृवद्वाजन् धाता भूतेषु वर्त्तते ॥ रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ॥ अनार्यान् सुखिनश्चैव विह्वलानिव चिंतया ॥ ३९ ॥ तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ॥ धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ॥ धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४१ ॥ कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ॥ कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ॥ कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाद्रौपदीवाक्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सारीप्रभृतिभिः ॥ ३७ ॥ न मात्रिति ईशो न दयालुः प्रत्युत नृशंस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किंच ईशस्य दुष्टेषु पक्षपातः साधुषु च द्वेषो दृश्यतेऽतः स नैच एवेत्याह । आर्यो नित्यादित्रिभिः चिंतया धनादिध्यानेन ॥ ३९ ॥ धर्माभिर्शङ्किनीति पाठे धर्मश्रद्धाशून्ये फलं यज्ञादिना तृप्तिं किमश्नुते अपितु नैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ कर्मेति कृतं कर्म यदि कर्त्तारमेव गच्छति न त्वन्यं तर्हि कारयितृत्वादीश्वरोऽपि पापेन लिप्येतैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथेति कर्त्तारं कारयितारमीश्वरं ऐश्वर्यादेव कर्म न स्पृशति तर्हि तत्प्रयोज्या जीवा एव कर्मभिर्हतास्तथा च ईश्वरो बलादीनान्नरके पातयतीत्यन्यतं नैच एव स इति भावः ॥ ४३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एवं धर्मेश्वरयोराक्षेपे प्राप्ते प्रत्यक्षानुमानागमैस्तौ समर्थयितुमध्याय आरभ्यते वल्गुचित्रेति वल्गु शोभनं श्लक्ष्णं सुकुमारं नास्ति कथं वेदविद्भिः ॥ १ ॥ यदुक्तं त्वां वेदग्रन्थसन्निमित्यादिना धर्मस्य नैष्फल्ये त्वदभिभव एव दृष्टात इति तत्राह नाहमिति कर्म धर्म फलार्थिना कृतो धर्मो यदि निष्फलः स्यात्तर्हि भवेदयमाक्षेपो न त्वहं तथाऽऽचरामीत्यर्थः ननु फलेच्छाया अभावे किमर्थं धर्मः कर्तव्य इत्यत आह ददामीत्यादिना देयमृणमित्येव ददामि । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः ऋणवा ऋणवान् ॥ २ ॥ यथाशक्ति यत्कर्त्तव्यं तत्करोमीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ धर्ममिति वेदवाक्यात् शिष्टाचाराच्च निष्काममेव धर्मं चरामि । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति स्वर्गादिफलश्रुतिस्तु धर्मे प्ररोचनार्थेति भावः ॥ ४ ॥ स्वभावात् । शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजमिति गीतावचनोक्तधर्मोचरणशील एव क्षत्रियो नान्य इति

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ॥ उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्ति कथं तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ॥ ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् ॥ गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥ धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ॥ आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतं ॥ धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनां ॥ ५ ॥ न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ॥ यश्चैनं शंकते कृत्वा नास्ति कथात्पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाद्ददाम्येष मा धर्ममभिशङ्किथाः ॥ धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्यगतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादापि वा दुर्बलात्मनः ॥ वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ॥ स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥ पार्ष्णीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ॥ शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ॥ मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११ ॥

नियमान्मे मया धर्मे मनो धृतं यतो धर्मवाणिज्यको धर्मात्स्वर्गादिफलमिच्छन् हीनो मुख्यफलात् च्युतोऽत एव जघन्यो नीचः ॥ ५ ॥ धर्मफलं । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशङ्केनेति श्रुतेर्विद्या विविदिषा वा धर्मफलं मुख्यं तन्नाप्नोति यश्चैनं धर्मं शङ्कते विश्वासं न कुरुते सोऽपि धर्मफलं नाप्नोति पापचेतनः पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ अतिवादात् मानांतरमतिक्रांतो वादो वचनं तस्माद्देकप्रामाण्यात् ॥ ७ ॥ अपि ऋषयो मन्त्रास्तद्दृष्टारो मन्वादयो वा धर्ममूलभूतं मन्त्रजातं वा मन्वादिकाक्यं वेत्यर्थः । अर्थे वेति पाठे फले विषये इत्यर्थः दुर्बलात्मनः विवेकाक्षमचित्तस्य अपेयात् अपगच्छेत् लोकादात्मलोकात् । स्वर्लोकादिति पाठेऽप्यानंदरूपादात्मलोकादित्यर्थः । अनात्मलोकेषु अजरामरत्वयोरसंभवात् अजरामरात् मोक्षरूपात् ॥ ८ ॥ बालोऽपि स्थविरेषु योक्तव्यो नियोक्तव्यो गणनीयः ॥ ९ ॥ १० ॥ एवं धर्मस्य वेदैकगम्यत्वादनतिशङ्क्यत्वं वेदस्य च श्रेष्ठप्रमाणत्वमुक्त्वा प्रत्यक्षत्वादपि धर्मफलस्यानतिशङ्क्यत्वमाह प्रत्यक्षं हीत्यादिना चिरजीविता चिरजीवी ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मं कर्त्तव्यं वर्णयंति प्रत्यक्षागमबुद्ध्यः अस्माकं वेदैकगम्यमप्यर्थं प्रत्यक्षेण पश्यंत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ क्षेपो निंदा शंका फले संशयः ॥ १५ ॥ एतच्च मूढकार्यमित्याह उन्मत्तानित्यादिना आगतनिश्चयान् प्राप्ततत्त्वनिश्चयान् ॥ १६ ॥ उन्मत्तो दृप्तः श्रेयसो धर्मस्य अन्यत्रातीन्द्रिये धर्मार्थे ॥ १७ ॥ ध्यायन् अर्थान्श्चितयन्नपि लोकां धर्मप्राप्त्यान् ॥ १८ ॥ कामलोभावत्यत्यंतं गच्छति प्राप्नोतीति कामलोभातिगः ॥ १९ ॥ आनंत्यं ब्रह्मभावं ॥ २० ॥ शं कल्याणं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनुमानमपि धर्मे प्रमाणमित्याह अफल इति ।

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ॥ अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् शापानुग्रहेण शक्तान्देवैभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयंति सदाऽनवे ॥ कर्त्तव्यममप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्ध्यः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ॥ राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शंकितुमेव च ॥ १५ ॥ उन्मत्तान् मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ॥ धर्माभिशंकी नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकं ॥ एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशंकते ॥ ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिंदकः ॥ कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ॥ अशंकमानः कल्याणि सोऽमुत्रानंत्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षे प्रमाणमुक्कम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ॥ सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विंदति ॥ २१ ॥ यस्य नार्षे प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि ॥ न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे माऽस्माभिः शंकिथाः ॥ पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छतां ॥ सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ॥ अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिंदिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकां ॥ विद्यां ते नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदामुयुः ॥ २६ ॥

अयं भावः यदि धर्मो न स्यात्तर्हि ऊर्ध्वगतं कश्चिदपि नाप्नुयात् । जायस्व अत्रियस्वेति मशकादीनां पूर्वसंस्कारापुनः पुनस्तत्तज्जातीये देहस्यैव प्राप्तिश्रुतेरंधतमः प्राप्तिरेव सर्वेषां स्यात् तत्तश्च शास्त्रानर्थक्यं । यदि तु धर्मोऽस्ति तर्हि तेषामपि विशिष्टदेशनिवासादिजनितस्य पुण्यस्यापरिहार्यत्वाद्ध्वर्गतिः संभवति ॥ २५ ॥ ननु यथा तृणात् क्षीरं क्षीरादधीतिवत् परिणामक्रमादेव तत्तद्विशिष्टदेहलाभाद्ध्वर्गगतिर्भविष्यति किं धर्मेणेत्याशंक्याह निर्वाणमिति दध्नापि गवोपभुक्तात् क्षीरमूत्रादिनी च परिणामहेष्टैर्नतद्युक्तं । तथा च मोक्षासिद्धिः तस्यां च सत्यां बोधगूण्याः पशुजीविकां जीवियुरंधतमः प्रविशेयुरेवेत्यर्थः । ततश्च ते पशुतुल्या विद्यां विद्यां नैव युज्येरन् संतु तर्हि स्वभावेनैव सर्वेऽपि प्राणिनः किं विद्यया किं मोक्षेणेत्या-

शंक्याह न चार्थं केचिदामुयुरिति । अयं भावः घटशरावोदंचनादिकार्यवैचित्र्यं क्रियावैचित्र्यायत्तं यथा दृष्टं तथा ऐहिकयत्नाभावेऽपि नृषु पश्चादिषु ज्ञानैश्वर्यतारतम्यं दृश्यमानं जन्मार्त-
रीयक्रियानुमापकं तदभावे जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकनिधिलाभादेश्चासंभवः स्यादिति ॥ २६ ॥ अनादिपरंपरागतः शिष्टाचारोऽपि धर्मोऽस्ति त्वे प्रमाणमित्याह तपश्चेत्यादिना ॥ २७ ॥ विप्र-
लंभो वंचनं अयं यज्ञादिधर्मः ॥ २८ ॥ श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं धर्मं व्यचरन् तद्धि धर्मो हि श्रेयः श्रेयःसाधनं सनातनमनाद्यनंतं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुभवोऽपि धर्मं प्रमाणमित्याह
त्वमिति । अयं भावः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । पंचाग्निविद्यायां च द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषास्वग्निषु श्रद्धासोमवर्षा
नरेतआहुतयो हूयंते ततः शरीरमिति क्रमेण पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतेश्च सर्वेषां प्राणिनामुत्पत्तिरवगता तत्रगर्भवासाख्यारेतोद्रव्यकंपंचम्याहुत्यवस्थाऽन्यंतदुःखमयी

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ॥ दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ॥ विप्रलंभो-
ऽयमत्यंतं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च गंधर्वासुरराक्षसाः ॥ ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममाहताः ॥ २९ ॥ फलदं
त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवं ॥ धर्मं ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि श्रेयः सनातनं ॥ ३० ॥ स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ॥ दृश्यंतेऽपि
हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतं ॥ वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ॥ कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥ बहुना ह्यपि विद्वांसो नैव तुष्यंत्यबुद्धयः ॥
तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥ कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानां च फलोदयः ॥ प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि ॥
॥ ३५ ॥ एतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यंतेऽत्र प्रजा इमाः ॥ अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥

पुण्यवशात् द्रोणस्य नासीत् द्रौपदीधृष्टद्युम्नयोस्त्वितिपुण्यवशात् रेतोरूपमल्परिणामहेतुरन्नाहुतिरपि नास्ति साक्षादग्निकुंडोद्भवत्वात् तदिदं धर्मफलं तवानुभवसिद्धमतो धर्मं माऽवमंस्या
इति ॥ ३२ ॥ उपमानं निदर्शनं कर्मस्वादरवशादल्पेन अन्नाच्छादनमात्रेण तुष्टो भवति न तु कर्मण्युपेक्ष्य बहुलाभार्थं यतते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ श्रुतं वेदोदितं पुण्यं येषां पापा-
नामनिष्ठसाधनानां च फलोदयः स्वर्गनरकहेतुत्वं प्रभव उत्पत्तिः अविद्येति यावत् अत्ययो नाशः विद्येति यावत् देवगुह्यानि वेदैकवेद्यत्वात् । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या भिद्युरि
ति श्रुतेर्देवगोप्यान्धेतानि स्वपशुभूतपुरुषविनाशकत्वात् ॥ ३५ ॥ एतानीति अत्र एतेषु देवगुह्येषु विषयेष्विमाः प्राकृताः प्रजा मुह्यंते अविद्यामपि विद्यात्वेन विद्यां चाविद्यात्वेन मुह्यंति एवं
पुण्यपापविपर्ययोऽपि ज्ञेयः अत एतानि यस्तत्त्ववो वेद स श्रेयो देवानां हिततरं कर्म नाधिगच्छति नानुसरति कर्तृत्वादिमदंतःकरणस्य विविक्तत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

कृता नाशिता आशा येस्ते । कृद्दिंसायां स्वादिः व्रतं हितं मितं मेध्यं चाश्रंति ते कृताशाश्च व्रताशाश्च शांता इत्यर्थः तपसा श्रवणमननात्मकेमालोचनेन मनः प्रसादैर्ध्यानफलेयुक्ता द्विजा योगिनः एतानि देवगुह्यानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ धर्मशाश्वतं धर्मस्य शश्वद्भवोयं स्वभावः ॥ ३९ ॥ व्यवस्य निश्चित्य भावमभिप्रायं ॥ ४० ॥ एवं धर्मश्रेष्ठ्यं निश्चित्यैश्वर्यश्रेष्ठ्यमप्याह ईश्वरमिति धातारं दधाति कर्मफलानि यथास्वं विभजतीति तं कर्मणामाशुतरविनाशित्वात् नष्टानां च कालांतरीयफलेहेतुत्वायोगात् अपूर्वकल्पनायाश्च । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति सर्वस्येश्वराधीनत्वमतिपादकश्रुत्या बाधात् लौकिकराजभृत्यदृष्टांताच्च कर्मभिस्तुष्टो रुष्टो वा ईश्वर एव सदसत्फलविभाजक इति भावः मा क्षिप मा निंदां कुरु शिक्षस्व शास्त्राचार्योपदे शादधीष्व ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ २ ॥ स्थावरा इतरेजना वा हि यस्मादकर्मणो न

रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिलिबषाः ॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्यंत्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७ ॥ न फलादर्शनाद्धर्मः शंकितव्यो न देवताः ॥ यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३८ ॥ कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतं ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः ॥ ३९ ॥ तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ॥ व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ४० ॥ ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ॥ शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्द्विरीदृशी ॥ ४१ ॥ यस्य प्रसादात्तद्रक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यतां ॥ उत्तमां देवतां कृष्णे माऽवमंस्थाः कथंचन ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ नावमन्ये न गेहं च धर्मं पार्थ कथंचन ॥ ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिं ॥ १ ॥ आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ॥ भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन ॥ अकर्मणो हि जीवन्तिस्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायापोसेवनात् ॥ जंतवः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवंति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जंगमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ॥ इच्छंति कर्मणा वृत्तिमवाप्नुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभिजानंति सर्वभूतानि भारत ॥ प्रत्यक्षं फलमश्रंति कर्मणां लोकसाक्षिकां ॥ ६ ॥

जीवन्त्यतः कर्म कर्तव्यमिति योजना । तथा चायं प्रयोगः स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात्पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति ॥ ३ ॥ स्थावरेषूक्तं न्यायतिर्थेषु योजयति यावदिति सद्यो जातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादिप्रवृत्तिरपि स्वजनकसंस्कारहेतुप्राक्तनकर्मसन्धे प्रमाणमित्यर्थः यावद्गोस्तनपानादेरित्यर्थः यावच्छायापोसेवनात् प्रतिमाद्वारकभोगादित्यर्थः । अयं भावः कौलिकशास्त्रप्रसिद्ध्या शत्रुनिर्मितायां चैत्रप्रतिमायां शत्रुणा कंटकादिना नुन्नायां चैत्रो व्यथते तत्र व्यथानिमित्तमांतरं धातुवैषम्यं बाह्यं वा कंटकवेधादि न किंचिद्दृष्टमस्ति किंतु केवलमदृष्टमेव अनेनैव न्यायेन जंतवः कर्मणा प्राचीनेनैव वृत्तिं जीवनमाप्नुवंति ॥ ४ ॥ जंगमेष्विति प्रेत्य मृत्वा ॥ ५ ॥ उत्थानं उत्तिष्ठति प्रवर्ततेऽस्मादित्युत्थान प्राक्कर्मसं स्कारस्तत्सर्वेऽपि प्राणिनोऽभिजानंत्यनुभवन्ति ततः कर्मसु प्रवर्तते तत्फलं चाप्नुवंति तस्मात्कर्मतत्संस्कारपरंपरेयमनादिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वे हीति यथाऽयं बकः पूर्वसंस्कारात् वृत्त्यर्थो ध्यायति एवं धाता ईश्वरोऽप्यनादिसंस्कारवशात् पूर्वपूर्वकल्पस्वरूपमेव सृष्टिं करोति । धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः । तथा विधा-
ता धर्मोऽपि पूर्वसंस्कारानुरोधेनैव कर्मणि प्रवर्तयति अन्यथा संसारानादित्वानभ्युपगमे कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥ एवं प्राक्तनकर्मप्राबल्यमुपपाद्य ऐहिकाना-
मपि तेषां प्राबल्यमाह अकर्मणामिति याश्चामुखचालनादिदृष्टयन्तशून्या न जीविकाऽस्ति अतस्तदेव दृष्टफलं कर्मैव न विहन्यात् दैवपरो भूत्वा न त्यजेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ दंशितः सन्नद्धः
कृतं कर्म कर्तुमिति शेषः ॥ ९ ॥ तस्य कर्मणः कार्यं प्रयोजनं रक्षणेऽर्थानामिति शेषः अनादानादसंग्रहात् लब्धेनार्थेन न संतोष्यं किंतु तद्विद्वत्स्थे कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवंति जंतवः ॥ अपि धाता विधाता च यथाऽयमुदके बकः ॥ ७ ॥ अकर्माणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ॥
तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कदाचन ॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ॥ कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति
च ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ॥ भक्ष्यमाणो ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः
कर्म चेद्भुवि ॥ तथा ह्येता न वर्धेरन् कर्म चेदफलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ॥ नान्यथा ह्यपि गच्छंति
वृत्तिं लोकाः कथंचन ॥ १२ ॥ यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः ॥ उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमु-
पासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ॥ अवसीदित्स दुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ॥ आसीत न चि-
रं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १५ ॥ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ॥ तं हठेनेति मन्यते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ य-
च्चापि किंचित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ॥ दैवेन विधिना पार्थ तद्वैवमिति निश्चितं ॥ १७ ॥ यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पूरुषः ॥
प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत्पौरुषमिति श्रुतं ॥ १८ ॥ स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणान् ॥ तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९ ॥
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ॥ यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणां ॥ २० ॥

अपिचेति कर्मणां क्वचिदफलत्वेऽप्यावश्यकत्वं नित्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ यश्चेति दिष्टपरो मंत्रौषधाद्यदृष्टद्वारैवार्थसाधनपरः कौलिकः । हठवादिकः प्रागजन्माभावादकृतमेवोपस्थास्यतीति व-
दन् चार्वाकः एतौ शठौ प्राक्कर्मानङ्गीकारात् । पाठांतरे अपसदौ अधमौ कर्मबुद्धिः प्राक्तनं तात्कालिकं च कर्मसहितं सदिष्टसाधनमिति बुद्धिमान् ॥ १३ ॥ निर्विचेष्टो दृष्टयत्नहीनः शयेत्
शेयात् आमोऽपकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ हठादीन् व्याचष्टे अकस्मादिति अचित्तितस्यातीकृतस्य च लाभो हठः ॥ १६ ॥ दैवं देवताराधनं ॥ १७ ॥ पौरुषं यथोक्तप्रविग्रहादिदृष्टिः ॥ १८ ॥ स्व-
भावो यः प्राक्कर्मानुग्रहः यथा नष्टकपर्दिकान्वेषणप्रवृत्तस्य रत्नलाभः ॥ १९ ॥ एतच्चतुष्टयजोऽपि लाभः पूर्वकर्मफलमेव ॥ २० ॥

स्वकर्मैव कर्माधीन एव विदधात्यर्पयति पूर्वकृतं पूर्वकर्मजं ॥ २१ ॥ एतदेव स्पष्टयति यद्वीति ॥ २२ ॥ कारणमिति यः कर्मणि वर्तते सोऽयं मानुषदेहः प्राग्भवीयस्तस्य प्रवर्तकस्य धातुरपि कारणं प्रवर्तकः स धाता एनं वर्त्तमानदेहं बीजाङ्कुरवत् धातृमेयो देहो देहसाध्यं कर्म ॥ २३ ॥ ननु पूर्वकर्मैव प्रवर्तकं चेत्किंपुरुषकारेणेत्याशङ्क्याह मनसेति ॥ २५ ॥ एतदपि प्राक्कर्मजमेवेत्याशङ्क्याह संख्यातुमिति संख्यातुं प्राक्कर्मैव कारणं न पुरुषकार इति निश्चेतुं तत्र हेतुः अगारेति ॥ २६ ॥ तिले इति पङ्ग्वधन्यायेन प्राक्कर्मसिद्धमेव पुरुषकारोऽभिव्यनक्तीत्यर्थः अस्य तैलादेः सिद्धये प्राप्तये ॥ २७ ॥ कार्णैर्यत्रनिपीडनादिभिः तां सिद्धिं तैलादिप्राप्तिं । कर्मणामिति पाठे सिद्धिं फलं तां तैलप्राप्तिं ॥

धाताऽपि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ॥ विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणां ॥ २१ ॥ यद्वच्यं पुरुषः किञ्चित् कुरुते वै शुभाशुभं ॥ तद्वातुविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयं ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते ॥ स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु हि कुत्सेषु विनियोक्ता महेश्वरः ॥ सर्वभूतानि कौतये कारयत्यवशान्यपि ॥ २४ ॥ मनसाऽर्थान् विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ॥ बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणं ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ॥ अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमंततः ॥ धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणैस्तस्य सिद्धये ॥ तां सिद्धिमुपजीवंति कर्मजामिह जंतवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्त्री साधु स्वनुष्ठितं ॥ इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ॥ पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चिदयमकारणं ॥ ३० ॥ कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ॥ असिद्धौ निवृत्ते चापि कर्मनाशात्कथं त्विह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव हेतुनैके देवैर्नैके वंद्युत ॥ पुंसः प्रयत्नजं केचिन्नैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३२ ॥ न चैवैतावता कार्यं मन्यंत इति चापरे ॥ अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ किञ्चिद्देवाद्धातुं किञ्चित्किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥ पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणं ॥ कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ॥ यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३६ ॥

॥ २८ ॥ कुशलेनेति विशेषात्फलभेदात् ऐहिककर्मणोऽपि प्राबल्यमस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ विधिप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्याऽपि पुरुषकारस्य श्रेष्ठ्यमाह इष्टेति द्वाभ्यां इष्टं यागादि अपूर्तं तडागारामादि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वमिति हठादयोऽकस्मादिह यः कश्चिदित्यादिश्लोकत्रयेण व्याख्याताः स्वभावस्यापि हठे एवांतर्भावः हेतुनैके चार्वाकाः देवैर्नैके कौलिकाः प्रयत्नजं प्राकृताः ॥ ३२ ॥ एतैरेव नार्थसिद्धिरिति वैदिका इत्याह न चेति अदृश्यं धर्मो धर्मरूपं प्राक्कर्म तदेव दिष्टहठादिकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अत्र पूर्वपक्षः दृश्यते हीति स्वभावतोऽयत्नतः ॥ ३४ ॥ चतुर्थं प्राक्कर्मकुशला इत्युपहासः इति प्रतिजानन्तीत्यभ्याहृत्य योज्यं ॥ ३५ ॥ सिद्धांतमाह तथेति ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ त्रिद्वारमिति हठादित्रयं द्वारमेवार्थसिद्धिमुख्यं कारणं कर्मेवेत्यर्थः । आत्मा देहः देहवत्ते जडा इत्यर्थः । यथा लोका इति पाठे लोका लोकायतिकाः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेवेति यथा ग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टी राजसेवा चेति द्वयमनुष्ठेयं तद्वदिह दिष्टपौरुषात्मकं कर्म कर्त्तव्यमेव हठपक्षस्त्याज्य एवेत्यर्थः एकांतेनातिशयेन अनीहो निश्चेष्टः हठवादीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ भवत्येव फलसिद्धिः अलसोऽसम्यक्कारी ॥ ४० ॥ असंभवेत्विति अंगवैकल्यात्कर्मफलानुत्पादे त्वस्य फलस्य हेतुः प्रायश्चित्तं दोषप्रतिसमाधानं लक्षयेत् कर्मतः फलाभावेऽंगवैकल्यं कल्पं न तु कर्म वैयर्थ्यमिति भावः । कर्मणि सांगे कृते आनृत्यं फलानुत्पादेऽपि निर्दोषत्वं ॥ ४१ ॥ अनर्था अर्थहीनाः ननु निश्चितं धीरा निःसंशया दुर्लभा इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अनर्थो राज्य

यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ॥ तत्तत्सफलमेव स्याद्यादि न स्यात्पुराकृतं ॥ ३७ ॥ त्रिद्वारमर्थसिद्धिं तु नानुपश्यंति ये नराः ॥ तथैवानर्थसिद्धिं च यथैवात्मा तथैव ते ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ॥ एकांतफलसिद्धिं तु न विंदत्यलसः क्वचित् ॥ ४० ॥ असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्षयेत् ॥ कृते कर्मणि राजेंद्र तथाऽऽनृत्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरं ॥ निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिसुपाश्रुते ॥ ४२ ॥ अनर्थाः संशयावस्थाः सिद्धयंते मुक्तसंशयाः ॥ धीरा नराः कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकांतेन ह्यनर्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु सांप्रतं ॥ स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवाऽसिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव ते ॥ वृकोदरस्य बीभत्सोभ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां कर्मसफलमस्माकमपि वा पुनः ॥ विप्रकर्षेण बुद्धचेत कृतकर्मा यथा फलं ॥ ४६ ॥ पृथिवीं लांगलेनेह भित्त्वा बीजं वपत्युत ॥ आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणं ॥ ४७ ॥ वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ॥ यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सकलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदं फलमस्माकमपराधो न मे क्वचित् ॥ इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥ कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ॥ निर्वेदो नात्र कर्त्तव्यो द्वावन्यौ ह्यत्र कारणं ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वासिद्धिप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ॥ ५१ ॥

च्युतिः कर्मणि पौरुषे ॥ ४४ ॥ असिद्धिरिति च्छेदः कृतेऽपि पौरुषे यदि फलासिद्धिरेव स्यात्तर्हि तदेव ते तव वृकोदरादीनामभिमानं साकल्येन प्रमाणं राज्यानर्हत्वे स्यात् । तदा राज्याशाविच्छेदान्न मम राज्यार्थमुद्देगः स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥ अन्येषामस्माकं वा कर्म सकलं यथातथाकृतकर्मेव विप्रकर्षेण कर्मकरणं त्वं बुध्येत त्वं त्वकृतकर्मा तत्कथं बुध्येरिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ निर्वेदो वैराग्यं द्वावन्यौ पौरुषानिर्वेदौ अत्र फलसिद्धौ ॥ ५० ॥ सिद्धिरसिद्धिर्वाऽस्तु कित्वप्रवृत्तिरेव भास्तिवत्यर्थः बहूनां समवाये समुदाये भावानां कारणानां ॥ ५१ ॥

गुणोऽप्रधानमंगं तदभावे गुणः शौर्यादिः ॥ ५२ ॥ उपायाः सामादयः स्वस्तिवृद्धये कल्याणवृद्धये ॥ ५३ ॥ अप्रमत्तेनेति तत् देशकालादियोगाख्यं कार्यमादरणीयं तत्र पराक्रमः पुरुषकारस्तु उपदेशा कार्यकर्ता मुख्य इत्यर्थः भूयिष्ठं श्रेष्ठं कर्मयोगेषु कार्यघटनासु पराक्रमो दृश्यमेव प्रसिद्ध एव श्रेष्ठत्वेन तस्मात्पराक्रमे यतितव्यमिति भावः ॥ ५४ ॥ ननु भ्रातृषु धार्तराष्ट्रेषु कथं पराक्रांतुं शक्यमित्याशंक्य सामासंभवमाह यत्रेति अवेक्षेतादरंकुर्यात् श्रेयांसं प्रशस्ततरं कर्म च भेदं दानाख्यं वा ॥ ५५ ॥ दुर्मेधसि दुर्योधने तु न सामभेददानानामुपायानां संभवोऽस्ति अतस्तत्रदंड एव श्रेयानित्याह व्यसनमिति व्यसनं राष्ट्रेपपुवादि विवासनं देशान्निःसारणं ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तो यत्नवान् अंतरैषणे छिद्रान्वेषणे । आनृत्यं निर्दोषत्वं । परस्यामात्यादेः ॥ ५७ ॥

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ॥ अनारंभे हि न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ देशकालावुपायांश्च मंगलं स्वस्तिवृद्धये ॥ युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलं ॥ ५३ ॥ अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ॥ साम्रैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसनं वाऽस्य कांक्षेत विवासं वा युधिष्ठिर ॥ अपि सिंधोर्गिरेर्वोऽपि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ उत्थानयुक्तः सततं परेषामंतरैषणे ॥ आनृत्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥ न त्वेवात्माऽवमंतव्यः पुरुषेण कदाचन ॥ न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ॥ तत्र सिद्धिर्गतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पंडितं ॥ सोऽपि सर्वाभिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ॥ तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१ ॥ स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सांत्वयन् ॥ शुश्रूषमाणामासीनां पितुरंके युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाद्रौपदीवाक्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ॥ निःश्वसन्नुपसंगम्य कुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषो चितां ॥ धर्मकामार्थहीनानां किन्नो वस्तुं तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जयेन न चौजसा ॥ अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै ॥ ३ ॥

नन्वशक्तः कथमुत्थानं कुर्यामित्याशंक्याह न त्वेवेति ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका ईदृग्व्यवस्थावती । सांसिद्धिकीति पाठे स्वाभाविकीत्यर्थः सिद्धिः फलसिद्धिः तत्रेति कालावस्थयोरानुकूल्ये न गतिरन्वेषणे यत्नः सेव सिद्धिः सिद्धिमूलं ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कर्मवतीमागतां किंचित्कायोद्देशेन पितुरंतिके आगतां ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ याज्ञसेन्या इति ॥ १ ॥ एवं द्रौपद्या प्राक्कर्मार्थीनां फलसिद्धिमंगीकृत्यापि तद्वारभूतस्य पुरुषकारस्य प्राप्त्ये प्रतिपादिते राजानमुद्योजयन् भीम आह राज्यस्य पदवीमित्यादि पदवीं प्राप्तिमार्गं धर्म्यां वनवासकालपालनरूपपद्धतिर्मादनेपेतां किं प्रयोजनमिति शेषः ॥ २ ॥ कूटं कपटं ॥ ३ ॥

विधसो भूतबलिशेषः श्वकाकादियोग्यस्तद्रक्षकेन शुनकेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मलेशः प्रतिज्ञापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आवृतः अर्थं राक्ष्याख्यं ॥ ५ ॥ अनवधानेन प्रमादेन पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ६ ॥ कुणीनां हस्तविकलानां पंगूनां पादविकलानां षष्ठी पूर्ववत् भवतः कृते भवन्निमित्तं ॥ ७ ॥ धर्मकामे धर्मेच्छायां प्रतीतस्य विश्वस्तस्य । धर्मकाम्याप्रतीतस्येति पाठे

गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसां ॥ आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतं ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ॥ अर्थ-
मुत्सृज्य किं राजन्दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥ भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतं ॥ अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गांडीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुणी-
नामिव बिल्वानि पंगूनामिव धेनवः ॥ हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवितां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशं ॥ धर्मकामे प्रती-
तस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामः स्वमित्राणि नंदयामश्च शात्रवान् ॥ आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न
तदैवैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतं ॥ १० ॥ अथैनामन्वेषस्व मृगचर्यामिवात्मनः ॥ दुर्बलाचरितां
राजन्नबलस्यैर्निषेवितां ॥ ११ ॥ यां न कुष्णो न बीभत्सुर्नीभिमन्युर्न संजयाः ॥ न चाहमभिनेदामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ १२ ॥ भवान्ध-
र्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ॥ कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकां ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकं ॥ अशक्ताः श्रिय-
माहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियं ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्नस्मासु पौरुषं ॥ आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मा-
नमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ॥ अशक्तानिव मन्यंते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६ ॥ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनां ॥ सर्वशो हि वधः
श्रेयान् प्रेत्य लोकान्लभेमहि ॥ १७ ॥ अथवा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ॥ आददीमहि गां सर्वा तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा का-
र्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठतां ॥ कांक्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षितां ॥ १९ ॥ आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ॥ अन्यैरपि हृते
राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २० ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ॥ व्यसनं नाम तद्राजन्न धर्मः स कुधर्म तत् ॥ २१ ॥ सर्व-
था धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलं ॥ त्यजतस्तात धर्मार्थी प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२ ॥

धर्मेच्छायां विश्वस्तस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः शमवचनैः भवतां भासमानानां योगिनां ॥ ९ ॥ १० ॥ मृगचर्यामिव एनां वनचर्यां अबलस्यैर्निषेवितामित्येकं पदं बलवद्विरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ न आपन्न इति संबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अलं समर्थान्सतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गां पृथिवीं ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृत्यलक्षणे करणीयस्वरूपे ॥ २० ॥ कुधर्मं तनोतीति कुधर्मं
तत् कुधर्मबीजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थो बलसाध्यहेमंतप्रातःस्नानशत्रुजयसंभवौ ॥ २२ ॥

धर्मार्थं न त्वर्थकामार्थं अर्थं प्रयोजनं ॥ ३३ ॥ २४ ॥ अतिवेलमत्यंतं ॥ २५ ॥ इतरावर्थकामौ ॥ २६ ॥ कामतोरममाणस्य तस्य कामांते निधनमिति संबंधः ॥ २७ ॥ सा हि धर्मार्थरूपा हि ॥ २८ ॥ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमेवालंबनीयः इतरेतरयोर्नीतौ धर्मोदर्थः प्रणीयतेऽर्थाच्च धर्म इत्यर्थः मेघादुदधिपुष्टिरुदधेर्मेघपूर्तिरिव ॥ २९ ॥ द्रव्यस्य स्रक्चंद्रनादेः स्पर्शः अर्थस्य स्वर्णादेः संयोगो लोभः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपयोगः साक्षात्प्रीत्युत्पादनेन कृतार्थत्वं काष्ठाद्भस्म साध्यं न तु भस्मतोऽपि भस्मांतरं साध्यमस्ति तद्वत् ॥ ३२ ॥ वैतंसिको

यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गन स पंडितः ॥ न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यांधः प्रभामिव ॥ २३ ॥ यस्य चात्माार्थमेवार्थः स च नार्थस्य को-
विदः ॥ रक्षेत भृतकोऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २४ ॥ अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ॥ स वध्यः सत्तैर्भूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः
॥ २५ ॥ सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ॥ मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६ ॥ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामांते निधनं
ध्रुवं ॥ कामतो रममाणस्य मीनस्येवांभसः क्षये ॥ २७ ॥ तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यति पंडिताः ॥ प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यार-
णिर्यथा ॥ २८ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ॥ इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९ ॥ द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुप-
जायते ॥ स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ ३० ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् बृहंतं धर्ममिच्छति ॥ अर्थमिच्छति कामार्थो न कामाद-
न्यमिच्छति ॥ ३१ ॥ न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ॥ उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्भस्मेव पंडितैः ॥ ३२ ॥ इमान् शकुनकात्रा-
जन्हति वैतंसिको यथा ॥ एतद्दूषमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३३ ॥ कामालोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति ॥ स वध्यः सर्वभूतानां
प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४ ॥ व्यक्तं ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्यपरिग्रहः ॥ प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीं ॥ ३५ ॥ तस्य नाशो
विनाशो वा जरया मरणेन वा ॥ अनर्थ इति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्त्तते ॥ ३६ ॥ इंद्रियाणां च पंचानां मनसो तद्दयस्य च ॥ विषये वर्त्तमा-
नानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३७ ॥ स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमं ॥ एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३८ ॥

वीतसेन जीवतीति पक्षिहंता । वीतं संबंधनोपाये मृगाणां पक्षिणामपीति विश्वः । विहिंसता विशिष्टहिंसावत्त्वं ॥ ३३ ॥ प्रकृतिं स्वरूपं ॥ ३४ ॥ व्यक्तमिति अर्थः प्रयोजनं कामारूपं स द्रव्येण स्वीधनगोहस्त्यश्वात्मना परिगृह्यत इति द्रव्यपरिग्रहः अस्य द्रव्यस्य प्रकृतिं त्वयादिरूपां विकृतिं त्वया भोगादिरूपां ॥ ३५ ॥ तस्य स्वीधनादिरूपद्रव्यस्य नाशो अदर्शने अभावे विनाशे लब्धस्य वियोगे जरामरणे स्त्रीगोऽश्वादीनां सोऽयमनर्थः स्त्रीपरामर्शराज्यनाशादिरूपः । अनर्थपरिहाराय धर्मोऽपि लंघनीय इति भावः ॥ ३६ ॥ पंचानां श्रोत्रादीनां विषये शब्दादौ मनसो विषयः संकल्पः तद्दयस्य निश्चयः ॥ ३७ ॥ पृथक् भिन्नान्दृष्ट्वा ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं वयसि चरेत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्राप्तिं महोदयं वा राज्यलाभजं । प्राप्तिर्लोभे महोदये इति विश्वः तन्मोक्षः ख्यं श्रेयः दुःखं दुःखदं ॥ ४४ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं वेदवाक्यं शंसति कथयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अखिलाः खिले शल्यं तद्रहिताः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्लृप्तेन कातर्येण वेतुं लब्धुं ॥ ४९ ॥ द्विजो ब्रा

न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ॥ न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३९ ॥ धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ॥ अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ॥ वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१ ॥ धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ॥ विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पंडितः ॥ ४२ ॥ मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनां ॥ प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनंदन ॥ ४३ ॥ तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिं वाऽप्यधिगम्य तां ॥ जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमंतरवर्तिनः ॥ ४४ ॥ विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ॥ जानंतस्त्वयि शंसति सुहृदः कर्मचोदनां ॥ ४५ ॥ दानं यज्ञाः सतां पुजा वेदधारणमार्जवं ॥ एष धर्मः परो राजन्बलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४६ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुं ॥ अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७ ॥ धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्वर्माद्विशिष्यते ॥ धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुं ॥ ४८ ॥ न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लृप्तेन कर्हिचित् ॥ वेतुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९ ॥ प्रतिषिद्धा हि ते याच्न्वा यया सिध्यति वै द्विजः ॥ तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ५० ॥ भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विदूश्शूद्रजीविका ॥ क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसं ॥ ५१ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जाहि शत्रून्समागतान् ॥ धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२ ॥ उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ॥ उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५३ ॥ अनुबुद्धयस्व राजेंद्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ॥ क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४ ॥ प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितं ॥ एष ते विहितो राजन् धान्ना धर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ॥ स्वधर्माद्वि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६ ॥ स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ॥ वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ५७ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवी जातु कश्चन ॥ पार्थिवो व्यजयद्राजन्नभूतिं नपुनःश्रियं ॥ ५८ ॥

व्याणः तेजसा पराभिवशक्त्या ॥ ५० ॥ औरसमुत्साहः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ उदारमीश्वरभावं अवरे अनैश्वर्ये ॥ ५३ ॥ क्रूरं हिंसात्मकं क्षात्रं कर्म यस्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अपचितो हीनः ॥ ५६ ॥ शिथिलं दुर्बलं ॥ ५७ ॥ नभूतिमनैश्वर्यं नपुनःश्रियं नास्तिः पुनः श्रीययेति नभूतेरव विशेषणं । उभयत्र नैकधेतिबन्धशब्देन समासः व्यजयत् पराभूतवान् ॥ ५८ ॥

जिह्वां जिह्वायाः प्रियं साध्वन्नं उत्कोचमित्यर्थः क्षुद्राणां शत्रुपक्षीयाणां निकृत्या भेदरूपेण च्छलेन शल्यको व्याधः स हि मृगेभ्यो भक्ष्यं दत्वा विश्वास्य हत्वा आहारं लभते तद्वत् शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्वा शत्रून् जहीति प्राश्नः ॥ ५९ ॥ बलवतः शत्रून् परां निकृतिं संवत्सरशब्दं मीमांसकन्यायेन दिनपरं कुर्विति भावः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सत्वेन बलेन प्रमाणेन संघेन उत्साहेन शत्रुपक्षीयैः सह संधानलक्षणेन सूत्रेण । प्रमाणं नित्यमर्यादासंववादिप्रमादिषु । उत्साहस्तूद्य मे सूत्रे इति विश्वः अममादी महोत्साहीत्यपि पाठः ॥ ६३ ॥ सत्वादन्त्यस्य वितथत्वे हेतुः न त्विति प्रसक्तमुपकारकत्वेन प्रत्यासन्नं इष्टमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अर्थत्यागोपीति दुर्योधने रा

जिह्वां दत्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसां ॥ निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९ ॥ भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ॥ निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ॥ ६० ॥ एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ॥ जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ६१ ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योधो धनुर्धरः ॥ अविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२ ॥ सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ॥ न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्वस्थो भव पांडव ॥ ६३ ॥ सत्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ॥ न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६४ ॥ अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ॥ बीजौपम्येन कौतिय मा तेऽभूदन्न संशयः ॥ ६५ ॥ अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ॥ न तत्र विपणः कार्यः स्वरकंडूयनं हि तत् ॥ ६६ ॥ एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ॥ बृहंतं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितं ॥ ६७ ॥ अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिदति पंडिताः ॥ भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं युवानं कुरुते वशं ॥ ६८ ॥ सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ॥ नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६९ ॥ सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ॥ अमित्रः शक्यते हंतुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७० ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ॥ अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७१ ॥

उपार्पणं न श्रेयसेऽपि तु स्वरकंडूयनवदपकारायैव यथा स्वरकंडूयनं स्पर्शदोषात्सद्योदुःखदस्माननिमित्तं गोकंहूयनवच्च परत्र न हितं एवमेतदपीति श्लोकद्वयार्थः ॥ ६५ ॥ विपणः प्रतिज्ञा न कार्यो न निर्वाहः ॥ ६६ ॥ एवमेव बीजौपम्येन प्रतिज्ञानिर्वाहजमल्पं धर्मं त्यक्त्वा राज्यलाभजो दानयागादिर्महान्धर्म आदत्तव्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ युवानमल्पबुद्धिः । यदेकः स्थविरो वेत्ति न तत्तरुणकोटय इत्युक्तेः दुर्बलमित्यपि पाठः ॥ ६८ ॥ पक्वबुद्धेः सर्वत्र सावधानस्य मित्राणि दुर्भेद्यान्यतस्तादृशे दुर्योधने बलमेव श्रेय इत्याह सत्वेनेति युद्धेनैव शत्रुजये कृते प्रजाः स्वार्थीना भवति न तूद्यमेन निग्रहेण न होत्राभिः सांत्वेनाऽऽह्वानैः ॥ ६९ ॥ संहतैर्भिन्नैः मधुहा मध्वर्थं गतः । ओहाङ्गतावित्यस्य रूपं भ्रमरैर्मधुपटलस्थैः सविषवैर्कृपुगपदृष्टो मि यत इति प्रसिद्धं कालप्रतीक्षायां हि शत्रुर्बलवान् भूत्वाऽस्मान् जेष्यतीति भावः ॥ ७० ॥ यथेति अत्ति रसशोषणेन पाति वर्षेण तथा त्वं दुर्योधनादीन्वशमानीय पालयेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतद्रूपेऽप्यलनं वक्ष्यमाणं तपः स्वधर्मः पुराणमनादि । एतच्चावितथमिति पाठांतरे पुराणं वेदविविहितमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ सृष्टेन विहितेन धर्मेणेत्यर्थः इतरेण मरणेन ॥ ७३ ॥ अपेयात् अपगच्छेत् व्यवसितो निश्चितः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ननु कथं तर्हि मया राज्यार्थमनृतं कर्तव्यमत आह यदेन इति एनः पापमवाप्नुवन् अवाप्तिहेतोः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

एतच्चापि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतं ॥ विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७२ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ॥ यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३ ॥ अपेयात्किल भा सूर्याल्लक्ष्मीश्चंद्रमसस्तथा ॥ इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथां ॥ ७४ ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निदाभिरितरस्य च ॥ कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७५ ॥ इदमभ्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ॥ समेताः कथयंतीह मुदिताः सत्यसंधतां ॥ ७६ ॥ यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ॥ अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७ ॥ यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ॥ सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽददद्भामान् गाश्च राजन्सहस्रशः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चंद्रमाः ॥ ७९ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनंदन ॥ सवृद्धबालसहिताः शंसंति त्वां युधिष्ठिर ॥ ८० ॥ श्वहतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ॥ सत्यं स्तेने बलं नार्यो राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१ ॥ इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ॥ अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ८२ ॥ इमामवस्थां च गते सहास्माभिरिंदम ॥ हंत नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३ ॥ स भवान् रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितं ॥ त्वरमाणोऽभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८४ ॥ वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयं ॥ अस्त्रविद्धिः परिरिष्टो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८५ ॥ आशीविषसमैर्वारैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ अमित्रांस्तेजसा मृन्दन्नसुरानिव वृत्रहा ॥ श्रियमादत्स्व कौतेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६ ॥ न हि गांडीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससां ॥ स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसेहेत् ॥ ८७ ॥ न स वीरो न मातंगो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत ॥ यः सेहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८ ॥ संजयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ॥ कथंस्विद्युधि कौतेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९ ॥

रस्यापि राज्यानर्हत्वादवरोपणमुचितमित्याह श्वहताविति श्वहतौ सारभेयचर्मकोशे ब्रह्म वेदः वृषले शूद्रे ॥ ८१ ॥ स्वाध्यायमधिकुर्वते श्वहताविति श्लोकं वेदवत् रूप्यादयो नित्यं पठन्तित्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता हेतुना उपद्रवे राज्यभ्रंशे ॥ ८३ ॥ अर्थविभावको जयार्जितमर्थं मदातुं । तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्वुल् ॥ ८४ ॥ वाचयित्वा आशीर्वादान् ॥ ८५ ॥ धार्तराष्ट्रादिति च्छेदः ॥ ८६ ॥ गार्ध्रवाससां गृध्रपक्षमयपुंस्त्वतां संसेहेत् सम्यक् सहेत ॥ ८७ ॥ संजयादिभिः सहायैः स्विदिति विस्मयेन शिरश्चालने ॥ ८९ ॥

उपाहृत्य आलंब्य ॥ ९० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ स एवमिति ॥ १ ॥ एव मम ममैव वो युष्मान् ॥ २ ॥
अन्वपद्यमनुसृतवान् जिहीर्षन्हर्तुमिच्छन् शठः कूटपाशकर्तृत्वात् कितवो द्यूतकारः ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् अक्षपूगान् पाशसमूहान् दृजिनं दुःखदं व्यसनं ॥ ४ ॥ कामानुकूलानिच्छा

शत्रुहस्तगतां राजन् कथंस्विन्नाहरेमहीं ॥ इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ॥ ९० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जु०भीम-
वाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ॥ अजातशत्रुस्तदनंतरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ॥ न त्वां विगर्हे प्रतिकू-
लमेव ममानयाद्वि व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं सराश्रु धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ॥ तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ॥ अमायिनं मायया प्रत्यजैषीततोऽपश्यं दृजिनं
भीमसेन ॥ ४ ॥ अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत् कामानुकूलानयुजो युजश्च ॥ शक्यं नियंतुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यं ॥ ५ ॥
यंतुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्धः ॥ न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा धृ-
तराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्यसने राज्यमिच्छन् ॥ दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७ ॥ त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च पुन-
र्द्यूतायागतांस्तां सभां नः ॥ यन्मां ब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र एकग्लहार्थं भरतानां समक्षं ॥ ८ ॥ वने समा द्वादश राजपुत्र यथाकामं विदितमजात-
शत्रो ॥ अथापरं चाविदितश्चरेथाः सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ९ ॥ त्वां चेच्छ्रत्वा तात तथाचरंतमवभोत्स्यंते भारतानां चराश्च ॥ अन्यां-
श्चरेथास्तावतोब्दांस्तथा त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैश्चैनो विदितैः कालमेतं युक्तो राजन् मोहयित्वा मदीयान् ॥ ब्रवीमि स
त्वं कुरुसंसदीह तवैव ता भारत पंचनद्यः ॥ ११ ॥ वयं चैतद्भारत सर्व एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ॥ वसेम इत्याह पुरा स राजा मध्ये
कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥

नुकूलान् अयुजो विषमान् युजः समान् शक्यमिति यः पुरुषस्य धैर्यं
हन्यात् स मन्युर्यदि नाभविष्यत्तर्ह्यात्मा मनो नियंतुं शक्यमभविष्यदित्यध्याहृत्य योज्यं परस्यानुकूलानक्षान् दृष्ट्वा मन्युवशान्मम द्यूतोपरमे बुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
समा वर्षाणि अथापरं वर्ष ॥ ९ ॥ अवभोस्त्यंते ज्ञास्यंति ॥ १० ॥ नो इति निपातः वितस्तादिपंचनद्युपलक्षितो देशः ॥ ११ ॥ सर्वे शतमपि भ्रातरः स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥

नोऽस्माकं जघन्यं नीचं कुच्छूरूपाः ॥ १३ ॥ शान्तिं नेच्छन् अनिच्छन् उद्योजयामासोत्कर्षेण स्वेच्छया तेषु तेषु दुर्गदेशादिपालनकार्येष्विष्टान् योजितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥
पर्यमृक्षः परामृष्टवानसि दिधक्षन् दग्धुमिच्छन् ॥ १६ ॥ समयक्रियातः प्रागेव चेदिदमब्रवीन्मर्तिर्हि किदुष्कृतमभविष्यन्न किमपीत्यर्थः आविदानो जानन् प्राप्तं कालं कालतुल्यां विपदमभि
पद्य स्वीकृत्य अतिवेलमतिशयेन ॥ १७ ॥ भूयोऽपि बह्वपि दूये उपतप्ये ॥ १८ ॥ यदुक्तं यां प्रतिज्ञां कृत्वा बीजवापः कृषीवलः ॥ १९ ॥ पूर्वं निकृतो वंचितः वैरं वैरिसमूहं सपुष्पं स

तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं तस्मिजिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ॥ इत्थं तु देशाननुसंचरामो वनानि कुच्छूराणि च कुच्छूरूपाः ॥ १३ ॥ सुयो
धनश्चापि न शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्विशमन्वगच्छत् ॥ उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्विशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सं-
धिमस्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ॥ आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५ ॥ तदैव चेद्दीर क-
र्माकारिण्यो यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ॥ बाहू दिधक्षन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ॥ १६ ॥ प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ॥ प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७ ॥ भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये वि-
षस्येव रसं हि पीत्वा ॥ यद्याज्ञसेनीं परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्क्षांतमिति स्म भीम ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीर-
मध्ये ॥ कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १९ ॥ यदा हि पूर्वं निकृतो निकृतेद्वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ॥ महा-
गुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवल्लोके ॥ २० ॥ श्रियं च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः सन्नमंते ॥ मित्राणि चैनम-
चिराद्भजन्ते देवा इवेंद्रमुपजीवंति चैनं ॥ २१ ॥ मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताजीविताच्च ॥ राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं
न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
ममसेन उवाच ॥ ॥ संधिं कुर्वेव कालेन ह्यंतकेन पतत्रिणा ॥ अनंतेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारीणा ॥ १ प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्काल-
बंधनः ॥ फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २ ॥

फलं विदित्वा पुष्टतरं ज्ञात्वा यदा यदि निकृतेच्छित्वात् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं महान्तं गुणं हरत्याहरति ॥ २० ॥ २१ ॥ अमृतात् देवभावात् कलांषोडशभागं ॥ २२ ॥ इत्यारण्याके
पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ संधिमिति पतत्रिणा बाणवच्छीघ्रगामिना प्राणहरेण वा स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातं कालबंधनः
कालवश्यः फेनधर्मा निःसारः फलधर्मा पतनशीलः ॥ २ ॥

सूच्येवांजनचूर्णस्य यथा कज्जलक्षोदस्यातिश्लक्ष्णस्य सूक्ष्माग्रया सूच्याऽपि किञ्चिदपचीयते एवं निमेषादपि यस्यायुरपचीयते स किमित्यवाधिं प्रतिपालयेन्न कथमपीत्यध्याहृत्य योज्यं ।
चूर्णः क्षोदे क्षारभेदे इति विश्वः शून्ये वेति पाठेऽपि स एवार्थः श्वयते प्रविशतीति शूनः स्थूलसूची सूवा इति प्रसिद्धः अल्पः शूनः शूनी तयेति योगात् पूर्णस्येत्यपपाठः ॥ ३ ॥ प्रमा-
णविदायुःप्रमाणज्ञः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ याति प्राप्नोति प्रसंख्यानं प्रकृष्टां साधुकीर्तिं यतोऽस्पष्टः शौर्याद्यभावादितरैरविदितः भूमिवर्धनो भूमिर्हिसकः भूमेर्भारभूत इत्यर्थः अयातयित्वा अ-

निमेषादपि कौंतेय यस्यायुरपचीयते ॥ सूच्येवांजनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः स्यादथवाऽपि प्रमाणवित् ॥
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ॥ आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितं ॥ प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ॥ आयात-
यित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ॥ अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८ ॥
हेरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ॥ हत्वा द्विषंतं संग्रामे भुंक्ष्व बाहुजितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ॥ अह्नाय
नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ॥ येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अ-
यं च पार्थो बीभत्सुर्वारिष्ठो ज्याविकर्षणे ॥ आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान्लोकै धनुर्भृतः ॥ सोऽय-
मात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३ ॥ नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ॥ तवैव प्रियमिच्छंत आसते जडमूकवत् ॥ १४ ॥
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बांधवाः सह संजयैः ॥ अहमेकश्च संतप्तो माता च प्रतिविध्यतः ॥ १५ ॥ प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वर्षीम्युत किंचन ॥ सर्वे हि
व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनंदिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन् भविष्यति ॥ यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ॥ क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८ ॥

निस्तीर्य गौर्बलीवर्द इव सोऽप्यशक्तश्चेत् गोषु संख्यानं स्पष्टतां वाऽप्यप्राप्तुवन्भूमेर्भारभूतो भवति ॥ ७ ॥ दुर्जातजायिनो कुजन्मभाजः ॥ ८ ॥ हेरण्यौ हिरण्यस्वामिनौ श्रुतिः कीर्तिः पा-
र्थिवी पृथो राज्ञ इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ निकर्तारं वंचकं अह्नाय सद्यः सनरकमापदं ॥ १० ॥ ११ ॥ आशये स्वस्थाने ॥ १२ ॥ अभिमनुते हिनस्ति । यदि वेममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्ये
इति ब्रह्दारण्यकादाविपूर्वस्य मन्यतेतिहसार्थत्वदृष्टेः इमं प्रथमजं सूक्ष्मं बीजभूतमिति श्रुतिपदस्यार्थः आत्मजं चित्तजमूष्माणं तापं ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रतिविध्यतः प्रतिविध्यस्य माता
द्रौपदी ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ घृणाविष्टः कथं सत्यं त्यजेयमिति लज्जया व्याप्तः आनृशंस्यादयालुत्वात् ॥ १८ ॥

मंदकस्य कुत्तिसतमंदस्य अनुवाको गुह्यक्लिप्तनुवचनं तेन हता अर्थज्ञानशून्यस्य वेदाक्षरमात्राभ्यासिनः ॥ १९ ॥ घृणी दयालुः जायथाः जातोऽसि ॥ २० ॥ आस्मे तूष्णींभूतोऽसि पीठसर्पवदजगरवत् ॥ २२ ॥ अज्ञातवासस्य दुष्करत्वमाह तृणानामिति ॥ २३ ॥ संवर्तुं संवरीतुं छादितुं ॥ २४ ॥ अनूपे बहुजले देशे ॥ २५ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नि.

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९ ॥ घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षेत्रेषु जायथाः ॥ अस्यां हि योनौ जायते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा वै मनुब्रवीत् ॥ क्रूरान्निवृत्तिसंपन्नान् विहितानशमात्मकान् ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ॥ कर्त्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्मे पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजेनेन च ॥ तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवंतं च पर्वतं ॥ २३ ॥ छन्नमिच्छसि कैतेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ॥ २६ ॥ नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ पुण्यकीर्ती राजपुत्रो द्रौपदी वीरसूरियं ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ मां चापि राजन् जानंति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः ॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्या पश्यामि मेरोरिव निगूहनं ॥ तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ न हि तेऽप्युपशाम्यंति निकृता वा निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निकर्त्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ तेऽप्यस्मासु प्रभुंजीरन् प्रच्छन्नान्सुबहूश्चरन् ॥ आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात्सुमहद्भयं ॥ ३१ ॥ अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ॥ परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवाऽनहुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ॥ सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ॥ क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुना० भीमवाक्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ६४ ॥

कर्त्तव्यं नीचं सूचनादि कर्म कर्त्तव्यं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यो मासः स संवत्सर इति श्रुतेर्मासः प्रतिनिधिः संवत्सरस्यास्ति । सोमाभावे पूतिकानभिषुण्यादिति श्रुतेः पूतिकाः सोमस्य प्रतिनिधयः ॥ ३३ ॥ अनहुहे पूर्णं घासमुपाहृत्यानुतान्मुच्यत इति धर्मशास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं वा कर्त्तव्यमित्याहायवेति सौहित्यमातृमृतिभोजनं तस्य दानात् एतस्मात् मिथ्यावादकृतादेनसः पापात् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भीमसेनेति ॥ १ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे वर्त्तमानकाले यस्तान्पश्यति ॥ २ ॥ जानमानो जानन् । श्रम्बिकरणत्वमार्ष ॥ ३ ॥ इतिकृत्यतामिति कर्त्तव्यतां अपदांतरमविलंबितं ॥ ४ ॥ समादत्स्वांगीकुरु ॥ ५ ॥ व्यथंते व्यथयंति ॥ ६ ॥ सुमंत्रिते शोभनमंत्रे क्रियमाणे सति सुविक्रांते उत्कर्षेणोपस्थिते सुकृते पुण्यकर्मणि सुविचारिते निश्चिते सति चकारो यद्यर्थे

॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १ ॥ श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च विनिश्चयाः ॥ आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्रां सुदुर्विदां ॥ कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनं ॥ ३ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यतां ॥ भीमसेनमिदं वाक्यमपदांतरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ इदमन्यत्समादत्स्व वाच्यं मे वाच्यकोविद ॥ ५ ॥ महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ॥ आरभ्यंते भीमसेन व्यथंते तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमंत्रिते सुविक्रांते सुकृते सुविचारिते ॥ सिद्धयंत्यर्था महाबाहो देवं चात्र प्रदक्षिणं ॥ ७ ॥ यत्तु केवलचापल्याद्बलदुर्पोत्थितः स्वयं ॥ आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ॥ सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ॥ संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्योधनहिंते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत ॥ पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यंति संगरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ॥ संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यंति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यापि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ॥ द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं राजपिंडस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ॥ तस्मात्त्यक्ष्यंति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥ अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ॥ सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रणे सर्वानितान्पुरुषसत्तमान् ॥ अशक्यो ह्यसहायेन हंतुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९ ॥ न निद्रामधिगच्छामि चिंतयानो वृकोदर ॥ अतिसर्वात्र धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवं ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ बलं शरीरं सामर्थ्यं दण्डं गर्वस्ताभ्यामुत्थितः प्रवृत्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सैन्यस्य सैन्यसंत्राधिपः सर्वे मात्राभिरंगपरिच्छेदैः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ राजपिंडो राजदत्तो ग्रासो निर्वश्य आनृण्यार्थं शोधनीयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ लाघवं शीघ्रतां ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ साधयिष्यति राज्यं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपयोगो व्ययः वीरुधः प्रतानवत्यः औषध्यः

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतोरिव तदा पांडवयोर्द्वयोः ॥ आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पांडवैः प्रतिपूजितः ॥ युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो वेद्वि ते तद्दयस्थितं ॥ मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्माद्द्विणात्कृपात्कर्णाद्दिणपुत्राच्च भारत ॥ दुर्योधनान्नृपसुतात्तथा दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ प्रतिपाद्य तु राजेंद्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जाहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरं ॥ अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ॥ येनाभिभविता शत्रून् रणे पार्थो धनुर्द्धरः ॥ २९ ॥ गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥ विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ अस्रहेतोर्महेंद्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पांडव ॥ शक्तौह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष महतेजा नारायणसहायवान् ॥ पुराणः शाश्वतो देवस्त्वज्यो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ॥ समादायमहाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वनादस्माच्च कौंतेय वनमन्यद्विचिंत्यतां ॥ निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्दः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥ तापसानां च सर्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६ ॥ मुग्धानामुपयोगश्च वीरुदौषधिसंक्षयः ॥ विभर्षि च बहून्विप्रान्वेदवेदांगपारगान् ॥ ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ॥ प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमां ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ अनुज्ञाय च कौंतेयं तत्रैवांतरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ॥ धारयामास मेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्वैतवनात्ततः ॥ ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननं ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ कस्यचित् कस्मिंश्चित् ॥ १ ॥ २ ॥ वनवासं द्रौपदीवियोगं । गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः ॥ ३ ॥ चतुष्पादः आदानसंधानविसर्गसंहाराश्चत्वारः पादा यस्य ॥ ४ ॥ दैर्घ्यमिद्वयरुणाद्यत्वं ब्राह्मं मानुषं धनुर्वीणादि यत्नो

तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ॥ ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेंद्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ॥ न्यविशंत महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र ते न्यवसन् राजन् किंचित्कालं मनस्विनः ॥ धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वंतो वेदमुत्तमं ॥ ४४ ॥ चरंतो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ॥ पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपंतो यथाविधि ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाऽकाम्यकवनगमने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ संस्मृत्य मुनिसेंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभ ॥ सांत्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २ ॥ समुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ॥ धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ॥ धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ दैवं ब्राह्मं मानुषं च सयत्नं सचिकित्सितं ॥ सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिजानंति कृत्स्नशः ॥ ५ ॥ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसांत्विताः ॥ संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६ ॥ सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा ॥ आचार्या मानितास्तुष्टाः ज्ञातिव्यवहरंत्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न हापयिष्यति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ॥ ८ ॥ सग्नानगरा पार्थ सागरवनाकरा ॥ भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपषनिषन्मया ॥ १० ॥ तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११ ॥ देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुव्रतेस्थितः ॥ न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशं ॥ १३ ॥ इंद्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ॥ वृत्राद्रीतैर्वलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितं ॥ १४ ॥

ग्रहणधारणप्रयोगरूपः चिकित्सा परप्रयुक्तानामेषां प्रतीकारः एवं ते सर्वास्त्राणां प्रयोगमभितः साकल्येन जानंति ॥ ५ ॥ गुरुवत् गुरुष्विव ॥ ६ ॥ ज्ञातिं दोषपरिहारं कर्तुं व्यवहरंति यतंते ॥ ७ ॥ शक्तिं सामर्थ्यं न हापयिष्यंति त्याजयिष्यंत्यपि तु उद्दीपयिष्यंति ॥ ८ ॥ ९ ॥ उपनिषत् रहस्यविद्या ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रतिपालय प्राप्नुहि ॥ १२ ॥ मार्गं न ददत् अददत् ॥ १३ ॥ बलं सर्वस्त्रिरूपं ॥ १४ ॥

ततः शक्रात् ॥ १५ ॥ दीक्षितः स्वीकृतव्रतः अध्यापयत विद्यया योजितवान् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे गमनायानुज्ञातवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति वक्ष्यमाणमब्रुवन् ॥ २२ ॥
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ॥ १५ ॥ दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरं ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ॥ १६ ॥ दीक्षितं विधिनाऽनेन धृतवाक्कायमानसं ॥ अनुजज्ञे तदा वीरं
 भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १७ ॥ निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरं ॥ धनुर्गोडीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ १८ ॥ कवची सतलत्राणो ब-
 द्धगोधांगुलित्रवान् ॥ हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १९ ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ॥ वधाय धार्तराष्ट्राणां
 निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा तत्र कौतियं प्रगृहीतशरासनं ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यंतर्हितानि च ॥ २१ ॥ क्षिप्रमाप्नुहि
 कौतिय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशेषः ॥ २२ ॥ संसाधयस्व कौतिय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ तं तथा-
 प्रस्थितं वीरं शालस्कंधोरुमर्जुनं ॥ २३ ॥ मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ ॥ यत्ते कुंती महाबाहो जातस्यैच्छ
 द्धनंजय ॥ २४ ॥ तत्तेऽस्तु सर्वं कौतिय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ माऽस्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ॥ २५ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो
 नित्यं येषां भैक्ष्येण जीविका ॥ इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन् राजसंसदि ॥ तस्माद्दुःखा-
 दिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २७ ॥ यत्तत्परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत ॥ नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ॥ २८ ॥ रंस्यंते
 वीर कर्माणि कथयंतः पुनःपुनः ॥ नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २९ ॥ तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ त्वयि नः पा-
 र्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ॥ ३० ॥ जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ आपृष्टो मेऽसि कौतिय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३१ ॥ बल-
 वद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतत्त्वयाऽनव ॥ प्रयाह्यविघ्नैर्नैवाशु विजयाय महाबल ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयं ॥ ३२ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धु-
 तिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ इमा वै तव पांथस्य पालयंतु धनंजय ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ प्रपद्येऽहं वसून्
 रुद्रानादित्यान्समरुद्रान् ॥ ३४ ॥

॥ २३ ॥ यत् मंगलं ते तव ॥ २४ ॥ २५ ॥ गौरिति बहुपुरुषभोग्येत्युपहासः ॥ २७ ॥ अभाषत शत्रुर्यत्तस्मात् दुःखादिवं त्वद्वियोगजमिति पूर्वेण संबंधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तव त्वां ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठपूजनशीलः । ज्येष्ठोपचायीति पाठे ज्येष्ठवृद्धिकरणशीलः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शुष्मिणी बलिनः । शुष्ममिति बलनामेति यास्कः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विनीतौ जितौ क्रोधहर्षौ चैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विश्वेदेवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ॥ ३५ ॥ दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपथिनः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाऽशिषः कृष्णा विराम यशस्विनी ॥ ३६ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पांडवः ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ३७ ॥ तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ॥ युक्तस्यैद्रेण योगेन पराक्रांतस्य शुष्मिणः ॥ ३८ ॥ सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ३९ ॥ अगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ॥ मनोजवगतिं भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः ॥ ४० ॥ हिमवंतमतिक्रम्य गंधमादनमेव च ॥ अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतंद्रितः ॥ ४१ ॥ इंद्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनंजयः ॥ अंतरिक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पांडवः ॥ अथापश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनं ॥ ४३ ॥ ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिंगलं जटिलं कृशं ॥ सोऽब्रवीदजुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥ ४४ ॥ कस्त्वं ततिह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ॥ निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ४५ ॥ नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शांतानामेष आलयः ॥ विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनां ॥ ४६ ॥ नेहारित धनुषा कार्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिं ॥ ४७ ॥ ओजसा तेजसा वीर यथानान्यः पुमान् क्वचित् ॥ तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ न चैनं चालयामास धैर्यत्सुधृतनिश्चयं ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ४९ ॥ एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्ग्रहः ॥ ५० ॥ ईप्सितो ह्येष वै कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ॥ त्वतोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुं ॥ ५१ ॥ प्रत्युवाच महेंद्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ॥ इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ॥ ५२ ॥ कामान्धृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि परमां गतिं ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ५३ ॥ न लोभान्न पुनः कामान्न देवत्वं पुनः सुखं ॥ न च सर्वामैरश्वर्थं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कामान् काम्यंत इति व्युत्पत्त्या इष्टान् लोकान् भोगान् ॥ ५३ ॥ न लोभान्न पुनः कामादिति नशब्दौ वाशब्दार्थौ लोभाद्वा कामोदत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अप्रतियात्यानिस्तीर्य एतेन ज्येष्ठभ्रात्रादिसेवनमैद्रपदप्राप्तावपि नोपेक्षणीयमित्युक्तं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये सप्तत्रिंशोऽध्या

भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ॥ अकीर्तिं सर्वलोकैषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पांडुनंदन ॥
सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकिकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवं ॥ तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि स-
र्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ॥ दर्शनान्तस्य कौतेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगा-
मादर्शनं पुनः ॥ अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इंद्रदर्शने
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अथ कैरातपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि
पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ विस्तरेण कथामेतां यथाल्पानुपलब्धवान् ॥ १ ॥ यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ॥ वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनु-
ष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ॥ कथं च भगऽवान्स्थानुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्व-
त्प्रसादाद्विजोत्तम ॥ त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४ ॥ अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् रोमहर्षणमर्जुनः ॥ भवेन सह संग्रामं चकाराप्र-
तिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपगजितः ॥ यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृद-
यानि चकंपिरे ॥ यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निंदितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ॥ चरितं तस्य शूरस्य तन्मे
सर्वं प्रकीर्तय ॥ ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महारत्नमनः ॥ दिव्यां पौरवशादूल महतीमद्भुतोपमां ॥ ९ ॥
गात्रसंस्पर्शसंबद्धां त्र्यंबकेण सहानव ॥ पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमं ॥ १० ॥ युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ॥ शक्रं सु-
रेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरं ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गं च कनकत्सरं ॥ महाबली महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं ह्युदीचीं
कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ऐंद्रिः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥

यः ॥ ३७ ॥ ॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दैन्यहर्षातिविस्मयात् दैन्यं नाशभयात् हर्षो महादेवप्रतिभटत्वात् विस्मयस्तत्प्रसादेनालौकिकसामर्थ्यलाभात् ॥ ६ ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कनकत्सरं स्वर्णमुष्टिं ॥ १२ ॥ ऐंद्रिर्जुनः ॥ १३ ॥

कंटकितं क्रंटकाक्रांतं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ॥ वनं कंटकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितं ॥ नानामृगगणाकी-
र्णं सिद्धचारणसेवितं ॥ १५ ॥ ततः प्रयाति कौतये वनं मानुषवर्जितं ॥ शंखानां पटहानां च शब्दः समभवद्विवि ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षं चानुमहन्नि-
पपात महीतले ॥ मेवजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं महागिरिः ॥ शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुन-
स्तदा ॥ १८ ॥ तत्रापश्यदुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ॥ नदींश्च विपुलावर्ता वैदूर्यविमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारंडवोद्गीताः सारसाभिरुता-
स्तथा ॥ पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौंचबर्हिणनादिताः ॥ २० ॥ मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ॥ पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभ्व-
त् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ॥ तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निवस्याथ दंडाजिनविभूषितः ॥
शीर्णं च पतितं भूमौ पूर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णं पूर्णं त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ॥ द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ॥ चतुर्थेऽत्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ २५ ॥ वायुभक्षो महाबाहुर्भवत्पांडुनंदनः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबः
पदांऽग्रेष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदीपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुर्गमितौजसः ॥ विद्युदंभोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्वे ज-
ग्मुर्देवं पिनाकिनं ॥ विवेदयिषवः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितं ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महोदेवं शशंसुः पार्थकर्म तत् ॥ एष पार्थो महातेजा हिमव-
त्पृष्ठमास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन् दिशः ॥ तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितं ॥ ३० ॥ संतापयति नः सर्वा-
नसौ साधु निवार्यतां ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां ॥ ३१ ॥ उमापतिर्भूतपतिर्विक्रमेतदुवाच ह ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥
न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्वशः ॥ ३२ ॥ शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतंद्रिताः ॥ अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितं
॥ ३३ ॥ नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य तथाऽऽयुषः ॥ यत्तस्य कांक्षितं सर्वं तत्कारिष्येऽहमद्य वै ॥ ३४ ॥

द्विगुणेन षट्त्रैणेत्यादतिवाहितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरालंबो निराश्रयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धूमाययन् धूमवतीरिव कुर्वन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ संकल्पं मनोरथं ॥ ३३ ॥

१ अभवत्संधिरार्षः २ बहुपुस्तकेष्वयमेव षाठः परं पादांगुष्ठेति समीचीनं भाति

॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ गतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भूतैः प्रमथारुहैः स्वपार्षदैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अर्जुनं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ॥ प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वान्पुनरालयान् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि किरातपर्वणि मुनिशंकरसंवादे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु
महात्मसु ॥ पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वेषमास्थाय कांचनद्रुमसन्निभं ॥ विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मरुतिवापरः ॥
॥ २ ॥ श्रीमद्वनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेषया
॥ नानावेषधैरुहृष्टभूतैरनुगतस्तदा ॥ ४ ॥ किरातवेषसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ अशोभत तदा राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षणे-
न तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ॥ नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६ ॥ स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ मूकं नाम
दूनोः पुत्रं ददर्शद्रुतदर्शनम् ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयंतमिवार्जुनं ॥ हंतुं परं दीप्यमानं तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गांडीवं धनुरा-
दाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां प्रार्थयसे हंतुमनागसमिहागतं ॥ तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं
नेताऽद्य यमसादनं ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यंतं फाल्गुनं दृढधन्विनं ॥ किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्व-
मिंद्रकीलसमप्रभः ॥ अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥ किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ॥ प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरम-
ग्निशिखोपमं ॥ १३ ॥ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ॥ मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥ यथाऽशनेर्विनिर्वाषो
वज्रस्येव च पर्वते ॥ तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ॥ ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा
विभीषणं ॥ १६ ॥ स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं कांचनप्रभं ॥ किरातवेषसंछन्नं स्त्रीसहायमभिब्रूहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत्प्रीतमनाः कैतेयः प्रहस-
न्निव ॥ को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंघतः ॥ १८ ॥

हंतुं तर्कयंतमिच्छंतं क्रोधेन दीप्यमानमिव ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेता नेष्यामि ॥ १० ॥ ११ ॥ हंद्रकीलो माहेंद्रमणिमयः पर्वतः ॥ १२ ॥ सममेककालं ॥ १३ ॥ शैलसंहनने शैलवद्दृढे
॥ १४ ॥ अशनिर्मेघजं वज्रं वज्रमिंद्रप्रहरणं सन्निपातो योगः ॥ १५ ॥ स दानवः राक्षसमिव ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ अभिपन्नः परिगृहीतः कामाद्यहच्छातः परिभवान्ममाभिभावाय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मत्कृते मन्त्रिमितं वनमंतिकाइनस्य समीपे ॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्वीकृतः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥ किमर्थं च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ॥ १९ ॥ मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ कामात्परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥ न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ॥ तेन त्वां अंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयं ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पांडवेयेन किरातः प्रहसन्निव ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा पांडवं सव्यसाचिनं ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमंति-
कात् ॥ इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ॥ वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन् निवसामस्तपो-
धन ॥ २४ ॥ भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः ॥ कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यसि ॥ २५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ गांडीवमाश्रयं
कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ॥ निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः ॥ २६ ॥ एष चापि मया जंतुर्मृगरूपं समाश्रितः ॥ राक्षसो निहतो
घोरो हंतुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥ ॥ किरात उवाच ॥ ॥ मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ॥ बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनं ॥ २८ ॥
ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ॥ ममैव च प्रहारेण जीविताद्यपरोपितः ॥ २९ ॥ दोषान्स्वान्नाहंसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ॥ अवलिप्तोऽ-
सि मंदात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥ स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ॥ घटस्व परया शक्त्या मुंच त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ॥ रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२ ॥ ततो तद्वेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ॥ भूयो भू-
य इति प्राह मंदं मंदेत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाचाचान्मर्मभेदिनः ॥ इत्युक्तो बाणवर्षे स मुमोच सहसाऽर्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्तौ तत्र संख्यौ
राजमानौ मुहुर्मुहुः ॥ शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाति परस्परं ॥ ३५ ॥ ततोऽर्जुनः शरवर्षे किराते समवासृजत् ॥ तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥
॥ ३६ ॥ मुहूर्त्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकघृक् ॥ अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिवाचलः ॥ ३७ ॥ स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मीवोभूतं धनंजयः ॥ परमं विस्मयं
चक्रे साधुसाधिवति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं सुकुमारांगो हिमवाच्छिखराश्रयः ॥ गांडीवमुक्तान्नाचाचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥

पावकिः स्वामी कार्तिकेयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषान्मृगयाधर्मोत्तिकमरूपान् ॥ ३० ॥ स्थिरः सन् भवस्व प्राप्नुहि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नाराचान् शरजातिभेदान्
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अहोयमिति संधिवर्षः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ सहितुं सोढुं ऋते विना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ असक्तमकुण्ठितं ॥ ५२ ॥

कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्दुदो यक्षः सुरोऽसुरः ॥ विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४० ॥ न हि मद्वाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ॥ शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनं ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ॥ अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं ॥ ४२ ॥ ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान्प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोक-
भावनः ॥ शूलपाणिः प्रत्यगृह्णात् शिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥ क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा ॥ भीश्चैनमाविशतीव्रा तं दृष्ट्वा
शरसंक्षयं ॥ ४५ ॥ चिंतयामास जिष्णुस्तु भगवंतं हुताशनं ॥ पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खांडवे ॥ ४६ ॥ किं नु मोक्षयामि धनुषा य-
न्मे बाणाः क्षयं गताः ॥ अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलत्रिणेव कुंजरं ॥ नयामि दंडधारस्य
यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ॥ मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो धनु-
ष्कोट्या कौतियः परवीरहा ॥ तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ॥ युद्धस्यांतमभीप्सन्वै
वेगेनाभिजगाम तं ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ॥ सुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनंदनः ॥ ५२ ॥ तस्यमूर्धानमासाद्य
पफालासिवरो हि सः ॥ ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ किरातरूपी
भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैर्धूममुत्पादयन्मुखे ॥ प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः शक्राशानिसमैर्मु-
ष्टिभिर्भृशदारुणैः ॥ किरातरूपी भगवानर्दयामास फाल्गुनं ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत ॥ पांडवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च
युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुमुहूर्ते तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं ॥ भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८ ॥ जवानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ॥ पा-
डवं च विचेषंतं किरातोऽप्यहनद्वली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषात्संवर्षेणोरसोस्तथा ॥ समजायत गात्रेषु पावकौऽगारधूमवान् ॥ ६० ॥ तत ए-
नं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितं ॥ तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चितस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥

पफाल विशीर्णः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ धूमं क्रोधावेशेन ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पीड्य नीपीड्य ॥ ६१ ॥

गात्रेषु संरुद्धश्चलनहीनः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ प्रकृतिं स्वास्थ्यं ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ चक्षुर्दिव्यज्ञानं ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ कपर्दिनित्यादिनामानि शिवसहस्रनामव्याख्यायां

वन.३

अ० ३९

आ० श्लो०

१६२८

ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिंडीकृत इवावभौ ॥ फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना ॥ पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्त्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ॥ रुधिरैणाहुतांगस्तु पांडवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥ शरण्यं शरणं गत्वा भगवंतं पिनाकिनं ॥ मृन्मयं स्थंडिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवं ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितं ॥ अपश्यत्पांडवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६६ ॥ पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ उवाच चैनं वचसा मेघगंभीरगर्हिरः ॥ जातविस्मय मालोक्य ततः क्षीणांगसंहतिं ॥ ६७ ॥ ॥ भोभो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ॥ शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानव ॥ प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वक्रुषिर्भवान् ॥ विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥ प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितं ॥ त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनं ॥ ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिं ॥ ७२ ॥ स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ॥ प्रसादयामास हरं पार्थः परपुंरंजयः ॥ ७३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कपर्दिन्सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन ॥ देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४ ॥ कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यंबकं विभुं ॥ देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५ ॥ अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ॥ शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६ ॥ दक्षयज्ञविनाशाय हरिर्बुध्न्याय वै नमः ॥ ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ॥ ७७ ॥ पिनाकगोम्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥ प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८ ॥ गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणं ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरं ॥ ७९ ॥ व्यतिक्रमं मे भगवन् क्षंतुमर्हसि शंकर ॥ भगवन्दर्शनाकांक्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिं ॥ ८० ॥ दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमं ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ८१ ॥ न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दोयस्त्वया सह ॥ शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२ ॥

॥ ४८ ॥

व्याख्यास्यंते ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ मीढुषे वर्षकाय ॥ ७७ ॥ मार्जालीपाय किराताय शुद्धदेहाय वा । मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे विडाले कायशोधने इति विश्वः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

॥८३॥८४॥ ॥इत्या०नै०भा०एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥३९॥ ॥ ॥नरस्त्वमिति ॥१॥ २ ॥शस्ता मारिताः॥३॥त्वया पुरुष इति पाठे सममित्यध्याहारः॥४॥५॥६॥त्वत्प्रधानं त्वमेव श्रेष्ठो

॥वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ॥ प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षांतमित्येव फाल्गुनं ॥ ८३ ॥ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्री-
तात्मा भगवान्हरः ॥ पुनः पार्थ सांत्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तेव एकोन-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ध्ष॥ ॥ देवदेव उवाच ॥ ॥ नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ॥ बदर्यो तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्व-
हून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ॥ युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २ ॥ शक्राभिषेके सुमहद्वनुर्जलद-
निःस्वनं ॥ प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव गांडीवं तव पार्थ करोचितं ॥ मायामास्थाय यद्गुप्तं मया पुरुषसत्तम
॥ ४ ॥ तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ अविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनंदन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ॥
गृहाण वरमस्मतः कांक्षितं पुरुषोत्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान्मर्त्येषु मानद ॥ दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ७ ॥ अ-
र्जुन उवाच ॥ ॥ भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ॥ कामये दिव्यमस्त्रं तद्भारं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तद्ब्रह्माशिरो नाम रौद्रं भीमपरा-
क्रमं ॥ युगांते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहर्ते जगत् ॥ ९ ॥ कर्णभीष्मकृपद्रोणिर्भविता तु महाहवः ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥ १० ॥
दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ॥ भूतानि च पिशाचांश्च गंधर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ शरा-
श्चाशीविषाकाराः संभवंत्यनुमंत्रिते ॥ १२ ॥ युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे
प्रथमः कामो भगवन् भगनेत्रहन् ॥ त्वत्प्रसादाद्विनिर्घृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४ ॥ भव उवाच ॥ ॥ ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं वि-
भो ॥ समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पांडव ॥ १५ ॥ नैतद्देद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ॥ वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यति
मानवाः ॥ १६ ॥ न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ॥ जगद्दिनाशयेत्सर्वमल्पतेजसि पातितं ॥ १७ ॥ अवध्यो नाम नास्त्यत्र त्रै-
लोक्ये सचराचरे ॥ मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपातयेत् ॥ १८ ॥

यस्यिन क्षत्रे॥७॥कामं वरं॥८॥२॥१॥१॥२॥३॥विनिर्घृत्तो विशेषेण कृतकृत्यः॥१४॥संहारे निवर्त्तने॥१५॥१६॥१७॥मनसा संकल्पमात्रेण निपातयेत् शत्रु धनुषेति बाणप्रयोगेण॥१८॥

अधीष्वाध्यापय ॥ १९ ॥ २० ॥ उपतस्थे कर्मव्यतिहारे तद् पार्थोऽन्नं प्रत्युपनत एवमन्न पार्थ प्रतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ निर्घाता उत्पाताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वशी व

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ उपसंगम्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ ततस्त्वध्यापया-
मास सहरस्यनिवर्त्तनं ॥ तदन्नं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्तिमंतमिवांतकं ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थ यथा त्र्यक्षमुमापतिं ॥ प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमान-
र्जुनस्तदा ॥ २३ ॥ ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनहुमा ॥ ससागरवनोद्दिशा सग्रासनगराकरा ॥ २२ ॥ शंखदुंदुभिषोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ॥
तस्मिन्मुहूर्त्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्मुहुः ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाज्वलद्वोरं पाण्डवस्यामितौजसः ॥ मूर्तिमद्वै स्थितं प्रार्थे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २४ ॥
स्पृष्टस्य त्र्यंबकेणाथ फाल्गुनस्यामितौजसः ॥ यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यंबकेण तदाऽर्जुनः ॥ प्र-
णम्य शिरसा राजन् प्रांजलिर्देवमैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ॥ धनुर्महद्वितिजपिशाचसू-
दनं ददौ भवः पुरुषवराय गांडिवं ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा सहोमया सिततटसानुकंदरं ॥ विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम स्वं
पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरा० शिवप्रस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ॥ जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ॥
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यंबको हरः ॥ पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना
॥ ३ ॥ कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमाहवे ॥ शत्रूंश्च विजितान्सर्वान् निवृत्तं च प्रयोजनं ॥ ४ ॥ इत्येवं चिंतयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥
ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ॥ यादोगणवृत्तः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५ ॥ नागैर्नैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ वरुणो
यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६ ॥ अथ जांबूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ॥ कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७ ॥ विद्योतयन्नि-
वाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८ ॥

श इच्छा तद्वान् तज्जयीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ तस्येति अस्तं स्वस्थानमदर्शनं च ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ परमत्यंतं कृतार्थं कृतकृत्यं निर्वृत्तं निष्पन्नं ॥ ४ ॥ वैदूर्य रत्नविशेषः यादांसि जलजंतवस्तेषां गणः ॥ ५ ॥ नागैः सर्पैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भानुमंति दीप्तिमति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संसाध्यो जेतव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥ मम पितुः सूर्यस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तथा लोकांतकृच्छ्रीमान् यमः साक्षात्प्रतापवान् ॥ मर्त्यमूर्त्तिधरः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ९ ॥ दंडपाणिश्चिंत्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १० ॥ त्रीन्लोकान् गुह्यकांश्चैव गंधर्वींश्च सपन्नगान् ॥ द्वितीय इव मार्त्तंडो युगांते समुपस्थिते ॥ ११ ॥
ते भानुमंति चित्राणि शिखराणि महागिरिः ॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसाऽन्वितं ॥ १२ ॥ ततो मुहूर्त्तार्द्रगवानैरावतशिरोगतः ॥ आज-
गाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्धृतः ॥ १३ ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्ध्नि ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिव स्थितः ॥ १४ ॥ संस्तू-
यमानो गंधर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ शृंगं गिरिः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५ ॥ अथ मेघस्वनो धीमान् व्याजहार शुभां गिरं ॥ यमः
परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६ ॥ अर्जुनार्जुनं पश्यास्मान् लोकपालान्समागतान् ॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनं ॥ १७ ॥
पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ नियोगाद्ब्रह्मणस्तात ॥ मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८ ॥ त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ॥
भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ ॥ १९ ॥ क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितं ॥ दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ॥ २० ॥
निवातकवचाश्चैव दानवाः कुरुनंदन ॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ॥ २१ ॥ कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ अंशाश्च
क्षितिसंप्राप्ता देवदानवरक्षसां ॥ २२ ॥ त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जितां ॥ गतिं प्राप्स्यंति कौंतेय यथास्वमरिकर्षण ॥ २३ ॥ अक्षया
तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ॥ त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २४ ॥ लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥
गृहाणास्त्रं महाबाहो दंडमप्रतिवारणं ॥ अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रतिजग्राह तत्पार्थो वि-
धिवत्कुरुनंदनः ॥ समंत्रं सोपचारं च समोक्षविनिवर्त्तनं ॥ २६ ॥ ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चार-
यन्प्रभुः ॥ २७ ॥ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ॥ पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २८ ॥ मया समुद्यतान्पाशान् वा-
रुणाननिवारितान् ॥ प्रतिगृह्णीष्व कौंतेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ २९ ॥

मृधे संग्रामे ॥ २४ ॥ लघ्वी भारग्न्या ॥ २५ ॥ सोपचारं सेतिकर्त्तव्यतां ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संयतानि बद्धानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोऽस्मि ॥ ३४ ॥ पूर्वदेव नर नारायणसख ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उद्यतमुपस्थितं ॥ ४१ ॥

एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ॥ दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनां ॥ ३० ॥ तस्मादिमान्महासत्व मत्प्रसादसमुत्थितान् ॥ गृहा-
ण न हि ते मुच्येदंतकोऽप्याततायिनः ॥ ३१ ॥ अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ॥ तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३२ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ॥ दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३३ ॥ प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पांडवेय म-
हाबल ॥ त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३४ ॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ॥ सहास्माभिर्भवान् श्रांतः पुराकल्पेषु नि-
त्यशः ॥ ३५ ॥ दर्शनात्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ॥ अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जनानपि जेष्यसि ॥ ३६ ॥ मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनु-
त्तमं ॥ अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ॥ ३७ ॥ तदिदं प्रतिगृह्णास्व अंतर्धानं प्रियं मम ॥ ओजस्तेजोद्युतिकरं प्रस्वापनमरातिनुत् ॥
॥ ३८ ॥ महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ॥ तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ३९ ॥ त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ॥ त्वमहो
धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ॥ ४० ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनंदनः ॥ कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४१ ॥ ततोऽब्रवीद्दे-
वराजः पार्थमक्लिष्टकारिणं ॥ सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा मेवदुंदुभिनिःस्वनः ॥ ४२ ॥ कुंतीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ॥ परां सिद्धिं
नुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ४३ ॥ देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ॥ आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सर्जिभव महाद्युते ॥ ४४ ॥ रथोमातलिं स-
युक्त आगंता त्वत्कृते महीं ॥ तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ४५ ॥ तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान् गिरिमूर्धनि ॥ जगाम वि-
स्मयं धीमान्कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ ४६ ॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ॥ पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलेरपि ॥ ४७ ॥ ततः
प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनंजयं ॥ यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४८ ॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ॥ कृतार्थमथ
चात्मानं स मेने पूर्णमानसं ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरा० देवप्रस्थाने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ कैरातपर्व
समाप्तं ॥ अथेंद्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ॥ गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ॥ चिंतयामास राजेंद्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥
॥ ४२ ॥ देवगतिं देवानां परायणत्वं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आगंता आयास्यति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ गतेष्विति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ पाटयन् द्विधाकुर्वन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तुलागुडा भांडगोलकाः भांडानि तु नालवंदूख इत्यादिम्लेच्छभाषया प्रसिद्धान्याग्नेयौषधत्रलेन पाषाणगोलकादिनिक्षेपपात्राणि वायुस्फोटाः वेगे
वशाद्वायुं जनयंतः सनिर्घाता अशनिध्वनियुक्ताश्च महामेघस्वनाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु ॥ हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसंनिभः । वातरंहसां हरीणां

ततश्चितयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ॥ रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान्पाटयन्निव ॥ दिशः संपू-
र्यन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४ ॥ तथैवाशनयश्चै-
व चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ॥ वायुस्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ॥ सिताभ्रकूटप्र-
तिमाः संहताश्च तथोपलाः ॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसां ॥ वहति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथं ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं
वैजयंतं महाप्रभं ॥ ध्वजमिंदीवरश्यामं वंशं कनकभूषणं ॥ ८ ॥ तस्मिन् रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितं ॥ दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वत-
र्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः ॥ सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥ मातलिरुवाच ॥ ॥ भो भो
शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिंद्रस्य संमतं ॥ ११ ॥ आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ॥ कुं-
तीसुतमिह प्राप्तं पश्यंतु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ॥ गंधर्वैरप्सरोग्निभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अ-
स्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ॥ आरोह त्वं मया सार्धं लब्ध्वास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ मातले गच्छ शीघ्रं
त्वमारोहस्व रथोत्तमं ॥ राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभं ॥ १५ ॥ पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ देवतैर्वा समारोहं दानवैर्वा र-
थोत्तमं ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ॥ द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्प्रष्टुमारोहं कुत एव च ॥ १७ ॥ त्वयि प्रतीष्ठिते साधो रथस्थे
स्थिरवाजिनि ॥ पश्चाद्दहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ॥ आ-
स्रोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽर्जुनो तदृष्टमना गंगायामाप्नुतः शुचिः ॥ जजाप जप्यं कौंतेयो विधिवत्कुरुनंदनः ॥ २० ॥
ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ॥ मंदरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥

वाजिनां सहस्राणीत्येकेदेशान्वयः नेत्रमुषं दृष्टिचोरं ॥ ७ ॥ वैजयंतं नाम्ना देवैर्द्रध्वजं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विप्रकृष्टत्वादुरत्वात् सुमहांत्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यन्ते ॥ ३४ ॥ धिष्ण्ये

साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणां ॥ त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकांक्षिणां ॥ २२ ॥ त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन ॥ गच्छाम्यामंत्रयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ २४ ॥ तव सानूनि कुंजाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ॥ तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५ ॥ फलानि च सुगंधीनि भक्षितानि ततस्ततः ॥ सुसुगंधाश्च वायुवास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ॥ २६ ॥ अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ शिशुर्यथा पितुरंके सुसुखं वर्तते नग ॥ २७ ॥ तथा तवांके ललितं शैलराज मया प्रभो ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं ब्रह्मवोषानुनादिते ॥ २८ ॥ सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैलमामंज्य परवीरहा ॥ २९ ॥ आरुणेह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रदृष्टः कुरुनंदनः ॥ सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणां ॥ ३१ ॥ ददृशाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ॥ ३२ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतंते पुण्यलब्धया ॥ तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमंति वै ॥ ३३ ॥ दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहांत्यपि ॥ तानि तत्र प्रभास्वंति रूपवंति च पांडवः ॥ ३४ ॥ दृदर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमंतः स्वयाऽर्चिषा ॥ तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ३५ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसंवशः ॥ गंधर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसां ॥ ३६ ॥ गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ लोकानात्मप्रभान्पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ॥ ३७ ॥ पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ॥ ३८ ॥ यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजं ॥ ३९ ॥ ऐरावतं चतुर्दंतं कैलासमिव शृंगिणं ॥ स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपांडवसत्तमः ॥ ४० ॥ व्यरोचत यथापूर्वं मांधाता पार्थिवोत्तमः ॥ अभिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४१ ॥ एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ॥ ततो दृदर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीं ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

षु स्थानेषु ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मनैव सूर्यादिवत्प्रभांति तानात्मप्रभान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वैजयिनं विजयिनमेव वैजयिनं स्वार्थे तद्धितः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ संक्रमन् गच्छन् अमरावतीं नाम्ना ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ददर्शति ॥ १ ॥ सौगंधिकानां कल्हाराणां पुष्पाणां च मिश्रेण वायुनेति संबंधः ॥ २ ॥ नंदनं नामतः ॥ ३ ॥ नातप्तपस इति तपआदीनां निबधमुखेन स्वर्गसाधनत्वं विधीयते ॥ ४ ॥ ५ ॥ यज्ञहर्नैः । द्रव्यं देवता च यज्ञस्वरूपं तत्र यो दक्षिणाहीनं देवतास्वरूपज्ञानहीनं च यज्ञं करोति स कृथापथबीजघाती यज्ञहन इत्युच्यते । तथा च श्रूयते शतपथे घृते वा एतद्यज्ञं यदेनं तन्वते यत्वेव राजानमभिषुण्वंति तत्तं घृति यत्पशुं संज्ञपयंति विशासति तत्तं घृत्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घृति स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तदक्षिणानामेति । राजानं सोमवल्लीं अभिषुण्वंति कंडयंति संज्ञपयति घृति विशासति विशसनं करोति न ददक्षे दक्षो न बभूव अदक्षयन् दक्ष-

वैशंपायन उवाच ॥ ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेवितां ॥ सर्वतुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभितां ॥ १ ॥ तत्र सौगंधिकानां च पुष्पाणां पुण्यगंधिनां ॥ उद्दीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगंधिना ॥ २ ॥ नंदनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितं ॥ ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ नातप्तपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ॥ स लोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायज्वभिर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ॥ नानाकुतांगैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिस्कृतैः ॥ ५ ॥ नापि यज्ञहर्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ॥ पानपैर्गुरुतल्पैश्च ॥ मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्विव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिनादितं ॥ प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दधितां पुरीं ॥ ७ ॥ तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ॥ संस्थितान्यभियातानि ददर्शाद्युतशस्तदा ॥ ८ ॥ संस्तूयमानो गंधर्वैरप्सरोगेभिश्च पांडवः ॥ पुष्पगंधवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ तद्दृष्ट्वाः संपूजयामासुः पार्थमल्लिष्टकारिणं ॥ १० ॥ आशीर्वादैस्तूयमानो दिव्यवादित्रनिःस्वनैः ॥ प्रतिपेदे महाबाहुः शंखदुंदुभिनादितं ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं विपुलं सुखीथीति विश्रुतं ॥ इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समंततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ॥ आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ॥ तुंबुरुर्नारदश्चैव गंधर्वौ च हाहा हूहूः ॥ १४ ॥ तान्स सर्वान्समागम्य विधिवत्कुरुनंदनः ॥ ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमः ॥ १५ ॥ ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं पाकशासनं ॥ १६ ॥

मकुर्वन् । असंज्ञायामपि हंतेर्घः । यज्ञहरैरित्यपपाठः अतएवक्षुद्रैर्लुब्धैः पानशब्दो निरुपपदो मद्यवाची गुरुतल्पसमधिव्याहाराद्वा पानपैर्मद्यैः मांसादैर्व्यामांसभक्षैः । अन्यत्र तु देवान् पितृन् समभ्यर्च्य स्वादन् मांसं न दोषभागिति स्मृतेर्न दोषः अत एव दुरात्मभिर्हिंसैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अभितो यांति एतान् देशानित्यभियातान्यापाभूमयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पाकशासनं पाकशब्दः प्रशस्ते नीचे च वर्त्तते । यो मा पाकेन मनसा चरंतं । योऽस्मात्पाकतर इत्यादिप्रयोगात् तेन देवादीनामधिपतिरिति वा दुष्टानां दंडयितेति वा पाकशासनपदस्यावयवार्थः पाकनामा दैत्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ स्तुतिर्विदिभिः स्तुत्या वंदमानैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रश्रयावनतं विनयेन प्रह्वीभूतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वज्रग्रहणस्य चिन्हं किणो यस्मिन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ चतुर्दश्यामिति यद्यपि दर्शे एव सूर्येद्वारेकासनगतत्वमेकनक्षत्रस्थत्वादस्ति न चतुर्दश्यां तथाऽपि सामीप्यलक्षगया एकराशिस्थत्वमत्र ग्राह्यं अन्यथाश्विनीस्थे सूर्ये चतुर्दश्यां रेवतीयोगे ए-

पांडुरेणातपत्रेण हेमदंडेन चारुणा ॥ दिव्यगंधाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृतिभिर्गंधैर्वस्तुतिर्विदिभिः ॥ स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंभवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौतियः शिरसाऽभ्यगमद्वली ॥ स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते ॥ शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदंतिके ॥ २० ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय देवेन्द्रः परवीरहा ॥ अंकमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं गतः ॥ अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥ गतः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरजुनस्य शुभं मुखं ॥ पस्पशं पुण्यगंधेन करेण परिसांत्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्जमानः शनैर्कैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ॥ ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तंभाविव हिरण्मयौ ॥ २४ ॥ वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसांत्वयन् ॥ मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयन् शनैः ॥ २५ ॥ समयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदक् ॥ हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६ ॥ एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभां ॥ सूर्याचंद्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र स्म गाथा गायति साम्ना परमवल्लुना ॥ गंधर्वास्तुबुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८ ॥ वृताची मेनका रंभा पूर्वाचित्तिः स्वयंप्रभा ॥ उर्वशी मिश्रकेशी च दंडगौरी वरूथिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजन्या च कुंभयोनिः प्रजागरा ॥ चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३० ॥ एताश्चान्याश्च ननुतुस्तत्र तत्र सहस्रशः ॥ चित्तप्रसादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकटितटश्रोण्यः कंपमानैः पयोधरैः कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतो बुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि इंद्रसभादर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः समादायाध्यमुत्तमं ॥ शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानचुरंजसा ॥ १ ॥ पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजं ॥ प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनं ॥ २ ॥

कराशिस्थितत्वस्याप्यलाभात् ॥ २७ ॥ साम्ना प्रीत्या वल्लुना रम्येण गीतानि अमंत्रोपरि गानं साम मंत्रोपरि गानं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चेतोऽलोचनान्तिष्ठा वित्तवृत्तिः । बुद्धिरध्यवसायरूपा । मनः संकल्पविकल्पात्मकं कटाक्षादिभिश्चित्तस्य वृत्त्यंतरं हरंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकंशे भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ मेघबर्हिणलक्षणाः अकालेऽपि उद्यतेर्मेघैर्नृत्यमानैश्च मयूरैर्यदशन्यस्त्रं देशांतरे प्रयुक्तमिति लक्ष्यते । देशांतरीयेस्ता अशनीर्बह्वीरित्यर्थः ॥ ४ ॥ भ्रातृन्सस्मार स्वर्गेऽपि दुःखितभ्रा-
 तृस्मरणेन दुःखवानेवाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ इत्यारण्यक पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ आदाविति ॥ १ ॥ उर्वशी ग-
 एवं संपूजितो जिष्णुर्वास भवने पितुः ॥ उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराणि पांडवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहं ॥ अश-
 नीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्त्रस्तु कौंतियो भ्रातृन्सस्मार पांडवः ॥ पुरंदरनियोगाच्च पंचाब्दानवसत्सुखी ॥ ५ ॥ ततः
 शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ॥ नृत्यं गीतं च कौंतिय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६ ॥ वादित्रं देवविहितं नृलोके यत्र विद्यते ॥ तदर्जयस्व
 कौंतिय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ॥ स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८ ॥ गीतवादित्रनृ-
 त्यानि भूय एवादिदेश ह ॥ तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितं ॥ ९ ॥ दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ॥ ततस्तेनातुलं मीतिमु-
 पागम्य क्वचिद् क्वचिद् ॥ गंधर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ॥ १० ॥ शिक्षितो नृत्यगुणानेनैकान्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ॥ न शर्म लेभे
 परवीरहंता भ्रातृन्स्मरन्मातरं चैव कुंतो ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोब्रवीत् ॥ पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गंधर्वराज
 गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वरां ॥ उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनं ॥ २ ॥ यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्त्रियोगतः ॥ तथा त्वया विधा-
 तव्यं स्त्रीषु संगविशारदः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ॥ गंधर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वरां ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा
 विदितो तदृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ॥ सुखासीनः स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ॥
 त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनंदिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ॥ श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ प्रख्यातो ब-
 लवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ॥ ७ ॥ वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ॥ सांगोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपंचमान् ॥ ८ ॥ योऽधी-
 ते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयां ॥ ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसाऽपि च ॥ ९ ॥

च्छ सा च फाल्गुनमुपातिष्ठतु ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिभानं समये स्फूर्तिः ॥ ७ ॥ वर्चः शरीरे विद्यैश्वर्यादिजं तेजस्तद्वान् वर्चस्वी तेजःशौर्यं तेन युक्तः । चतुराख्यानपंचमान् चतु-
 श्रतुःसंख्यानं विभक्तिलोप आर्षः । आख्यानं भारतादि चतुरप्रियमाख्यानं चतुराख्यानमिति मध्यमपदलोपेन वा शाकपार्थिवदिव त्समासः ॥ ८ ॥ गुरुशुश्रूषां मेधां च प्रत्येकमष्टगुणामर्धति
 प्राप्नोति । गुणाश्च वाक्यशेषादेव यथायथमूह्याः । ब्रह्मचर्यमुपस्थनिग्रहः । दाक्ष्यं अनालस्यं प्रसवैर्द्व मातुः कुले द्वे पितुस्तैश्चतुर्भिः वयसा तारुण्येन ॥ ९ ॥

रक्षिता पालकः । अकत्थन इति पालकश्चेति श्लाघाराहित्यं । स्थूलमिव सुज्ञेयं लक्ष्यं लक्षयितुं योग्यं सूक्ष्मं यस्य। सूक्ष्मानप्यर्थान् स्थूलवज्झटित्येवावगच्छतीत्यर्थः दाता वा ॥ १० ॥ रूपवान् सुंदरः ॥ ११ ॥ कांतः सुखदः अत एव प्रियः प्रेमास्पदं प्रसववयोव्यतिरिक्ता ब्रह्मचर्यादयोऽष्टौ शुश्रूषागुणाः सत्यवाक्त्वादयेऽष्टौ मेधागुणा इति विभागः । यद्वा शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ॥ ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति धीगुणाष्टकं ग्राह्यं ॥ १२ ॥ स्वर्गफलं त्वत्संगं तव पादाविति प्रपन्न इति च रत्नार्थिनो दीनतादर्शिता

एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मधवानिव ॥ अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १० ॥ सुहृद्दश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११ ॥ भक्तानुकंपी कांतश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेंद्रवरुणोपमः ॥ १२ ॥ विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यतां ॥ तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा स्मितं कृत्वा संमानं बहु मन्य च ॥ प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिदिता ॥ १४ ॥ यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ॥ तं श्रुत्वाऽव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनं ॥ १५ ॥ महेंद्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ॥ तस्य चाहं गुणैवेन फाल्गुने जातमन्मथा ॥ गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशीसंवादे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विसृज्य गंधर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ॥ उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥ स्नानालंकरणैर्हृद्वैर्गंधमाल्यैश्च सुप्रभैः ॥ धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ॥ दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्तसंकल्पभावेन सुचिताऽनन्यमानसा ॥ मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं हि फाल्गुनं ॥ ४ ॥ निर्गम्य चंद्रोदयेन विगाढेरजनीमुखे ॥ प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ मृदुकुंचितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ॥ केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ॥ ६ ॥ भ्रूक्षेपालापमार्धुर्यैः कांत्या सौम्यतयाऽपि च ॥ शशिनं वक्रचंद्रेण साऽऽह्वयंतीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्यांगरागौ सुमुखौ दिव्यचंदनरूपितौ ॥ गच्छंत्वा हाररुचिरौ स्तनौ तस्या ववलगतुः ॥ ८ ॥

॥ १३ ॥ बहु मन्य मत्वा ॥ १४ ॥ गुणोद्देशः गुणलेशः तमर्जुनं पुंसः यतः कुतश्चित् सकाशाच्छ्रुत्वा अव्यथयं स्वार्थेणिच् प्रागेव कामव्यथां प्राप्तवत्यस्मि अतो हेतोरर्जुनं किं वृणुयामिति काक्का प्रागेव वृत्तत्वं दर्शयति ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ रूपेण सौंदर्येण ॥ २ ॥ ३ ॥ रमंती रमयंती ॥ ४ ॥ ५ ॥ केशहस्तेन हस्तः शृङ्गादंडः तेनेव वेण्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ आह्वयंती स्पर्धया एहि युध्यावहे इति वदंतीव ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥९॥ उन्नतः पीवरश्च नितंब एवेति । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बाहुलकात्समासः ॥ १० ॥ अवद्यत् दोषवत् तदभावो निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ॥ त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधरविस्तीर्णं नितंबोन्नतपीवरं ॥ मन्मथायतनं
शुभ्रं रसनादामभूषितं ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणं ॥ सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जवनं निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ गूढगुल्फधरौ पादौ
ताम्रायततलांगुली ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किंकिणीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्येन तुष्ट्याऽथ मर्दनेन च ॥ विलासनैश्च विविधैः प्रे-
क्षणीयतराऽभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारणगंधर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ॥ बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मे-
ववर्णेन राजता ॥ तनुरभ्रावृता व्योम्नि चंद्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ॥ भवनं पांडुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
स्मिता ॥ १६ ॥ तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ॥ अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोह-
रं ॥ सशंकितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ॥ तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥
॥ १९ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ॥ किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य वचः
श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ॥ गंधर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१ ॥ ॥ उर्वशुवाच ॥ यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ॥ तत्तेऽहं
संप्रवक्ष्यामि यथा चाहामिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने मेहंद्रस्य वर्तमाने मनोरमे ॥ तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३ ॥ रुद्राणां चैव
सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ॥ समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणां च संवेषु राजर्षिप्रवरेषु च ॥ सिद्धचारणयक्षेषु म-
होरगगणेषु च ॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ॥ ऋध्या प्रज्वलमानेषु अग्निर्सोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गंधर्वैः श-
क्रनंदन ॥ दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रवृत्तासु कुरुद्वह ॥ त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र
दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसां ॥ तव पित्राऽभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा
विशिष्टाः स्वगृहं गताः ॥ अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेन चित्रसेनेन तव पित्रा चेंद्रेण च शुश्रूषितुं सेवितुं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दुःश्रुतं मेऽस्तु मम श्रवणं व्यर्थमस्तु यत् त्वमेवंविधदुष्कर्मयोग्यतां मयि संभावय-

ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममांतिकं ॥ प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥ त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ॥ प्रियं कुरु म-
हेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्यगुणान्वितं ॥ पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ततोऽहं स-
मनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ॥ तवांतिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ३४ ॥ त्वद्गुणाकृष्टचित्ताऽहमनंगवशमागता ॥ चिराभिलषितो वीर ममा-
प्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तां तथाब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृत्तोऽर्जुनः ॥ उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥
॥ ३६ ॥ दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ॥ गुरुदरिः समाना मे निश्चयन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुंती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ॥
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥ यच्चक्षितसि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ॥ तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते
॥ ३९ ॥ इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ॥ त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ॥
गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ४१ ॥ ॥ उर्वशुवाच ॥ अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनंदन ॥ गुरुस्थानेन मां वीर नियोक्तुं त्व-
मिहार्हसि ॥ ४२ ॥ पुरोर्वेशो हि ये पुत्रा नप्सरा वा त्विहागताः ॥ तपसा रमयंत्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत्प्रसीद न मामार्तो विसर्ज-
यितुमर्हसि ॥ हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ४४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिर्दिष्टे ॥ शृण्वंतु मे
दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुंती च माद्री च शची चैव ममानवे ॥ तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ॥ त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता तु
पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ॥ वेपंती भ्रुकुटीवक्रा शशापाथ धनंजयं ॥ ४८ ॥ ॥ उर्वशुवाच ॥ तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागतां ॥
यस्मान्मां नाभिनंदेयाः कामबाणवशंगतां ॥ ४९ ॥ तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ॥ अपुमानिति विख्यातः षंडवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

सीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अप्सर इत्येकत्वमार्षं । यद्वा स्यादेकत्वेऽप्सरा अपीति शब्दार्णवादेकत्वं साधु ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ भ्रुकुट्या वक्रा-
न तु मनसा हितार्थत्वाच्छापस्येतिभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ इत्याण्येके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ कदा-
 एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसंत्यथ ॥ पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ॥ संप्रा-
 प्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पांडवः ॥ तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनःपुनः ॥ ५३ ॥ अवे-
 दयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ॥ तत आनाय्य तनयं विविके हरिवाहनः ॥ ५४ ॥ सांत्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
 सुपुत्राऽद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ॥ यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ॥ ५६ ॥
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ५७ ॥ अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्विभूतलेऽनघ ॥ वर्षे त्रयोदशे वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि ॥ ५८ ॥
 तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ॥ वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ५९ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ मुदं पर-
 मिकां लेभे न च शापं व्यचिंतयत् ॥ ६० ॥ चित्रसेनेन सहितो गंधर्वेण यशस्विना ॥ रमे स स्वर्गभवने पांडुपुत्रो धनंजयः ॥ ६१ ॥ इदं यः
 शृणुयाद्वृत्तं नित्यं पांडुसुतस्य वै ॥ न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते ॥ ६२ ॥ इदममरगरात्मजस्य घोरं शुचिचरितं विनिशम्य फाल्गुन-
 स्य ॥ व्यपगतमददंभरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमंति मानवैर्द्राः ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि उर्व-
 शीशापो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ॥ जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्ष-
 या ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ॥ ददर्शार्धासनगतं पांडवं वासवस्य हि ॥ २ ॥ ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ॥ निष-
 साद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिद्रासने स्थितं ॥ कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म के लोकावै विनिर्जिताः ॥ स एवमनुसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतं ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ॥ लो-
 मशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥ ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितं ॥ नायं केवलमर्त्यो वै मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पु-
 त्रोऽयं कुंत्यां जातो महाभुजः ॥ अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणंतरात् ॥ ८ ॥

चिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कपिलः । ऋषिं पुराणं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभक्तिं जायमानं च पश्येदिति
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पूराणमृषिसत्तमं ॥ शृणु मे वदतो ब्रह्मन् योऽयं यच्चास्य कारणं ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ता-
 विमावनुजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ॥ कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयां ॥ ११ ॥
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ॥ तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विश्रुतं ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ॥ य-
 तः प्रववृते गंगा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद्वह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ॥ भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ १४ ॥
 उद्धृता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ॥ विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते सुरान्हंतुं बलदर्पसमन्विताः ॥ देवा-
 ब्रगणयंत्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥ १६ ॥ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ॥ सर्वदेवानिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ १७
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिषूदनः ॥ कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसात-
 लं ॥ दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ १९ ॥ तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ॥ पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संश-
 यः ॥ २० ॥ सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हंतुं सहानुगान् ॥ निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाहृदे ॥ २१ ॥ किं तु नालपेन कार्येण प्रबो-
 ध्यो मधुसूदनः ॥ तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदेहेजगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ॥ तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्या-
 स्यति मानुषान् ॥ २३ ॥ भवानस्मन्त्रियोगेन यातु तावन्महीतलं ॥ काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसंतं युधिष्ठिरं ॥ २४ ॥ स वाच्यो मम संदेशा-
 द्धर्मात्मा सत्यसंगरः ॥ नोत्कंठा फाल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ॥ भीष्मद्रोणादयो युद्धे
 शक्याः प्रतिसममासितुं ॥ २६ ॥ गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ॥ नृत्यवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ॥ २७ ॥ भवानपि
 विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वद्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ २८ ॥

श्रुतिप्रसिद्धः अग्रे जायमानं पांचरात्रागमेऽनिरुद्धत्वेन वेदे सूत्रात्मत्वेन च व्यवहृतं नारायणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रबोध्यो विज्ञाप्यः ॥ २२ ॥ तेषां निवातकवचानां प्रतिसमा-
 सने संक्षेपणे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ गुडाकेशोऽर्जुनः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संप्रतिज्ञायांगीकृत्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ अत्यद्भुतमिदं

तीर्थेष्वपत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ॥ राज्यं भोक्ष्यसि राजेंद्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ अवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटंतं महीतलं ॥ त्रातु
मर्हति विप्राश्च तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥ गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च ॥ वसंति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एव-
मुक्ते महेंद्रेण बीभत्सुरपि लोमशं ॥ उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पांडुनंदनं ॥ ३२ ॥ यथा गुप्तस्त्वया राजा चरन्तीर्थानि सत्तम ॥ दानं दद्याद्यथा
चैव तथा कुरु महामुने ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ॥ काम्यकं वनमुद्विश्य समुपायान्महीतलं
॥ ३४ ॥ ददर्श तत्र कौतेयं धर्मराजमरिंदमं ॥ तापसैश्र्वादिभिश्चैव सर्वतः परिवारितं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिग-
मनपर्वणि लोमशगमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ॥ धृतराष्ट्रो महाप्रा-
ज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजांऽविकासुतः ॥ द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यम-
ब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रुतं मे सूत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ॥ कञ्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥ प्रम-
त्तो ग्राम्यधर्मेषु मंदात्मा पापनिश्चयः ॥ मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्वोद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५ ॥ अस्यतः कर्णिनाराचान् तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ॥ कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्यु-
जरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशानुगाः ॥ येषां युद्धं दुराधर्षैः पांडवैः प्रत्युपस्थितं ॥ ७ ॥ तथैव च न पश्यामि युधि गांडी-
वधन्वनः ॥ अनिशं चिंतयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वारणे ॥ महान्स्यात्संशयो लोके तत्र पश्यामि
नो जयं ॥ ९ ॥ धृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ अमर्षो बलवान्पार्थः संरंभी दृढविक्रमः ॥ १० ॥ संभवेत्तुमुलं युद्धं सर्वशो-
ऽप्यपराजितं ॥ सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११ ॥ अपि सर्वेश्वरत्वं हि ते वांछत्यपराजिताः ॥ वधे नूनं भवेच्छांतिरेतेषां फाल्गुनस्य
वा ॥ १२ ॥ न तु हंताऽर्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्यन विद्यते ॥ मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मां चैवप्रतिसंहितः ॥ १३ ॥

कर्मत्यादेरध्यायद्वयस्य तात्पर्यं परोत्कर्षे श्रुते स्वनाशशंकया मूढस्तप्यत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रतीयातां प्रतिगच्छेतां ॥ ९ ॥ धृणी
दयालुः प्रमादी अनवहितः संरंभी उद्यमी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अपीति सव्यसाचिनो रथघोषेणापि तत् तत्र रणे ॥ १७ ॥ यत् यद्वा उद्धमन् निषंगादुद्धरन् प्रवपन् स्थाता स्थास्यति आततायी शस्त्रपाणिः यथोक्तं । अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्घनापहः ॥ क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः । अपारणीयः अनुल्लघनीयः जेतुमशक्यः ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे इंद्रलो-
त्रिदशेशसमो वीरः स्वांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ जिगाय पार्थिवान्सर्वान् राजसूये महाक्रतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि संजय ॥ न तु कुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्तात किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरं ॥ तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यंति मत्सु-
तान् ॥ १६ ॥ अपि तद्रथघोषेण भयात्ती सव्यसाचिनः ॥ प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुद्धमन्प्रवपंश्चैव बाणान् स्थाता
ऽऽततायी समरे किरीटी ॥ सृष्टोऽतकः सर्वहरो विधात्रा भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलो-
काभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ संजय उवाच ॥ यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ॥ सर्वमेत-
द्यथातत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समाविष्टाः पांडवास्ते महौजसः ॥ दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं ॥ २ ॥
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ॥ कर्णस्य च महाराज जुगुप्संतीति मे मतिः ॥ ३ ॥ श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे ॥
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फाल्गुनं ॥ जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयं ॥ ५ ॥ त-
त्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतं ॥ अस्रहेतोः पराक्रांतं तपसा कौरवर्षभं ॥ ६ ॥ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गुनात् ॥ साक्षाद्-
र्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ह्यष्टमूर्तिना ॥ कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादि-
तमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पांडवान् ॥ ९ ॥ यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् ॥ दृष्ट्वा दुर्यो-
धनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया भीमवेगया ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामंते दुर्युतदेविनः ॥ ११ ॥ सर्वे
प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ॥ सर्वे सर्वास्रिविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्ये मन्युसमुद्धृताः पुत्राणां तव संयुगे ॥ अंतं पार्थाः क-
रिष्यंति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

काभिगमनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ यदेतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ न जीर्णो न क्षीणः अष्टौ पंचभूतानि स्वर्यचंद्रपुरुषाश्च मूर्तयो यस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ दुर्युतदेविनः छद्मद्युतेन जेतुकामस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ अंतं नाशं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ विनये नीतौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नहि संतीति शेषः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भा० एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ॥ पर्याप्तवैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपीदानीं मम सुता-
स्तिष्ठेरन्मदचेतसः ॥ येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनयेनावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मंदभाक् ॥ दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्वि-
चेष्टमचेतसं ॥ १६ ॥ ये चास्य सचिवा मंदाः कर्णसौबलकादयः ॥ ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयंति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्ता ह्यपि श-
राः पार्थेनामिततेजसा ॥ निर्दिहेयुर्मम सुतान् किंपुनर्मन्युनेरिताः ॥ १८ ॥ पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ॥ दिव्यास्त्रमंत्रमुदिताः
सादयेयुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मंत्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ॥ हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किंनु तस्य न निर्जितं ॥ २० ॥ इदं हि सुम-
हच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ॥ महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य स्वाडवे यत्कृतं पुरा ॥ फाल्गुनेन सहा-
यार्थे वन्हेर्दामोदरेण च ॥ २२ ॥ सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः ससौबलाः ॥ क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ २३ ॥ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखेदे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ य-
दिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ॥ प्रब्राज्य पांडवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकं ॥ १ ॥ कथं च राजपुत्रं तमुपेक्षेतालपचेतसं ॥ दुर्योधनं पांडुपु-
त्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत्पांडुपुत्राणां वने भोजनमुच्यतां ॥ वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ॥ ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुजन्पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु शूरान्महेष्वासंस्तदानिवसतो
वने ॥ अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ दशमोक्षविदां तत्र यान्निभर्ति युधि-
ष्ठिरः ॥ ६ ॥ हरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्यन्वनेचरान् ॥ बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्वर्णोऽप्याधितो
वाऽपि दृश्यते ॥ कृशो वा दुर्बलो वाऽपि दीनो भीतोऽपि वा पुनः ॥ ८ ॥

यदिदं शोचितमित्यादेरध्यायद्वयस्य तात्पर्यं सत्यसंरक्षणे कृते देवा मानुषाश्चानुगृह्णन्तीति ॥ १ ॥ २ ॥ वानेयं वनभवं नीवारादि कृष्टं कर्षणजं ग्राम्यधान्यं ॥ ३ ॥ शुद्धैर्विषालिप्तैः वि-
षलिप्तेन बाणेन यौ हतौ मृगपक्षिणौ ॥ तयोर्मांसं कलंजं तद्भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति स्मृतेः । अग्रं हंतकारप्रदेयं ॥ ४ ॥ अनग्रयः परिव्राजकाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ आहारयत् आहारं कृतवती ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ४५ ॥ तेषामिति मन्युना द्वेन्येन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 पुत्रानिव प्रियान्भ्रातृन् ज्ञातीनिव सहोदरान् ॥ पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतींश्च द्रौपदी सर्वात्र द्विजातींश्च यशस्विनीं ॥
 मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथवाऽप्युदीचीं ॥ धनुर्वरा मांसहेतोर्मृगाणां क्ष-
 यं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानां ॥ पंचैव वर्षाणि तथा व्यतीथुरधीयतां जपतां जु-
 ह्वतां च ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोका० पार्थाहारकथने पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तेषां त-
 च्छरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतं ॥ चिंताशोकपरीतात्मा मन्युनाऽभिपरिहृतः ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ अब्रवीत्सं-
 जयं सूतमामंज्य पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा सूत शांतिं प्राप्नोमि वै क्षणं ॥ संचिंत्यदुर्नयं घोरमतीतं हृतजं हि तत् ॥ ३ ॥ तेषामसह्य
 वीऽर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं परां ॥ अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषं ॥ ४ ॥ देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ॥ नकुलः सहदेवश्च पां-
 डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥ दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ॥ शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ पुरोधाय
 यदा तौ रणमूर्धनि ॥ स्थास्येते सिंहविक्रांतावाश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ निःशेषमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय ॥ तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देव-
 पुत्रौ महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षिप्तं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पंचाला वा महौजसः ॥ ९ ॥ युधि सत्याभिसंधेन
 वासुदेवेन रक्षिताः ॥ प्रधक्ष्यंति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीं ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनंदन ॥ न शक्यः साहितुं वेगः
 सर्वैस्तेरपि संयुगे ॥ ११ ॥ तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ॥ शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गांडीविनि-
 र्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥ ततोहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ॥ स्मरणीयाः स्म-
 रिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥ संजय उवाच ॥ व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ॥ समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवा-
 रितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि निर्जितान् द्यूते पांडवान्मधुसूदनः ॥ त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नक्षंस्येते क्षमां न करिष्यतः ॥ ९ ॥ १० ॥ सहिनुं सोढुं ॥ ११ ॥ शैक्यया शिक्यस्थया भूमिं भित्त्वा पातालं प्रवेक्ष्यतीति भयादंतरिक्षे एव धृतयेत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ पुत्रस्ते त्वया ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रतिसारिणी प्रतीपं सरतीति नीचानुगामिनीत्यर्थः आहरिष्यामि इदानीमेवेति शेषः अत एव प्रार्थना सत्यं मां
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च यत्कथितं राजन्दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ॥ चा-
 रेण विदितं सर्वं तन्मया ऽऽवेदितं च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृतस्तत्र पांडवैर्मधुसूदनः ॥ सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १९ ॥
 अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थोस्तदा गतान् ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगानब्रवीच्च युधिष्ठिरं ॥ २० ॥ या सा समृद्धिः पार्थानामिंद्रप्रस्थे बभूव
 ह ॥ राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्भहीपालान् शस्त्रतेजोभयादितान् ॥ सवंगांगान्सर्पाद्रोडान्सचोलद्राविडांध्रका-
 न् ॥ २२ ॥ सागरानूपकांश्चैव ये च प्रांताभिवासिनः ॥ सिंहलान्बर्बरान् म्लेच्छान्ये च लंका निवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राष्ट्राणि
 शतशः सागरांतिकान् ॥ पल्हवान्दरदान्सर्वान्किरातान् यवनान् शकान् ॥ २४ ॥ हारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान्संधवांस्तथा ॥ जागुडान् राम-
 ठान्मुंडान्स्त्रीराज्यमथ तंगणान् ॥ २५ ॥ केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २६ ॥ सा ते स-
 मृद्धिर्येरात्ता चपला प्रतिसारिणी ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहं ॥ २७ ॥ रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ अक्रूरगदसांबैश्च
 प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८ ॥ धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ॥ २९ ॥ दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्र-
 तियोत्स्यते ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ॥ ३० ॥ धार्तराष्ट्रं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरस-
 मागमे ॥ ३१ ॥ शृण्वत्स्वतेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमाम् सत्यां जनार्दन ॥ ३२ ॥ अमित्रान्मे
 महाबाहो सानुबंधान्हनिष्यसि ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ॥ ३३ ॥ प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययं ॥ तद्धर्मराजवचनं प्र-
 तिश्रुत्य सभासदः ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरंजसा ॥ केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैर्मर्षितं ३५ पांचालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥
 दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितं ॥ ३६ ॥ प्रतिजानीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ये स्म तेऽक्षजितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ॥ मांसांनि
 तेषां स्वादंतो हरिष्यंति वृकद्विजाः ॥ ३७ ॥ पास्यंति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ॥ उत्तमांगानि कर्षंतो यैः कृष्टाऽसि सभातले ॥ ३८ ॥

कुर्विति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समयामासुः समं युक्तमित्याचरुपुः । समशब्दा तदाचष्ट इति णिच् छिष्टि आम् । समयामासुरिति पाठे स्पष्टोऽर्थः
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ अहतलक्षणा अखंडितध्वजाः । आहवलक्षणा इति पाठे आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषामित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ युयुधानः सात्यकिः ॥

तेषां द्रक्ष्यसि पांचालि गात्राणि पृथिवीतले ॥ क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३९ ॥ परिक्लिष्टाऽसि यैस्तत्र यैश्वासि समुपेक्षिता ॥ तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितं ॥ ४० ॥ एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः ॥ सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ॥ पुरस्कृत्योपयास्यति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च प्रद्युम्नसांबौ युयुधानभीमौ ॥ माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः पंचालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥ एतान्सर्वान्लोकवीरानजेयान्महात्मनः सानुबंधान्ससैन्यान् ॥ को जीवितार्थो समरेऽभ्युदीयात्कुद्धान् सिंहान् केसरिणो यथैव ॥ ४४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यन्माऽब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पांडवान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ॥ ध्रुवं कुरूणामयमंतकालो महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४५ ॥ मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा मां ॥ असंशयं भविता युद्धमेतद्भते काले पांडवानां यथोक्तं ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ४४ ॥ समाप्तमिंद्रलोकाभिगमनपर्व ॥ अथ नलोपाख्यानपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ अस्रहेतोरगते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ॥ युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अस्रहेतोरगते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ॥ आवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदाचिदेकांते विविक्त इव शाद्वले ॥ दुःस्वार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ३ ॥ धनंजयं शोचमानाः साश्रुकंठाः सुदुःखिताः ॥ तद्वियोगादितान्सर्वान् शोकः समभिपुष्पुवे ॥ ४ ॥ धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ॥ अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः ॥ अर्जुनः पांडुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६ ॥ यस्मिन्विनष्टे पंचालाः सह पुत्रैस्तथा वयं ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा बहून् क्लेशान् विचिंतयन् ॥ भवन्नियोगाद्वीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किं ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीं ॥ ९ ॥ यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ॥ नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ १० ॥

॥ ४३ ॥ केसरिणः क्रोधेनोच्छ्रितसटान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्षीये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ४४ ॥ अत्रेति ॥ १ ॥ आवसन् आवासं कृतवन्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ पुष्टुवे स्थावितवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ निदेशात् आज्ञातः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अमुं लोकं परलोकं ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अहीनपौरुषा अपि वयं उपप्लुताः कृताः ये बाला मूर्खा दुर्योधनादयस्ते बलिभिः सामंतदत्तैर्धर्मबलवत्तराः कृताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मा नीनशः मा नाशय ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ बालिशः बालवहृथाहठी दीर्घसूत्रश्चिरकारी ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वेदे श्रूयते । विश्वसृजाः संवत्सरशब्दो दिनपरः कृतः अन्य

ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ॥ सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ॥ स्व-
 बाहुविजितां कृत्स्नां प्रशसिम वसुंधरां ॥ १२ ॥ भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ॥ अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्रं धर्मं
 महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि ॥ न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ स क्षत्रधर्मविद्राजा मा-
 धर्म्याग्नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्द्वादशसमा राजन् धार्तराष्ट्राब्रिहन्महि ॥ निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनं ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महा-
 राज जवेनैव महामते ॥ धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशांपते ॥ १७ ॥ सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ॥ दुर्योधनं च कर्णं च यो-
 वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १८ ॥ मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेप्यसि वनं पुनः ॥ एवंकृते न ते दोषा भविष्यन्ति विशांपते ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैस्ता-
 तं कृतं पापमरिंदम ॥ अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमं ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि राजा न बालिशः ॥ अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्ध-
 र्मपरायणः ॥ २१ ॥ निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हंतव्या इति निश्चयः ॥ न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु ध-
 र्मज्ञैरिह दृश्यते ॥ अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ॥ संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कु-
 च्छृतः २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ॥ त्रयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५ ॥ कालो दुर्योधनं हंतुं सानुबन्धम-
 रिंदम ॥ एकाग्रं दृथिवीं सर्वा पुरा राजन्करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतं ॥ प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥
 ॥ २७ ॥ न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ॥ न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चरैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वाग्नौ वनवासमिमं ततः ॥
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः ॥ २९ ॥ यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ॥ अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥

था शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरनधिकारिकं शास्त्रमप्रमाणं स्यात् तावदायुषो लोकेऽदर्शनाच्च कृच्छृत इति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं प्रतिज्ञातं तत् कृच्छृतः कृच्छरपि सद्यो भवति तथा
 हि । त्रिशता प्राजापत्यकृच्छ्रैरेकोऽब्दो भवति एवं मित्रविदेष्टिपवित्रेष्टिमगारेष्टिप्रभृतिभिर्दशदशमाजापत्यस्थाने धर्मशास्त्रे विहिताभिर्द्वादशवार्षिकं व्रतं समापितुं शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥
 पुरा अग्रे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

द्यूतेन घृतार्थं पुनरावह्वयेत् मन्वाहूतोऽप्यहं न गमिष्यामीत्याशंक्याह पुनर्द्यूतमवर्त्तत पूर्वमप्यनुश्रुतस्य कृतत्वात्पुनरपि द्यूतं करिष्यस्येवेत्यर्थः अर्पनेष्यति दूरिकरिष्यति श्रियमिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कक्षं तृणं अभिलक्ष्येति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनृतमिति विश्वसृजां सत्रे संवत्सरशब्दो न कालपरः किंतु पंचपंचाशतस्त्रिदृतः संवत्सराः पंचपंचाशतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्त्तत ॥ भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥ स तथाऽक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ॥ चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ॥ यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मोश्च कृत्स्नशः ॥ ३३ ॥ निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हंतव्य इति निश्चयः ॥ अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनं ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ॥ हनिष्यामि तथा मंदमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ उवाच सांत्वयन् राजा मूर्ध्नु-
पाग्राय पांडवं ॥ ३६ ॥ असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनं ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सह गांडीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वमाभाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ॥ अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मम विद्यते ॥ ३८ ॥ अंतरेणापि कौंतेय निकृतिं पापनिश्चयं ॥ हंता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबंधं सुयोधनं ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ ४० ॥ तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणं ॥ शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्चस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ॥ अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्मभा-
षत ॥ ४२ ॥ अक्षद्यूते च भगवन् धनं राज्यं च मे हृतं ॥ आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ॥ भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ४४ ॥ पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणं ॥ प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितं ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ॥ अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूत-
प्रभृति शंसतां ॥ अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिंतयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गांडीवधन्वनि ॥ विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवं ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतं ॥ प्रियवादिनमधुद्रं दयायुक्तमतंद्रितः ॥ ४९ ॥

पंचदशा इत्यादिश्रुतौ संवत्सरपदस्य त्रिवृदादिशब्दसामानाधिकरण्यादहःशब्दवाच्यक्रतुपरत्वं दृष्टं अतः संवत्सरशब्दो दिनपर इति प्रवादमात्रं पंचपंचाशत इति पंचाशदधिकं शतद्वय-
मुच्यते । न हि कालेन कर्त्तव्यं व्रतं कर्मणा समापयितुं शक्यमिति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अत्रैवार्थे सत्यं सर्वथा न त्याज्यमिति भाख्यायिकाद्वारा भीमसेनं बोधयितुं राज्ञा बृहदश्वः प्रवर्त्यते अस्ति राजा मया कश्चिदित्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ॥ भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा क्वचित् ॥ न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥
 बृहदश्व उवाच ॥ ॥ यद्ववीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ॥ अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पांडव ॥ ५१ ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि
 शुश्रूषसेऽनघ ॥ यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ॥ इ-
 मामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवं ॥ ५३ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ यस्त्वत्तो दुःखिततरो
 राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ॥ तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निकृत्या
 जितो राजा पुष्करेणेति न श्रुतं ॥ बनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ५६ ॥ न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बांधवाः ॥ वने
 निवसतो राजन् शिष्यंते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ॥ ब्रह्मकल्पैर्द्विजाद्र्यैश्च तस्मान्नाहंसि शोचितुं ॥ ५८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ॥ चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभा-
 स्ते आ० नलोपाख्यानप० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ॥ उपपन्नो
 गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठन्मनुजेंद्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ॥ उपगुपारि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो
 निषधेषु महीपतिः ॥ अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेंद्रियः ॥ रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
 दिव मनुः स्वयं ॥ ४ ॥ तथैवासीद्विदग्धेषु भीमो भीमपराक्रमः ॥ शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुस-
 माहितः ॥ तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दिमनो नाम भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ॥ महिष्या सह राजेंद्र सत्कारेण सुवर्च-
 सं ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ॥ कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८ ॥

पुष्करेण राज्ञा ॥ ५६ ॥ शिष्यंते अवशिष्टाः कालस्त्वविवक्षितः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४ ॥ आ-
 सीदिति उपपन्नो युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ सौदामनी प्रावृषेण्यमेघसंबंधिनी सुष्टु जगतो जीवनं ददति ते सुदामानो मेघास्तेषां समूहः सौदामनः प्रावृट्कालस्तत्संबंधिनी सा हि अत्यंतं द्योतमाना भ

दमयंति दमं दातं दमनं च सुवर्चसं ॥ उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयंती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ॥ सौभाग्येन च
लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतं ॥ शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥ तत्र स्म रा-
जते भैमी सर्वाभरणभूषिता ॥ सखीमध्येऽनवद्यांगी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ न देवेषु ॥ न यक्षेषु
तादृशूपवती कचित्र ॥ १३ ॥ मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवा श्रुता ॥ चित्तप्रसादनी बाला देवानामपि सुंदरी ॥ १४ ॥ नलश्च नरशार्दूलो
लोकैकैष्वप्रतिमो भुवि ॥ कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयं ॥ १५ ॥ तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ॥ १६ ॥ नैषधस्य समीपे तु दमयंतीं
पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ॥ अन्योन्यं प्रति कौतिय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥ अशक्रुवन्नलः कामं तदा
धारयितुं हृदा ॥ अंतः पुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् ॥ वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षि-
णं ॥ १९ ॥ ततोऽंतरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ॥ हंतव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियं ॥ २० ॥ दमयंतीसकाशे त्वां कथयिष्या-
मि नैषध ॥ यथा त्वदन्धं पुरुषं न सा संस्रयति कर्हिचित् ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ॥ ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्त-
तः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरीं गत्वा दमयंत्यास्तदांतिके ॥ निपेतुस्ते गरुत्मंतः सा ददर्श च तान्द्रुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिग-
णावृता ॥ हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वस्मागोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विसृष्टपुः सर्वतः प्रमदावने ॥ एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान्समुपाद्रवन्
॥ २५ ॥ दमयंती तु यं हंसं समुपाधावदंतिके ॥ स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयंतीमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयंति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ॥
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २७ ॥ कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयं ॥ तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ॥
॥ २८ ॥ सफलं ते भवेजन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ वयं हि देवगंधर्वमनुष्यैरगराक्षसान् ॥ २९ ॥

वतीति प्रसिद्धं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मूर्तिमान् शरीरी ॥ १५ ॥ प्रशशंसुः वार्त्ताहरा इति शेषः ॥ १६ ॥ हृच्छयः कामः ॥ १७ ॥ १८ ॥ जातरूपपरिष्कृतान् सुवर्णपक्षान् ॥ १९ ॥
अंतरिक्षगः खगः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गरुत्मंतः पक्षवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ संग्रामः कामयुद्धं सुरतमित्यर्थः संगम इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्या० नै० भा० त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ दमयंतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जडुः ज्ञातवत्यः

दृष्टवंतो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ॥ ३० ॥ विशिष्टया विशिष्टेन संग्रामो गुणवान्भवेत् ॥ एवमुक्ता तु हंसेन दमयंती विशांपते ॥ ३१ ॥ अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ॥ तथेत्युक्त्वाऽडजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ॥ पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानप० हंसदमयंतीसंवादे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ॥ ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चितापरा दीना विवर्णवदना कृशा ॥ बभूव दमयंती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ॥ पांडुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं विंदति कर्हिचित् ॥ न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जङ्गुरिगितैः ॥ ततो विदर्भपतये दमयंत्याः सखीजनः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयंतीं नरेश्वरे ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयंतीं सखीगणात् ॥ ६ ॥ चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ॥ ७ ॥ सै समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनां ॥ अपश्यदात्मना कार्यं दमयंत्याः स्वयंवरं ॥ ८ ॥ स सन्निमंत्रयामास महीपालान्विशंपतिः ॥ अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयंत्याः स्वयंवरं ॥ अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्त्यश्वरथवोषेण पूरयंतो वसुंधरां ॥ विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनां ॥ यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ॥ अटमानौ महात्मानाविंद्रलोकमितो गतौ ॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ॥ देवराजस्य भवनं विविशति सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावर्चयित्वा मववा ततः कुशलमव्ययं ॥ पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतभीश्वर ॥ लोके च मववन्कृत्स्ने नृपाः कुशालिनो विभो ॥ १६ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ॥ धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिमः ॥ १७ ॥

इंगितैः अभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः ॥ ५ ॥ नरेश्वरे नलनिमित्तं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सन्निमंत्रयामास आमंत्रितवान् अनुभूयतां प्रेक्षयतां भवद्भिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ महीक्षितः पृथ्वीश्वराः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विगतो विनष्टः दमयंतीं प्राप्स्याम इति संकल्पो येषां ॥ २९ ॥ ३० ॥

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छंत्यपराङ्मुखाः ॥ अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि ता-
नहं ॥ आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ ॥ शृणु मे मघवन् येन
न दृश्यंते महीक्षितः ॥ २० ॥ विदर्भराज्ञो दुहिता दमयंतीति विश्रुता ॥ रूपेण समतिक्रांता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २१ ॥ तस्याः स्वयंवरः
शक्र भविता नचिरादिव ॥ तत्र गच्छंति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२ ॥ तां रत्नभूतां लोकास्य प्रार्थयंतो महीक्षितः ॥ कांक्षंति स्म विशे-
षेण बलवृत्रनिपूदन ॥ २३ ॥ एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साम्रिकाः ॥ आजगमुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २४ ॥ ततस्ते शुश्रुवुः
सर्वे नारदस्य वचो महत् ॥ श्रुत्वैव चाब्रुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५ ॥ ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ॥ विदर्भानभिजगमुस्ते
यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६ ॥ नलोऽपि राजा कौतेय श्रुत्वा राज्ञां समागमं ॥ अभ्यगच्छद्ददीनात्मा दमयंतीमनुव्रतः ॥ २७ ॥ अथ देवाः
पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितं ॥ साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविं ॥ तस्थुर्विग-
तसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २९ ॥ ततोऽतरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ॥ अब्रुवन्नेषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ ३० ॥ भोभो
निषधराजेंद्र नल सत्यव्रतो भवान् ॥ अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपा-
ख्यानपर्वणि इंद्रनारदसंवादे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ॥ अथै-
तान्परिप्रच्छ कृतांजलिरुपस्थितः ॥ १ ॥ कैवै भवंतः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ॥ किंच तद्वो मया कार्यं कथयध्वं यथातथं ॥ २ ॥ एवमु-
क्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत ॥ अमरान्वै निबोधास्मान्दमयंत्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिंद्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपां पतिः ॥ शरीरांतकरो नृणां
यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतानस्मान्दमयंत्यै निवेदय ॥ लोकपाला महेन्द्राद्याः समायांति दिदृक्षवः ॥ ५ ॥ प्राप्तुमिच्छंति देवास्त्वां
शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७ ॥
॥ ३१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ तेभ्य इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एकार्थमेकप्रयोजनं ययमिवाहमपि
दमयंतीं प्रार्थयामोत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति अदर्शनशक्तिस्तुभ्यं दत्तेति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ धर्षिता अभिभूताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ॥ परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमंतु महेश्वराः ॥ ८ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मा-
सु नैषध ॥ न करिष्यसि कस्मात्त्वं ब्रज नैषध माचिरं ॥ ९ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स देवैस्तेनैषधः पुनरब्रवीत् ॥ सुरक्षितानि
वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयंत्या निवेशनं ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र
वैदर्भी सखीगणसमावृतां ॥ देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीं ॥ १२ ॥ अतीव सुकुमारांगीं तनुमध्यां सुलोचनां ॥ आक्षिपंतीमिव
प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीं ॥ सत्यं चिकीर्षिमाणस्तु धारयामास हृच्छयं ॥ १४ ॥ ततस्ता
नैषधं दृष्ट्वा संभ्रांताः परमांगनाः ॥ आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ॥ न चै-
नमभ्यभाषंत मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ अहोरूपमहोकांतिरहोर्धैर्यं महात्मनः ॥ कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गंधर्वो वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न
तास्तं शक्नुवंति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ॥ तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वरांगनाः ॥ १८ ॥ अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥
दमयंती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्वानवद्यांग मम तदृच्छयवर्धन ॥ प्राप्तोऽस्यमखदीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥
कथमागमनं चेह कथं चासि नलक्षितः ॥ सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ ॥
॥ नल उवाच ॥ ॥ नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतं ॥ २२ ॥ देवास्त्वां प्राप्नुमिच्छंति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ तेषामन्यतमं देवं प-
तिं वरय शोभने ॥ २३ ॥ तेषामिव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ॥ प्रविशंतं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २४ ॥ एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः
सुरसत्तमैः ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये
पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ॥ प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं क-
रवाणि ते ॥ १ ॥ अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ॥ तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० न० ॥ भारतभा० पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ सेति यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्वेति संबंधः प्रणयस्व परिणयस्व
मामिति शेषः ॥ १ ॥ विश्रब्धं सविश्वासं यथास्यात्तथा प्रणयं परिणयनं विवाहं ॥ २ ॥

हंसाना वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ॥ त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भजमाना मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ॥
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थायै तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनां ॥ न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्त्ततां ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमुच्छति ॥ त्रा-
हि मामनवद्यां विरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥ विरजांसि च वासांसि दिव्यांश्चित्राः स्रजस्तथा ॥ भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुंक्ष्व
वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ॥ हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिं ॥ ९ ॥ यस्य दंडभयात्सर्वे भूतग्रामाः समा-
गताः ॥ धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिं ॥ १० ॥ धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनं ॥ महेंद्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिं ॥ ११ ॥
क्रियतामविशंकेन मनसा यदि मन्यसे ॥ वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा दमयंवी वचोऽब्रवीत् ॥ समा-
हुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३ ॥ देवैर्भ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ॥ वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १४ ॥
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृतांजलिं ॥ दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयतां ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ॥ परार्थे
यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि अविता ततः ॥ एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयतां ॥ १७ ॥
ततो बाष्पाकुलां वाचं दमयंती शुचिस्मिता ॥ प्रत्याहरंती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ॥ ये-
न दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९ ॥ त्वं चैव हि नरेश्वर देवाश्चंद्रपुरोगमाः ॥ आयांतु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २० ॥ ततो-
ऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ॥ वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशांपते ॥ आजगा-
म पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तमपश्यंस्तथायांतं लोकपाला महेश्वराः ॥ दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तांतं सर्वमेव तं ॥ २३ ॥ कच्चि-
दृष्टा त्वया राजन् दमयंती शुचिस्मिता ॥ किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥ नल उवाच ॥ भवद्भिरहमादिष्टो दमयंत्या नि-
वेशनं ॥ प्रविष्टः सुमहाकक्षं दंडिभिः स्थविरैर्वृतं ॥ २५ ॥

सन्निपातिताः भेलिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ध्॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रविशंतं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ॥ २६ ॥ सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ॥ वि-
स्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ॥ मामेव गतसंकल्पा वृणति सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥
अब्रवीच्चैव मां बाला आयांतु सहिताः सुराः ॥ त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९ ॥ तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ॥ एवं
तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतं ॥ मया ऽशेषे प्रमाणं तु भवंतस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्री-
महाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानप० नलकर्तृकदेवदूत्ये षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ध्॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ अथ
काले शुभे प्राप्ते त्रिधौ पुण्ये क्षणे तथा ॥ आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा दृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ॥ त्व-
रिताः समुपाजग्मुर्दमयंतीमभीप्सवः ॥ २ ॥ कनकस्तंभरुचिरं तोरणेन विराजितं ॥ विविशुस्ते नृपा रंगं महासिंहा इवाचलं ॥ ३ ॥ तत्रासनेषु
विविधेष्वर्षासीनाः दृथिवीक्षितः ॥ सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुंडलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव ॥ संपूर्णां पुरुषव्याघ्रै-
र्व्याघ्रिर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स्म पीना दृश्यंते बाहवः परिघोपमाः ॥ आकारवर्णसुश्लक्षणाः पंचशीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशांतानि चारुणि
सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ॥ मुखानि राज्ञां शोभंते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७ ॥ दमयंती ततो रंगं प्रविवेश शुभानना ॥ मुष्णंती प्रभया राज्ञां चक्ष-
पि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनां ॥ तत्रतत्रैव सक्ताऽभून् चचाल च पश्यतां ॥ ९ ॥ ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां
नामसु भारत ॥ ददर्श भैमी पुरुषानपंच तुल्याकृतीनिह ॥ १० ॥ तान्समर्क्ष्य ततः सर्वात्रिविंशेषाकृतीन् स्थितान् ॥ संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजा-
नान्नलं नृपं ॥ ११ ॥ यं यं हि दृदशे तेषां तं तं मेने नलं नृपं ॥ सा चितयंती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि देवान् जानीयां क-
थं विद्यां नलं नृपं ॥ एवं संचितयंती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिंगानि तर्कयामास भारत ॥ देवानां यानि लिंगानि स्थवि-
रेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥ तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ॥ १५ ॥

मुष्णंती हरंती ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मनुष्याः सस्वेदाः सनिमेषा म्लायमानस्रजः सरजस्का भूमिस्पृशः देवास्तद्विपरीताः हृषितस्रजश्च ते रजोहीनाश्चेति समा-
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥ देवेभ्यः प्रांजलिर्भूत्वा वेदमानेदमब्रवीत् ॥ हंसानां
 वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशंतु मे ॥ १७ ॥ मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहं ॥ तेन सत्येन वि-
 बुधास्तमेव प्रदिशंतु मे ॥ १८ ॥ यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशंतु मे ॥ १९ ॥ यथेदं व्रतमार-
 ब्धं नलस्याराधने मया ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशंतु मे ॥ २० ॥ स्वं चैव रूपं कुर्वतु लोकपाला महेश्वराः ॥ यथाऽहमभिजानीयां पुण्य-
 श्लोकं नराधिपं ॥ २१ ॥ निशम्य दमयंत्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितं ॥ निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२ ॥ मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं
 च नैषधे ॥ यथोक्तं चाक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३ ॥ साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ हृषितस्रग्रजोहीनान् स्थितान-
 स्पृशतः क्षितिं ॥ २४ ॥ छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २५ ॥ सा समीक्ष्य तु तान्दे-
 वान्पुण्यश्लोकं च भारत ॥ नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पांडव ॥ २६ ॥ विलज्जमाना वस्त्रांतं जग्राहायतलोचना ॥ स्कंधदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं प-
 रमशोभनां ॥ २७ ॥ वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः २८ ॥ देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति
 भारत ॥ विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपं ॥ २९ ॥ दमयंतीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ॥ आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ३० ॥
 यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ॥ तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतं ॥ ३१ ॥ यावच्च मे धरष्यिति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ता-
 वत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ३२ ॥ दमयंती तथा वाग्भिरभिनंद्य कृतांजलिः ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ॥ ३३ ॥
 तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ॥ ३४ ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ प्रत्यक्षदर्श-
 नं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभां ॥ ३५ ॥ नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वांछति नैषधः ॥ ३६ ॥ लोका-
 नात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिं ॥ ३७ ॥

सः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यद्यस्मान्मां भजसि तस्मात्ते तव वचने रतमित्येतत् विद्धि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आत्मभवमात्मन आविर्भाव
 ॥ ३६ ॥ अन्नरसं यादृशे तादृशेऽप्यन्ने विशिष्टरसवत्तां ॥ ३७ ॥

भावं सत्तां मिथुनमेकैकेन द्वयं द्वयमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुभूय दृष्ट्वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ उष्य वासं कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि

अपां पतिरपां भावं यत्र वांछति नैषधः ॥ स्रजश्चोत्तमगंधाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८ ॥ वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ॥ ३९ ॥ दमयंत्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतं ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ॥
 ४० ॥ विवाहं कारयामास दमयंत्या नलस्य च ॥ उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ॥ ४१ ॥ भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्व-
 कं ॥ अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ॥ ४२ ॥ रेमे सह तया राजन् शच्येव बलवृत्रहा ॥ अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशु-
 मानिव ॥ ४३ ॥ अरंजयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ॥ ४४ ॥ अन्यैश्च बहुभिर्धोमान् क्रतुभि-
 श्चाप्तदक्षिणैः ॥ पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ४५ ॥ दमयंत्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ जनयामास च ततो दमयंत्यां महामनाः ॥
 इंद्रसेनं सुतं चापि इंद्रसेनां च कन्यकां ॥ ४६ ॥ एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ॥ ररक्ष वसुसंपूर्णो वसुधाधिपः ॥ ४७ ॥ ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयंतीस्वयंवरं सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ वृते तु नै-
 षधे भैम्या लोकपाला महौजसः ॥ यांतो ददशुरायांतं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ॥ द्वापरेण स-
 हायेन कले ब्रूहि कयास्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयंत्याः स्वयंवरं ॥ गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतं ॥ ३ ॥ तमब्र-
 वीत्प्रहस्येंद्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ॥ वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ॥ देवानामंत्र्य
 तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥ देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविंदत ॥ तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दंडधारणं ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु क-
 लिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ॥ अस्माभिः समनुज्ञाते दमयंत्या नलो वृतः ॥ ७ ॥ का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपं ॥ यो वेद धर्मानां वि-
 लान् यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥

नैलकंठीये भारतमावर्दीपे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एवं देवेभ्यो लब्धवरस्य रूपौदार्यादिमतो दमयंतीलाभजं सुखमुक्त्वा तस्यैव संप्रति दुर्धस्रनजामापदं वक्तुमुपक्रमते
 वृते तु नैषधे इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निर्वृत्तः समाप्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ यस्मिन्निति दाक्ष्यं नित्योत्साहः सत्यमिति पाठे यथार्थभाषणं धृतिर्वाङ्मनः कायानामवसादप्राप्तौ तदुत्तंभनार्थं यत्नविशेषो मनोधर्मः ज्ञानं शब्दतोऽर्थतश्च तपः स्वयमर्निष्ठा शौचं बाह्यं मृज्जलादिजमाम्यन्तरं भावशुद्धिः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः शमो मनोनिग्रहः ध्रुवाणि विघ्नैरप्यबाध्यानि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकटीये भा-

योऽधीति चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपंचमान् ॥ नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ९ ॥ यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ॥ ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रि लोकपालसमे नृपे ॥ १० ॥ एवंपुं नलं यो वै कामयेच्छापितुं कले ॥ आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११ ॥ एवंपुं नलं यो वै कामयेच्छापितुं कले ॥ कृच्छ्रे स नरके मजेदगाधि विपुले न्हदे ॥ एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ १२ ॥ ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ॥ संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १३ ॥ भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ॥ त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६४ ॥ एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ॥ आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमंतरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरं ॥ अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरं ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैषधः ॥ अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ॥ गत्वा पुष्करमाहिदेमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४ ॥ अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ॥ निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपं ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ॥ कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ॥ दीव्यावैत्यब्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न च क्षमे ततो राजा समाव्हानं महामनाः ॥ वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससां ॥ आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९ ॥ तमक्षमदसंमतं सुहृदां न तु कश्चन ॥ निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिंदमं ॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मंत्रिभिः सह भारत ॥ राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरं ॥ ११ ॥

रतभावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६४ ॥ एवमिति समयं संकेतं ॥ १ ॥ २ ॥ अन्वास्त उपासितवान् सोऽस्तेस्मेति पाठे स उपास्ते स्मेत्यर्थः आर्षः संधिः ॥ ३ ॥ स कलिः नलं समाविश्य रूपांतरेण पुष्करं चाब्रवीत् दीव्य द्यूतं कुरु ॥ ४ ॥ ५ ॥ साहाय्यमेवाह कलिश्चेति गवां वृषः अत्र गोशब्दो लक्षितलक्षणयाऽक्षशब्दवाच्येषु पाशेषु वर्तते वृषः श्रेष्ठः पाशश्रेष्ठो भूत्वा ॥ ६ ॥ वृषेणाक्षमुख्येन ॥ ७ ॥ पणकालं द्यूतकालं ॥ ८ ॥ यानेषु युग्यं युगवहं रथादि तस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ नायमस्ति नष्टोऽयमित्यर्थः पुण्यः पावनः श्लोको यशो यस्य अजीयते जितः ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीये ए

ततः सूत उपागम्य दमयंत्यै न्यवेदयत् ॥ एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ॥ अ-
मृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कार्ष्णिता ॥ उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४ ॥
राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ॥ मंत्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ तां तथा रुचि-
रापांगीं विलपंतीं तथाविधां ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ॥ ततस्ते मंत्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्ती-
ति दुःखार्ता ब्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥ इति श्रीम-
हाभारते आरण्यके पर्वणि नल्योपाख्यानपर्वणि नलद्यूते एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ दमयंती ततो
दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपं ॥ उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसं ॥ १ ॥ भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ॥ चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थि-
वं प्रति ॥ २ ॥ सा शंकमाना तत्पापं चिकीर्षिती च तत्प्रियं ॥ नलं च हुतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचा-
रिकां ॥ हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषितां ॥ ४ ॥ बृहत्सेने व्रजामात्यानाग्य नलशासनात् ॥ आचक्ष्व यद्धृतं दिव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥
॥ ५ ॥ ततस्ते मंत्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनं ॥ अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नलमाव्रजन् ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुप-
स्थिताः ॥ न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनंदत ॥ ७ ॥ वाक्यमप्रतिनंदतं भर्तारमभिधीक्ष्य सा ॥ दमयंती पुनर्वेश्म ब्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
निशम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ॥ नलं च हुतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९ ॥ बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्पेयं नलशासनात् ॥
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितं ॥ १० ॥ बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयंत्याः प्रभाषितं ॥ वाष्पेयमानयामास पुरुषैरासकारिभिः ॥ ११ ॥
वाष्पेयं तु ततो भैमी सांत्वयच्छक्षणा गिरा ॥ उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिदिता ॥ १२ ॥ जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा
त्वयि ॥ तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

कोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ दमयंतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विनशोद्विनश्येत् नल इति शेषः ॥ १८ ॥ मिथुनं कुमारीं कुमारं च कुंडिनं भीमस्य नगरं ॥ १९ ॥ २० ॥ मुख्यशो मुखयेषु मुखयेषु ॥ २१ ॥ वाहिना

यथायथा हि मृपतिः पुष्करैणैव जीयते ॥ तथातथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १४ ॥ तथा च पुष्करस्याक्षाः पतंति वशवर्तिनः ॥ तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ॥ ममापि च तथा वाक्यं नाभिनंदति मोहितः ॥ १६ ॥ नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ यत्तु मे वचनं राजा नाभिनंदति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ॥ न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा मनोजवान् ॥ इदमारोप्य मिथुनं कुंडिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यंदनं तथा ॥ अर्थांश्चैवान्यथाकामं वस वाऽन्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयंत्यास्तु तद्वाक्यं वाष्पण्यो नलसारथिः न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २१ ॥ तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ॥ ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ हयास्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तं ॥ इंद्रसेनां च तां कन्यामिंद्रसेनं च बालकं ॥ २३ ॥ आमंत्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपं ॥ अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ॥ भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कुंडिनं प्रति कुमारकुमारीप्रस्थापने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ततस्तु याति वाष्पण्ये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ॥ पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १ ॥ हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ॥ द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयंत्येका सर्वमन्यजितं मया ॥ दमयंत्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करैणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ॥ व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ॥ उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥ एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ॥ निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियं ॥ ६ ॥ दमयंत्येकवस्त्राऽथ गच्छंतं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥

अश्वरथेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ अटमानो वेतनार्थो पर्यटन् ॥ २४ ॥ भृतिं वेतनं ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंडीये भारतभावदीपे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ तत इति ॥ १ ॥ प्रतिपाणः पणनीयं द्रव्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तया सार्धं बाह्यतः बहिः ॥ ७ ॥

पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ॥ नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्दध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ॥ पौरा
 न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो नसत्कृतः ॥ त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः
 क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ॥ प्रातिष्ठत ततो राजा दमयंती तमन्वगात् ॥ ११ ॥ क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ॥ अपश्यच्छ-
 कुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिंतयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ॥ अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥
 ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ॥ तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतंतः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलं ॥ दृ-
 ष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखं ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासोजिहीर्षिवः ॥ आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥
 ॥ १६ ॥ तान्समीपगतानक्षानात्मानं च विवाससं ॥ पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयंतीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्वर्यात् प्रच्युतोऽह-
 मनिंदिते ॥ प्राणयात्रां न विदेयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥ १८ ॥ येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ॥ इमे ते शकुना भूत्वा वासो
 भीरु हरंति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ॥ भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥ एते गच्छंति बहवः पं-
 थानो दक्षिणापथं ॥ अवंतीमृक्षवंतं च समतिक्रम्य पर्वतं ॥ २१ ॥ एष विंध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ॥ आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमू-
 लफलान्विताः ॥ २२ ॥ एष पंथा विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ॥ अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नलो रा-
 जा दमयंतीं समाहितः ॥ उवाचासकृदार्यो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २४ ॥ ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ॥ उवाच दमयंती
 तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ उद्वेजते मे हृदयं सीदित्यंगानि सर्वशः ॥ तव पार्थिव संकल्पं चिंतयंत्याः पुनःपुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्र-
 व्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितं ॥ कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २७ ॥ श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य चिंतयानस्य तत्सुखं ॥ वने घोरं महारा-
 ज नाशयिष्याम्यहं क्लमं ॥ २८ ॥ न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतं ॥ औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २९ ॥ ॥ नल उ-
 वाच ॥ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयंति सुमध्यमे ॥ नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजं ॥ ३० ॥

॥ ८ ॥ तस्य नलस्य ॥ ९ ॥ नगराभ्यासे नगरसमीपे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अलमत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अपकृष्टेन कलिकर्षितेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यद्यपि पूजयिष्यति तथापि त्वं सुखं नो वत्स्यसि न वासं करिष्यसि भ्वश्रुगृहवासस्य नीचतावहत्वात् ॥ ३६ ॥

न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शंकरे ॥ त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३७ ॥ ॥ दमयंत्युवाच ॥ यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहच्छसि ॥ तत्किमर्थं विदर्भाणां पंथाः समुपदिश्यते ॥ ३८ ॥ अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ॥ चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३९ ॥ पंथानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ॥ अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ४० ॥ यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन् ब्रजेदिति ॥ सहिताविव गच्छावो विदर्भान् यदि मन्यसे ॥ ४१ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ॥ तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ४२ ॥ ॥ इ०म०भा०आरण्यकेप०नलोपाख्यानप०नलवनयात्रायामेकमष्टितमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ नल उवाच ॥ यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ॥ न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ ४५ ॥ कथं समृद्धौ गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ॥ परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ ४६ ॥ इति ब्रुवन्नलो राजा दमयंतीं पुनःपुनः ॥ सांत्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृतां ॥ ४७ ॥ तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४८ ॥ तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ॥ वैदर्भ्यां सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ४९ ॥ स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पांसुगुंठितः ॥ दमयंत्या सह श्रांतः सुष्वाप धरणीतले ॥ ५० ॥ दमयंत्यापि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ॥ सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ५१ ॥ सुप्तायां दमयंत्यां तु नलो राजा विशांपते ॥ शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथापुरा ॥ ५२ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ॥ वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिंतामुपेयिवान् ॥ ५३ ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ॥ किं न मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ५४ ॥ मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ॥ मद्विहीनात्विद्यं गच्छेत्कदा चित्स्वजनं प्रति ॥ ५५ ॥ मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ॥ उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विंदेतापि सुखं क्वचित् ॥ ५६ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ॥ उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयंत्या नराधिप ॥ ५७ ॥

इत्यारण्य०नै०भा०एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ एतदेव समर्थयन्नल उवाच यथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पाठांतरे उपोषतुः उपेत्य वासं चक्रतुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ विकटः कटस्तृणासनं तद्रहितः अत एव पांसुगुंठितः ॥ ६ ॥ ७ ॥ परिध्वंसं कलिना वस्त्रापहरणादिक्लेशं ॥ ८ ॥ जनस्य परिशेषाद्भार्याया एव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ दमयंत्यां विषये न्यवर्त्तत निवृत्तासतीविसर्जनेऽभूदिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निवस्य परिधाय ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ॥ यशस्विनी महाभागा मद्भक्त्यं पतिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयंत्यां न्यवर्त्तत ॥ कलिना दुष्टभावेन दमयंत्या विसर्जने ॥ १५ ॥ सोऽवसन्नतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रतां ॥ चिंतयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्त्तनं ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तयं न च बुद्धयेत मे प्रिया ॥ विचिंत्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १७ ॥ परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ॥ आसमाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमं ॥ १८ ॥ तेनार्धं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ॥ सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्गतचेतनां ॥ १९ ॥ ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभां ॥ दमयंतीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियां ॥ सेयमद्य सभामध्ये शीते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥ इयं वस्त्रावकर्त्तेन संवीता चारुहासिनी ॥ उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ॥ चरिष्यति वने घोरं मृगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनौ समरुद्गणौ ॥ रक्षंतु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ कलिनाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥ गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ॥ आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ॥ दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥ अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ॥ सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ॥ जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयंतीपरित्यागे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ४३ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ अपक्रांति नले राजन्दमयंती गतच्छमा ॥ अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्यमाना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता ॥ प्राक्रोशदुःखैः संत्रस्ता महाराजिति नैषधं ॥ २ ॥ हानाथ हामहाराज हास्वामिन्कि जहासि मां ॥ हा हताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ॥ ३ ॥ ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ॥ कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥ विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके० नै० भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ध्रु अपेति ॥ १॥ २॥ ३॥ तथासत्यं यत्स्वयंवरे उक्तं त्वां न त्यक्ष्यामीति ॥ ४॥ अनपक्रते अयकाराभावे ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शोचिषि शोचामि ॥ ११ ॥ १२ ॥ मन्युना शोकेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालं शपति यस्येति अभिशापात् दृथाद्वेषात् नो दुःखात् अस्मत्संबंधि

वन-३

अ०६३

आ०श्लो०

२३७८

॥ ६७ ॥

शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मयि नरेश्वर ॥ यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ॥
यत्र कांता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ७ ॥ पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ॥ भीताऽहमतिदुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे
दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ॥ आचार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९ ॥ नृशंसं बत राजेंद्र यन्मामेवंगतामिह ॥ विलपंती
समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ॥ कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥
कथं नु राजंस्त्वपितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥ सायान्हे दृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा तीव्रशोकात्ता प्रदीप्तैव च मन्युना ॥
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३ ॥ मुहुररुपतते बाला मुहुः पतति विव्हला ॥ मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥
अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विव्हला ॥ उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विंदति नैषधः ॥
तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमप्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥ अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलं ॥ तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकां ॥
॥ १७ ॥ एवं तु विलपंती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ॥ अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥ उन्मत्तवद्व्रीमसुता विलपंती इतस्ततः ॥
हाहा राजन्निर्तिमुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रंदमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीं ॥ करुणं बहु शोचंतीं विलपंतीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥ सह-
साऽभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्तिनीं ॥ जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ॥ ना-
त्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधं ॥ २२ ॥ हानाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ॥ ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावासि ॥ २३ ॥
कथं भविष्यसि पुनर्मीमनुस्मृत्य नैषध ॥ कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४ ॥ पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेत्तो धनानि च ॥
श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ॥ कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनव ॥ २५ ॥ ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ आ-
क्रंदमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६ ॥

दुःखात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वाशतीं क्रोशंतीं ॥ २० ॥ ग्राह' सर्पः अजगरः तद्वत्स्थूलः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बुद्धिलाभादुर्ध्वं मां विना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ विशस्य विदार्य ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अरालानि कुटिलानि शोभमानानि वा पक्ष्माणि नयनप्रांतकेशा ययोस्तादृशे नयने यस्या इति तथा ॥ ३३ ॥

तां तु दृष्ट्वा तथाग्रस्तासुरगेणायतेक्षणां ॥ त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः ॥ २७ ॥ मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ नि-
र्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८ ॥ मौक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥
॥ २९ ॥ कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनं ॥ कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि ॥ ३० ॥ दमयंती तथा तेन पृच्छयमाना
विशांपते ॥ सर्वमेतद्यथाष्टतमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१ ॥ तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधरां ॥ सुकुमारानवद्यांगीं पूर्णचंद्रनिभाननां ॥
॥ ३२ ॥ अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीं ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥ ३३ ॥ तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको
मृदुपूर्वया ॥ सांत्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ॥ ३४ ॥ दमयंत्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ॥ तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालिव मन्यु-
ना ॥ ३५ ॥ स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ दुर्धर्षो तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६ ॥ दमयंती तु दुःखार्ता पतिराज्यविना-
कृता ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रुषाऽन्विता ॥ ३७ ॥ यद्यहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिंतये ॥ तथाऽयं पततां क्षुद्रो परासुर्मृगजीव-
नः ॥ ३८ ॥ उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ॥ व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अजगरस्तदमयंतीमोचने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे
कमलेक्षणा ॥ वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितं ॥ १ ॥ सिंहद्वीपिरुख्याप्रमहिषर्क्षगणैर्युतं ॥ नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितं ॥
॥ २ ॥ शालवेणुधवाश्वत्थातिंदुकेंगुदकिंशुकैः ॥ अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यंदनैश्च सशालमलैः ॥ ३ ॥ जंबवाम्रलोध्रखदिरसालेवत्रसमाकुलं ॥ पद्मका-
मलकप्लक्षकंदबोदुंबरावृत्तं ॥ ४ ॥ बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलं ॥ प्रियालतालखर्जूरहरितकिबिभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुशतैर्न-
द्धान् विविधानपि चाचलान् ॥ निकुंजान्परिसंघुष्टान् दरीश्वान्द्रुतदर्शनाः ॥ ६ ॥

॥ ३४ ॥ मन्युना क्रोधेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पतिराज्यविनाकृता पत्या राज्येन च रहिता अतीतवापकथे वाचाप्यनिवार्ये सति काले धूम्रवर्णे व्याधे ॥ ३७ ॥ परासुर्गतप्राणः ॥ ३८ ॥
व्यसुर्विगतप्राणः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारत भा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सेति प्रतिभयं भीषणं झिल्लिकातीक्ष्णशब्दः पतंगविशेषः ॥ १॥२॥३॥४॥५॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ सा बहून् भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्वलानि गिरिकूटानि सर्वशः ॥
सरितो निर्झरांश्चैव ददृशाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥ यूथशो ददृशे चात्र विदुर्भाधिपनंदिनी ॥ महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेज-
सा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ॥ वैदुर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ १० ॥ नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ॥
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदुर्भर्तनया राजन् विललाप सुदुःखिता ॥ भर्तृशोकपरीतांगी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२ ॥
॥ दमयंत्युवाच ॥ व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप ॥ क्व नु राजन् गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतु-
भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्त्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ॥ स्मर्त्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थि-
वर्षभ ॥ १५ ॥ यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ॥ मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो वेदाः सांगोपांगाः सविस्त-
राः ॥ स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥ तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ॥ उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८ ॥
हावीर नल नामाहं नष्टा किल तवानव ॥ अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ कर्षयत्येषमां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ॥ अ-
रण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीः सदा ॥ तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप
॥ २१ ॥ उन्मत्तां विलपंतीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ॥ ईप्सितामीप्सितोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृशां दुर्नां विवर्णां च मलिनां
वसुधाधिप ॥ वस्त्रार्थप्राप्तमैकां विलपंतीमनाथवत् ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ॥ न मानयसि मामार्य रुदंतीमरिकर्शनी ॥
॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ॥ दमयंत्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसंपन्न चारुसर्वांगशोभन ॥
नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्मिन्महावोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ॥ २७ ॥
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ ममशोकविवर्धन ॥ कं नु पृच्छामि दुःखात्तां त्वदर्थं शोककर्शिता ॥ २८ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ परन्तूहाः शत्रुसैन्यानि । परव्यसनेति पाठे परेषां दुःखस्य नाशनं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कच्चिदृष्टस्त्वयाऽऽरण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ को नु मे वाऽथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन्प्रस्थितं नलं ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परन्तूहविनाशनं ॥ यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणं ॥ ३० ॥ अयं स इति कस्याद्य श्रोण्याभि मधुरां गिरं ॥ अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति ब्रजाम्येनमशंकितः ॥ भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदर्भराजनतयां दमयंतीति विद्धि मां ॥ निषधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षितां ॥ आश्वासय मृगैर्देह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥ अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ॥ मां स्वादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वाऽऽरण्ये विलपितं न मामाश्वासयत्ययं ॥ यामिमां स्वादुसलिलामापगां सागरंगमां ॥ ३६ ॥ इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृंगैर्बहुभिरुच्छिन्नैः ॥ विराजद्भिरिवानैर्कनकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितं ॥ अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितं ॥ ३८ ॥ सिंहशार्दूलमातंगवराहर्क्षमृगायुतं ॥ पतत्रिभिर्बहुविधैः समंतादनुनादितं ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकबकुलपुन्नागैरुपशोभितं ॥ कर्णिकारधवल्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितं ॥ ४० ॥ सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्च समाकुलं ॥ गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ॥ शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ॥ राज्ञः स्नुषां राजभार्यां दमयंतीतिविश्रुतां ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ॥ भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥ राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतां ॥ आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वचिर्तेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ॥ शीलवान् वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६ ॥ सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ॥ तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थितां ॥ ४७ ॥ निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ॥ गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४८ ॥ तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामाऽरिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ॥ ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निमान् ॥ ५० ॥

॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि वा साधुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अग्निमान् । नित्ययोगे मतुप् सर्वदैवाग्निविच्छेदगून्यइत्यर्थः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आम्नायसारिणीं वेदानुगां सत्यामित्यर्थः ऋद्धामहीनां आश्वासयतेति बहुत्वं वक्तुर्वैकल्यान दोषावहं ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यथा दाता च योद्धा च सम्यक्कैव प्रशासिता ॥ तस्य मामबलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागतां ॥ ५१ ॥ त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्वितां ॥ अन्वेषमाणां भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ समुल्लिखद्विरतैर्हि त्वया शृंगशतैर्नृपः ॥ कच्चिदृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्वा नलो नृपः ॥ ५३ ॥ गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः ॥ विक्रांतः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ॥ ५४ ॥ निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वया नलः ॥ किं मां विलुपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विव्हलां ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखितां ॥ वीरविक्रांत धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना ॥ कदा सुस्निग्धगंभीरां जीमूतस्वनसन्निभां ॥ ५७ ॥ श्रोण्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमां ॥ वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥ आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ॥ भीतामाश्वासयत मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनंदिनी ॥ दमयंती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तरां ॥ ६० ॥ सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमांगना ॥ तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितं ॥ ६१ ॥ वसिष्ठभृग्वत्रिसमस्तापसैरुपशोभितं ॥ नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ॥ जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ६३ ॥ वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतैर्द्रियैः ॥ तापसाऽध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममंडलं ॥ ६४ ॥ नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतं ॥ तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ॥ ६५ ॥ सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ॥ वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६ ॥ सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ योषिद्रत्नं महाभागा दमयंती तपस्विनी ॥ ६७ ॥ साऽभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनता स्थिता ॥ स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तपसोत्तमैः ॥ ६८ ॥ पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९ ॥ तानुवाच वरारोहा कच्चिद्रगवतामिह ॥ तपःस्वग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानवाः ॥ ७० ॥ कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ॥ ७१ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अब्भक्षैरिति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन अंबुमात्रभक्षैरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सुद्विजानना शोभनदंतयुक्तमुखी वर्चस्विनी धर्मजेन तेजसा युक्ता प्रतिष्ठा सुजघना प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठशब्दो जघनवाची ॥ ६६ ॥ वीरसेनसुतस्य नलस्य प्रिया ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ सु

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ब्रूहि सर्वानवद्यांनि कात्वं किं च चिकीर्षसि ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ॥ ७२ ॥ विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥
अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ॥ ७३ ॥ अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिंदिते ॥ साऽब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देव-
ता ॥ ७४ ॥ न चाप्यस्य गिरिविप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ॥ ७५ ॥ विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे
शृणुत सर्वशः ॥ विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ॥ ७६ ॥ तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ निषधाधिपतिर्धौमान्नलो
नाम महायशः ॥ ७७ ॥ वीरः संग्रामजिद्विद्वान् मम भर्ता विशांपतिः ॥ देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ॥ ७८ ॥ गोप्ता निषधवंश-
स्य महातेजा महाबलः ॥ सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ॥ ७९ ॥ ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान्परपुरुंजयः ॥ नलो नाम नृपश्रेष्ठो
देवराजसमद्युतिः ॥ ८० ॥ मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णदुवदनोऽरिहा ॥ आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदांगपारगः ॥ ८१ ॥ सपत्नानां मृधे हंता
रविसोमसमप्रभः ॥ स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ ८२ ॥ आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ देवने कुशलैर्जिह्वैर्हृतं राज्यं वसू-
नि च ॥ ८३ ॥ तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ॥ दमयंतीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसां ॥ ८४ ॥ सा वनानि गिरिंश्चैव सरांसि
सरितस्तथा ॥ पल्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ॥ ८५ ॥ अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदं ॥ महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह
दुःखिता ॥ ८६ ॥ कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ॥ भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८७ ॥ यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृ-
शदारुणं ॥ वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितं ॥ ८८ ॥ यदि कैश्चिद्दहोरारैर्नर्नद्रक्ष्यामि नलं नृपं ॥ आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात्
॥ ८९ ॥ को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभं ॥ कथं अविष्याम्यद्याहं भर्तुर्लोकानिर्षाडिता ॥ ९० ॥ तथाविलपतीमेकामरण्ये भीमनंदिनीं ॥
दमयंतीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ॥ ९१ ॥ उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधं ॥ ९२ ॥
निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनं ॥ भूमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरं ॥ ९३ ॥ विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितं ॥ तदेव
नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिंदमं ॥ ९४ ॥

त्यक्त्वा मोक्षं प्राप्स्ये इत्यर्थः अन्यथा आत्महत्यादोषात् श्रेयोयोगो न संभवेत् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ उदर्कः उत्तरकालः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ प्रशासनं । जक्षित्यादयः षडिति नुमभावः ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ तापसा इति च्छेदः संधिरार्षः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ बाष्पो बाष्पवहुष्ण उच्छ्वासवायुस्तेन संदिग्धयाऽस्फुटाक्षरया ॥ १०१ ॥ पल्लवैरापीडितं भूषितं ॥ २ ॥ अगमः वृक्षः आपीडैः पुष्पफलादिद्वैपरलंकारैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुकुमारा दुःखासहा यतस्तनुर्गृही त्वन् यस्य तं ॥ ६ ॥ अशोकनग द्वीतशोक वृक्ष ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनं ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपं ॥ ९५ ॥ एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजां ॥ तापसांऽतर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा ॥ ९६ ॥ सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ दमयंत्यनवद्यांगी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९७ ॥ किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममंडलं ॥ ९८ ॥ क्व सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ क्व नु ते ह नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९९ ॥ ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयंती शुचिस्मिता ॥ भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ १०० ॥ सा गत्वाऽथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १ ॥ उपगम्य तरु-श्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ॥ पल्लवापीडितं हृदयं विहंगैरनुनादितं ॥ २ ॥ अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनांतरे ॥ आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ ३ ॥ विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ॥ वीतशोकभयाबाधं कञ्चित्त्वं दृष्ट्वानृपं ॥ ४ ॥ नलं नामारिदमनं दमयंत्याः प्रियं पतिं ॥ निषयानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियं ॥ ५ ॥ एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचं ॥ व्यसनेनादितं वीरमरण्यमिदमागतं ॥ ६ ॥ यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्कुरु ॥ सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ ७ ॥ एवं साऽशोकवृक्षं तमात्तां वै परिगम्य ह ॥ जगाम दारुणतरं देशं भैमी वरांगना ॥ ८ ॥ सा दृदर्श नगान्नैकाश्रयैः सरितस्तथा ॥ नैकांश्च पर्वतान्नम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ ९ ॥ कंदरांश्च नितंबांश्च नदी आद्भुतदर्शनाः ॥ दृदर्श तान्भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १० ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयंती शुचिस्मिता ॥ दृदर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथ-संकुलं ॥ ११ ॥ उत्तरंतं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभां ॥ सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्वृतां ॥ १२ ॥ प्रोद्धृष्टां कौचकुरैश्चक्रवाकोपकू-जितां ॥ कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभितां ॥ १३ ॥ सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ॥ उपसर्प वरांगोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १४ ॥ उन्मत्तरूपा शोकात्तां तथावस्त्रार्धसंवृता ॥ कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ महासार्थं महांतं जनसमूहं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उपसर्प उपसर्प अभ्यासलोप आर्षः वरांगोहा विस्तीर्णजघना ॥ १४ ॥ पांसुयुक्ताः ध्वस्ताः मुक्तबंधाश्च शिरोरुहाः केशाः यस्याः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भ्रीताः प्रदुह्वुः ॥ केचिच्चिंतापरा जग्मुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ १६ ॥ प्रहसंति स्म तां केचिदभ्यसूयंति चापरे ॥
अकुर्वत दयां केचित् पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ १७ ॥ काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ॥ त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कञ्चि-
त्वमसि मानुषी ॥ १८ ॥ वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ॥ देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ १९ ॥ यक्षी वा रा-
क्षसी वा त्वमुताहोऽसि वरांगना ॥ सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष वाऽस्माननिन्दिते ॥ २० ॥ यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षमी शीघ्रमितो ब्रजेत् ॥
तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ २१ ॥ तथोक्ता तेन सार्थेन दमयंती नृपात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततः सार्धं भर्तृव्यसनपी-
डिता ॥ २२ ॥ सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ युवस्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ २३ ॥ मानुषी मां विजानीत म-
नुजाधिपतेः सुतां ॥ नृपस्नुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसां ॥ २४ ॥ विदर्भराणमम पिता भर्ता राजा च नैषधः ॥ नलो नाम महाभागस्तं
मार्गाम्यपराजितं ॥ २५ ॥ यदि जानीत नृपातिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियं ॥ नलं पुरुषशार्दूलममित्रगणसूदनं ॥ २६ ॥ तामुवाचानवद्यांगी सा-
र्थस्य महतः प्रभुः ॥ सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रचः ॥ २७ ॥ अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ॥ मनुष्यं नलनामा-
नं न पश्यामि यशस्विनि ॥ २८ ॥ कुंजरद्वीपिमहिषशार्दूलक्ष्मृगानपि ॥ पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ २९ ॥ ऋते त्वां मानुषीं
मर्त्यं न पश्यामि महावने ॥ तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ ३० ॥ साऽब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ॥ क्व नु यास्यति
सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ॥ सार्थवाह उवाच ॥ ॥ सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ क्षिप्रं जनपदं गता लाभाय म-
नुजात्मजे ॥ १३२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयंतीसार्थवाहसंगमे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६४ ॥
॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ॥ जगाम सह तैनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥ अथ काले बहुतिथे वने
महति दारुणे ॥ तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगंधिकं महत् ॥ २ ॥

नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६४ ॥ पद्मैः सौगंधिकैश्च पद्मविशेषैर्युक्तत्वात् पद्मसौगंधिकं नाम सरः ॥ २ ॥

यवसं घासः ॥ ३ ॥ श्रांतवाहाः श्रांतवाहनाः निवेशाय वासाय ॥ ४ ॥ पश्चिमां वेलां संध्यां सरस्तीरमुवं वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पद्मिन्याः पद्मवत्याः सरस्याः ॥ १० ॥ ११ ॥

ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसंभनं ॥ बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितं ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसालिलं मनोहारिसुशीतलं ॥ सुपरिश्रांतवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥ संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमं ॥ उवास सार्थः सुमहान् वेलामासाद्य पश्चिमां ॥ ५ ॥ अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ॥ सुप्ते सार्थे परिश्रांते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥ पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलां ॥ अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ॥ समाद्रवंत वेगेन जिवांसंतो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ॥ नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्पंदतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ॥ मार्गं संरुद्धय संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमं ॥ १० ॥ ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ हाहाकारं प्रमुंचतः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ वनगुल्मांश्च धावंतो निद्रांघ्रा बहवोऽभवन् ॥ केचिद्वृत्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोष्ठाश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः ॥ भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरान्नादान् विमुंचतो निपेतुर्धरणीतले ॥ वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवनाक्रम्य हस्तिभिः ॥ राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमंडलं ॥ १५ ॥ आरावः सुमहांश्चासीत्त्रिलोक्यभयकारकः ॥ एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ॥ सामान्यमेतद्द्विविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥ एवमेवाभिभाषंतो विद्रवंति भयात्तदा ॥ पुनरेवाभिधास्यामि चिंतयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथावर्त्तमाने दारुणे जनसंक्षये ॥ दमयंती च बुबुधे भयसंज्ञस्तमानसा ॥ १९ ॥ अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरं ॥ अदृष्टपूर्वं तदृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ॥ ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिद्विक्षताः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलं ॥ नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ॥ २२ ॥ तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ॥ न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥ शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवं ॥ ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतं ॥ २४ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ लोष्टभिरिति प्रयोगादेव लोष्टशब्दो नकारातीत्यस्तीति ज्ञायते ॥ २८ ॥ कृत्यैव कृत्यका कुत्सिता कृत्या कृत्यकेति वा तां ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्वयविनाकृता ॥ याऽसावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५ ॥ प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषं ॥ तथेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ॥ तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥ यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदां ॥ लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकां ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणं ॥ २९ ॥ ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननं ॥ आशंकमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३० ॥ अहो मेमोपरि विधेः संभो दारुणो महान् ॥ नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलं ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदण्वपि ॥ कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलं ॥ ३२ ॥ नूनं जन्मांतरकृतं पापमापतितं महत् ॥ अपाश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहं ॥ ३३ ॥ भर्तुराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ॥ भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ॥ अथापरेद्युः संप्राप्ते हताशिष्टाजनास्तदा ॥ ३५ ॥ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य शोचंते वैशसं कृतं ॥ आतरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३६ ॥ अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतं ॥ योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्ति यूथेन मंदभाग्यान्ममैव तत् ॥ प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनं ॥ या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यौदवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥ न च मे बालभावेऽपि किञ्चित्पापकृतं कृतं ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतं ॥ मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ॥ नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहं ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वरंगना ॥ प्रलापानि तदा तानि दमयंती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वैदपारगैः ॥ अगच्छद्राजशार्दूल चंद्रलेखेव शारदी ॥ ४४ ॥ गच्छंती साऽचिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ॥ सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्थसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमं ॥ तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जितां ॥ ४६ ॥

अपश्चिमामपरावर्तिनीं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अमार्जितां धूसरवेणीं ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ प्रासादतलं प्रासादोपरि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सैरंध्रीं सीराः प्रतिसीरास्तासां समूहं सैरं धारयित्रीं नेपथ्यधारिणीमंतः पुरचरीमित्यर्थः भुजि
उन्मत्तामिव गच्छंतीं दृष्टुः पुरवासिनः ॥ प्रविशंतीं तु तां दृष्ट्वा चेदि राजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजगमुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥
सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृतां ॥ धात्रीमुवाच गच्छेनामानयेह ममांतिकं ॥ ४९ ॥
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ॥ तादृगरूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहं ॥ ५० ॥ उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमं ॥ ५१ ॥ आरोप्य विस्मिता राजन् दमयंतीमपृच्छत ॥ एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ॥ ५२ ॥
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितं ॥ ५३ ॥ असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ त-
च्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रतां ॥ सैरंध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीं ॥
॥ ५५ ॥ फलमूलाशनामेकां यत्र सायं प्रतिश्रयाम् ॥ असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता
पथि ॥ तस्य देवात्प्रसंगोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ॥ ५७ ॥ द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् ॥ तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विव्हलं ॥ ५८ ॥
आश्वासयंती भर्तारमहमप्यगमं वनं ॥ स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ ५९ ॥ क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ तमेकव-
सना नग्नमुन्मत्तवद्वेत्तसं ॥ ६० ॥ अनुव्रजंती बहुला न स्वपामि निशास्तदा ॥ ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥ वाससोऽर्धं
परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसं ॥ तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशं ॥ ६२ ॥ साऽहं कमलगर्भाभिमपश्यंती हृदि प्रियं ॥ न विदाम्य-
मरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं ॥ ६३ ॥ तामश्रुर्पारपूर्णाक्षीं विलपंतीं तथा बहु ॥ राजमाताऽब्रवीदात्ता भैमीमार्त्तस्वरां स्वयं ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ मृगयिष्यंति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ॥ इहैव वसती भद्रे भर्ता-
रमुपलप्स्यसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयंती वचोऽब्रवीत् ॥ समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुंजीयां न कुर्यां
पादधावनं ॥ न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्वदत्यस्ते स पुमान्भवेत् ॥ वध्यश्च तेऽसकृन्मंद इति मे व्रतमाहितं ६९
व्यां दासीं कामवासिनीं यत्र काम इच्छा तत्रैव वसंती ॥ ५५ ॥ यत्र सायंकालस्तत्रैव प्रतिश्रयो गृहं यस्यास्तां ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देवीरप्रजायिनि वीरानेव प्रजायते स्ते सा वीरप्रजायिनी ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

पश्येयं दृष्ट्वा च तान् पृच्छेयमपि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहं ॥ यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत्कारिण्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशं ॥ एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ॥ ७२ ॥
उवाचेदं दुहितरं सुनंदां नाम भारत ॥ सैरंध्रीमभिजानीष्व सुनंदे देवरूपिणीं ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियं ॥ एतया
सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥ ततः परमसंहृष्टा सुनंदा गृहमागमत् ॥ दमयंतीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र
पूज्यमाना वै दमयंती व्यनंदत ॥ सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगाऽवसत्तदा ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्व-
णि दमयंतीचेदिराजगृहवासि पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
दह्यंतं मह्यंतं गहने वने ॥ ११ ॥ तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ॥ अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकैति चासकृत् ॥ १२ ॥ माभैरिति न-
लश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तं ददर्श नागराजानं शयानं कुंडलीकृतं ॥ ३ ॥ स नागः प्रांजलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ॥ उवाच मां विद्धि
राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः ॥ तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥ तिष्ठ त्वं स्थावर इव
यावेदेव नलः क्वचित् ॥ इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शापान्न शक्तोऽस्मि पदाद्विचलितुं पदं ॥ उपदेक्ष्यामि
ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ॥ लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ मां ॥ ८ ॥ एव-
मुक्त्वा स नागैर्द्रो बभूवांगुष्ठमात्रकः ॥ तं गृहीत्वा नलः प्रायोद्देशं दावविवर्जितं ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ॥ उत्सृष्टु-
कामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ॥ तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परं
॥ ११ ॥ ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ॥ तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमंतरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ॥
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सांत्वयन्नलमब्रवीत् ॥ मया तेंऽतर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥

तस्यज्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरं ॥ ५ ॥ तत्र काले ॥ ६ ॥ ७ ॥ लघुर्गुरुत्वरहितः ॥ ८ ॥ दावविवर्जितं वह्निर्हानं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
त्युक्तेऽदशत् आज्ञां विना नागो न दशतीति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

यत्कृते इति स कलिः एतेन यो यच्छरीरे प्रविशति स तेन शरीरेण सुखं दुःखं वाऽश्नातीति सूचितं दृष्टं चैतद्ब्रह्मवेशादौ इदं दमयंत्या दत्तस्य शापस्य फलं कलिभुक्ते इति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनागाः निरपराधः निकृतो वंचितः मे मया ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अक्षहृदयं द्यूते जयावहं अभ्वहृदयेन विद्यया विद्यां परिवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ॥ विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ॥ तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥ अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ॥ क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ॥ ब्रह्मविद्भवश्च भाविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥ राजन् विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ॥ संग्रामेषु च राजेंद्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्निवः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ॥ समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ २० ॥ अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ॥ स तेऽक्षहृदयं दाता राजाऽभ्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्निमित्रं चैव भविष्यति ॥ भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥ २२ ॥ सममेष्यसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कुथाः ॥ राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ॥ संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससा च्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५ ॥ एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ॥ नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटकसंवादे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ तस्मिन्नन्ताहिंते नागे प्रययौ नैषधो नलः ॥ ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्विश्वशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ॥ अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ॥ अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यन्वैवान्यत्सुदुष्करं ॥ सर्वं यतिष्ये तत्कर्त्तुमृतुपर्ण भरस्व मां ॥ ४ ॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ॥ शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ॥ भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शता ॥ ६ ॥

॥ २३ ॥ निवासयेः परिधेहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतं शता मासिकं वेतनं दशसहस्रं सुवर्णा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्य मंदस्य तं मंदं उपतिष्ठति जीवमार्थमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहदतरं दमयंत्या मिथ्यामतिज्ञात्वं स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः व्ययुज्यत वियुक्तः ॥ १३ ॥

त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वाष्णैयजीवलौ ॥ एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो नलस्तेन
न्यवसत्तत्र पूजितः ॥ ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्णैयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिंतयन् ॥ सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं ज-
गाद ह ॥ ९ ॥ क नु सा क्षुत्पिपासार्त्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ॥ स्मरंती तस्य मंदस्य कं वा साऽद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवंतं राजानं
निशायां जीवलोऽब्रवीत् ॥ कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११ ॥ आयुष्मन् कस्य वा नारी यामिवमनुशोचसि ॥ तमुवाच न-
लो राजा मंदप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥ आसीद्वहुमता नारी तस्याहदतरं वचः ॥ स वै केनाचिदर्थेन तया मंदो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयु-
क्तः स मंदात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतंद्रितः ॥ १४ ॥ निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ सवि-
भ्रमन्महीं सर्वो क्वचिदासाद्य किंचन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥ त्य-
क्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीतांगी दुष्करं यदि जीवति ॥ अ-
श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥ त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मंदप्रज्ञेन मारिष ॥ इत्येवं नैषधो राजा दमयंतीमनुस्मरन् ॥ अ-
ज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥
॥ ६७ ॥ ६४ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ हृतराज्ये नले भीमः सभार्यं प्रेष्यतां गते ॥ द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकांक्षया ॥ १ ॥ संदिदेश च
तान्भीमो वसु दत्वा च पुष्कलं ॥ मृगयध्वं नलं चैव दमयंतीं च मे सुतां ॥ २ ॥ अस्मिन्कर्मणि संपन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ॥ गवां सहस्रं दास्या-
मि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥ अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितं ॥ न चेच्छक्याविहानेतुं दमयंती नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि
दास्यामि गवां दशशतं धनं ॥ इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशं ॥ ५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मारिष आर्य ॥ १९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नेलकंठीये भारतभावदीपे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ६४ ॥ हृतेति प्रेष्यतां दासतां ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ अग्रं ब्राह्मणभोजनं तदर्थं ह्रियंते राजधनात्पृथक् क्रियंते तेऽग्रहाराः क्षेत्रादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कारणैर्लिङ्गैः उपपादयन् इयमेव दमयंतीति निश्चिन्वन् ॥ ९ ॥ १० ॥ इयामां सदा षोडशवार्षिकी । शीते चैवोष्मला नित्यं ग्रीष्मे चातीव शीतला ॥ मध्यः क्षीणस्तु

पुराश्राणि चिन्वंतो नैषधं सह भार्यया ॥ नैव क्वापि प्रपश्यंति नलं वा भीमपुत्रिकां ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ॥ वि-
चिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनंदासहितां स्थितां ॥ मंदं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन तां ॥ ८ ॥ नि-
बद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशां ॥ तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥
सुदेव उवाच ॥ ॥ यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमंगना ॥ कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वा लोककांतामिव श्रियं ॥ १० ॥ पूर्णचंद्रनिभां श्यामां चा-
रुत्तपयोधरां ॥ कुर्वतीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ ११ ॥ चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥ इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचंद्रप्र-
भामिव ॥ १२ ॥ विदर्भसरसस्तस्माद्वैवदोषादिवोद्धृतां ॥ मलपंकानुलिप्तां मृणालीमिव चोद्धृतां ॥ १३ ॥ पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनि-
शाकरां ॥ पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १४ ॥ विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासित विहंगमां ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव
पद्मिनीं ॥ १५ ॥ सुकुमारीं सुजातां रत्नगर्भगृहोचितां ॥ दह्यमानामिवाकैर्कण मृणालीमिव चोद्धृतां ॥ १६ ॥ रूपौदार्यगुणोपेतां मंडनाहार्मि-
मंडितां ॥ चंद्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृतां ॥ १७ ॥ कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बंधुजनेन च ॥ देहं धारयतीं दीनं भर्तुर्दर्शनकांक्षया ॥
॥ १८ ॥ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १९ ॥ दुष्करं कुरुतेऽत्यंतं हीनो यदनया न-
लः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २० ॥ इमामसितकेशांतां शतपत्रायतेक्षणां ॥ सुखार्हो दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते
मनः ॥ २१ ॥ कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ॥ भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्ला-
भान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीं ॥ २३ ॥ तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंवृतां ॥ नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं
चेयमसितेक्षणा ॥ २४ ॥ युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्ववतो मया ॥ समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसां ॥ २५ ॥

यस्यास्तु सा श्यामेत्यभिधीयत इत्यन्ये ॥ ११ ॥ १२ ॥ शुष्कस्रोतां शुष्कप्रवाहां । छांदसं टांबतत्वं ॥ १४ ॥ पद्मिनीं सरसीं ॥ १५ ॥ सुजातां गौं अन्यूनानधिकां गौं ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लब्ध्वा च लब्ध्वेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुनंदा कथयामासेति संबंधः ॥ ३३ ॥ वेद विचारय । वेदयतेरिदं रूपं णिजभाव आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचंद्रनिभाननां ॥ अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्तो ध्यानतत्परां ॥ २६ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ एवं विमृश्य विविधैः
कारणैर्लक्षणैश्च तां ॥ उपागम्य ततो भैमो सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ॥ भीमस्य वचनाद्रा-
ज्ञास्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २८ ॥ कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ॥ आयुष्मंतौ कुशालिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २९ ॥ त्व-
त्कृते बंधुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमंति शतशो महीं ॥ ३० ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ अभिज्ञाय सुदेवं तं दम-
यंती युधिष्ठिर ॥ पर्यपृच्छत तान्सर्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ ३१ ॥ रुरोद च भृशं राजन् वैदर्भी शोककर्षिता ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा आ-
तुरिष्ठं द्विजोत्तमं ॥ ३२ ॥ ततो रुदंतीं तां दृष्ट्वा सुनंदा शोककर्षिता ॥ सुदेवेन सहैकांते कथयंतीं च भारत ॥ ३३ ॥ जनित्र्याः कथयामास
सैरंध्री रुदते भृशं ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३४ ॥ अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चांतः पुरातदा ॥ जगाम यत्र सा बाला ब्रा-
ह्मणेन सहाभवत् ॥ ३५ ॥ ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ॥ पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ॥ ३६ ॥ कथं च नष्टा
ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३७ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ तत्त्वेन हि
ममाचक्ष्व पृच्छंत्या देवरूपिणीं ॥ ३८ ॥ एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवो द्विजसत्तमः ॥ सुखोपविष्ट आचष्ट दमयंत्या यथातथं ॥ ३९ ॥ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयंतीसुदेवसंवादे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ४४ ॥ सुदेव उवाच ॥ ॥
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः ॥ सुतेयं तस्य कल्याणी दमयंतीति विश्रुता ॥ १ ॥ राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ॥
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ॥ दमयंत्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्य-
चित् ॥ ३ ॥ ते वयं दमयंत्यर्थे चरामः पृथिवीमिमां ॥ सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि वि-
द्यते ॥ अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिष्टुरुत्तमः ॥ ५ ॥

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ४४ ॥ विदर्भराज इति ॥ १२ ॥ ३१ ॥ ४४ ॥ पिष्टुः रक्तिलकाकृति लांछनं महाराष्ट्राणां मस इति प्रसिद्धं ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अपकृष्टेन दुरीकृतेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ दारकौ सुतः सुता च बालकौ अल्पवयस्कौ ॥ २० ॥ २१ ॥ श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽतर्हितो मया ॥ मलेन संवृतो ह्यस्याच्छन्नोऽभ्रेणैव चंद्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ प्रतिपत्कलुषस्यैदोल्लेखा नाति विराजते ॥ ७ ॥ न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितं ॥ असंस्कृतमभिव्यक्तं भाति कांचनसन्निभं ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा बाला पिहनाऽनेन सूचिता ॥ लक्षितं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ॥ सुनंदा शोधयामास पिहप्रच्छादनं मलं ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन पिहस्तस्या व्यरोचत ॥ दमयंत्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११ ॥ पिहं दृष्ट्वा सुनंदा च राजमाता च भारत ॥ रुदंत्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ॥ १२ ॥ उत्सृज्य बाष्पं शनैः किराजमातेदमब्रवीत् ॥ भगिन्या दुहिता मेऽसि पिहनाऽनेन सूचिता ॥ १३ ॥ अहं च तव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ सुते दशार्णधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ॥ त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गृहे तथैव मम भाविनि ॥ यथैव च ममैश्वर्यं दमयंति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन मनसा दमयंती विशांपते ॥ प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ॥ सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ॥ चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ॥ पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥ यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ॥ विदुर्भान् यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ॥ गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ॥ यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदां ॥ २३ ॥ ततः सा न चिरादेव विदुर्भानगमत्पुनः ॥ तां तु बंधुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४ ॥ सर्वान्कुशलिनीं दृष्ट्वा बांधवान्दारकौ च तौ ॥ मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनं ॥ २५ ॥ देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनीं ॥ परेण विधिना देवी दमयंती विशांपते ॥ २६ ॥ अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ॥ प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैशमनि भाविनी ॥ विश्रांता मातरं राजनिदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्युष्टा वासं कृतवती ॥ २८ ॥

पत यत्नं कुरु । अनुदात्तेन्वल्क्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिणोऽङ्कित्करणेनानित्यत्वज्ञापनात् ॥ २२ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ दमयंत्युवाच ॥ ॥ मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ॥ नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत ॥ २९ ॥ दमयंत्या तथोक्ता तु सा
देवी भृशदुःखिता ॥ बाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमंतःपुरं तदा ॥ हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च
प्ररुरोद ह ॥ ३१ ॥ ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ दमयंती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमु-
क्तवती नृप ॥ प्रयतंतु तव प्रेष्ठ्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ॥ प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं
नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदुर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ॥ दमयंतीमथो स्तुत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ तानब्रवीद्भूमौ सर्वरा-
ष्ट्रेष्विदं वचः ॥ ब्रूयास्त जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क नु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ॥ उत्सृज्य विपिने सुप्तामनु-
रक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदंत्याः
सततं तेन शोकेन पार्थिव ॥ प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥ एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ॥ वायुना धूयमानो
हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ॥ तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कु-
लीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ॥ संवृत्तो निरनुक्रोशः शंके मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२ ॥ तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ ॥ आनृशंस्यं परो
धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ ४३ ॥ एवंब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयात्कथंचन ॥ स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क नु वर्तते ॥ ४४ ॥ यश्चैवं वचनं
श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ॥ तदादाय वचस्तस्य ममविद्यं द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो मम शासनात् ॥ पुनरागमनं चैव
तथा कार्यमतं द्वितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदिवाऽप्यधनो भवेत् ॥ यदि वाऽप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितं ॥ ४७ ॥

॥ ३९ वायुनेति शोकाग्निः कालवायुना दिने दिने वर्धमानो दमयंतीशरीरवनं धक्ष्यतीति रूपकेणोक्तं । दहतीति लट्प्रयोगस्तु वर्तमानसामीप्ये ॥ ४० ॥ भर्तव्याऽन्नादिना रक्षणीया
दस्युग्रभृतिभ्यः पतिनेतिपत्या । असमासेऽपि घिसंज्ञाकार्यमार्ष उभयं रक्षणभरणात्मकं ॥ ४१ ॥ सानुक्रोशः सदयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अथेति ॥ १ ॥ भांगसुरिमृत्पुर्णं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशं ॥ नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्वोषांस्तथाऽऽश्रमान् ॥
अन्वेषंतो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशांपते ॥ श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयंत्या यथेरितं ॥ ५० ॥
॥ इति श्रीम० आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ बृहदश्व उवाच ॥ अथ दी-
र्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ॥ प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचमनब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं मृगयाणेन दमयंति मया नलं ॥ अयोध्यां नगरं
गत्वा भांगसुरिमुपस्थितः ॥ २ ॥ आवितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ॥ ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किं
चिद्दुतुपर्णो नराधिपः ॥ न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४ ॥ अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ॥ ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहु-
को नाम नामतः ॥ ५ ॥ सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ॥ शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिःश्वस्य बहुशो रु-
दित्वा च पुनःपुनः ॥ कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः ॥ आत्मानमात्मना सत्यो जितः
स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यंति कदाचन ॥ प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयंति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसु-
खेन च ॥ यत्सा तेन परित्यक्ता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतं ॥ भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनालुतं ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमि-
ति ॥ ११ ॥ सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतं ॥ भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनालुतं ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमि-
हागतः ॥ श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ॥ दमयंती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ॥ त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमं ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतं ॥ तथा त्व-
या प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बांधवान् ॥ तेनैव मंगलेनाशु सुदेवो यातु माचिरं ॥ १७ ॥
समानितुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ विश्रांतं तु ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमं ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी ॥ नले
चेहागते तत्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ गोपायंति पालयंति जितः स्वर्गस्ताभिरिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संभाविनी संभाविता इयं गतिरिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वेणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति ॥ यद्भर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमंगलैः ॥
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयंती युधिष्ठिर ॥ अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२ ॥
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपं ॥ ऋतुपर्णे वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्थास्यति पुनर्भूमी दमयंती स्वयंवरं ॥ तत्र ग-
च्छति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ यदि संभाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २५ ॥
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्त्तारं वरयिष्यति ॥ न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा नवा ॥ २६ ॥ एवं तया यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवी-
त् ॥ ऋतुपर्णे महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वेणि नलोपाख्यानपर्वणि मदयंतीपुनःस्वयंवरकथने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं
प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भान् यातुमिच्छामि दमयंत्याः स्वयंवरं ॥ एकाह्वा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौतेय तेन राज्ञा
नलस्य ह ॥ व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयंती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ॥ अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चित्तो
महान् ॥ ४ ॥ नृशंसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ॥ मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च
दारुणः ॥ स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्रतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविप्ता नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशे-
षतः ॥ ७ ॥ यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयं ॥ ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहं ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
दीनमानसः ॥ कृतांजलिरुवाचेदमृतुपर्णं जनाधिपं ॥ ९ ॥ प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ॥ एकाह्वा पुरुषव्याघ्र विदर्भनरगरी-
नृप ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्वानां चक्र राजन्स बाहुकः ॥ अश्वशालामुपागम्य भांगासुरिष्टपाज्ञया ॥ ११ ॥ स त्वर्थमाणो बहुश ऋतुपर्णेन
बाहुकः ॥ अश्वान् जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनःपुनः ॥ अध्यगच्छत्क्लृप्तानश्वान्, समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १२ ॥

श्रुत्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सापत्या अपत्यसहिता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

तेजः कांतिविशेषः ॥ बलं शक्तिः । कुलं जातिविशेषः । शीलं सादिचित्तानुसारिता । हीनैर्लक्षणैः शतपदीप्रभृतिभिर्वर्जितान् । प्रथं नासिका । हनुरधरं मुखफलकं ॥ १३ ॥ शुद्धान् हृदावर्त्तद्विदुष्टवर्त्तहीनान् सिंधुजान् सिंधुदेशजान् ॥ १४ ॥ ते त्वया न विप्रलब्धव्या न वंचनीयाः बलं भारसहिष्णुता प्राणो वेगवत्ता वक्ष्यंति वहनं करिष्यंति अध्वानं निःशब्दं महदतिदूरे दमयंत्याः पुनर्भूत्वात्तद्वरणे महती लज्जा तयाच अद्भुते महत्तरालज्जेति प्रच्छन्नतयैव तत्र गतमपि वेगवशादगतमिव यथा भवति तथा गंतव्यमिति भावः ॥ १५ ॥ एको ललातेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ॥ वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान् महाहनून् ॥ १६ ॥ शुद्धान् दशभिरावर्तैः सिंधुजान्वातरंहसः ॥ दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ॥ १७ ॥ किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयं ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यंतीमिहया मम ॥ महदध्वानमपि च गंतव्यं कथमीदृशैः ॥ १८ ॥ बाहुक उवाच ॥ १९ ॥ एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ॥ द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ २० ॥ एते हया गमिष्यंति विदर्भान्नात्र संशयः ॥ यानन्यान्मन्यसे राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ २१ ॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ २२ ॥ त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ॥ यान्मन्यसे समर्थोस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ २३ ॥ ततः सदश्वान्श्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ॥ योजयामास कुशलो जवयुक्तान् रथे नलः ॥ २४ ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्स्वरान्वितः ॥ अथ पर्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २५ ॥ ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ॥ सांत्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २६ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ॥ सूतमारोप्य वाष्पेयं जवमास्थाय वै परं ॥ २७ ॥ ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ॥ समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २८ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ॥ अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २९ ॥ रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ॥ वाष्पेयिश्चितयामास बाहुकस्य हयज्ञतां ॥ ३० ॥ किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ॥ तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ ३१ ॥ शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ॥ मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनं ॥ ३२ ॥ उता होस्विद्वेद्वेद्राजा नलः परपुरंजयः ॥ सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समंचितयत् ॥ ३३ ॥ अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः ॥ तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३४ ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ॥ नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३५ ॥

टे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ॥ द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु इति श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते तदर्थस्तु वक्षसि द्वौ पुरस्ताद्द्वौ पश्चादिति प्रयाणे पृष्ठभागे एवं द्वादश आवर्तपदमनु षज्जय योज्यं ॥ १६ ॥ एते इति एतेषु स्यलेष्वावर्तवन्त इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सूतमिति आरोप्य सूतस्थानादुपर्युपवेश्य स्वयमेव सूतत्वं चकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शालिहोत्रः अश्वशास्त्रप्रणेता आचार्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अंततः निर्णयेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ स इति ॥ १ ॥ २ ॥
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमां ॥ देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३१ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ॥ प्र-
 माणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३२ ॥ वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ॥ नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमंततः ॥ ३३ ॥ एवं विचार्य ब-
 हुशो वार्ष्णेयः पर्यंचितयत् ॥ हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३४ ॥ ऋतुपर्णश्च राजेंद्रो बाहुकस्य हयज्ञतां ॥ चिंतयन्मुमुदे राजा स-
 हवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३५ ॥ एकाग्रं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ॥ परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भगमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ६४ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ स नदीः पर्वतांश्चैव
 वनानि च सरांसि च ॥ अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते तु रथे तदा भांगासुरिर्नृपः ॥ उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २ ॥
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ॥ ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयनेतान्महाजवान् ॥ वा-
 र्ष्णेयो यावेदनं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ॥ योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्ते
 नलेनाथ तदा भांगासुरिर्नृपः ॥ आससाद वने राजन् फलवंतं बिभीतकं ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ममापि सूत पश्य
 त्वं संख्यानं परमं बलं ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ॥ नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्मिन्या-
 नि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ॥ पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतं ॥ ९ ॥ एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ॥ पंचकोट्योऽथ
 पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ॥ १० ॥ प्राचिनु ह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ॥ आभ्यां फलसहस्रे द्वे पंचो नं शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो
 रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ॥ परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शेन ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत्कर्तोऽस्मि शातायित्वा बिभीतकं ॥ अथात्र गणि-
 ते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते महाराज शातायिष्ये बिभीतकं ॥ अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि
 फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ॥ सुहूर्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनां ॥ १५ ॥ तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलंबितुं ॥ बाहुक-
 स्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अक्षहृदयज्ञं अक्षणामक्षभिमानिदेवताया हृदयवद्वृणीकरणार्थो मंत्रः अक्षहृदयं येन ज्ञातेन द्यूते
ऽक्षा अनुकूला भवन्ति । संख्याने राशीकृतानां पत्रगुणफलधान्यादीनां राश्यायामविस्तारोच्छ्रायाद्यालोचनेन पाटीगणितरीत्या झटिति तत्संख्याकथने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
अनयोर्मध्येऽक्षाणां हृदयं परं श्रेष्ठं इतरचतु त्वयाऽपि ज्ञायत इतिभावः ऋतुः कालः तद्वच्छीघ्रगामि पूर्णं प्रियते व्याप्रियते देशांतरमनेनेति पूर्णं वाहनं यस्येति ऋतु

प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ॥ एष याति शिवः पंथा याहि वाष्पेयसारथिः ॥ १७ ॥ अब्रवीद्वितुपर्णस्तु सांत्वयन्कुहनंदन ॥ त्वमेव
यंता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥ त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान् हयकोविद ॥ शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥
॥ १९ ॥ कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ॥ विदर्भान् यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयिताऽसि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च
बिभीतकं ॥ ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ॥ एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं म-
याऽनघ ॥ २२ ॥ गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ॥ सोऽवतीर्य रथानूर्णं शातयामास तं द्रमं ॥ २३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमि-
दमब्रवीत् ॥ गणयित्वा यथोक्तानि तावंत्येव फलानि तु ॥ २४ ॥ अत्यद्भुतमिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलं ॥ श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैत-
ज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ॥ विद्वच्चक्षुहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदं ॥ २६ ॥ बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्या-
मिमां मम ॥ मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यं गौरवात् ॥ हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्व-
चः ॥ २८ ॥ यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं ॥ निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥
॥ २९ ॥ तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्रमन् ॥ ३० ॥ कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स वि-
निःसृतः ॥ स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ ३१ ॥ ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ॥ तं शशुमैच्छत्कुपितो निषधाधि-
पतिर्नलः ॥ ३२ ॥ तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृतांजलिः ॥ कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते परां ॥ ३३ ॥

पर्णनामनिरुक्तिः अन्ये तु ऋतानि सत्यानि गणितानि पर्णानि यस्येति पाठांतरं विप्रकल्प्य व्याकुर्वते ॥ २९ ॥ तस्याक्षहृदयज्ञस्येति सर्वेषां मंत्राणां तत्त्वं मनोमयकोशाख्यः सूत्रा-
त्माऽत एव तं प्रकृत्य श्रूयते । तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इत्यादि तमजानंतं हि अत्यंतं धार्मिष्ठमपि कलिर्वायते न तु मंत्रज्ञमिति भावः ॥ ३० ॥ शापाग्निदेमयं
तीनिष्टष्टः स विषरूपः अनात्मवान् हृदयशून्यो मूढ इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अहश्य इति च्छेदः कथयन् कथां कुर्वन् ॥ ३८ ॥ फलानि संख्याय अभविद्यासामर्थ्यात् राशेरायामादिकमनालोचयैवेति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ द्विजानिव

इंद्रसेनस्य जननी कुपिता माऽशपत्पुरा ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३४ ॥ अवसं त्वयि राजेंद्र सुदुःखमपराजित ॥
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशं ॥ ३५ ॥ शरणं त्वां प्रयत्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतंद्रिताः ॥
मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६ ॥ भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ॥ एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः
॥ ३७ ॥ ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकं ॥ कलिस्त्वन्यैस्तदाऽदृश्यः कथयन्नैषधेन वै ॥ ३८ ॥ ततो गतज्वरो राजा नैषधः पर-
वीरहा ॥ संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ३९ ॥ मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ॥ रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः
॥ ४० ॥ विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४१ ॥ नलः संनोदयामास प्रहृष्टनांतरा-
त्मना ॥ विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ ४२ ॥ नले तु समतिक्रान्तिं कलिर्प्यगमद्गृहं ॥ ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीप-
तिः ॥ विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिनिर्गमे द्विस-
प्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ४३ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायान्हे सत्यविक्रमं ॥ ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदय-
न् ॥ १ ॥ स भीमवचनोद्राजा कुंडिनं प्राविशत्पुरं ॥ नादयन्नथवोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्वोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ॥
श्रुत्वा तु समहृष्यंतं पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३ ॥ दमयंती तु शुश्राव रथवोषं नलस्य तं ॥ यथा मेवस्य नदतो गंभीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं वि-
स्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनं ॥ नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ सदृशं रथनिर्वोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५ ॥ प्रासादस्थाश्च शि-
खिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ॥ हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथवोषं महीपतेः ॥ ६ ॥ तच्छ्रत्वा रथनिर्वोषं वारणाः शिखिनस्तथा ॥ प्रणेदुरुन्मुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥ दमयंत्युवाच ॥ यथाऽसौ रथनिर्वोषः पूरयन्निव मेदिनीं ॥ ममालहादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८ ॥

पक्षिणइव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्दीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ४३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयंत्या
ऽपत्याभ्यां सह प्रेषिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शिखिनो मथूराः मेघध्वनितभ्रमाच्चक्रुथुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पर्युषितं प्रतिज्ञातकालातिलिधि ॥१३॥ जितेंद्रियत्वमेवाह रह इति रहसि कर्तव्ये सुरतविषये नीचकर्म पारदार्यादि तदनुवर्तत इति तदन्यः अनीचानुवर्तो
अथ चंद्राभवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ॥ असंख्येयगुणं वीरं विनंक्ष्यामि न संशयः ॥ ९ ॥ यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वेर्नाद्याहमंतरं ॥ प्र-
विशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयं ॥१०॥ यदि मां मेघनिर्वोषो नोपगच्छति नैषधः ॥ अद्य चार्मीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ॥ ११ ॥
यदि मां सिंहविक्रांतो मत्तवारणविक्रमः ॥ नाभिगच्छति राजेंद्रो विनंक्ष्यामि न संशयः ॥१२॥ न स्मराम्यनृतं किंचिन्न स्मराम्यपकारतां ॥ न
च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन ॥१३॥ प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः ॥ रहोऽनीचानुवर्तो च ह्रीबवन्मम नैषधः ॥१४॥ गु-
णांस्तस्य स्मरंत्या मे तत्पराया दिवानिशं ॥ हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतं ॥ १५ ॥ एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ॥ आरुरोह
महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥१६॥ ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितं ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकं ॥१७॥ ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो
बाहुकश्च रथोत्तमात् ॥ हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामास वै रथं ॥१८॥ सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं भी-
मपराक्रमं ॥ १९ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥२०॥ स तत्र कुंडिने रम्ये वसमानो म-
हीपतिः ॥ न च किंचित्तदाऽपश्यत् प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१ ॥ अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमंत्रं न स्म
विंदति ॥ किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्ठः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतं ॥ ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्र-
मः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ॥ नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमं ॥२४॥ ततोऽविगणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ॥
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवंतमभिवादकः ॥२५॥ राजाऽपि च स्मयन्भीमो मनसा समर्चितयन् ॥ अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणं ॥ ३६ ॥
ग्रामान्बहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथं ॥ अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणं ॥ २७॥ पश्चादुदुर्के ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ॥ नैतदेवं स
नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ॥ २८ ॥ विश्राम्यतामित्युवाच ह्यंतोऽसीति पुनःपुनः ॥ स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ॥ २९ ॥ रा-
जप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ॥ ३० ॥

परस्त्रीषु ह्रीब इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नैतदेवं एतस्मिन् काले एवं विचार्य न व्यसर्जय
त् किंतु विश्राम्यतामित्येवोवाचेत्युत्तरणान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिष्टं निर्दिष्टं ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आहोस्विदित्याश्चर्यार्थे भत एव समानार्थकं वाक्यमावर्तितं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ स मोचयित्वा तानश्चानुपचर्य च शास्त्रतः ॥ ३१ ॥ स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ दमयंत्यपि शोकातां दृष्ट्वा भांगासुरिं नृपं ॥ ३२ ॥ सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधं ॥ चिंतयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिःस्वनः ॥ ३३ ॥ नलस्यैव महानासीन्न च पश्यामि नैषधं ॥ वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपाशिक्षिता ॥ ३४ ॥ तेनाद्य रथनिर्वोषो नलस्यैव महानभूत् ॥ आहोस्विददुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ॥ यथाऽयं रथनिर्वोषो नैषधस्यैव लक्ष्यते ॥ ३५ ॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयंती विशांपते ॥ दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे त्रिसप्ततितमाऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पर्णादवचनं क नु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो ममेत्यादि श्रुत्वा विरूपो नृहस्वबाहुकः कश्चित्प्रत्युत्तरं दत्तवांस्तल्लक्षण एवायमिति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विकारं हृदयव्यथाऽश्रुनेत्रत्वादिकं ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार

॥ बाहुक उवाच ॥ ॥ इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ॥ गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधं ॥ १४ ॥ न चान्यः पुरुषः कश्चिन्न-
लं वेत्ति यशस्विनी ॥ गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५ ॥ आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनंतरा ॥ न हि वै स्वानि लिंगा-
नि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥ ॥ केशिन्युवाच ॥ ॥ योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ॥ इमानि नारीवाक्यानि कथयानः
पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ॥ उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समा-
दिष्टा तथाऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ दह्यमाना दिवा रात्रौ वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १९ ॥ तस्या रुदंत्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ॥ प्रसादं कुरु मे
वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत्प्रियमारुहानं प्रवदस्व महामते ॥ तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिदिता ॥ २१ ॥ एतच्छ्रु-
त्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ॥ यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्य केशिन्या न-
लस्य कुरुनंदन ॥ हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३ ॥ स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचा पुन-
रेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ ॥ बाहुक उवाच ॥ ॥ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः ॥ आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥
रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यंति कदाचन ॥ प्राणांश्चारित्रकवचान् धारयंति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ॥ यत्सा तेन
परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ॥ आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृताऽ
सत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधं ॥ राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनालुतं ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः ॥ न बाष्पम-
शकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ ३० ॥ ततः सा केशिनी गत्वा दमयंत्यै न्यवेदयत् ॥ तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तं ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानप० नलकेशिनीसंवादे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ दमयंती तु त-
च्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ॥ शंकमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ॥ अब्रुवाणा स-
मीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २ ॥ यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ॥ तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयंती विचेष्टितं ॥ ३ ॥

ण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ६४ ॥ ॥ दमयंतीति ॥ १ ॥ २ ॥ पाठांतरे संलक्ष्यं लक्षणीयं ते त्वया ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शुच्युपचारः जलस्थलशुद्ध्यादिपरः ॥ ८ ॥ संचारं द्वारं न्हस्वमप्युत्सर्पति दीर्घं भवति ॥ ९ ॥ संकटे संकुचिते एतेन भूमिजयो दर्शितः ॥ १० ॥ पाशवं पशुसंबन्धि ॥ ११ ॥ कुंभाः पूर्णा एवेति जलधातुजय उक्तः ॥ १२ ॥ वह्निजयमाह तृणैः सवितुः सकाशात् समादधत् उद्दीपितवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वायुजयमाह अतीवेति द्वाभ्यां

न चास्य प्रतिबंधेन देयोऽग्निरपि केशिनि ॥ याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ४ ॥ एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके देवमानुषं ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ दमयंत्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयंत्यै न्यवेदयत् ॥ निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके देवमानुषं ॥ ७ ॥ ॥ केशिन्युवाच ॥ दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ॥ दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयंति तथाविधः ॥ ८ ॥ ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ॥ तं तु दृष्ट्वा यथासंगमुत्सर्पति यथासुखं ॥ ९ ॥ संकटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ॥ १० ॥ प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवं ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुंभास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ११ ॥ ते तेनावेक्षिताः कुंभाः पूर्णा एवाभवन्स्ततः ॥ ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ॥ १२ ॥ तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ॥ १३ ॥ तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्वर्यं लक्षितं मया ॥ १४ ॥ यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ छेदेन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतं ॥ १५ ॥ अतीव चान्यत्सुमहदाश्वर्यं दृष्टवत्यहं ॥ यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ॥ १६ ॥ मृद्य मानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ भूय एव सुगंधीनि हृषितानि भवंति हि ॥ एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाऽहं हुतमागता ॥ १७ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितं ॥ अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितं ॥ १८ ॥ सा शंकमाना भर्तारं बाहुकं पुर नरिगितैः ॥ केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतं ॥ महानसाच्छ्रितं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च ॥ अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयंत्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनंदन ॥ सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ॥ २२ ॥

पुष्पेषु क्षीणोऽशो ह्रदिति वायुना आपूर्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कर्म पाकादि चेष्टा भूतजयादि ॥ १८ ॥ बाहुकं बाहुकरूपिणमिति रूपभेदात्संशयोऽस्ति न तु क्रियात इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मांसस्य मांसं बहुशः बहुवारं ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ संपतंती आयांती दोषतः कामदोषेण ॥ २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभात्रदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥
 प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ वैक्लव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत
 इंद्रसेनां सह आत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ॥ २४ ॥ अभिदुत्य ततो राजा परिष्वज्यांकमानयत् ॥ बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥
 भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ इदं
 च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहं ॥ २७ ॥ बहुशः संपतंतीं त्वां जनः शंकेत दोषतः ॥ वयं च
 देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखं ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कन्यापुत्रदर्शने पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥
 ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥
 ॥ १ ॥ दमयंती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीं ॥ मातुः सकाशं दुःस्वार्ता नलदर्शनकांक्षया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशंकया ॥
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वाऽनुज्ञातुमर्हसि ॥ विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयतां ॥
 ॥ ४ ॥ एवमुक्ता तु वैदभ्यां सा देवी भीममब्रवीत् ॥ दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरत-
 र्षभ ॥ नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयंतीं नलो नृपः ॥ आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरि-
 स्तुतः ॥ ७ ॥ तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयंती नलं तदा ॥ तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जटिला मलपंकिनी ॥
 दमयंती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ॥ सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियं ॥ १० ॥
 अनागसं प्रियां भार्यो विजने श्रममोहितां ॥ अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलं ॥ ११ ॥ किमु तस्य मया बाल्यादपराङ्महीपतेः ॥
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयादितां ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ॥ अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान् कथं
 ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ॥ भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्रतं ॥ १४ ॥ दमयंत्या ब्रुवंत्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ॥
 शोकजं वारिनेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तांताभ्यां जलं तु तत् ॥ परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 सर्वमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयं ॥ कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजं ॥ १७ ॥ यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ॥ व-
 नस्थया दुःखितया शोचंत्या मां दिवानिशं ॥ १८ ॥ स मच्छरीरे त्वच्छापाद्वह्यमानोऽवसत्कलिः ॥ त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्रावग्निरिवाहि-
 तः ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ॥ दुःस्वस्यांतेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥ विमुच्य मां गतः पापस्ततो-
 हमिह चागतः ॥ त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनं ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्तारं मनुरक्तमनुव्रतं ॥ उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं
 भीरु कर्हिचिद् ॥ २२ ॥ दूताश्चरति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ॥ भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वेष्टवृता यथा-
 काममनुरूपमिवात्मनः ॥ श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भांगासुरिरुपस्थितः ॥ २४ ॥ दययंती तु तच्छृत्वा नलस्य परिदेवितं ॥ प्रांजलिर्वपमाना च
 भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दमयंत्युवाच ॥ न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशंक्तिं ॥ मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निषधाधिप ॥
 ॥ २६ ॥ तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ॥ वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान् प-
 र्णादो नाम पार्थिव ॥ अभ्यगच्छत्कोसलायामृतपुर्णनिवेशने ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथाऽऽहुते ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २९ ॥ त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ॥ समर्थो योजनशतं गंतुमश्वैर्नराधिप ॥ ३० ॥
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ॥ यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहं ॥ ३१ ॥ अयं चरति लोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी सदागतिः
 एष मे मुंचतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ॥ ३२ ॥ यथा चरति तिग्मांशुः परेण भूयनं सदा ॥ स मुंचतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ॥
 ॥ ३३ ॥ चंद्रमाः सर्वभूतानामंतश्चरति साक्षिवत् ॥ स मुंचतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ॥ ३४ ॥ एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धा-
 रयंति वै ॥ विब्रुवंतु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजंतु मां ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तथा वायुरंतरिक्षाद भाषत ॥ नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥
 ॥ ३६ ॥ राजन् शीलनिधिः स्फीतो दमयंत्या सुरक्षितः ॥ साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परित्सरात् ॥ ३७ ॥ उपायो विहितश्चायं त्व-
 दर्थमतुलोऽनया ॥ न ह्येकान्हा शतं गता त्वामृतेऽन्यः पूमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ॥ नात्र शंका त्वया का-
 र्या संगच्छ सह भार्यया ॥ ३९ ॥ तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥

॥ १७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ॥ दमयंत्यां विशंकां तामुपाकर्षदरिंदमः ॥ ४१ ॥ ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद्वसुधाधिपः ॥ संस्मृत्य नागरा-
जं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ॥ प्राक्रोशदुचैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमर्निदिता ॥ ४३ ॥ भैमीमपि
नलो राजा आजमानो यथापुरा ॥ सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनंदत ॥ ४४ ॥ ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्रं तस्य शुभानना ॥ परीता
तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥ तथैव मलदिग्धांगीं परिष्वज्य शुचिस्मितां ॥ सुधिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिहृतः ॥ ४६ ॥
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयंत्या नलस्य च ॥ भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्यां जननी नृप ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलं ॥
दमयंत्या सहोपेतं कल्ये द्रष्टा सुखोषितं ॥ ४८ ॥ ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयंतौ पुरातनं ॥ वने विचरितं सर्वमूषतुर्मदितौ नृप ॥ ४९ ॥
गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ॥ वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ॥ सर्व-
कौमैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदं ॥ ५१ ॥ दमयंत्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशं ॥ अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५२ ॥
सैवं समेत्य व्यपनीय तंद्रां शांतज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ॥ रराज भैमी समवाप्तकामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयंतीसमागमे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥
॥ अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ॥ वैदर्भ्यां सहितः काले ददर्श वसुधाधिपं ॥ १ ॥ ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ॥
ततोऽनु दमयंती च ववंदे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ॥ यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥
नलेन सहितां तत्र दमयंतौ पतिव्रतां ॥ तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्यो स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ततो
बभूव नगरे सुमहान्हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतं ॥ अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनं ॥ ६ ॥ सिकाः सुमृ-
ष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ॥ द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभंगोपकल्पिताः ॥ ७ ॥ अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ऋतुपर्णोऽपि
शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलं ॥ ८ ॥ दमयंत्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवं ॥ ९ ॥ स च तं क्षम-
यामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः ॥ १० ॥

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ कल्ये प्रभाते ॥४८॥४९॥५०॥

॥५१॥५२॥५३॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये मारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥७६॥ ॥ ॥ ॥ अथेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥ ६ ॥ पुष्पभगः पुष्पसंमर्दः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये मारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥

उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ॥ दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनंदत ॥ ११ ॥ कञ्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ॥ अ-
ज्ञातवासि वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचिन् ॥ मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षंतुमर्हसि ॥
॥ १३ ॥ नल उवाच ॥ न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ॥ कृतेऽपि च न मे कोपः क्षंतव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्वं ह्यपि
सखा मेऽसि संबंधी च जनाधिप ॥ अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ १५ ॥ न तथा
स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ॥ १६ ॥ तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ एवमुक्त्वा
ददौ विद्यामृतपुर्णाय नैषधः ॥ १७ ॥ स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन्भांगासुरिर्नृपः ॥ १८ ॥ निषधाधि-
पतेऽपि दत्त्वाऽक्षहृदयं नृपः ॥ सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १९ ॥ ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांपते ॥ नगरे कुंडिने कालं
नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णस्वदेशगमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः
॥ ७७ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ स मासमुष्य कौतेय भीममामंत्र्य नैषधः ॥ पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १ ॥ रथेनै-
केन शुश्रेण दंतिभिः परिषोडशैः ॥ पंचाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २ ॥ स कंपयन्निव महीं त्वरमाणो महीपातिः ॥ प्रविवेशाथ संर-
ब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ॥ उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितं ॥ ४ ॥ दमयंती च यच्चान्य-
न्मम किंचन विद्यते ॥ एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्ततां द्यूतामिति मे निश्चिता मतिः ॥ एकपाणेन भद्रंते प्राणयो-
श्च पणावहे ॥ ६ ॥ जित्वा परस्वमाहुत्य राज्यं वा यदि वा वसु ॥ प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वांछसि त्वं द्यूतं शुद्धद्यूतं
प्रवर्ततां ॥ द्वैरथेनास्तु वै शांतिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥ वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथातथा ॥ येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शास-
नं ॥ ९ ॥ द्वयोरैकतरं बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ॥ कैतवेनाक्षवत्यां तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १० ॥

॥ उष्य वासं कृत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ राज्यमेकपाणेनैव मम तु दमयंत्यादि च प्राणयोश्च पणावहे युद्धमपि वर्ततामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ॥ ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिं ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ॥ दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयंत्याः क्षयं गतं ॥ १२ ॥ दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽद्य महाभुज ॥ धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३ ॥ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्भ्रणैः ॥ जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयंतीमर्निदितां ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वद्वप्रलापिनः ॥ १६ ॥ इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ सरत्तकोशनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकंटकं ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुं ॥ तस्यास्त्वं सपरीवारी मूढ दासत्वमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ॥ कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुद्धयसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वयाधास्ये कथंचन ॥ यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३ ॥ तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ॥ तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ॥ पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीव शरदः शतं ॥ २५ ॥ एवं नलः सांत्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ॥ स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनःपुनः ॥ २६ ॥ सांत्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तं ॥ पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृतांजलिः ॥ २७ ॥ कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ॥ यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ॥ प्रययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ॥ आजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवंतमनामयं ॥ प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितां ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सांत्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ॥ ३२ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ वक्ष्यसे दीव्यसे वशकांता-
ऊचुः प्रांजलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ॥ अद्य स्म निर्धृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ॥ उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुं ॥ ३३ ॥ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पुष्करपराभवपूर्वकं राज्यप्रत्यानयने अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ बृह-
दश्व उवाच ॥ ॥ प्रशांते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महतीसे ॥ महत्या सेनया राजा दमयंतीमुपानयत् ॥ १ ॥ दमयंतीमपि पिता सत्कृत्य परवी-
रहा ॥ प्रास्थापयद्देवेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ॥ वर्तयामास मुदितो देवराडिव नंदने
॥ ३ ॥ तथा प्रकाशतां यातो जंबूद्वीपे स राजसु ॥ पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४ ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विविधवच्चाप्तद-
क्षिणैः ॥ तथा त्वमपि राजेंद्र ससुहृद्दक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःस्वमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ॥ देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६ ॥
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ॥ दुःस्वमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पांडव ॥ रम-
सेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचितयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वैदेवेदांगपारगैः ॥ नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥ कर्कोट-
स्य नागस्य दमयंत्या नलस्य च ॥ ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनं ॥ १० ॥ इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ॥ शक्यमा-
श्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशांपते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वं च संचित्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ॥ तस्योदये व्यये चापि न चिंतयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रु-
त्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुचः ॥ व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ॥ विषादयंति
नात्मानं सत्त्वोपाश्रयिणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यंति नलस्य चरितं महत् ॥ श्रोष्यंति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ॥ १५ ॥
अर्थास्तस्योपपत्स्यंते धन्यतां च गमिष्यति ॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमं ॥ १६ ॥ पुत्रान्पौत्रान्पशून्श्चापि लभते नृषु चाश्रयतां ॥ आ-
रोग्यप्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयान्नस्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ॥ अक्षज्ञ इति तत्तेहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ॥ उपपद्यस्व कौंतेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वित्यस्य रूपं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुनर्द्युतं करिष्यसीति राजानं प्रति पूर्वं भीमसेनेनोक्तं तत्र परिहारमाह
वेदेति वेद वेदि उपपद्यस्व गृहाण ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ अश्वशिरोऽश्वविद्यां यया बृहदश्व इति मुनेर्नाम उपस्पष्टं स्नानादिकं कर्तुं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जयं जयभानमर्जुनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै-
लकंठीये भारतभावदीपे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे मपितामहे इत्यादिरध्यायस्तीर्थयात्राप्रस्तावार्थः यज्ञदानाद्यसमर्थस्य हि तीर्थयात्रैवावश्यकी

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो हृष्टमन्ना राजा बृहदश्वमुवाच ह ॥ भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पांड-
वाय महात्मने ॥ दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्पष्टं महातपाः ॥ २१ ॥ बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनं ॥ वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं म-
नीषिणं ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ॥ तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप
आस्थितः ॥ न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ॥ मुनिरकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रहवा-
निव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पांडवो राजंस्तप्यमानं महावने ॥ अन्वशोचित कौतेयः प्रियं वै भ्रातरं जयं ॥ २६ ॥ दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी म-
हावने ॥ ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छदुधिष्ठिरः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानं बृहदश्वगमने ऊनाशीतित-
मोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥ ४३ ॥ अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्काम्य
कात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ॥ पांडवाः किमकुर्वन्ते तमृते सव्यसाचिनं ॥ १ ॥ स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ॥ आदित्यानां
यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनैन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ॥ विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥ वैशं-
पायन उवाच ॥ गते तु पांडवे तात काम्यकात्सत्याविक्रमे ॥ बभूवुः पांडवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आक्षिप्तसूत्रामणयश्छिन्न-
पक्षा इव द्विजाः ॥ अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पांडवाः ॥ ५ ॥ वनं तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ॥ कुबेरं यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥
॥ ६ ॥ तमृते ते नरव्याघ्राः पांडवा जनमेजय ॥ मुदमप्राप्नुवंतो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रांताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ॥
निघ्नंतो भरतश्रेष्ठ मेघयान्बहुविधान्मुगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिदमाः ॥ उपाकृत्य उपाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९ ॥

पयोक्तं । द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्वो बिलशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं दरिद्रं चाप्रवासिनमिति तत्रापि बंधुवियोगः सर्वेषां दुःखदस्तेन च चित्तस्यानवस्थितत्वं भवतीत्यवांतरता-
त्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आक्षिप्तसूत्राश्छिन्नसूत्रा द्विजाः पक्षिणः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मेघयान् यज्ञार्हान् ॥ ८ ॥ उपाकृत्य हिंसित्वा उपाहृत्य यज्ञार्थं समाहृत्य ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निष्कांगदकृतापीडौ साष्टशतं सुवर्णा निष्कस्तत्कृतेनांगदेन कृतपूषणी ॥

सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कंठाः पुरुषर्षभाः ॥ अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पांचाली स्मरंती मध्यमं पतिं ॥ उद्विग्नं पांडवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रीत् ॥ ११ ॥ योजुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ तमृते पांडवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि तत्रतत्र महीमिमां ॥ बह्वाश्वर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमं ॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनं ॥ नीलांबुदसमप्रख्यं मत्तमांतगगामिनं ॥ १४ ॥ तमृते पुंडरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ यस्य वा धनुषो घोषः श्रूयते चाशनिस्वनः ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरंती सव्यसाचिनं ॥ १५ ॥ तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ॥ भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ भीम उवाच ॥ मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ववीषि सुमध्यमे ॥ तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमं ॥ १७ ॥ यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्धरौ ॥ १८ ॥ निष्कांगदकृतापीडौ पंचशीर्षाविवोरगौ ॥ तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवांबरं ॥ १९ ॥ यमाश्रित्य महाबाहुं पंचालाः कुरवस्तथा ॥ सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २० ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीं ॥ २१ ॥ तमृते फाल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिं ॥ पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ॥ २२ ॥ ततोऽब्रवीत्साश्रुकंठो नकुलः पांडुनंदनः ॥ नकुल उवाच ॥ यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयंति रणाजिरे ॥ देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३ ॥ उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ॥ गंधर्वमुख्यान् शतशो हयान् लेभे महाद्युतिः ॥ २४ ॥ राज्ञे तित्तिरिक्लमाषान् श्रीमतोऽनिलरंहसः ॥ प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २५ ॥ तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ॥ काम्ये काम्यके वासं नेदानीममरोपमं ॥ २६ ॥ सहदेव उवाच ॥ यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथः ॥ आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २७ ॥ यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ॥ सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २८ ॥ तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामिव निवेशने ॥ हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २९ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ बृसीमासनं ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ धनंजयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ॥ न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनं ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा-
पञ्चार्जनानुशोचने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्णया सह ॥ श्रुत्वा
वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदं ॥ दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया हुताचिषमिवानलं ॥ २ ॥
तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ३ ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ॥
विवभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ॥ न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा ॥
॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः ॥ आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानव ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥
ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ ७ ॥ अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा नारदं देवसंमितं ॥
॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ॥ कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ॥ किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥
॥ नारद उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता ॥ पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतं ॥ १२ ॥ पुरा आगीरथीतीरे भी-
ष्मो धर्मभृतां वरः ॥ पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते ॥ गंगाद्वारे महाभाग दे-
वगंधर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितॄस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ॥ ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य ज-
पन्नेव महायशाः ॥ ददृशोद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमं ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं
ययौ ॥ १७ ॥ उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ॥ भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्धमादाय शुचिः प्रय-
तमानसः ॥ नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥ भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ॥ तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं स-
र्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ॥ वाग्यतः प्रांजलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वेणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ अनेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौचेति दुष्प्रतिग्रहपर
पीडादिभ्यो निवृत्तिर्हस्तसंयमः । दृष्टिपूते देशे पादन्यासः पादसंयमः । परानिष्ठचिंतनाभावो मनःसंयमः । विद्यासंयमोऽभिचारराहित्यं । तपःसंयमो दंभराहित्यं । कीर्तिसंयमः पापकीर्तिराहि

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्शितं ॥ भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमना भवत् ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीम० आ० तीर्थयात्राप० पार्थनारद-
संवादे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ॥ सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि
तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याऽऽश्रितोऽनघ ॥ तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २ ॥ अमोघदर्शो भीष्माहं ब्रूहि
किं कर्वाणि ते ॥ यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽस्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ॥ कृ-
तेमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान्प्रभुं ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ॥ संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेतुमर्हसि ॥ ५ ॥ अस्ति मे ह-
ृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ॥ तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ ॥ किं फलं तस्य वि-
प्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणं ॥ तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत्फलं ॥
॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं ॥ विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येनकेनचित् ॥
अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्कको निरारंभो लब्धाहारो जितेंद्रियः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११ ॥
अक्रोधनश्च राजेंद्र सत्यशीलो दृढव्रतः ॥ आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमं ॥ फलं चैव
यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ॥ बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यंते पा-
र्थिवैरैतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ॥ नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ॥ तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यै-
स्तं निबोध युधां वर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ॥ तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७ ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि ती-
र्थान्यनभिगम्य च ॥ अदत्त्वा कांचनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ न तत्फलमवाप्नोति ती-
र्थीभिगमनेन यत् ॥ १९ ॥ त्वं ॥ ९ ॥ अस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं प्रतिग्रहादित्यादित्रितयं अपावृत्तो निवृत्तः संतोषोऽलंबुद्धिः ॥ १० ॥ अकल्ककः दंभादिहीनः । कल्कः शाब्दे
व दंभेवेति विश्वः ॥ ११ ॥ आत्मोपमो दयावान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

नृलोकै देवदेवस्य तीर्थ त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥ दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ॥ सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनंदन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥ यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः ॥ २३ ॥ मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ॥ पूर्यते सर्वपापानि नाकष्टेषु च पूज्यते ॥ २४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः ॥ उवास परमप्रीतो भगवान्कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पिगणाः पुरा ॥ सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः ॥ २६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ॥ अश्वमेधादशगुणं फलं प्राहुर्मनीषिणः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ॥ तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥ शार्कैर्मूलैः फलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयं ॥ तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूचकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्रान्पुयात्प्राज्ञो हयमेघफलं नरः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥ न वै योनौ प्रजायंते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ कार्तिकीं तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करं ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात्स नरो लोकान् ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् ॥ सायंप्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृतांजलिः ॥ ३२ ॥ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ॥ जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ उष्णा द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ ऋतून्मर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ॥ ३६ ॥ कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७ ॥ त्रीणि शृंगाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्र कारणं ॥ ३८ ॥

कव्याख्यायां । त्रीणि शृंगाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्र कारणमिति श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च इदानीं मंदबुद्धिभिर्देव्याख्येतया परित्यक्त इति न पुस्तकांतरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या श्रयतेः शृणातेर्वा शृंगाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापहिसकानि वा शुभ्राणि भ्राजिष्णूनि त्रीणि पुष्कराणि तेषां मध्ये सरस्वती प्रस्रवतीति तान्येव त्रीणि प्रस्रवणानि आदिसिद्धानि तीर्थांतरवदुत्पत्तिरहितानि अत एव तत्र तीर्थत्वापादकं कारणं न विद्य इति । वस्तुतस्तु वेदारण्यं पंचनदं गौरीमायूरमार्जुनं ॥

श्रीवांछं कुंभकोणं च काशीक्षेत्रसमानि षडित्यादिविद्विह काशीसाम्येन पुष्करं स्तूयते । तथाचायमर्थः पुराणांतरेषु वाराणस्याखिकोणत्वस्मरणान्नयः कोणा एव त्रीणि जृंगाणि शृंगानि रजस्तमोमलहीनत्वेन शुद्धसत्त्वमयानि ज्ञानमदत्त्वात् । तथा च श्रुतिरविसृक्तं प्रकृत्याह अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी

दुष्करं पुष्करं गंतुं दुष्करं पुष्करे तपः ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करं ॥ ३९ ॥ उप्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य जंबूमार्गं समाविशेत् ॥ ४० ॥ जंबूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितं ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः ॥ ४१ ॥ तत्राप्य रजनीः पंच पूतात्मा जायते नरः ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां ॥ ४२ ॥ जंबूमार्गदुपावृत्य गच्छेत्तंदुलिकाश्रमं ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४३ ॥ आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजत्राग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४४ ॥ शाकट्यतिः फलैर्वाऽपि कौमारं विंदते परं ॥ कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितं ॥ ४५ ॥ धर्मारण्यं हितत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥ अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ॥ सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४७ ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४८ ॥ महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः ॥ नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ५० ॥ तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विंदति ॥ ५१ ॥ समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ॥ नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां ॥ ५२ ॥ तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ दक्षिणं सिंधुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ ५३ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ॥ रंतिदेवाभ्यनुज्ञातमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदं ॥ पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ तत्राप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥

भवतीति । त्रीणि प्रस्रवणानि त्रयः प्रवाहा असीवरणयोगीगायाश्च अथवानेनत्रिवेण्येवग्राह्या तथा त्रीणि पुष्कराण्येतानि त्रीणि काशीप्रयागपुष्पराणपादिसिद्धानीत्यादि प्राग्वत् । तेन काश्या काशीप्रयागाभ्यां वा समानमिदं पुष्करं त्रित्वसाम्यादिति पुष्करस्तुतिः कृता भवति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र प्रभासं तीर्थमुत्तमं ॥ तत्र संनि-
 हितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ॥ ६० ॥ गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च वि-
 दति ॥ प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ६२ ॥
 प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधं च विदति ॥ वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ॥ वरदाने
 नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥ ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ पिंडारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकं ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे
 महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ॥ अद्यापि मुद्रा दृश्यंते तद्दृष्टमरिंदम ॥ ६६ ॥ त्रिशूलानि पद्मानि दृश्यंते कुरुनंदन ॥ महादेवस्य सानिध्यं तत्र
 वै पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिंधोश्च संगमं प्राप्य भारत ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्पयित्वा पितृदेवानृषींश्च
 मरतर्षभ ॥ प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ६९ ॥ शंकुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ॥ अश्वमेधादृशगुणं प्रवदति मनीषिणः ॥ ७० ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ॥ तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ७१ ॥ दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनं ॥ तत्र ब्रह्मादयो दे-
 वा उपासंते महेश्वरं ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च रुद्रं देवगणैर्हृतं ॥ जन्मप्रभृति यत्पापं तस्मात्तस्य प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्व
 देवैरभिष्टुतः ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेयदान-
 वान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धाराभिमृतां ॥ गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा स-
 माहितः ॥ तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संम-
 तो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिंधूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनं ॥ ७९ ॥ भद्रतुंगं समासाद्य शुचिः शील-
 समन्वितः ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितं ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितं ॥
 तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चंद्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पंचनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ पंचयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥
 ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र भीमायाः स्थानमुत्तमं ॥ तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥ देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुंडलवि-
 ग्रहः ॥ गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकुंडं तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं ल-
 भेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमं ॥ अद्यापि यत्र दृश्यते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वा-
 सं लोकमाप्नुयात् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिं ॥ ८८ ॥ वितस्तां च समासाद्य संतप्य पितृदेवताः ॥ नरः फलमवाप्नोति वा-
 जपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ॥ वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं ॥ ९० ॥ तत्र स्नात्वा नरो-
 नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिं ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत वडवां त्रिषु लोकेषु विश्रुतां ॥ पश्चिमायां तु सं-
 ध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९२ ॥ चरुं सप्ताचिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् ॥ पितृणामक्षयं दानं प्रवदति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः
 पितरो देवा गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥ राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ॥ नि-
 यतः परमां दीक्षामास्थायान्दसहस्रिकीं ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा ॥ सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवं ॥ ९६
 ददावष्टगुणैश्वर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ॥ यथाभिलषितानन्यान् कामान्दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवातर्दधे देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा ॥ नाम्ना
 सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्ताचिषे चरुः ॥ ९९ ॥ ततो नि-
 वृत्तो राजेंद्र रुद्रं पदमथाविशेत् ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०० ॥ मणिमंतं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ एकरात्रोषि-
 तो राजन्नाग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत राजेंद्र देविकां लोकविश्रुतां ॥ प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ २ ॥ त्रिशूलपा-
 णेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरं ॥ ३ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥

यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ॥ सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलं ॥ ४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितं ॥ तत्र स्नात्वा
 नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत ॥ ५ ॥ यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकं ॥ पुष्पाभिश्च उपस्पृश्य न शीचेन्मरणं गतः ॥ ६ ॥ अर्धयोज-
 नविस्तारा पंचयोजनमायता ॥ एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ ७ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्वसत्रं यथाक्रमं ॥ तत्र ब्रह्मादयो दे-
 वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ८ ॥ दीर्वसत्रमुपासते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ ९ ॥ गमनादेव राजेंद्र दीर्वसत्रमरिंदम ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं
 प्राप्नोति भारत ॥ १० ॥ ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ गच्छत्यंतर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ ११ ॥ चर्मसेऽथ शिवोद्भेदे ना-
 गोद्भेदे च दृश्यते ॥ स्नात्वा तु चर्मसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२ ॥ शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ नागोद्भेदे नरः स्ना-
 त्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ शशयानं च राजेंद्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १४ ॥ सरस्वत्यां म-
 हाराज अनुसंवत्सरं च ते ॥ दृश्यंते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १५ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ॥ गोसहस्रफलं
 चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १६ ॥ कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनंदन ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १७ ॥ गवामयुतमाप्नोति कु-
 लं चैव समुद्धरेत् ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ १८ ॥ पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ॥ हर्षेण महताऽऽविष्टा रु-
 द्रदर्शनकांक्षया ॥ १९ ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजं ॥ एवं संप्रस्थिता राजन्वृषयः किल भारत ॥ २० ॥ ततो योगीश्वरेणापि योग-
 मास्थाय भूयते ॥ तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनां ॥ २१ ॥ सृष्टा कोटीति रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ॥ मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते
 मेनिरे पृथक् ॥ २२ ॥ तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनां ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ २३ ॥ अद्यप्रभृति गु-
 ष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ॥ २४ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ततो गच्छेत रा-
 जेंद्र संगमं लोकविश्रुतं ॥ २५ ॥ सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६ ॥ अभिगच्छंति
 राजेंद्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीं ॥ तत्र स्नात्वा, नरव्याघ्र विदेद्वहसुवर्णकं ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ २७ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यद्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र कुरुक्षेत्रमिति कुरुक्षेत्रप्रस्तावे बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति । जाबालोपनिषत्सु प्रसिद्धमनुकुरुक्षेत्रं स्तौति ब्रह्मक्षेत्रमिति ॥ ६ ॥ कुत्सितं रोतीति कुरु ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ॥ तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायां द्व्यद्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ६ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतं ॥ पापेभ्यो यत्र मुच्यते दर्शनात्सर्वजंतवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं ॥ य एवं सततं ब्रूयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ॥ अपि दुष्कृतकर्माणं नयति परमां गतिं ॥ ३ ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ॥ ये वसंति कुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्द्वारः सरस्वत्यां युधिष्ठिर ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गंधर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ॥ ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छंति भारत ॥ ६ ॥ मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ॥ पापानि विप्रणश्यंति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्वह ॥ फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलं ॥ यक्षं समभिवाद्वैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमं ॥ सततं नाम राजेंद्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥ तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिं ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ततः शाळुकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ॥ सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमं ॥ १४ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विंदति ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालं तरंतुकं ॥ १५ ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ततः पंचनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमं ॥ विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥

पापं तस्य क्षेपणात्रायत इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकं ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मसदनमिति श्रौतपदद्वयार्थं संगृह्णात्यर्थेन पापानि च प्रणश्यंति ब्रह्मलोकं च गच्छति ब्रह्मैव लोकस्तं ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रौतस्य देवयजनपदस्यार्थं संगृह्णाति राजसूयेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य प्रस्तुतस्य तत् यक्षाभिर्वंदनादिकं द्वारं प्रापकं तच्चेदं कुरुक्षेत्रमविमुक्ताख्यं अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति श्रुतेः स्मृतिश्च । इमानि

तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ततो जयंत्यां राजेंद्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मान-
वः ॥ एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥ कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ पुंडरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः
॥ २१ ॥ ततो मुंजवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ॥ उपोष्य रजनीमिकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लो-
कविश्रुतां ॥ स्नात्वाऽभिगम्य राजेंद्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य ताद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ॥ प्रदक्षिणमुपावृष्य तीर्थसेवी समाहि-
तः ॥ २४ ॥ संमितं पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्घ्यं पितृदेवताः ॥ जामदग्न्येन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमे-
धं च विंदति ॥ ततो रामहृदानाच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥ तत्र रामेण राजेंद्र तरसा दीप्ततेजसा ॥ क्षत्रमुत्साद्य वीरेण हृदाः पंच
निवेशिताः ॥ २७ ॥ पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति विश्रुतं ॥ पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ॥ २८ ॥ ततस्ते पितरः प्रीता राम-
मूचुर्नराधिप ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ २९ ॥ अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ॥ वरं
वृष्णीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ३० ॥ एवमुक्तः स राजेंद्र रामः प्रहरतां वरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥
॥ ३१ ॥ भवंतो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ पितृप्रसादमिच्छेयं तपआप्यायनं पुनः ॥ ३२ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहं ॥ ३३ ॥ हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा
॥ ३४ ॥ प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३५ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥
ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्मभिः ॥ ३६ ॥ हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यति न संशयः ॥ हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ॥
॥ ३७ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यंति भुवि दुर्लभं ॥ ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोकं च शाश्वतं ॥ ३८ ॥

तु पवित्राणि काशीप्राप्तिकराणि चेति अत एवानु कुरुक्षेत्रमिति श्रुत्यानिर्दिष्टं कुरुक्षेत्रादिसेवनप्राप्यत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थेषु मणिकर्णिकादिषु स्नानमात्रा-

एवं दत्त्वा वरान् राजन् रामस्य पितरस्तदा ॥ आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवांतर्हितास्ततः ॥ ३९ ॥ एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्म-
नः ॥ स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ४० ॥ राममभ्यर्च्य राजेंद्र लभेद्बहुसुवर्णकं ॥ वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ॥ ४१ ॥
स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ कायशोधनमासाद्य तीर्थ भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिन्स्तीर्थे न संशयः ॥ शु-
द्धदेहश्च संयाति शुभलोकाननुत्तमान् ॥ ४३ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थ त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
॥ ४४ ॥ लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थ त्रैलोक्यपूजितं ॥ स्नात्वा तीर्थवरे राजन् लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५ ॥ श्रीतीर्थं च समासाद्य स्ना-
त्वा नियतमानसः ॥ अर्चयित्वा पितृन्देवान्विन्दते श्रियमुत्तमां ॥ ४६ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
च पितृन्स्वान्देवतान्यपि ॥ ४७ ॥ कपिलानां सहस्रस्य फलं विंदति मानवः ॥ सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ॥ ४८ ॥ अर्चयि-
त्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ४९ ॥ गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमं ॥ तत्राभिषेकं
कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ शंखिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ॥ देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमं ॥ ५१ ॥ ततो ग-
च्छेत् राजेंद्र द्वारपालमरंतुकं ॥ यच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेद्रस्य महात्मनः ॥ ५२ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ततो गच्छे-
त् राजेंद्र ब्रह्मावर्तं नरोत्तमः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र सुतीर्थकमनुत्तमं ॥ ५४ ॥ तत्र सन्नि-
हिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५५ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ततोबुमत्यां धर्म-
ज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमं ॥ ५६ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ॥ सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ५७ ॥ मातृतीर्थं च तत्रैव
यत्र स्नातस्य भारत ॥ प्रजा विवर्धते राजन्नतन्वीं श्रियमश्नुते ॥ ५८ ॥ ततः सीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ तीर्थं तत्र महाराज मह-
दन्यत्र दुर्लभं ॥ ५९ ॥ पुनाति गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप ॥ केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ६० ॥

ब्रह्मलोकं क्रममुक्तिस्थानं महीयते पृष्ठयते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तीर्थं तत्र महाराज श्वाविष्टोमापहं स्मृतं ॥ यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६१ ॥ प्रीतिं गच्छंति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ॥
 श्वाविष्टोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ॥ ६२ ॥ प्राणायामैर्निर्हरंति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ॥ पूतात्मानश्च राजेंद्र प्रयांति परमां गतिं ॥ ६३ ॥
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिं ॥ ६४ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र मानुषं लोकविश्रुतं ॥
 यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः ॥ ६५ ॥ विगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारो समा-
 हितः ॥ ६६ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं महीयते ॥ मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ॥ ६७ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सि-
 द्वनिषेविता ॥ श्यामाकं भोजने तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८ ॥ देवान् पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ॥ एकस्मिन्भोजिते विप्रे को-
 टिर्भवति भोजिता ॥ ६९ ॥ तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्वै देवतानि च ॥ उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७० ॥ ततो गच्छेत
 राजेंद्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमं ॥ ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७१ ॥ तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुंगव ॥ केदारे चैव राजेंद्र कपि-
 लस्य महात्मनः ॥ ७२ ॥ ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३ ॥ कपिष्ठलस्य केदारं स-
 मासाद्य सुदुर्लभं ॥ अंतर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७४ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र सरकं लोकविश्रुतं ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिग-
 म्य वृषध्वजं ॥ ७५ ॥ लभेत सर्वकामान् हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ तिस्रः कोटयस्तु तीर्थानां सरके कुरुनंदन ॥ ७६ ॥ रुद्रकोट्यां तथा
 कूपे हृदेषु च महीपते ॥ इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७ ॥ तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च देवतानि पितृनथ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति वा-
 जपेयं च विंदति ॥ ७८ ॥ किंदाने च नरः स्नात्वा किंजल्पे च महीपते ॥ अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ७९ ॥ कलश्यां वार्युपस्पृ-
 श्य श्रद्धधानो जितेंद्रियः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८० ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ॥ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ
 अंबाजन्मेति विश्रुतं ॥ ८१ ॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ॥ नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ८२ ॥ शुक्लपक्षे दश-
 म्यां च पुंडरीकं समाविशेत् ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजपुंडरीकफलं लभेत् ॥ ८३ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत् त्रिषुलोकेषु विश्रुतं ॥ तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ॥८४॥ तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजं ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिं ॥ ८५ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र फलकीवनमुत्तमं ॥ तत्र देवाः सदा राजन् फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८६ ॥ तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकं ॥ दृषद्व्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विंदति भारत ॥ तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८ ॥ गोसहस्रस्य राजेंद्र फलं विंदति मानवः ॥ पाणिस्वाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विंदति भारत ॥ राजसूयमवामोति ऋषिलोकं च विंदति ॥ ९० ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमं ॥ तत्र तीर्थानि राजेंद्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ९१ ॥ व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतं ॥ सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९२ ॥ ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३ ॥ गत्वा मधुवटीं चैव देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ॥ तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन् देवांश्च पूरुषः ॥ ९४ ॥ स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्व्याश्च भारत ॥ ९५ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९६ ॥ पुत्रशोकाभितप्तन देहत्यागे कृता मतिः ॥ ततो देवैस्तु राजेंद्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९७ ॥ अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९८ ॥ गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्वह ॥ वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९ ॥ अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ १०० ॥ मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु कुर्वीत गंगायां नृपसत्तम ॥ १ ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २ ॥ ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनं ॥ ३ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ कुलंपुनं नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ॥ ४ ॥ पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमं ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विष्णुलोकं महीयते ॥ ५ ॥ अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य मराधिपं ॥ अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोकं महीयते ॥ ६ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

शालिहोत्रस्य तीर्थे च शालिसूर्ये यथाविधि ॥ स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७ ॥ श्रीकुंजं च सरस्वत्यास्तीर्थं भरतसत्तम ॥ त-
त्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ ततो नैमिषकुंजं च समासाद्य कुरुद्वह ॥ ऋषयः किल राजेंद्र नैमिषयास्तपस्विनः ॥ ९ ॥
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ततः कुंजः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ १० ॥ ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥
तस्मिन्कुंजे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थं मनुत्तमं ॥ कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं ल-
भेत् ॥ १२ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमं ॥ तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा ग-
च्छेत् परमां गतिं ॥ ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमं ॥ १४ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो ग-
च्छेन्नराधिप ॥ १५ ॥ यत्र मंकणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥ पुरा मंकणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतं ॥ १६ ॥ क्षतः किल करे राजंस्त-
स्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रवृत्तवान् ॥ १७ ॥ ततस्तस्मिन्प्रवृत्ते तु स्थावरं जंगमं च यत् ॥ प्रवृत्तमुभयं वीर-
तेजसा तस्य मोहितं ॥ १८ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरै राजन् ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ॥ १९ ॥ नायं नृत्येद्यथा
देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ तं प्रवृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ॥ सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ भोभो महर्षे धर्मज्ञ
किमर्थं नृत्यते भवान् ॥ हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ २१ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ कि-
न्न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं सुतं ॥ २२ ॥ यं दृष्ट्वासंप्रवृत्तोऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्वैव ऋषिं रागेण मोहितं ॥ २३ ॥ अहं तु
विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य मां ॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ॥ २४ ॥ अंगुल्यग्रेण राजेंद्र स्वांगुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ ततो भस्म-
क्षताद्राजन् निर्गतं हिमसन्निभं ॥ २५ ॥ तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोगतः ॥ नान्यद्देवात्परं मेने रुद्रात्परतरं महत् ॥ २६ ॥ सुरासुरस्य
जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २७ ॥ त्वमेव सर्वान् ग्रससि पुनरेव युगक्षये ॥ देवैरपि न शक्य-
स्त्वं परिज्ञातुं कृतो मया ॥ २८ ॥ त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ॥ २९ ॥

॥७॥८॥९॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हिमसन्निभमतिश्वेतिमिधुविकारं खंडशर्कराख्यं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पृथूदके जप्यपरो यस्तनुं त्यजेत्तं श्वोमरणं पुनर्मरणं न

त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदंतीहाकुतोभयाः ॥ एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत् ॥ १३० ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव ततो मे न क्षरेत वै ॥ ततो देवः
प्रदृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने ॥ ३२ ॥ सप्तसार-
स्वते स्नात्वा अर्चयिष्यंति ये तु मां ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥ ३३ ॥ सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यंति न संशयः ॥ एवमु-
क्त्वा महादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ३४ ॥ ततस्त्वौशनसं गच्छेत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३५ ॥ कार्तिकेयश्च
भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं आर्गवप्रियकाम्यया ॥ ३६ ॥ कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनं ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ अग्नि्लोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रस्य तत्रैव
तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नात्वा नरश्चेष्ट ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ ३९ ॥ ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्म-
लोकं प्रपद्यते ॥ ४० ॥ पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ततो गच्छेत्त राजेंद्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ ४१ ॥ पृथूदकमिति ख्यातं
कार्तिकेयस्य वै नृप ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ४२ ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं
मानुषबुद्धिना ॥ ४३ ॥ तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमत्रस्य भारत ॥ अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४४ ॥ पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं
कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकं ॥ ४५ ॥ उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुं ॥ पृथूदके जप्यपरो नैव श्वोमरणं
तपेत् ॥ ४६ ॥ गतिं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ एवं स नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकं ॥ ४७ ॥ पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं
कुरुद्वह ॥ तन्मेध्यं तत्पावित्रं च पावनं च न संशयः ॥ ४८ ॥ तत्र स्नात्वा दिवं यांति येपि पापकृतो नराः ॥ पृथूदके नरश्चेष्ट एवमाहुर्मनीषिणः ॥
॥ ४९ ॥ मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्त राजेंद्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमं ॥
सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतं ॥ ५१ ॥

तपेत् । यद्वा पूर्वद्युरेव कृतजपं श्वोपि जीवितांतं मरणं न तपेत् एकरात्रेणैव सर्वपापविमोकोभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विंदति मानवः ॥ ५२ ॥ आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥
अर्धकीलं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ५३ ॥ विप्राणामनुकंपार्थ दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ व्रतोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाऽप्युत ॥ ५४ ॥
क्रियामंत्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ क्रियामंत्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५५ ॥
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ॥ तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विंदते च सः ॥
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकं ॥ ५७ ॥ साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८ ॥
दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र रेणुकातीर्थमुत्तमं ॥ ५९ ॥ तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ सर्व-
पापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १६० ॥ विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेंद्रियः ॥ प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ ६१ ॥ ततः
पंचवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ ६२ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ॥ तमर्च-
यित्वा देवेशं गमनादेव सिद्धयति ॥ ६३ ॥ तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ ६४ ॥ सैना-
पत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्ग्रह ॥ ६५ ॥ कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ सर्वपापवि-
शुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६६ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ६७ ॥ ततो
गच्छेदुदरकं तीर्थेसेवी नराधिप ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ॥ अन्वास्ते
पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ ६९ ॥ सान्निध्यं तत्र राजेंद्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्ग्रह ॥ अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ तत्रैव
च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिं ॥ अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ७१ ॥ नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम ॥ राजमानो महारा-
ज विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ७२ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ॥ सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ ७३ ॥ ततः स्व-
स्तिपुरं गच्छेत्तीर्थेसेवी नराधिप ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ १७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ १८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ १९० ॥ ९१ ॥ सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे अस्यैव नामांतरं सन्निहतीति ॥

पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ७५ ॥ गंगाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ॥ तिस्रः कोट्य-
स्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरं ॥ ७७ ॥
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ततः स्थाणुवटं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ७८ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥
बदरीपाचनं गच्छेद्वासिष्ठस्याश्रमं गतः ॥ ७९ ॥ बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८० ॥ त्रि-
रात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ रुद्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ ८१ ॥ अहोरात्रोपवासेन शकल्लोके महीयते ॥ एकरात्रं
समासाद्य एकरात्रोपोषितो नरः ॥ ८२ ॥ नियतः सत्यवादी च ब्रह्मल्लोके महीयते ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ ८३ ॥ आदित्य-
स्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं ॥ ८४ ॥ आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ ८५ ॥ सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥
॥ ८६ ॥ तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतं ॥ यत्र सारस्वतो यातः सौंदगिरास्तपसो निधिः ॥ ८७ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमे-
धफलं लभेत् ॥ सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ ८८ ॥ ततः कन्याश्रमं गच्छेत्रियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो
नियताशनः ॥ ८९ ॥ लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ॥ १९० ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा
ऋषयश्च तपोधनाः ॥ मासि मासि समायांति पुण्येन महतान्विताः ॥ ९१ ॥ सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रे-
ष्टं ज्ञाश्वतं भवेत् ॥ ९२ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि अंतरिक्षचराणि च ॥ नद्यो हृदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ ९३ ॥ उदपानानि वाप्यश्च
तीर्थान्यायतनानि च ॥ निःसंशयममावास्यां समेष्यंति नराधिप ॥ ९४ ॥ मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः ॥ तीर्थसन्निहनादेव
सन्निहत्येति विश्रुता ॥ ९५ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोकं महीयते ॥ अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ ९६ ॥

॥ ९२ ॥ तन्निर्वृत्तिं पृथिव्यामित्यादिना अत्रोपक्रमोपसंहारयोः कुरुक्षेत्रमात्रपरत्वात्तदेवांगि तीर्थांतराणि तु फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायेन तत्प्राप्तावंगभूतानि तेषामपि पृथक्
फलश्रवणं तु गुणफलन्यायेन ज्ञेयं यथा योगांगानामपि यमनियमादीनामहिंसाप्रतिष्ठादीनां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्यादिना पृथक्फलं स्मर्यते तद्वदिति भावः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ पृथिव्यामिति नैमिषं नैमिषारण्ये कृतं पुण्यं पृथिव्यामेव संततिसंपत्तिसार्वभौमादिपद्माग्निहेतुरित्यर्थः अंतरिक्षे सूर्यचंद्रादिमार्गे नक्षत्रादिचक्रे पुष्करं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २०२ ॥ त्रयाणामिंद्रादिलोकेन सह त्रयाणामुपरि ब्रह्मलोके कुरुक्षेत्रसेवी क्रममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । नयंति परमां गतिमिति मुक्तिफलदर्शकवाक्यशेषात् अत्र कुरुक्षेत्रपदेन काश्यपेवाकाशीश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तमा सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयत इत्यनेन समानार्थत्वात् । तथा च पाठक्रमार्थक्रमस्य बलवत्वात् पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमंतरिक्षे च पुष्करमित्यतः परं ये वसंति कुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे इत्ययं ग्रंथो द्रष्टव्यः । अन्यथा तृतीयलोकस्यानुक्तेष्वयाणामित्यसंगतं स्यात् । त्रिविष्टपे इत्यध्याहारेण वा वाक्यपूर्णं स्यात् तच्चायुक्तं श्रौतार्थसंभवे दाशेता चाविमुक्तेऽपि कुरुक्षेत्रपदस्य श्रौती छडिरविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति जाबालोपनिषदि । न चोपक्रमोपसंहारैकरूपेण प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्य प्राकरणिकत्वेन तीर्थांतरवद्वाराणस्यास्तत्प्रकरणपठितत्वाच्चंदंगत्वं स्यादिति वाच्यं प्रकरणाल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वात् तथाहि । ते वसंति त्रिविष्टपे स्वर्गे लोके महीयत इत्यादिवाक्यशेषात्स्वर्गप्राप्तिरेव कुरुक्षेत्रफलमवगम्यते न चात्रत्यं त्रिविष्टपादिपदं ब्रह्मलोकपरं कर्तुं शक्यं ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रमिति वाक्यशेषविरोधात् तत्र च वेदीशब्देन तस्य कर्मभूमित्वावगमात् तेषां

यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥ ९७ ॥ स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ॥ यत्किंचिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ ९८ ॥ स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ९९ ॥ अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकं ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकं ॥ २०० ॥ गंगा-हृद्दश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्माचारी समाहितः ॥ १ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विंदति मानवः ॥ पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमंतरिक्षे च पुष्करं ॥ २०२ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ ३ ॥

कुरुक्षेत्रं वेदिरासीदिति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् । तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति शतपथश्रुतेश्च । न च कर्मभूमेर्विद्याफलप्रदत्वं युज्यते । कर्मणा पितृलको विद्यया देवलोक इति तयोः फलभेदश्रवणात् पितृलोकः स्वर्गलोकः देवलोकः ब्रह्मलोकः वाराणस्यास्तु ज्ञानभूमित्वं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं एतदेवात्र । पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ अपि दुष्कृतकर्मणं नयंति परमां गतिमिति प्रदर्श्य दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीं ये वसंति कुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे इत्यनंतरश्चोकेन प्रसिद्धकुरुक्षेत्रफलं प्रदर्श्यते न चैतदेव पूर्वश्लोकेन सूतय इति वाच्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धबलात्तस्य भूतार्थवादत्वे संभवत्यभूतार्थवादत्वोपगतस्यायोगात् वाल्मीकीयेमोक्षोपायेषु । छायासूची तापसूची मुख्यसूचीति च त्रिकं ॥ त्रिकोणं तपसा पूतं वाराणस्याः समं कृतं ॥ गतास्तेन त्रिकोणेन ये केचिदिह जंतवः ॥ वायवः पांसवो वाऽपि तेऽपि मुक्तिं परां गता इति भग्यंतरेण पूर्वश्लोकार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात् तथा च यद्यपि काश्याः कुरुक्षेत्रांगत्वं प्रकरणात्प्रसक्तं तथापि योग्यतया फलतारतम्याल्लिङ्गान्न तत्संभवति सान्निध्याच्च परस्परांक्षादिकमुत्थाप्यतीर्थांतरशेषीभूतस्यापि कुरुक्षेत्रस्य काशीशेषत्वं ज्ञेयं । तथा च वाक्यात् दुर्बलोऽपि संनिधिरानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिनि न्यायेन बलवच्चया स्वर्गलोके महीयत इति वाक्यावगतमपि कुरुक्षेत्रे-

त्रफलं तिरोधाय प्रतिनिष्ठति ह वै य एता रात्रीरुपयतीत्यादौ रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाशेषितामिव पांसवोऽपि कुरुक्षेत्र इत्यर्थवादेन मुक्तिफलशेषितामविमुक्तसंज्ञस्य कुरुक्षेत्रस्य व्यवस्थापयन् सौहेकवाक्यतां गत्वा प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्याविमुक्तशेषतां गमयति । तथा चायं पांसवोऽपीत्यादिश्लोकद्वयार्थः ये परमगतिप्रदां काशीं गंतुमिच्छन्ति ते कुरुक्षेत्रे वसेयुरिति ।

अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीं ॥ ४ ॥ ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ कुरुक्षेत्रे गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं ॥ ५ ॥ अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं ॥ ६ ॥ तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन ॥ ७ ॥ तरंतुकारंतुकुर्योर्यदंतरं रामहृदानां च मचक्रुस्तस्य च ॥ एतत्कुरुक्षेत्रसमंतपंचकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ४३ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमं ॥ यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतं ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्मशीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलं चैव पुनीतिं नात्र संशयः ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र ज्ञानपावनमुत्तमं ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ सौगंधिकवनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ सिद्धचारणगंधर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ॥ ६ ॥ भूक्षादेवी स्मृता राजन्पुण्यादेवी सरस्वती ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृतं जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितृन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभं ॥ ८ ॥ षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ कपिलानां सहस्रं च वाजिमधं च विंदति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ सुगंधां शतकुंभां च पंचयक्षां च भारत ॥ १० ॥ अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ त्रिशूलस्वातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभं ॥ शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥

ते वसन्तित्रिविष्टपे इति तु योगांगफलवद्गुणफलमिति प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यं तत्सिद्धं सर्वेषां तीर्थानां कुरुक्षेत्रप्रापकत्वं कुरुक्षेत्रस्य तु काशी प्रापकत्वमिति ॥ २०३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इत्यारण्यके नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ४३ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शम्या मुद्राकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत्तावान्देशः शम्यानिपातः तेषु षट्सु । संपेति पाठे संपतत्यनयेति यष्टिः संपा ॥ ९ ॥ पुरातने भविष्यपुराणादौ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ छंदेन इच्छया ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्वन्मुखं त्वत्प्रधानं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता ॥ आहारं सा कृतवती मासि नराधिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोध-
नाः ॥ आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितं ॥ शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समा-
हितः ॥ १६ ॥ त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः ॥ शाकाहारस्य यत् किञ्चित् वर्षैर्द्वादशभिः कृतं ॥ १७ ॥ तत्फलं तस्य भवति
देव्याश्छंदेन भारत ॥ ततो गच्छेत्सुवर्णख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ वरांश्च सुबहून् लेभे
देवतेषु सुदुर्लभान् ॥ १९ ॥ उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ अपि च त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वन्मुखं च जग-
त्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ तत्राभिगम्य राजेंद्र पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ २१ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विंदति ॥ धूमावतीं ततो
गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान्कामान्लभते नात्र संशयः ॥ देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ॥ २३ ॥ तत्रारोहे-
त धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेंद्रियः ॥ महादेवप्रसादाद्वि गच्छेत परमां गतिं ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ धारां नाम महाप्राज्ञः
सर्वपापप्रमोचनीं ॥ २५ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिं ॥ २६ ॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं
गंगाद्वारं न संशयः ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत कीटितीर्थे समाहितः ॥ २७ ॥ पुंडरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ उष्यैकां रजनीं तत्र गौसहस्रफ-
लं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तगंगे त्रिगंगे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ॥ देवान्पितॄंश्च विधिवत् पुण्ये लोके महीयते ॥ २९ ॥ ततः कनखले स्नात्वा त्रि-
रात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३० ॥ कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ उपोष्य रजनीं तत्र गो-
सहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥ नागराजस्य राजेंद्र कपिलस्य महात्मनः ॥ तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतं ॥ ३२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत नाग-
तीर्थे नराधिप ॥ कपिलानां सहस्रस्य फलं विंदति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो ललितकं गच्छेत् शांतनोस्तीर्थमुत्तमं ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् दुर्ग-
तिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ॥ दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र सुगंधं लो-
कविश्रुतं ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ३६ ॥

रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥ गंगायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ॥
 स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥
 ततः कुजाम्रके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुंधतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ सामु-
 द्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ गोसहस्रफलं विद्यात् कुलंचैव समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्र-
 ह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनं ॥ अश्व-
 मेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४ ॥ दुर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं ॥ अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५ ॥
 सिंधोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगंधर्वसेवितं ॥ तत्रोप्य रजनीः पंच विदेद्बहुसुवर्णकं ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमां ॥ अश्वमेधम-
 वाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैवभारत ॥ वासिष्ठां समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४८ ॥
 ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ॥ देवान्पितृश्रार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र वसेन्मांसं शाकाहारो नराधिप ॥
 भृगुतुंगं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ तत्र संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमं ॥ ५२ ॥ उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ॥
 महाश्रमे वसेद्भ्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ षष्ठकालोपवासेन मासमुप्य महालये ॥ ५४ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा विदेद्बहुसुवर्णकं ॥ दशापरान्दशपूर्वान्नरानुद्धरते कुलं ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेवितां ॥ अश्वमेधमवाप्नो-
 ति गच्छेद्दौशनसीं गतिं ॥ ५६ ॥ अथ सुंदरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितं ॥ रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्म-
 णीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥ ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितं ॥ तत्र नित्यं नि-
 वसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयाणस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ॥ प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तत्रमासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ॥
 गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥ पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ यस्यजैत्रिमिषे प्राणानुपवासपरायणः ॥ ६३ ॥
 समोदेत्सर्वलोकिकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ॥ नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गंगोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ वाजपे-
 यमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च
 बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६७ ॥ देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ॥ ततः क्षीरव-
 तीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्वृतां ॥ ६८ ॥ पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६९ ॥ तत्रोष्य
 रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरग्व्वास्तीर्थमुत्तमं ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ देहं त्यक्त्वा
 महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपाप-
 विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनंदन ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ शतसाहस्रकं
 तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ॥ गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत् रा-
 जेंद्र भर्तृस्थानमनुत्तमं ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ॥ गोसहस्रफलं वि-
 द्यात्तिजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७ ॥ ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजं ॥ कपिलाह्वदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविमुक्तं
 समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ॥ दर्शनादिवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७९ ॥ प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ॥ मार्किडस्य राजे-
 द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं ॥ ८० ॥ गोमतीगंगयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ॥ अग्निशोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८१ ॥ ततो गयां समा-
 साद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु
 भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ॥ अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितं ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीं ॥ ८५ ॥ ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपश्रेष्ठः समुच्छितः ॥ यूपं
प्रदक्षिणीकृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र धेनुकं लोकविश्रुतं ॥ एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकां ॥ ८७ ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेत्ध्रुवं ॥ तत्रचिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भुजं ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्सायाश्चरत्याः पर्वते कृतं ॥ सवत्सा-
याः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८९ ॥ तेषूपस्पृश्य राजेंद्र पदेषु नृपसत्तम ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो
गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ॥ स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजं ॥ ९१ ॥ ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥ इतरेषां
तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ उद्यंतं च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितं ॥ सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र सं-
ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ तेन ह्युपास्ता भवति संध्या द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ॥ तत्राभिगम्य
मुच्येत पुरुषो योनिंसंकटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां योवसेन्नरः ॥ पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्ट-
व्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९७ ॥ ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ॥
अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र धर्मप्रस्थं समाहितः ॥ तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
॥ ९९ ॥ तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ॥ पितृन्देवास्तु संतप्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ मतंगस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्मा-
वितात्मनः ॥ तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनं ॥ १०१ ॥ गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ धर्मं तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेध-
मवाप्नुयात् ॥ २ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमं ॥ तत्राभिगम्य राजेंद्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विंदति
मानवः ॥ ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ ४ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते ॥ यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्रीत पुरुषः शु-
चिः ॥ ५ ॥ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥ मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६ ॥ तैर्थिकं भुजते यस्तु मणिनागस्य
भारत ॥ दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषं ॥ ७ ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ततो गच्छेत ब्रह्मर्षैर्गीतमस्य वनं प्रियं ॥ ८ ॥ अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिं ॥ अभि-
 गत्वाऽऽश्रमं राजन्विदते श्रियमात्मनः ॥ ९ ॥ तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमधमवाप्नुयात् ॥ ११० ॥
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ॥ तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ११ ॥ ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनं ॥ वाज-
 पेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ १२ ॥ गंडर्कां तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवां ॥ वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ १३ ॥
 ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४ ॥ ततोऽधिवंगं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनं ॥
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ कंपनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेवितां ॥ पुंडरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६ ॥
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १७ ॥ दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ॥ न
 दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमधं च विंदति ॥ १८ ॥ अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ॥ माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमधफलं लभेत् ॥ १९ ॥
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ॥ कूर्मरूपेण राजेंद्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२० ॥ ह्रियमाणा हृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ॥ २१ ॥ पुंडरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र स्थानं नारायणस्य च
 ॥ २२ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपास-
 ते ॥ शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥ २४ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययं ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छ-
 ति ॥ २५ ॥ तत्रोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनं ॥ समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा ॥ २६ ॥ तत्रोपस्पृश्य राजेंद्र न दुर्गतिमवाप्नु-
 यात् ॥ अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययं ॥ २७ ॥ विराजति यथा सोमो मेधैर्मुक्तो नराधिप ॥ जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः
 ॥ २८ ॥ जातिस्मरत्वमवाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजं ॥ २९ ॥ ईप्सिताल्लभते कामानुपवासान्न संश-
 यः ॥ ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनं ॥ १३० ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अभिगम्य हरिं देवं नदुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ कुशिकस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनं ॥ ३१ ॥ कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीं ॥ रा-
 जसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३२ ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र चंपकारण्यमुत्तमं ॥ तत्रोष्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३३ ॥
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभं ॥ तत्रोष्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३४ ॥ तत्रविश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिं ॥ मित्रावरुण-
 योर्लोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥ त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ॥ ३६ ॥ मनोः प्रजापते-
 र्लोकानाम्प्रोति पुरुषर्षभ ॥ कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमणवापि भारत ॥ ३७ ॥ तदक्षय्यमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ततो निर्वाणमासाद्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ३८ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वाणसंगमे नराः ॥ ३९ ॥ ते यांति न-
 रशार्दूल शक्रलोकमनामयं ॥ तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ देवकूटं समा-
 साद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितं ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ततो गच्छेत राजेंद्र कौशिकस्य मुनेर्हृदं ॥ ४२ ॥ यत्र सिद्धिं परां
 प्राप्नो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ॥ ४३ ॥ अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ सर्वतीर्थवरं
 चैव यो वसेत महाहृदे ॥ ४४ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति विद्याद्वहसुवर्णकं ॥ कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनं ॥ ४५ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति
 नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतां ॥ ४६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ अभिगम्य महादेवं
 वरदं विष्णुमव्ययं ॥ ४७ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ पितामहस्य सरसः
 प्रस्रुता लोकपावनी ॥ कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ४९ ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ॥ षष्ठकालोपवासेन
 मुच्यते ब्राह्मत्यया ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ॥ शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रिलोक्यविश्रुतं ॥ ५१ ॥ समारु-
 ह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुंडेषु संविशेत् ॥ स्तनकुंडमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ हयमेधम-
 वाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ ५३ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इत्या० नै० भा० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
ताम्राहणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५४ ॥ नंदिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितं ॥ न-
रमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ ५५ ॥ कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोगतः ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ॥ कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ ५७ ॥ कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ जाति-
स्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५८ ॥ प्राङ्मनदीं च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ ५९ ॥
ऋषभदीपमासाद्य मेध्यं कौचनिषूदनं ॥ सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ ६० ॥ औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितं ॥ तत्राभिषे-
कं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६१ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं ॥ वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ ६२ ॥ अथ चंपां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ दंडार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थ० पुलस्त्यतीर्थया-
त्रायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते
नात्र संशयः ॥ ११ ॥ रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन्कृतं पुरा ॥ तल्लौहित्यं समासाद्य विद्याद्वहुसुवर्णकं ॥ २ ॥ करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषि-
तो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३ ॥ गंगायास्तत्र राजेंद्र सागरस्य च संगमे ॥ अश्वमेधं दशगुणं प्रवदति मनीषिणः ॥ ४ ॥
गंगायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ॥ त्रिरात्रमुपितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनीं ॥ विरजं
तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६ ॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शो-
णस्य ज्योतिरथ्यायाः संगमे नियतः शुचिः ॥ तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनंदन ॥ वंश-
गुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ॥ वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १० ॥
गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ कोशलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ॥ ११ ॥ वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ पुष्प-
वत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १२ ॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ॥ ततो बदरिकातीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ॥ १३ ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ निदर्शनमुदाहरणं ॥ २९ ॥ तदेवाह मायत्रीमिति यो योनिसंकरजः स चेत्त

दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ तथा चंपां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ १४ ॥ दंडाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभितां ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितं ॥ १६ ॥
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ मतंगस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनंदन ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ श्रीप-
 र्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ॥ १९ ॥ न्य-
 वसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ ऋष-
 भं पर्वतं गत्वा पांड्वे देवतपूजितं ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ २१ ॥ ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ॥ तत्र स्नात्वा
 नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२ ॥ ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ॥ ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ अथ
 गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतं ॥ २४ ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ भूतयक्षपिशा
 चाश्च किन्नराः समहोरगाः ॥ २५ ॥ सिद्धचारणगंधर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ॥ सरितः सागराः शैला उपासंत उमापतिं ॥ २६ ॥ तत्रेशानं
 समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विंदति ॥ २७ ॥ उष्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ तत एव च
 गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितं ॥ २८ ॥ त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २९ ॥ गा-
 यत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ॥ गाथा च गाथिका चापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ३० ॥ अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥
 संवर्त्तस्य तु विप्रर्षवापीमासाद्य दुर्लभां ॥ ३१ ॥ रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ३२ ॥
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेवितां ॥ ३३ ॥

त्र गायत्रीं पठति तस्य सम्यक् पठतोऽपि तीर्थमाहात्म्यात्सा गायत्रीगाथा स्वरनियमहीना गद्यवन्मुखान्निःसरति गाथिकाम्राम्यगीतवत् स्वरवर्णविकृता गीतिकेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥
 ॥ ३० ॥ अब्राह्मणस्य तु प्राक्सिद्धाऽपि तत्र न स्फुरतीति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गवा मेधमवाप्नोति वासुकैर्लोकमुत्तमं ॥ वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ३४ ॥ वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ब्रह्म
स्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ३५ ॥ गोसहस्रफलं विंदात् स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ३६ ॥
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ततो देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे ॥ ३७ ॥ जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ य-
त्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ॥ ३८ ॥ अग्निष्टोमफलं विंदाद्रमनादिव भारत ॥ ततः सर्वहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३९ ॥
ततो वार्षीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वरां ॥ पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४० ॥ दंडकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत् ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत ॥ ४१ ॥ शरभंगाश्रमं गत्वा शुक्रस्य च महात्मनः ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ४२ ॥
ततः शूर्पारिकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितं ॥ रामतीर्थे नरः स्नात्वा विंदाद्बहुसुवर्णकं ॥ ४३ ॥ सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ॥ महत्पु-
ण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४४ ॥ ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः ॥ ४५ ॥ तु-
गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४६ ॥ तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरंगिरसः सुतः ॥ ऋषीणामुत्त-
रीयेषु सूपविष्टो यथासुखं ॥ ४७ ॥ ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ॥ येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितं ॥ ४८ ॥ ऋषयस्तत्र
देवाश्च वरुणोग्निः प्रजापतिः ॥ हरिर्नारायणस्तत्र महर्देवस्तथैव च ॥ ४९ ॥ पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ॥ भृगुं नियोजयामा-
स याजनार्थं महाद्युतिं ॥ ५० ॥ ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५१ ॥ आज्यभागेन त-
त्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमं ॥ ५२ ॥ तदरण्यं प्रविष्टस्य तुंगकं राजसत्तम ॥ पापं प्रणश्यत्यखिलं
स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५३ ॥ तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ॥ ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५४ ॥ मेधाविकं समा-
साद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विंदति ॥ ५५ ॥ अत्र कालंजरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतं ॥ तत्र देवहृदे स्ना-
त्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ यो स्नातः स्नापयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ॥ स्वर्गलोकं महीयेत नरोनास्त्यत्र संशयः ॥ ५७ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ गंगायमुनयोरिति स्त्रीरूपायाः

ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशांपते ॥ मंदाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीं ॥ ५८ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ अश्वमे-
धमवाप्नोति गतिं च परमां ब्रजेत् ॥ ५९ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमं ॥ यत्र नित्यं महासिनो गुहः सन्निहितो नृप ॥ ६० ॥
तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६१ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ॥
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ६२ ॥ तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ॥ समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६३ ॥ त-
त्रोपस्पृश्य राजेंद्र पितृदेवार्चने रतः ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिं ॥ ६४ ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र शृंगवेरपुरं महत् ॥ यत्र ती-
र्णमहाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थं महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ गंगायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहि-
तः ॥ ६६ ॥ विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विंदति ॥ ततो मुंजवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः ॥ ६७ ॥ अभिगम्य महादेवमभिवाद्य
च भारत ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ततो गच्छेत् राजेंद्र प्रया-
गमृषिसंस्तुतं ॥ ६९ ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः ॥ ७० ॥ सनत्कुमारप्रमुखा-
स्तथैव परमर्षयः ॥ अंगिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७१ ॥ तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रवरास्तथा ॥ सरितः सागराश्चैव गंध-
र्वाप्सरसोऽपि च ॥ ७२ ॥ हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुंडानि येषां मध्येन जाह्नवी ॥ ७३ ॥ वेगेन समतिक्रान्ता
सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४ ॥ यमुना गंगया सार्द्धं संगता लोकपावनी ॥ गंगायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या ज-
घनं स्मृतं ॥ ७५ ॥ प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ॥ प्रयागं सप्रतिष्ठानं कंबलाश्वतरौ तथा ॥ ७६ ॥ तीर्थं भोगवती चैव वेदिरैषा
प्रजापतेः ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमंतो युधिष्ठिर ॥ ७७ ॥

पृथिव्या मेरुपृष्ठशीर्षाया हरिद्वारादारभ्य जघनं नाभेरधो भागः ॥ ७५ ॥ जघनस्य स्थानमवस्थानं समाप्तिरंत इति यावत् तदेवोपस्थं तथा च पृथिव्या अपत्यभूतानि तीर्थानि तत्फलभूताः
स्वर्गाश्च तानि सर्वाणि प्रयागादुत्पन्नानीति प्रयागस्य तीर्थराजत्वमुक्तं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥७८॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ न वेदवचनादिति लोकवेदविरुद्धस्य हठमरणस्यापवादोऽयं अर्हसाविधिरिव पश्चालंभविधिरिति प्राश्चः वस्तुतस्तु वाराणसिमरणवद्याहच्छिकमरणविषय ए-
वायं ग्रंथो न हठमरणमतिपादकः सितसिते सरिते यत्र संगथे तत्राहुतासो दिवमुत्पतंति॥ ये वै तन्वं विसृजंति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजंते ब्रह्मज्ञानेन मुच्यंते प्रयागमरणेन चेत्यादिश्रुत
यः स्मृतयश्च तादृशा एव हठमरणे जले वाऽपि स्थले वाऽपि शस्त्रेणोद्धृद्य वा पुनः॥ नरकं ते प्रयासाशु आत्मानं घातयंति ये इति दोषस्मरणात् न चास्थैवापवादः प्रयागमरणविधिरिति वा
च्यं तस्य हठमरणपरत्वासिद्धेः सिद्धौ वा अचिकित्स्यरोगादिदोषवतां भृगुपतनादिनाऽपि मरणे प्राप्तेऽपि प्रयागमरणनियमविधिरयं भविष्यति न च काम्योऽयं मरणविधिर्नित्यस्य मरण
निषेधविधेर्बाधकः काम्यत्वाच्च नापमुल्लंघने प्रत्यवायावहः इति वाच्यं उक्तैर्न बाधकाभावेऽपि वाक्यस्य हठमरणपरत्वमपूर्वविध्यर्थत्वं च कल्पयतो गौरवापत्तेः अभ्युपगमे वा ब्राह्मणव्यतिरिक्तवि

प्रजापतिमुपासंते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ यजंते क्रतुमिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८ ॥ ततः पुण्यतमं नाम त्रिषुलोकेषु भारत ॥ प्रयागं स-
र्वतीर्थेभ्यः प्रवदंत्यधिकं विभो ॥ ७९ ॥ गमनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्त्तनादपि ॥ मृत्युकालभयाच्चापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८० ॥ तत्रा-
भिषेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ॥ पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८१ ॥ एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिसंस्कृता ॥ तत्र दत्तं
सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ८२ ॥ न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ॥ मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३ ॥ दश तीर्थसह-
स्राणि षष्टिः कोट्यस्तथाऽपराः ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनंदन ॥ ८४ ॥ चतुर्विधे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ स्नात एव त-
दाऽऽप्नोति गंगायमुनसंगमे ॥ ८५ ॥ तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमं ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ तत्र
हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ॥ दशाश्वमेधिकं चैव गंगायां कुरुनंदन ॥ ८७ ॥ कुरुक्षेत्रसमा गंगा यत्र तत्रावगाहिता ॥ विशेषो वै कनखले
प्रयागे परमं महत् ॥ ८८ ॥ यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गंगावसेचनं ॥ सर्वं तत्तस्य गंगापो दहत्यग्निरिवेधनं ॥ ८९ ॥ सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रैतायां

पुष्करं स्मृतं ॥ द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गंगा कलियुगे स्मृता ॥ ९० ॥ य एवायं विधिः भृगवादिपतनेन मरणमन्यत्र ब्राह्मणादिति स्मृतेः युक्तं तु शुद्धशवलब्रह्मज्ञानयोरिव
काशीप्रयागमरणयोः सद्योमुक्तिक्रममुक्तिपरत्वं तथाहि तीर्थमाहात्म्योपसंहारे यत्र गंगा महाराज स देशस्तत्तपोवनं॥ सिद्धिक्षेत्रं च विज्ञेयं गंगातीरसमाश्रितमिति गंगायास्तदाश्रितस्य सि-
द्धिक्षेत्रस्य च विज्ञेयत्वोक्त्या सयोरेव महत्तरत्वं दर्शितं तत्र यमुनया संगताया एव गंगाया अत्र ग्रहणं प्रयागप्रशंसाधिकारात् प्रतिष्ठिता तीर्थयात्रेत्युपसंहाराच्च प्रतिष्ठाने प्रयागे
सिद्धिक्षेत्रपदेन वाराणस्येव सिद्धिशब्दस्य निरुपपदस्य मुक्तिवाचित्वात् काश्याश्च मुक्तिक्षेत्रत्वमसिद्धेः तदेवमध्यायचतुष्टयेऽपि भंग्यंतरेण साक्षाद्वा काशीकीर्त्तनादुक्तविधोपसंहाराच्च पुष्क-
रगंगाप्रयागादीनां सेवनं काशीप्राप्तिकरमिति । अन्यानि तु पवित्राणि काशीप्राप्तिकराणि हि ॥ काशीं प्राप्य विमुच्यंते नान्यथा फल्पकोटिभिरित्यादिपूर्वोदाहृतपुराणंतरसंवादेन सिद्धं
॥ ८३ ॥ ८४ ॥ चतुर्विधे चतस्रो विद्याः वेदत्रयमात्मविद्याचेति विद्यंतेऽस्मिन्स चतुर्विद्यस्तस्मिन् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ अगमानि अगम्यानि ॥ ४ ॥ समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ ५ ॥ ६ ॥ भावितैः शुद्धैः

पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ॥ मलयै त्वग्निमारोहेद्भृगुतुंगे त्वनाशनं ॥ ९१ ॥ पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गंगायां मगधेषु च ॥ स्नात्वा तारयते जंतुः सप्तसप्तावरांस्तथा ॥ ९२ ॥ पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ॥ अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलं ॥ ९३ ॥ यावदस्थि मनुष्यस्य गंगायाः स्पृशते जलं ॥ तावत्स पुरुषो राजन् स्वर्गलोकं महीयते ॥ ९४ ॥ यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ॥ ९५ ॥ न गंगासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ९६ ॥ यत्र गंगा महाराज स देशस्तत्तपोवनं ॥ सिद्धिक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गंगातीरसमाश्रितं ॥ ९७ ॥ इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ॥ सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ९८ ॥ इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमं ॥ इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमं ॥ ९९ ॥ महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनं ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १०० ॥ श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवं ॥ मेधाजननमग्न्यं वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनं ॥ १०१ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥ महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः ॥ ३ ॥ जातीः स स्मरते बह्वीनांकपृष्ठे च मोदते ॥ गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥ ४ ॥ मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ॥ ५ ॥ ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत ॥ ६ ॥ व्रजतीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् ॥ भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ॥ ७ ॥ प्राप्यंते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शभिः ॥ नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च नाशुचिर्न च तस्करः ॥ ८ ॥ स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शनात् ॥ ९ ॥ पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ॥ १० ॥ तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै वसूनां वासवोपम ॥ कीर्त्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीं ॥ ११ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवांतरधीयत ॥ १२ ॥

करणैरिन्द्रियैः ॥ ७ ॥ अकृतात्मा अवशीकृतचित्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३ ॥ प्रतिष्ठाने प्रयागे प्रतिष्ठिता समाप्ता ॥ १४ ॥ अश्वमेधेति अग्रं फलं क्रममुक्तिस्थानं उषा वा अश्वस्य शिर इत्यादिश्रुतेः सोपानस्याश्वमेधस्य तत्प्रापकत्वावगमात् सामान्यफलं त्वेन्द्रपदप्राप्तिरिति प्रसिद्धं ॥ १५ ॥ अष्टगुणमणिमाद्यष्टगुणयुक्तं धर्म धर्मफलं ॥ १६ ॥ हेतुमाह नेता चेति गणफलेन तुल्यफलत्वात्तेतुरन्तं फलमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ १३ ॥ एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ॥ तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ १४ ॥ अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ॥ अश्वमेधशतं साग्रं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥ १५ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमं ॥ भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथापूर्वमवाप्तवान् ॥ १६ ॥ नेता च त्वमृषीन्त्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलं ॥ रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ॥ न गतानि मनुष्येद्रैस्त्वामृते कुरुनंदन ॥ १७ ॥ इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थीभिः संवृतं ॥ यः पठेत्कलयमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८ ॥ ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः ॥ आत्रेयः कुंडजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥ १९ ॥ असितो देवलश्चैव माकंडेयोऽथ गालवः ॥ भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ २० ॥ शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतां वरः ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः ॥ २१ ॥ एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ २२ ॥ एष ते लोमशो नाम महर्षिरभितद्युतिः ॥ समेष्यति महाराज तेन सार्धमनुव्रज ॥ २३ ॥ मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ॥ प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ २४ ॥ यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ॥ तथा त्वं राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ २५ ॥ यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ॥ तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ २६ ॥ यथा मनुयथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ॥ यथा वैन्यो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ २७ ॥ यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहन्पुरा ॥ त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्भिगतज्वरः ॥ २८ ॥ तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ॥ स्वधर्मविजितासुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ॥ २९ ॥ ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ॥ अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवांतरधीयत ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिंतयन् ॥ तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रार्थयात्रायां नारदवाक्ये पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ महाभिषः शांतनुरुपेणावतीर्णः ॥ २४ ॥ २५ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये मारत भावदीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ४५ ॥

आनृणांमिति ॥ १ ॥ अमितात्मा अमितधैर्यः । आत्मा बुद्धो धृतो देहे इति कोशात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्रियुगौ धर्मस्य भार्यायां मूर्तिसंज्ञायां कृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव
द्वापरांतेऽपि केशवार्जुनाविति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मानुषाविति भावः पुंडरीकाक्षौ साक्षाद्विष्णू । यद्वा त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्याणि भगसंज्ञानि वा षडंगानि वा ययोस्तौ
त्रियुगौ तानि च पुराणांतरे स्मर्यन्ते । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः ॥ वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भगवत्तृगिना इंगना संज्ञा । सर्वज्ञतानृप्तिरनादिविबोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्त

वैशंपायन उवाच ॥ ॥ आतृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ॥ पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ मया स पुरुषव्याघ्रो जि-
ष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ॥ कुती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव
इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं त्वेतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविवातिनौ ॥ अभिजानामि विक्रांतौ तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रियुगौ पुंडरीकाक्षौ
वासुदेवधनंजयौ ॥ नारदोपि तथा वेद योऽप्यशंसत्सदा मम ॥ ५ ॥ तथाऽहमपि जानामि नरनारायणादृषी ॥ शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया
स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इंद्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुराधिपं ॥ द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिंद्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो
द्रौणिश्च दुर्जयः ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुषस्तथा ॥ योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ये
महाबलाः ॥ स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ९ ॥ योऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिःस्वनः ॥ रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रा
निलोद्धतः ॥ १० ॥ निस्तृष्ट इव कालेन युगांते ज्वलनो महान् ॥ मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ ११ ॥ तं स कृष्णानिलोद्धृतो
दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ श्वेतवाजिबलाकाभृद्रांडीर्वेन्द्रायुधोल्बणः ॥ १२ ॥ संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकं ॥ अर्जुनोदीरितो मेघः
शमयिष्यति संयुगे ॥ १३ ॥ स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ॥ दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्ततश्च प्रतिपत्स्यते ॥ १४ ॥ अलं स तेषां
सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ॥ नास्ति त्वतिकृतार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १५ ॥

शक्तिः ॥ अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येति । अन्ये तु ज्ञानैश्वर्ये वीर्यबले तेजःपराक्रमौ चेति त्रीणियुगलानीत्याहुः तत्र ज्ञानमनपरोधं त्रैकालिकार्थस्फुरणं । ऐश्वर्यं
मिच्छानभिघातः । बलमुपक्रांतनिर्वाहः । वीर्यं काममंत्रशक्तिः । तेजः पराभिघातः । पराक्रमो यथाकालमुत्थानमिति यद्व्याचक्षते च तन्निर्मूलं पुनरुक्तिदोषादयुक्तं च ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनव
रोऽन्यूनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रविदुषोऽस्त्रविद्वांसः ॥ ९ ॥ रज इति रजःकार्यं क्रोधः स एव धूमो यस्य धार्तराष्ट्रैरनिलैरिव उद्धत उद्दीपितः ॥ १० ॥ कक्षं तृणवनं ॥ ११ ॥ उल्लवणौ दुःसहः
॥ १२ ॥ अर्जुनोदीरितोऽर्जुननामा ॥ १३ ॥ १४ ॥ अलं जेतुं पर्याप्तः तु शब्दः पक्षांतरे प्रतिक्रिया जयोपायः अर्जुनं विनाऽरयो दुर्जया इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रष्टारो द्रक्ष्यामः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वास्थ्यं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ तानिति
 ते वयं पांडवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिंदमं ॥ द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १६ ॥ वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन् द्विपदां वर ॥ अ-
 वधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १७ ॥ भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ॥ आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥
 ॥ १८ ॥ यत्र कंचिद्वयं कालं वसंतः सत्यविक्रमं ॥ प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं दृष्टिकामा इवांबुदं ॥ १९ ॥ विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यः प्र-
 तिश्रुतान् ॥ सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ २० ॥ आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मन् रोचते तमृतेऽर्जुनं ॥ वनेऽस्मिन्काम्यके वासो
 गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥
 ॥ ८६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तान्सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पांडवान्दीनचेतसः ॥ आश्वासयंस्तथा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ॥ दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भविताऽसि
 ह ॥ द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३ ॥ श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पांडव ॥ गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्त-
 म ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेवितां ॥ रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥ तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं ना-
 म भारत ॥ यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ॥ यज्ञभूमिश्च देवानां शा-
 मित्रं च विवस्वतः ॥ ७ ॥ तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसंस्कृतः ॥ शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्ति-
 यंति पुरातनाः ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥ यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ उत्तारयति संतत्या दशपू-
 र्वांश्च दशावरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ॥ यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणां वटः ॥ ११ ॥ यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्न-
 मक्षय्यं भवति प्रभो ॥ सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥ विश्वामित्रोऽध्यगा-
 द्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥ गंगा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ॥ अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १६ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पवित्रमिति पविर्वज्रं तत्तुल्यं जन्ममरणादिदुःखं तस्माच्चायत इति पवित्रं अत एव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितं पुण्यं धर्मवृद्धिहेतुः पावनं पापनाशनं ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यत्रभागीरथीति सरसि मणिकर्णिकारूपे प्रविष्टा आसीत् ब्रह्मशाला ब्रह्मोपलब्धिसदृशं वाराणस्याख्यमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानाञ्च

पंचालेषु च कौरव्य कथयंत्युत्पलावनं ॥ विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५ ॥ यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥ विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीं ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जेऽपिबत्सोममिद्रेण सह कौशिकः ॥ ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमं ॥ गंगायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतं ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ॥ प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥ अगस्त्यस्य तु राजेंद्र तत्राश्रमवरो नृप ॥ तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितं ॥ २० ॥ हिरण्यबिंदुः कथितो गिरौ कालंजरे महान् ॥ आगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥ महेंद्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ अयजत्तत्र कौतिय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशांपते ॥ २३ ॥ धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनं ॥ पवित्रो मंगलीयश्च ख्यातो लोकमहात्मनः ॥ २४ ॥ केदारश्च मतंगस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ कुंडोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ॥ २५ ॥ नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ यत्र देववनं पुण्यं तापसैरुपशोभितं ॥ २६ ॥ बाहुदा च नदी यत्र नंदा च गिरिमूर्धनि ॥ तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ २७ ॥ प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ तिसृष्वन्यानि पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ॥ सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापञ्चम्यतीर्थयात्रायां सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ४ ॥ धौम्य उवाच ॥ दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानिभारत ॥ विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि तानि वै ॥ १ ॥ यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ॥ बव्हारामा बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे ॥ मृगद्विजसमार्कीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३ ॥ राजर्षेस्तस्य च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ॥ रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजविसेता ॥ ४ ॥

ह्रस्वदनमिति श्रुतिप्रसिद्धं ॥ २३ ॥ आकीर्णा व्याप्ता मंगलीयो मंगलावहः ॥ २४ ॥ केदारोऽपि काश्यामेव ॥ २५ ॥ नैषधो नलः तत्रैव लोकार्कदक्षिणे नलग्रामस्य दर्शनात् तीर्थान्तरमाह यत्र देववनमिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ४ ॥ दक्षिणस्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनुवंश्यां वंशानुरूपां ननु नृगमात्रानुरूपां ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुमार्यः कुमारीवाचरंतो बालयाद्रागादिहीना अपि परमेव पतिं प्रार्थयंतो भगवद्भक्ता इत्यर्थः अत एव श्रीभागवते द्रविडेष्वेव भगवद्भक्तभूयस्त्वं स्मर्यते पांड्येषु द्रविडविशेषेषु ॥ १४ ॥ महम्मोक्षफलं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्मां अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः ॥ अनुवश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५ ॥ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतं ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६ ॥ पर्योष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे ॥ उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितं ॥ पर्योष्ण्या हरते तोयं पापमामरणांतिकं ॥ ७ ॥ स्वर्गादुत्तुंगममलं विषाणं यत्र शूलिनः ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ॥ ८ ॥ एकतः सरितः सर्वा गंगाद्याः सलिलोच्चयाः ॥ पर्योष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ॥ ९ ॥ माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवं ॥ गृपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ १० ॥ प्रवेणुत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ॥ तापसानामण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११ ॥ वेदी शूपांरिके तात जमदग्नेर्महात्मनः ॥ रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा च भारत ॥ १२ ॥ अशोकतीर्थं तत्रैव कौतये बहुलाश्रमं ॥ अगस्त्यतीर्थं पांड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ कुमार्यः कथिताः पुण्याः पांड्येष्वेव नरर्षभ ॥ ताम्रपर्णी तु कौतये कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु ॥ १४ ॥ यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ॥ गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५ ॥ शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥ तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ॥ आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः ॥ १७ ॥ वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८ ॥ सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्या यतनानि च ॥ आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९ ॥ चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयंत्युत ॥ प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ २० ॥ तत्र पिंडारकं नाम तापसाचरितं शिवं ॥ उज्जयंतश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ २१ ॥ तत्र देवर्षिर्वीरेण नारदेनानुकीर्तितः ॥ पूराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ पूण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ॥ उज्जयंते स्म तप्तांगो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २३ ॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ॥ साक्षाद्देवः पूराणोसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥

गः कृततपस्कः ॥२३॥ सनातनो धर्मः इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां ॥ अयं तु परमो धर्मो यद्योगिनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तः तत्रात्मदर्शनारूपस्य धर्मस्यात्मनोऽनन्यत्वात्स हि धर्म इति सामानाधिकरण्यं ॥ २४ ॥

एतदेव स्पष्टयति ये चेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अव्ययात्मा अक्षरस्वरूपी क्षेत्रज्ञो जीवः स एव परमेश्वरः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति भगवद्वचनात् क्षेत्रं जीव ईशश्च त्रयमप्यव्ययाख्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मैवेति दिति श्रुतेः ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ आनर्तेषु पश्चिमा

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनं ॥ २५ ॥ पवित्राणां हि गोविंदः पवित्रं परमुच्यते ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मंगलानां च मंगलं ॥ त्रैलोक्ये पुंडरीकाक्षो देवदेवः ॥ २६ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ॥ आस्ते हरिश्चित्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ २८ ॥ धौम्य उवाच ॥ आनर्तेषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ॥ यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥ प्रियंग्वाम्रवणोपेता वानीरफलमालिनी ॥ प्रत्यक्स्रोता नदी पूण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पूण्यान्यायतनानि च ॥ सरिदनानि शैलेंद्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धिर्षिचारणैः ॥ स्नातुमायांति पूण्यैर्वैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ॥ जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ५ ॥ वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ॥ फुल्लपद्मं महाराज देवगंधर्व सेवितं ॥ ७ ॥ बह्वाश्रयं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ॥ पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ॥ ८ ॥ हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरंजय ॥ ९ ॥ यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ॥ पपात स पुनर्लोकान् लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ॥ बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥ आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र मुधिष्ठिर ॥ च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पांडव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिद्धयंति मानवास्तपसा विभो ॥ जंबूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनां ॥ १३ ॥ आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः ॥ ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गंगाद्वारं च भूमिप ॥ ख्यातं च सैधवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितं ॥ १५ ॥

श्रितेषु अवन्तिष्विति पाठे अवन्तिषु प्रतीच्यां चेति वै शब्दश्चार्थः ॥ १ ॥ प्रत्यक्स्रोताः पश्चिमवार्हिनी ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ बह्वाश्रयं वेदस्वनिश्रवणादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ शाम्यतां शमयतां ॥ १४ ॥ १५ ॥

वैखानसानां हेरण्यगर्भणां कर्ममार्गं त्यक्त्वा ध्यानपराणामित्यर्थः ॥ १६ ॥ संश्रयार्थीय वासार्थः ॥ १७ ॥ अभिकामस्य गंतुमिच्छोः ॥ १८ ॥ भा० ऊननवति-
तमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ४१ ॥ उदीच्यामिति ॥ १ ॥ मंत्रयतः कथाप्रतिग्रहः कथाया मनसि धारणं ॥ २ ॥ ३ ॥ सारस्वतैः सरस्वत्यां प्राप्तेः ॥ ४ ॥ सहदेवः संजयपुत्रः शम्भ्या

पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः ॥ वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अप्यत्र संश्रयार्थीय प्रजापतिरथो जगौ ॥
पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १७ ॥ मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ॥ विप्रणश्यंति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायामूननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ४१ ॥ धौम्य उवाच ॥ उदी-
च्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ॥ तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥ शृणुष्ववाहितो भूत्वा मम मंत्रयतः प्र-
भो ॥ कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभां ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थमालिनी ॥ समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पांडव ॥
॥ ३ ॥ यत्र पुण्यतरं तीर्थं लुक्षावतरणं शुभं ॥ यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छंत्यवभृथैर्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनव ॥
सहदेवोऽयजद्यत्र शम्भ्याक्षेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इंद्रगीता युधिष्ठिर ॥ गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीयमाना द्विजातिभिः ॥
॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुनामनु ॥ ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ॥
विंशतिः सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकुट्टो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा ॥ अत्यंतमाश्रमः पुण्यः शरभंगस्य विश्रुतः ॥
॥ ९ ॥ सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ॥ वालुखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधि-
ष्ठिर ॥ न्यग्रोधाख्यस्तु पांचाल्यः पांचाल्यो द्विपदां वर ॥ ११ ॥ दाल्भ्यवोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ॥ कौतियानंतयशसः सुव्रतस्या-
मितौजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥ वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ
वेदविद्याविदावुभौ ॥ ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४ ॥

क्षेपेण बलवता क्षिप्ता शम्भ्या लघुद्विविधो यावदूरं पतेत्तावान् यज्ञमंडपो यस्मिन्यज्ञे स शम्भ्याक्षेपस्तेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ विंशतिः विंशतिवारमावर्तिताः सप्त अष्टौ चेति अष्टाचत्वारिंशद
धिकं शतं । त्रयस्त्रिंशच्छतं राजेति तु श्रुतिः विंशतिमिति पाठेऽत्यंतहीनसंख्यत्वात्पंचत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एता कृष्णमृगी तद्वर्णौ कृष्णौ नरनारायणा-
वित्यर्थः वस्तुतस्तत्त्ववर्णौ वर्णाः लोहितशुक्लकृष्णाः रजः सत्वतर्मांसि तद्रहितौ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

समेत्य बहुशो देवाः सेंद्राः सवरुणाः पुरा ॥ विशाखयूपे ऽतप्यंत तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ॥ प-
लाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमं ॥ स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरं ॥ १७ ॥
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ॥ इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्नेर्महात्मनः ॥
आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥ गंधर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोगेभिश्च सेवितं ॥ किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणां वरं ॥ २० ॥
बिभेद तरसा गंगा गंगाद्वारं युधिष्ठिर ॥ पुण्यं तत् ख्यायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितं ॥ २१ ॥ सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ॥ प-
र्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ॥ राजन्स आश्रमः ख्यातो भृगुतुंगो महागिरिः ॥ २३ ॥
यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ॥ नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ॥
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोयवहा गंगा शीततोयवहा पुरा ॥ सुवर्णसिकता राजन् विशालां बदरीमनु ॥
॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ॥ प्राप्य नित्यं नमस्यंति देवं नारायणं प्रभुं ॥ २७ ॥ यत्र नारायणो देवः परमात्मा स-
नातनः ॥ तत्र कृत्स्नं जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८ ॥ तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनं ॥ तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरं ॥
॥ २९ ॥ शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदं ॥ यं विदित्वा नशोचंति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोध-
नाः ॥ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ एतानि राजन्पुण्यानि दृथिव्यां पृ-
थिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभिर्देवकल्पैश्च से-
वितानि महात्मभिः ॥ चरन्नेतानि कौतये सहितो ब्राह्मणर्षभैः ॥ भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कंठां विहारिष्यसि ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ६४ ॥

विहारिष्यसि परिहरिष्यसि ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ६५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ समंत्रं प्रयोगादौ मंत्रसहितं । संहारस्त्यक्तस्याकर्षणं । प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधानां दाहे यो दोष-

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ॥ लोमशः स महोतेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १ ॥ तं पांडवाग्रजो राजा
सगणो ब्राह्मणाश्च ते ॥ उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छागमने हेतुम-
टने च प्रयोजनं ॥ ३ ॥ स पृष्टः पांडुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पांडवान् ॥ ४ ॥ संचरन्नस्मि कौतिय
सर्वान्लोकान्यदृच्छया ॥ गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरं ॥ ५ ॥ तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनं ॥ शक्रस्यार्धासनगतं तत्र
मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थ तथागतं ॥ आह मां तत्र देवेशो गच्छ पांडुसुतान्प्रति ॥ ७ ॥ सोऽहमभ्यागतः क्षि-
प्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजं ॥ वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पांडवनन्दन ॥ ऋषिभिः सहि-
तो राजन् कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्स्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ॥ तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १० ॥ यत्तद्ब्रह्मशि-
रो नाम तपसा रुद्रमागमत् ॥ अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११ ॥ तत्समंत्रं संहारं संप्रायश्चित्तमंगलं ॥ वज्रमस्त्राणि चा-
न्यानि दंडादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात्कुबेराद्वरुणादिद्राक्ष कुरुनन्दन ॥ अस्त्राण्यधीतवान् पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसो-
स्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ॥ वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविदद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः कौतियो गांधर्वं वेदमाप्तवान् ॥ सुखं वस-
ति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान्मनु-
ष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ॥ ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ॥ सुरकार्यं महत्कु-
त्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ॥ तपसो हि परं नास्ति तपसा विंदते महत् ॥ १९ ॥ अहं च कर्णं जा-
नामियथावद्भरतर्षभ ॥ सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलं ॥ २० ॥ महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदं ॥ महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनं ॥ २१ ॥

स्तस्य शोधनं । मंगलं दग्धानामेवाराणादीनां पुनर्विकसनं । वज्रं वज्रवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥ गीतं लौकिकं गानं साम ऋधुगानं ॥ १४ ॥ अनुजस्य भीमस्यानुजः ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुरकार्यं निवातकवचादीनां वधः । दिवौकसैरिति बहुलं छंदसीत्यैस् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञं ॥ २० ॥ वरवर्णिनमतिमुदरं ॥ २१ ॥

महेश्वरसुतप्रख्यं स्कंदतुल्यं अतिस्कंधमुन्नतांसं ज्ञानगतिस्कंधमिति पाठे योगिश्रेष्ठं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अपहरिष्यामि कवचंकुंडलापहरणे इंद्रेण कृते सति तदपींद्रस्यांतः प्रविश्य सपाद-
यिष्यामि आर्षेणाभेददर्शनेनाहं मनुभवंमित्यादिवदहमेवैंद्ररूपी करिष्यामीति ॥ २४ ॥ तत्तच्छ्रेयं न त्वन्यायगृहीतव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाव

महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुं ॥ तथार्जुनमातिस्कंधं सहजोल्वणपौरुषं ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीं ॥ यच्चापि ते
भयं कर्णान्मनसिस्थमरिंदम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसावित्र्युपागते ॥ यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ स महर्षिलो-
मशस्ते कथयिष्यत्यसंशयं ॥ २४ ॥ यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ॥ ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रेयमन्यथा ॥ २५ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ लोमश उवाच ॥ १ ॥ धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृ-
णु युधिष्ठिर ॥ युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान्परान् वेत्थ तपांसि च तपोधन ॥ श्रीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां
सनातनं ॥ २ ॥ स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ॥ तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पांडवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च द-
द्यात्स पार्थिवः ॥ तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेतीर्थानि सर्वशः ॥ रक्षाभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु
विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच इव देवेंद्रं यथा चाप्यंगिरा रविं ॥ तथा रक्षस्व कौतेयान् राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राक्ष-
साः पर्वतोपमाः ॥ त्वयाऽभिगुप्तं कौतेयं न विवर्त्तेयुरंतिकं ॥ ७ ॥ सोऽहमिंद्रस्य वचनान्नियोगादुर्जनस्य च ॥ रक्षमाणो भयेभ्यत्वां चरिष्या-
मि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनंदन ॥ इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९ ॥ इयं राजर्षिभिर्याता पुण्य-
कुद्विर्युधिष्ठिर ॥ मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ॥ स्नाति तीर्थेषु कौरव्य
न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥ त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजा-
नश्च गयादयः ॥ यथा ययातिः कौत्सेय तथा त्वमपि पांडव ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ॥
स्मरेद्वि देवराजो यं कोनामाभ्याधिकस्ततः ॥ १४ ॥

दीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ धनंजयेनेति योजयेः योजय धर्म्यया धर्मोदनेपेतया ॥ १ ॥ २ ॥ पुरुषं प्रति पुरुषस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्विः
द्विवारं तृतीयं तृतीयवारं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सत्यसंगरः सत्ययज्ञः यान्येव संग्रामनामानि तानि यज्ञनामानीति यास्कवचनात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ लघुरल्पपरिवारः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः ॥ २० ॥ आजीव्यैर्धृत्यादिभिः वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरन्नादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पांचा-
भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ॥ वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ॥
धौम्यस्य वचनादिषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन् गमनं तीर्थदर्शने ॥ तदैव गतास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥
॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ गमने कृतबुद्धिं तु पांडवं लोमशोऽब्रवीत् ॥ लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ भिक्षाभुजो निर्वर्ततां ब्राह्मणा यतयश्च ये ॥ क्षुत्तृडध्वश्रमायासशीतातिमसाहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे विनिवर्ततां ये च मिष्टमु-
जो द्विजाः ॥ पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्ततां ये च सूदानुयायिनः ॥ मया यथोचिताजीव्यैः सं-
विभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः ॥ धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छंतु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथा
कालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ॥ २३ ॥ अस्मत्प्रियहिताथार्य पांचाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २४ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीडिताः ॥ विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २५ ॥ तान्सर्वान्धर्मराजस्य
प्रेम्णा राजाऽविकासुतः ॥ प्रतिजग्नाह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २६ ॥ ततः कुंतीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ॥ लोमशेन च सुप्रीत-
स्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः प्रयातं कौंतेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ॥ अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥ राजंस्तीर्थानि गं-
ताऽसि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ॥ ऋषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पांडव ॥ अस्माभिर्हि न
शक्यानि त्वहते तानि कौरव ॥ ३ ॥ श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ॥ अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भ्रातरः
शूरा धनुर्धरवराः सदा ॥ भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५ ॥ भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलं ॥ तीर्थानां पृथिवीपाल व-
नानां च विशांपते ॥ ६ ॥ तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिष्ठुताः ॥ भवेम धृतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नप ॥ ७ ॥ भवानपि नरेंद्रस्य कार्त-
वीर्यस्य भारत ॥ अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ ल्यो द्रुपदः वः युष्मभ्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठेयि
भारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दुर्गाणि कंटकाद्याक्रांतत्वात् विषमाणि हिंस्रव्याघ्राद्यावृत्तत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि व्याप्तानि नोऽस्मान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ॥ ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वता-
न् ॥ गंगाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयं ॥ यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जना-
धिप ॥ ११ ॥ कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि रक्षोभिस्ते-
भ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ तीर्थान्युक्तानि भौम्येन नारदेन च धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ विधिवत्तानि सर्वाणि
पर्यटस्व नराधिप ॥ १४ ॥ धृतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भीमसेनादिभिर्वा-
रैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वोस्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितं ॥ ततः स पाण्डवश्रेष्ठा
भ्रातृभिः सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्यांग्या गमनाय मनो दधे ॥ अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके
पाण्डवं द्रष्टुं समाजगमुर्मनीषिणः ॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ॥ सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥ ऋषय
ऊचुः ॥ ॥ युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवं ॥ मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मा-
नुषं व्रतं ॥ मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २१ ॥ मनोह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ॥ मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि
द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ॥ दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया
सह पाण्डवाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ॥ नारदस्य च राजेंद्र देवर्षेः पर्वत-
स्य च ॥ २५ ॥ धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ॥ मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कठिनानि समादाय चीराजि-
नजटाधराः ॥ अभेदैः कवचैर्गुक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिवचतुर्दशैः ॥ महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारिकैः ॥ २८ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ कठिनानि यष्टीः काठीतिमहाराष्ट्रप्रसिद्धेः अन्ये तु शिक्पानि करंडानि वेति व्याचख्युः ॥ २७ ॥ परिवचतुर्दशैः पंचदशभिः चतुर्दशभ्यः परि उपरीति व्युत्पत्तेः । संख्य-
थाव्ययासर्चेति समासः बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति ङच् ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ६ ॥ न वा इति निर्गुणमुत्तमगुणहीनं ॥ १ ॥ परान् शत्रून् ॥ २ ॥ ३ ॥ समूलः पुत्रपौत्रा-
दिवंशवृद्धिमूलं तत्सहितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विविधुः स्नानार्थमिति शेषः अधर्मस्तीर्थयात्राऽप्रवेशस्तत्कर्तृन् अधर्मकृतः । अधर्मेण कृत उत्पादितो वा दर्पो गर्वः ततो मानः पूज्यो-

सायुधा वद्धनिस्त्रिंशस्तूणवंतः समार्गणाः ॥ प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पांवडा जनमेजय ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि ती-
र्थं लोमशतीर्थयात्रायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ॥ तथाऽस्मि दुः-
खसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १ ॥ परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ॥ ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्वंते केन हेतुना ॥ २ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ नात्र दुःखं त्वया राजन् कार्यं पार्थ कथंचन ॥ यद्धर्मेण वर्धयुर्धर्मरुचयो जनाः ॥ ३ ॥ वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्रा-
णि पश्यति ॥ ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ॥ वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपग-
ताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ॥ धर्मं धर्मं तयजिरेऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नोविश-
न्भारतासुराः ॥ तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पोन्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ॥ क्रोधादह्नीस्ततोऽलजा वृत्तं ते-
षां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान्गतह्रीकान् हीनवृत्तान्धृथाव्रतान् ॥ क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥ लक्ष्मीस्तु देवा-
नगमदलक्ष्मीरसुरानृप ॥ तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशततः ॥ तानलक्ष्मीसमाविष्टा-
न् दानवान्कलिना हतान् ॥ ११ ॥ दर्पोभिभूतान्कौतेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्यशस्का-
स्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ १३ ॥ अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ तपो-
भिः क्रतुभिर्दानैराशीर्विदैश्च पांडव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ एवमादानवंतश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमां ॥ तथा त्वमपि राजेंद्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पंथाः सनातनः ॥
यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ भर्गरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादंभसश्च ते ॥ १८ ॥

ऽस्मीति बुद्धिः ॥ ७ ॥ ततः पूजाया अलाभे प्रतिघाते वा क्रोधः ततः अह्नीः अकार्ये प्रवृत्तिः ततः अलज्जा लज्जा निंद्यतादोषाद्भयं तस्य नाशः ॥ ८ ॥ नचिरात् शीघ्रमेव ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आदानवंतः आर्जवादिनियमग्रहणवंतः निरादाना अप्रतिबद्धाः सर्वशः देवादिभिरपि ॥ १५ ॥ १६ ॥ वेत्स्यसि लप्स्यसे ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ते तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानीरमा

तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मना ॥ अलभंत यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ॥ १९ ॥ तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियं ॥
यथा चेक्ष्वाकुरभवत्सपुत्रजनबांधवः ॥ २० ॥ मुचुकुंदोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ कीर्तिं पुण्यामविंदंत यथा देवास्तपोबलात् ॥ २१ ॥
देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि ॥ धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ॥ नचिराद्वै विनश्यंति दैत्या इव न संशयः ॥ २२ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ते तथा
साहिता वीरा वसंतस्तत्र तत्र ह ॥ क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पांडवा नृप ॥ कृताभिषेकाः
प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ॥ कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ कालकोट्यां
विषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः ॥ ३ ॥ बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनं ॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ॥ ४ ॥ ऊषुराहुत्य गा-
त्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमं ॥ गंगायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ॥ ५ ॥ विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ तपस्विजनजुष्टां च ततो
वेदो प्रजापतेः ॥ ६ ॥ जग्मुः पांडुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमं ॥ ७ ॥ संतर्पयंतः सततं वन्येन ह-
विषा द्विजान् ॥ ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतं ॥ ८ ॥ राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महा-
नदी ॥ ९ ॥ वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥ दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरं ॥ १० ॥ ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरो-
त्तमं ॥ अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ॥ ११ ॥ उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ॥ सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशांपते ॥ १२ ॥
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ तत्र ते पांडवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ॥ १३ ॥ ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥
अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलं ॥ १४ ॥ ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ॥ १५ ॥
चातुर्मास्येनायजंत आर्षेण विधिना तदा ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनां ॥ १६ ॥

लिनी वेत्रपंक्तियुक्ता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ब्रह्मशब्देन वेदध्वनिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सिकतादिवद्यज्ञे दक्षिणा न गणयितुं शक्या इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ॥ शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयं ॥ १७ ॥ शमठ उवाच ॥ ॥ अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिस-
त्तमः ॥ पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञो बभूवेह ब०हन्नो बहुदक्षिणः ॥ यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽथ सह-
स्रशः ॥ १९ ॥ घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ॥ व्यंजनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २० ॥ अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सं-
प्रदीयते ॥ अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भुंजतेऽन्नं सुसंस्कृतं ॥ २१ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मवोषो दिवं गतः ॥ न च प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन
भारत ॥ २२ ॥ पुण्येन चरता राजन् भूर्दिशः खं नभस्तथा ॥ आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतं ॥ २३ ॥ यत्र स्म गाथा गायंति म-
नुष्या भरतर्षभ ॥ अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २४ ॥ गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ॥ तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः
पंचविंशतिः ॥ २५ ॥ न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यंति चापरे ॥ गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २६ ॥ कथं तु देवा हविषा गयेन परि-
तर्पिताः ॥ पुनः शक्ष्यंत्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २७ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ॥ यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः
स्म केनचित् ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ॥ २८ ॥ एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपतेः ॥ बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनंद-
न ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां गययज्ञकथने पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ६४ ॥ वैशं-
पायन उवाच ॥ ॥ ततः संप्रस्थितो राजा कौतैयो भूरिदक्षिणः ॥ अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥ तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ
वदतां वरः ॥ अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवांतकः ॥ किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य म-
हात्मनः ॥ ३ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनंदन ॥ मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं त-
पौयुक्तमुवाच दितिनंदन ॥ पुत्रं मे भगवानेकमिंद्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितं ॥ चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्म-
णस्य ततो भृशं ॥ ६ ॥ तदाप्रभृति राजेंद्र इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः ॥ मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ६४ ॥ तत इति दुर्जयायां वातापिपुर्यो मणिमतीसंज्ञायां ॥ १॥ २॥ ३॥ ४ ॥ ५॥ नादात् न दत्तवान् ॥ ६॥ ७॥

कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः संस्कृत्य पत्न्या ॥ ८ ॥ स च इहवल्लभ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोऽपृच्छदिति तान् भवं लंबमानेन रूपेण तेषामुद्भवं अपृच्छत् । पृच्छतिर्द्विकर्मा किमर्थं यूयं लंबध्वमित्यपृच्छदित्यर्थः । ते ऋषयः कपिता इव संतस्ते तव संतानहेतोरयमस्माकं भव इति प्रत्यूचुरिति संबंधः ॥ १५ ॥ एतस्यैव विवरणं ते तस्मा इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ वः युष्माकं कामं ईप्सितं करिष्ये ॥ १८ ॥ प्रसवसंतानं संततेरविच्छेदं ॥ १९ ॥ तस्य तस्य सिंहशृगादेः अंगं कटिदृष्ट्यादि सर्वगुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥

मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवतत्क्षणात् ॥ संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥ स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयं स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतं ॥ तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥ तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचभीरितां ॥ श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकंटकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिभिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ॥ वातापिः प्रहसन् राजन्निश्चक्राम विशांपते ॥ १२ ॥ एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनःपुनः ॥ हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ॥ पितृन्ददर्शं गते वै लंबमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥ सोऽपृच्छच्छब्मानांस्तान् भवं त इव कपिताः ॥ संतानहेतोरिति ते प्रत्यूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ॥ गर्तेमेतमनुप्राप्ता लंबामः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥ यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमं ॥ स्यान्नोऽस्मान्निश्यान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिं ॥ १७ ॥ स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ॥ करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसंतानं चिंतयन् भगवानृषिः ॥ आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियं ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तदंगमनुत्तमं ॥ संगृह्य तत्समैर्गौर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमां ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः ॥ निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युसौदामनी यथा ॥ विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ॥ प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ जज्ञे जाता सौदामनीति विशेष्यं विद्युदिति विशेषणं द्युतिविशेषोपपादनार्थं कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये इत्यादौ पिनाकपाणिपदं ऊजितचापवत्त्वद्योतनार्थमुपक्षीणं सन्नविशेष्यसमर्पणायालमिति हरस्येति पृथक्प्रत्युक्तं तद्वदिहापि ध्येयं ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ नोइत्येतन्निषेधार्थकमव्ययं नोस्यान्नो आप्रयाइत्युभयत्र योज्यं । यद्वा नः इतिषष्ठी पूर्वार्धस्थं नो इत्यव्ययं तिसृभि क्रियाभिः योज्यं ।

मुद्राणां तत्तन्मृगादिजातिगतानामसाधारणानां चिह्नानां कमनीयचक्षुष्मदीनां लोप इव लोपस्तिरस्कारो यया सा लोपामुद्रा । आहिताग्न्यादिवत्पूर्वनिपातः अन्येष्वपि दृश्यत इति दीर्घः

अभ्यनंदत तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ॥ लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४ ॥ वष्टधे सा महाराज विश्रुती रूपमुत्तमं ॥
 अप्सिस्ववोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौवनस्थां राजेंद्र शतं कन्याः स्वलंकृताः ॥ दास्यः शतं च कल्याणीमुपातस्थुर्व-
 शानुगाः ॥ २६ ॥ सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ॥ आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥ यौवनस्थामपि च
 तां शीलाचारसमन्वितां ॥ न वत्रे पुरुषः कश्चिद्रयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ॥ तोषयामास
 पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २९ ॥ वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ॥ मनसा चिंतयामास कस्मै दद्यामिमां सुतां ॥ ३० ॥ इ-
 ति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्योपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ६४ ॥ लोमश
 उवाच ॥ यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ॥ तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिं ॥ १ ॥ राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रका-
 रणात् ॥ वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ॥ प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव
 नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ॥ महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथादुःखितं दृष्ट्वा सभार्ये
 पृथिवीपतिं ॥ लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ॥ प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं
 मया पितः ॥ ६ ॥ दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ॥ लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७ ॥ प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु
 लोपामुद्रामभाषत ॥ महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ॥ समुत्ससर्ज रंभोरुर्वसना
 न्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥ ततश्चारीणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ॥ समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गंगाद्वारमथागम्य भगवा-
 नृषिसत्तमः ॥ उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याऽनुकूलया ॥ ११ ॥

प्रकारांतरेण योगे तु वेदे पदपाठलोप आमुद्रेत्यवग्रहः स्यात्स च न दृश्यतेऽत उक्तविधैव व्युत्पत्तिर्युक्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ वशानुगाः इच्छानुरूपाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकंटीये भारतभावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ६४ ॥ यदेति ॥ १ ॥ निवेशे विवाहे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ स्नातां ऋताविति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ भूषणोऽयं चीरकाषायादिस्तपस्विनां श्लाघ्योऽयं सामग्रीकलापो भोगसंपर्केणापवित्रो नैव

सा प्रीता बहुमानान् पतिं पर्यचरत्तदा ॥ अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामचरत्प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशांपते ॥ त-
पसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ॥ श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव तां
॥ १४ ॥ ततः सा प्रांजलिभूत्वा लज्जमानेव भाविनी ॥ तदा सप्रणयं वाक्यं भगवंतमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविद-
त ॥ या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषेकर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ॥ तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहाहंसि ॥
॥ १७ ॥ इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितं ॥ उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवा-
सिनी ॥ नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथंचन ॥ १९ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ न ते धनानि विद्यंते लोपामुद्रे तथा मम ॥ यथाविधानि
कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥ लोपामुद्रोवाच ॥ ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ॥ क्षणेन जीवलोकं यद्वसु किंचन विद्य-
ते ॥ २१ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु तत् ॥ यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥ लो-
पामुद्रोवाच ॥ अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन ॥ न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २३ ॥ न चापि धर्ममिच्छा-
मि विलोभुं ते कथंचन ॥ एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनि-
श्चितः ॥ हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिहस्थिता ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्राया-
मगस्त्योपाख्याने सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ लोमश उवाच ॥ ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ॥ श्रुतवाणं
महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १ ॥ स विदित्वा तु नृपतिः कुंभयोनिमुपागतं ॥ विषयां ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतं ॥ २ ॥ तस्मै
चाढ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनर्थितां ॥ ३ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि
मां पृथिवीपते ॥ यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४ ॥

भवत्विति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ५ ॥ उपादानात् धनग्रहणात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्यां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वसुमान् धनवान्

लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ॥ अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ॥ सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६ ॥ स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमत्ततः ॥ स च तौ विषयस्यांते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७ ॥ तयोरेह्यं च पाद्यं च ब्रध्नश्चः प्रत्यवेदयत् ॥ अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वद्वावां पृथिवीपते ॥ यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९ ॥ लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ॥ अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १० ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ॥ सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११ ॥ पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनं ॥ अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्च महीपतिः ॥ १२ ॥ त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ अभिगम्य महाराज विषयांते महामनाः ॥ १३ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ॥ समस्तांश्च ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्वि नः पृथिवीपते ॥ यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५ ॥ लोमश उवाच ॥ तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ॥ एतज्ज्ञात्वा ह्युपादध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६ ॥ तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ॥ सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिं ॥ इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परं ॥ १८ ॥ अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् भुवि ॥ तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थमिहे वसु ॥ १९ ॥ लोमश उवाच ॥ तेषां तदाऽऽसीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणं ॥ ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्यानं अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ६४ ॥ लोमश उवाच ॥ इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ॥ उपस्थितान्सहामात्यो विषयांते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥ तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा ॥ सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥

॥ १९ ॥ अध्यायतात्पर्यं ब्राह्मणेनापि हिंसापूर्वकं भिक्षा न कर्तव्येति ॥ २० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ इल्वल इति ॥ २ ॥

३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिक्षितं मया युष्मभ्यं दातुमिष्टं एतेन परचित्ताभिस्तत्त्वमगस्त्यस्य परीक्षितं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ॥ वातापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरं ॥ ३ ॥ अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्नुषिसत्तमः ॥ विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरं ॥ ४ ॥ धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महानृषिः ॥ तं पर्यवेषदैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य एव-
कृत्स्नं तु वातापि बुभुजे ततः ॥ भुक्तवत्यसुरोऽऽहानमकरोत्तस्य चेल्वलः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ॥ शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापि निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरं ॥ ९ ॥ प्रांजलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ॥ ईशं ह्यसुरविघ्नस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरं ॥ ११ ॥ एते च नातिघनिनो धनार्थश्च महान्मम ॥ यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ॥ दिक्षितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ गवां दशसहस्राणि राज्ञामैकैकशोऽसुर ॥ तावदेव सुवर्णस्य दिक्षितं ते महासुर ॥ १४ ॥ मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ॥ मनोजवौ वाजिनौ च दिक्षितं ते महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सर्वो व्यक्त एष हिरण्मयः ॥ ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १६ ॥ विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥ ऊहतुः सवसूनाशु तावगस्त्याश्रमं प्रति ॥ १७ ॥ सर्वान् राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जगमू राजर्षयस्तदा ॥ कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितं ॥ १८ ॥ लोपामुद्रोवाच ॥ कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम कांक्षितं ॥ उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरं ॥ १९ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ॥ विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २० ॥ सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितं ॥ दश वा शततुल्याः स्युरेको वाऽपि सहस्रजित् ॥ २१ ॥ लोपामुद्रोवाच ॥ सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ॥ एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २२ ॥ लोमश उवाच ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ॥ समये समशीलिन्या श्रद्धावान् श्रद्धधानया ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ दशसंमितं दशशतसंमितं ॥ २१ ॥ २२ ॥ समभवत्संगमंचकार ॥ २३ ॥

१ संधिरार्षः ॥

शारदान् शरदा ऋतुना युक्तान् संवत्सरानित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्राच्यबहुदराभिर्गतोऽभवदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ युक्तमध्ययेनेधमवाहनादौ ॥ २८ ॥ प्राग्हादिः प्रग्हाद-
गोत्रोद्भवः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शिलानां तलेष्वधोभागेषु संव्रस्ता लीना तेन पातालगाभित्वमुक्तं शेषेण स्वर्गभूगतत्वमिति त्रिपथगात्वमुक्तं गंगायाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रामो जामद-

तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ॥ तस्मिन्वनगते गर्भो वष्टधे सप्तशारदान् ॥ २४ ॥ सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ॥ ज्वल-
न्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ २५ ॥ सांगोपनिषदान्वेदान् अपन्निव महातपाः ॥ तस्य पुत्रोऽभवद्विजः ॥ २६ ॥
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ॥ इध्मानां भारमाजन्हे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २७ ॥ तथायुक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ॥
एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमं ॥ २८ ॥ लेभिरे पितरश्चास्य लोकान् राजन्यथेप्सितान् ॥ तत ऊर्ध्वमयं ख्यातस्त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि ॥ २९ ॥
प्राग्हादिरेवं वातापिरगस्त्येनोपशामितः ॥ तस्यायमाश्रमो राजन् रमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३० ॥ एषा आगीरथी पुण्या देवगंधर्वसेविता ॥ वातेरि-
ता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३१ ॥ प्रतार्यमाणा कूलेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ॥ शिलातलेषु संव्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३२ ॥ दक्षिणां
वै दिशं सर्वां ह्लावयंती च मातृवत् ॥ पूर्वं शंभोजटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ॥ अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यतां ॥ ३३ ॥ युधिष्ठी-
र निबोधिदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितं ॥ ३४ ॥ यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हुतं तेजस्तदाप्तवान् ॥ अत्र त्वं आ-
तृभिः सार्धं कृष्णया चैव पांडव ॥ ३५ ॥ दुर्योधनहुतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ॥ कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उ-
वाच ॥ ॥ स तत्र आतृभिश्चैव कृष्णया चैव पांडवः ॥ स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयामास भारत ॥ ३७ ॥ तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दी-
प्ततरं बभौ ॥ अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ॥ ३८ ॥ अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पांडुनंदनः ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हुतमासीद्वपुः
प्रभो ॥ कथं प्रत्याहुतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३९ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ॥ जातो दशरथस्या-
सीत्पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४० ॥ विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ॥ पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ४१ ॥ ऋचीक-
नंदनो रामो भार्गवो रेणुकामुतः ॥ तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥

द्रयः हुतं दाशरथिरामेण ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य तीर्थस्य तीर्थे स्नातस्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दाशरथेः श्रुत्वा धनुर्भजनादिपराक्रममिति
शेषः कर्मणि वा षष्ठी ॥ ४२ ॥

॥४३॥४४॥४५॥ कृतकालं कृताः हिंसिताः कालतुल्याः क्षत्रिया येन तद्धनुः । कृहिंसायां स्वादेरिदं रूपं ॥४६॥४७॥ बाहुवीर्ये विषये न कथनं श्लाघनं नास्ति ॥४८॥ व्यपदेशेन उक्त्या ॥
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ॥ धनुरादाय तद्विव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणं ॥ ४३ ॥ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥
 तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयांतमुपागतं ॥ ४४ ॥ प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतं ॥ स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितं ॥ ४५ ॥
 प्रहसन्निव कौंतेय रामो वचनब्रवीत् ॥ कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ॥ ४६ ॥ समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ इत्युक्त-
 स्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ॥ इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्येण कथनं ॥ ४८ ॥
 तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनब्रवीत् ॥ अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ रावव ॥ ४९ ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनं ॥ रामो दाशरथिर्दि-
 व्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकं ॥ ५० ॥ धनुरारोपयास सलील इव भारत ॥ ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ॥ ५१ ॥ तस्य शब्दस्य
 भूतानि वित्रसंत्यशनेरिव ॥ अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५२ ॥ इदमारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत्करवाणि ते ॥ तस्य रामो द-
 दौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ॥ शरमाकर्णदेशांतमयमाकृष्यतामिति ॥ ५३ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव
 मन्युना ॥ श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव ॥ ५४ ॥ त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि
 ध्रुवं ॥ ५५ ॥ पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहं ॥ ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ॥ ५६ ॥ आदित्यान्सर्वसूत्र रुद्रान्साध्या-
 श्च समरुद्रणान् ॥ पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ५७ ॥ गंधर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ ऋषयो वाल्खिल्याश्च
 ब्रह्मभूताः सनातनाः ॥ ५८ ॥ देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ॥ ५९ ॥ चेतोमंति च
 सामानि धनुर्वेदश्च भारत ॥ मेघघृदानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥ ६० ॥ ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ॥ शुष्काशानिसमा-
 कीर्णं महोल्काभिश्च भारत ॥ ६१ ॥ पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलं ॥ भूमिकर्पेण निर्वातैर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ ६२ ॥ स रामं विह्वलं
 कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलं ॥ आगच्छज्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ॥ ६३ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ श्रूयते चकारादृश्येत च तव दर्पयुक्तत्वमिति शेषः अथापि क्षम्यते ॥ ५४ ॥ क्षत्रियेभ्यः क्षत्रियान् जित्वा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 चेतोमंति चेतनावंति आर्ष पदत्वप्रयुक्तं रुत्वं चेतस्वंतीत्यपेक्षितं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 स तु विव्हलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनां ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसं ॥ ६४ ॥ विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ॥
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्रीडितस्तु महातपाः ॥ ६५ ॥ ततः संवत्सरेऽतीति हृतौजसमवस्थितं ॥ निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥
 ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतं ॥ स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां
 वधूसरकृताभयां ॥ तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ६८ ॥ दीप्तिदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ॥ भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्त-
 मं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान् रामः कौतेय वचनात्पितुः ॥ प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पांडुनंदन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणा-
 क्लिष्टकर्मणा ॥ प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥ इति श्रीम० आ० प० तृथयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां जामदग्न्यतेजोहानि-
 कथने एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ कर्मणां विस्तरं श्रो-
 तुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥ लोमश उवाच ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीं ॥ अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २ ॥
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ॥
 समंतात्पर्यधावंत महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४ ॥ ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ॥ पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५ ॥ कृतांजलींस्तु
 तान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाच ह ॥ विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितं ॥ ६ ॥ तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ॥ दधीच इति
 विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ॥ स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतिनांतरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
 सहितैः सर्वैर्भवाद्भिर्जयकाक्षिभिः ॥ स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥
 तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संस्क्रियतां दृढं ॥ १० ॥ महच्छत्रुहणं घोरं षडस्त्रि भूमिनिःस्वनं ॥ तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥
 एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयतां ॥ एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहं ॥ १२ ॥ नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतं ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स वो दास्यति ईप्सितमिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ षडस्त्रि षट्कोणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

जीवंजीववदिवेति लुप्तोपमा यतो जीवकैः क्षुद्रजीवैः पश्चादिभिर्नादितमतश्चेतनमिवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ करेणुभिर्हस्तिनीभिः मभिन्नं मदस्त्रादि करटामदोद्भिदस्थानं गण्डस्थलेकदेशस्तस्य मुखमुपरिभागो येषां तैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्रिविष्टपसमग्रख्यं स्वर्गतुल्यप्रकाशं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल

षट्पदोद्भोतनिनदैर्विद्युष्टं सामगैरिव ॥ पुंस्कोकिलखोन्मिश्रं जीवंजीवकनादितं ॥ १४ ॥ महिषैश्च वराहैश्च सृमैश्चमैरपि ॥ तत्र तत्रानुचारितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ॥ सरेवगाढैः क्रीडद्भिः समंतादनुनादितं ॥ १६ ॥ सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितं ॥ अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकंदरशायिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमं ॥ त्रिविष्टपसमग्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिं ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहं ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्नाभिवाद्य प्रणम्य च ॥ अयाचंत वरं सर्वं यत्रोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः परमप्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ॥ करोमि यदो हितमद्य देवाः स्वं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ॥ ततः सुरास्ते जगृहुः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशं ॥ २२ ॥ प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ॥ त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ॥ अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रं ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ॥ त्वष्टा तथोक्तस्तु पुरंदरस्तद्वज्रं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां वज्रनिर्माणकथने शतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ४३ ॥ लोमश उवाच ततः स वज्री बालिभिर्देवैरभिरक्षितः ॥ आससाद् ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १ ॥ कालेकैर्महाकायैः समंतादभिरक्षितं ॥ समुद्यतप्रहरणैः सशृंगैरिव पर्वतैः ॥ २ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह ॥ मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ॥ आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यतां ॥ ४ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यंतरिक्षान्महीतलं ॥ तालैरिव महाराज वृंताद्वृष्टेरदृश्यत ॥ ५ ॥

कंठीये भारतभावदीपे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ वत इति रोदसी द्यावापृथिव्यो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वीरबाहुभिः सार्धमादावुद्यतः पश्चादन्यैः प्रतिपिष्टास्तेषां ॥ ४ ॥ तालैस्तालफलैः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्यदधत् निहितवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ बलस्थं बलवंतं ॥ १३ ॥ १४ ॥ माल्यधारी मालाधारी ॥ १५ ॥ हतमपि वृत्रं भयात् न हर्तमिव मेने ॥ १६ ॥

ते हेमकवचा भूत्वा कालियाः परिघायुधाः ॥ त्रिदशानभ्यवर्तत दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६ ॥ तेषां वेगवतां वेगं साभिमानं प्रधावतां ॥ न शीकु-
स्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ७ ॥ तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८ ॥
कालियभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ॥ जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुं ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ॥ स्व-
तेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ १० ॥ विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ॥ सर्वे तेजः समादधुस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ॥ ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु ननाद वृत्रो म-
हतो निनादान् ॥ तस्य प्रणादेन धरादिशश्च खं द्यौर्निगाश्चापि चचाल सर्वे ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तं ॥
भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः कांचनमाल्यधारी ॥ यथा महाशैलवरः
पुरस्तात्स मंदरो विष्णुकराद्विमुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुं ॥ वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्रं भयाच्चापि
हतं न मेने ॥ १६ ॥ सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेंद्रमभिष्टुवंतः ॥ सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १७ ॥
तैस्त्रास्यमानास्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं झषाकुलं नक्रसमाकुलं च ॥ १८ ॥ तदा स्म मंत्रं सहिताः
प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयंतः ॥ तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायानुपवर्णयंति ॥ १९ ॥ तेषां तु तत्र क्रमकालयोगाद्द्वोरामति-
श्चित्तयतां बभूव ॥ ये संति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ २० ॥ लोका हि सर्वे तपसा धियंते तस्मात्स्वरध्वं तपसः क्ष-
याय ॥ ये संति केचिच्च वसुंधरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥ तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टं ॥ एवं हि सर्वे
गतबुद्धिभावा जगद्दिनाशे परमप्रहृष्टाः ॥ २२ ॥ दुर्गे समाश्रित्य महोर्भिमंतं रत्नाकरं वरुणस्याल्यं स्म ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां वृत्रवधोपाख्याने एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ६४ ॥

॥१७॥१८॥१९॥२०॥ धियंते जीवन्ति ॥ २१ ॥ गतबुद्धिभावाः प्राप्तधीनिश्चयाः ॥ २२ ॥ वरुणस्याल्यं समुद्रं ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारते तमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

समुद्रमिति कालेयाः कालायाः कश्यपभार्यायाः पुत्राः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालोपसृष्टाः मृत्युना ग्रस्ताः ॥ ७ ॥ तापसेषु प्रवृत्तान् दैत्यास्तापसा एव तपसा कुतो न वा-

लोमश उवाच ॥ ॥ समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिमंभसः ॥ कालेयाः संप्रवर्तत त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयं-
ति सदा मुनीन् ॥ आश्रमेषु च ये संति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २ ॥ वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ॥ अशीतिः शतमष्टौ च नव
चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ व्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितं ॥ फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतं ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ स्म कुर्वति
विविशुश्चार्णवं दिवा ॥ भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहारांबुभक्षाश्च विंशतिः संनिषूदिताः ॥ एवं क्रमेण सर्वोस्ताना-
श्रमान्दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधंते मत्ता भुजबलाश्रयात् ॥ कालोपसृष्टाः कालेया घ्नंतो द्विजगणान्वहून् ॥ ७ ॥ न चैनानन्वबुध्यंत
मनुजा मनुजोत्तम ॥ एवंप्रवृत्तान् दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदश्यंत नियताहारकर्षिताः ॥ महीतलस्था मुनयः शरीरैर्ग-
तजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जानैर्विसंधिभिः ॥ आकीर्णैराबभौ भूमिः शंखानामिव राशिभिः ॥ १० ॥ कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नेस्तथैव
च ॥ विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ ११ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियं ॥ जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितं ॥ १२ ॥
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ॥ आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्ववंत दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्बुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे तथा ॥ अपरे
मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः ॥ मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न
चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ॥ श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्पुपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ॥ आजग्मुः प-
रमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य समहेद्राश्च भयान्मंत्रं प्रचक्रिरे ॥ शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुं ॥ १८ ॥ तेऽभिगम्य नम-
स्कृत्य वैकुण्ठमपराजितं ॥ ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनं ॥ १९ ॥ त्वं नः स्रष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो ॥ त्वया सृष्टमिदं
विश्वं यच्चैगं यच्च नैगति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षणा ॥ वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २१ ॥

रयंति इत्याशंक्याह तपस्विष्विति तपसैव धनवत्सु देहनाशेऽपि तपोनाशो माभूदिति भावः ॥ ८ ॥ शरीरैर्मासादिरहितत्वादस्थिमात्रैरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अत एव शंखराशितुल्यैः ॥ १० ॥
कलशैः शिरोघटैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दानवानां वधायैति शेषः ॥ १५ ॥ क्षयं गृहं नाशं का ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इंगवि चलतीति इंगं पचाद्यच् जंगमं नैगति स्यावरं ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ४४ ॥ ॥ तत्वेति चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः दिवौ-

आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा सृदितः पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ॥
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याङ्गं शितस्त्वया ॥ २३ ॥ असुरश्च मेहेष्वासो जंभ इत्यभिविश्रुतः ॥ यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २४ ॥
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ॥ अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ॥
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां वि-
ष्णुस्तवे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ४४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तव प्रसादाद्बर्धते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ता भाविता भावयंति हव्य-
कव्यैर्दिवौकसः ॥ १ ॥ लोका ह्येवं विवर्धते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ॥ त्वत्प्रसादान्निरुद्धिग्रास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २ ॥ इदं च समनुप्राप्तं लो-
कानां भयमुत्तमं ॥ न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यंति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ॥ ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रि-
दिवं क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ॥ विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥
॥ विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणं ॥ भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ॥
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितं ॥ ७ ॥ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ॥ जीवितं परिरक्षंतः प्रविष्टा वरुणालयं ॥ ८ ॥ ते प्र-
विश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलं ॥ उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ व्रंति ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगाहिने ॥ समुद्रस्य
क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यतां ॥ १० ॥ अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणं ॥ ११ ॥
एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतं ॥ परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥ तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्तिजसं ॥ उ-
पास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहं ॥ १३ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतं ॥ आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥ ॥
देवा ऊचुः ॥ ॥ नाहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ॥ अंशितश्च सुरैश्चर्यात्स्वर्लोकां लोकांकंटकः ॥ १५ ॥

कसो देवान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वारुणिं मैत्रावरुणपुत्रं ॥ १३ ॥ अभिष्टुवन् अस्तुवन् अङ्गभाव आर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नगोत्तमः पर्वतेषु श्रेष्ठः विंध्यो नाम्ना ॥ १६ ॥ तमसा विंध्यवृद्ध्या आवृते ग्रस्तालोके लोके जगति सति ॥ १७ ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकशततमोऽध्या-
 क्रोद्धात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ॥ वचस्तवानतिक्रामन्विंध्यः शैलो न वर्धते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ॥
 त्वामेव नाथमासाद्य निर्देति परमां गताः ॥ १७ ॥ अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ॥ ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो
 ह्यासि ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्यमाहात्म्यकथने त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं सहसा विंध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ अद्रिराजं
 महाशैलं मेरुं कनकपर्वतं ॥ उदयास्तमने आनुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ २ ॥ तं तु दृष्ट्वा तथा विंध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ॥ यथा हि मेरुर्भवता
 नित्यशः परिगम्यते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणश्च क्रियते मामिवं कुरु भास्कर ॥ एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेंद्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमात्मैच्छया शैलं
 करोम्येनं प्रदक्षिणं ॥ एष मार्गः प्रदिष्टो मे धैरिदं निर्मितं जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाऽचलः ॥ सूर्याचंद्रमसोर्मार्गे रोद्धु-
 मिच्छन्परंतप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सहिताः सर्वे एव विंध्यं समागम्य महाद्रिराजं ॥ निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्म तेषां वचनं चकार ॥
 ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठं ॥ अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यवंतं तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥ देवा ऊचुः ॥
 सूर्याचंद्रमसोर्मार्गे नक्षत्राणां गतिं तथा ॥ शैलराजोऽवृणोत्येष विंध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ॥
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १० ॥ तद्धत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ॥ सोऽभिगम्याब्रवीद्विंध्यं सदारः समुपस्थितं
 ॥ ११ ॥ मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ॥ दक्षिणामभिगतांऽस्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रति-
 पालय ॥ निवृत्ते मायि शैलेंद्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १३ ॥ एवं स समयं कृत्वा विंध्येनामित्रकर्शन ॥ अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्वारुणिर्न
 निवर्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विंध्यो न वर्धते ॥ अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५ ॥ कालियास्तु यथा
 राजन् सुरैः सर्वैर्निपूदिताः ॥ अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ॥ किमर्थमभिया-
 ताः स्थ वरं मत्तः कमिच्छथ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७ ॥

यः ॥ १०३ ॥

॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ समुद्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् ॥ ततो वधिष्याम सहानुबंधान्कालियसंज्ञान्पुरविद्विषस्तान् ॥ १८ ॥ त्रिदशा-
नां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ॥ करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखं ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिं ॥ ऋ-
षिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥ मनुष्योरगंगधर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ॥ अनुजन्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतं ॥ २१ ॥ ततो
ऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनं ॥ नृत्यंतमिव चोर्मीभिर्वलंगंतमिव वायुना ॥ २२ ॥ हसंतमिव फेनौघैः स्खलंतं कंदरेषु च ॥ ना-
नाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितं ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः संगंधर्वमहोरगाः ॥ ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिं ॥ २४ ॥ इति
श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यो० चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ४४ ॥ लोमश उवाच ॥
समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ॥ उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयं ॥ भवद्वि-
र्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयतां ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ॥ समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं
समुद्रं तं दृष्ट्वा सैद्रास्तदामराः ॥ विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्नाता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥ त्व-
त्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गंधर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ॥ दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो महार्ण-
वं निःसलिलं चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रदृष्टाः ॥ प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान्दानवान् जघुर-
दीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वैगिभिरुन्नदद्भिः ॥ न सैहिरे वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसां ॥ ८ ॥
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावित्तात्मभिः ॥ य-
तमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिपूदिताः ॥ १० ॥ ते हेमनिष्काभरणाः कुंडलांगदधारिणः ॥ निहता बह्वशोभंत पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥
हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ॥ विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्यारं नै० भा० पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ तानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९

निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवं ॥ तुष्टुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखं ॥ त्वते-
जसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ॥ यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ॥ जीर्णं तद्वि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिंत्यतां ॥ १६ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्विर्यत्नमास्थितैः ॥ एत-
च्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥ विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः संहिताः सुराः ॥ परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवं ॥ १८ ॥
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतं ॥ त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहं ॥ १९ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य मंत्रयित्वा पुनः पुनः ॥
ऊचुः प्रांजलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थं लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्यानं पंचावि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितं ॥
॥ १ ॥ महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ॥ ज्ञातींश्च कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्त-
माः ॥ कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतं ॥ ३ ॥ कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणं चात्र किं मुने ॥ कथं समुद्रः पूर्ण-
श्च भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरण तपोधन ॥ कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमं ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ॥ कथयामास माहात्म्यं सगरस्य माहात्मनः ॥ ६ ॥ लोमश उवाच ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सग-
रो नाम पार्थिवः ॥ रूपसत्त्वबलीपितः सचापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान्समुत्साद्य तालजंघांश्च भारत ॥ वशे च कृत्वा राजन्यान्स्वरा-
ज्यमन्वशासत ॥ ८ ॥ तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ॥ वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स्म
महत्तपः ॥ पत्नीभ्यां सह राजेंद्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ॥ आससाद् महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपु-
रमर्दनं ॥ ११ ॥ शंकरं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनं ॥ त्र्यंबकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिं ॥ १२ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्विति ॥ १ ॥

स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ॥ प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमं ॥ यस्मि-
नृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरं ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ॥ एकस्यां संभविष्यति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे
सहिताः क्षयं यास्यति पार्थिव ॥ एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनं ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्ये कमललोचने ॥ १८ ॥ वैदर्भी चैव शैब्या च ग-
भिण्यौ संबभूवतुः ॥ ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ॥ १९ ॥ शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणं ॥ तदालाबुं समुत्सष्टुमनश्चक्रे
स पार्थिवः ॥ २० ॥ अथांतरिक्षात् शुश्राव वाचं गंभीरनिःस्वनां ॥ राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ अलाबुमध्यान्निष्कृष्य
बीजं यत्नेन गोप्यतां ॥ सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ॥ २२ ॥ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत ॥ महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ॥
अनेन क्रमयोगेन माते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सगरसंततिकथने
षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ४४ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽंतरिक्षाच्च स राजा राजसत्तमः ॥ यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धा-
द्भरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ॥ घृतपूर्णेषु कुंभेषु तान्भागान् विदधे ततः ॥ २ ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्ष-
णतत्परः ॥ ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ॥ रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायंत पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ॥ बहुत्वाच्चावजानंतः सर्वलोकान्सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यबाधंत तथा गंधर्वराक्षसान् ॥ सर्वा-
णि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६ ॥ वध्यमानास्ततो लोकाः सागैर्मंदबुद्धिभिः ॥ ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७ ॥
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ॥ गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतं ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयोमहान् ॥
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ॥ पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतं ॥ १० ॥
ततः काले बहुतिथे व्यतीति भरतर्षभ ॥ दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः स परिश्रितः ॥ समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनं ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवांतरधीयत ॥ ततस्ते
सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमं ॥ १३ ॥ आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतं ॥ तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वेऽमार्गित वाजिनं ॥ १४ ॥ तत-
स्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयं ॥ अमार्गित महाराज सर्वं च पृथिवीतलं ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परं ॥ नाध्यगच्छंत
तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६ ॥ आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्रांजलयोऽग्रतः ॥ ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकंदरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्दिशा नि-
खिलेन मही नृप ॥ अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां स
राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशान्नृप ॥ अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गित वाजिनं ॥ २० ॥ याज्ञियं तं विना ह्यश्वं
नागंतव्यं हि पुत्रकाः ॥ प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ अथापश्यंत ते वीराः पृ-
थिवीमवदारितां ॥ २२ ॥ समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन्सगरात्मजाः ॥ कुद्वालैः हेषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः संहितैः
सागैर्वहरणालयः ॥ अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समंततः ॥ २४ ॥ असुरोऽगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ॥ आर्तनादमकुर्वत बध्यमानानि
सागैरैः ॥ २५ ॥ छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसंधयः ॥ प्राणिनः समदृश्यंत शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं
वरुणालयं ॥ व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ॥ विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः
॥ २८ ॥ अपश्यंत हयं तत्र विचरंतं महीतले ॥ कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमं ॥ तेजसा दीप्यमानं तु ज्वालाभिरिव पावकं
॥ २९ ॥ ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्रहृष्टतनूरुहाः ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ ३० ॥ संक्रुद्धाः संप्रधावंत अश्वग्रहणकां-
क्षिणः ॥ ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ ३१ ॥ वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुंगवं ॥ सचक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृज
न् ॥ ३२ ॥ ददाह सुमहातेजा मंदबुद्धीन्स सागरान् ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ॥ ३३ ॥

सगरसमूहैः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सगरांतिकमागच्छतच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्भूतं ॥ ३४ ॥ मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वोर्विक्यमार्चयत् ॥
 अंशुमंतं समाहूय असमंजः सुतं तदा ॥ ३५ ॥ पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ षष्ठिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसां ॥ ३६ ॥
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनव ॥ धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ३७ ॥ युधि-
 स्थिर उवाच ॥ किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजं ॥ त्यक्तवान् दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३८ ॥ ॥ असमंजा इति
 ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ॥ यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ३९ ॥ गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ ततः
 पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिहृताः ॥ ४० ॥ सगरं चाभ्यभाषंत सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४१ ॥
 असमंजो भयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ॥ ४२ ॥ मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ असमं-
 जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यतां ॥ ४३ ॥ यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयतां ॥ एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४४ ॥
 यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाऽऽज्ञापितवानृपः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥ ४५ ॥ पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ अं-
 शुमांस्तु मेहेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ॥ तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ४६ ॥ ॥ पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां
 निधनेन च ॥ अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ ४७ ॥ तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितं ॥ हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां
 समुद्धर ॥ ४८ ॥ अंशुमानेन वमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ ४९ ॥ स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्र-
 विवेश ह ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तं ॥ ५० ॥ स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमं ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवे-
 दयत् ॥ ५१ ॥ ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽशुमतोऽभवत् ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ ५२ ॥ स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं
 यज्ञकारणात् ॥ द्वितीयं वरकं वव्रे पितृणां पार्वनेच्छया ॥ ५३ ॥ तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगव ॥ ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्राथ-
 यसेऽनव ॥ ५४ ॥ त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितं ॥ त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ ५५ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इत्यारण्याकै पर्वणि नैलकंडीये सप्तधिकशततमोऽध्यायः ॥

तव चैव प्रभावेण स्वर्गं यास्यंति सागराः ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ॥ ५६ ॥ पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरं ॥
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ॥ ५७ ॥ यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ अंशुमानिवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ॥ ५८ ॥
आजगाम हयं गृत्वा यज्ञवाटं महात्मनः ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेयत् ॥
यथादृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ॥ ६० ॥ तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतं ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःस्वमत्यजत् ॥ ६१ ॥
अंशुमंतं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुं ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ॥ ६२ ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयं ॥ प्रशास्य
सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ६३ ॥ पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलां ॥ ६४ ॥ प्र-
शशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ तस्य पुत्रः समभवद्विहीपो नाम धर्मवित् ॥ ६५ ॥ तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ॥ ६६ ॥ पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमर्चितयत् ॥ गंगावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ॥ ६७ ॥
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलं ॥ तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ॥ ६८ ॥ भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ अभि-
षिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ॥ ६९ ॥ तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ॥ वनाजगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ७० ॥
॥ इति श्रीमहाभा ने आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यमाहात्म्यकथने सप्तधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ६९ ॥ ६९ ॥
लोमश उवाच ॥ ॥ स तु राजा महेषवासश्चक्रवर्ती महारथः ॥ बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननंदनः ॥ १ ॥ स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महा-
त्मना ॥ पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य तद्दयेन विदूयता ॥ जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरे-
श्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गंगां तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवंतं नर्गत्तमं ॥ ४ ॥ शृंगैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतं ॥
पवनालंबिभिर्मधैः परिषिक्तं समंततः ॥ ५ ॥ नदीकुंजनितंबैश्च प्रासादैरुपशोभितं ॥ गुहाकंदरसंख्येन सिंहव्याघ्रनिषेवितं ॥ ६ ॥

॥ १०७ ॥ ॥ सत्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नेलकंठोये

शकुनेश्च विचित्रांगैः कूजद्विर्विविधा गिरः ॥ भृंगराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवजीवककोकिलैः ॥ चकौरैरसिता-
पांगैस्तथा पुत्राप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलं ॥ सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतं ॥ ९ ॥ किन्नरैरप्सरोग्भिश्च नि-
षेवितशिलातलं ॥ दिग्ग्वारणविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टृष्टपादपं ॥ १० ॥ विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलं ॥ विषोल्बणभुजैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितं
॥ ११ ॥ क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभं ॥ क्वचिदंजनपुंजाभं हिमवंतमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो धोरं समाश्रितः ॥ फल-
मूलांबुसंभक्षः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ १३ ॥ संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ॥ दर्शयामास तं गंगा तदा मूर्तिमती स्वयं ॥ १४ ॥ गंगोवाच ॥
किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ॥ तद्वधीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ॥ पि-
तामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ १६ ॥ अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयं ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनां ॥ १७ ॥ क-
पिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिंचसि ॥ ता-
वत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥ स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ॥ तेषामर्थेन याचामि त्वामहं वै महानदि ॥ २० ॥
॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गंगा लोकनमस्कृता ॥ भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१ ॥ करिष्यामि महाराज व-
चस्ते नात्रसंशयः ॥ वेगं तु मम दुर्धार्यं पतंत्या गगनाद्भुवं ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ॥ अन्यत्र विबुधश्रेष्ठात्रीलंकंठान्महे-
श्वरात् ॥ २३ ॥ तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरं ॥ स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितॄणां
हितकाम्यया ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः ॥ २५ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरं ॥ तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन
केनचित् ॥ २६ ॥ अगृह्णाच्च वरं तस्माद्रंगाया धारणे नृप ॥ स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
पर्वणि तीर्थ यात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

भगीरथवच इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि

लोमश उवाच ॥ ॥ भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसां ॥ एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये महाभाग गगना-
त्प्रच्युतां शिवां ॥ दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवंतमुपागमत् ॥ वृतः पारिषदैर्धौरेर्नानाप्रहरणोद्य-
तैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ॥ प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीं ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्ट-
पात् ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतं ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो भूत्वा गंगां समनुचिंतयत् ॥ ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिंतिता
॥ ६ ॥ ईशानं चै स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गंधर्वोर्गयक्षाश्च समाजग्मुर्देदृक्षवः ॥ ततः
पपात गगनाद्गंगा हिमवतः सुता ॥ ८ ॥ समुद्धृतमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ तां दधार हरो राजन् गंगां गगनमेखलां ॥ ९ ॥ ललाटदेशे पतितां
मालां मुक्तामयीमिव ॥ सा बभूव विसर्पती त्रिधा राजन्समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुंजाकुलजला हंसानामिव पंकयः ॥ क्वचिदाभोगकुटिला प्रसस्वलंती
क्वचित्क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽब्रजत् ॥ क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदंती नादमुत्तमं ॥ १२ ॥ एवंप्रकारान्सुबहून् कुर्वती गगना-
च्युता ॥ पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहं ॥ त्वदर्थमवतीर्णाऽस्मि पृथिवीं पृथिवीपते
॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ॥ यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनां ॥ १५ ॥ क्वावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन
च ॥ गंगाया धारिणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ समासाद्य समुद्रं च गंगया सहितो नृपः ॥
॥ १७ ॥ पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयं ॥ दुहितृत्वे च नृपतिर्गंगां समनुकल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ एतते
सर्वमाख्यातं गंगा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २० ॥ वातापि-
श्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ॥ अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप०
लोमशतीर्थयात्रायामगस्यमाहात्म्यकथने नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ६४ ॥

नैलकंठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥

तत इति ॥ १ ॥ भावान्पदार्थान् ॥ २ ॥ वाताबद्धा वातेनाबद्धा मेघा उपलाश्च भवन् वातं विनैव सहसा मेघाः शिलाश्च प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः भवन्नित्यडभाव आर्षः वाचा यत्र भवन्निति पाठे शब्दोच्चारणेनैव यत्र मेघा उपलाश्च हे भवन् भासमान आविर्भवतीति शेषः ॥ ३ नच दृश्यतेऽध्येता ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्वेदो गिरिदर्शन वैराग्यं गृहाणि ह्यादीनि ॥ ६ ॥ पृष्ठश्च लोमश उ-

वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः प्रयातः कौतियः क्रमेण भरतर्षभ ॥ नंदामपरनंदां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स समासाद्य हेमकूटम-
नामयं ॥ अचिंत्यानद्भुतान्भावान् ददर्श सुबहून्नुपः ॥ २ ॥ वाताबद्धा भवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ॥ नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो ज-
नाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ॥ स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते ह-
व्यवाहनः ॥ मक्षिकाश्चादृशंस्तत्र तपसः प्रतिवातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते च नः ॥ एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पां-
डवः ॥ लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छत्तदद्भुतं ॥ ६ ॥ लोमश उवाच ॥ यथा श्रुतमिदं पूर्वमस्माभिरिक्कन ॥ तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो
मम ॥ ७ ॥ अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशं ॥ ८ ॥ स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्भिरिमुवाच
ह ॥ य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा ॥ ९ ॥ वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्यते ॥ १० ॥ एवमे-
तानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ कृतानि कानिचिक्रोधात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ ११ ॥ नंदां त्वभिगता देवाः पुरा राजन्निति श्रुतिः ॥ अन्वपद्यंत
सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ १२ ॥ ते दर्शनं त्वनिच्छंतो देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ दुर्गे चक्रुरिमं देशं गिरिं प्रत्यूहरूपकं ॥ १३ ॥ तदाप्रभृति कौतिय नरा
गिरिमिमं सदा ॥ नाशक्नुवन्निद्रश्रु कुत एवाधिरोहितुं ॥ १४ ॥ नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ॥ आरोढुं वापि कौतिय तस्मान्नियतवाग्भ-
व ॥ १५ ॥ इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजन्धुरुत्तमान् ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १६ ॥ कुशाकारिव दूर्ध्वं संस्तीर्णैव च भूरियं ॥
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चैव विशांपते ॥ १७ ॥ देवाश्च ऋषयश्चैव वसंत्यद्यापि भारत ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १८ ॥ इहाद्भुतानां
कौतिय सद्यः पाप्माऽभिहन्यते ॥ कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १९ ॥ ततो नंदाद्भुतांगस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ॥ विश्वामित्रेण यत्रोग्रं
तपस्तप्तमनुत्तमं ॥ २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्र समाप्नुत्य गात्राणि सगणो नृपः ॥ जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां ॥ २१ ॥

वाच यथाश्रुतमिति ॥ ७ ॥ ऋषभकूटे ऋषगाश्रिते शैलशृंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥ मा शब्दं कुर्वीति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्वपद्यंत अनुगतवंतः देवदर्शनार्थिनः ॥ १२ ॥ प्रत्यूह
रूपकं दर्शने विघ्नरूपं ॥ १३ ॥ १४ ॥ नियतवाद् मौनवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हेकुरुश्रेष्ठ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ काश्यपस्य विभाङ्कस्य ऋश्येतितालव्यादिः मूर्धन्यादिपाठः ग्रामादिकः ऋश्यो मृगस्तस्यैव शृङ्गमस्यास्तीति ऋश्यशृङ्गः ऋश्यो न तृण्यमिति मंत्रवर्णात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ॥ विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २२ ॥ आश्रमश्चैव पुण्याख्यः
काश्यपस्य महात्मनः ॥ ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेंद्रियः ॥ २३ ॥ तपसो यः प्रभावेण वर्षयामास वासवं ॥ अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य
ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २४ ॥ मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ॥ विषये लोमपादस्य यश्चकाराहुतं महत् ॥ २५ ॥ निर्वर्तितेषु स-
स्येषु यस्मै शांतां ददौ नृपः ॥ लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ २६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्प-
न्नः काश्यपात्मजः ॥ विरुद्धे योनि संसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ २७ ॥ किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ॥ अनावृष्ट्यां प्रवृत्ता-
यां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ २८ ॥ कथं रूपा च सा शांता राजपुत्री यतव्रता ॥ लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ २९ ॥ लोमपादश्च
राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ॥ कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ३० ॥ एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथं ॥ वक्तुमर्हसि शुश्रूषो-
ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितं ॥ ३१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ विभाङ्कस्य विप्रर्षस्तपसा भावितात्मनः ॥ अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतः ॥
॥ ३२ ॥ शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ महार्हस्य महतिजा बालः स्थविरसंमतः ॥ ३३ ॥ महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तप-
सि स्थितः ॥ दीर्घकालं परिश्रांत ऋषिः स देवसंस्मितः ॥ ३४ ॥ तस्य रेतः प्रचस्कंद दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीं ॥ अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चा-
पिवत्तदा ॥ ३५ ॥ सह तोयेन वृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ ३६ ॥ देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं
सूय विमोक्षयसे ॥ अमोघत्वाद्विधेश्चैव भाविताद्वैवनिर्मितात् ॥ ३७ ॥ तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ॥ ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन
एवाभ्यवर्तत ॥ ३८ ॥ तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासन्महात्मनः ॥ तेनश्यशृङ्ग इत्येवं तद्वा स प्रथितोऽभवत् ॥ ३९ ॥ न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः
पितुरन्यत्र मानुषः ॥ तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ ४० ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शुश्रूषोर्मे इति संबधः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ महार्हस्यातिपूज्यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तोयेन सदाऽपि विदित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ सूय प्रसूय विधोर्वि-
धिवाक्यस्य देवनिर्मिताद्धेतोर्भावितात् अपरिहार्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अंगानां देशानां ॥ ४१ ॥ तेन कामात् बुद्धिपूर्वं ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्येति शेषः मिथ्या कृतं मया तुभ्यं दातुं किमपि न प्रतिश्रुतमित्यपलापं कृतवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्र हेतुः पुरोहितस्यापचारो दोषः सोऽपि यदृच्छया ब्राह्मणापराधाभावेऽपि स्वेच्छया कृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निष्कृतिं प्रायश्चित्तं ॥ ४६ ॥ वानेयं वनभवं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ॥ लोमपाद इति ख्यातो हंगानामीश्वरोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तेन कामात्कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्ततो वै जगतः पतिः ॥ ४२ ॥ पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ न वर्षं सहस्राक्षस्ततोऽपीडयंत वै प्रजाः ॥ ४३ ॥ स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ॥ प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते ॥ ४४ ॥ कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिरिदृश्यतां ॥ तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ ४५ ॥ तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ॥ कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ ४६ ॥ ऋश्यशृंगं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतं ॥ ४७ ॥ स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ॥ सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ ४८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजानिषु ॥ ४९ ॥ राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिसंजहृषुः प्रजाः ॥ ततोऽगपतिराहूय सचिवान्मंत्रकोविदान् ॥ ५० ॥ ऋश्यशृंगागमे यत्नमकरेन्मंत्रनिश्चये ॥ सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्छ्रुतः ॥ ५१ ॥ शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नोत्थां च परिनिष्ठितैः ॥ ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ॥ ५२ ॥ वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ऋश्यशृंगमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ॥ ५३ ॥ लोभयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ता राजभयभीताश्च शायभीताश्च योषितः ॥ ५४ ॥ अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णां गतंचेतसः ॥ तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनं ॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५६ ॥ ततः शक्याभ्यानयितुमृश्यशृंगमृषेः सुतं ॥ तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५७ ॥ धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ॥ स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमंजसा ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामृश्यशृंगोपाख्याननि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सर्वत्र परवंचनादौ निष्णाताः कुशलाः ॥ ६३ ॥ ५४ ॥ जरद्योषा वृद्धा स्त्री ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अन्वजानादनुज्ञातवान् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ५४ ॥

सात्विति नाव्याश्रमं नावातार्यमाश्रमं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मुनेर्विभाङ्कस्य विहारं बहिर्गमनं चारयामास चारैरधिगतवती ॥ ४ ॥ समाधाय बोधयित्वा इतिकार्यतामिति कर्तव्यतां अंतर-

॥ लोमश उवाच ॥ ॥ सा तु नाठ्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ॥ संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलेर्वृक्षैः कृत्रिमैरु-
पशोभितैः ॥ नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २ ॥ अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरं ॥ चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनं ॥
॥ ३ ॥ ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ॥ चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेश्यां समाधायैतिकार्यतां ॥
दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमतां ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ॥ आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतं ॥ ६ ॥
वेश्योवाच ॥ ॥ कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं ॥ कच्चिद्भवान् रमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै दृष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥
॥ ७ ॥ कच्चित्तपो वर्द्धते तापसानां पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ॥ कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते चश्यशृंग ॥ ८ ॥ ॥
ऋश्यशृंग उवाच ॥ ॥ ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयं ॥ पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्मं फलमूला-
नि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां बृस्यामास्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायां ॥ क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वं
॥ १० ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ॥ तत्र स्वधर्मो नाभिवादने मे न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि ॥ ११ ॥
भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ॥ व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२ ॥ ऋश्यशृंग उवाच ॥ ॥ फलानि पक्वानि ददानि
तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव ॥ करूषकानिगुदधन्वनानि पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ सा तानि सर्वाणि विव-
र्जयित्वा भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ तान्यृश्यशृंगस्य महारसानि भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुहि ॥ १४ ॥ ददौ च माल्यानि सुगंधवंति
चित्राणि वासांसि च भानुमंति ॥ पेयानि चाग्राणि ततो मुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५ ॥ सा कंदुकेनारमतास्य मूले विभज्यमाना
फलिता लतेव ॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृंगं ॥ १६ ॥

मसान्निध्यं ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कौश्यां बृस्यामास्वकुशासने उपविश यथोपजोषं यथासुखं सुखायां सुखकर्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनर्हाण्यत्युत्तमत्वादमूल्या
नि ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूले सर्मीपे विभज्यमाना अंगमोटनादीनि कुर्वणा निषेवमाणा सूचीवदभ्यन्तरं प्रविशंती । पिवुतंतुसंताने इति धातुः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ कायं देहं पीड्य आलिंगनेन निपीड्य अपदेशं छलं ॥ १८ ॥ भावेनाभिप्रायेण ॥ १९ प्रवेष्टितो व्याप्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ कल्पयंते सिद्धाः क्रियंते निर्णिकं प्रशालितं सवत्सा कृता दोहनायेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ इहागत इति स्वत एव नालंकारादिना ॥१॥ २ ॥ आ-

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान्सुपुष्पितानवनान्यावभज्य ॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७ ॥ अथश्र्यशृंगं वि-
कृतं समीक्ष्यः पुनःपुनः पीड्य च कायमस्य ॥ अवेक्ष्यमाणा शनैर्कैर्जगाम कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदाऽपदेशं ॥१८॥ तस्यां गतायां मर्दनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृंगः ॥ तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९ ॥ ततो मुहूर्त्तोद्वारिपिंगलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरानखा-
ग्रात् ॥ स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभांडकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायंतमेकं विपरीतचित्तं ॥ वि-
निःश्वसंतं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं विभांडकः पुत्रमुवाच दीनं ॥ २१ ॥ न कल्पयंते समिधः किन्तु तात कच्चिद्भुतं चाग्निहोत्रं त्वयाऽद्य ॥ सुनिर्णिकं स्तु-
कस्तुवं होमधेनुः कच्चित्सवत्साऽद्य कृता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र चिंतापरश्वासि विचेतनश्च ॥ दीनोतिमात्रं त्वमिहाद्य
किं तु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामृश्यशृंगोपा-
ख्यानै एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ४३ ॥ ऋश्यशृंग उवाच ॥ ॥ इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ॥
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १ ॥ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुशृक्ष्णकृष्णाक्षिरतीव गौरः ॥ नीलाः प्रसन्नाश्च
जटाः सुगंधा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कंठे विभ्राजते विद्युदिवांतरिक्षे ॥ द्वौ चास्य पिंडावधरेण कंठाद-
जातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ॥ तथाऽस्य चीरांतरतः प्रभाति हिरण्मयी मेखला
मे यथेयं ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति ॥ पाणयोश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ कलापकावक्षमाला यथेयं ॥ ५ ॥
विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजंति हंसाः सरसीव मत्ताः ॥ चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवंति ॥ ६ ॥ वक्रं च तस्याद्भु-
तदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ॥ पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽतरात्मा ॥ ७ ॥

धाररूपं आलवालसदृशी कंठाभरणविशेषः । आधारश्चाधिकरणे ऽप्यालवालेंऽबुधारणे इति विश्वः ॥ ३ ॥ विलग्न इवेति कुशत्वं लक्ष्यते अतिकृतप्रमाणातिक्रशा ॥ ४ ॥ कलापको भूषण
विशेषो स्वार्थकः । कलापः संहते बद्धे तूणीरे भूषणे हरे इति विश्वः । कंकणावित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ तथा फलं फलसहस्रं कंदुकं ॥ १० ॥ प्रीतिराह्लादः रतिरासक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भूश्चलितेवेति मधुपानजाम्नातिः सूचिता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनेव भाति ॥ तथा स आत्युत्तमपुण्यगंधी निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताश्चापि-
जटा विषक्ता द्वैधीकृता नातिसमा ललाटे ॥ कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवर्कैः समावृतौ तस्य सुरुपवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहरत्पाणिना दक्षिणेन ॥ तद्भूमिमासाद्य पुनःपुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ वातिरितो वृक्ष इवावधू-
र्णन् ॥ तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्रं ॥ व-
क्त्रेण वक्रं प्रणिधाय शब्दं चकार तन्मे ऽजनयत्प्रहर्षं ॥ १२ ॥ न चापि पादं बहु मन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मयाऽऽहुतानि ॥ एवंव्रतो-
ऽस्मीति च मामवोचत्फलानि चान्यानि समाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषां ॥ न चापि तेषां
त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव संति तेषां ॥ १४ ॥ तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ॥ पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रह-
र्षो ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५ ॥ इमानि चित्राणि च गंधवंति माल्यानि तस्योद्भिधितानि पट्टैः ॥ यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव स आ-
श्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥ गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रं च मे संपरिदह्यतीव ॥ इच्छामि तस्यांतिकमाशु गंतुं तं चेह नित्यं प-
रिवर्तमानं ॥ १७ ॥ गच्छामि तस्यांतिकमेव तात का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य ॥ इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं यथा तपः स चरत्यार्य-
धर्मा ॥ १८ ॥ चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा
पर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामृश्यशृंगोपाख्यानं द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ४४ ॥ विभांडक उवाच ॥ रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ॥ अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवंति विघ्नं सदा तपसांश्चितयंति ॥ १ ॥ सुरुपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयंते विविधरूपा-
यैः ॥ सुखाच्च लोकाच्च निपातयंति तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ॥
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमंते पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत् ॥ ३ ॥

॥ १९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ४४ ॥ ॥ रक्षांसीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ श्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ अश्रावणेन अपाखंडेन वैदिकेन । श्रावणो मासि पाखंडे इति विश्वः । आश्रावणेनेति प्रश्नेषे तु इष्टयाद्यर्थं तत्राश्रावयेत्यादिशब्दप्रयोगात् वेशयोषा

असर्जनेनाचरितानि पुत्र पागान्यपेयानि मधूनि तानि ॥ माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगंधवंति ॥ ४ ॥ रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं विभांडकस्तां मृगयांबभूव ॥ नासादयामास यदा ऽग्रहेण तदा स पर्याववृते श्रमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्तुं विधिनाऽश्रावणेन ॥ तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृंगं ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तामृश्यशृंगं प्रहृष्टः संभ्रांतरूपोऽभ्यपतत्तदानीं ॥ प्रोवाच चैनां भवतो श्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावं ॥ प्रमोदयंत्यो विविधैरुपायै राजगुरुंगाधिपतेः समीपं ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु संतारितां नावमथातिशुभ्रां ॥ नोरादुपादाय तथैव चैकं नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रं ॥ ९ ॥ अंतःपुरं तं तु निवेश्य राजा विभांडकस्यात्मजमेकपुत्रं ॥ ददर्श देवं सहसा प्रविष्टमापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृश्यशृंगाय शांतां ॥ क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे गांश्चैव मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभांडकस्याव्रजतः स राजा पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ॥ समादिशत्पुत्रगृह्णी महर्षिर्विभांडकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राजलिभिर्भवाद्विः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ॥ किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचिबद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात्स मुनिश्चंडकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ॥ अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन विदीर्यमाण आशंकमानो नृपतेर्विधानं ॥ जगाम चंपां प्रति धक्ष्यमाणस्तमंगराजं सपुरं सराष्ट्रं ॥ १५ ॥ स वै श्रांतः क्षुधितः काश्यपस्तान्वोषाप्समासादितवान्समृद्धान् ॥ गौपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः ॥ ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान्प्रलापान् ॥ प्रश्नांतभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादांगपतिं पुरस्थं ॥ १८ ॥ स पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेद्रं ॥ शांतां स्नुषां चैव ददर्श तत्र सौदामनीमुच्चरंतीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च वोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शांतां च शांतीऽस्य परः स कोपः ॥ चकार तस्यैव परं प्रसादं विभांडको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०

वेश्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आश्रमो यत्रस्थैर्दृश्यते तावति देशे आश्रमदर्शने ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२३॥४॥उत्तरं तीरं वैतरण्याः ॥५॥६ ॥

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ॥ जाति च पुत्रे वनेमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स तद्वचः
कृतवानृश्यशृंगो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ॥ शांता चैनं पर्यचरन्नेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥ अरुंधती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यं ॥ नलस्य वै दमयंती यथा ऽभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३ ॥ नारायणीं चेंद्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्र-
लस्याजमीढ ॥ तथा शांता ऋश्यशृंगं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति महान्हदं शोभयन्पुण्यकी-
र्तिः ॥ अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यानुसंधाहि राजन् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लो-
मशतीर्थयात्रायामृश्यशृंगो० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रयातः कौशिक्याः पांडवो जनमे-
जय ॥ आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स सागरं समासाद्य गंगायाः संगमे नृप ॥ नदीशतानां पंचानां मध्ये चक्रे समाह्वनं ॥
॥ २ ॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिंगान्प्रति भारत ॥ ३ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एते कलिंगाः
कौतिय तत्र वैतरणी नदी ॥ यत्रायजत धर्मोऽपि देवान् शरणमेत्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितं ॥ उत्तरं तीरमेतद्वि-
सततं द्विजसेवितं ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ॥ अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥६॥ अत्रैव रुद्रो राजेंद्र पशुमाद-
त्तवान्मखे ॥ पशुमादाय राजेंद्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ हूते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकला-
न्वशीः ॥ ८ ॥ ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ॥ इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुमुत्सृज्य देवयाने-
न जग्मिवान् ॥ तत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ॥ देवाः संकल्पयामासुर्भयाद् रुद्रस्य
शाश्वतं ॥ ११ ॥ इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ॥ देवयानोऽस्य पंथाश्च चक्षुषाऽभिप्रकाशते ॥ १२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततो वैतरणीं सर्वे पांडवा द्रौपदी तथा ॥ अवतीर्य महाभागास्तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३ ॥

॥७॥मा परस्वमभिद्रोग्धा परभागस्य नाशं मा कुर्वित्यर्थः धर्मान्मावशीः धर्मसाधनान्यन्नभागान्सर्वान्कामयेथाः।वशकांतौ अस्य लुङि रूपं॥८॥९०॥अयातयामं वात्कालिकं॥११॥१२॥१३॥

॥१४॥१६॥ १६॥ भूमिर्ह जगावित्युदाहरति न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन् भोवन मां दिदासिथ निमंक्ष्येऽहं सलिलस्य मध्ये मोघस्त एष कश्यपायास संगर इति भुतेरयं संगृह्णाति यत्रायजत राजेद्रेत्यादिना ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ २५॥ स्नानाद्यर्थं समुद्रप्रार्थनामंत्रमाह औनम इति विश्वं गुप्तं लीनमस्मिन् प्रलये इति विश्वगुप्तः विश्वस्मा-

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् ॥ १४ ॥ सर्वान् लोकान्प्र-
पश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ॥ वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनां ॥ १५ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां यु-
धिष्ठिर ॥ यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशांपते ॥ १६ ॥ एतत्स्वयंभुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते ॥ यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रता-
पवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ॥ सपर्वतवनोद्दिशा दक्षिणार्थे स्वयंभुवा ॥ १८ ॥ अवासीदच्च कौतेय दत्तमा-
त्रा मही तदा ॥ उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि ॥ प्रदानं मोघमेतत्ते यास्या-
म्येषा रसातलं ॥ २० ॥ विषीदंतीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ॥ प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशांपते ॥ २१ ॥ ततः प्रसन्ना पृथिवी
तपसा तस्य पांडव ॥ पुनरुन्नह्य सलिलोद्दिरीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥ सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा ॥ आरुह्यात्र महाराज वीर्य-
वान्वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी समाश्रिता ॥ एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरं ॥ २४ ॥ अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयो-
क्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ॥ स्पृष्टाहि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २५ ॥ औनमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ॥ सा-
न्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणांभसि ॥ २६ ॥ अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो विष्णोरेतस्त्वममृतस्य नाभिः ॥ एवं ब्रुवन्पांडव सत्यवाक्यं वेदीभि-
मां त्वं तरसाऽधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ॥ एवं जपन्पांडव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं न-
दीनां ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपांपतिः ॥ कुशाग्रिणापि कौतेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ॥ २९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः
कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ॥ कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं मेहेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके० तीर्थयात्रा० लोमशतीर्थयात्रायां महेंद्राचलगमने चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः॥११४॥ त्पराय श्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः लवणांभसि क्षारोदको॥ २६
अग्निर्मित्रश्च तेजस्त्वादभिवत्सूर्योऽप्यपां योनः अपांमिति शेषः विष्णोर्व्यापकस्यात्मनो रेतः शरीराकारपरिणतमभिव्यक्तिस्थानं त्वं हेसमुद्र अमृतस्य नाभिःसुधाया गर्भस्थानं ॥२७॥ इडा
यज्ञः विष्णो रेतोधाः विष्णोरेतः जीवः स धीयतेऽस्मिन् देहे अमृतस्य नाभिः मोक्षस्य साधनं ॥२८॥ देवयोनिः देवस्थानं॥२९॥ ३०॥ ॥ इत्या० नै० भा० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ११४

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स तत्र तामुषित्विकां रजनीं पृथिवीपतिः ॥ तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १॥ लोमशस्तस्य तान्सर्वा-
 नाचख्यौ तत्र तापसान् ॥ भृगूनंगिरसश्चैव वसिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृतांजलिः ॥ रामस्यानुचरं वीरम-
 मष्टच्छदकृतव्रणं ॥ ३ ॥ कदा तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ॥ तेनैवाहं प्रसंगेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवं ॥ ४ ॥ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥
 आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ॥ प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥ चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यति तापसाः ॥
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्वतुर्दशी ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलं ॥ प्रत्यक्षदर्शीं सर्वस्य पूर्व-
 वृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान् कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः ॥ आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥
 हंत ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं ॥ भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य जामदाग्न्यस्य चरितं देवसंमितं ॥ हैहया-
 धिपतेश्चैव कार्तिवीर्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः ॥ तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पांडव ॥ ११ ॥ दत्ता-
 त्रेयप्रसादेन विमानं कांचनं तथा ॥ ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ॥ रथेन तेन तु
 सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ममर्द देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समंततः ॥ भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः
 समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ॥ देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमं ॥ १५ ॥ भगवन् भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ॥ विमानेन च दिव्येन
 हैहयाधिपतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ शर्चीसहायं क्रीडंतं धर्षयामास वासवं ॥ ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ कार्तिवीर्यविनाशार्थं मंत्रया-
 मास भारत ॥ १७ ॥ यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितं ॥ संप्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ॥ १८ ॥ जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्र-
 ममंडलं ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ १९ ॥ कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनवा-
 सं जगाम ह ॥ २० ॥ वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ॥ ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ २१ ॥ तमुवाच ततो गाधि-
 ब्राह्मणं संशितव्रतं ॥ उचितं नः कुले किंचित् पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितं ॥ २२ ॥

स इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आयान् आगच्छन् ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ एकत इति बहिः श्यामा अंतरारक्ताः कर्णा येषां ते एकतः श्यामकर्णास्तेषां ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जन्याः वरपक्षीयाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ भवलोककोऽवल्लो-

एकतः श्यामकर्णानां पांडुराणां तरस्विनां ॥ सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ २३ ॥ न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भा-
गव ॥ देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २४ ॥ ऋचीक उवाच ॥ एकतः श्यामकर्णानां पांडुराणां तरस्विनां ॥ दास्याम्यश्वस-
हस्रं ते मम भार्या सुताऽस्तु ते ॥ २५ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ॥ एकतः श्यामकर्णानां पांडुराणां
तरस्विनां ॥ २६ ॥ सहस्रं वाजिनमेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयतां ॥ तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ॥ २७ ॥ तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थि-
ता यत्र ते हयाः ॥ गंगायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिः सुतां चास्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ॥ लब्ध्वा हयसह-
स्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ २९ ॥ धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ॥ यथाकामं यथाजोषं तया रमे सुमध्यया ॥ ३० ॥ तं
विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ॥ आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननर्द ह ॥ ३१ ॥ भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितं ॥ आर्चित्वा
पशुपासीनौ प्रांजली तस्थतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुब्रवीत् ॥ वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितं ॥ ३३ ॥
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ॥ आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ३४ ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ ऋतौ त्वं चैव माता च स्ना-
ते पुंसवनाय वै ॥ आलिङ्गेतां पृथग्दृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुंबरं ॥ ३५ ॥ चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ॥ विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्ने-
न साधितं ॥ ३६ ॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन ते त्युक्त्वाऽदर्शनं गतः ॥ आलिङ्गेन चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्ययं ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भगवान्
काले बहुतिथे गते ॥ दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महतिजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषां ॥ उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे
चालिङ्गनं कृतं ॥ ३९ ॥ विपरीतेन ते सुभ्रूर्मात्राचैवासि वंचिता ॥ ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्नैव तव पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो
मातुस्तव सुतो महान् ॥ भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥

कनार्थो ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विश्वं विराट्पुरुषमावर्तयित्वा मुहुर्मुहुरनुसंधाय एतयोश्चर्वोर्भक्षणेन विश्वस्रष्टृतुल्यो पुत्रो भविष्यत इति भावः ॥ ३६ ॥ ते उभे प्रतीत्युक्तेती-
कारलोपः संघिर्वा भार्षः आलिङ्गेने भवत्योदुंबरयोः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥४२॥४३॥४४॥४५॥ ४६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ स वेदेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥ ततस्तस्य स्पृहयामास

ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनःपुनः ॥ न मे पुत्रो भवेदीदृक्कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पांडव प्रतिनंदिता ॥ ज-
मदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥ ४३ ॥ तेजसा वर्षसा चैव युक्तं भार्गवनंदनं ॥ स वर्षमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४ ॥
बहून्नुषीन्महातिजाः पांडवेयात्यवर्तत ॥ तं तु कुत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यगाद्भरतर्षभ ॥ चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसं ॥ ४५ ॥ इति श्री-
महाभारते आरण्यके० लोमशतीर्थयात्रायां कार्तवीर्योपाख्यानं पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११५॥ ॥ अकृतव्रज उवाच ॥ स वेदाध्ययने
युक्तो जमदग्निर्महातपाः ॥ तपस्तेपे ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपं ॥ रेणुकां वरयामास स च त-
स्मै ददौ नृपः ॥ २ ॥ रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यो भार्गवनंदनः ॥ आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमारश्चत्वारो
जज्ञिरे रामपंचमाः ॥ सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ॥ रेणुका स्नातुमगमत्कदाविन्नियत-
व्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपं ॥ ददर्श रेणुका राजन्नागच्छंती यदृच्छया ॥ ६ ॥ क्रीडंतं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममा-
लिनं ॥ ऋद्धिमंतं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च तस्मात्सा ह्निनांभसि विचेतना ॥ प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्ताऽन्व-
बुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जितां ॥ धिक्कशब्देन महतिजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥ ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो
रुमण्वान्नाम नामतः ॥ आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ॥ न च ते जातसंज्ञेहाः किं-
चिदूचुर्विविचेतसः ॥ ११ ॥ ततः शशाप तान्क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ॥ मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्यया-
त्पश्चादाश्रमं परवीरहा ॥ तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३ ॥ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ॥ तत आदाय परशुं
रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ॥ कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदं ॥ १५ ॥ ममेदं वचना-
त्तात कृतं ते कर्म दुष्करं ॥ वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वांछसे हृदा ॥ १६ ॥

तथैच्छत् ॥ ७॥ अंभसि सरस्येव क्लिप्ता हुता । तथा चोक्तं सुंदरं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतां योनिर्द्वैवति नारीणां सत्यं सत्यं जनार्दनेति ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भार्यावधदोषात्स्वयमपि तादृशमेव मरणं प्रापेत्याशयः ॥ २९ ॥

स वेत्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ॥ पापेन तेन चास्पर्श आतृणा प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वन्तां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ॥ ददौ च सर्वान्कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥ १८ ॥ कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रांताः सुताः प्रभो ॥ अथानूपपतिर्वीरः कार्तिवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समार्चयत् ॥ स युद्धमदसंमतो नाभ्यनंदत्तथाऽर्चनं ॥ २० ॥ प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बभूव ॥ जहार वत्सं क्रोशंत्या बभञ्ज च महाहुमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाऽवष्ट पिता स्वयं ॥ गां च गेरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥ स मृत्युवशमापन्नं कार्तिवीर्यमुपाद्रवत् ॥ तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ॥ सहस्रसंमितान् राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥ अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ॥ अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥ आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ ते तं जघ्रुर्महावीर्यमयुध्यंतं तपस्विनं ॥ २६ ॥ असकृद्रामरामेति विक्रोशंतमनाथवत् ॥ कार्तिवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जगुर्यथागतमरिंदमाः ॥ अपक्रांतेषु वै तेषु जमदग्नौ तथागते ॥ २८ ॥ समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनंदनः ॥ स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथामृत्युवशं गतं ॥ अनर्हतं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥ इति श्रीम० आ० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां कार्तिवीर्योपाख्याने जमदग्निवधे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ३४ ॥ राम उवाच ॥ ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ॥ कार्तिवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ॥ मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २ ॥ किंनु तैर्नक्तं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ॥ अयुध्यमानो वृद्धः सन् हतः शरशतैः शितैः ॥ ३ ॥ किंनु ते तत्र वक्ष्यंति सचिवेषु सुहृत्सु च ॥ अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ॥ ४ ॥ लालप्यैवं सकरुणं बहु नानाविधं नृप ॥ प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरंजयः ॥ प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६ ॥ संकुद्धोऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् ॥ जघ्निवान्कार्तिवीर्यस्य सुतानेकोऽतकोपमः ॥ ७ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ममेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दशव्यामायतां व्यामो हस्तचतुष्टयं चत्वारिंशद्वस्तायामविस्तारां नवोत्सेधां षट्त्रिंशद्वस्तोच्छ्रायां चेत्यर्थः व्यायामेति प्रमादपाठः ॥ १२ ॥ खंडशः खंडानि खंडानि कृत्वा व्यभजन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आनर्चं अर्चितवान् ॥ १७ ॥ तेन च उदित इति च्छेदः उष्ण उषित्वा ॥ १८ ॥ इत्या० नै० भा० सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः

तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ तांश्च सर्वानवामृन्दाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ॥ समं तपंचके पंच चकार रुधिरहृदान् ॥ ९ ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून्भृकुलोद्वहः ॥ साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १० ॥ ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीं ॥ ११ ॥ वेदीं चाप्यदद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ॥ दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशापते ॥ १२ ॥ तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खंडशस्तदा ॥ व्यभजंस्ते तदा राजन्प्रख्याताः खंडवायनाः ॥ १३ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ॥ अस्मिन्महेंद्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ॥ पृथिवीचापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ॥ दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजं ॥ १६ ॥ स तमानर्चं राजेंद्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ॥ द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७ ॥ अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः ॥ महेंद्र उष्ण तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कार्तवीर्योपाख्यानैः सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ॥ सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ॥ समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारिक्षित पांडुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाकृत्य महानुभावः संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ॥ द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यं ॥ अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्याग्रधनुर्धरस्य निशम्य तत्कर्म नरैरशक्यं ॥ संपूज्यमानः परमर्षिसंवैः परां मुदं पांडुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ॥ संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य रेमे महीपाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥

॥ ११७ ॥ ॥ गच्छन्निति ॥ १ ॥ वृत्तवान् सद्गतः पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्तस्य पुत्रः सूर्यस्तस्य पौत्रो युधिष्ठिरः तत्पितुर्धर्मस्य सूर्यपुत्रत्वात् प्रशस्तां नाम नदीं ॥ २ ॥ ३ ॥ नारीतीर्थानि ग्राहक्याः पंचाप्सरसो मुनिशापवशाद्यत्र स्थिता अर्जुनेन च शापान्मोचितास्तानि नारीतीर्थानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अंबुधरोत्तमस्य समुद्रस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषु तीर्थेषु उपवासान् समीपवासिनो विबुधान्पंडितानुपोष्य वस्त्रैरावास्य रत्नानि च तेभ्य एव दत्त्वा ॥१४॥
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वंबुधरोत्तमस्य ॥ तदृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानं ॥७॥ स तानि तीर्थानि च सा-
 गरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ॥ क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं ख्यातं पृथि-
 व्यां वनमाससाद ॥ तप्तं सुरैश्च तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शयतपीनबाहुः ॥ ऋचीकपुत्रस्य
 तपस्विसंधैः समावृतां पुण्यकृदर्वनीयां ॥ १० ॥ ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानां च तथाऽश्विनोश्च ॥ वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिंद्रस्य
 विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चंद्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव ॥ धातुः पितृणां च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन्सगणस्य चै-
 व ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये ॥ पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३ ॥
 तेषूपवासान् विबुधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महानि राजा ॥ तीर्थेषु सर्वेषु परिष्ठुतांगः पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु
 सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ॥ द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहा-
 नुजैर्देव गणान्पितृंश्च ॥ संतर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहःसु त-
 दाभिषेकं ॥ समंततोऽग्निनुपदीपयित्वा तेषु तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तमुग्रमास्थाय तपश्चरंतं शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ॥ तौ सर्ववृ-
 ष्णिप्रवरो ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढं ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पांडुसुतान्समीक्ष्य भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ॥ अनर्हतीं द्रौपदीं चापि
 दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुश्चरतनादं ॥ १९ ॥ ततः स रामं च जनार्दनं च कार्द्विंशं च सांबं च शिनिश्च पौत्रं ॥ अन्यांश्च वृष्णिनुपगम्य पूजां चक्रे य-
 था धर्ममहीनसत्त्वः ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थस्तैः सत्कृताः पांडुसुतैस्तथैव ॥ युधिष्ठिरं संपरिवार्य राजन्नुपाविशन्देवगणा यथे-
 द्रं ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वं चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः ॥ अस्त्रार्थमिंद्रस्य गतं च पार्थं निवेशनं तदृष्टमनाः शशंस ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु
 ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ॥ नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्महार्हा दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आ-
 रण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां प्रभासे यादवपांडवसमागमे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ६४ ॥

तेन तीर्थेन सिधुतीरमार्गेण ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कार्द्विंशं पौत्रं सात्पत्किं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके नै० भा० अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रभासेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ हलीति हलधरत्वाद्धर्मस्यापि निदां करिष्यतीति ध्वनितं ॥ ४ ॥ भवाय अभ्युदयाय ॥ ५ ॥ त्रिवरं शरीरगूहनाय न ददातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मिथः शंका धर्मो-
धर्मयोः किं बलीय इति शास्त्रानुभवयोर्विरोधात्संशयः ॥ ७ ॥ राज्याच्च सुखाच्च धर्मोदिति शेषः तत्र हेतुः धर्मोदिति कथमित्युपहासार्थं ॥ ८ ॥ ९ ॥ अविनिप्रधानो धृतराष्ट्रः ॥
॥ १० ॥ नासाविति किं नाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुर्जातः कौतयेयं प्रव्राज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यध्याहृत्य योज्यं ॥ ११ ॥ चामीकराभान् कनकप्रभान् एतन्मरणविह्व-
लं

॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ प्रभासतीर्थमासाद्य पांडवा वृष्णयस्तथा ॥ किमकुर्वन्कथाश्चैयां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि सर्वे महात्मानः
सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ वृष्णयः पांडवाश्चैव सुहृदश्च परस्परं ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ॥
वृष्णयः पांडवान्वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो गोक्षीरकुंदेदुमृणालरजतप्रभः ॥ वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणं ॥ ४ ॥ ॥ बल-
देव उवाच ॥ ॥ न कृष्ण धर्मचरितो भवाय जंतोरधर्मश्च पराभवाय ॥ युधिष्ठिरो यत्र जटो महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५ ॥
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ॥ धर्मादधर्मश्चरितो वरीयानितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्योधने चापि
विवर्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये ॥ किं त्वत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः शंका मिथः संजनिता नराणां ॥ ७ ॥ अयं स धर्मप्रभवो नरेंद्रो धर्म-
धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ॥ चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुल-
स्य वृद्धः ॥ प्रव्राज्य पार्थान्सुखमानुवंति धिक्पापबुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितृन्समागम्य परत्र पापः ॥
पुत्रेषु सम्यक्करितं मयेति पुत्रानपापान् व्यपरोप्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म किं नाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवं ॥ जातः पृ-
थिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौतयेयमिति स्म राज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान्प्रफुल्लान् ॥ विचित्रवी-
र्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरांसान् पृथुलोहिताक्षानिमान्स्म पृच्छन्स शृणातिनूनं ॥ प्रास्थापयद्यत्स-
वनं सशंको युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रं ॥ १३ ॥

नृशंसं निंद्यं कर्म ॥ १२ ॥ इमान्भीष्मादीन् शृणाति हिनस्ति शृणोतीति लेखकप्रमादः न शृणोतीति गौडपाठे तु अयमग्निवैश्वानरोऽयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत्वे तस्यैष
वोषो भवति । यमेतत्कर्णविपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोतीति श्रुत्यर्थोऽनुसंधेयः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ शेषं न कुर्यान्निःशेषमेव नाशयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वस्ति क्षेमेण आगमत् आगतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सोऽयं नकुलः ॥ १९ ॥ राज्ञो ह्रुपदस्य ॥ २० ॥ त्रिवर्गमुख्यस्य

योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ॥ श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुंचति सैन्यानि शकृत्समूत्रं ॥ १४ ॥ स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी समेत्य नानायुधबाणपाणिः ॥ वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥ न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चित्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ॥ स शीतवातातपकाशीतांगो न शेषमाजावसुहृत्स कुर्यात् ॥ १६ ॥ प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान् रणेषु ॥ स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७ ॥ यः सिंधुकूले व्यजयन्वृदेवान्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ॥ तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तरस्विनं तापसवेषरूपं ॥ १८ ॥ यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौडः ॥ सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मलाचितांगः ॥ १९ ॥ सन्ने समृद्धेतिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या ॥ सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २० ॥ त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेशस्याप्यथवाऽश्विनोश्च ॥ एषां सुराणां तनयाः कथं नु वनेऽचरन् ह्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१ ॥ जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ॥ दुर्योधने चापि विवर्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां बलरामवाक्ये ऊनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ६४ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वं ॥ समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवंतोऽद्य भवंति लोके ते नात्मना कर्म समारभन्ते ॥ तेषां तु कार्येषु भवंति नाथाः शिष्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ॥ ते नाथवंतः पुरुषप्रवीरा नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कस्मादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नसांबौ च मया समेतौ ॥ वसंत्यरण्ये सहसोदरीयैस्त्रिलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ॥ ४ ॥ निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ॥ यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सर्वांधवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५ ॥

धर्मस्य । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । वने अचरन् हि अस्तसुखा इति च्छेदः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥
न रामेति ॥ १ ॥ नाथवंतः ऐश्वर्यवंतः । भावे घञ् नात्मना न स्वयं नाथाः कार्यसाधकाः शिष्यादय इत्येव पाठः शैब्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ण्यञ् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ स पार्थोऽपितिष्ठत्विति पूर्वैणान्वयः यदर्थं शत्रुवधार्थं ॥ ७ ॥ तत् सुपुत्रादिकं अस्माकमस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ भैमा भीमकर्मकर्तारो भीमवंशजा वा ॥ १० ॥ ११ ॥ जयात्म

त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ॥ स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं वृत्रं यथादेवपतिर्महेंद्रः ॥ ६ ॥ भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ॥ यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरुं चाप्रतिकूलवादं ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं तत्करोति कर्माग्र्यमपारणीयं ॥ तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये दुर्योधनं चापिकुरुंश्च सर्वान् ॥ आतायुधं मामिह गौहिणेय पश्यंतु भैमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नतमेकं कुरुयोधमुख्यानग्निं महाकक्षमिवांतकाले ॥ प्रद्युम्नमुकान्निशितान्नशक्ताः सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्यं च जयात्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येव यथा रणस्थः ॥ सांबः समूतं सरथं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तुबलात्प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जांबवती सुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ एतेन बालेन हि शंबरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नं ॥ १३ ॥ वृत्तोरुत्थायतर्पनीबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ॥ को नाम सांबस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्यांतरमंतकस्य काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ॥ तथा प्रविश्यांतरमस्य संख्ये को नाम जीवन्पुनराब्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणं च भीष्मं च महारथौता सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तं ॥ सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १६ ॥ किं नाम लोकेषु विषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ॥ आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणेश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणिर्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ॥ हृतोत्तमार्गैर्निहतैः करोतु कीर्णाकुशैर्विदिमिवाध्वरेषु ॥ १८ ॥ गदोलमुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ॥ रणोत्कटौ सारणचारुदृष्णौ कुलोचिचत्तं विप्रथयंतु कर्म ॥ १९ ॥ सट्टाणिभोजांधकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना ॥ हत्वा रणे तान् धृतराष्ट्रपुत्रान्त्रालोके यशस्फीतमुप्राकरोतु ॥ २० ॥ ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भूतं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥

जस्याभिमन्योः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ माधव मधुदेशो मथुरामदेशस्तत्र जात ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सुतेन अभिषुतेन यज्ञे सोमपानतुल्यं तज्जलपानमस्त्रियर्थः पयोष्णीं प्र
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशैर्विजितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ॥ निर्धातिराष्ट्रां हतसूतपुत्रमितद्विनः कृत्यतमं यशस्यं ॥ २२ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ अ
संशयं माधव सत्यमेतद्ब्रह्म ते वाक्यमदीनसत्त्व ॥ स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरुणामृषभः कथंचित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामा-
न्न भयान्न लोभाद्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मं ॥ भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा हुपदात्मजेयं ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ
पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ॥ कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रोसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽल्यं ॥ २५ ॥ यदा तु पंचालपतिर्महात्मा सकै-
यश्चेदिपतिर्वयं च ॥ युध्येम विक्रम्य रणे समेतास्तदैव सर्वे रिपवो हि नस्युः ॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ नेदं चित्रं माधव यद्वीषि स-
त्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यं ॥ कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालंपुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्ययं माधव
विक्रमस्य ॥ तदारणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयांत्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नार्थैर्नरलोकनाथैः ॥ ध-
र्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया दृष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २९ ॥ तेन्योन्यमामंत्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान्पण्डितान् शिशून् च सर्वान् ॥ यदुप्रवी-
राः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचरुः ॥ ३० ॥ विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थी ॥ जगाम पुण्यां स-
रितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्युवास ॥ द्विजातिमु-
ख्यैर्मुदितैर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थया-
त्रायां यादवगमने विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ६४ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरं-
दरः ॥ तर्पितः श्रूयते राजन्स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः सहैद्रैश्च प्रजापतिभिरेव च ॥ इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥
॥ २ ॥ आमूर्तरयसश्चैव राजा वज्रधरं प्रभुः ॥ तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरणमयं ॥ वानस्प-
त्यं च भौमं च यद्व्यं नियतं मखे ॥ ४ ॥

ति पयोष्ण्यां पयोमात्रमध्युवास भाक्षितवान् ॥ ३२ ॥ इत्यारण्य० नै० भा० विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ नृगेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ आमूर्तरयसो गयनामा ॥ ३ ॥ वानस्पत्यं वृक्षजं
चषालादि भौमं मृन्मयं स्थाल्यादि ॥ ४ ॥

चषालो यूपकटकः । यूपो यज्ञस्तंभः । चमसाः सोमपानपात्राणि । पात्र्यो हविः स्थापनार्थानि मृण्मयानि पात्राणि । सुचः हविःप्रदानार्थाः । सुवाः हविरवदानार्थाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ॥ तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु आजमानान् हिरण्मयान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेंद्रा युधिष्ठिर ॥ तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमाद्यादिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णन् द्विजातयः ॥ ८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ॥ यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ॥ सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ अवेत्संख्येयमेतद्धि यदेतत्परिकीर्तितं ॥ न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥ हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विध्वकर्मणा ॥ ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ॥ गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशांपते ॥ १३ ॥ स लोकान्प्राप्तवान्द्राक्कर्मणा तेन भारत ॥ सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेंद्र आतृभिः सहितोऽच्युत ॥ उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै आतृभिः सह ॥ वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीं ॥ १६ ॥ समागमत तेजस्वी आतृभिः सहितोऽनघ ॥ तत्रास्य सर्वाण्याचरन्त्यौ लोमशो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ आतृभिः सह ॥ तत्र तत्रादददत्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १८ ॥ लोमश उवाच ॥ देवानामिति कौतेय तथा राज्ञां सलोकतां ॥ वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १९ ॥ संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेतायां द्वापरस्य च ॥ एनमासाद्य कौतेय सर्वं पापैः प्रमुच्यते ॥ २० ॥ एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ॥ साक्षाद्यत्रापि बत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २१ ॥ चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ संस्तंभयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ सुकन्यां चापि भार्यो स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं विष्टंभितस्तेन भगवान्पाकशासनः ॥ किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २३ ॥

प्रसंख्यानान् एकयत्नेन भूयः स्वर्णमुद्रादेर्मपिकान् खारीद्रोणादीन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

सोमस्य पीथः पानं तद्वतौ सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ भृगोरिति ॥ १॥ वीरस्थानेन वीरासनेन ॥ २॥

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान्सोमपीथिनौ ॥ एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थ-
यात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ४३ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्चयवनो
नाम भारत ॥ समीपे सरसस्त्वस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पांडव ॥ अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते
॥ २ ॥ सवलर्मीकोऽभवद्विलिताभिरिव संवृतः ॥ कालिन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संवृतो धीमान् मृत्पिंड इव स-
र्वशः ॥ तप्यते स्म तपो धोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ॥ आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमं
॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ॥ एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषि-
ता ॥ चक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमतीं तत्र पश्यतीं सुमनोरमां ॥ वनस्पतीं न्विचिन्वती विजहार सखीवृ-
ता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदेन मदेन च ॥ बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरहितामेकमेकवस्त्रामलंकृतां ॥
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरतीमिव विद्युतं ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ॥ क्षामकंठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ ११ ॥
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ॥ १२ ॥ कौतूहलात्कंठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥
किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुद्धचत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ॥ ततः शर्यातिसैन्यस्य शक्रन्मूत्रे समावृ-
णोत् ॥ १४ ॥ ततो रुद्धे शक्रन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितं ॥ तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्सपार्थिवः ॥ १५ ॥ तपोनित्यस्य वृद्धस्य शेषणस्य विशेषतः ॥
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्भुतं ब्रूत माचिरं ॥ तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयं ॥ १७ ॥
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोत्रेण च स्वयं ॥ १८ ॥ पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं पर्यजानन्न चैव ते ॥ आना-
हार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितं ॥ १९ ॥

॥ ३॥४॥५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ३० ॥ कस्यचि-
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ मयाऽटंत्येह वल्मीके दृष्टं सत्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥ खद्योतवदभिजातं तन्मया विद्वमंतिक्तात् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ॥ २१ ॥ तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवं ॥ अयाचदथ सैन्यार्थंप्रांजलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥
अज्ञानाद्दालया यत्ते कृतं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥ अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ॥ रूपौ-
दार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृतां ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ॥ क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २५ ॥ लो-
मश उवाच ॥ ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ॥ ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्र-
ससाद ह ॥ प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिदिता ॥ नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा-
नियमेन च ॥ २८ ॥ अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ॥ समाराधयत् क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आर-
ण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां साकन्ये द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ३१ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ कस्यचित्त्वथ
कालस्य त्रिदशावश्विनौ नृप ॥ कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यतां ॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा दर्शनीयांगीं देवराजसुतामिव ॥ ऊचतुः समभिहु-
त्य नासत्यावश्विनाविदं ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किंकरोषि च ॥ इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः
सुकन्या सत्रीडा तावुवाच सुरोत्तमौ ॥ शर्यातितनयां वित्तं भार्या मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्येतामब्रूतां पुनरेव तु ॥ कथं त्व-
मसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥ आजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सौदामनी यथा ॥ न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि ॥
॥ ६ ॥ अनाभरणसंपन्ना परमांबरवर्जिता ॥ शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥ सर्वाभरणसंपन्ना परमांबरधारिणी ॥ शोभसे त्वनव-
द्यांगि न त्वेवं मलपंकिनी ॥ ८ ॥ कस्मादेवंविधा भूत्वाजराजर्जरितं पतिं ॥ त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतं ॥ ९ ॥ असमर्थ प-
रित्राणे पोषणे तु शुचिस्मिते ॥ सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ एवमुक्ता
सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

द्विति विवृतामनाच्छादितां ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गताध्वने अतीतवयसे इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अश्विनौ वै देवानामसोमपावास्तामिति श्रुतं तस्यैतदुपबृंहणं तस्माद्युवामिति युवयोरसोमपत्वं मिषतः

स्ताऽहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्यशंकतं ॥ तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिं ॥ १३ ॥ एतेन समयेनैव नाममंत्रय पतिं शुभे ॥ सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवं ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुमुतं प्रति ॥ तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ ततोऽभश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ १६ ॥ अश्विनावपि तद्वाजन्सरः प्राविशतां तदा ॥ ततो मुहूर्त्तौ दुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्तदा ॥ १७ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १८ ॥ तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ॥ अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ सा समीक्ष्य तु तान्सर्वोस्तुल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २० ॥ निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिं ॥ लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यो वयो रूपं च वांछितं ॥ २१ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ यथाऽहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ २२ ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्यो च प्राप्तवानिमां ॥ तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ ॥ मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्वीमि वां ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ॥ च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्नुः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये त्रयोविंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ४३ ॥ लोमश उवाच ॥ ततः शुश्राव शर्यातिर्वयस्थं च्यवनं कृतं ॥ सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमं ॥ १ ॥ च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ॥ रमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ॥ उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्वके मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसांत्वयन् ॥ याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानवकल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ॥ च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥

पश्यतः दूरीकरिष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्दपि त्रयोविंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ४३ ॥ तत इति वयस्थं युवानं युवं च्यवानमश्विना जरतं पुनर्युवानं चरथाय चक्रथुरिति मंत्रालिंगात् च्यवानं च्यवनं चरथाय धर्माचरणार्थं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ संभारान् यज्ञोपकरणानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ग्रहं सोमस्य गृह्णानं तयोर्थे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वं सोमं ॥ ११ ॥ १२ ॥ आग्नेडयति पुनःपुनरावर्तयति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ॥ कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमं ॥ ६ ॥ तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ॥ अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अगृह्णाद्ध्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ॥ तमिंद्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहं ॥ ८ ॥ इन्द्र उवाच ॥ उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ॥ भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९ ॥ च्यवन उवाच ॥ महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ॥ यौ चक्रतुर्मा मववन् वृंदारकमिवाजरं ॥ १० ॥ ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सर्वं ॥ अश्विनावपि देवैर्देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११ ॥ इन्द्र उवाच ॥ चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ॥ लोकै चरंतौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एतदेव यदा वाक्यमाग्नेडयति देवराट् ॥ अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्नाह भार्गवः ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ॥ समीक्ष्य बलभिद्वेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयं ॥ वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमं ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्मयन्निद्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ॥ जग्नाह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहं ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ॥ तस्य प्रहरतो बाहुं स्तंभयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तंभयित्वा च्यवनो जुहुवे मंत्रतोऽनलं ॥ कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ॥ मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ॥ १९ ॥ शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ तस्यास्यमभवद्भोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥ हनुरेकास्थिता त्वस्य भूमावेका दिवं गता ॥ चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतं ॥ २१ ॥ इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ॥ प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ॥ नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रं कालाग्निसंनिभं ॥ २३ ॥ लेलिहन् जिह्वया वक्रं विद्युच्चपललोलया ॥ व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्गसन्निव जगद्बलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन्संकुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ॥ महता घोररूपेण लोकान्शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ६३ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ६३ ॥

ते हृष्टेति ॥ १ ॥ सृक्किणी गल्लुगर्भौ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ संधिर्द्वयोरिति संप्रति कलिद्वापारसंधावप्यत्र तीर्थे त्रेताद्वापारसंधितुल्यः कालोऽस्ति अत्र स्नातानां कलिस्पृशो नास्तीति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सदास्रोतः सदाप्रवाहयुक्तं । १६ ॥

लोमश उवाच ॥ ॥ तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ॥ आयातं भक्षयिष्यंतं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ १ ॥ अयात्संस्तंभिभुतजः सृक्किणी लेलिह-
न्मुहुः ॥ ततोऽब्रवीद्विवराजश्चवनं भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमार्हाविश्विनोवेतावद्यप्रभृति भार्गव ॥ भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥
न ते मिथ्या समारंभो भवत्वेष परो विधिः ॥ जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमार्हाविश्विनावेतौ यथा वाऽद्य कृतौ
त्वया ॥ भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ॥ अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रका-
शनं ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ॥ एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पु-
रंदरं ॥ मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेपु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनःपुनः ॥ तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतप्य चेंदु-
ना ॥ ९ ॥ अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपं ॥ विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतां वरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये विजहा-
रानुकूलया ॥ तस्यैतद्विजसंभुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदैर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ एतदृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भा-
रत ॥ १२ ॥ संधिर्द्वयोर्नश्चेष्टु त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १३ ॥ पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १४ ॥ स्थाणोर्मंत्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्यस्यसि
भारत ॥ संधिर्द्वयोर्नश्चेष्टु त्रेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ॥ आत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणां ॥ सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमं ॥ १६ ॥ चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ एतच्च-
द्रमसस्तर्थिभृषयः पर्युपासते ॥ वैखानसा वाल्खिल्याः पावका वायुभोजनाः ॥ १७ ॥ शृंगाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ सर्वा-
ण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८ ॥ शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनं ॥ १९ ॥

पावका इव दीप्यमानाः पावकः ॥ १७ ॥ त्रीणि शृंगाणीति प्राख्यातरीत्या त्रिकोणं वाराणसीक्षेत्रं त्रीणि प्रस्रवणानीति च प्रयागं । एतानि सर्वोप्यनुपरि क्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य यथाकाममिह
स्नाहि । यथाकाममित्यस्य काशीप्रयागसेविनां चंद्रतीर्थसेवनमैच्छिकमितरेषामत्यावश्यकमिति भावः । गौडास्तु त्रीणि शृंगाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ पुष्कराण्यादिलिङ्गानि
वन्नस्तत्र कारणमिति श्लोकमत्रापि पठति स च प्रागेव व्याख्यातः । अत्र पाठस्तु काश्यादिस्तुत्या पूर्वोक्तार्थस्य दृढीकारार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

नित्यशया नित्यं शयानाः सन्निहिता इत्यर्थः तेषुस्तपश्चः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ साहदेविः संजयपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भा-

इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ आर्चीकपर्वते तेषुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ २० ॥ इह ते वै चरुन्प्राश्रनऋषयश्च विशांपते ॥ यमुना
चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चैह तपोरतः ॥ २१ ॥ यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चाभिन्नकर्शन ॥ सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पांडव ॥ २२ ॥
एनत्प्रस्रवणं पुण्यमिंद्रस्य मनुजेश्वर ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २३ ॥ इह तेऽप्यवसन् राजन् क्षांताः परमधार्मिणः ॥
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४ ॥ एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ॥ नानायज्ञाचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २५ ॥
अत्र राजा महर्ष्यासौ मांधाता ऽयजत स्वयं ॥ साहदेविश्च कौंतेय सोमको ददतां वरः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि ती-
र्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
मांधाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषुविश्रुतः ॥ कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाश्वो नृपोत्तमः ॥ १ ॥ कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥
यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ यथा मांधातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ॥
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुं ॥ ३ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ शृणुष्यावहितो राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ यथा मांधातुश-
ब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ॥ सोऽयजत्पृथिवीपारुः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५ ॥ अश्वमेधसहस्रं
च प्राप्य धर्मभृतां वरः ॥ अन्यैश्च क्रतुभिर्मुखैरयजत्स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ६ ॥ अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ॥ मंत्रिष्ववाधाय तद्राज्यं व-
ननित्यो बभूव ह ॥ ७ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः ॥ ८ ॥ पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ तामेव रात्रिं राजेंद्र महात्मा भृगुनंदनः ॥ ९ ॥ इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ संभृतो मंत्रपूतेन वारिणा
कलशो महान् ॥ १० ॥ तत्रातिष्ठत राजेंद्र पूर्वमेव समाहितः ॥ यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतं ॥ ११ ॥

रतभावदीपे पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ६४ ॥ यौवनाश्वो युवनाश्वपुत्रः ॥ १ ॥ परां काष्ठां स्वर्गेष्वेव श्रेष्ठं स्थानं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मानं चित्तं
आत्मवान् जितचित्तः संयोज्येष्टदेवतया ऐक्यं नीत्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ सौद्युम्नेः युवनाश्वस्य ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ वाशतः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निर्वाणं तपःफलं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इष्टिमिच्छितं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ॥ रात्रिजागरणाच्छांतान् सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ १२ ॥ शुष्ककंठः पिपासार्तः पानीयार्थो भृ-
 शं नृपः ॥ तं प्रविश्याश्रमं शांतः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १३ ॥ तस्य श्रांतस्य शुष्केण कंठेन क्रोशतस्तदा ॥ नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकु-
 नेरिव वाशतः ॥ १४ ॥ ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चांभो व्यवासृजत् ॥ १५ ॥ स पीत्वा शीतलं
 तोयं पिपासार्तो महीपतिः ॥ निर्वाणमगमद्वीमान् सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १६ ॥ ततस्ते प्रत्यबुध्यंत मुनयः सतपोधनाः ॥ निस्तोयं तं च
 कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १७ ॥ कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागताः ॥ युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८ ॥ न युक्तमिति
 तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ॥ सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १९ ॥ मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणं ॥ पुत्रार्थं त-
 व राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ २० ॥ महाबलौ महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ॥ यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यपसादनं ॥ २१ ॥ अनेन विधिना
 राजन्मयैतदुपपादितं ॥ अब्रह्मक्षणं त्वया राजन्न युक्तं कृतमद्य वै ॥ २२ ॥ न त्वद्य शक्यमस्माभिरतत्कर्तुमतोऽन्यथा ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्य-
 देवं कृतवानसि ॥ २३ ॥ पिपासितेन याः पीता विधिमंत्रपुरस्कृताः ॥ आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ २४ ॥ ताभ्यस्त्वमा-
 त्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुतां ॥ २५ ॥ यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ गर्भधारणजं
 वाऽपि न खेदं समवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इव स्थितः ॥ २७ ॥ निश्च-
 क्राम महतिजा न च तं मृत्युराविशत् ॥ युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततः शक्रो महतिजास्तं दिदृशुरुपागमत् ॥ ततो देवा
 महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किं ॥ २९ ॥ प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ॥ ३० ॥
 मांधातेति च नामास्य चक्रुः सेंद्रा दिवौकसः ॥ ३१ ॥ प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ॥ अवर्धत महतिजाः किष्कून् राजंस्त्रयोदश ॥
 ॥ ३२ ॥ वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरं ॥ उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्रस्य सर्वशः ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ किं धास्यति पास्यति स्तन्याभावात् ॥ २९ ॥ मां धास्यति मांधाता धातेति लुङंतस्य व्याख्यानं धास्यतीति प्रदेशिनीं तर्जनीं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किष्कून् हस्तान् वितस्ती-
 न्वा । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ चेत्यमरः ॥ ३२ ॥ ध्यातमात्रस्य इंद्रेणायमेवंविधो भवत्विति संकल्पितस्य ॥ ३३ ॥

शृंगोद्भवाः स्वर्गजाः । शृंगं प्रभुत्वे शिखरे इत्यादिः स्वर्गमीनविषयोरिति विश्वः दिव्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चक्रमाज्ञा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चित्तैत्यः कृतचयनक्रतुः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

आजगवं नाम धनुः शराः शृंगोद्भवाश्च ये ॥ अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३४ ॥ सोभिषिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत ॥ धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५ ॥ तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ॥ रत्नानि चैव राजर्षिः स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३६ ॥ तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ॥ तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३७ ॥ चित्तैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ॥ शक्रस्यार्धासनं राजैल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३८ ॥ एकाहात्पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ॥ विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३९ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावतां ॥ चतुरंता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतं ॥ ४० ॥ तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ॥ ब्राह्मणानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ तेन द्वादशवार्षिकयामनावृष्ट्यां महात्मना ॥ वृष्टं सस्यविवृद्धचर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ४२ ॥ तेन सोमकुलोत्पन्नो गांधाराधिपतिर्महान् ॥ गर्जन्निव महा मेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३ ॥ प्रजाश्वतुर्विधास्तेन त्राता राजन्कुतात्मना ॥ तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४४ ॥ तस्यैतद्वेवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ॥ यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मांधातुश्चरितं महत् ॥ जन्म चाश्रयं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स कौंतियो लोमशेन महर्षिणा ॥ पप्रच्छानंतरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां मांधातुपाख्यानैः षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं वीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतांवर ॥ कर्मण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ॥ तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ॥ कंचिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ॥ जंतुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ॥ सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशोषते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जंतुं कदाचिददशत् स्फिचि ॥ स दृष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥

॥ ४० ॥ पद्मं शतकोटयस्तेषामपि सहस्राणि दश ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चतुर्विंशः सुरनरतिर्यक्स्थावराः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारत-भावदीपे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्फिचि कव्यां ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ अमात्यपर्षदो मध्ये मंत्रिसभांतः ॥ ८ ॥ क्षत्ता दौवारिकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ जंतुना पशुभूतेन । स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ॥ प्रवार्यं जंतुं सहसा स शब्दस्तुमुल्लोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीगतिः ॥ अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहस्रिजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ॥ तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचर्चक्षे सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मंत्रिभिः ॥ प्रविश्यांतःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १० ॥ सांत्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यांतःपुरान्नृपः ॥ ऋत्विजा सहितो राजन् सहामात्य उपाविशत् ॥ ११ ॥ सोमक उवाच ॥ ॥ धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ॥ नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्य सदृशं प्रभो ॥ पुत्रार्थिना मया वोढं न तामां विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जंतुरयं मम ॥ यतमानासु सर्वासु किं नु दुःस्वमतःपरं ॥ १४ ॥ वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ॥ आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्यात्तु कर्म तथायुक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ॥ महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥ ऋत्विगुवाच ॥ ॥ अस्ति चेतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ॥ यदि शक्रोपि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥ ॥ सोमक उवाच ॥ ॥ कार्यं वा यदि वाऽकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ॥ कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८ ॥ ऋत्विगुवाच ॥ ॥ यजस्व जंतुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ॥ ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ॥ ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यंति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्यामिव तु ते जंतुर्भविता पुनरात्मजः ॥ उत्तरं चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां जंतूपाख्यानं सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ब्रह्मन्यद्वद्यथा कार्यं तत्कुरुष्व तथा तथा ॥ पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्त्वव ॥ १ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ ततः स याजयामास सोमकं तेन जंतुना ॥ मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥ २ ॥ हाहताः स्मेति वाशंत्यस्तीव्रशोकसमाहताः ॥ रुदंत्यः करुणं वापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ कुररीणामिवातीनां समाकृष्य तु तं सुतं ॥ ४ ॥ जायतां तेन त्वा यजा इतीति पुत्रस्यापि पशुकरणं बब्हृचब्राह्मणे परामृष्टं ततो न शास्त्रविरोधः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ब्रह्मनिनि ॥ १ ॥ २ ॥ वाशंत्यः क्रोशंत्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वपां देहांतर्गतमपूपावरं मांसं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ लक्षणं चिन्हं ॥ ९ ॥ सोमकस्य ऋत्विगिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्षांतः

विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः ॥ वपायां हूयमानायां गंधमाघ्राय मातरः ॥ ५ ॥ आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनंदन ॥ सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमांगनाः ॥ ६ ॥ ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशापते ॥ जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जंतुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यमेव पार्थिव ॥ स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ॥ ८ ॥ तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वे उत्तरे ॥ तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९ ॥ ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परं ॥ अथ काले व्यतीति तु सोमकोऽप्यगमत्परं ॥ १० ॥ अथ तं नरके घोरं पच्यमानं ददर्श सः ॥ तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशं ॥ त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलं ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ॥ अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३ ॥ मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १४ ॥ नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुंक्ते कदाचन ॥ इमानि तव दृश्यंते फलानि वदतां वर ॥ १५ ॥ सोमक उवाच ॥ पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनं ॥ इच्छाम्यहमनैनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १६ ॥ नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ह्यहं ॥ पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदं ॥ १७ ॥ धर्मराज उवाच ॥ यद्येवमीप्सितं राजन्मुंश्वास्य सहितः फलं ॥ तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिं ॥ १८ ॥ लोमश उवाच ॥ स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ॥ क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १९ ॥ लेभे कामान् शुभान् राजन्कर्मणा निर्जितान्स्वयं ॥ सहतेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ २० ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ॥ क्षांत उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नपि राजेंद्रवत्स्यामो विगतज्वराः ॥ षड्रात्रं नियतात्मानः सर्ज्जीभव कुरुद्वह ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां जंतूपाख्याने अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ लोमश उवाच ॥ अस्मिन्किलस्त्रयं राजाऽष्टवान् वै प्रजापतिः ॥ सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकं ॥ १ ॥

क्षमावान् उष्य उषित्वा ॥ २० ॥ अभिचारपापं कुमार्गोपदेष्टु याजकैष्वेव याज्यस्य निपातस्तु गुरौ करुणाप्रयुक्तः स्वयं कृतो न तु न्याय्य इत्यध्यायतात्पर्यं ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ अस्मिन्निति ॥ १ ॥

दशपद्मानि गवामिति शेषः तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति यागीयदक्षिणादौ सर्वत्र गोपदस्यैवाध्याहारदर्शनात् अभिसृष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञशस्तु यज्ञभूमिः इह अस्मिन् वास्तुनि इदमुत्तरान्वयि ॥ ४ ॥ अग्निभिरग्निस्थापनार्थैरिष्टकारचितैः स्थंडिलैः ॥ ५ ॥ शमी आमिक्षार्थं दध्युत्पादनार्थमाननीता शमीशाखा एकपत्रा शतितपत्रा अंतर्वेदिशाखायाः पलाशान्यस-
र्वाणि प्रशतय मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति सूत्रात् या पूर्वमेकपत्रशाखाऽभूत्सैषा उपवेषरूपेणावशिष्टा दृश्यते अग्रभागस्य वह्नौ प्रहृतत्वात् च्छित्त्वा सरकं सुरा-
ग्रहपात्रं । सरकोऽस्त्री सीधुपात्रे इति मेदिनी ॥ ६ ॥ प्रसर्पणं संचारभूमिः रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्थल्यां नद्यां वा सार्मीप्ये सप्तमी प्रसर्पणं तीर्थमित्यन्ये ॥ ७ ॥ अनुवंशं परंप-
रागतमाख्यानश्लोकं उल्लखलैरिति उल्लखलसदृशानि स्त्रीणां कर्णाभरणानि भवतीति स्वयमुल्लखलैरेवाभरणैर्युक्तासतीति शेषः एतेन विकृतवेषत्वं पिशाच्याः ॥ ८ ॥ उक्तं भाषणेमेवाह
द्वाभ्यां युगंधर इति अत्र प्राञ्चः अस्मिन्स्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी स्नातुमागता तां प्रति पिशाची वदति त्वया युगंधरे पर्वते देशे वा दधिप्राशनं कृतं तत्रोष्ठीक्षीरं गर्दभ्यादिक्षीरं च दधि

अंबरिषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ॥ यत्रेष्टा दश पद्मानि सदस्येभ्योऽभिसृष्टवान् ॥ २ ॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ देशश्च
नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ सार्वभौमस्य कौतिय ययातेरमितौजसः ॥ स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४ ॥ पश्य
नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीं ॥ मज्जंतीमिव चाक्रांतां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५ ॥ एषा शर्म्येकपत्रा या सरकं चैतदुत्तमं ॥ पश्य रामहृदा-
नेतान् पश्य नारायणाश्रमं ॥ ६ ॥ एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीं ॥ प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७ ॥ अत्रानुवंशं पठ-
तः शृणु मे कुरुनंदन ॥ उल्लखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८ ॥ युगंधरेदधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ॥ तद्वद्धृतलये स्नात्वा सपु-
त्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

क्रियते । तथा अच्युतस्थलाख्ये संकरजानां ग्रामे वासश्च कृतः । तथा भूतिलयाख्ये दस्युग्रामेऽग्निदग्धानां मृतानां क्षेपणं यस्यां नद्यां क्रियते तस्यां स्नाताऽसि अतो दोषत्रयवती त्वं
एतत्करणे हि प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धं । औष्ट्रमेकशफं क्षीरं सुरातुल्यमिति । संसृज्य संकरैः सार्धं प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति । प्रोष्य भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति च
तच्च त्वया न कृतमतः कथमत्र वस्तुमिच्छसि दोषवतामिह तीर्थे वासो दुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीवाक्यं श्रुत्वाऽपि सा ब्राह्मणी तत्र स्नानादिकं कृतवती ततस्तया राक्षस्या तस्या
घटपिठरादिकं नाशितं उक्तं च । एतच्च दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसीति वृत्तं जातं रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः । अथापि द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छसि चेत्तव
मूयांसमपकारं करिष्यामीति युगंधरादिदेशत्रयनिंदापरत्वेन व्याचख्युः । अर्वाञ्चस्तु युगंधरादौ दधिप्राशनादिकं त्रयमधिकारकारणं कृत्वा एकरात्रमिह यदि वस्तुमिच्छसि चेद्वस । अत्र
पिशाचीवचनव्याजेनैकरात्रवासो नियम्यते यदि तु द्वितीयं दिवारात्रं वत्स्यसि तर्हि एतच्च दिवाकाले वृत्तं भविष्यति एतदिति वस्त्रपात्राहारताडनादिकमभिनीय दर्शयति ।

रात्रौत्वतोऽन्यथा प्राणापहारांतमित्यर्थ इति । ब्रह्मज्ञानिवंशवतंसलक्ष्मणानुचरास्तु द्वारमेतत्कुरुक्षेत्रस्येत्युपसंहारादस्य क्षेत्रस्य द्विविधकुरुक्षेत्रप्रापकत्वमवगतं कुरुक्षेत्रद्वयं च । एकं शतपथे प्रवर्ग्यकांडे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां कुरुदेशांतगतं प्रसिद्धं । अपरं च अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमित्यादिना ज्ञानांगमविमुक्ताख्यं ज्ञानालरामतापनीयोपनिषदोः प्रसिद्धं । ततश्चास्य क्षेत्रस्य क्रममुक्तौ सद्योमुक्तौ परंपरया हेतुत्वाद्वा वासे देवा विघ्नमाचरन्ति । मुक्तो हि देवपशुत्वान्निवर्तत इति । तथा बृहदारण्यके आत्मेत्येवोपासीतैत्यैकात्म्यं ज्ञेयमित्युक्त्वाऽथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति भेददर्शिनो देवपशुन्वमुक्त्वा तस्मादेवां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरित्यैकात्म्यज्ञानंदेवानामप्रियं पशुनाश इव पशुपतेरित्युक्तं । ज्ञातैकात्म्यस्य तु देवा अप्रियं कर्तुमसमर्थास्तथा च तत्रैव श्रूयतोतस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति देवाश्च न देवा अपि अभूत्यै अनैश्वर्याय एवं सति यदि ब्रह्मिष्ठाऽसि तर्ह्यत्र चिरकालं वस्तुमर्हसीति पिशाची कांचित्सपुत्रां त्रियमिह वस्तुमिच्छंतीं प्रति प्रब्रवीति युगंधर इति युगानि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानि धारयतीति युगंधरः स्थूलशरीराभिमानी जीवः तथा हि श्रुतिः । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ॥ उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यतेचरन्निति । शयानो धर्ममाचार्यादिमुखादजानन्पुरुषः कलिः । स एव संजिहानस्तं जानन् द्वापरो भवति । उत्तिष्ठन् धर्मानुष्ठानार्थं यतमानस्त्रेता भवति धर्मं चरन्ननुतिष्ठस्तु कृतं भवतीति पुंस एवयुगंधरत्वमाह । दधिप्राशनशब्देन धर्मप्रजासंपत्त्यर्थो दारसंयोग उच्यते । तथाहि गृह्यसूत्रे । सभंजंतु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिमयच्छेदिति विवाहंते दंपत्योर्हृदयसंधानार्थं दधि-

एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ॥ एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥ १० ॥

प्राशनं विधीयते तत्र समापो हृदयानि नौ । संमातरिश्वा संधाता समुद्देशी दधातु नौ इति मंत्रशेषः । मंत्रार्थस्तु विश्वेदेवाः नौ आवयोर्हृदयानि वृत्तिबहुत्वात् बहुवचनं समंजंतु स्निग्धानि कुर्वंतु । संशब्दावृत्त्या समंजंत्वित्यस्याप्यावृत्तिर्ज्ञेया । आपो नौ हृदयानि समंजंत्वित्यर्थः स्निग्धयोर्हि द्वयोः संधानं भवतीति । मातरिश्वा प्राणवायुनौ हृदयानि संदधातु । एवं धाता सं दधातु । उ निश्चितं देष्टी अंतर्यामिणी देवता च संदधातु । व्यवहिताश्चेति च्छंदसि व्यवहितोपसर्गेणापि क्रियायाः संबंधः । पूर्ववदुपसर्गावृत्त्या क्रियापदस्यावृत्तिरिति । तथा च क्षौमे वसानौ जायापती सहोभौ चरतां धर्मं प्रजां मजनयावहा इति श्रुतिलगाभ्यां धर्मप्रजोत्पादने सहाधिकारात् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋगवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति च श्रुतानामृणानामपाकरणं दारसंयोगं विना न भवतीति दधिप्राशनशब्देन लक्षितलक्षणया आनृण्यं ग्राह्यं तेन स्वधर्मनिष्ठः प्रजावानेतत्तीर्थं सेवितुमर्हतीति पूर्व पादार्थः । अच्युतस्थले च्युतियोग्यस्थूलशरीरापेक्षया अच्युतं स्थलं लिङ्गशरीरं तत्र उषित्वा सूत्रात्मानमुपास्येत्यर्थः । भूतानि विययादीनि लीयंतेऽस्मिन्निति कारणं ब्रह्म भूतलयः भूतिलय इति पाठे भूतिरैश्वर्यं तस्यापि च लयोऽस्मिन्निति शुद्धं ब्रह्म तयोरन्यतरत्र स्नात्वा मलं त्यक्त्वा यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत इति तज्ज्ञानफलश्रवणात् । तद्वदिति तच्छब्देन पूर्वार्थोक्ते कर्मोपास्ती उच्येते ताभ्यां युक्तं यथा स्यात्तथा भूतलये स्नानं तेन दैनंदिनसुषुप्तेर्निवृत्तिः । तत्रापि प्रत्यहं ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वर्पितं नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति सता ब्रह्म जानाति सोऽत्र वस्तुमर्हति तस्यपिशाचादिवाधा नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ त्वं त्वब्रह्मावदेकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या यदि द्वितीयां वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव एतन्मदीयं वृत्तं भविष्यति मद्वत् पिवाची भूत्वाऽत्र स्नानं न लप्स्यसे एतदिति

स्ववृत्तस्याभिनीय प्रदर्शनं द्वितीयदिनवासस्यैवैतत्फलं द्वितीयरात्रिवासे तु इतोऽन्यथा अहल्यादिवन्मोहप्राप्त्या शिलाभावो भविष्यति तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥ अतो-
ऽत्र क्षपां रात्रिमेव एकां वत्स्यामः प्रातरेव प्रस्थस्याम इति भावः । द्वारमित्यर्थं तु उक्तार्थमस्ति ॥ ११ ॥ अत्रैव कुरुक्षेत्रद्वारे ॥ १२ ॥ सारस्वतैर्ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भिर्धनैरीजानाः

अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ॥ द्वारमेतत्तुर्कैतेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११ ॥ अत्रैव नाहुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ॥ यया-
तिर्बहुरत्नैर्वैयत्रेद्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२ ॥ एतत्प्लक्षालिकास्तात गच्छंत्यवभृथप्लवं ॥ १३ ॥ अत्र सारस्व-
तैर्धनैरीजानाः परमर्षयः ॥ यूपोलूखलिकास्तात गच्छंत्यवभृथप्लवं ॥ १४ ॥ अत्र वै भरतो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ॥ हयमेवेन यज्ञेन
मेध्यमश्वमवासृजत् ॥ १५ ॥ असकृत्कृष्णसारंगं धर्मेणाप्य च मेदिनीं ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सन्नमुत्तमं ॥ १६ ॥ प्राप चैवार्षिमुख्येन
संवर्तेनाभिपालितः ॥ अत्रोपस्पृश्य राजेंद्र सर्वल्लोकान्प्रपश्यति ॥ पूयते दुष्कृताच्चैव अत्रापि समुपस्पृश ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
॥ तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ लोमशं पांडवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ॥
इहस्थः पांडवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनं ॥ १९ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहो पश्यंति परमर्षयः ॥ सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यै-
कशरणावृतां ॥ २० ॥ यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवंतः सुरर्षयः ॥ ऋषयश्चैव कौतेय तथा राजर्षयो
ऽपि च ॥ २१ ॥ वेदी प्रजापतेरेषा समंतात्पंचयोजना ॥ कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामेकोनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ४ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा
स्वर्गं गच्छंति भारत ॥ मर्तुकामा नरा राजन्निहायांति सहस्रशः ॥ १३० ॥ एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ॥ इह ये वै मरिष्यंति ते वै
स्वर्गजितो नराः ॥ २१ ॥ एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी ॥ एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३ ॥ द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सर-
स्वती ॥ प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भिदो यत्र दृश्या सरस्वती ॥ यत्रैनामभ्यवर्तत सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥

यूपोलूखलिकाः यूपानुलूखलानि च यज्ञसाधनान्याददते यूपोलूखलिकाः पशुभिः पुरोडाशैश्च इष्टवंत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृष्णसारंगं कृष्णहरिणसदृशं एकदेशे कृष्णवर्णं श्याम-
कर्णमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ इहस्थो यमुनांतर्गतप्लक्षवतरणस्थः ॥ १९ ॥ तीर्थांतरमाह सरस्वतीमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभा-
वदीपे एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ४ ॥ इहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ बद्ध्वा पाशैरिति शेषः विपाशः पाशहीनः अत एव विपाशा नाम ॥ ९ ॥ १० ॥ औत्तराणामौदीच्यानां ॥ ११ ॥ वर्ष वसतिस्थानं ॥ १२ ॥ एष इति यो रामः प्रख्या-
तः सत्यविक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्द्वारं यद्वर्षस्य द्वारमेषोऽनुभूयमानो वातिकपंडो वातानीतः पद्मादिसमूहो नात्यवर्तत तेन रामेण कृतमिति पूर्वोणान्वयः अनेन वायोरेप्यस्मिन्वर्षे प्रवेशो
नास्ति किमुतेतरस्येति पद्मादेर्वीतानीतस्यात्राप्रवेशाद्रामसामर्थ्यं प्रत्यक्षमाश्रयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ युगं पंचसंवत्सरात्मकं तस्मिन्क्षीणे समाप्ते सति यदा सौरसावनबार्हस्पत्यनाक्षत्रचांद्राः

एतत्सिधोर्महर्त्तार्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ॥ लोपामुद्रासमागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६ ॥ एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ॥ इंद्रस्य दयि-
तं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ॥ ७ ॥ एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमं ॥ एषा रम्या विपाशा च नदी परमयावनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्र-
शोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ बद्ध्वात्मानं निषतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९ ॥ काश्मीरमंडलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितं
पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रौत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ॥ अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्वारं महाराज
मानसस्य प्रकाशते ॥ वर्षमस्य गिरिर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतं ॥ १२ ॥ एष वातिकपंडो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ॥ नात्यवर्तत यद्द्वारं विदेहादु-
त्तरं च यः ॥ १३ ॥ इदमाश्रयमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ क्षीणे युगे तु कौंतेय शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं का-
मरूपिणः ॥ अस्मिन्सरसि सैत्रे चैत्रे मासि पिनाकिनं ॥ १५ ॥ यजंते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः ॥ अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्ध-
धानो जितेंद्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः शुभौलोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ एष उज्जानको नाम पावकियत्र शांतवान् ॥ अहंधतीसहायश्च वसि-
ष्ठो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ न्हदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयं ॥ आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १८ ॥ समाधीनां समासस्तु
पांडवेय श्रुतस्त्वया ॥ तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुंगं महागिरिं ॥ १९ ॥ वितस्तां पश्य राजेंद्र सर्वपापप्रमोचनीं ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां
सुनिर्मलां ॥ २० ॥ जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीं ॥ उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ २१ ॥ तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां-
पते ॥ अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ २२ ॥ जिज्ञासमानो वरदौ महात्मानमुशीनरं ॥ इंद्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजगमतुः ॥ २३ ॥

संवत्सरा एककालं समाप्यते स युगक्षयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः युगे क्षीणे इत्यस्य संवत्सरांत इति वाऽर्थः चैत्रप्रतिपत्त युगादिरिति व्यवहारात् ॥ १४ ॥ अत एव पूर्वदिने शिवं दृष्ट्वा प्रति-
पदमारभ्य मासमात्रं पिनाकिनं यजंत इति संगच्छते ॥ १५ ॥ १६ ॥ पावकिः स्कंदः शांतवान् शमं प्राप वसिष्ठोऽपि शांतवान् ॥ १७ ॥ कुशवान् जलवान् । शरं वनं कुशं नरिर्मिति
धनंजयः अकोपना जितक्रोधा ॥ १८ ॥ समासः संक्षेपः यस्मिन् दृष्टे समाधिफलं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ देवसमितिं राजसभां ॥ २२ ॥ २३ ॥

निलिल्ये लीनः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ धर्मोत्तमानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ऊरू राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्रयात् ॥ शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि ती-
 र्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां श्येनकपोतीये त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ६४ ॥ श्येन उवाच ॥ ॥ धर्मोत्तमानं त्वाऽऽहुरेकं सर्वे
 राजन्महीक्षितः ॥ सर्वधर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ॥ मा रक्षीधर्मलोभिन धर्ममु-
 त्प्लव्वानसि ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ ॥ संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३ ॥ एवमभ्याग-
 तस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ॥ अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन न पश्यसि ॥ ४ ॥ प्रस्पंदमानः संभ्रांतः कपोतः श्येन लक्ष्यते ॥ मत्सकाशं
 जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्विजान्हन्याद्रां वा लोकस्य मातरं ॥ शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकं ॥ ६ ॥
 श्येन उवाच ॥ ॥ आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ॥ आहारेण विवर्धते तेन जीवन्ति जंतवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय
 जीवितुं ॥ न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरं ॥ ८ ॥ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशांपते ॥ विसृज्य कायमेष्यति पंथानमकुतो-
 भयं ॥ ९ ॥ प्रमृते मयि धर्मोत्तमन् पुत्रदारादि नक्ष्यति ॥ रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः
 कुवर्त्म तत् ॥ अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥ विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवं ॥ न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं
 समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्मो धर्मविनिश्चये ॥ यतो भूयांस्ततो राजन्कुरुष्व धर्मनिश्चयं ॥ १३ ॥ राजोवाच ॥ ॥ बहुकल्याण-
 संयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ॥ सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यऽसंशयं ॥ १४ ॥ तथा हि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भाषसे ॥ न तेऽस्त्यविदि-
 तं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहं ॥ १५ ॥ शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ आहारार्थं समारंभस्तव चायं विहंगम ॥ १६ ॥ शक्यश्चा-
 प्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ॥ त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह कांक्षसि ॥ १७ ॥ श्येन उवाच ॥
 न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ॥ भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥ यस्तु मे देवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ॥
 तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कदलीस्कंधमासर्जति कदलीस्कंधतुल्ये निःसारेऽस्मिन् धर्मे मा सज्जो भवेत्पर्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्येनः कपोतानतीति स्थितिरेषा सनातनी ॥ मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कंधमासज ॥ २० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै द-
दानि तव खेचर ॥ यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतं ॥ येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिसत्तम ॥ तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकं ॥ २२ ॥ ॥ श्येन उवाच ॥ ॥ उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ॥ आत्म-
नो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतं ॥ २३ ॥ यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ॥ तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥
॥ राजोवाच ॥ ॥ अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माऽभियाचसे ॥ तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतं ॥ २५ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥
उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ॥ तुलयामास कौतेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ॥
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतं ॥ तत उत्कृतमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुल्यं ॥ २८ ॥
॥ श्येन उवाच ॥ ॥ इंद्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयं ॥ जिज्ञासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥ यत्ते मांसानि गात्रेभ्य
उत्कृतानि विशांपते ॥ एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥ यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यंति पार्थिव ॥ तावत्कीर्तिश्च
लोकाश्च स्थास्यंति तव शाश्वताः ॥ ३१ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ॥ उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥
विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपं ॥ तदेतत्सदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥ पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनं ॥ तत्र
वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ॥ दृश्यंते ब्राह्मणैराजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्व-
णि लोमशतीर्थयात्रायां श्येनकपोतीये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ यः कथ्यते मंत्रविदग्ध-
बुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां ॥ तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेह-
रूपां ॥ वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २ ॥

स्वेदेहत्यागेनापि शरणागतो रक्षणीय इत्यध्यायतात्पर्यं ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ यः कथ्यते इति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ बंदिं निजग्राहतुर्निजगृहतुः संप्रसारणाभावाद्यार्षं नितरां ग्राहवदाचरतुरिति वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अष्टकृत्वोऽष्टवारमष्टु स्थानेऽपि त्यर्थः ॥ ११ ॥
 अस्मिन् युगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठावास्तां सुनी मातुलभागिनेयौ ॥ अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनुर्गौहालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य
 महीपतेस्तौ विप्राबुधौ मातुलभागिनेयौ ॥ प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे बंदिं निजग्राहतुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्व कौतेय सहानुजस्त्वं तस्या-
 श्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ॥ अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहुर्योऽसौ बंदिं जनकस्यार्थं यज्ञे ॥ ५ ॥ वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य वादे भंक्त्वा म-
 ज्ञयामास नद्यां ॥ ६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं प्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो निजग्राह बंदिं ॥ अष्टावक्रः केन चासौ बभूव त-
 त्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वं ॥ ७ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत् ॥ शुश्रूषुराचार्य
 वशानुवर्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८ ॥ तं वै विप्रः पर्यचरत्स शिष्यस्तां च ज्ञात्वा परिचर्यो गुरुः सः ॥ तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
 भार्यो च वै दुहितरं स्वां सुजातां ॥ ९ ॥ तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरं चाप्युवाच ॥ सर्वो रात्रिमध्ययनं कशेषि नेदं
 पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ १० ॥ उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ॥ यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भ-
 विताऽस्यष्टकृत्वः ॥ ११ ॥ स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥ अस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा ब-
 भूव ॥ १२ ॥ संपीड्यमाना तु तदा सुजाता सा वर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ उवाच भर्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ १३ ॥
 कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्तते मे ॥ नैवास्ति ते वसु किंचित्प्रजाता येनाहमेतामापदं निस्तरयं ॥ १४ ॥ उक्तस्त्वेवं भा-
 र्यया वै कहोडो वित्तस्यार्थं जनकमथाभ्यगच्छत् ॥ स वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो बंदिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५ ॥ उद्दालकस्तं तु तदा नि-
 शम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तथा ॥ उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रं गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १६ ॥ ररक्ष सा चापि तमस्य मंत्रं जातोऽप्य-
 सौ नैव शुश्राव विप्रः ॥ उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाऽष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुं ॥ १७ ॥ ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरंके निष-
 ण्णं ॥ अपाकर्षद्बृह्य पाणौ रुदंतं नायं तवांकः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १८ ॥ यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ॥
 गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य पप्रच्छेदं कं नु तातो ममेति ॥ १९ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रजाता प्रसृता ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ अंधस्येति अंधादीनामक्षमत्वान्मार्गो देय इत्यर्थः असमेत्य समीपमप्राप्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ततः सुजाता परमार्तरूपा शापाद्धीता सर्वमेवाचक्षे ॥ तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीच्छेतेकेतुं स विप्रः ॥ २० ॥ गच्छाव यज्ञं जन-
कस्य राज्ञो बह्वाश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ॥ श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमर्थं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २१ ॥ विचक्षणत्वं च भविष्यते
नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मवोषः ॥ २२ ॥ तौ जग्मतुर्मातुलभागिन्यौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ॥ अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रो-
त्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामष्टावक्रक्रीये द्वात्रिंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ अंधस्य पंथा बधिरस्य पंथाः स्त्रियः पंथा भारत्राहस्य पंथाः ॥ राज्ञः पंथा ब्राह्म-
णेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पंथाः ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ ॥ पंथा अयं तेऽद्य मयाऽतिदिष्टो येनेच्छसि तेन कामं ब्रजस्व ॥ न पावको विद्य-
ते वै लघीयानिद्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानां ॥ २ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप संदिदृक्ष कौतुहलं नौ बलवन्नरेन्द्र ॥ प्राप्ता-
विहावामतिथी प्रवेशं कांक्षावहे द्वारपतेस्तवाज्ञां ॥ ३ ॥ ॥ ऐंद्रद्युम्ने यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जनकैर्द्रं दिदृक्ष ॥ तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमाना
वयं च नौ द्वारपालो रुणद्धि ॥ ४ ॥ ॥ द्वारपाल उवाच ॥ ॥ वंदे समादेशकरावयं स्म निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणं ॥ न वै बालाः प्रवि-
शंत्यत्र विप्रा वृद्धा विदग्धाः प्रविशंत्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल ॥ व-
यं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ६ ॥ शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठां ॥ न बाल इत्येव मंत-
व्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्देहति स्पृश्यमानः ॥ ७ ॥ द्वारपाल उवाच ॥ ॥ सरस्वतीमीरय वेदजुष्टाभिकाक्षरां बहुरूपां विराजं ॥ अंगात्मानं समवे-
क्षस्व बालं किं श्वावसे दुर्लभो वै मनीषी ॥ ८ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न ज्ञायते कायवृद्ध्या विष्टद्विर्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ॥ ह-
स्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९ ॥

प्रतिपाद्यं यस्यां ताभेकाक्षरां बहुरूपां मंत्रार्थवादादिरूपां विराजं विशेषेण कर्मकांडादाधिक्येन राजमानां अंगेति संबोधने ॥ ८ ॥ शाल्मलेरष्ठीला शाल्मलिकुलांतर्गतग्रंथिः स हि केवल
तुलमयत्वान्निःसारः अतो देहवृद्धिर्यर्थो अल्पकायः कृशः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ अनुचानः सांगवेदाध्यायी ॥ १२ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमालाधारिणे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उपायतः प्रयतिष्ये इत्युक्त्वा यज्ञवाटादन्यत्र तस्य राजदर्शनं कारयित्वा
आह प्रवेशने कुरु यत्नमिति राज्ञः पुरस्ताकंचित् ज्ञानं प्रकाशयेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सम्राट् सार्वभौमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सोऽहमद्वैतं ब्रह्म कथयितुमागतोऽस्मि एतेन कृत्स्नस्यास्य प्रबंधस्य

द्वारपाल उवाच ॥ ॥ वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवंति वृद्धाः ॥ न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बालः स्थविर इव
प्रभाषसे ॥ १० ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः
॥ ११ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बंधुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बंदिनं राजसं-
सदि ॥ निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥ द्रष्टाऽस्यद्य वदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः ॥ सह वादे विवृद्धे तु बंदिनं चा-
पि निर्जितं ॥ १४ ॥ पश्यंतु विप्राः परिपूर्णविद्याः सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ॥ उताहो वाऽप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णींभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य
॥ १५ ॥ ॥ द्वारपाल उवाच ॥ ॥ कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशं ॥ उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं य-
थावत् ॥ १६ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठत्वं वै सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धं ॥ त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां यया-
तिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ वृद्धान् बंदी वादविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशंकमानः ॥ त्वयाऽभिसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भिर्जले सर्वान्मज्ज-
यतीति नः श्रुतं ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि ॥ क्वासौ बंदी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता
नाशयामि ॥ १९ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ आशंससे बंदिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य ॥ विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चा-
सौ ब्राह्मणैर्वेदशालैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं बंदिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु बलं बंदिनोऽस्य ॥ समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभते भास्करेण-
व ताराः ॥ २१ ॥ आशंसंतो बंदिनं जेतुकामास्तस्यांतिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ॥ विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ॥
॥ २२ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ॥ समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकट-
मिवाचलाक्षं ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ ॥ त्रिशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ॥ यस्मिंषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

ताप्तयमुपन्यस्तं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विज्ञानमत्ता अपि पराजयं प्राप्य सभातो निःसृताः ॥ २२ ॥ निहतो निर्जितः शेष्यते प्रसुप्तपुरुषवज्जडो भविष्यति ॥ २३ ॥ ब्रह्माद्वैतकथ
यितुमागतोऽस्मीति मतिजानानमष्टावक्रं प्रति पृच्छति राजा त्रिशकेति उभयतस्तीक्ष्णाग्राभिः पद्भिः शलाकाभिरेकस्मिन् शंकौ प्रोतमध्याभिः पृथंगंताभिर्द्वादशारं षण्णाभि चक्रं जायते

तत्र द्वादश राशयः अराः राशिद्वयात्मानः षट्क्रतवो नाभयः एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशत्त्रिंशदंशास्तदेतद्भ्रमं पृथक् पृथक् नाडीभिः परिवर्तते । अस्य षष्ठ्यधिकशतत्रयपरिवर्तैः सावनः संवत्सरो भवति । अस्मिंश्चक्रे कुलालचक्रवत् प्रदक्षिणमावर्तमानेपिपीलिकापंक्तिवत् प्रतीपं सूर्यादयः परिभ्रमन्ति । तत्र चंद्रस्य सप्तविंशत्यहोरात्रैर्भगणभोगः । सूर्यस्य सपादपंचषष्ठ्यधिकेनाह्नां शतत्रयेण स एव सौरः संवत्सरः । अस्मिंश्चक्रे स्वस्वगत्या गच्छतोः सूर्यचंद्रयोर्यदाऽत्यंतं विप्रकर्षस्तदा पौर्णमासी यदाऽत्यंतं सन्निकर्षस्तदा दर्शस्ते द्वे पर्वणी । एवं चतुर्विंशत्या पर्वभिश्चतुःपंचाशदधिकेनाह्नां शतत्रयेण चांद्रः संवत्सरस्तत्रयं पृच्छति त्रयाणामपिपृथक्कर्मसु विनियोगात् । तथाचोक्तं माधवे अब्दः पंचविधश्चांद्रो व्रतादौ तिलकादिके ॥ सुजन्मादिब्रूते सौरो गोसत्रादिषु सावन इति । त्रिंशकद्वादशांशस्य त्रिंशतो गणत्त्रिंशकस्ते एव द्वादशसंख्याका अंशा यस्येति सौरसंवत्सरप्रश्नः । चतुर्विंशतिपर्वण इति चांद्रस्य । त्रीणि षष्ठ्यासहितानि शतान्यरा यस्येति सावनस्य । त्रिविधस्यास्य कालचक्रस्य योऽर्थं प्रयोजनं वेद स परः कविरुत्कृष्टः क्रांतदर्शी ॥ २४ ॥ इति पृष्ठोऽपर आहोत्तरं षण्णामीति विशेषार्थोक्त्या विद्वत्ताप्रकाशः शेषोऽनुवादः प्रधयो मासा राशयो वा तेषु हि त्रिंशदहोरात्रा अंशा वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयंते । चक्रं पात्वस्मिन् काले यथाकालं विहितो धर्मस्त्वां पात्वित्यर्थः । एतेन धर्मस्य श्रेयःसाधनत्वं विधीयते केवलकालज्ञानस्यापुरुषार्थत्वात् । मानांतरानवगतं प्रयोजनवदर्थं प्रतिपादयद्दिशां भवति अन्यथा शास्त्रत्वव्याघातः । एवमन्यत्रापि विधानं द्रष्टव्यं ।

अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णामी द्वादशप्रधि ॥ तत्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥
राजोवाच ॥ ॥ वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसां ॥ कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कं ॥ २६ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ मा स्म ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि ध्रुवं ॥ वातसारथिरागता गर्भं सुषुवतुश्च तं ॥ २७ ॥

राशिस्त्रिंशल्लवस्तान् द्विषदनुपततार्केण सौरोऽब्द इष्टः सोमेज्विष्टौ तु चांद्री शरदपि च चतुर्विंशकात्पर्वणां स्यात् ॥ गोसत्रे सावनोऽब्दो गगनरसगुणैरात्र्यहैराशियुग्माहत्वाख्यश्चतुर्वाजां स्वसमयविहिताः श्रेयसेस्युर्मखाश्रयाः ॥ २५ ॥ रथसंयुक्ते अश्वे इव सहचारिण्यौ श्येनपाते श्येनवदकस्मात् पतनशीले ये उभे वर्तते दिवौकसां देवानां मध्ये तयोः संबंधिनं गर्भं को धत्ते कस्य गर्भं ते उत्पद्येते कं च जनयत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तरं तयोर्नामाप्यमंगलमिति मत्वा परोक्षेण निर्दिशति ते उभे अधिदैवं विद्युदशनी । अध्यात्मं दुःखमृत्यू । विद्युदचिरशनि रंगारा इति पंचाग्निविद्यायां तयोर्भेदेन व्यपदेशात् क्रमादाकाशेन देहेन च रथेन वडवे इव नित्यसंयुक्ते श्येनपाते च ते तव गृहे मा स्म स्यातां राजन् तव शात्रवाणामपि गृहे मा स्म स्यातामित्यत्यंतमंगलत्वं तयोर्दिशतं वातसारथिर्मेघो मनश्च आगता आकाशादृष्ट्यर्थं सुषुग्माख्यात्कारणात् कर्मलभोगार्थमुद्देश्यंस्ते उभे पूर्वोक्ते विद्युदशनी दुःखमृत्यू च गर्भं धत्त इत्येकमुत्तरं । ते च तमेव वातसारथिं वैद्युतमग्निं मनश्च सुषुवतुरित्यपरं । यथाधूमज्योतिरादिसन्निपातरूपत्वादग्निरूपो मेघोऽग्निमेव विद्युदादिद्वारा स्मृते एवं मनःप्रभवो दुःखमृत्यू स्ववासनारूपेण मनसः कारणे भवतः तथा च बीजांकुरवन्मनसो दुःखादेश्च हेतुहेतुमद्भावान्मनसो लयो दुःखाभावाद्धमभ्यसनीय इत्यर्थः । एतेनाश्रा पिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियंतमिति मंत्रवर्ण उपबृंहितः । अश्रा अशनवता जलं शोषयता मेघेन विषयान् भुंजानेन मनसा वा मधु सलिलं तद्वदेकरसं ब्रह्म वा पिनद्धमाच्छादितं मनसो दुःखहेतुत्वं दृष्टान्तमुत्वेनाह मत्स्यमिति नेत्युपमार्थो निपातः दीनेऽल्पे उदनि उदके क्षियंतं निवसंतं मत्स्यं न मीनमिवाकुलमित्यर्थः । क्षियंतमित्यस्यैव वा क्षियमानमित्यर्थः । तद्वन्मेघो दुःखमृत्यू तडि

दशनिसमे श्येनवच्छीघ्रपाते नित्योद्धरे रथेऽथे इव करणसुराधीश्वरः प्राज्ञखोत्थः ॥ स्वर्गर्भे धत्त एनं सुषुवतुरितरे वासनातंतुजन्यां चेतःशाटीं निरुंध्यादसुपवनवशां विश्वचित्रां मुमुक्षुः ॥ २७ ॥ स्वप्रडिति स्वपितृषोर्नजिडिति जकारांतस्य स्वप्नज्ञशब्दस्य स्वप्नावस्थावद्विवित्वं सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति लुप्तदह् ॥ २८ ॥ तद्यथा महान्मत्स्य उभे कूले अनुसंचरतीत्यादिश्रुत्या मत्स्योपमितश्चिद्रूपः पुरुषो जाग्रत्स्वप्नयोरिहपरलोकयोश्च संचरणेन श्रान्तो मत्स्य इव कूलद्वयसंचारेण सुप्तिप्रलययोः कार्यकारणसंघातस्य निखिलप्राण नादिशक्त्युपरमेऽनुपरतद्वक्शक्तिरेक एवास्ते । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वादिति श्रुतेस्तदुपरमाभ्युपगमे कृतहानादिदोषप्राप्तिः सुखमहमेतावतं कारुण्यस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्तिश्च अस्याविनाशित्वादजातत्वं । यत्तु जातमंडं ब्रह्मांडं भूतभौतिकात्मकं तन्न चोपति चूप मंदायां गतौ न चेष्टते किं त्वयमेव तच्चेष्टयते इत्यर्थः अश्मनोऽशरीरस्यदृढयं शोकायतनं नास्ति । इमशरीरमिति यास्कः । अशरीरं वा वसंतं न प्रियाप्रिये स्पृशतः । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोक्रान् हृदयस्य भवतीति श्रुत्योस्तद्वेदेहाद्यसंगे योगी निर्मनस्को जी-

राजोवाच ॥ ॥ किं स्विस्वप्नङ्गुन निमिषति किं स्विजातं न चोपति ॥ कस्य स्विहृदयं नास्ति किं स्विदेगेन वर्धते ॥ २८ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यंडं जातं न चोपति ॥ अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २९ ॥ ॥ राजोवाच ॥ न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्वं न त्वं बालः स्थविरः संमतो मे ॥ न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष बंदी ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामष्टावक्रक्रीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ १३ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अत्रोग्रसेनसमितिषु राजन्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ॥ नारैभिर्बादिं वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ॥ हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बंदिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं सृक्किणीं संलिहानं ॥ पदा हतस्येह शिरोभिहत्य नादृष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥

वन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । नदी चित्तनदी योगिनो व्युत्थितस्य वेगेन सद्यः कृत्स्नप्रपंचरूपेण वर्धते योगिदृष्ट्या स्वाप्रवद्यावहारिकोऽपि प्रपंचो दृष्टिसमसमयोत्पत्तिक इत्यर्थः । एवं हगलोपो दृश्यस्य जाड्यं देहासंगिनो मुक्तिः संसारस्य मनोमात्रत्वं चात्रदर्शितं । पुंमीनो निर्निमेषः स्वपिति भवनदीचारखिन्नः स्वरूपे जातं ब्रह्मांडपिंडं जडमपि जवते येन लोहाश्मनीत्या ॥ यस्याकायस्य नास्ति कचिदपि हृदयं शोकनीडं समाधौ यत्स्था मायानदीयं हुतमहमिदमाद्यात्मनोदेति सोऽस्मि ॥ २९ ॥ वाक्प्रलापे वाचां प्रकृष्टे संलापे एष बंदी दृश्यतामिति शेषः ॥ ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३३ ॥ अत्रेति ॥ १ ॥ ग्लहं पराजितस्य जले निपातनरूपं पणं प्रपन्नः स्वीकृतवान् मे मम पुरतो न वक्ष्यसि प्रत्युत्तरमिति शेषः समिद्धतेजसः प्रलयकालेऽत्यंतं प्रदीप्तस्याग्नेः पुरो यथा नदीवेगः शुष्यति तथा शुष्को भविष्यसीत्यर्थः ॥ २ ॥ मा मां प्रबोध जानीहि । भौवादिकस्य बुधेल्लेडि रूपं असंधिरार्षः पदाहतस्य मत्पितुर्निग्रहणादहं पूर्वंमेव त्वया पदाहतस्तस्य मे शिरोभिहत्य त्वं न मुच्यसे अदृष्टः सन् ॥ ३ ॥

संहननेन देहेन दृढकायत्वेनोपपन्नः ॥ ४ ॥ ५ ॥ बंदिं बंदिनं विभक्त्यलोपे नकारलोप आर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञातं ब्रह्माद्वैतमेव वादकथागुत्वेन प्रपंचयन् बंदिमुखेन बौद्धपक्षमुत्थापयति एक एवेति यथा एकोग्निः सूर्यो वा इतराप्रकाशयोन्यप्रकाशकश्च एवं देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतो धीवातुरहमिदमाद्याकारेण प्रकाशमानो वीरोऽरिहंतेति पराभिमततत्त्वांतराभिभावको ययः सर्वेन्द्रियाणां नियंता पितृणां विषयोपहारद्वारा पालयितृणामिन्द्रियाणामीश्वरो भोक्ता कर्ता च प्रधानभूत एक एव नान्यत्तत्त्वं पृथगस्ति । स्वप्ने सर्वेषां क्रियाकारकादीनां बुद्धिमात्रत्वोपलंभादित्यर्थः । धीर्देवैर्द्राग्निवत्सा तदिदमहमिति व्यक्तनानास्वरूपा स्वं चान्यं च स्वयं सा प्रथयति रविवत्सारिपुः सा च मृत्युः ॥ सा श्रोत्रादेः प्रयोत्की सकलमिदमिह स्वप्नवद्दीमयं स्यादित्येवं तार्किकेण प्रथममुपगतो बंदिना बौद्धपक्षः ॥ १ ॥ ८ ॥ अष्टावक्रो द्वासुपर्णेति मंत्रे तेयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमनश्चन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति वैगिरहरस्यन्याख्यातेन प्रकारेण बुद्धिचैतन्ययोः सखायावित्युक्तेरिन्द्राग्नादिवत्तौ सहेव चरतः । न हि दृश्याया बुद्धेर्द्रष्टृत्वं संभवति प्रकाशस्यस्येव प्रकाशत्वमिति परिहरति द्वाविंद्राग्नी

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः सुदुर्बलः पर्वतमाविहंति ॥ तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्यैव पर्वताः ॥ निकृष्टभृता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५ ॥ यथा महेंद्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गंगा प्रवरा यथैव ॥ तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको बंदिं समभ्यानय मत्सकाशं ॥ ६ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जातक्रोधो बंदिनमाह राजन् ॥ उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ॥ एको वीरो देवराजोऽरिहंता यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ८ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ द्वाविंद्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षौ नारदपर्वतौ च ॥ द्वावग्निौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्यापती द्वौ विहितौ विधाना ॥ ९ ॥ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ त्रिःसूर्यते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहंति ॥ अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

इति । स्वप्नेऽपि बाधिताद्बोद्धव्यादबाधितो बोद्धाऽन्योऽस्तीति भावः । स्वातंत्र्यादेन्द्र आत्माऽनलवदिह पराधीनसिद्धिश्च बुद्धिर्दृग्दृश्ये तेऽज्ञातत्वे इति खलु विवृते पैंगिना द्वेतिमंत्रे ॥ मित्रे देवर्षिदत्तप्रभृतिवदपि ते सूर्यचित्रांशुकामे अन्योन्यापेक्षया च व्यवहृतिपथगे चक्रवर्ह्यपतीवत् ॥ २ ॥ ९ ॥ बंदि बोद्धुः कर्माधीनत्वमिति मीमांसकमतमाह त्रिरिति पुण्येन देवस्थावरमानुषरूपं जन्मत्रयं सुकृतेनैव लभते । पापेन नारकस्थावरतिर्धृष्टं स्वर्गान्नरकाद्वा च्युतस्यौषधिभावपूर्वकमेव रेतोद्वारा नृपशुतिर्यग्येनिसंभवस्य श्रौतप्रासद्धेः अत एव त्रयो वेदायुक्तास्तात्पर्येण सन्नद्धा इव वाजपेयोपलक्षितमाश्रमत्रयोचितं कर्मजातं वहंति वेदस्यापि कर्ममात्रपरत्वमित्यर्थः । अध्वर्यवो यज्ञस्य योक्तारस्त्रैर्वीणास्त्रीण्येव प्रातः सवनादीनि तन्वते तेन यथाकालं कृतस्य कर्मणः फलं कालानुरोधेवानुभवन्तीत्यर्थः । त्रयो लोकाः स्वर्गो नरको भूश्चेति भोगभूमयः । त्रीण्येव वेदे ज्योतिष्मतां ज्योतींषि सुखमार्गप्रकाशकानि जाग्रदादीनि । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः नास्ति ततोऽन्यत्तत्त्वमित्यर्थः । देवः स्थाणुर्नरः स्यात्सुकृतकृदितरो नारकस्थाणुतिर्यगजन्मा त्रैवर्णिकः स्याच्छ्रुतियुगधि-

कृतो वाजपेयादियज्ञे ॥ काले काले यजन्ते फलमपि च तथा भुजन्ते यज्ञभाजः सत्वाद्यैर्याति लोकान् स्वरविनिरकान्स्वप्नजाग्रत्पुमीः ॥ ३ ॥ १० ॥ अष्टावक्र एतदूषयति चतुष्टयमिति ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां निकेतं ज्ञानोपलब्धिस्थानं चतुष्टयं चतुःसंख्यावयोपेतं । आश्रमत्रयादन्योऽस्ति मोक्षाश्रमो यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिसिद्ध इत्यर्थः । यज्ञं ज्ञानयज्ञं शूद्रस्याप्यस्त्यत्राधिकारोऽकर्मरूपत्वादित्यर्थः । दिशः दिश्यन्त इति दिश उपदिष्टाः सन्ति चतस्रोऽवस्थाः विराट्सूत्रांतर्यामितुर्यसाक्षात्काररूपाः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यः सर्वप्राणिप्रसिद्धेभ्योऽन्या इत्यर्थः । अत एव तासां वाचकं चतुष्टयमकारउकारमकारार्धमात्रारूपमुपनिषत्प्रसिद्धं । न चार्धमात्राया अप्रसिद्धत्वं वाच्यं यस्माच्चतुष्टपदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति पादचतुष्टयवती गौर्वाणी शश्वत् सदैवोक्ता । चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति मंत्रे इति शेषः । जिज्ञास्यं ब्रह्म सन्निव्रतिविवनियतिभिर्ज्ञानयज्ञेऽधिकारि चातुर्वर्ण्यं चतुष्टपात्तदुपदिशति वागंडसूत्रेशुद्धं ॥ चत्वारो वाचि वर्णा अउमदलकला वैखरीमध्यमाख्यौ पश्यन्त्याख्यः पराख्यः स चतुरवयवः प्रत्ययोऽस्याः प्रसिद्धः ॥ ४ ॥ ११ ॥ तुरीयमपलपन् बंध्यवाच पंचाग्रयो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याः । पंचपदाऽष्टाक्षरैः पादैः पंक्तिश्छंदः । यज्ञाः पंच अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पथुः सोम इति

अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति ॥ दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च चतुष्टपदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११ बंध्यवाच ॥ ॥ पंचाग्रयः पंचपदा च पंक्तिर्यज्ञाः पंचैवाप्यथ पंचेंद्रियाणि ॥ दृष्टा वेदे पंचचूडाप्सराश्च लोकेख्यातं पंचनदं च पुण्यं ॥ १२ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रं ॥ षडिंद्रियाण्युत षट् कृतिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ बंध्यवाच ॥ ॥ सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त च्छंदांसि क्रतुमेकं वहन्ति ॥ सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततंत्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४ ॥

श्रुताः । एते त्रयः पंचका यथा एवं पंचैर्वेंद्रियाणि शब्दादिपंचकग्राहकाणि न षष्ठो विषय इंद्रियं वास्तीत्यर्थः । दृष्टा वेदे अप्सरा आपः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतेः शरीराकाग्नारणतेषु जलप्रधानेषु भूतेषु सरत्यनुगच्छतीत्यप्सराश्चितिः पंचचूडा पंचैव तत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपंचकसारूप्येण शिखापंचकवत्येव दृष्टा । वृत्तिनिरोधस्य समाधेरपि निद्रायाभेवांतर्भाव इति भावः । लोकेऽपि पंचानां विषयस्रोतसां समाहारः पंचनदमुपेयमेव चितिशक्तेरेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे इत्युत्तरार्थार्थः । अग्निच्छंदः क्रतूनामिव खलु मनसः खानि पंचैव भागा भ्रांतिर्निद्रा विकल्पः स्मृतिरमलमर्तवृत्तयः पंच तस्य ॥ ताभिः शाखावर्तवि स्वरिह जलपरीणामकायानुकर्त्री शुद्धाशुद्धप्रवाहा भवति चितिनदी तज्जसौख्यादिभोक्त्री ॥ ५ ॥ १२ ॥ कर्तृत्वादधिधर्मकमस्तिषष्ठमिंद्रियं मनः सुषुप्तावितरवत्तल्लयस्याप्यनुभूयमानत्वात् । कर्तृत्वोदेस्तत्सहभावनिग्रतत्वदृष्टेः । चित्ताभावसाक्षी त्वात्मा ततः पृथक्कर्त्रीदिरूपः सप्त मोऽस्तीत्याहाष्टावक्रः षडाधाने इति षट् गा इति शेषः दक्षिणादयो मनसश्चक्षुरादिसाजात्ये दृष्टाः । साद्यस्का यज्ञविशेषाः । गोनक्षत्रतुयज्ञा इव समवपुषः षट् षडैवं सचित्ताः श्रोत्राद्या दुःखशब्दाद्यनुमविन इतोऽन्याऽनुभूतिः स साक्षी ॥ धीयोगासप्तभिस्तेरनुभवकरणैरत्र सप्तर्षिर्संज्ञैर्भुक्ते छंदोभिधानानपरिमितवपुश्छादकानष्टमोऽर्थान् ॥ ६ ॥ १३ ॥ अथ तर्कमेतेन बंदी प्रत्यवतिष्ठते सप्त ग्राम्याः मनः षष्ठैरिंद्रियैर्बुद्ध्या चात्मगुणभूतया समर्पिता मंतव्यबोद्धव्यशब्दादयो विषयास्तेष्वेकैकस्मिन्नासक्त एकैकः पुरुषपथुस्ते च ग्राम्या ऐहिका वन्या आमुष्मिकावि

षयास्तेष्वासक्ततया प्रत्येकं सप्तसप्त पुरुषपशवः सप्त च्छंदांसि च्छादयंति स्वस्वरूपार्पणजातमुखलेशेन परमात्मानं गूहयंतीति तान्सप्त विषयान् एकं क्रतुं कर्तारमात्मानं वहंति प्रापयंति के सप्तर्षयः । प्राणा वा ऋषय इति श्रुतेः सप्तैवोक्ता मनआदयस्तदुपनीतानि सप्त चैवार्हणान्यर्हणीयानि सुखानि । यथा सप्तभिस्तंत्रीभिर्विद्यमाना एका वीणा शब्दं निर्वर्तयति एवमेतैः सप्तभि-
रात्मा सुखमनुभवति । अन्यथाऽकरणात्वात्सुप्तौ जड एव न्यस्तवास्यतश्च तद्वत् तिष्ठति । न तावतास्य कर्तृत्वापगम इत्यर्थः । भौमेष्वर्येषु दिव्येष्वपि नरपशवः सप्त सप्तैव
बद्धा भोक्तारं प्रापयंति क्रतुपदविदितं सप्त तान्सप्त खानि ॥ सप्तैवेषां सुखानि प्रतिविषयभवान्येकवीणेव देही भोगं तंत्रीन्द्रियाढ्यो रवमिव कुरुते योऽत्र कर्ता स भोक्ता ॥ १४ ॥ उक्तानेव सप्तकर्-
तृत्वादिधर्मवताऽहंकारेण सार्धमष्टौ विवक्षन्नाश्रवक्रोऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति श्रुतेन्द्रियविषयरूपग्रहातिग्रहरूपं बंधनमुपन्यस्य तदन्यमात्मानं पृथक्करोति अष्टौ शाणा इति शाणाः शणसूत्रेण
निर्वृत्ता गोण्य आपनविशेषास्ता इव इन्द्रियप्रवेशयोग्या विषया अष्टौ ते शतमानमनंतं प्रमाणं धारयंति । संक्षेपेणाष्टावप्यनंता विषया इत्यर्थः । अष्टौ पादाः विषयदेशं प्रति गतिसाधना-
नीन्द्रियाणि यस्य सः शरभः शं लभंतेऽस्मात् । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः परमानंदरूपः परमात्मा सोऽयं ज्ञातः सन् सिंहघाती हिनस्ति दुःखं ददातीति सिं-
होऽद्वैतं । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तस्य द्वैतस्य घातकः । सुप्तौ जडत्वे सुखमहमस्वाप्समिति व्युत्थितस्य स्वरूपसुखपरामर्शानुपपत्तिः । न च दुःखाभावस्यैवैष परामर्शः तत्प्रका

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ अष्टौ शाणाः शतमानं वहंति तथाऽष्टपादः शरभः सिंहघाती ॥ अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्त्रिविहितः सर्वयज्ञे
॥ १५ ॥ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ नैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गं ॥ नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा नैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६ ॥
॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ॥ दशैव मासान्विभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दश दासा दशार्हाः ॥ १७ ॥

शकस्य साक्षिणः सत्त्वे तस्य तदानीं जडत्वोक्तयोगात् । अत एवाष्टौ वसून्वासनाः देवतास्वेव तत्तदिन्द्रियाधिष्ठात्रीषु लिंगात्मनीति यावत् शुश्रुम वेदेन त्वात्मनीत्यर्थः । यूपश्च योपयति
मोहयतीति यूपो नृपशोर्बधनस्थानमज्ञानं तदेवाष्टास्त्रिरष्टकोणमष्टारं सत् सर्वयज्ञेषु ग्रहातिग्रहसंज्ञकविषयैन्द्रियसंयोगेषु वर्तत इति शेषः । शाणा गोण्योऽष्ट तेऽर्थाः शतमथ शरभः प्रत्यगानं-
द एतैः पूर्वोक्तैः साहमर्थैर्व्रजति स विषयान्खानि तान्यध्रयोऽस्य ॥ सिंहघ्नो हिरण्यभेदद्विडिति वसुपदं भेदसंस्कारजातं लिगस्थे देवतौघे वसति स नृपशोर्बधने मोहयूपे ॥ ८ ॥ १५ ॥ तत्र
द्वैतघातित्वं शरभस्यानुपपन्नं सर्वेषां युगपत्संसारोच्छेदापत्तेरित्याशङ्कते बन्दी नैवेति यथापितृणामिष्टौ एकैव उशतस्त्वानिधीमहीतिऋक् त्रिरभ्यस्ता प्रत्येकं त्रिसमित्का नव सामिधेन्यो
ऽग्निसमिधनार्था ऋचः संपद्यंते तथा एका प्रकृतिरेव त्रयोगुणाः स्वस्वेतरप्रधानगुणभावेन प्रत्येकं त्रिविधाः संतो नैव संयुज्यमाना अंशानां बहुत्वात्यतारतम्येन विविधं सर्गं कुर्वति ।
यथा नवाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बृहतीसंज्ञकं छंदो भवति यथा वा नवैवांकाः क्रमभेदेन स्थिता यथेष्टं संख्यावाचिनो भवत्येवं गुणा नवैवोक्तविधया संतोऽनेकधा भावं भजंते तस्मात् प्रधाननित्य-
ताया अवश्याभ्युपगंतव्यत्वाद्द्वैतं सत्यमेवेति भावः । त्रिःपाठेनानुपाठं त्रिसमिदिति यथा सामिधेन्यृक् नवत्वं प्राप्नोत्येवं प्रधानं त्रिगुणमनुगुणं त्रिप्रवेशान्नवत्वं ॥ गत्वाऽनंतं नवांकी गणित-
मिव महन्मुख्यमेतत्प्रसूते तस्मान्नैतत्प्रधानाधिकमिह बृहतीवाक्षरेभ्यो नवभ्यः ॥ ९ ॥ १६ ॥ तदेतदिदं मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति श्रुत्यनुसारौद्वैतस्यानिर्वच-
नीयमायासहाये ब्रह्मण्येव भानोपपत्तौ न सत्या प्रकृतिरभ्युपेयेत्याशयवान्ष्टावक्रः परिहरन्नाह दिश इति ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश मज्ञामात्रा अधिभूतमिति तस्य वाचा

सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति च कौषीतकीयैतरेयकयोर्दर्शनादशैव वागाद्याः प्रज्ञामात्रा अयादीनां भूतमात्राणां स्पष्टयः । दिशंति विषयस्वरूपमस्मिन्सृजंति ता दिशो वागाद्या दशैव पुरुषस्य देहाख्ये पुरे वसतो जीवस्य पूर्णं परं ब्रह्मैव दश शतानि सहस्रं च विभूतिभेदेन मायया बहुरूपं भूत्वाऽस्तीत्याहुर्वेदाः । एतेनायं वै हरयो यं वै दश च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानीति युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशैत्येवमंत्यपादस्य श्रौती व्याख्या दर्शिता । तथा च रज्जूरगवन्माया बुद्धस्य बाधिताऽपीतरस्यास्तीति वक्तुं शक्यं । परमते तु विभोरलुप्तदशः पुरुषस्य मुक्तौ तददर्शनोक्तिरनुपपन्ना दृष्टान्ताभावादिति भावः । परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति विततुराणो अपरेभिरेति । अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वोर्दिद्रः शरदस्तर्तरीति । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रविचक्षणाया ॥ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशैति दाशतय्यां ॥ ४ ॥ ७ ॥ अष्टकाध्यायवर्गे ऋचावैन्द्र्यौ आम्रायेते अनयोर्थः द्रव्या ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायांसो असुरा इति श्रुतिप्रसिद्धाः पूर्वदेवाः स्वाभाविकासंगपाप्मरूपाः कामक्रोधादयस्तेषां सख्या सख्यानि परावृणक्ति दूराद्वर्जयति । विततुराणः ततारेति ततुराणः स्तीर्णवान् । तरतेर्लिङादेशः कानच् द्वित्वं बहुलं छंदसीत्युकारोऽतादेशो रपरः तीव्रैराग्याभ्यासादिमान् अपरेभिः अपरैर्देवैः शास्त्रीयैः शमदमादिभिरेतिप्राप्नोति सख्येत्यनुषज्यते कामादीन् जित्वाऽत्यादरेण शमादिपरो भवतीत्यर्थः । एवंभूतः अनानुभूतीरनुभवान् भ्रांतिज्ञानानि शुक्तिरजतज्ञानतुल्यानि देहाद्यात्मज्ञानान्यवधून्वानोऽपनुदन्वात्मनस्तत्तदुपाध्याकारतां निषेधान्निद्रः परमेश्वरोऽप्यविद्यया जीवभावमापन्नः सन् लब्धात्मतत्त्वो विद्वान्पूर्वीः शरदः अनादिकालप्रवृत्तकर्मवासनास्तर्तरीत्यतिशयेन तरति वीतबंधोभवतीत्यर्थः । अत्र अननुभूतिपदेन

॥ बंधुवाच ॥ ॥ एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवंति यूपाः ॥ एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८ ॥

शुक्तौ रजतं पश्यन् रजतं वा शुक्तं वा नानुभवतीति लौकिकप्रयत्नेन देहाद्यात्मज्ञानस्याननुभूतित्वं वदंती श्रुतिर्देहादेर्मिथ्यात्वं सूचयति । तद्व्यत्यादनाय मंत्रो रूपं रूपमित्यादिस्तत्र मायमेति अनृतेनाज्ञानेनेत्यर्थः । सत्यत्वे तत्कार्यपदार्थदर्शनस्याननुभूतित्वायोगादिति । शेषं स्पष्टार्थं । अनानुभूतीरित्यत्र श्रावयादीन् प्रकृत्य आद्याक्षरं हुतं तेषामनन्वित्यस्य मध्यमित्यनेना ननु इति वर्णत्रयस्य मध्यं हुतं दीर्घं भवतीति प्रातिशाख्ये दीर्घत्वविधानादननुभूतीरित्यर्थः पदपाठश्चैवमेवेति दिक् । दशैव मासानिति यथा स्त्रियो गर्भेणांतरालिकः संबंधो बीजकुल्लन्याये नैवमसंगस्य चिदात्मनोऽहंकारेणेत्यर्थः । दशैरकाः आसमंतादीरयंत्युपदिशति तत्त्वमित्येकरकास्तत्त्वदर्शिन उपदेशारः । दश मासास्तत्त्वस्य क्षेपकाः । दश अहस्ति तत्त्वविद्याधिकारिणः । एवमुक्तविधं ब्रह्माद्वैतं बुधानामनुभवसिद्धं मूढानां विद्वेष्यं चित्तशुद्धिमतां श्रद्धेयमित्यर्थः । स्वोत्थप्रज्ञादिशोऽस्मिन्दश पुरिवसतः पूरविद्याष्टकात्मा ताः पूर्णं वस्त्वनंताः स्रगहिसमपुरां व्यापनात्पूर्णतास्य ॥ पुंयुयोर्गर्भमात्रोरिव पृथगपृथक्त्वेन सत्यानृतेस्तः केऽप्यारूढाः पदं तत्कतिचन विमुखाः केपि तत्प्राप्तिरयोग्याः ॥ १० ॥ १७ ॥ एकादशेति प्राणभृतां पशूनां जीवपशूनां एकादशिनः एकादशेन्द्रियाणि प्रकाशकानि येषु ते विषयाः शब्दादयस्ते एकादशैव संख्याताः त एव सर्वेऽपि प्रत्येकं यूपा बंधकारागादयः नैषां कश्चिदप्यबंधकोऽस्तीति वक्तुं पुनरेकादशग्रहणं । अतोऽत्र अविमृष्टविधेयांशतादोषो नास्तीति ज्ञेयं । विकाराः शब्दादिग्रहजा हर्षविषादाः त एते दिवि स्वर्गेऽपि रुद्रा रोदयितारो देवानामपि संति किमुत मनुष्याणां । तथा च सत्यात्मनोऽसंगत्वं कथं स्यात् प्रत्यक्षेण दुःखानुभवोदित्याक्षेपः । रुद्रा एकादशोक्ताः स्वरपि सुरपशून् रोदयंत्येन्द्रियाणि तेषामेकादशार्थं नृपशुनिगडने यूपभूता भवंति ॥ रागद्वेषद्वयानि प्रतिविषयमभी तद्युजां स्युर्विकारास्तद्वतस्तेऽपि चैकादश यदि ह सिनोत्येक एकैकमेषां ॥ ११ ॥ १८ ॥

दृष्टान्तमुखेनैव दाष्टांतिकं निर्दिशन्परिहरत्यष्टावक्रः यद्यप्यत्र संवत्सरजगत्यौ मासाक्षरेभ्यो ऽनतिरिक्ते एवं संघातादन्यः शुद्धश्चेतनो मूढानामप्रसिद्धस्तथापि । आनंदात्तद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायंत इति श्रुतेर्यथा अहर्गणानां द्वादशाह एवं संघातस्य कृत्स्नस्य शुद्धं ब्रह्मैव प्रकृतिः एतदेव कुत इत्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्यैकगम्योऽयमर्थो न शुष्कतर्कगम्य इत्याह द्वादशादित्यानि-
ति धीराः ध्यानवंतो योगिनः । आदित्यान् आददते इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तयंति तद्वारा प्रत्यक् तत्त्वमधिगमयंति तान् द्वादशसंख्याकानाहुः सनत्सुजाताद्या उद्योगादौ । धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ऋषिस्तितिक्षाऽनसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिर्यमो महान् व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्येति । बंधप्रत्यक्षमेतदृढमथ जगतीवर्षवद्वर्णमासात्संघातात्प्रत्यगात्मानधिक इति यदप्यस्ति लोके तथाऽपि ॥ वागारभ्यो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिवत्कोऽप्यस्त्येषां भान आत्मा शमिभिरधिगतो वैकृता नैनमीयुः ॥ १२ ॥ १९ ॥ ब्रह्मलोकगतानामेव ज्ञानं भवतीति केषांचिन्निर्बंधः कृतयुगादावेव ज्ञानं भवति न कलावित्यपि केचित्तान्निराचष्टे त्रयोदशीति देशकालापेक्षा चित्तशुद्धिर्न पुरुषयत्नसाध्येत्याक्षेपो बंदिप्रोक्तपूर्वार्धेन । न त्रेतादौ स धर्मः सकलुषसमये नापि भूरादिषट्के नो पातालेषु सप्तस्वपि तु कृतयुगे सत्यलोके च सोऽस्ति ॥ तस्माद्या सर्वसिद्धा तिथिरियमपि न स्वाप्नयेऽतीव शस्ता नो वा लोकास्तपोता इति मखतपसी श्रेयसे नात्मचर्चा ॥ १३ ॥ उत्तरार्धे तु केशी अग्निर्वायुः सूर्यश्च केशिन इति वैदिकप्रसिद्धेस्त्रयादिवदसंग आत्मा । त्रयोदशसंख्यानि दशेंद्रियाणि बुद्धिमनोहंकाराख्यानि अहः शब्दोऽत्र क्र

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ॥ द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयंतीह धीराः ॥ १९ ॥ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा विराम बंदी श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ त्रयोदशाहाणि सप्ताश्विनी त्रयोदशान्यतिच्छंदांसि चाहुः ॥ २० ॥ ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ॥ अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रं चाप्युदीर्यतेमेव ॥ २१ ॥

तुवाच्यपि लक्षणया विषयेंद्रियसंबंधरूपभोगाख्ये यज्ञे वर्तते असंगस्याप्यात्मनो बुद्ध्यादिसंगात् ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतेः संगित्वमिव भाति अतोबुद्ध्यादयः शोधनीया एव नतु-
दासीत । न तस्य प्राणा उक्तामंत्यत्रैव समवनीयंते तदिदमप्येताहिं य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति श्रुत्यवष्टंभेनैव देशे काले च मुक्तिरस्तीति भावः । यतोऽतिच्छंदांसि छादकमज्ञानमतिक्रां-
तानि धर्मादीनि द्वादश । त्रयोदशादीनि त्रयोदशानां बुद्ध्यादीनामादीन्यदनशीलानि धर्मादिवलादुत्पन्ने ज्ञाने बुद्ध्यादयो निवर्तत इत्यर्थः । तेषु बुद्ध्यादिषु निवृत्तेषु ब्रह्माद्वैतं कथयितुमा-
गतोऽस्मीति प्राक्प्रतिज्ञातं तदिह स्वयमेव प्रकाशत इत्युक्तमिति भावः । एतद्वैतैव देवा इव मुनिमनुजा याति सार्वान्ध्यामित्याद्युक्तेः साऽहंमनोधीखदशकमनुयन्निवाय्वर्कतुल्यः ॥ संगीवा-
संग्यपि स्यान्निदशगणमदंत्येव धर्मादयस्ते येऽतिच्छंदोभिधानास्तिमिरमतिगता एवमद्वैतसिद्धिः ॥ १४ ॥ तदयं संग्रहः । तत्त्वंधी साक्षिसाक्ष्ये श्रुतिषु कृतिपरोऽस्त्यत्र कर्तापि सोऽत्ता पं-
चानां षष्ठमेतत्स्वमथ समतिकैस्तैः करोत्यष्टमोऽन्यः ॥ सोऽहं साक्षी ततोऽन्ये गुणमयमखिलं चिन्मयास्ते सद्गुःखा चित्तस्यात् दुःखीतरा सा शमयुगिह चिदद्वैतभागष्टवक्रः ॥ १५ ॥ ग्रंथ-
विस्तरभयादुदात्ततोपक्रमाननुगुण्यात् क्लिष्टत्वात्प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वाच्च टीकांतरोक्ता अर्था नेह प्रदर्शिताः ॥ २० ॥ सूतपुत्रं शोभनः उक्तः पटस्तद्वत्प्रकृतिविकृत्यात्मैकस्तंतुभिरोत्तुभि-
श्च प्रोतत्वादृतः कलुरपि सूतः शोभनयज्ञो वरुणस्तस्य पुत्रं । स इत्तंतुं स विजानात्यो मिति मंत्रवर्णांचित्वाद्यात्मकस्य क्रतोर्भूतशब्दवाच्यत्वं उदीर्यतमुदीर्यमाणं स्तुयमानमित्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ शुश्रवांसः पंडिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ जनितारं वरुणं ॥ २५ ॥ विप्रा इति वाचा उच्चः पाठेनैव उत मेधया ऊहापोहकौशलेन विप्रा विद्वानाः पंडिता अपि जिता मज्जिताश्च तां प्रसिद्धां वाचं वेदमयीं मेधया सहितां बंदितां कुतर्काणिवे मज्जितामहं यथा उज्जहारोद्धृतवानस्मि तथा संतः सदसद्गचनविवेककुशला अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति लोडर्थे लट् परीक्षयन्ति त्वत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु बंदिनोद्धृतां वाचं त्वमेव कुतर्काणिवे मज्जितवानसि तत्र किं सद्भिः परीक्षणीयमित्याशङ्क्याह अग्निर्दहन्ति स्वभावेन दाहकोऽपि जातवेदाः जातानि सतामसतां च वृत्तानि

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने स्फूर्तिं यज्ञे जनकस्योत राज्ञः ॥ अष्टावक्रं पूजयंतोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्वे प्राजलयः प्रतीताः ॥ २२ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् ॥ तानेव धर्मानयमद्य बंदी प्राप्नोतु गृह्याशु निमज्जयैनं ॥ २३ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ॥ सत्रेण ते जनक तुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४ ॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयांति भूयः ॥ अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ विप्राः समुद्राभिसि मज्जिता ये वाचा जिता मेधया वा विद्वानाः ॥ तां मेधया वाचमथोज्जहार यथावाचमवचिन्वन्ति संतः ॥ २६ ॥ अग्निर्दहन् जातवेदाः सतां गृहान् विसर्जयन्ते जसा न स्म धाक्षीत् ॥ बालेषु पुत्रेषु कुपणं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति संतः ॥ २७ ॥ श्लुष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ॥ हस्तिव त्वं जनक वितुद्यमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८ ॥ जनक उवाच ॥ ॥ शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ॥ अजैर्षीयद्भूदिनं त्वं विवादे निस्सृष्ट एष तव कामोऽद्य बंदी ॥ २९ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नानेव जीवता कश्चिदर्थो मे बंदिना नृप ॥ पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३० ॥ ॥ बंधुवाच ॥ ॥ अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ॥ इमं मुहूर्ते पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडं ॥ ३१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महारमना ॥ उदतिष्ठन्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२ ॥

वेद जानातीति जातवेदाः सतां सत्याभिसंधीनां गृहान् शरीराणि विसर्जयन् वर्जयन्ते जसा यथा अधाक्षीत्स्म अर्थादनृताभिसंधिगृहान् नशब्द उपमार्थे । अपो न नावा दुरिता तरेभेत्यादि वत् । तथातमपरशुग्रहणे वद्धिः सत्याभिसंधिं न दहति सत्यपक्षपाती न तु जातिवयोविद्यादिपक्षपाती एवं संतोऽपि बालादिषु अतो बालवचनमिति मद्वाक्यं नावमंतव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ श्लुष्मातकी शब्दितस्तत्तु विशेषस्तस्य पुत्रेषु भोजनं तत्फलभक्षणं च बुद्धिघ्नं दोषकरं चेति प्रसिद्धं ॥ २८ ॥ अद्य तव कामो निस्सृष्टः एष बंदी दृश्यतामिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इत्यर्थमेतदर्थं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शितेन तीक्ष्णेन ते तव रिपूणामित्यन्वयः यमादपि तव शत्रुसंहरणशक्तिरधिकेति भावः ॥ ३५ ॥ औक्थ्यमुक्थ्याख्यक्रतुविशेषे गेयं साक्षादित्यपरोक्षं देवतासा-
न्निध्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सौतिं सूतस्य वरुणस्य पुत्रं ॥ ३८ ॥ समान्यंगानि करोतीति समंगेति योगो दर्शितः शकं ध्वादित्वात् पररूपं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रतीतो विश्रब्धः ॥ ४१ ॥

॥ कहोड उवाच ॥ ॥ इत्यर्थमिच्छति सुतान् जना जननकर्मणा ॥ यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतावान्मम ॥ ३३ ॥ उताबलस्य बलवानुत
बालस्य पंडितः ॥ उत वाऽविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४ ॥ शितेन ते परशुना स्वयमेवांतको नृप ॥ शिरांस्यपाहरन्नाजौ रिपूणां
भद्रमस्तु ते ॥ ३५ ॥ महदौक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ॥ शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्य हृष्टाः साक्षाद्देवा जन-
कस्योत राज्ञः ॥ ३६ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन् विप्रेषु तेऽधिकं सुप्रभेषु ॥ अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं
सागरस्योत बंदी ॥ ३७ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तेर्यथावत् ॥ प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा सौतिं सहितो मातु-
लेन ॥ ३८ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरथातिके पिता नदीं समंगां शीघ्रमिमां विशस्व ॥ प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समंगैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ३९ ॥
नदी समंगा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ॥ त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ॥ ४० ॥ अत्र
कौतिय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ॥ पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मकभक्तिर्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१ ॥ ॥ इति
श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामष्टावक्रकृततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ लोमश उवा-
च ॥ ॥ एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ॥ एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनं ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शची-
पतिः ॥ आहुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ॥ अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३ ॥
एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ॥ अयशस्यामसंशब्दामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४ ॥ एते कनखला राजन् ऋषीणां दयिता नगाः ॥ एषा प्रकाशते
गंगा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ॥ आजमीढावगाह्येनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६ ॥ अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुं-
गं च पर्वतं ॥ उष्णीगंगे च कौतिय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ॥ अत्र मानं च कौतिय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ एषेति मधुविलेति अष्टावक्रांगसमीकरणात्पूर्वं समंगाया एव नाम ॥ १ ॥ २ ॥ अन्नं ब्रह्मौदनं अदि-
तिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचदिति श्रुतेः ॥ ३ ॥ अयशस्यामशस्करौ असंशब्दामकीर्तनीयां ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतरो भरद्वाजस्तपस्व्येव न तु शिष्यादिसंपन्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वज्ञानानि सर्वशास्त्राणि ॥ २० ॥ २१ ॥ विधातेन एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ॥ भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंयुक्तोऽभवद्विषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १० ॥ एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ॥ तावूषतुरिहात्यंतं प्रीयमाणानंतरं ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ॥ आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ॥ तयोश्चाप्यतुला कीर्तिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतं ॥ दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५ ॥ पर्येतप्यत तेजस्वी मन्युनाऽभिपरिहृतः ॥ तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ॥ जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ॥ अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमं ॥ १८ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ॥ प्रतिभांत्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायार्थं समारंभो ममायं पाकशासन ॥ तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २० ॥ कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ॥ प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ॥ किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ॥ भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरैण तपसा राजंस्तप्यमानो महत्तपः ॥ संतापयापास भृशं देवेंद्रमिति नः श्रुतं ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिं ॥ उपेत्य बलभिद्भवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्विद्विक्तं तव ॥ प्रतिभास्यंति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६ ॥ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ ॥ न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितं ॥ महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्नावुपकृत्यांगमंगं होष्यामि वा मववंस्तन्निबोध ॥ यद्येतदेवं न करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वं ॥ २८ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ॥ प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिंत्य बुद्धिमान् ॥ २९ ॥

आत्माशननेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ न प्रतिभास्यंतीति नकारावृत्त्या योज्यं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत इन्द्रोऽकरोद्भूषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ॥ भागीरथ्यां त-
त्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१ ॥ यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ॥ वालुकाभिस्ततः शक्री गंगां समभिपूरयन् ॥ ३२ ॥ वालु-
कामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ॥ सेतुमभ्यारभच्छक्री यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवंतं निबन्धने ॥ प्रहसंश्चाब्रवीद्वा-
क्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४ ॥ किमिदं वर्तते ब्रह्मन् किं च ते ह चिकीर्षितं ॥ अतीव हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥ ॥ इन्द्र उ-
वाच ॥ ॥ बंधिष्ये सेतुना गंगां सुखः पंथा भविष्यति ॥ क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ ॥ नायं श-
क्यस्त्वया बद्धुं महानोषस्तपोधन ॥ अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतं ॥
अशक्यं तद्ददस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ ॥ यथा तव निरर्थोऽयमारंभस्त्रिदशेश्वर ॥ तथा यदि ममापीदं मन्यसे
पाकशासन ॥ ३९ ॥ क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर ॥ वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान् भवितास्म्यति ॥ ४० ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥
तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्यमहातपाः ॥ प्रतिभास्यंति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१ ॥ यच्चान्यत्कांक्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ॥ स
लब्धकामः पितरं समेत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ ॥ प्रतिभास्यंति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ॥ अति चान्यान्भविष्यावो वरा
लब्धास्तथा मया ॥ ४३ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ दर्पस्ते भविता तात वरैल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ॥ स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनक्ष्यसि ॥ ४४ ॥
अत्राप्युदाहरंतीमा गाथा देवैरुदाहृताः ॥ मुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करं ॥ भवेन्मम सु-
तोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६ ॥ तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः ॥ नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥ ॥ बाल-
धिरुवाच ॥ ॥ यथेमे पर्वताः शश्वतिष्ठंति सुरसत्तमाः ॥ अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ तस्य पुत्रस्तदा ज-
ज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा ॥ स तच्छ्रुत्वाऽकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ४९ ॥ विकुर्वाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमां ॥ आससाद् महावीर्यं
धनुषाक्षं मनीषिणं ॥ ५० ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ निमित्तं पर्वतान् भेदयामास खंडयामास ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ दिष्टं देवविहितं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदी-
पे पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ चंक्रम्यमाणो भृशं पर्यटन् माधवे वैशाखे ॥ १ ॥ २ ॥ तद्वतचेतनो वशीकृतचित्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एकांतमुन्नीय एकांते कार्यं रतं समाप्य

तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ॥ अव भस्मेति चोक्तः सन भस्म समपद्यत ॥ ५१ ॥ धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयं ॥ निमित्तम-
स्य माहिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ॥ तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५३ ॥ ला-
लप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्तवत् ॥ ऊर्ध्वैर्दविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५४ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ॥ माहिषै-
र्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५५ ॥ एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ॥ क्षिप्रमेव विनश्यंति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५६ ॥
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ॥ तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतंद्रितः ॥ ५७ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पीडयितुं रुषा ॥
रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५८ ॥ यवक्रीत उवाच ॥ एवं करिष्ये मा तापं तातकार्षीः कथंचन ॥ यथा हि मे भवा-
न्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५९ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ उक्त्या स पितरं श्रुक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ॥ विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया
मुदा ॥ ६० ॥ इति श्रीम० भा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
लोमश उवाच ॥ चंक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ॥ जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुम-
भूषिते ॥ विचरंतीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्व मामिति ॥ निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हुतचेतनः
॥ ३ ॥ सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ॥ तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४ ॥ तत एकांतमुन्नीय मज्जयामास
भारत ॥ आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५ ॥ रुदतीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ॥ सांत्वयन् श्रुक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छदु-
धिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ॥ प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथाऽऽत्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रेस्तद्विचेष्टनं ॥
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८ ॥

मज्जयामास शोकसमुद्रे इति शेषः । सज्जयामासेति पाठे स्वशत्रुमपकर्तुं रैभ्यं सन्नद्धं चकार तदेवाह आजगामेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातं मनुपरि बलात्कारं कृतवा-
नित्युक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुसंस्कृतैः स्वरवर्णादिसंस्कारयुक्तैर्मन्त्रैः ॥ ९ ॥ नारी कृत्या ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ काल्यमानः सर्वतो निविध्यमानः अग्निहोत्रशालायां ॥ १७ ॥

स तदा मन्युना ऽऽविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशं ॥ अवलुच्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृतैः ॥ ९ ॥ ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ॥ अव-
लुच्यापरां चापि जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १० ॥ ततः समभवद्रक्षो घोरशं भीमदर्शनं ॥ अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११ ॥ ता-
वब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ॥ जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२ ॥ ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ॥ क-
मंडलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥ १३ ॥ उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमंडलुं ॥ तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४ ॥ तमाद्रवंतं
संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ॥ यवक्रीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५ ॥ जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ॥ जगाम सरितः सर्वा-
स्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ॥ १६ ॥ स काल्यमानो घारेण शूलहस्तेन रक्षसा ॥ अग्निहोत्रे पितुर्भीतः सहसा प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ स वै प्रवि-
शमानस्तु शूद्रेणांधेन रक्षिणा ॥ निगृहीतो बलाद्धारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ १८ ॥ निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ॥ ताडयामास शू-
लेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९ ॥ यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ॥ अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहावसत् ॥ २० ॥ ॥ इ-
ति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ४१ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ ॥ भरद्वाजस्तु कौतेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकं ॥ समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमं ॥ १ ॥ तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्र-
त्युत्तिष्ठति पावकाः ॥ न त्वेनमुपतिष्ठति हतपुत्रं तदाऽग्नयः ॥ २ ॥ वैकुण्ठं त्वग्निहोत्रे स लक्षयि त्वा महातपाः ॥ तमंधं शूद्रमासीनं गृहपालमथा-
ब्रवीत् ॥ ३ ॥ किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनंदति दर्शनं ॥ त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४ ॥ कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचे-
तनः ॥ एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुद्ध्यति मे मनः ॥ ५ ॥ ॥ शूद्र उवाच ॥ ॥ रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मंदचेतनः ॥ तथा हि निहतः
शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ॥ अग्न्यगारं प्रति द्वारि मया दोभ्यर्था निवारितः ॥ ७ ॥

अवातिष्ठत बहिरेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इत्यारण्यकेऽनैः भा० षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ भरद्वाज इति आह्निकं स्वाध्यायं प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मयज्ञं ॥ १ ॥
हतपुत्रत्वेन आशौचयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अग्न्यगारं प्रविष्टस्य रक्षोभयं न भवेदिति भावः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ शूद्रस्य शूद्रकृतं विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ किल्बिषी शोकाक्रांतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्यारण्यकै पर्वणि नैलकं-

ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्धुवं ॥ निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ॥ ग-
तासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ॥ द्विजानामनधीता वै वेदाः सं-
प्रति भांत्विति ॥ १० ॥ तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महारमसु ॥ अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपैयिवान् ॥ ११ ॥ प्रतिषिद्धो मया तात
रैभ्यावसथदर्शनात् ॥ गतवानिव तं द्रष्टुं कालांतकयमोपमं ॥ १२ ॥ यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकंममात्मजं ॥ गतवानिव कोपस्य वशं पर-
मदुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ॥ त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि
किल्बिषी ॥ तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसं ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ॥ ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरंति
यथासुखं ॥ १६ ॥ ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ॥ शपंतीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुश्च सुतो दृष्टः शप्त-
श्चेष्टः सखा मया ॥ ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतं ॥ सुसमिद्धं ततः
पश्चात्प्रविवेश हुताशनं ॥ १९ ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्या-
यः ॥ १३७ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्बुध्नो महीपतिः ॥ सत्रं तेनै महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रैभ्य-
स्य वै पुत्रावर्वासुपरावसू ॥ वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्बुध्नौ धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौतेय जग्मतुः ॥ आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या
चैव परावसौः ॥ ३ ॥ अथावलोकिकोऽगच्छद्बृहानेकः परावसुः ॥ कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४ ॥ जघन्यरात्रे निद्रांधः सावशेषे तमस्य-
पि ॥ चरंतं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगं ॥ ५ ॥ मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ॥ अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६ ॥ तस्य स
प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ॥ पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ॥ मया च हिंसितस्तातो म-
न्यमानेन तं मृगं ॥ ८ ॥ सोऽस्मदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्माहिंसनं ॥ समर्थोऽप्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अवलोकिकः अवलोकनार्थं गृहान्भार्या ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अवलोकिकः अवलोकनार्थं गृहान्भार्या ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ विट्पते हेप्रजाधीश ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रभाषितो मिथ्यावाद्यसीत्यधिक्षिप्तः ॥ १७ ॥ रहस्यवेदं सूर्यमंत्रप्रकाशकं वेदं घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्री-

॥ अर्वावसुरुवाच ॥ ॥ करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्व्युम्नस्य धीमतः ॥ ब्रह्मवध्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेंद्रियः ॥ १० ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ॥ अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसुर्दृष्ट्वा आतरं समुपस्थितं ॥ बृहद्व्युम्नमुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदं ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ॥ ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयं ॥ १३ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्पते ॥ प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ॥ १४ ॥ न मया ब्रह्महत्येयं कर्तेत्याह पुनःपुनः ॥ उच्यमानोऽसौ कृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ॥ १५ ॥ नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयंकृतां ॥ मम आत्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १६ ॥ स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ॥ तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वेनेमेव महातपाः ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ॥ रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ॥ १८ ॥ मूर्तिमांस्तं ददृशार्थं स्वयमग्रभुगव्ययः ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसोर्नृप ॥ १९ ॥ तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुं ॥ ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ॥ २० ॥ स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ अनागस्त्वं ततो आतुः पितुश्चास्मरणं वधे ॥ २१ ॥ भर्द्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ॥ २२ ॥ ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ २३ ॥ समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ कथं च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनं ॥ २४ ॥ तथायुक्तेन विधिना निहतुममरोत्तमाः ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ मैवं कथा यवक्रीत तथा वदसि वै मुने ॥ ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २५ ॥ अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोषयित्वाऽऽत्मकर्मणा ॥ कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमं ॥ २६ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ यवक्रीतमथोक्त्वं देवाः सेंद्रपुरोगमाः ॥ संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपं ॥ २७ ॥

णि आदित्य इति त्रीणि। एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तमिति काठकब्राह्मणं कृतवान् ददर्श ॥ १८ ॥ मूर्तिमान्सूर्यस्तं द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास ॥ १९ ॥ तं देवाः प्रकर्षेण वरयामासुः निरासुर्निराचक्रुर्यज्ञादिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रतिष्ठां संप्रदायप्रवृत्तिं सौरो वेदः पूर्वमुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ समधीतं सम्यक्प्राप्तं ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशतमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ उशीरेति॥ १ ॥ यत्राग्निर्नित्यमिध्यत इति त्रियोगिनारायणाख्यं हरिद्वारात् परतः स्था-

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलदुमः ॥ अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वं पापं प्रमोक्ष्यसि॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्रा-
पर्वणि लोमश० यवक्रीतोपाख्याने अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ६४ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ उशीरबीजं मेनाकं गिरिं श्वेतं
च भारत ॥ समतीतोऽसि कौतिय कालशैलं च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गंगा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ॥ स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमि-
ध्यते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतं ॥ समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रोडं चरणां-
कितं ॥ अतिक्रान्तोऽसि कौतिय कालशैलं च पर्वतं ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मंदरं चैव पर्वतं ॥ यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥
॥ ५ ॥ अष्टाशीति सहस्राणि गंधर्वाः शीघ्रगामिनः ॥ तथा किंपुरुषा राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च
ते ॥ यक्षेन्द्र मनुजश्चेष्ट माणिभद्रमुपासते ॥ ७ ॥ तेषामृद्धिर्तीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते ॥ स्थानात्प्रच्यावेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवं ॥ ८ ॥
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ॥ दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रामैत्राश्च राक्षसाः ॥ तैः समे-
ष्याम कौतिय संयतो विक्रमेण च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् षड्योजनसमुच्छ्रितः ॥ यत्र देवाः समायांति विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ अ-
संख्येयास्तु कौतिय यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ नागाः सुपर्णा गंधर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ १२ ॥ तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ॥ रक्ष्यमा-
णो मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ॥ गंगा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १४ ॥
मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ॥ स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इंद्रस्य जांबूनदपर्वताद्वै शृणोमि घोषं तव देवि
गंगे ॥ गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्वजमीढोपचितं नरेंद्र ॥ १६ ॥ ददस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य शैलानिमाञ्छेत्सुते नृपस्य ॥ उक्त्वा
तथा सागरगां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थ ॥ १७ ॥

नमस्ति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विशाला बदरी ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इंद्रस्य इंद्रसंबन्धिनो जांबूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वतान्मेरोः गोपायये-
ति णिजंतस्य रूपं देवैरिति शेषः स्वार्थे वाणिच् आजमीढवंशे अपचितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ददस्व देहि ॥ १७ ॥

शौचं वाङ्मनःकायशुद्धिं ॥ १८ ॥ १९ ॥ भैष्टमिति च्छेदः ॥ २० ॥ इत्यारण्यके० नै० भा० ऊनचत्वारंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ अंतर्हितानीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादं ॥ देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात्परं शौचमिहा-
चरध्वं ॥ १८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततोऽब्रवीद्भ्रीममुदारवीर्यं कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ॥ शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात त्वामि-
व कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्धन्युपाधाय विमृज्य गात्रे ॥ उवाच तौ बाष्पकलं स राजा मा भैष्टमाग-
च्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि कैलासादिगिरिप्रवेशे ऊनचत्वारिंशदधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अंतर्हितानि भूतानि बलवंति महानि च ॥ अग्निना तपसा चैव शक्यं गंतुं वृको-
दर ॥ १ ॥ सन्निवर्तय कौतिय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ॥ ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं प-
र्वतं प्रति ॥ बुद्ध्या प्रपश्य कौतिय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३ ॥ अथवा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो ॥ स्रुतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परि-
चारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च येचान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ॥ सर्वस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५ ॥ त्रयो वयं गमिष्यामो लङ्वाहा-
रा यतव्रताः ॥ अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकांक्षन् गंगाद्वारे समाहितः ॥ वसेह द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं
मम ॥ ७ ॥ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ॥ ब्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ॥ गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनं ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ द्विजाः कामं
निवर्ततां सर्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ सूता पौरोगवाश्चैव यं च मन्येत नो भवान् ॥ न ह्यहं हातुमिच्छामि भवंतमिह कर्हिचित् ॥ ११ ॥
शैलेऽस्मिन् राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥ त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुं ॥ त-
थैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिवर्तते मनोज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ १४ ॥
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ यद्यशक्यो रथैर्गंतुं शैलोऽयं बहुकंदरः ॥ १५ ॥ पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन् विमना भव ॥
अहं वहिष्ये पांचालीं यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदधिकश

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन् विमना भव ॥ सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनंदिकराबुभौ ॥ दुर्गे संतारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धतां ॥ यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पांचालीं च यशस्विनीं ॥ १८ ॥ यमजौ चापि मद्रं ते नै-

तदन्यत्र विद्यते ॥ बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धतां ॥ १९ ॥ यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ॥ माते ग्लानिर्महाबाहो मा च ते-

ऽस्तु पराभवः ॥ २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं प्रहसंती मनोरमा ॥ गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥

॥ २१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ तपसा शक्यते गंतुं पर्वतं गंधमादनं ॥ तपसा चैव कौंतेय सर्वे योक्ष्यामहे वयं ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च

भीमसेनश्च पार्थिव ॥ अहं च त्वं च कौंतेय द्रक्ष्यामः श्वतवाहनं ॥ २३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ॥

दृष्टुमुदिता राजन्प्रभृतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किराततंगणाकीर्णं पुलिंदशतसंकुलं ॥ हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्नाश्चर्यसमाकुलं ॥ सुबाहुश्चापि तान्दृ-

ष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ॥ २५ ॥ विषयांते कुलिंदानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकं ॥ ततस्ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ॥ २६ ॥ प्रतस्थुर्विमले सू-

र्ये हिमवंतं गिरिं प्रति ॥ इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ॥ २७ ॥ सूदांश्च पारिबर्हीश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ राज्ञः कुलिंदाधिपतेः

परिदाय महारथाः ॥ २८ ॥ पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवनंदनाः ॥ ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पांडवाः ॥ तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुका-

मा धनंजयं ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशे चत्वारिंशदधिकशततमो-

ऽध्यायः ॥ १४० ॥ ४३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीमसेन यमौ चोभौ पांचालि च निबोधत ॥ नास्ति भूतस्य नाशौ वै पश्यतास्मान्वनेचरा-

न् ॥ १ ॥ दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्भुवामेतेतरं ॥ अशक्येऽपि ब्रजामो यद्धनंजयदिदृक्षया ॥ २ ॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवान-

लः ॥ यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपांतिकात् ॥ ३ ॥ तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितं ॥ याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्यु-

त ॥ ४ ॥ नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसं ॥ अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥

ततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ भीमसेनेति भूतस्य प्राक्तनकर्मणः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ परामर्शः केशेषु ग्रहणं ॥ ४ ॥ ५ ॥

६॥ ७ ॥ ८ ॥ अमृतिमानं नास्ति प्रतिमानं सादृश्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तं ॥ ९ ॥ अभिन्नं स्रवन्मदं ॥ १० ॥ अनवरोऽहीनः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अभयस्य च दाता अमितात्मा

तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरासि च ॥ चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकांक्षया ॥ ६ ॥ पंचवर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयं ॥ यत्र पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रांतगामिनं ॥ न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृता-
स्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मतां ॥ न पश्यामि कुरुश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरंतमरिसंवेषु काले क्रुद्धमिवांतकं ॥ प्रभिन्नमिव मातंगं सिंहस्कंधं धनंजयं ॥ १० ॥ यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ॥ यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखेन महता-
ऽऽविष्टस्तं न पश्यामि फाल्गुनं ॥ अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ॥ ऋजुमार्गप्रपन्न-
स्य शर्मदाताऽभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः ॥ अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ॥ दाताऽभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ॥ आहर्ता
सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासपुरा मम ॥ बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ य-
स्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ॥ सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पांडव ॥ १८ ॥ वासुदेवसमं वीर्यं कार्त्तिकीर्यसमं युधि ॥ अजेयम-
मितं युद्धे तं न पश्यामि फाल्गुनं ॥ १९ ॥ संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितं ॥ अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २० ॥ यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ॥ जवे वायुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ॥ प्रवेक्ष्यामो-
महाबाहो पर्वतं गंधमादनं ॥ २२ ॥ विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ॥ तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमं ॥ २३ ॥ कुबेरनलि-
नीं रम्यां राक्षसैरभिसेवितां ॥ पाद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४ ॥ न च यानवता शक्यो गंतुं देशो वृकोदर ॥ न नृशंसेन लु-
ब्धेन नाप्रशांतेन भारत ॥ २५ ॥

महामनाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अमितमार्हसितमजितमिति यावत् ॥ १९ ॥ हेभीम ॥ २० ॥ सोम इति मधुरवाक्यत्वं लक्ष्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नलिनीं पुष्करिणीं ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ अनियतोऽशुचिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ भोद्रष्टारः सर्वे मंदरादन्ये पर्वता दृष्टा इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ महानदी गंगा अलकनंदा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इष्टसिद्धयर्थं प्रार्थिता ॥ ५ ॥ सामगाः तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्वयं साम श्रूयते । एतत्साम गायत्रास्ते हा ३ बुहा ३ बुहा ३ ॥

तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनगवेषिणः ॥ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६ ॥ मक्षिकादंशमशकान् सिंहान्व्याव्रान्सरीसृपान् ॥ प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २७ ॥ ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गंधमादनं ॥ प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनं जयदिदृक्षवः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ॥ तीर्थानि चैव श्रीमंति स्पृष्टं च सलिलं करैः ॥ १ ॥ पर्वतं मंदरं दिव्यमेष पंथाः प्रयास्यति ॥ समाहिता निरुद्धिन्नाः सर्वे भवत पांडवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिवासो वै गंतव्यो वो भविष्यति ॥ ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥ एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ॥ बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैहायसैर्नित्यं वालुखिल्यैर्महात्मभिः ॥ अर्चिता चोपयाता च गंधर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम स्म गांयति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः ॥ मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवांगिरास्तथा ॥ ६ ॥ अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ॥ साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावंति तं तदा ॥ ७ ॥ चंद्रमाः सह सूर्येण ज्योतीषि च ग्रहैः सह ॥ अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषांकः पर्यधारयत् ॥ गंगाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं देवीं भवंतः सर्व एव हि ॥ प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमलशस्य महात्मनः ॥ आकाशगंगां प्रयताः पांडवास्तेऽभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्वे पांडवा धर्मचारिणः ॥ पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात्प्रकाशतं पांडुरं मेरुसंनिभं ॥ ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशं ॥ १३ ॥ तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पांडवान्स तु लोमशः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पांडुनंदनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमं ॥ यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितं ॥ १५ ॥ एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ॥ पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितं ॥ १६ ॥

बु अहमन्नमित्यादि मरीच्यादयोऽत्र सार्वोत्तम्यं स्वस्य पश्यंतो गांयंतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ आह्निकं नैयमिकं जपं परिधावंति परिव्रजंति तमिदं ॥ ७ ॥ ८ ॥ वादत वादयत अक्षरलोप भाषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पांडुरं श्वेतं अस्थनां राशिमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नरकस्य भौमासुरस्य ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ केन च प्रकारेण छद्धरिता पुन

पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ॥ दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ॥ ऐंद्र प्रार्थ-
यते स्थानं तपः स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोबलेन महता बाहुवगबलेन च ॥ नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु
तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतं ॥ भयाभिभूतः संविग्नेः शक्र आसीत्तदाऽनघ ॥ २० ॥ तेन संचिंतितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ॥ सर्वत्रगः
प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१ ॥ ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ॥ तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः
समभवत्तस्य तेजोभिर्भस्मिन्तः ॥ तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरं ॥ २३ ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ॥ प्राह वाक्यं त-
तस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४ ॥ विष्णुरुवाच ॥ २४ ॥ जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ॥ ऐंद्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन क-
र्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवं ॥ वियुनज्मिदेहाद्वैवद्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना
चेतनां हरत् ॥ स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥ तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ॥ इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्र-
काशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृत्स्ना पातालं चैव मज्जिता ॥ पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृंगिणा ॥ २९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ २९ ॥ भग-
वन्विस्तेरेणैमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा ॥ केन चैव प्रका-
रेण जगतो धरणी ध्रुवा ॥ ३१ ॥ शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ॥ कस्य चैव प्रभावाद्दि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केन त-
द्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ॥ एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ॥ श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥ लोमश
उवाच ॥ ३३ ॥ यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ॥ तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयं-
करे ॥ यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ॥ न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत
॥ ३६ ॥ वर्धते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकं ॥ गवांश्च च मृगांश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७ ॥

रुत्यूतेति शेषः ॥ ३१ ॥ गता अधस्तादिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पशवश्च गावश्च एडका मेषाश्च पशुगवेडका ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३२ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ न ते त्वया हेमहि कुर्मिं करोमि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ धूमं धूपं ज्वलयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः यथायथा धूमो ज्वलति तथा तथाऽवर्धतेत्य

तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ॥ सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धते सलिलं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ॥ अतिभाराद्द-
सुमती योजनानां शतं गता ॥ ३९ ॥ सा वै व्यथितसर्वांगी अरिणाक्रांतचेतना ॥ नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥ ॥ पृथिव्यु-
वाच ॥ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ॥ अरिणास्मि समाक्रांता न शक्नोमि स्म वर्तितुं ॥ ४१ ॥ ममेमं भगवन् भारं व्यपनेतुं
त्वमर्हसि ॥ शरणागताऽस्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ॥ प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षर-
समीरितं ॥ ४३ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ न ते माहि भयं कार्यं भारते वसुधांशौ महाद्युतिः ॥ अयमेवं तथाकुर्मि यथालब्धौ भविष्यसि ॥ ४४ ॥ ॥
लोमश उवाच ॥ ॥ स तां विसर्जयित्वा तु वसुधांशौलकुंडलां ॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृंगो महाद्युतिः ॥ ४५ ॥ रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु
भयमुत्पादयन्निव ॥ धूमं च ज्वलयँलक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६ ॥ स गृहीत्वा वसुमतीं शृंगैकेन भास्वता ॥ योजनानां शतं वीर स-
मुद्धरति सोऽक्षरः ॥ ४७ ॥ तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ॥ देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४८ ॥ हाहाभूतमभूत्सर्वं
त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ॥ ४९ ॥ ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ॥ देवाः सर्षिगणा-
श्चैव उपतस्थुरनेकशः ॥ ५० ॥ उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकं ॥ भूत्वा प्रांजलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा ॥ ५१ ॥ लोकाः संक्षु-
भिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरं ॥ समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ॥ ५२ ॥ सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ किमेतत्किं-
प्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ॥ आख्यातु नो भवान् शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ॥ ५३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ असुरेभ्यो भयं नास्ति यु-
ष्माकं कुत्रचिद्विचित्रं ॥ श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ॥ तस्य प्रभावात्सं-
क्षोभ स्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५ ॥ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ॥ समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥ तस्यामुद्धार्यमा-
णायां संक्षोभः समजायत ॥ एवं भवंतो जानंतु च्छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

र्थः ॥ ४६ ॥ अक्षरो वेदात्मा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वाक्यमुच्चारयद्युच्चारितवन्तः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ नंदने इंद्रवने अत्र एतत्समीपे ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ इत्यार० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ते शूरा इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः ॥ ॥ क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ॥ तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयं ॥ ५८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ हंत गच्छत भ-
द्रं वो नंदने पश्यत स्थितं ॥ एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः संप्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहेणैव रूपेण भगवान्लोकभावनः ॥ कालानल इवा-
भाति पृथिवीतलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ॥ पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयं ॥ ६१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥
॥ ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामंत्र्य चामराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतं ॥ ६२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तु तां कथां
सर्वे पांडवा जनमेजय ॥ लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश-
तीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ते शूरास्ततधन्वानस्तृणवंतः समा-
र्गणाः ॥ बह्वगोधांगुलित्राणाः खड्गवंतोऽमितौजसः ॥ १ ॥ परिगृह्य द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मतां ॥ पांचालीसहिता राजन् प्रययुर्गंधमा-
दनं ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ॥ वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३ ॥ नित्यपुष्पफळान्देशान् देवर्षिगणसे-
वितान् ॥ आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४ ॥ चेरुश्चावचाकारान् देशान् विषमसंकटान् ॥ पश्यंतो मृगजातानि बहूनि वि-
विधानि च ॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गंधर्वाप्सरसां प्रियं ॥ विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिं ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गंध-
मादनं ॥ चंडवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ७ ॥ ततो रेणुः समुद्भूतः सपन्नबहुलो महान् ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च द्वां चैव सहसाऽऽवृणोत् ॥
॥ ८ ॥ न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ॥ न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणं ॥ ९ ॥ न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसा-
ऽऽवृतचक्षुषः ॥ आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १० ॥ हुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेऽनिशं ॥ अन्येषां च महीजानां शब्दः स-
मभवन्महान् ॥ ११ ॥ द्यौः खिपतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किं ॥ इति ते मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ॥ ते पथाऽनंतरान्वृक्षा-
न्वल्मीकान्विषमाणि च ॥ पाणिभिः परिमार्गितो भीता वायोर्निलिल्यरे ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ पथा मार्गेण अनंतरान्सन्निहितान् निलिल्यरे निलीनाः ॥ १३ ॥

संगम्यादायेत्यन्वयः गत्वा गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अश्मसहिताः करकासहिताः ॥ १९ ॥ २० ॥ वारि वहंत्यो नद्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके नैल-

ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ॥ कृष्णामादाय संगम्य तस्थावाश्रित्य पादपं ॥ १४ ॥ धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याति महावने ॥ अ-
ग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ॥ वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्ये ॥ १६ ॥
मंदीभूते तु पर्वने तस्मिन् रजसि श्याम्यति ॥ महद्भिर्जलधारैर्वैवर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ॥
ततस्ताश्चंचलाभासश्चैरुभ्रेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वंत्यः समंततः ॥ प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र
सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समंततः ॥ प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशांपते ॥ २० ॥ वहंत्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतं ॥ परिसस्रुर्महाशब्दाः
प्रकर्षंत्यो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्नुपरस्ते शब्दे वाति च समतां गते ॥ गते ह्यंभसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे स-
माजग्मुश्च भारत ॥ प्रतस्थिरे पुनर्वाराः पर्वतं गंधमादनं ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां
गंधमादनप्रवेशे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ क्रोशमात्रं प्रयातेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ पद्भ्या-
मनुचिता गंतुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १ ॥ श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ॥ सौकुमार्याच्च पांचाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा कं-
पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ॥ वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलंबत ॥ ३ ॥ आलंबमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ॥ पपात सहसा
भूमौ वेपंती कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतंतीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव ॥ नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ नकुल उवाच ॥
राजन्यपंचालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ॥ श्रान्ता निपतिता भूमौ तामेवक्षस्व भारत ॥ ६ ॥ अदुःस्वार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ॥ आश्वा-
सय महाराज तामिमां श्रमकर्हितां ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ॥ भीमश्च सहदेवश्च सहसा स-
मुपाद्रवन् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य तु कौतेयो विवर्णवदनां कृशां ॥ अंकमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं वे-
श्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णिशयनोचिता ॥ भूमौ निपतिता शेते सुस्वार्हा वरवर्णिनी ॥ १० ॥

कंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ क्रोशमात्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके
 सुकुमारौ कथं पादौ सुखं च कमलप्रभं ॥ मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतं ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ॥ आदा-
 य कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पांडवान्प्राप्य वै पतीन् ॥ इति हुपदराजेन पित्रा दत्ताऽऽयतेक्षणा ॥
 ॥ १३ ॥ तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाध्वकर्षिता ॥ शते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथा
 लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजगमुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ॥ रक्षोघ्ना-
 श्व तथा मंत्रान् जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पव्यमानेषु मंत्रेषु शांत्यर्थं परमर्षिभिः ॥ स्पृश्यमाना करैः शीतैः पांडवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ सेव्य-
 माना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ॥ पांचाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ॥
 पार्था विश्रामयामासुर्लेब्धसंज्ञां तपस्विनीं ॥ १९ ॥ तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ॥ कराभ्यां किणजाताभ्यां शनैकैः सं-
 ववाहतुः ॥ २० ॥ पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥ बहवः पर्वता भीम वि-
 षमा हिमदुर्गमाः ॥ तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचारिष्यति ॥ २२ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ त्वां राजन् राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ॥
 स्वयं नेष्यामि राजेंद्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३ ॥ हैडिंबश्च महावीर्यो विहगो मद्बल्लोपमः ॥ वहेदनघ सर्वान्नो वचनान्ति घटोत्कचः ॥ २४ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसं ॥ घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥ कृतांजलिहृषा-
 तिष्ठदभिवाद्याथ पांडवान् ॥ ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिर्नंदितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनं स पितरं भीमविक्रमं ॥ स्मृतोऽस्मि भवता
 शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥ २७ ॥ आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तोऽस्म्यसंशयं ॥ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिष्वजे ॥ २८ ॥ इति श्री-
 महाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ४४ ॥ ॥ यु-
 धिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राक्षसपुंगवः ॥ भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु माचिरं ॥ १ ॥ तव बाहुबलेनाहमतिभी-
 मपराक्रम ॥ अक्षतः सह पांचाल्या गच्छेयं गंधमादनं ॥ २ ॥

पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ॥ धर्मज्ञ इति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वक्ष्यंति वहनं करिष्यंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचं ॥ आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनं ॥ ३ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥
 हैडिंबेय परिश्रान्ता तव माता उपराजिता ॥ त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां स्वग ॥ ४ ॥ स्कंधमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ॥
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ५ ॥ ॥ घटोत्कच उवाच ॥ ॥ धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ॥ एकोऽप्यह-
 मलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये च शतशः शूरा विहंगाः कामरूपिणः ॥ सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यंति सहिताऽनं व ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ॥ पांडूनां मध्यगो वीरः पांडवानपि चापरे ॥ ८ ॥ लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ॥
 स्वेनैव स प्रभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ॥ नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १० ॥
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ आलोकयंतस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसेस्तैर्महाजैवः ॥ उ-
 ह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १२ ॥ देशान्मलेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ॥ ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥
 ॥ १३ ॥ विद्याधरसमाकीर्णान् युतान्वानरकिन्नरैः ॥ तथा किंपुरुषैश्चैव गंधर्वैश्च समंततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्च मरुतैश्च वानरैरुहभिस्तथा ॥ व-
 राहैर्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन् ॥ नानाविधमृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १६ ॥ स-
 मदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ॥ तेऽवतीर्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमं ॥ तस्या-
 भ्यांशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमं ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कंधां मनोरमां ॥ १९ ॥ स्नि-
 ग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युतां ॥ पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभां ॥ २० ॥ विशालशाखां विस्तीर्णाभितिद्युतिसमन्वितां ॥
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशं ॥ २१ ॥ मधुसूतैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेवितां ॥ मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २२ ॥ अदं-
 शमशके देशे बहुमूलफलोदके ॥ नीलशाद्वलसंछन्ने देवगंधर्वसेविते ॥ २३ ॥

स्वभावत एव विशेषेण हिते स्वभावविहिते जातां बदरीं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ महर्षिगणसंवाधमृषिगणव्याप्तं ब्राह्मया लक्ष्म्या ऋग्यजुःसामात्मिकया । ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः ॥ २८ ॥ सुष्टु संमृष्टं संमार्जनमनुलेपनं च यत्र तत् ॥ २९ ॥ अग्निशरणैरग्नयगारैः आचितं व्याप्तं कठिनैः शिक्यैः करंडैर्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देवचर्या सत्यसंकल्पत्वा

सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ॥ जातां हिममृदुस्पर्शं देशेऽपहतकंदके ॥ २४ ॥ तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षिभिः ॥ अवतेरु-
स्ततः सर्वे राक्षसस्कंधतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितं ॥ दृष्टुः पांडवा राजन् सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २६ ॥ तम-
सा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ॥ क्षुत्तृदशीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनं ॥ २७ ॥ महर्षिगणसंवाधं ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितं ॥ दुष्प्र-
वेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलिहोमाचितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनं ॥ दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितं ॥ २९ ॥ वि-
शालिरग्निशरणैः स्नुग्भांडैराचितं शुभैः ॥ महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितं ॥ ३० ॥ शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मवोषनिनादितं ॥ दिव्यमा-
श्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनं ॥ ३१ ॥ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितं ॥ फलमूलाशनैर्दत्तैश्चास्कृष्णजिनांबरैः ॥ ३२ ॥ सूर्यवैश्वा-
नरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतभिर्नियतैर्द्वित्रैः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजा
स्तानृषीन्प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरं ॥ ३५ ॥ अभ्यग-
च्छंत सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ॥ आशीर्वादान्प्रयुजानाः स्वाध्यायनिरता भृशं ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ॥
उपाजन्तुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ॥ प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगंधं मनोरमं ॥ प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पांडवः सह कृष्णया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानव ॥ ब्रा-
ह्मणैर्वेदेवेदांगपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितं ॥ नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितं ॥ ४१ ॥ पश्यंतस्ते
नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पांडवाः ॥ मधुसूतवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितं ॥ ४२ ॥ तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ मुदा युक्ता महा-
त्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयंतो मेनाकं नानाद्विजगणायुतं ॥ हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिंदुसरः शिवं ॥ ४४ ॥

दिका तयाउपशोभितं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मभावं गतैः तथा च श्रुतिः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सत्कारं चक्रुरिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तदुपेत्य स्थानं प्राप्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ पुष्पविकचैर्विकसितकुसुमैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सीतां नामतः प्रस्तारः सोपानपादगणादिरूपः घट्ट इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वे तस्मिन्निहरमाणश्च पांडवाः सह कृष्णया ॥ मनोज्ञे काननवरे सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामिभिः ॥ शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ॥ ४६ ॥ स्निग्धपत्रैरविग्लैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव आजमानानि सर्वशः ॥ पश्यंतश्चारूपाणि रेमिरे तत्र पांडवाः ॥ ४८ ॥ पुण्यगंधः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ॥ लहदयन्पांडवान्सर्वान् द्रौपद्या सहितान्प्रभो ॥ ४९ ॥ भार्गीरथीं सुतीर्थीं च सीतां विमलपंकजां ॥ मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभितां ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्धनीं ॥ वीक्षमाणा महात्मानो विशालां बदरीमनु ॥ ५१ ॥ तस्मिन्देवर्षिचारिते देशे परमदुर्गमे ॥ भार्गीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवानृषींश्च कौतेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ तत्र ते तर्पयंतश्च जपंतश्च कुरुद्वहाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ कृष्णायास्तत्र पश्यंतः क्रीडितान्यमरप्रभाः ॥ विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पांडवाः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ॥ षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षवः ॥ १ ॥ ततः पूर्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया ॥ सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ २ ॥ तदवैक्षत पांचाली दिव्यगंधं मनोरमं ॥ अनिलेनाहुतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छुभा शुभमासाद्य सौगंधिकमनुत्तमं ॥ अतीव मुदिता राजन् भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्य दिव्यं सुरचिरं भीम पुष्पमनुत्तमं ॥ गंधसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नंदनं ॥ ५ ॥ इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ॥ हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ ६ ॥ यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ॥ तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमं ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापांगी भीमसेनमनिदिता ॥ जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥ ८ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय माहिष्याः पुरुषर्षभः ॥ प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतं ॥ आजिहर्षिर्भुजगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १० ॥

णि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ तत्रेति ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरे ऐशानकोणे ॥ २ ॥ ३ ॥ शुभा कल्याणी शुभं शोभायुतं सांगंधिकं पद्मजातिभेदः ॥ ४ ॥ गंधेति संस्थानमाकारः ॥ ५ ॥ हर आहर इदमेतज्जातीयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभिन्नो मत्तः ॥ ११ ॥ ग्लानिवैक्लव्ये देहचित्तयोरवसादौ भयं तत्कारणं स्वीच्छेदबुद्धिः भयाभावादेव मया यत्नैः गन्तव्यमित्यादरः संश्रमः सोऽपि तं न जुषते सेवते तत्र हेतुः आत्मजमिति मातरिश्वनो वायोः सार्धः ॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिप्रायान् देवऋषिगंधर्वादिलीलान्वयनहेतून्पुष्पकुशादिसंस्तरान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पितुर्यथा पुत्रस्पर्शः शीतस्तादृक् स्पर्शवता वायुनेत्यर्थः पित्रा वायुना ॥ २० ॥ २१ ॥ धातुविच्छेदैर्धातुभेदैः भंगुलैरिव विषमच्छदैः सप्तपर्णादिभिर्नानाधातुरंजितपत्रैः रचितैः वलिभिस्त्रिपुङ्गाकारैरनुलिप्त इवेत्यर्थः ।

रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुंजरः ॥ ११ ॥ दृष्ट्युः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरं ॥ न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संश्रमः ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ १२ ॥ द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स बाहुबलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलिशिलातलं ॥ १४ ॥ गिरिं चचाराहिरः किन्नराचरितं शुभं ॥ नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाडजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितं ॥ सर्वत्र रमणीयेषु गंधमादनसानुषु ॥ १६ ॥ सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिंतयन् ॥ पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ आजिघ्रन्स महातेजाः सर्वतुकुनुमोद्धवं ॥ १८ ॥ गंधमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगंधिना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गंधमादनवायुना ॥ ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २० ॥ स यक्षगंधर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितं ॥ विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ २१ ॥ विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवांगुलैः ॥ वलिभिर्धातुविच्छदैः कांचनाजनराजतैः ॥ सपक्षमिव नृत्यंतं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ॥ २२ ॥ मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ अभिरामदरीकुंजनिर्झरोदककंदरं ॥ २३ ॥ अप्सरोनूपुररवैः प्रनृततवरबर्हिणं ॥ दिग्गवारविषाणाग्रैर्घृष्टोपलिशिलातलं ॥ २४ ॥ स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्रगानिःसृतैर्जलैः ॥ सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ॥ २५ ॥ भयानभिज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः ॥ २६ ॥ आक्रीडमानो हृष्टात्मा श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ॥ २७ ॥ प्रांशुः कनकवर्णभिः सिंहसंहननो युवा ॥ मत्तवारणविक्रांतो मत्तवारणवेगवान् ॥ २८ ॥

आंजनेति कृष्णधातुग्रहणं पीतकृष्णश्वेतधातुभिरित्यर्थः पयोधरैर्मधैः ॥ २२ ॥ दरी बिलगृहं कंदरं महाप्रपातः अभिरामा दरीप्रभृतयो यस्मिन् ॥ २३ ॥ विषाणाग्रैर्दंताग्रैः । विषाणं कुष्ठके क्लीवं त्रिषु शृंगेभदंतयोरिति मेदिनी । शिलाः समपाषाणाः शयनासनयोग्याः उपल्लास्तदन्ये ॥ २४ ॥ शष्पं बालवृणं कवलो ग्रासस्तद्युक्तैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कनकवर्णभिः पीतदीप्तिः सिंहसंहननः सिंहवदृढांगः ॥ २८ ॥

वारणानामपि वारणो निवारकः संग्रामादौ विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिरिच्छैश्चाभिरिकाग्राभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ रूपस्य सौंदर्यस्य । रूपं स्वभावे सौंदर्ये इति मेदिनी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निर्घात उत्पातः पर्वसु उत्सवेषु ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पोथयन्मर्दयन् लता भूचरा वल्ली वृक्षचरेति भेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अवलोकयन् व्यलोकयन् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ प्रियपार्श्वोपविष्टाभिव्यावृत्ताभिविचेष्टितैः ॥ २९ ॥ यक्षगंधर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पांडवः ॥ ३० ॥ चचार रमणीयेषु गंधमादनसानुषु ॥ संस्मरन् विविधान्क्लेशान् दुर्योधनकृतान्बहून् ॥ ३१ ॥ द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ सोऽचिंतयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ॥ ३२ ॥ पुष्पहेतोः कथं त्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ स्नेहान्न- रवरो नूनमविश्वासाद्बलस्य च ॥ ३३ ॥ नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ कथं तु कुसुमावासिः स्याच्छीघ्रमिति चिंतयन् ॥ ३४ ॥ प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ॥ ३५ ॥ द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ कंपय- न्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ॥ ३६ ॥ त्रासयन् गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्दयानो महाबलः ॥ ३७ ॥ उ- न्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंस्तरसा बली ॥ लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पांडुनंदनः ॥ उपर्युपरि शैलाग्रमारुह्युरिव द्विपः ॥ ३८ ॥ विनर्दमानोऽ- तिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ३९ ॥ गुहां संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः ॥ समुत्पेतुः ख- गास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ॥ ४० ॥ ऋक्षाश्चोत्सृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहां ॥ व्यजृभंत महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४१ ॥ तेन वि- त्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ॥ तद्धनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनं ॥ ४२ ॥ वराहमृगसंवाश्च महिषाश्च वनेचराः ॥ व्याघ्रगोमायुसं- वाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४३ ॥ रथांगसाह्वदात्यूहा हंसकारंडवप्लवाः ॥ शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसंज्ञा भोजिरे दिशः ॥ ४४ ॥ तथाऽन्ये दार्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ॥ सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४५ ॥ शक्रन्मूत्रं च मुंचाना भयविभ्रांतमानसाः ॥ व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्भीषणान् खान् ॥ ४६ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ गजेनान्यान्गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः ॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पांडवो बली ॥ ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ ४८ ॥

॥ ४३ ॥ रथांगसाह्वाश्चक्रसमाननामानश्चक्रवाका इति यावत् दात्यूहो मयूरश्चातको वा । दात्यूहः कालकंठके ॥ चातकेपीतिमेदिनी ॥ ४४ ॥ करेणुशरेण हस्तिनीकृतेनोत्तेजेन पीडिताः शरस्त्वृत्तेजने बाणे इति मेदिनी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आस्त्रावी मत्तगज इवेत्यर्थः कदलीस्तंभान्मृगविशेषपादान् । रंभावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोरिति मेदिनी । उत्तरश्लोकाद्भलिनामित्यपकृष्य बलिनां यक्षादीनां पताकास्तंभान्वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नलिनीतपलं पद्मपुष्पं । उत्पली तुषपपद्म्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोरिति मेदिनी उदाभो बंधनशून्यः ॥ ५९ ॥ अध्यगं

भयाद्विसृजुर्भीमं शकुन्मूत्रं च सुसुतुः ॥ प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥ ४९ ॥ वनं पांडुसुतः श्रीमान् शब्देनापूरयन्दिशः ॥ अथापश्यन्महाबाहुर्गंधमादनसानुषु ॥ ५० ॥ सुरम्यं कदलीपंडं बहुयोजनविस्तृतं ॥ तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज इवास्त्रावी प्रभंजन् विविधान् हुमान् ॥ उत्पात्यकदलीस्तंभान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ॥ ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समंताद्भलिनां वरः ॥ विनदन्सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥ ततः सत्वान्युपाक्रामद्बहूनि सुमहांति च ॥ रुहवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च ॥ वनांतरगताश्चापि वित्रेसुमृगपक्षिणः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितं ॥ जलाद्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५६ ॥ तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ॥ तानेवानुसरन् रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५७ ॥ कांचनैः कदलीपंडैर्मदमारुतकंपितैः ॥ वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरात्तीरविसर्पिभिः ॥ ५८ ॥ तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतनलिनोत्पलं ॥ महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ॥ ५९ ॥ विक्रीड्य तस्मिन् रुचिरमुत्तारामितद्युतिः ॥ ततोऽध्यगं तु वेगेन तद्धनं बहुपादपं ॥ ६० ॥ दध्मौ च शंखं स्वनवत्सर्वप्राणेन पांडवः ॥ आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ॥ ६१ ॥ तस्य शंखस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ॥ बाहुशब्देन चोग्रेण नदंतीव गिरिगुहाः ॥ ६२ ॥ तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमद्धारवं ॥ श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६३ ॥ सिंहनादभयत्रस्तैः कुंजरैरपि भारत ॥ मुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः ॥ ६४ ॥ तं तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं वारणपुंगवैः ॥ आतरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ६५ ॥ दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ॥ अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ६६ ॥ आस्त एकायने मार्गे कदलीपंडमंडिते ॥ आतुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ६७ ॥ माऽत्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पांडवः ॥ कदलीपंडमध्यस्थो ह्येवं संचित्य वानरः ॥ ६८ ॥ प्राजुंभत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ कदलीपंडमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ६९ ॥

पर्वतोपरिवनं गंतुमुद्यतः सन्निति शेषः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आस्फोटित उद्भावितः बाहुघातो वा ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गं ॥ ६६ ॥ एकायने अतिसंकुचिते ॥ ६७ ॥ वानरः कपिः वानानि शुष्कफलानि रात्यादत्त इति वानरः अहिंस्व इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ उद्गारं प्रतिशब्दं गौरिव उत्ससर्जं ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ बाहोः स्वस्तिकं चतुरस्रं मूलं अंस इति यावत् तत्र न्यस्तकंधरमित्यर्थः तत्र हेतुः स्कंधेति

वनप. ३

अ० १४६

आ० श्लो०

५६०७

॥१५३॥

जुंभमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितं ॥ आस्फोटयच्च लांगूलमिन्द्राशनिसमस्वनं ॥ ७० ॥ तस्य लांगूलनिनदं पर्वतः सुगुहामुखैः ॥ उद्गारमिव गौर्नर्दन्नुत्ससर्जं समंततः ॥ ७१ ॥ लांगूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ॥ विघूर्णमानशिखरः समंतात्पर्यशीर्यत ॥ ७२ ॥ स लांगूलरवस्तस्य मत्तवारणनिःस्वनं ॥ अंतर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७३ ॥ स भीमसेनस्तच्छृत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनं ॥ ७४ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ॥ ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ७५ ॥ विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपातपिंगलं ॥ विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचंचलं ॥ ७६ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरं ॥ स्कंधभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकर्टीतटं ॥ ७७ ॥ किंचिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमांचितेन च ॥ लांगूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितं ॥ ७८ ॥ ह्रस्वाष्टं ताम्रजिह्वास्यरक्तवर्णं चलद्भवं ॥ विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितं ॥ ७९ ॥ अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवंतमिवोदुपं ॥ वदनाभ्यंतरगतैः शुक्लैर्दंतैरलंकृतं ॥ ८० ॥ केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करं ॥ हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिं ॥ ८१ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मंतमिवानलं ॥ निरीक्षतममित्रघ्नं लोचनैर्मधुपिंगलैः ॥ ८२ ॥ तं वानरवरं धीमानतिकायं महाबलं ॥ स्वर्गपंथानमावृत्य हिमवंतमिव स्थितं ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ॥ अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८४ ॥ सिंहनादं चकारोऽग्रं वज्राशनिसमं बली ॥ तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥ हनूमांश्च महासत्व ईषदुन्मील्य लोचने ॥ दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिंगलैः ॥ स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमबवीत् ॥ ८६ ॥ ॥ किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ॥ ८७ ॥

विपुलांसत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥ आभुग्नं द्विगुणीकृतं ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ उदुपं चंद्रं ॥ ८० ॥ अशोकानामशोकपुष्पाणां ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ सरुजः सपीडः ते त्वया ॥ ८७ ॥

१ बहुषु पुस्तकेषु शुष्केति पाठः (अस्म्यार्धश्लोकस्य पदद्वयं सर्वपुस्तकेषु दृश्यते परं एकमेव पदं कृतंचित् समीचीनमिति भाति सुधीमिविचारणीयं)

॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥ आश्वसिहि विश्वासं कुरु ॥९४॥९५॥ मह्यं मम ॥९६॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६॥ ॥ एतदिति ॥१॥२॥३॥४॥ वैशसं विरोधं ॥५॥६॥७॥ निर्गुण इति गुणाः सत्वादयो रूपादयश्चै तैर्वर्जितः अत एव परमः कोशपंचके हि अनात्मन्यात्मत्वमुख्यमाध्यासिकत्वात्तस्य ततोऽन्य-

वयं धर्म न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जंतुषु ॥ ८८ ॥ ऋषेः कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥८९॥ न त्वं धर्मं विजानासि बुधा नोपासितास्त्वया ॥ अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ॥९०॥ ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ॥ वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥९१॥ क्व च त्वयाऽद्य गंतव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ॥ अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥ ९२ ॥ विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥ ९३ ॥ कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ॥ नातः परं त्वया शक्यं गंतुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ९४ ॥ स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ ९५ ॥ अक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्यसे वधं ॥ ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुंगव ॥ ९६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां भीमकदलीखंडप्रवेशे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ॥ भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणः ॥ १ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ को भवान् किंनिमित्तं वा वानरं वपुरास्थितः ॥ ब्राह्मणानंतरं वर्णः क्षत्रियस्त्वां तु पृच्छति ॥ २ ॥ कौरवः सोमवंशीयः कुंत्या गर्भेण धारितः ॥ पांडवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ॥ हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितं ॥ साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसं ॥ ५ ॥ भीमसेन उवाच ॥ वैशसं वाऽस्तु यद्वा अन्यन्न त्वां पृच्छामि वानर ॥ प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथां ॥ ६ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ नास्ति शक्तिर्मोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहं ॥ यद्यवश्यं प्रयातव्यं लंघयित्वा प्रयाहि मां ॥ ७ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लंघये ॥ ८ ॥

स्तु निरुपाधिविन्मात्रो मुख्य आत्मा प्रत्यग्भूत आकाशो घटमिव देहं व्याप्य स्थितः एतेन शुद्धस्त्वंपदार्थ उक्तः अस्य निर्गुणत्वेऽनुभवं प्रमाणयति ज्ञानविज्ञेयमिति ज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजम् मा तेन ज्ञेयं ज्ञातविज्ञेयमिति पाठे सर्वप्रकाशकमहंकारादिसाक्षिणमित्यर्थः तस्यावमानना शालग्रामादिवत्तदुपाधिभूतस्य शरीरस्य लंघनेन भवत्यतस्तद्वयं न कुर्वे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भूतभावनं भूतानां वियदादीनां जरायुजादीनां च भावनं रचनं यस्मात्तं । आत्मन आकाशः संभूतः । आत्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिभ्यः एतेन तत्पदार्थ उक्तः तयोः सा

यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनं ॥ क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरं ॥ ९ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ क एष हनुमान्नाम सागरो
येन लंघितः ॥ पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥ ॥ भीमउवाच ॥ ॥ आता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्वबलान्वितः ॥
रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्वानरपुंगवः ॥ ११ ॥ रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ॥ सागरः प्लवगेद्रेण क्रमेणैकेन लंघितः ॥ १२ ॥ स
मे आता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ॥ बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषं ॥
भच्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ट्ये यमक्षयं ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ विज्ञाय तं बलीन्मतं बाहुवीर्येण दर्पितं ॥ हृदयेनावहस्येन ह-
नूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ ॥ हनूमानुउवाच ॥ ॥ प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ॥ ममानुकंपया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यतां
॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमं ॥ मनसाऽचिंतयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥ पुच्छे प्रगृह्य तर-
सा हीनवीर्यपराक्रमं ॥ सालोक्यमंतकस्येन नयाम्यद्येह वानरं ॥ १८ ॥ ॥ सावज्ञमथ वामेन स्मयन् जग्राह पाणिना ॥ न चाशकञ्चालयि-
तुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९ ॥ उच्चिक्षेप पुनर्दोभ्यां भिद्रायुधमिवोच्छ्रितं ॥ नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोभ्यामपि महाबलः ॥ २० ॥ उत्क्षिप्ता
भूर्बिवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ॥ स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तं ॥ २१ ॥ यत्नवानपि तु श्रीमान् लांगुलोद्धरणोद्धुरः ॥ कपेः
पार्श्वगतो भीमस्तथौ व्रीडानताननः ॥ २२ ॥ प्राणिपत्य च कौतेयः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥
सिद्धो वा यदि वा देवो गंधर्वो वाऽथ गुह्यकः ॥ पृष्टः सन्काभया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २४ ॥ न चेद्ब्रह्मं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ॥
शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ॥ तत्सर्वमखिलेन त्वं
शृणु पांडवनंदन ॥ २६ ॥ अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ॥ जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७ ॥

मानाधिकरण्यादभेदे ब्रह्माद्वैतं च दर्शितं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ क्रमेण पादविक्षेपेण ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमुक्ते सति तमित्यध्याहारः तं हीनवीर्यपराक्रममनसाऽचिंत-
यन्मेने ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ उपतस्थुर्वालिनं मम च सुग्रीवेण प्रीतिरभवत् ॥ २९ ॥ निकृतो निरस्तः ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीये सप्तचत्वारिंशद-

सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनं ॥ सर्वे वानराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २८ ॥ उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्षण ॥ सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २९ ॥ निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ ऋण्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरं ॥ ३० ॥ अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ॥ विष्णुर्मनुषरूपेण चचार वसुधातलं ॥ ३१ ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ॥ सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दंडकारण्यमाश्रितः ॥ ३२ ॥ तस्य भार्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात् ॥ राक्षसेंद्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३ ॥ सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ॥ वंचयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा प० लोमशतीर्थयात्रायां हनुमद्गीमसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गं स राघवः ॥ दृष्टवान् शैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभं ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ॥ स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवमभिषिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ॥ वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ ॥ सीतां मार्गं महाबाहो प्रयातो दक्षिणां दिशं ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीतायाः गृध्रेण सुमहात्मना ॥ संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततोऽहं कार्यसिद्धयर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसा हुतः ॥ ६ ॥ अहं स्ववीर्यादुत्तार्य सागरं मकरालयं ॥ सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमां ॥ ७ ॥ दृष्ट्वान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ॥ समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियां ॥ ८ ॥ दग्ध्वा लंकामशेषेण सादृप्राकारतोरेणां ॥ प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९ ॥ मद्वाक्यं चावधार्यांशु रामो राजीवलोचनः ॥ स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १० ॥ वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवं ॥ ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ॥ ११ ॥ रणे तु राक्षसगणं रावणं लोकरावणं ॥ निशाचरैर्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबांधवं ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिच्य लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणं ॥ धार्मिकं भक्तिमंतं च भक्तानुगतवत्सलं ॥ १३ ॥

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ तहतदार इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ समेत्य विदित्वा संभाषणादिना निश्चित्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्य रामस्य तत्र लंकायां ॥ ९ ॥ अवधार्य निश्चित्य ॥ १० ॥ ११ ॥ लोकरावणं लोकपीडाकरं ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अयोध्यां योद्धुमशक्यां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कारितवान् कृतवान् स्वार्थे निच् स्वभवनं वैकुण्ठं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये

ततः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनं-
दनः ॥ अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १५ ॥ ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ॥ वरं मया याचितोऽसौ रामो रा-
जीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्राम कथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ॥ तावज्जीवियमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा
मामिहस्थमरिंदम ॥ उपतिष्ठति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ राज्यं कारितवान् रा-
मस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १९ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गंधर्वाश्च सदाऽनव ॥ तस्य वीरस्य चरितं गायंतो रमयंति मां ॥ २० ॥ अयं च मार्गो म-
र्त्यानामगम्यः कुरुनंदन ॥ ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तेवमं देवसेवितं ॥ २१ ॥ धर्षयेद्दशपेद्वाऽपि मा कश्चिदिति भारत ॥ दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र
गच्छति मानुषाः ॥ यदर्थमागतश्वासि अत एव सरश्च तत् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थया-
त्रायां हनुमद्गीमसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ४३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवा-
न् ॥ प्रणिपत्य ततः प्रीत्या आतरं हृष्टमानसः ॥ १ ॥ उवाच शृक्षण्या वाचा हनूमंतं कपीश्वरं ॥ मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहं ॥
॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहांस्तुतिश्च तव दर्शनात् ॥ एवं तु कृतमिच्छामि त्वयाऽद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥ यत्त्वेतदासीत्प्लवतः सागरं मक-
गलयं ॥ रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुं ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरि-
रब्रवीत् ॥ ५ ॥ न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ॥ कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्तति सांप्रतं ॥ ६ ॥ अन्यः कृतयुगे का-
लस्त्रेतायां द्वापरे परः ॥ अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७ ॥ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ॥ कालं समनुवर्तते
यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयंत्युद्भवति च ॥ तदलं बत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ॥ युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरति-
क्रमः ॥ ९ ॥ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ॥ धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्ये भवाभवौ ॥ १० ॥

भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॥ भावान् तत्त्वानि कर्म शुभा-
शुभं वीर्यं फलोदयपर्यंतं शक्तिः भवाभवानुत्पत्तिविनाशौ ऐश्वर्यनैश्वर्ये वा ॥ १० ॥

कृतमेव सर्वे कृतकृत्या एवेत्यर्थः तत एव हेतोः कृतयुगं नाम ॥ ११ ॥ गुणती मुख्यमप्यमुख्यतां गतं ॥ १२ ॥ १३ ॥ न सामेति त्रयीधर्मस्य चित्तशुद्धयर्थत्वात्तस्याश्च तदानीं स्वभावसिद्धत्वाच्च सामादीन्यासन् मानवी क्रिया कृष्याद्यारंभरूपा किंतु अभिध्याय फलं संकल्पादेव सर्वं संपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ वैकृतं कपटं ॥ १५ ॥ विग्रहो वैरं तंद्री आलस्यं द्वेषः परानिश्चितनं पैशुनं तद्भाषणं ईर्ष्या अक्षमा मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं ॥ १६ ॥ ततोऽसूयादित्यागात् परमकं परमानंदात्मकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः गतिः प्राप्यं आत्मेति श्वेतरक्तपीतकृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु भवतीति कृते नारायणः शुक्ल इत्युक्तं ॥ १७ ॥ कृतलक्षणाः कृतानि स्वतःसिद्धानि लक्षणानि शमो दमस्तप इत्यादीनि येषां ते ॥ १८ ॥ समं ब्रह्म तदेव आश्रयादिर्यस्य तत्तथा

॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ॥ कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ ११ ॥ न तत्र धर्माः सीदिति क्षीयंते न च वै प्रजाः ॥ ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतं ॥ १२ ॥ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः ॥ १३ ॥ न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ॥ अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १४ ॥ न तस्मिन्युगसंसर्गं व्याधयो न द्वियक्षयः ॥ नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतं ॥ १५ ॥ न विग्रहः कुतस्तंद्री न द्वेषो न च पैशुनं ॥ न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १६ ॥ ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १८ ॥ समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलं ॥ तदा हि समकर्मणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ १९ ॥ एकदेवसदायुक्ता एकमंत्रविविधिक्रियाः ॥ पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २० ॥ चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवंति परां गतिं ॥ २१ ॥ आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २२ ॥ एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितं ॥ त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २३ ॥

ब्रह्मैव फलप्राप्तये श्रयेत् । तत्प्राप्यत्यर्थ एव आचारो यस्य । तस्यैव च ज्ञानं केवलं निरुपाधिविषयं । ब्रह्मैव कर्माणि गत्यागत्यादीनि येषां ते अहमग्निरहंहुतमित्यादिवचनात् ॥ १९ ॥ एको देवः प्रत्यगात्मा तत्रैव सदा युक्ता योगवंतः । एको मंत्रः प्रणवः । एको विधिर्वेदांतश्रवणादिः । एका क्रिया ध्यानादिः । एक एव तत्त्वप्रतिपादको वेदो येषां सर्वेऽपि ज्ञाननिष्ठा एव न तु केवलकर्मठा व्यसनिनो वा ॥ २० ॥ कालो दर्शादिस्तद्युक्तेन कर्मणा कामफलेनेच्छितफलेन ह्यादिना स्वर्गादिना वा संयोगस्तदभावात् ॥ २१ ॥ आत्मनि ब्रह्मणि योग ऐक्यं तेन समायुक्तोऽयं धर्मो योगाख्यः कृतलक्षणः कृतयुगसूचकः । यदैव यत्रैव पुंसि ईदृग्धर्मो वर्धते तदैव कृतयुगमित्यर्थः चतुष्पादोऽविकलः ॥ २२ ॥ त्रैगुण्यं प्रवृत्तिप्रकाशमोहात्मकरजः सत्त्वतमसां समाहारस्ते न वर्जितं सत्रं यज्ञक्रिया रजोमिश्रत्वात् ॥ २३ ॥

सत्येनैव प्रवृत्ताः ॥ २४ ॥ भावसंकल्पाः भावो भावना क्रिया अहमनेन कर्मणा इदं फलमनेन प्रकारेण करिष्यामीत्येवरूपा तद्विषय एव संकल्पो येषां अत एव क्रियादिभिः फलोपगाः फल-
भुजो न तु कृतवत्संकल्पसिद्धाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ द्विभागोनः पादद्वयहीन चतुर्धा वेदः कृतः कृत्स्नस्यैकेन धारयितुमशक्यत्वात् ॥ २७ ॥ अनृचः ऋङ्मात्रेणापि हीना अतिमाद्यात् यद्वा
चतुर्वेदा इति वेदत्रयोक्तं कर्म ज्योतिष्टोमोदिकमथर्वणोपनिषदुक्तं ध्यानं च सहैव वाऽनुतिष्ठतीति कर्मोपास्तिसमुच्चय उक्तः । त्रिवेदा इति केवलकर्मठाः । द्विवेदा इति स्वशाखोक्तं संध्यावंद

पादेन नृहसते धर्मो रक्तां याति चाच्युतः ॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २४ ॥ ततो यज्ञाः प्रवर्तते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥
त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः ॥ २५ ॥ प्रचलंति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥
॥ २६ ॥ द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २७ ॥ ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा-
परे ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २८ ॥ एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २९
एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ सत्त्वस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३० ॥ सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभव-
न् ॥ कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ॥ ३१ ॥ यैरर्द्यमानाः सुभ्रंशं तपस्तप्यंति मानवाः ॥ कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वंति चा-
परे ॥ ३२ ॥ एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयंत्यधर्मतः ॥ पादेनैकेन कौतये धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३३ ॥ तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति
केशवः ॥ वेदाचाराः प्रशाम्यंति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३४ ॥ इतयो व्याधयस्तंद्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥ उपद्रवाः प्रवर्तते आधयः क्षुद्रयं त-
था ॥ ३५ ॥ युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ॥ धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३६ ॥ लोके क्षीणे क्षयं यांति भावा लोकप्र-
वर्तकाः ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३७ ॥ एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ॥ युगानुवर्तनं त्वेतत् कुर्वति चिरजीविनः
॥ ३८ ॥ यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३९ ॥

नादि कर्म ध्यानं चानुतिष्ठति । एकवेदा ध्यानैकनिष्ठाः । अनृचः कृतकृत्याः विपर्यस्तो निदिध्यासोत्क ध्यानमविपर्यये इत्युक्तेर्ध्यानादपि विरक्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य बुद्धेर्विभ्रंशात् क्षयात्
॥ ३० ॥ ३१ ॥ यैर्व्याधिभिः कामैश्च ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तामसं तमोगुणप्रधानं कालं ॥ ३४ ॥ इतयोऽतिवृष्ट्यादयः ॥ ३५ ॥ व्यावर्तते नश्यति ॥ ३६ ॥ भावा धर्मज्ञानादयः प्रार्थनानि वि-
कुर्वते अन्यत्प्रार्थयतेऽन्यत् जायते पौष्टिकमपि कर्म विधिलोपान्नाशकं भवतीति भावः ॥ ३७ ॥ चिरजीविनो माहशा अपि युगानुवर्तिनः कालानुसारिणो भवन्ति ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु निष्प्र-
योजनेषु भावोऽभिनिवेशः ॥ ३९ ॥

स्वस्ति कल्याणं ॥ ४० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे ऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ पूर्वरूपमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गिरिश्च विंध्यगिरिरिव इवार्थे

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यतां ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्व-
णि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कदलीपण्डे हनुमद्भूमिसंवादे ऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥
पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृ-
त्वा प्लवंगमः ॥ तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलंघने ॥ २ ॥ भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ॥ देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः
॥ ३ ॥ सद्रूपं कदलीपण्डं छादयन्नमितद्युतिः ॥ गिरेश्चोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ समुल्लितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥
ताम्रिक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकुटिलाननः ॥ ५ ॥ दीर्घलांगूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कैरवन-
दनः ॥ ६ ॥ विसिप्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतं ॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्य-
मीलयत् ॥ आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानव ॥ वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि
स्थितं ॥ भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तदद्भुतं महारौद्रं विंध्यपर्वतसन्निभं ॥ दृष्ट्वा हनूमतो वषर्म
संभ्रांतः पवनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ कृतांजलिर्दीनात्मा हनूमंतमवस्थितं ॥ ११ ॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरी-
रस्यास्य ते विभो ॥ संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितं ॥ अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव
पर्वतं ॥ १३ ॥ विस्मयश्चैव मे वीरसुमहान्मनसोऽद्य वै ॥ यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४ ॥ त्वमेव शक्तस्तां लंकां सयो-
धां सहवाहनां ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमंजसा ॥ १५ ॥ न हि ते किंचिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ॥ तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः
सगणो युधि ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् प्लवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगंभीरया गिरा ॥ १७ ॥
हनूमानुवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८ ॥

चः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पर्याप्तः समर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥१२॥२०॥अरिष्टं निर्विघ्नं॥२१॥२२॥ पुरुषेण मर्त्येन॥२३॥२४॥गमयस्व बोधपूर्वकमनुतिष्ठ स्वार्थे णिच्चा॥२५॥२६॥दुर्जनवधोऽधर्मोऽपि धर्म एव परोपघातकं सत्यं धर्मोऽप्यधर्मएव॥२७॥ आ-
चारः शौचादिस्तेन धर्मः प्राप्यते ततो वेदाधिगमस्ततो यज्ञानुष्ठानं ततो देवताप्रसाद इत्यर्थः ॥ २८ ॥ वेदति यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ पणो भूतिस्तामर्ह-

मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककंटके ॥ कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितं ॥ १९ ॥ तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमं ॥ आनी-
ता स्वपुरं सीता कीर्तिश्चाख्यापिता नृपु ॥ २० ॥ तद्रच्छ विपुलप्रज्ञा भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१ ॥
एष पंथाः कुरुश्रेष्ठ सौगंधिकवनाय ते ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२ ॥ न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयं ॥ देवता-
नि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३ ॥ बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ देवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वति भारत ॥ २४ ॥ मा
तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ॥ स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च ॥ २५ ॥ न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ॥ ध
र्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६ ॥ अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ॥ स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यंत्यबुद्ध्यः ॥ २७ ॥
आचारसंभवो धर्मो धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८ ॥ वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्थिति देवताः ॥ बृहस्प-
त्युशनः प्रोक्तैर्यैर्धार्थिति मानवाः ॥ २९ ॥ पण्याकरवणिज्याभिः कृष्यागोजाविपोषणैः ॥ वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरैर्द्विजातिभिः ॥ ३० ॥ त्रयी
वार्ता दंडनीतिस्तिस्त्रो विद्या विजानतां ॥ ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३१ ॥ सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ॥
दंडनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२ ॥ वार्ताधर्मे ह्यवर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ सुप्रवृत्तौस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मं सूर्यति वै प्रजाः ॥ ३३ ॥
द्विजातीनामृतं धर्मो ह्येकश्चैकवर्णिकः ॥ यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४ ॥ याजनाध्यापनं विप्रे धर्मैश्चैव प्रतिग्रहः ॥ पा-
लनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणं ॥ ३५ ॥ शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ॥ ३६ ॥
क्षत्रधर्मोऽत्र कौतेय तव धर्मोऽत्र रक्षणं ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७ ॥

तीति पण्या सेवा । पणो वराट्माने स्यादित्युपक्रम्य व्यवहारे भूतौ धने इति मेदिनी वार्ता जीविकार्थो वृत्तिः ॥ ३० ॥ सा च क्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयीयाजनाध्यापनादिः वैश्यस्य वार्ताप-
ण्यादिः क्षत्रियस्य दंडादिः ॥ ३१ ॥ सा लोकयात्रा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऋतं सत्यमात्मज्ञानाख्यं एको वर्णः शुक्रः केवलसात्विकः धर्मो योगाख्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भैक्ष्येति गुरौ त्रिवर्णे वासितं
वासो येषां ते शूद्रा भैक्ष्यादिभिर्हीना भवन्ति ॥ ३६ ॥ क्षत्रधर्मोऽत्र प्रकरणे उच्यते स च तव धर्मोऽत्र लोके ॥ ३७ ॥

आस्थितोऽनुग्रहीतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्थानं सिद्धसंरक्षणं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ समासः सामादिपंचकै एकेन द्वित्रैर्वा कार्यसाधनं व्यासः सर्वस्तत्सिद्धिः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्निग्धैर्हितेषुभिः नीति

वृद्धैः संमंत्र्य सद्विश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ आस्थितः शास्ति दंडेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८ ॥ निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रव-
र्तते ॥ तदा भवंति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ॥ नित्यं चारिण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः
क्षयस्तथा ॥ ४० ॥ राज्ञामुपायश्चार्श्व बुद्धिमंत्रपराक्रमाः ॥ विग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्यसाधकं ॥ ४१ ॥ साम्रा दानेन भेदेन दंडेनोपेक्षणे
न च ॥ साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२ ॥ मंत्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ॥ सुमंत्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः सह मं-
त्रयेत् ॥ ४३ ॥ स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ॥ न मंत्रयीत गुह्याणि येषु चोन्मादलक्षणं ॥ ४४ ॥ मंत्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः
कर्माणि कारयेत् ॥ स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥ धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पंडितान् ॥ स्त्रीषु स्त्रीवाग्निषु
जीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६ ॥ स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ॥ बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूर्णां च बलाबलं ॥ ४७ ॥ बुद्ध्या
स्वप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहं ॥ निग्रहं चाप्यशिशेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८ ॥ निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ॥ तदा भवति
लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९ ॥ एष तेऽभिहितः पार्थ घोरौ धर्मौ दुरन्वयः ॥ तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५० ॥ त-
पोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यांति यथा दिवं ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मर्यातिं वैश्याश्च सद्गतिं ॥ ५१ ॥ क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥
सम्यक्प्रणीतदंडा हि कामद्वेषविवर्जिताः ॥ अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यांति सलोकतां ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि
तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां हनूमद्भीमसेनसंवादे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः संहृत्य
विपुलं तद्वपुः कामतः कृतं ॥ भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ॥ श्रमो नाशमुपा-
गच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणं ॥ २ ॥ बलं चातिबली मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् ॥ ततः पुनरर्थोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३ ॥

प्रजापारपत्यादेर्विन्यासाः स्थापनानि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्यः उत्क्रोचादिना लोभितेभ्यः ॥ ४७ ॥ बुद्ध्या जीवनाशया मतिपन्नेषु शरणागतेषु ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ घोरौ धर्मौ
राजधर्मः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथांतरे ॥ ४ ॥ इहस्थश्च कुरुश्रष्ठ न निवेद्योऽस्मि कर्हि-
 चित् ॥ धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ॥ ५ ॥ देशकाल इहायातुं देवगंधर्वयोषितां ॥ ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवं
 ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनंदनं ॥ सीतावक्त्रारविंदार्कं दशास्यध्वांतभास्करं ॥ ७ ॥ मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥
 तदस्मद्वर्शनं वीर कौतेयामोवमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ यदि तावन्मया क्षुद्रागत्वा वारणसाव्हयं ॥ ९ ॥ धा-
 तेराष्ट्रा निहंतव्या यावदेतत्करोम्यहं ॥ शिलया नगरं वाऽपि मर्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवांतिकं ॥ या-
 वेदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं प्र-
 हृष्टेनांतरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पांडवाः
 सर्वैः त्वया नाथेन वीर्यवन् ॥ तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत ॥ भ्रातृत्वासौहृदा-
 चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलां ॥ यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥ तदाऽहं बृंह
 यिष्यामि स्वरवेण खं तव ॥ विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ एवमाभा-
 ष्य हनुमांस्तदा पांडवनंदनं ॥ १८ ॥ मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवांतरधीयत ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तर्थियात्रा-
 पर्वणि लोमशतर्थियात्रायां गंधमा० हनूमद्भूमिसंवादे एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गते तस्मिन्
 हरिकरे भीमोऽपि बलिनो वरः ॥ तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्रंध्रमादनं ॥ १ ॥ अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ॥ माहात्म्यमनुभावं
 च स्मरन्दाशरथैर्ययौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ विलोकयामास तदा सौगंधिकवनेप्सया ॥ ३ ॥ फुल्लदुर्गमविचित्राणि
 सर्गांसि सरितस्तथा ॥ नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ ४ ॥ मत्तवारणयूथानि पंकल्लिन्नानि भारत ॥ वर्षतामिव मेवानां
 वृंदानि दृष्ट्वे तदा ॥ ५ ॥

॥ १०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः॥१५१॥ गते इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पतीर्थी शोभनानि उपतीर्थानि तीराणि यस्यां सा ॥ ३॥ ४ ॥ लघु आरोग्यकरं ॥ ५ ॥ जातरूपं स्वर्णं ॥ ६ ॥ हंसादिपोतैर्हसाद्युद्धतैर्वा ॥ ७ ॥ आक्रीडं क्रीडास्थानं ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ पांडव इति ॥ १ ॥ अनिलोढं वायुना आनीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ सायुधं बद्धनिस्त्रिशमशंकितमरिंदमं ॥ पुष्करेप्सुमुपायांतमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १३ ॥ अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ॥ यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्लुमिहार्हथ ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरं ॥ तेजोयुक्तमपृच्छंत कस्त्वमारुह्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ॥ यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प०तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौगंधिकाहरणे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ४४ ॥ भीम उवाच ॥ पांडवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनंतरः ॥ विजालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र पांचाली सौगंधिकमनुत्तमं ॥ अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्यांग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितं ॥ पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥ राक्षसा ऊचुः ॥ आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ॥ नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ॥ आमंत्र्य यक्षप्रवरं पिबंति रमयंति च ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव विहरंत्यत्र पांडव ॥ ५ ॥ अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरं ॥ विहर्तुमिच्छेद्विद्वृतः स विनश्येन्न संशयः ॥ ६ ॥ तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादृतः ॥ धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथं ॥ ७ ॥ आमंत्र्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्व च ॥ नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुं ॥ ८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहांतिके ॥ दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचंति राजान एष धर्मः सनातनः ॥ न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ १० ॥ इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ॥ नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ॥ एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान् भीमसेनो ह्यमर्षणः ॥ व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ॥ १३ ॥ ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ॥ मामैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समंततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान् भीमविक्रमः ॥ व्यगाहत महतिजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥ १५ ॥ गृह्णीत बध्नीत विकर्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनं ॥ क्रुद्धा ब्रुवंतोभिययुर्द्वतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १६ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विहन्य विनाश्य । वाल्यपीत्यनुनासिकालोपपक्षे इदं रूपं ॥ २० ॥ सहितमेकीभूयाप्यशक्रुन्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ विक्रम्य जित्वा च अभिभूय वशीकृत्यचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः स गुर्वी यमदंडकल्पां महागदां कांचनपट्टनद्धां ॥ प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठेति ॥ १७ ॥ ते तं तदा तोमरपट्टिशा-
द्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः ॥ जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समंतात्परिवब्रुग्नाः ॥ १८ ॥ वातेन कुंयां बलवान्सुजातः शूरस्तरस्वी
द्विषतां निहंता ॥ सत्ये च धर्मे च रतः स चैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १९ ॥ तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा विहन्य शस्त्राणि च शत्रु-
वाणां ॥ यथा प्रवीरान्विजवान् भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥ ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव ॥ अशक्रुन्तः स
हितं समंताद्भुतं प्रवीराः सहसा निहृताः ॥ २१ ॥ विदीर्यमाणास्तत एव हंतुमाकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ॥ कैलासशृंगाण्यभिदुहुवुस्ते भीमा
र्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स शक्रवद्दानवदैत्यसंवान् विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंवान् ॥ विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय
जग्राह ततोऽबुजानि ॥ २३ ॥ ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमंभो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ॥ उत्पाद्य जग्राह च सौऽबुजानि सौगंधिकान्युत्त-
मगंधवंति ॥ २४ ॥ ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ॥ भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये यथावदाचख्युरतीव भीताः ॥ २५ ॥
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ॥ गृह्णातु भीमो जलजानि कामात्कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततो-
ऽभ्यनुज्ञाप्य धनेश्वरं ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ॥ भीमं च तस्यां ददृशुर्नखिन्यां यथोपजोषं विहरंतमेकं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभार-
ते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापञ्चोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ १५४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तानि
महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ॥ बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ॥ प्रादुरासीत्स्वर-
स्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चील्का सनिर्घाता महाभया ॥ निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३ ॥ निर्वातश्चा-
भवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ॥ चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४ ॥ सल्लोहितादिशश्चासन् स्वरवाचो मृगद्विजाः ॥ तमोवृत-
भभूत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ कामात् कामाय स्वेष्टसिद्धयर्थं ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वभ्यग्रः सुतरामासन्नः पराक्रमः पराक्रमकालः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ उद्देशज्ञाः स्थलज्ञाः ॥ २१ ॥

अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ॥ तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ सज्जी-
भवत मद्रं वः पांडवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नौ नः पराक्रमः ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समंततः ॥ ८ ॥ अपश्य-
मानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिंदमः ॥ ९ ॥ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ कच्चित्क्व भीमः
पांचालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शनाः ॥ ११ ॥ दर्शयंतो
भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समंततः ॥ तं तथावादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ॥ प्रिया प्रियं चिकीर्षती महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥ द्रौपद्युवाच
यत्तत्सौगंधिकं राजन्नाहतं मातरिश्वना ॥ तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितं ॥ १३ ॥ अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्बहून्यपि ॥ तानि
सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४ ॥ स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पांडवः ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिती गतः ॥ १५ ॥
उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ गच्छाम सहितास्तूर्णे येन यातो वृकोदरः ॥ १६ ॥ बहंतु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ॥
त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां वटोत्कच ॥ १७ ॥ व्यक्तं दूरमिती भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ॥ चिरं च तस्य कालोयं स च वायुसमो जवे ॥ १८ ॥
तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लंघने ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकं ॥ १९ ॥ तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ॥ पुरा स नाप-
राध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनां ॥ २० ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिबप्रमुखास्तदा ॥ उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नालिन्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ आदाय पां-
डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२ ॥ ते सर्वे त्वरिता गत्वा दृष्टुः शुभकाननां ॥ पद्मसौगंधिकवतीं
नालिनीं सुमनोरमां ॥ २३ ॥ तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे मनस्विनं ॥ दृष्टुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४ ॥ भिन्नकायाक्षिबाहू-
रून् संचूर्णितशिशोधरान् ॥ तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितं ॥ २५ ॥ सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदं ॥ उद्यम्य च गदां दोभ्यां
नदीतीरेष्ववस्थितं ॥ २६ ॥ प्रजासंक्षेपसमये दंडहस्ताभिवांतकं ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २७ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौतयेय किमिदं कृतं ॥ साहसं बत भद्रं ते देवानामथ चाप्रियं ॥ २८ ॥ पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ अनु-
शिष्य तु कौतयेयं पद्मानि परिगृह्य च ॥ २९ ॥ तस्यामेव नलिन्यां तु विजन्तुरमरोपमाः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ॥ ३० ॥ प्रा-
दुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षणः ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशं ॥ ३१ ॥ नकुलं सहदेवं च तथान्यान् ब्राह्मणर्षभान् ॥ वि-
नयेन नताः सर्वे प्रणिपत्य च भारत ॥ ३२ ॥ सांत्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ ३३ ॥ ऊषु-
र्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः ॥ प्रतीक्षमाणा बभित्सुं गंधमादनसानुषु ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि
लोमशतीर्थयात्रायां सौगंधिकाहरणे पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो
युधिष्ठिरः ॥ कृष्णया सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १ ॥ दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ॥ मनसोह्लादनीयानि वना-
नि च पृथक्पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा
कर्मविचेष्टितं ॥ राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ॥ अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतं वं-
तो विशेषतः ॥ ५ ॥ अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरग्नैः सदा च वः ॥ यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु
च सरस्सु च ॥ उद्धौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७ ॥ इच्छा सरस्वती सिंधुर्यमुना नर्मदा तथा ॥ नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह
द्विजैः ॥ ८ ॥ गंगाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ॥ हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९ ॥ विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ॥
दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ॥ दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितं ॥ कथं भीम गमिष्यामो गतिरंतरधीयतां ॥ १२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवा-
चाशरीरिणी ॥ न शक्यो दुर्गमो गंतुमितो वैश्रवणाश्रमात् ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गतिरंतरधीयतां अंतर्गतिः कुबेरभवने प्रवेशः कथं भवेदित्यधीयतां विचार्यतां ॥ १२ ॥ इतो हेसर्वैश्रवणाश्रमात् प्रतिगच्छ परावर्तस्व ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ततस्तानिति ॥ १ ॥ २ ॥

अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतं ॥ नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिषिञ्चुतं ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौतिय सिद्धचारणसेवितं ॥ बहुपुष्प-
फलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५ ॥ अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्षिषेणाश्रमे वसेः ॥ ततो द्रक्ष्यसि कौतिय निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मि-
न्नंतरे वायुर्दिव्यगंधवहः शुचिः ॥ सुखप्रल्हादनः शीतः पुष्पवर्षं वर्षं च ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः ॥ ऋषी-
णां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ॥ न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमं ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ पां-
चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसंत सुखं तदा ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां पुनर्नाराय-
णाश्रमागमने षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ४४ ॥ समाप्तं चेदं तीर्थयात्रापर्वं ॥ अथ जटामुरवधपर्वं ॥ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पांडवान् ॥ पर्वतेद्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकांक्षया ॥ १ ॥ गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि
च ॥ रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ ब्राह्मणो मंत्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥
॥ ३ ॥ इति ब्रुवन्पांडवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अंतरं संपरिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्र-
ति ॥ दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटामुरः ॥ ५ ॥ पीषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पांडवनंदनः ॥ बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवान-
लं ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदम ॥ घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ लोमशप्रभृतीस्तास्तु महर्षींश्च समाहि-
तान् ॥ स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत्समास्थाय विकृत भैरवं महत् ॥ गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृ-
ह्य च ॥ ९ ॥ प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पांडवान् ॥ सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पांडवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौशिकं खड्गं मो-
क्षयित्वा ग्रहं रिपोः ॥ आक्रंदद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ११ ॥

जहार धर्मादीनां मनो तहतवान् उत्तमोऽस्मीति ब्रुवन् ॥ ३ ॥ कलापानि निषंगादीनि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कौशिकं कोशादागतं ग्रहं ग्रहणं ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ युष्माकं देवासुरादीनां ऋध्यति ऋच्छतीति पाठे वृद्धिं गच्छति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विवसाशान् तस्य आशो भोजनं

तमब्रवीद्धर्मराजो न्हियमाणो युधिष्ठिरः ॥ धर्मस्ते हीयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये क्वचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ॥ धर्मते
समवेक्षते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १३ ॥ धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमं ॥ एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋ-
षयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षस ॥ गंधर्वोर्गरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १५ ॥ तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ॥ मनुष्यानुपजीवं-
ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति ॥ इमं च लोकं शीचंतमनुशीचंति देवताः ॥ १७ ॥ पूज्यमा-
नाश्च वर्धते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखं ॥ न च राजा-
ऽवमंतव्यो रक्षसा जात्वनागसि ॥ १९ ॥ अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ विवसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ॥ २० ॥ गुरु-
श्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ॥ द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥ येषां चान्नानि भुंजीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥
स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्मान् जिहीर्षसि ॥ एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ॥
॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हश्च वृथाऽद्य न भविष्यसि ॥ अथ चेदृष्टबुद्धिस्त्वं सर्वधर्मैर्विवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ अथ
चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि ॥ २५ ॥ अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं ॥ एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीं ॥ २६ ॥
विषमेतत्समालोब्ध कुंभेन प्राशितं त्वया ॥ ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥ स तु आरागिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ अ-
थाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्रतिरस्य मया हृता ॥ नातिदूरे महाबाहूर्भविता पवनात्मजः ॥ २९ ॥ अ-
स्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते नभविष्यति राक्षसः ॥ सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसं ॥ ३० ॥ उवाच वचनं राजन्कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ राजन् किंनाम
सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकं ॥ ३१ ॥ यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रुं जयेत वा ॥ एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ॥ ३२ ॥ सूदये
म महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रमः ॥ ३३ ॥

येषां तान् ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रतिश्रयो गृहं ॥ २२ ॥ २३ ॥ नभविष्यसि मरिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सत्कृत्यं साधुकार्यं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

राक्षसे इति सूर्यास्तात्प्रागयं मरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तिष्ठस्व स्थिरो भव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चिह्नयतो चिह्नमाणान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ आस्था त्वन्मारणे आदरः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

जयंतो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हामि सद्गतिं ॥ राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ भो-
भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पांडवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाऽद्येह स्वप्स्यसि ॥ तदा ब्रुवति माद्रये भीमसेनो यदृच्छया
॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यद्रदाहस्तः सवज्र इव वासवः ॥ सोऽपश्यद्भातरो तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीं ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपंतं राक्षसं
तदा ॥ मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसं ॥ ३८ ॥ अमंतं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितं ॥ भ्रातृस्तान् दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ॥
॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पापः शस्त्रपरीक्षणे ॥ ४० ॥ आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि
न हतस्तदा ॥ ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियं ॥ ४१ ॥ प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणं ॥ अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्या-
मनागसं ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥ नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते
मतिरीदृशी ॥ दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४४ ॥ बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लंबितः ॥ मत्स्योऽभसीव स्यूतास्यः कथ-
मद्य भविष्यसि ॥ ४५ ॥ यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ॥ न तं गंताऽसि मार्गं बकहिडिंबयोः ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु भी-
मेन राक्षसः कालचोदितः ॥ भीत उत्सृज्य तान्सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४७ ॥ अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ॥ न मे मूढा
दिशः पाप त्वदर्थं मे विलंबितं ॥ ४८ ॥ श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ॥ तेषामद्य करिष्यामि तवासिणोदकक्रियां ॥ ४९ ॥ एव-
मुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ समयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालांतकोपमः ॥ ५० ॥ बाहुसंरंभमैवैक्षन्नभिदुद्राव राक्षसं ॥ राक्षसोऽपि
तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितं ॥ ५१ ॥ मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ अभिदुद्राव संरब्धो बलिर्वज्रधरं यथा ॥ ५२ ॥ वर्तमाने
तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ॥ माद्रीपुत्रावतिकृद्बाबुभावप्यभ्यधावतां ॥ ५३ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुंतीपुत्रो वृकोदरः ॥ शक्तोऽहं राक्षसस्ये-
ति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ५४ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ बडिशो मत्स्यवेधनं भविष्यसि जीविष्यसि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अस्त्रेण लोहितेन ॥ ४९ ॥ ५० ॥ बाहू संरभ्येते आस्फोड्येते यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा बा-
हुसंरंभं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ ६१ ॥ मुंजीकृताः रज्ज्वर्थं मुंजवज्जर्जरीकृताः ॥ ६२ ॥ महाभ्रैरिवित्यभूतोपमा ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ शिरोधरांग्रीवां ॥ ६७ ॥ अ-

आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ॥ इष्टेन च शपे राजन् सूदयिष्यामि राक्षसं ॥ ५५ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परं ॥ बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५६ ॥ तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भौमरक्षसोः ॥ अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ५७ ॥ आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ जीमूताविव गर्जतौ निनदंतौ महाबलौ ॥ ५८ ॥ बभंजतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिलानां वरौ ॥ अन्योन्येनाभिसंख्यौ परस्परवधैषिणौ ॥ ५९ ॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनं ॥ बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा ॥ ६० ॥ आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरं ॥ ताडयामासतुरुभौ विनदंतौ मुहुर्मुहुः ॥ ६१ ॥ तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ॥ मुंजीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ६२ ॥ ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ॥ महाभ्रैरिव शैलैर्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ६३ ॥ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परं ॥ वज्रैरिव महावैगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६४ ॥ अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ ॥ भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षते गजाविव ॥ ६५ ॥ मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६६ ॥ ततः संहृत्य मुष्टिं तु पंचशीर्षमिवोरंगं ॥ वेगेनाभ्यहनद्भ्रीमो राक्षसस्य शिरोधरां ॥ ६७ ॥ ततः श्रांतं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतं ॥ सुपरिश्रांतमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ॥ समुत्क्षिप्य बलाद्भ्रीमो विनिष्पिप्य महीतले ॥ ६९ ॥ तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पांडवः ॥ अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७० ॥ संदष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतं ॥ जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतं ॥ ७१ ॥ पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदं ॥ तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७२ ॥ इति श्रीम० आरण्य० जटासुरवधप० सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ अथ यक्षयुद्धपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमं ॥ अभ्येत्य राजा कौंतियो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १ ॥

भ्यवर्तताधिकोत्साहवानभूत् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अरत्निना तलप्रहारेणेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ निहते इति ॥ १ ॥

जयमर्जुनं ॥ २ ॥ कृतोद्देशः पंचमे वर्षे मयाऽवश्यमागेत्यमिति कृतसंकेतः ॥ ३ ॥ श्वेतं कैलासं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्रापि देशे अस्माभिरिति शेषः उद्देशः कृतः संधिरार्षः ॥ ८ ॥

स समानीय तान्सर्वान् भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ॥ द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयं ॥ २ ॥ समाश्वतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ॥ कृतोद्देशः सर्वाभ्यस्तुः पंचमीमभितः समां ॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरं ॥ पुष्पितैर्दुमषडैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ॥ ४ ॥ मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितं ॥ व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥ श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुहभिश्च निषेवितं ॥ फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥ प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ॥ महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितं ॥ ७ ॥ तत्रापि च कृतोद्देशः समागमादिदृक्षुभिः ॥ कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥ ८ ॥ पंच वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ अत्र गांडीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमं ॥ ९ ॥ देवल्लोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतं ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामंत्रयत पांडवः ॥ १० ॥ कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनां ॥ तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणां ॥ ११ ॥ ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदंत शिवेन कुशलेन च ॥ सुखोदकमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनां ॥ १३ ॥ प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते क्वचित् ॥ तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान् विचिंतयन् ॥ सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशं ॥ १६ ॥ अवेक्ष्यमाणः कैलासं मनांकं चैव पर्वतं ॥ गंधमादनपादांश्च श्वेतं चापि शिलोच्चयं ॥ १७ ॥ उपर्युपरिशैलस्य बद्धीश्च सरितः शिवाः ॥ पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ ददृशुः पांडवा राजन् गंधमादनमंतिकात् ॥ पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९ ॥ सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ॥ समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २० ॥ तमुपागम्य राजर्षि धर्मात्मानमरिंदमाः ॥ पांडवा वृषपर्वाणमवदंत गतक्लमाः ॥ २१ ॥ अभ्यनंदत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतं ॥ आमंत्र्यवृषपर्वाणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुखोदकं सुखोदयं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वेतं हिमाचलं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ उपन्यस्य निवेद्य ॥ २८ ॥ अनुसंसार्य अनुगम्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणि ॥ न्यासभूतान्यथाकालं बंधूनिव सुसत्कृतान् ॥ २४ ॥ पारिवर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मने ॥ ततस्ते
 यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः पांडवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ अतीतानागते विद्वान् कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तरां ॥ २७ ॥ तान्प्रस्थितानभ्यगच्छदृष्टपर्वा महीपतिः ॥ उप-
 न्यस्य महतेजा विप्रेभ्यः पांडवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसार्य कौतेयानाशीर्भिरभिनंद्य च ॥ वृषपर्वा निववृते पंथानमुपदिश्य च ॥ २९ ॥
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौतेयः सत्यविक्रमः ॥ पदातिश्रीद्विभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसंतः शैलसानुषु ॥ पर्वतं वि-
 विशुस्ते तं चतुर्थेऽहनि पांडवाः ॥ ३१ ॥ महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभं ॥ मणिकांचनरूपस्य शिलानां च समुच्चयान् ॥ ३२ ॥ ते
 समामाद्य पंथानं यथोक्तं वृषपर्वणा ॥ अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यंतो विविधान्नगान् ॥ ३३ ॥ उपर्युपरिशैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ॥ सुदुर्गमांस्ते
 सुबहून् सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥ धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ॥ अगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३५ ॥
 ते मृगद्विजसंगुष्टं नानाद्रुमलतायुतं ॥ शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमं ॥ ३६ ॥ पुण्यं पद्मसरोयुक्तं सपल्वलमहावनं ॥ उपतस्थुर्महा-
 भागा माल्यवंतं महागिरिं ॥ ३७ ॥ ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितं ॥ ददृशुर्दृष्टरोमाणः पर्वतं गंधमादनं ॥ ३८ ॥ विद्याधरानुचरितं
 किन्नरीभिस्तथैव च ॥ गजसंघसमावासं सिंहव्याग्रगणायुतं ॥ ३९ ॥ शरभोन्नादसंगुष्टं नानामृगनिषेवितं ॥ ते गंधमादनवनं तत्रंदनवनोपमं ॥
 ॥ ४० ॥ मुदिताः पांडुतनया मनोहृदयनंदनं ॥ विविशुः क्रमशो वीराः शरण्यं शुभकाननं ॥ ४१ ॥ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्म-
 भिः ॥ शृण्वंतः प्रीतिजननान् वल्गून्मदकलान् शुभान् ॥ ४२ ॥ श्रोत्ररम्यान्सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् ॥ सर्वतुफलभाराढयान् स-
 र्वतुकुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४३ ॥ पश्यंतः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ आम्रानाम्रातकान् भव्यान्नारिकेलान्सर्तिदुकान् ॥ ४४ ॥ मुंजा-
 तकांस्तथांजीरान् दाडिमान् बीजपूरकान् ॥ पनसौल्लुकुचान्मोचान् खर्जूरानम्लवेतसान् ॥ ४५ ॥ पारावतांस्तथा क्षौद्रात्रीपांश्चापि मनोरमा-
 न् ॥ बिल्वान् कपित्थान् जंबूश्च काशमरीर्बदरीस्तथा ॥ ४६ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ काश्यपी गंधारी ॥ ४६ ॥

क्षीरिका राजादना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तामरसानां रक्तोत्पलानां रस एव आसवो मद्यं तज्जेन मदेन अलसाः ॥ ५७ ॥ विरुता
 प्लक्षानुदुंबरवटानश्वत्थान्क्षीरिकास्तथा ॥ भल्लातकानामलकीर्हीतकविभीतिकान् ॥ ४७ ॥ इंगुदान् कर्मदांश्च तिंदुकांश्च महाबलान् ॥ ए-
 तानन्यांश्च विविधान् गंधमादनसानुषु ॥ ४८ ॥ फलैरमृतकल्पैस्तानांचितान्स्वादभिस्तरून् ॥ तथैव चंपकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥
 ॥ ४९ ॥ पुन्नागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ॥ पाटलान्कुटजान् रम्यान्मंदारैर्दीवरांस्तथा ॥ ५० ॥ पारिजातान्कोविदारान् देवदारुदु-
 मांस्तथा ॥ शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान् हिंगुकांस्तथा ॥ ५१ ॥ शालमलीः किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा ॥ चकोरैः शतप-
 त्रैश्च भृंगराजैस्तथा शुकैः ॥ ५२ ॥ कोकिलैः कलविकैश्च हारितैर्जीवजीवकैः ॥ प्रियकैश्चातैकैश्चैव तथाऽन्यैर्विविधैः स्वगैः ॥ ५३ ॥ श्रोत्रर-
 म्यं सुमधुरं कूजद्विश्वाप्यधिष्ठितान् ॥ सरांसि च मनोज्ञानि समंताजलचारिभिः ॥ ५४ ॥ कुमुदैः पुंडरीकैश्च तथा कोकनदीतपलैः ॥ कल्हा-
 रैः कमलैश्चैव आचितानि समंततः ॥ ५५ ॥ कादंबैश्चक्रवाकैश्च कुरैर्जलकुक्कुटैः ॥ कारंडवैः प्लवहसैर्वैकैर्मद्भुभिरेव च ॥ ५६ ॥ एतैश्चान्यैश्च
 कीर्णानि समंताजलचारिभिः ॥ हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७ ॥ पद्मोदरच्युतरजःकिंजल्कारुणंरजितैः ॥ मंजुस्वरैर्मधुकरैर्विहृता-
 न्कमलाकरान् ॥ ५८ ॥ अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गंधमादनसानुषु ॥ तथैव पद्मबंडैश्च मंडितांश्च समंततः ॥ ५९ ॥ शिखंडिनीभिः सहितान् ल-
 तामंडलकेषु च ॥ मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान् भृशं ॥ ६० ॥ कृत्वैव केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरं ॥ चित्रान् कलापान् विस्तीर्य सविलासा-
 न्मदालसान् ॥ ६१ ॥ मयूरान् ददृशुर्हृष्टानृत्यतो वनलालसान् ॥ कांश्चिप्रियाभिः सहितान् रममाणान्कलापिनः ॥ ६२ ॥ बल्लीलतासंकटे-
 षु कुटजेषु स्थितांस्तथा ॥ कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषूत्कटानिव ॥ ६३ ॥ कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ॥ विवरेषु तरूणां च रु-
 चिरान् ददृशुश्च ते ॥ ६४ ॥ सिंधुवारांस्तथोदारान्मन्मथस्येव तोमरान् ॥ सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६५ ॥ कर्णिकारान्विक-
 सितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् ॥ तथाऽपश्यन्कुरबकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६६ ॥ कामवश्यैत्सुक्यकरान् कामस्येव शरोत्करान् ॥ तथैव
 वनराजीनामुदारान् रचितानिव ॥ ६७ ॥

न्विशिष्टशब्दयुतान् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु बल्लीनां लताप्रतानानि तेः संकटेषु कुंजीकृतेषु ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सिंधुवारान् पद्मविशेषान् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 कामवश्यानां नराणामौत्सुक्यकरान् ॥ ६७ ॥

॥६८॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ स्फाटिकाभानि निर्मलानि सारसानामभिरुतं च येषु तानि सरांसीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ तथाऽनंगशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ॥ ६८ ॥ अपश्यन्भ्रमरावान् मंजरीभिर्विराजितान् ॥
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दीवाग्निसदृशैरपि ॥ ६९ ॥ लोहितैरंजनभिश्च वैदूर्यसदृशैरपि ॥ अतीव वृक्षा राजंते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ७० ॥ तथा शा-
लांस्तमालांश्च पाटलान्वकुलानपि ॥ माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ७१ ॥ विमलस्फाटिकाभानि पांडुरच्छदनैर्द्विजैः ॥ कलहंसेरु-
पेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ७२ ॥ सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यंतः शैलसानुषु ॥ पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७३ ॥ एवं
क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समंततः ॥ गंधवंयथ माल्यानि रसवंति फलानि च ॥ ७४ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ॥ वि-
विशुः पांडवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ७५ ॥ कमलोत्पलकह्लारपुंडरीकसुगंधिना ॥ सेव्यमाना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७६ ॥
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ॥ अहो श्रीमदिदं भीम गंधमादनकाननं ॥ ७७ ॥ वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा हुमाः ॥ ल-
ताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७८ ॥ भांयते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ॥ नात्र कंटकिनः केचिन्न च विद्यंत्यपुष्पिताः
॥ ७९ ॥ सिग्धपत्रफला वृक्षा गंधमादनसानुषु ॥ भ्रमरावमधुरा नलिनीः फुल्लपंकजाः ॥ ८० ॥ विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरे-
णुभिः ॥ पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीं ॥ ८१ ॥ स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापरां ॥ नानाकुसुमगंधाढ्यास्तस्येमाः का-
ननोत्तमे ॥ ८२ ॥ उपगीयमाना भ्रमरै रजंते वनराजयः ॥ पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समंततः ॥ ८३ ॥ अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः
स्म वृकोदर ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ॥ ८४ ॥ संश्लिष्टाः पार्थ शोभंते गंधमादनसानुषु ॥ शिखंडिनीभिश्चरतां स-
हितानां शिखंडिनां ॥ ८५ ॥ नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः ॥ ८६ ॥ पत्रिणः पुष्पिता-
नेतान्संपतंति महाहुमान् ॥ रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ॥ ८७ ॥ परस्परमुदीक्षंते बहवो जीवजीवकाः ॥ हरितारुणवर्णानां शा-
द्वलानां समीपतः ॥ ८८ ॥

नलिनीं सरसीं कमलोत्पलयोरवांतरजातिभेदः ॥ ८१ ॥ विग्रहवतीं शरीरवतीं तस्य शैलस्य ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

८९ ॥ भृंगराजादयः पक्षिविशेषाः चतुर्विंशतिपञ्चतुर्दंताः पद्माभाः श्वेताः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ यथोक्तं वृषपर्वणे निमित्तभूतेन उक्तं मयासुरेण तथाहि सभापर्वणि मयेन वृषपर्वकथा युधिष्ठिरं प्रति सभाकरणप्रसंगादुक्तेत्युक्तं । स पूर्वदेवचरितं तदा तत्र विशांपते ॥ कथयामास दैतेयः पांडुपुत्रेषु भारतेति समयः पूर्वदेवोसुरः वृषपर्वो ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८९ ॥ भृंगराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतन्निगः ॥ चतुर्विं-
षाणाः पद्माभाः कुंजराः सकरेणवः ॥ ९० ॥ एते वैदूर्यवर्णाभिं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृंगपरिच्युताः ॥ ९१ ॥ नाना-
प्रस्रवणभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ॥ भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रधनोपमाः ॥ ९२ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ क्वचिदंजन-
वर्णाभाः क्वचित्कांचनसन्निभाः ॥ ९३ ॥ धातवो हरितालस्य क्वचिद्विगुलकस्य च ॥ मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ॥ ९४ ॥ शश-
लोहितवर्णाभाः क्वचिद्रैरिकधातवः ॥ सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ॥ ९५ ॥ एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ गंधर्वाः सह
कांताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणे ॥ ९६ ॥ दृश्यन्ते शैलशृंगेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ गीतानां समतालानां तथा साम्नां च निःस्वनः ॥ ९७ ॥ श्रूयते
बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ महागंगामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभां ॥ ९८ ॥ कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेवितां ॥ धातुभिश्च सरिद्धिश्च कि-
न्नैर्मृगपक्षिभिः ॥ ९९ ॥ गंधर्वप्सरोगेभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समंततः ॥ १०० ॥ उपेतं पश्य कौंतेय
शैलराजमरिंदम ॥ वैशंपायन उवाच ॥ १०१ ॥ नाटप्यन्पर्वतद्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ उ-
पेतमथ माल्यैश्च फलवाद्भिश्च पादपैः ॥ २ ॥ आर्ष्टिषेणस्य राजर्षिराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ततस्ते तिग्मतपसं कृशं धमनिसंततं ॥ पारगं सर्वधर्मा-
णामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि गंधमादनप्रवेशे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८
॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषं ॥ अभ्यवाद्यत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १ ॥ ततः कृष्णा च भी-
मश्च यमौ च सुतपस्विनौ ॥ शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतिस्थिरे ॥ २ ॥ तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पांडवानां पुरोहितः ॥ यथान्यायमुपाक्रां-
तस्तमृषिं संशितव्रतं ॥ ३ ॥ अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ॥ पांडोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ॥ इत्यार ० नै ० भा ० अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ युधिष्ठिर इति नाम कीर्तयन् युधिष्ठिरोऽहं त्वाम-
भिवादये इति वदन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मुनिःआर्ष्टिषेणः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ वृत्तिर्यथायोग्यमाज्ञापालनश्राद्धकरणादिरूपा ॥ ६ ॥ वैद्याः विद्यया विदिताः ॥ ७ ॥ सुष्ठु कृतमस्य तमुपकारिणं दुष्कृतमपकारिणं हातुं त्यक्तुं न विकल्प्यसे ज्ञातास्मीति न श्लाघ

कुरुणामृषभं पार्थ पूजयित्वा महातपाः ॥ सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयं ॥ ५ ॥ नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ॥ मातापित्रो-
श्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६ ॥ कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ॥ कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥ सुकृतं
प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतं ॥ यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकल्प्यसे ॥ ८ ॥ यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दति साधवः ॥ वनेष्व-
पि वसन्कच्चिद्धर्मेमेवानुवर्तसे ॥ ९ ॥ कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ॥ दानधर्मतपःशौचैराजर्जवेन तितिक्षया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं
वृत्तं कच्चित् पार्थानुवर्तसे ॥ कच्चिद्राजर्षियात्नेन पथागच्छसि पाण्डव ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे न सरि वा पुनः ॥ पितरः पितृलोकस्थाः
शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ॥ किंचास्यसुकृते स्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं ॥ १३ ॥ पिता माता
तथैवाग्निगुरुत्मा च पंचमः ॥ यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवान्नार्य माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्च-
यं ॥ यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥ आर्ष्टिषेण उवाच ॥ अब्भक्षा वायुभक्षाश्च लुक्माना विहायसा ॥ जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः
पर्वसंधिषु ॥ १६ ॥ कामिनः सह कांताभिः परस्परमनुव्रताः ॥ दृश्यन्ते शैलशृंगस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि व-
सानाः कौशिकानि च ॥ दृश्यन्ते बहवः पार्थ गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८ ॥ विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ॥ महोरगगणाश्चैव सुपर्णा-
श्चोरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलश्च श्रूयते पर्वसंधिषु ॥ भेरीपणवशंखानां मृदंगानां च निःस्वनः ॥ २० ॥ इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोत-
व्यं भरतर्षभाः ॥ न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गंतुं भरतसत्तमाः ॥ विहारो ह्यत्र देवानाममानुष-
गतिस्तु सा ॥ २२ ॥ ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ॥ द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रम्य शिखरं कैला-
सस्य युधिष्ठिर ॥ गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमितः परं ॥ अयःशूलादिभिर्घ्नति राक्ष-
साः शत्रुसूदन ॥ २५ ॥

से ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यथ वत् माह यथा मामाह ॥ १५ ॥ पर्वसंधिषु प्रतिपत्पंचदश्यांतराले ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यानं मार्ग ॥ २५

॥ २६ ॥ २७ ॥ उद्यानं क्रीडावनयुतं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥

अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ॥ इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्थं समासीनमधिपं यक्षरक्षां ॥ प्रेक्षते सर्व-
भूतानि भानुमंतमिवोदितं ॥ २७ ॥ देवदानवासिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ॥ गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८ ॥ उपासीनस्य ध-
नदं तुंबुरोः पर्वसंधिषु ॥ गतिसामस्वनस्तात श्रूयते गंधमादने ॥ २९ ॥ एतेदेवविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ॥ प्रेक्षते सर्वभूतानि बहुशः प-
र्वसंधिषु ॥ ३० ॥ भुंजाना मुनिभोज्यानि रसवंति फलानि च ॥ वसध्वं पांडवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात षपलैर्भाव्यमिहप्रा-
प्तैः कथंचन ॥ उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ॥ ततः शस्त्रजितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आर-
ण्यके पर्वणि यक्षयुद्धप० आर्षिषेणयुधिष्ठिरसंवादे ऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ आर्षिषे-
णाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ॥ पांडोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥ कियंतं कालमवसन्पर्वते गंधमादने ॥ किं च
चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनां ॥ वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३ ॥ वि-
स्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमं ॥ यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन् हेमवते गिरौ ॥ ४ ॥ न खलवासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ कञ्चित्स-
मागमस्तेषामासीद्वैश्रवणस्य च ॥ ५ ॥ तत्र ह्यायाति धनद आर्षिषेणो यथाऽब्रवीत् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ न हि
मे शृण्वतस्तस्मिन् तेषां विचेष्टितं ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ॥ शासनं सततं चक्रुस्तथैव भ-
रतर्षभाः ॥ ७ ॥ भुंजाना मुनिभोज्यानि रसवंति फलानि च ॥ शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ८ ॥ मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधू-
नि विविधानि च ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र पांडवा भरतर्षभाः ॥ ९ ॥ तथा निवसतां तेषां पंचमं वर्षमभ्यगात् ॥ शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि वि-
विधान्युत ॥ १० ॥ कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ॥ राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ ११ ॥ आर्षिषेणाश्रमे तेषां वसतां
वै महात्मनां ॥ अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महद्भुतं ॥ १२ ॥ तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पांडवैः ॥ प्रीतिमंतो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १३ ॥

आर्षिषेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आजग्मुः पांडवान्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ॥ ते तैः सह कथां चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः ॥ १४ ॥ ततः कतिपयाहस्य महान्हदनिवासिनं ॥ ऋ-
द्विमंतं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत् ॥ १५ ॥ प्राकंपत महाशैलः प्रामृद्यंत महाहुमाः ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पांडवाश्च तदद्भुतं ॥ १६ ॥ ततः
शैलोत्तमस्याग्रात्पांडवान्प्रति मारुतः ॥ अवहत्सर्वमाल्यानि गंधवंति शुभानि च ॥ १७ ॥ तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पांडवाः ॥ द-
दृशुः पंचवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १८ ॥ भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रीत् ॥ विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजं ॥ १९ ॥
सुपर्णानिलवेगेन श्वसेनेन महाबलात् ॥ पंचवर्णानि पात्यंते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ २० ॥ प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ खांडवे सत्य-
संधेन भ्रात्रा तव महात्मना ॥ २१ ॥ गंधर्वोर्गरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गांडिवं ॥ २२ ॥ तवापि सु-
महत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ॥ अविषह्यमनाधृष्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २३ ॥ त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ॥ हित्वा शैलं प्रपद्यंतां भी-
मसेन दिशो दश ॥ २४ ॥ ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमालयधरं शिवं ॥ व्यपेतभयसंमोहाः पश्यंतु सुहृदस्तव ॥ २५ ॥ एवं प्राणिहितं भीम चिरात्प्र-
भृति मे मनः ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलपालिता ॥ २६ ॥ ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ॥ नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव स-
द्रवः ॥ २७ ॥ सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ॥ मनस्वी बलवान् दृप्तो मानी शूरश्च पांडवः ॥ २८ ॥ लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्र-
मः ॥ सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कंधः शालपोत इवोद्गतः ॥ २९ ॥ महात्मा चारुसर्वांगः कंबुग्रीवो महाभुजः ॥ रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥
॥ ३० ॥ स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ॥ व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ ३१ ॥ तं मृगेद्रामिवायांतं प्रभिन्नमिव वारणं ॥ ददृशुः स-
र्वभूतानि बाणकार्मुकधारिणं ॥ ३२ ॥ द्रौपद्या बर्धयन्हर्षं गदामादाय पांडवः ॥ व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाश्रितः ॥ ३३ ॥ न ग्लानिर्न च का-
तर्ष्य न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३४ ॥ तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनं ॥ बहुतालोच्छ्रयं शृंगमारुरोह म-
हाबलः ॥ ३५ ॥ सकिन्नरमहानागमुनिगंधर्वराक्षसान् ॥ हर्षयन्पर्वतस्याग्रमारुह्य स महाबलः ॥ ३६ ॥

ग्लानिः श्रमः कातर्यं भयं वैक्लव्यमनुत्साहः मत्सरः परोत्कर्षोसहिष्णुत्वं ॥ ३४ ॥ एकायनं वामदक्षिणसंचारगून्यं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ परिक्षिप्तं परित आवृतं ॥ ३८ ॥ चयाद्दालकशोभिना चयः प्राकारस्य मूलबंधः अद्दालक उपरिगृहं । चयः समूहे प्राकारमूलबंधे समाहिते इति मेदिनी तोरणं बहिर्द्वारं निर्व्यूहः ना-

ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ कांचनैः स्पाटिकैश्चैव वेशमभिः समलंकृतं ॥ ३७ ॥ प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समंततः ॥ सर्वरत्नयुति-
मता सर्वोद्यानवता तथा ॥ ३८ ॥ शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाद्दालकशोभिना ॥ द्दारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ॥ ३९ ॥ विलासिनाभि-
र्यर्थं नृत्यंतीभिः समंततः ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतं ॥ ४० ॥ धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ॥ पश्यमानः स खेदेन
द्रविणाधिपतेः पुरं ॥ ४१ ॥ मोदयन्सर्वभूतानि गंधमादनसंभवः ॥ सर्वगंधवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ४२ ॥ चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्र-
मंजरिधारिणः ॥ अचिंत्या विविधास्तत्र हुमाः परमशोभिनाः ॥ ४३ ॥ रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमालयविभूषितं ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं दृष्टो भ-
रतर्षभः ॥ ४४ ॥ गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिवाचलः ॥ ४५ ॥ ततः शंखमुपाध्मासोद्वि-
षतां लोमहर्षणं ॥ ज्याघोषतलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४६ ॥ ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुदुवुः ॥ यक्षराक्षसगंधर्वाः पांडवस्य
समीपतः ॥ ४७ ॥ गदापरिवर्तिनिस्त्रिशूलशक्तिपरश्वचाः ॥ प्रगृहीता व्यरोचंत यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४८ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भा-
रत ॥ तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ॥ ४९ ॥ भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैरैस्ततः ॥ अंतरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जतां ॥ ५० ॥
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ सा लोहितमहावृष्टिर्भ्यवर्षन्महाबलं ॥ ५१ ॥ गदापरिवर्पाणीनां रक्षसां कायसंभवा ॥ काये-
भ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समंततः ॥ ५२ ॥ भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसां ॥ विनिकृत्तानि दृश्यंते शरीराणि शिरांसि च ॥ ५३ ॥
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पांडवं प्रियदर्शनं ॥ दृष्टुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ५४ ॥ स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिवातिभिः ॥ सर्वाना-
छृन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ५५ ॥ अभितर्जयमानाश्च रुवंतश्च महारवान् ॥ न मोहं भीमसेनस्य दृष्टुः सर्वराक्षसाः ॥ ५६ ॥ यथा वि-
कृतसर्वांगा भीमसेनभयादिताः ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५७ ॥

गदंताख्यं शुहान्निर्गतं दारु । निर्व्यूहो नागदंते स्यादिति विश्वः ॥ ३९ ॥ वक्रभावेन वक्रेण बाहुना उपलक्षितः एतेऽस्मान्न प्रत्युद्गच्छंतीति वा वक्रबुद्ध्या खेदेन तद्दर्शनात्स्वसंपत्स्म-
रणं तेन द्रविणाधिपतेः धनाधिपतेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दृष्टो दृष्टो ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अदर्शयदधीकारं स्वाम्यं प्राग्दर्शितवान् यः स मणिमानिति यत्तदोरध्याहारेण योज्यं ॥ ६० ॥ संख्ये संग्रामो ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ प्रत्यहन्यंत प्रतिहताः वेगिता वेगवंतो

उत्सृज्यते ते गदाशूलानसिंशक्तिपरश्वयान् ॥ दक्षिणां दिशमाजगमुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५८ ॥ तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ॥
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५९ ॥ अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ॥ स तान् दृष्ट्वा परावृत्तान् स्मयमान् इवाब्र-
वीत् ॥ ६० ॥ एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ॥ प्राप्य वैश्रवणावामं किं वक्ष्यथ धनेश्वरं ॥ ६१ ॥ एवमाभाष्य तान्सर्वानभ्यवर्तत
राक्षसः ॥ शक्तिशूलगदापाणिर्भ्यधावत्स पांडवं ॥ ६२ ॥ तमापतंतं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणं ॥ वत्सदंतैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समादृत
॥ ६३ ॥ मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदां ॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ६४ ॥ विद्युद्गुपां महाघोरामाकाशे महतीं गदां
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ६५ ॥ प्रत्यहन्यंत ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ॥ न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ६६ ॥
गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ॥ व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६७ ॥ ततः शक्तिं महावीरां रुक्मदंडामयस्मर्यीं ॥ त-
स्मिन्नेवांतरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६८ ॥ सा भुजं भीमनिर्हृदा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणं ॥ साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥
॥ ६९ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ॥ गदां जग्राह कौतेयः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ७० ॥ रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयव-
र्धिनीं ॥ प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदां ॥ ७१ ॥ तरसा चाभिदुद्राव मणिमंतं महाबलं ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि
॥ ७२ ॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ भंक्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ॥ ७३ ॥ अभिदुद्राव तं हंतुं गरुत्मानिव पन्नगं ॥
सोऽतरिक्षमवलुत्य विधूय सहसा गदां ॥ ७४ ॥ प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणसूर्यानि ॥ सेंद्राशनिरिवेंद्रेण विसृष्टा वातरहसा ॥ ७५ ॥ हत्वा रक्षः
क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितं ॥ ७६ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनैव गवां पातिं ॥ तं प्रेक्ष्य निह-
तंभूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ भीममार्तिस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि म-
णिमद्वधे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७६० ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ऽपि गदावेगस्य गदायां वेगोऽत्यभ्यासो यस्य तस्य ॥ ६६ ॥ स भीमः व्यंसयामास व्यर्थोचकार ॥ ६७ ॥ अयस्मर्यी छांदसं भत्वं अयोमयीं ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ शैक्यां शीकयति शत्रुपराम-
वतीति शैक्या । शीकयतेऽहलोर्ण्यदिति ण्यत् ततः स्वार्थिकोऽण् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ संप्रधार्य रक्षार्थं समर्प्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुनेरिव वनवासिनस्ते त्वैतन्न सदृशं नीचितं यत् मृषा निर्निमित्तं वधो रक्षसां हिंसा ॥ १० ॥ १ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा बहुविधः शब्देर्नाद्यमानां गिरिगुहां ॥ अजातशत्रुः कौतेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १ ॥ धौम्यः कृष्णा च वि-
 प्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ॥ भीमसेनमपश्यंतः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ द्रौपदीमाष्टिषेणाय संप्रधार्य महारथाः ॥ सहिताः सायुधाः शूराः
 शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३ ॥ ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकाया-
 न् गतसत्वांश्च राक्षसान् ॥ महाबलान्महासत्वान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥ शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ॥ निहत्य समरे सर्वान्दान-
 वान्मववानिव ॥ ६ ॥ ततस्ते आतरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महारथाः ॥ तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमां ॥ ७ ॥ तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरि-
 शृंगमशोभत ॥ लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ॥ आता आतरमासीनमब्रवीत्पृथिवीपतिः
 ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ साहसाद्यादि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतं ॥ नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावधः ॥ १० ॥ राजद्विष्टं न कर्त-
 व्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतं ॥ ११ ॥ अर्थधर्मविनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ॥ कर्मणां पार्थ पापानां
 स फलं विंदते ध्रुवं ॥ पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा आता आतरमच्युतं ॥
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिंतयन् ॥ ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ॥ १४ ॥
 सहिताः प्रत्यपद्यंत कुबेरसदनं प्रति ॥ ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयं ॥ १५ ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयादिताः ॥ न्यस्तशस्त्रा-
 युधाः क्ळांताः शोणिताक्तनुच्छदाः ॥ १६ ॥ प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ गदापरिवनिस्त्रिशतोमरप्रासयोधिनः ॥ १७ ॥ राक्षसा
 निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ॥ १८ ॥ एकेन सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः ॥ प्रवरा राक्षसैर्द्राणां य-
 क्षाणां च नराधिप ॥ १९ ॥ शेरते निहता देव गतसत्वाः परासवः ॥ लब्धशेषा वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ॥ २० ॥ मानुषेण कृतं कर्म विध-
 तस्व यदनंतरं ॥ स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ॥ २१ ॥ कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ द्वितीयमपराध्यंतं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ॥ २२ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सहिता मिलिताः ॥ १५ ॥ तनुच्छदः कवचादिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ लब्धशेषा लब्धप्रसादाः ॥ शेषः संकर्षणे वधे ॥ अनंते ना प्रसादे चेति मेदिनी ।
 लब्धः शैल इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जितः शैलः शैलस्थराक्षसगणः ॥ २० ॥ २१ ॥ द्वितीयमिव द्वितीयं भयहेतुं । द्वितीयाद्वे भयं भवतीति श्रुतेः ॥ २२ ॥

युज्यतां रथ इति शेषः अभ्रघनः सजलमेघः । अत्रं मेघे च गगने धातुभेदे च कांचने इति मेदिनीकोशात् कांचनमेघसंकाशमिति वा ॥ २३ ॥ गंधर्वैर्यैर्योजयामासुः यक्षा इति शेषः विम-

चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ अथाभ्रघनसंकाशं गिरिशृंगमिवोच्छ्रितं ॥ २३ ॥ रथं संयोजयामासुर्गंधर्वैर्मममालिभिः ॥ तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ॥ २४ ॥ तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यंत इवाशुगाः ॥ २५ ॥ ह्येषयामासुरन्योन्यं ह्येषितैर्विजयावहैः ॥ स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथं ॥ २६ ॥ प्रययौ देवगंधर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ तं प्रयातं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपं ॥ २७ ॥ रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतावराः ॥ २८ ॥ ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा ॥ गंधमादनमाजग्मुः प्रकर्षत इवांबरं ॥ २९ ॥ तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितं ॥ कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं ॥ ३० ॥ ददृशुर्दृष्टरोमाणः पांडवाः प्रियदर्शनं ॥ कुबेरस्तु महासत्त्वान्पांडोः पुत्रान्महारथान् ॥ ३१ ॥ आत्तकामुर्कनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ॥ ३२ ॥ ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृंगं महाजवाः ॥ तस्थुस्तेषां समभ्याशौ धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३३ ॥ ततस्तं हृष्टमनसं पांडवान्प्रति भारत ॥ समीक्ष्य यक्षगंधर्वा निर्विकारमवस्थिताः ॥ ३४ ॥ पांडवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुं ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३५ ॥ अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरं ॥ ३६ ॥ स ह्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ॥ विहितं चित्रपर्यंतमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३७ ॥ तमासीनं महाकायाः शंकुकर्णा महाजवाः ॥ उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३८ ॥ शतशश्चापि गंधर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ परिवार्योपतिष्ठंत यथा देवाः शतक्रतुं ॥ ३९ ॥ कांचनीं शिरसा विभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभां ॥ पाशखड्गधनुष्पाणिर्दक्षत धनाधिपं ॥ ४० ॥ भीमसेनस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ॥ आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४१ ॥ आददानं शितान्बाणान्योत्थुकाममवस्थितं ॥ दृष्ट्वा भीमं धर्मस्तु तमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४२ ॥ विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ॥ निर्भयश्चापि शैलान्नि वस त्वं भ्रातृभिः सह ॥ ४३ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पांडव ॥ कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४४ ॥

लाक्षाः दशावर्तशुद्धाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

दृष्टो ज्ञातः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मम मया संक्लेशो भाविदुःखं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कुशवत्यां कुशस्थलीसंज्ञे देशविशेषे ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ एधितंसमिद्धं ॥ ५७ ॥
मौख्यात् विचाराक्षमत्वात् अत एव अगस्त्योऽयमित्यज्ञानभावात् । मौख्यमपि दर्पात्संपत्तिर्गोतः । सोऽपि मोहात् संपत्तेर्नश्वरत्वाज्ञानात् ॥ ५८ ॥ न्यष्टीवत्युत्कृतवान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ब्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतं ॥ दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसां ॥ ४५ ॥ न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ॥ क-
र्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ॥ नैतन्मनसि मे तात व-
र्तते कुक्षसत्तम ॥ ४७ ॥ यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसां ॥ ४८ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य ते-
नाहं प्रीतिमांस्त्वयि ॥ शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४९ ॥ अहं पूर्वमगस्त्येन कुत्वेन परमर्षिणा ॥ शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यै-
षा निष्कृतिः कृता ॥ ५० ॥ दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पांडवनंदन ॥ न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि पांडव ॥ ५१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवा-
च ॥ ॥ कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्ये न महात्मना ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणं ॥ ५२ ॥ इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीम-
तः ॥ तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५३ ॥ ॥ धनेश्वर उवाच ॥ ॥ देवतानामभून्मंत्रः कुशवत्यां नरेश्वर ॥ वृतस्तत्राहमगमं म-
हापद्मशतैस्त्रिभिः ॥ ५४ ॥ यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणां ॥ अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमं ॥ ५५ ॥ उग्रं तपस्तप्यमानं
यमुनातीरमाश्रितं ॥ नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितं ॥ ५६ ॥ तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्यस्याभिमुखे स्थितं ॥ तेजोराशिं दीप्यमानं हुता-
शनमिधैयितं ॥ ५७ ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ॥ मौख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव ॥ ५८ ॥ न्यष्टीवदाकाशग-
तो महर्षस्तस्य मूर्धनि ॥ स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ॥ ५९ ॥ मामवज्ञाय दुष्टात्मा यरमादेष सखा तव ॥ धर्षणां कृतवानेतां
पश्यतस्ते धनेश्वर ॥ ६० ॥ तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्येह दुर्मतिः ॥ तमेव मानुषं दृष्ट्वा कि-
ल्विषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ६१ ॥ सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितं ॥ न शापं प्राप्यते घोरं यत्तवाज्ञां करिष्यति ॥ ६२ ॥ एष शापो मया प्राप्तः प्राक्त-
स्मादपिसत्तमात् ॥ स भीमेन महाराज आत्रा तव विमोक्षितः ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्री० आर० यक्षयुद्धप० कुबेरदर्शने एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

सैन्यानामिति तव सैन्यानां मध्ये यत्तव आज्ञां करिष्यति तत् घोरं शापं मानुषात् मरणरूपं न प्राप्स्यते घोरत्वे हेतुः पुत्रेति पुत्रपौत्राः बलानि सैन्यानि च तेज्वन्वितं राक्षसाः सर्वे पुत्रादियु-
क्तामानुषवध्या भवंत्वित्येकस्यापराधे बहूनां दंडरूप इति घोरत्वं शापस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० नैलंकठीये भा० ॥ एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

एवं शापकीर्तनव्याजेन महतामवज्ञा न कर्तव्येति सूचितमर्थं कंठतोऽपि वक्तुं ग्राह युधिष्ठिरैत्यादिना धृतिः संकटेष्वविक्रवता दाक्ष्यं यत्नशीलता पराक्रमः शत्रूणामभिभवनहेतुः क्रिया देशका ल्योरानुकूल्यं चेति विधानानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः। अदेशे अकाले च कृतं धृत्यादिकमभिभवहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥ धृतिमंत इति कृतयुगे हि ज्ञानप्राधान्यात् ज्ञानस्य च सर्वस्मिन्दे शे काले चाभ्युदयहेतुत्वान्न तत्र देशकालप्रतीक्षाऽऽसीदित्यर्थः ॥ २ ॥ क्षत्रियाणां तु सर्वदैवततत्पंचकमावश्यकमित्याह धृतिमानिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ वृत्रहेति पराक्रमं निर्दिशति ॥ ५ ॥ संरंभा त् कोपात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ निकृतीनां वंचनापराणां ॥ ८ ॥ इममुपदेशं प्रकृते योजयति अधर्मज्ञ इति अवलिप्तो गर्वितः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रथमं प्रथमोत्पन्नानि रक्षांसि तत्संबन्धित्वात्पक्षोऽपि प्र

॥ धनद उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिर धृतिदीक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ॥ लोकतंत्रविधानानामेष पंचविधो विधिः ॥ १ ॥ धृतिमंतश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्म-
णि भारत ॥ पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २ ॥ धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ॥ क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीं
चिरं ॥ ३ ॥ य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ॥ स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिं ॥ ४ ॥ देशकालांतरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्र-
मं ॥ संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५ ॥ यस्तु केवलसंरंभात्प्रपातं न निरीक्षते ॥ पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ॥ ६ ॥
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ अकालज्ञः सुदुर्मधाः कार्याणामविशेषवित् ॥ ७ ॥ वृथाचारसमारंभः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ साह-
से वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनां ॥ ८ ॥ सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ॥ ९ ॥ निर्भ-
यो भीमसेनोऽयं तं शावि पुरुषर्षभ ॥ आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमं ॥ १० ॥ तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ अल-
काः सह गंधर्वैर्यक्षाश्च सहकिन्नरैः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ॥ रक्षिष्यंति महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ १२ ॥ सा-
हसादनुसंप्राप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः ॥ वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १३ ॥ अतः परं च वो राजन्द्रक्ष्यंति वनगोचराः ॥ उप-
स्थास्यंति वो राजन् रक्षिष्यंते च वः सदा ॥ १४ ॥

थमः। रक्षोभयहेतावपि तामिस्रपक्षे त्वं तत्र निर्भयो वसेत्यर्थः। केचित्तु इत एव प्रथमशब्दान्मासारंभे कृष्णपक्षस्य प्राथम्यमिच्छंति तदसत् पूर्वपक्षापरपक्षशब्दयोः क्रमेण शुक्लकृष्णयोरैव ह
दत्वात् श्रौतेऽपि पौर्णमासत एवेष्ट्यारंभात्। न च पूर्णो मासोऽस्यामिति योगात् पौर्णमास्यंतो मास इति वाच्यं तत्र मासशब्दस्य चंद्रवाचित्वात्। सूर्यो मासा विचरंता दिवीति मंत्रव-
र्णत्। सूर्योमासासूर्यांचंद्रमसावित्यर्थः निपुणतरमुपपादितभेतदस्माभिः काण्वशतपथभाष्ये एकपादीकांडे अलका अलकावासिनः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ता रक्षिष्यंति सहितं त्वामिति शेषः ॥ १२ ॥
साहसादनुसंप्राप्त इति प्रतिबुध्य वार्यतां ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ यथेति इंद्रादीनामौरसपुत्रत्वाद्यथा यूयं रक्ष्यास्तथा ममापीति श्लोकद्वयार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थेति तत्त्वं यायात्स्यं विधानं प्राप्त्युपायं ॥ १८ ॥ स्वर्ग्याः स्वर्गाय हिताः संपदः ॥ १९ ॥ ता एवाह दम इति तेजः शौर्यं पराभिभवसामर्थ्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ कुरुते अभ्यस्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ महामेधानश्वमेधान् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्राध्वं कृत्वा बद्ध्वा उपसंहृत्येत्यर्थः ।

तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ॥ आहरिष्यति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥ यथा जिष्णुर्महेंद्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ॥ धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ यथाऽश्विनोः ॥ रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७ ॥ अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानविद् ॥ भीमसेनादवरजः फाल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८ ॥ याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसंपदः ॥ जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १९ ॥ दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्धुतिस्तेज उत्तमं ॥ एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमितेतेजसि ॥ २० ॥ न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पांडव गर्हितं ॥ न पार्थस्य मृषोक्तानिकथयंति नरा नृषु ॥ २१ ॥ स देवपितृगंधर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ मानितः कुरुते ऽस्त्राणि शक्रसद्वानि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ॥ स शांतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गांडीवधन्वना ॥ सम्यक्क्रासौ महावीर्यः कुलधुर्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितृन्देवानृषीन् विप्रान्पूजयित्वा महातपाः ॥ सप्तमुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शांतनुः प्रपितामहः ॥ स्वर्गजिच्छुक्ललोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितं ॥ पांडवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ॥ प्राध्वं कृत्वा नर्मश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवद्विनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतं ॥ मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नंदिवर्धनः ॥ २९ ॥ स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वमताभिन्नतापनाः ॥ कामान्न परिहास्यंति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ॥ साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ ३१ ॥ एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरं ॥ अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ३२ ॥ तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ॥ यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३३ ॥

प्राध्वं बंधने इति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति प्राप्तोऽपि समासो महाविभाषया नाहतः नमश्चक्रे स्वदोषानर्जुनगुणांश्च श्रुत्वा लज्जितः स्वापराधं क्षमापयितुमित्यर्थः । प्राज्यं कृत्वेत्यपि पाठः प्रकर्षेण अज्यं प्राज्यं ज्यारहितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ नंदिः समृद्धिः ॥ २९ ॥ स्वेषु वेश्मसु अस्मदीयेषु वो युष्मत्संबन्धिनः कामान् काम्यमानानर्थान् न परिहास्यंति किंतु साधयिष्यंत्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सुष्ठो विसर्जितः संप्राप्स्यति युष्मान् ॥ ३१ ॥ अस्तं गृहं । अपाः सोममस्तर्भिद्र मयाहीति मंत्रवर्णात् ॥ ३२ ॥ परिस्तोमाश्चित्रकंबला हस्त्यादीनां पल्याणभृताः ॥ ३३ ॥

तेरावतपथे इन्द्रपुरीप्रदेशे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अपाकृष्यंत अपाकृतानि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥
अर्जुनेन तपोबलादेवेभ्योऽस्त्राणि लब्धानीति विस्मयो न कर्तव्य एतदर्थं कर्मफलोर्जितिं विष्णुलोकप्राप्त्यंतां वर्णयत्यध्यायेन धौम्यो युधिष्ठिरगर्वपरिहारार्थं तत इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पक्षिणामिव निर्वाषः कुबेरसदनं प्रति ॥ बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥ तेजगुस्तूर्णमाकाशं धनायिपतिवाजिनः ॥ प्रकर्षन् इ-
वाश्राणि पिबंत इव मारुतं ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्वानि रक्षसां ॥ अपाकृष्यंत शैलाग्राद्वनायिपतिशासनात् ॥ ३६ ॥ तेषां हि
शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता ॥ समरे निहतास्तस्माच्छापस्यांतोऽभवत्तदा ॥ ३७ ॥ पांडवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु ताः क्षपाः ॥ सु-
खमूषुर्गतेऽद्भगाः पूजिताः सर्वरक्षसैः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धे कुबेरवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १६२ ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाऽऽह्निकमरिंदम ॥ आर्ष्टिपेणेन सहितः पांडवानभ्यवर्तत ॥ १ ॥
तेऽभिवाद्यार्ष्टिपेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ॥ ततः प्रांजलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततोऽयुधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ असौ सागरपर्यंतां भूमिमावृत्य तिष्ठति ॥ शैलराजो महाराज मंदरोऽति विराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवै-
श्रवणावेतां दिशं पांडव रक्षतः ॥ पर्वतैश्च वनातैश्च काननैश्च शोभितां ॥ ५ ॥ एतदाहुर्महेंद्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः
सद्य तात मनीषिणः ॥ ६ ॥ अतश्चोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठति वै प्रजाः ॥ ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा
धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ॥ प्रेतसत्त्वगतिं ह्येनां दक्षिणामाश्रितो दिशं ॥ ८ ॥ एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनं ॥ प्रेतराजस्य भवनमृद्धया
परमया युतं ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ॥ अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ एतं पर्वतराजानं समुद्रं च म-
होदीधिं ॥ आवसन्वरुणो राजा भूतानि दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान् ॥ महामैरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां ग-
तिः १२ ॥ यस्मिन्ब्रह्मसदृश्वैव भूतात्मा चावतिष्ठते ॥ प्रजापतिः सृजन्सर्वं यत्किंचिजंगमागमं ॥ १३ ॥ यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान् दक्षसम-
मान् ॥ तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयं ॥ १४ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥
॥ भिमनिर्वाहः ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

अत्रैव प्रजापतौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यमिति प्रकृतेः पंचभूतात्मिकायाः प्रकृतिमुपादानं ॥ १७ ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य ॥ १८ ॥ ननु सर्वं सोपाधिकं कार्यं ब्रह्मगोऽतःपातीति वैदिकसिद्धां-
तस्तत्कथं विष्णोः स्थानं ततः परमित्युच्यते अत आह प्राच्यामिति मेरावेवायं तारतम्येन देशविशेषविभागो न त सोपाधिकमपि किंचिदजातमस्ति इममेव स्थानभेदमाश्रित्य ब्रह्मलोकादाव-

अत्रैव प्रतितिष्ठति पुनरेवोदयंति च ॥ सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमं ॥ यत्रात्मतृप्त-
ध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६ ॥ यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवं ॥ अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परं ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः सद-
नात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ॥ देवापि यं न पश्यंति सर्वतेजोमयं शुभं ॥ १८ ॥ अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ॥ स्वयैव प्रभ-
या राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९ ॥ प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते ॥ यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ २० ॥ भासयन्
सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते ॥ नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ २१ ॥ प्राप्नुवंति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ॥ न तं ज्योतींषि
सर्वाणि प्राप्य भासंति पांडव ॥ २२ ॥ स्वयं प्रभुरचिंत्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ यतयस्तत्र गच्छंति भक्त्या नारायणं हरिं ॥ २३ ॥ परेण
तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्नैमं लोकमायांति भारत ॥ स्वयं-
भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनं ॥ २५ ॥ स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययं ॥ ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २६ ॥ एनं
त्वहरहर्मेरुं सूर्याचंद्रमसौ ध्रुवं ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनंदन ॥ २७ ॥ ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनव सर्वतः ॥ परिंयांति महाराज
गिरिराजं प्रदक्षिणं ॥ २८ ॥ एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ॥ कुरुते वितमस्कर्म आदित्योऽभिप्रदक्षिणं ॥ २९ ॥

तंते न तु विष्णुलोकादिति पौराणिकी व्यवस्था ज्ञेया ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ध्रुवमक्षयमव्ययमिति उत्पत्तिन्हासनाशङ्क्यमित्यर्थः एतच्च यथाघटाकाशयोर्मथ्यात्वावि-
शेषेऽपि व्यवहारमाश्रित्य घटो नित्य आकाशो नित्य इति विभागः एवं ब्रह्मलोकात्मनित्यं वैकुण्ठं नित्यमिति परमार्थतस्तु क्रममुक्तिस्थानत्वादौपचारिकं ध्रुवत्वादि ज्ञेयं प्रणम नमस्कुरु ॥ २६ ॥
उपावृत्य अप्रदक्षिणं । गत्वैवाभचक्रवेगात् कुलालचक्रे प्रतीपं क्रमंती पिपीलिकेव प्रदक्षिणं कुरुत इत्यनुवाद उत्तरार्थार्थः ॥ २९ ॥

अस्तमदर्शनं अयमर्थः । मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नादित्यो यत्रस्थो न दृश्यते तदेवास्तस्थानं तत उदीचीं काष्ठां दिशां मध्येऽतिश्रेष्ठां दिशं भजते अत्र संध्योत्तरमुदङ्मुखः ॥ ३० ॥ तत उदी-
च्याः परां काष्ठां प्राप्य प्राङ्मुख इति वदता मेरोश्चतुष्कोणत्वं सूचितं भवति । एतदेव तत्त्वमित्यास्थिताः पाण्डिनो द्वौ सूर्याविति कल्पयन्ति वस्तुतोऽत्र पराङ्गातिरनुद्यते आकारे तात्पर्या-
भावादिति ज्ञेयं ॥ ३१ ॥ स सोमो मासान् विभजन्निति संबंधः तत्र मासविभागप्रकारोऽष्टावक्रीये उक्तः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शिशिराणि शीतानि ॥ ३५ ॥ तेजांसि समुपादत्ते ग्रीष्मे ॥

अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ॥ उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ ३० ॥ स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पांडव ॥
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३१ ॥ स मासान् विभजन्काले बहुधा पर्वसंधिषु ॥ तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥
॥ ३२ ॥ एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमतंद्रितः ॥ भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मंदरं ॥ ३३ ॥ तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयन् जगत् ॥
मार्गमेतदसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३४ ॥ सिसृक्षुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशं ॥ ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्छति दैशिरः ॥ ३५ ॥
स्थावराणां च भूतानां जंगमानां च तेजसा ॥ तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३६ ॥ ततः स्वदक्कमौ तंद्री ग्लानिश्च भजते नरान् ॥
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३७ ॥ एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ॥ पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन्प्रजाः
॥ ३८ ॥ वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजंगमान् ॥ वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३९ ॥ एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतंद्रितः ॥ प्र-
कर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ४० ॥ संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पांडव ॥ आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ४१ ॥ वि-
भजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ॥ अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि
यक्षयुद्धप० मेरुदर्शने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नग्रेन्द्रे वसतां तु तेषां म-
हात्मनां सद्गतमास्थितानां ॥ रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकांक्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धकामांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्र-
धानान् ॥ संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्वसंवाश्च महर्षयश्च ॥ २ ॥ तं पादपैः पुष्पधैरुरूपेण नगोत्तमं प्राप्य महारथानां ॥ मनः प्रसादः परमो
बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानां ॥ ३ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनिर्देश्यं मार्गमंतरिक्षं ॥ ३८ ॥ वह्निवायु परस्परं वर्धयन्तौ जलमुत्क्षिपत इति प्रसिद्धं सजलस्थाल्यां वायूदीपितोऽग्निर्बाष्पवायुं वर्धयति वायुश्च स्थालीजलमुत्क्षिपतीति
वृष्टिमारुतसंतापान् प्रति सुखस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ त
स्मिन्निति ॥ १॥२ ॥ ३ ॥

महती चला लक्ष्मीः शोभा यस्य महाचलस्य । चला लक्ष्म्यां पुमान् कपे इति मेदिनी सानून्येव तीक्ष्णाग्राणि पुंसंचारायोग्यानि शृंगाणीत्युच्यते ॥४॥ रोधसो रोधस्वत्यः नवशैवालादिना-
च्छादितनीरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विभक्तभावो न बभूवाहोरात्रविभागो नासीत् नित्यमौषधिप्रभोपेतत्वात् अहो इति रुत्वमात्रं ॥८॥ यं सूर्यं विभावसुर्वहिरास्थितः । आदित्यो वा अ-
स्तं यच्चग्निमनुषविशतीति श्रुतेः यस्य सूर्यस्याश्रयेणैव रात्रौ वह्निर्जगद्दीपयति तस्योदयमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ तमिस्रागमनिर्गमाः अस्तोदयस्थानानि बहुत्वं लोकांतराभिप्रायं तथाहि । यद्वाक्षि-
मयूरहंसस्वननादितानि पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ॥ शृंगाणि सानूनि च पश्यमाना गिरः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४ ॥ साक्षात्कुबेरेण
कृत्वाश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ॥ कादंबकारंडवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५ ॥ क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्सुचित्रमा-
ल्यावृतजातशोभान् ॥ मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ अनेकवर्णैश्च सुगंधिभिश्च महाहुमैः संततमभ्रजालैः ॥
तपः प्रधानाः सततं चरंतः शृंगं गिरेश्वतयितुं न शुकुः ॥ ७ ॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनां च तथा प्रभावात् ॥ विभक्तभावो
न बभूव कश्चिदहोनिशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्थावरजंगमानि विभावसुर्भावयतेऽभितौजाः ॥ तस्योदयं चास्तमनं च वीरास्तत्र
स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९ ॥ रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयं चास्तमनं च वीराः ॥ समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदि-
शो दिशश्च ॥ १० ॥ स्वाध्यायवंतः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ॥ सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥११॥
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ॥ इति ब्रुवंतः परमाशिषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥१२॥ दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ व-
नानि किरीटिनं चिंतयतामभीक्ष्णं ॥ बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३ ॥ यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां-
प्रव्रजितः स जिष्णुः ॥ तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्रतमानसानां ॥ १४ ॥ भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमतगामी ॥
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५ ॥ तथैव तं चिंतयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतं ॥ मासोऽथ कृ-
च्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानां ॥ १६ ॥ उषित्वा पंचवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ॥ अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्व-
रात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ॥ ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पात्यानामुदयस्थानं तदुदीच्यानामस्तस्थानं । पाश्चात्यानां निशीथस्थानं प्राच्यानां मध्याह्नस्थानमिति क्रमेण उदयादिस्थानानां बहुत्वं गम्यते उदयमुदयाचलं । अस्तमिति मांतमव्यय-
मदर्शनवाचि तदर्थं अनिति चेष्टतेस्मिन्नित्यस्तमनमस्तमयस्थानं अस्ताचलमित्यादौ त्वस्तपदं गृहवाचि प्रदिशो दिशामंतरालानि ॥ १० ॥ सततक्रियाः अविच्छिन्नधर्माचरणः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
१३ ॥ १४ ॥ यत्काम्यकात् यदा काम्यकाख्यवनात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥१९॥ २०॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६४॥ ॥ तत इति हरिभिरश्वैः संप्रयुक्तं महेंद्रस्य वाहं रथं ॥१॥ २॥ ४॥ प्रहो नम्रः उप-
 यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ॥ तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुं ॥ १९ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥
 आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गंधमादनं ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि अर्जुनाभिगमने चतुःषष्ट्यधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ४४ ॥ समाप्तं च यक्षयुद्धपर्व ॥ ॥ अथ निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ॥ ततः कदाचिद्वारिसंप्रयु-
 क्तं महेंद्रवाहं सहसोपयातं ॥ विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिंतयतां बभूव ॥ १॥ स दीप्यमानः सहसांऽतरिक्षं प्रकाशयन्मातलिसे-
 गृहीतः ॥ बभौ महोल्केव घनांतरस्था शिखेव चाग्निज्वलिता विधूमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदृष्टो किरीटी स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्रत् ॥
 धनंजयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ ३ ॥ स शैलमासाद्य किरीटमाली महेंद्रवाहादवरुह्य तस्मात् ॥ धौम्यस्य पादावभिवा-
 द्य धीमानजातशत्रोस्तदनंतरं च ॥ ४ ॥ वृकोदरस्यापि च वंद्य पादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ॥ समेत्य कृष्णां परिसांत्य चैनां प्रह्वोऽभ-
 वद्भ्रातुरुपहरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमः प्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानां ॥ स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ननंद राजानमभिप्रशंसन् ॥
 ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः सुतानां नमुचेर्निहंता ॥ तमिंद्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्वाः ॥ ७ ॥ ते मा-
 तलेश्चक्रुर्तीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यं ॥ सर्वान्यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातलिरभ्यनंद-
 त्पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ॥ ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेववर्यः शक्रात्मजः शक्ररिपुप्र-
 मार्थी ॥ शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवंति ॥ १० ॥ दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ततः स
 तेषां कुरुपुंगवानां तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणां ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ एवं मयाऽस्त्राण्युपशिक्षितानि
 शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव शीलेन समाधिनाऽथ प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः
 समाख्याय दिवि प्रवासं ॥ १३ ॥ माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तांमावसति प्रतीतः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
 पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनसमागमे पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६५॥ ४४ ॥ हरे समीपे ॥ ५ ॥ ६ ॥ पूगान्यूथानि ॥ ७ ॥ एनं मातलि ॥ ८ ॥
 ॥१॥ १०॥ सुतसोमो भीमाद्वौपद्यां जातः ॥११॥ १२ ॥ १३ ॥ आवसति रात्रिं प्रतीतो तदृष्टः ॥ १४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६५॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरिभिर्युक्तं रथं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अमितात्मा अमितबुद्धिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अदीनेति च्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतप्रियः शत्रुवधेन ॥ १४ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैरुदत धनंजयः ॥ १ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्त्वंतरिक्षे दिवौकसां ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनश्चैव घंटाशब्दश्च भारत ॥ पृथग्व्यालमुगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥ ते समंतादनुययुर्गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमं ॥ ४ ॥ ततः स हरिभिर्युक्तं जांबूनदपरिष्कृतं ॥ मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगामाथ देवराजः पुरंदरः ॥ आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुहो वै ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८ ॥ धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरं ॥ भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आब्राय तं महातेजाः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमंतिके ॥ १० ॥ जाटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषं ॥ हर्षेण महताऽऽविष्टः फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ॥ तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंभुतं ॥ १२ ॥ उवाच वचनं धीमान् देवराजः पुरंदरः ॥ त्वमिमां पृथिवीं राजन् प्रशसिष्यसि पांडव ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि कौंतेय काम्यकं पुनराश्रमं ॥ १३ ॥ अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ॥ कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकेः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनेश्वरगृहस्थानां पांडवानां समागमं ॥ शक्रेण य इदं विद्वानधीर्यत समाहितः ॥ १६ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ॥ स जीवेद्धि निराबाधः सुसुखी शरदां शतं ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि इंद्रागमने षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ॥ कृष्णया चैव बभित्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं तं मूर्ध्नुपाधाय पांडवं ॥ हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव ॥ कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि पांडव ॥ कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रो वाऽस्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ यथेति ॥ १ ॥ प्रहृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हंतेत्यव्ययं वाक्यारंभे हर्षे वा । हंत वाक्यारंभहर्षविषादे स्वेदसंभ्रमे इति मेदिनी ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शैशिरं हिममयं ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्राणो व-

यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान् वा पिनाकधृक् ॥ यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितश्च ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवांस्त्वां भगवान् शतक्रतुरिंदम ॥
 कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतं ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनव ॥
 ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिंदम ॥ एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ८ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ शृणु हंत महाराज वि-
 धिना येन दृष्टवान् ॥ शतक्रतुमहं देवं भगवंतं च शंकरं ॥ ९ ॥ विद्यामधीत्य तां राजस्त्वयोक्तामरिमर्दन ॥ भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो
 वनं ॥ १० ॥ भृगुतुंगमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ॥ एकशत्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामपृच्छत्कौतये क्वासि गंता
 ब्रवीहि मे ॥ तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनंदन ॥ १२ ॥ स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ॥ अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्म-
 यि ॥ १३ ॥ ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ॥ तपस्वी न चिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपं ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरं ॥
 तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५ ॥ द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ॥ निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पांडवनंदन ॥ १६ ॥
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ॥ न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पंचमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते ॥ वराहसं-
 स्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८ ॥ निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ॥ संमार्जन् जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ अनु त-
 स्यापरं भूतं महत् कैरातसंस्थितं ॥ धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २० ॥ ततोहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ अताडयं शरे-
 णाथ तद्भूतं लोमहर्षणं ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ॥ अभ्याजघ्ने दृढतरं कंपयन्निव मे मनः ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्राज-
 न् मम पूर्वपरिग्रहः ॥ मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ॥ स धनुष्मान्महाकायस्ततो मा-
 मभ्यभाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ॥ तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरं ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दाप्तमुखैर्यत्रितैरनुमंत्रितैः ॥
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयं ॥ २६ ॥ तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ॥ तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयं ॥ २७ ॥

लं ॥ १७ ॥ वराहवत् संस्थितमाकारो यस्य ॥ १८ ॥ प्रोथेन मुखाग्रेण पोत्राख्येन विवर्तन् विषमेण भावेन वर्तमानः इतस्ततः पर्यटन्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 अनु पश्चात् यंत्रितैर्हटाकृष्टः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्थूणाकर्ण इति शंकुकर्णोरुयो रुद्रावतारभेदस्तदैवत्यमस्त्रं जालं जलमयं वारुणं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ व्यायामं सं-

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ॥ अदृश्यंत महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २८ ॥ अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ॥
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २९ ॥ यदाभिभवितुं बाणैर्न च शक्रोमि तं रणे ॥ ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३० ॥
 न चैनमशकं हंतुं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३१ ॥ भूय एव महाराज सविशेषमहं ततः ॥ अस्त्रपूगे-
 न महता रणे भूतमवाकिरं ॥ ३२ ॥ स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोलबणं ॥ शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययां ॥ ३३ ॥ जग्रास प्र-
 सभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ॥ तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रं महदादिशं ॥ ३४ ॥ ततः प्रज्वालितैर्बाणैः सर्वतः सोऽपचीयते ॥ उपचीयमान-
 श्व मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५ ॥ ततः संतापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा ॥ क्षणेन हि दिशःस्वं च सर्वतो हि विदीपितं ॥ ३६ ॥ तदप्यस्त्रं महातेजाः
 क्षणेनैव व्यशातयत् ॥ ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन् भयं मां महदाविशत् ॥ ३७ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ सहसाऽभ्यहनं भूतं ता-
 न्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३८ ॥ हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भाक्षितेष्वायुधेषु च ॥ मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३९ ॥ व्यायामं मुष्टिभिः कु-
 त्वा तलैरपि समागतैः ॥ अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीं ॥ ४० ॥ ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवांतरधीयत ॥ सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मे
 ऽद्भुतोपमं ॥ ४१ ॥ एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः ॥ दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमंबरं ॥ ४२ ॥ हित्वा किरातरूपं च भग-
 वांस्त्रिदशेश्वरः ॥ स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र मेहेश्वरः ॥ ४३ ॥ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोष्ठषध्वजः ॥ उमासहाग्रो व्यालधृग्बहु-
 रूपः पिनाकधृक् ॥ ४४ ॥ स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितं ॥ शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४५ ॥ ततस्तद्वनुरादाय
 तूणौ चाक्षय्यसायकौ ॥ प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४६ ॥ तुष्टोऽस्मि तव कांतेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ मनोगतं वीर यत्ते
 तद्ब्रूहि वितराम्यहं ॥ ४७ ॥ अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतं ॥ ततः प्रांजलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ॥ ४८ ॥ प्रणस्य मनसा शर्वं ततो
 वचनमाददे ॥ भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ॥ ४९ ॥

घट्टनं अपारयन् अशक्रवन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गोष्ठषो बलीवर्दश्रेष्ठः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥ ददानित्येव भगवानब्रवीज्यंबकश्च मां ॥ ५० ॥ रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पांडव ॥
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५१ ॥ उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनं ॥ न प्रयोज्यं भवेदतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ५२ ॥
जगद्विनिर्देहदेवमल्पतेजसि पातितं ॥ पीडयमानेन बलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ॥ ५३ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ॥ तदप्रति-
हतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनं ॥ ५४ ॥ मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ उत्सादनमभिघ्राणां परसेनानिकर्तनं ॥ ५५ ॥ दुरासदं दुष्प्र-
सहं सुरदानवराक्षसैः ॥ अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशं ॥ ५६ ॥ प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्य-
के प० निवातकवचवधपचगंधमादनवासै युधिष्ठिरार्जुनसंवादे सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ५४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततस्तामवसं
प्रीतो रजनीं तत्र भारत ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य ज्यंबकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं
दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयं ॥ भगवंतं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३ ॥ स मामुवाच राजेंद्र प्रीय-
माणो द्विजोत्तमः ॥ दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्ववस्वतादिभिः ॥ द्रष्टाऽस्य नव देवेंद्रं स च
तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ॥ अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६ ॥ अथापराह्णे
तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ॥ पुनर्नवभिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव माल्यानि सुगंधीनि नवानि च ॥ शैशिरस्य
गिरिः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्राणि च दिव्यानि सुघोराणि समंततः ॥ स्तुतयश्चेंद्रसंयुक्ता अश्रूयंत मनोहराः ॥ ९ ॥ गणाश्चा-
प्सरसां तत्र गंधर्वाणां तथैव च ॥ पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १० ॥ मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ॥ महेंद्रानुचरा ये च
ये च सद्मनिवासिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ॥ शर्चीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
कुबेरो नरवाहनः ॥ दर्शयामास मां राजन् लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवयानैर्विमानैः सद्मनिवासिनः स्त्रीबालादयः शर्चीजयंतादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यथास्थानं प्राच्यामिंद्रं प्रतीच्यां वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ त्वं क्रूरकर्मा भविष्यसीति संबधः ॥ २५ ॥ अन्नस्यैव
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितं ॥ वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितं ॥ १४ ॥ ते मामूचुर्महाराज सांत्वयित्वा नरर्षभ ॥ स-
 व्यसाचिन्निरीक्षास्मल्लोकपालानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्यार्थसिद्धयर्थं दृष्टवानसि शंकरं ॥ अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समंततः ॥
 ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ॥ प्रत्यगृह्णं तदाऽस्त्राणि महांति विधिवद्विभो ॥ १७ ॥ गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि
 भारत ॥ अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८ ॥ मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभं ॥ उवाच भगवान् स्वर्गे गंतव्यं फाल्गुन त्वया ॥
 ॥ १९ ॥ पुरैवागमनादस्माद्विदाहं त्वां धनंजय ॥ अतःपरं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २० ॥ त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽस-
 कृत् ॥ तपश्चैदं महत्तमं स्वर्गे गंताऽसि पांडव ॥ २१ ॥ भूयश्चैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमं ॥ स्वर्गे त्ववश्यं गंतव्यं त्वया शत्रुनिषूदन ॥ २२ ॥
 मातलिर्मन्त्रियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ॥ विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनां ॥ २३ ॥ ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ॥
 आचार्यं वरयेयं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ क्रूरकर्मास्त्रवितात भविष्यसि परंतप ॥ यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पां-
 डवाप्नुहि ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ॥ मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिवातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्रा-
 णि प्रयच्छ विबुधाधिप ॥ लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चात्त्वमेयं सुरपुंगव ॥ २७ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ॥ म-
 मात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८ ॥ शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ॥ वायोरेग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्रणात् ॥ २९ ॥
 साध्यं पैतामहं चैव गंधर्वोर्गरक्षसां ॥ वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ मद्रतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरुद्वह ॥ एव-
 मुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितं ॥ दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३२ ॥
 लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३३ ॥ संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्यमनंतरं ॥ प-
 श्य पुण्यकृतौ लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ॥ इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामंत्र्य शैशिरं ॥ ३५ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमं ॥ चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ॥ ३६ ॥

प्रतिघातार्थमन्नं मोक्ष्ये न त्वन्यत्र मानुषे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मायामयमिवात्यद्भुतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पदात् स्थानान्न चलितः रथस्य भ्रमणेऽपि दृढासन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सुरर्षिणामिति दैर्घ्याभाव आर्षः समाहारबहुत्वं वा बहुसमुदायाभिप्रायेण ॥ ४३

मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा भ्रांते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥
अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥ यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्नचलितः पदं ॥ देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥
॥ ३९ ॥ विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रांते कुरुद्वह ॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥
इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ स रथो हरिभिर्गुप्तो त्यूर्ध्वसाचक्रमे त-
तः ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवताश्चैव पूजयंति नरोत्तम ॥ ततः कामगमोल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणां ॥ ४३ ॥ गंधर्वाप्सरसां चैव प्रभावमभितौजसां ॥
नंदनादीनि देवानां वनान्युपवनानि च ॥ ४४ ॥ दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीं ॥ ४५ ॥
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षैरनैश्च समलंकृतां ॥ न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णे न च क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥
न तत्र शोको दैन्यं वा दौर्बल्यं चोपलक्ष्यते ॥ ४७ ॥ दिवौकसां महाराज न ग्लानिररिर्मर्दन ॥ न क्रोधलोभौ तत्रास्तां सुरादीनां विशांप-
ते ॥ ४८ ॥ नित्यतुष्टाश्च ते राजन्प्राणिनः सुरवेशमनि ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौ-
गंधिकायुताः ॥ शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगंधी जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा
मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमानगामिनश्चात्र दृश्यंते बहवोऽबरे ॥ ततोऽपश्यं वसून् रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रगान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव
तान्सर्वान्प्रत्यपूजयं ॥ ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यन्वजानंत संग्रामे विजयेन च ॥ प्रविश्य तां पुरां दि-
व्यां देवगंधर्वपूजितां ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृतांजलिः ॥ ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ॥ ५५ ॥ बहुमानान्च गात्रा-
णि पस्पर्श मम वासवः ॥ तत्राहं देवगंधर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ विश्वावसोश्च वै पुत्र-
श्चित्रसेनोऽभवत्सखा ॥ ५७ ॥ स च गांधर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं शक्रस्य
भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलं ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यंतीर्भरतर्षभ ॥ ५९ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अन्वजानंत वीर्यादिमान्भवेत्याशीर्वादान्ददुस्तिर्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तत्सर्वमिति अनवज्ञायादद्यादपूर्वकं तत्थं यथावदत्यर्थं पुरुषार्थ इति विज्ञाय प्रतिगृह्य रागशून्येन मनसाऽगीक्रत्याप्यहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितोऽभूवं न गीतादिषु ॥ ६० ॥ तेन कामेनास्त्रेच्छया न तु भोगेच्छया ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ पंचभिः प्रयोगादिभिः आदृतिः पुनःपुनः प्रयोगोपसंहारौ ॥ ६७ ॥ प्रायश्चित्तमस्त्राग्निना दग्धानामनागसां पुनरुज्जीवनं प्र-

तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्विवि ॥ ६१ ॥ कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ॥ संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ॥ किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ ६३ ॥ अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ ६४ ॥ अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मण्यश्चास्त्रविज्ञासि शूरश्चासि कुरुद्वह ॥ अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पंच च ॥ ६६ ॥ पंचभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ प्रयोगमुपसंहारमादृतिं च धनंजय ॥ ६७ ॥ प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ॥ ततो गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परंतप ॥ ६८ ॥ प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परं ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ॥ ६९ ॥ विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहसन्बलवृत्रहा ॥ ७० ॥ नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ॥ ७१ ॥ समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसंत्युत ॥ तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ॥ ७२ ॥ तांस्तत्र जहि कौतेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ॥ ७३ ॥ हर्यैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभं ॥ बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमं ॥ ७४ ॥ स्वरूपसदृशं चैव प्रादादंगविभूषणं ॥ अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमं ॥ ७५ ॥ अजरां ज्यामिमां चापि गांडीवै समयोजयत् ॥ ततः प्रायामहं तेन स्यंदनेन विराजता ॥ ७६ ॥ येनाजयद्देवपतिर्बलिं वरोचानि पुरा ॥ ततो देवाः सर्व एव तेन वोषेण बोधिताः ॥ ७७ ॥ मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशापते ॥ दृष्ट्वा च मामपृच्छंत किं करिष्यसि फाल्गुन ॥ ७८ ॥ तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तोऽस्मि संयुगे ॥ निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणं ॥ ७९ ॥ निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनवाः ॥ तुष्टुवुर्मो प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरं ॥ ८० ॥

तीघातं परास्त्रेणाभिभूतस्य स्वास्त्रस्योदीपनं गुर्वर्थो दक्षिणा ॥ ६८ ॥ वेत्स्यामि वेदयिष्यामि परं कार्यमिति शेषः ॥ ६९ ॥ विषह्यं शक्यं ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रायां प्रयाणं कृतवान् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ आशास्त आशाध्वं ॥ ८० ॥

॥८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ इत्यारं प० नै० भा० भा० अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ततोऽहमिति ॥ १॥ २॥ तिमिर्मत्स्यस्तं गिरुति महामत्स्यस्तिमिगिलः तमपि गिलतीति
रथेनानेन मधवा जितवान् शंबरं युधि ॥ नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ ८१ ॥ बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ॥ रथेनानेन
दैत्यानां जितवान्मधवा युधि ॥ ८२ ॥ त्वमप्यनेन कौतिय निवातकवचान् रणे ॥ विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मधवा वशो ॥ ८३ ॥ अयं
च शंखप्रवरो येन जेताऽसि दानवान् ॥ अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ ८४ ॥ प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवं ॥ प्रय-
शुक्लं जयायै नं स्तूयमानस्तदाऽमरैः ॥ ८५ ॥ स शंखी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ॥ दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ८६ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० निवातकवचयुद्धप० अर्जुनवाक्ये अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ४४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ त-
तोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ॥ अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययं ॥ १ ॥ फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ॥ ऊर्मय-
श्चात्र दृश्यंते वल्गंत इव पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समंततः ॥ तिमिगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिगिलाः ॥ ३ ॥
मकराश्चात्र दृश्यंते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ शंखानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समंततः ॥ ४ ॥ दृश्यंते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ त-
था सहस्रशस्तत्र रत्नसंवाः प्लवंत्युत ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तमुदीक्ष्य महावेगं सर्वाभोनिधिमुत्तमं ॥ ६ ॥ अपश्यं दान-
नवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमंतिकात् ॥ तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तं तु समालक्ष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ॥ त्रासयन् रथवोषेण
तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ रथवोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवांबरे ॥ मन्वाना देवराजं मामाविग्ना दानवाऽभवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संभ्रांतमन-
सः शरचापधराः स्थिताः ॥ तथाऽसिशूलपरशुगदामुसलपाणयः ॥ १० ॥ ततो द्वााराणि पिदधुर्दानवास्रस्तचेतसः ॥ संविधाय पुरे रक्षां न स्म
कश्चन दृश्यते ॥ ११ ॥ ततः शंखमुपादाय देवदत्तं महास्वनं ॥ परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहं ॥ १२ ॥ स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजी-
जनत् ॥ वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहांत्यपि ॥ १३ ॥ ततो निवातकवचाः सर्व एव स्वलंकृताः ॥ दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४ ॥
तिमितिमिगिलः तिमिरिव गिलनीयस्तिमिगिलो यस्येति विग्रहः ॥ ३ ॥ ४५ ॥ घूर्णते भ्रमति ॥ ६ ॥ निपत्य गत्वा पृथिवीतले पातालं ॥ ७ ॥ आलक्ष्य सर्वसंपदुपेतमिति शेषः आश्लिष्येति पाठे भूमावव-
तीर्य निम्नस्थं रथचक्रं दृढमाश्लिष्य उन्नीतवानित्यर्थः ॥ प्राद्रवत् प्रकर्षेण वेगवानभूत् ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दंशिताः सन्नद्धाः त्राणैः कवचैः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आप्लवंत पलायनं कृतवंतः गतैः सत्त्वैर्विगताभिर्बुद्धिभिरुपलक्षिता भ्राता इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तारकामये तारार्थे संग्रामे ॥ २४ ॥

आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्मुशुंडीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ॥ प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १६ ॥ ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान्हयान् ॥ प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनां ॥ नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः ॥ विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यनादयन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ॥ आप्लवंत गतैः सत्त्वैर्भत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २० ॥ ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ॥ विमुंचंतः क्षितान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां च मम भारत ॥ अवर्तत महावीरो निवातकवचांतकः ॥ २२ ॥ ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ॥ ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २३ ॥ ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ॥ अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्र तारकामये ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि युद्धारंभे ऊनसप्त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ १७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ॥ अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधारणे ॥ १ ॥ आच्छाद्य रथपंथानमुत्क्रोशंतो महारथाः ॥ आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २ ॥ ततो परे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ॥ शूलानि च मुशुंडीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३ ॥ तच्छूलवर्ष सुमहद्द्रदाशक्तिसमाकुलं ॥ अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावंत निवातकवचा युधि ॥ जितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधैर्वर्णैर्वगवद्भिरजिह्मैः ॥ गांडीवमुक्तैर्भ्यघ्नमैकैकं दशभिर्मृधे ॥ ६ ॥ ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान्विबहुविधांस्तत्र विचैरुर्वीतरंहसः ॥ सुसंयता मातलिना प्रामथ्रंत दितैः सुतान् ॥ ८ ॥ शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ॥ शांता मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ९ ॥ तेषां चरणपातने रथनेमिस्वनेनच ॥ मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ १० ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावटीपे ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शताः शतानि अयुतमित्यर्थः हरयोऽश्वाः शांताः परीक्षिताः । शमेरालोचनार्थान्निष्ठा ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ चिच्छेद अहमिति शेषः। पराक्षार्थलिङ्गप्रयोगेणाजानतेव मया एतत्कृतमिति शत्रूणामत्यन्तापकर्षः सूचितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अस्माभिः पूजायां बहुत्वं अन्वा-
चयेक्षया वा ॥ १७ ॥ लघुभिः शीघ्रैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तिग्मतैजसं तीक्ष्णं दाहकं माधवं नाम मयोदैत्यस्य वधार्थं निर्मितत्वात् ॥ २० ॥ ततो माधवास्त्रादुत्पन्नेन खड्गसहितेन त्रिशूलेन ।

गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः ॥ हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ ११ ॥ ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिरुध्य प्रहारिणः ॥ अभ्यघ्न-
न् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाहुतं ॥ अश्वांस्तथावेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३ ॥ ततोऽहं
लघुभिश्चित्रैस्त्रैस्तानसुरान् रणे ॥ चिच्छेद सायुधान् राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ॥ प्रीतिमा-
नभवद्गो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५ ॥ वध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च ॥ अगमन्प्रक्षयं केचिन्यवर्तत तथापरे ॥ १६ ॥ स्पर्धमाना
इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ॥ शरवर्षैः शरार्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ॥ व्यधमं सायकैरा-
शु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महारथाः ॥ अपीडयन्मां सहिताः शाक्तशूलासिष्टिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहम-
स्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतैजसं ॥ दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २० ॥ ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः ॥ अस्त्रवीर्येण शतधा
तैर्मुक्तानहमच्छिदं ॥ २१ ॥ छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ॥ प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२ ॥ गांडीवाद्धि तदा
संख्ये यथा भ्रमरपंक्तयः ॥ निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु बाणास्ते तन्मातलिरपूजयत् ॥ अवाकिरन्मां ब-
लवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥ वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ॥ शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५ ॥ शरवेगान्निहत्या-
हमस्त्रैरस्त्रविवातिभिः ॥ ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६ ॥ तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितं ॥ प्रावृषीवाभिवृष्टानि
भृंगाण्यथ धराभृतां ॥ २७ ॥ इंद्राशानिसमस्पर्शैर्वगवद्भिरजिह्वैः ॥ मद्गणैर्वध्यमानास्ते समुद्दिग्नाः स्म दानवाः ॥ २८ ॥ शतधा भिन्नदेहा-
स्ते क्षीणप्रहरणौजसः ॥ ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि
निवातकवचवधे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ४३ ॥

खड्गांश्च शूलांश्चैति पाठे शरीरैरित्युत्तरश्चोक्तादपकर्षणीयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषां ते बाणा मामवाकिरन्निति संबंधः तदपि मातलिरपूजयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

ततोऽश्मेति नगमान्नैवैक्षप्रमाणैः ॥ १ ॥ २ ॥ पावकप्रकरा वह्निराशयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैरोचने ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समंततः ॥ नगमात्रैः शिलाखंडैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १ ॥ तदहं वज्रसंकाशैर्महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः ॥ अचूर्णयं वेगवद्भिः शरजालैर्महाहवे ॥ २ ॥ चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ॥ तत्राश्मचूर्णान्यपतन्पावकप्रकरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरं ॥ धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममांतिके ॥ ४ ॥ नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ॥ आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५ ॥ धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ॥ गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६ ॥ धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ॥ व्यामोहयंत मां तत्र निपतंत्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ तत्रोपदिष्टमिंद्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणं ॥ दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलं ॥ ८ ॥ हतेश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ॥ मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च आरत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ॥ शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयं ॥ १० ॥ तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ प्राकुर्वन् विविधां मायां यौगपद्येन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणं ॥ अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वीर्योस्तथाऽश्मनां ॥ १२ ॥ सा तु मायामयी दृष्टिः पीडयामास मां युधि ॥ अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समंततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ॥ हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्वलच्चापि मातालिः ॥ १४ ॥ हस्ताद्विण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ॥ असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ मां च भीराविशतीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ॥ स च मां विगतज्ञानः संत्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ॥ अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनवा ॥ १७ ॥ शंबरस्य वधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् ॥ सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहं ॥ १८ ॥ तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ॥ वैरोचनेर्महायुद्धं दृष्टं चापि सुदारुणं ॥ १९ ॥ एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ॥ न चापिविगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पांडव ॥ २० ॥ पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवं ॥ न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ मोहयिष्यन्दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२ ॥ अब्रुवं मातालिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलं ॥ अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गांडिवस्य च ॥ २३ ॥

बलेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ मोहनाखेण पीडयमानासु नश्यमानासु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणां ॥ विनिहन्मि तमश्चोग्रं माभैः सूत स्थिरो भव ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाऽहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ॥ मो-
हनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसां ॥ २५ ॥ पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरोत्तमाः ॥ पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नामितौजसः ॥ २६ ॥
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ॥ भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ॥ व्यचर-
त्स्यंदनाश्रयेण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८ ॥ ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ॥ तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनं ॥ २९ ॥ वर्तमाने तथा-
युद्धे निवातकवचांतके ॥ नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया वृत्तान् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेप० निवातकवच युद्धप० माया-
युद्धे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ॥ अदृश्येनास्त्र-
वीर्येण तानप्यहमयोधयं ॥ ३२ ॥ गांडीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ॥ अर्च्छदद्भुतमांगानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ ३३ ॥ ततो निवा-
तकवचा वध्यमाना मया युधि ॥ संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३४ ॥ व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ॥ अपश्यं दानवांस्त-
त्र हतान् शतसहस्रशः ॥ ३५ ॥ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ॥ शतशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ३६ ॥ हयानां
नांतरं ह्यासीत् पदाद्विचलितुं पदं ॥ उत्पत्य सहसा तस्थुरंतरिक्षगमास्ततः ॥ ३७ ॥ ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलं ॥ अदृश्या ह्यत्य-
वर्तत विसृजंतः शिलोच्चयान् ॥ ३८ ॥ अंतर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ॥ व्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ३९ ॥ विनिगृह्य ह-
रीनश्चान् रथं च मम युध्यतः ॥ सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ४० ॥ पर्वतरूपचयिद्विः पतमानैस्तथाऽपरैः ॥ स देशो यत्र वर्तमानो गुहे-
व समपद्यत ॥ ४१ ॥ पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ॥ अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ४२ ॥ लक्षयित्वा च मां भीत-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ ४३ ॥ ततोहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयं ॥ देवराजस्य दयितं भीममस्त्रं नराधिप
॥ ४४ ॥ अचलं स्थानमासाद्य गांडीवमनुमंत्र्य च ॥ अभुञ्च वज्रसंस्पर्शानायसान्निहितान् शरान् ॥ ४५ ॥

अदृश्यमाना इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हरीन् अत्यंतं हरणशीलान् अविध्यन्त व्याप्तवन्तः अविन्वंतेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सारसा हंसाः । लक्ष्मणा इति पाठे सारस्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ न आवासयंति नाध्यासंते ॥ २७ ॥ २८ ॥ अंतं नाशं निवातकव-

ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ॥ ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ॥ इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६ ॥ अंतर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः ॥ अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनं ॥ १७ ॥ हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ॥ समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥ न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ॥ मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ ततो मां प्रहसन् राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ॥ नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥ हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ॥ प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययां ॥ त्रासयन् रथवोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥ तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ॥ रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन् गणशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ॥ शिलानामिव शैलेषु पतंतीनामभूत्तदा ॥ २४ ॥ वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ॥ बहुरत्नविचित्राणि शातकुंभमयानि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमं ॥ विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवानावासयंत्युत ॥ पुरंदरपुराद्दीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७ ॥ मातलिरुवाच ॥ आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरं ॥ ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८ ॥ तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहं ॥ इदं वृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरिति चोदितः ॥ विधत्तां भगवानंतमात्मनो हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ॥ भवितांस्तस्वमप्येषां देहेनान्येन शत्रुहन् ॥ ३१ ॥ तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ॥ न हि शक्याः सुरैर्हंतुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२ ॥ कालस्य परिणामेन ततस्त्वामिह भारत ॥ एषामंतकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवांनां विनाशाय अस्त्राणां परमं बलं ॥ ग्राहितस्त्वं महेंद्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमं ॥ ३४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ॥ पुनर्मर्तालिना सार्धमगच्छं देवसद्व्रतम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारतेआरण्यकेप० निवातकवचयुद्धप० निवातक०युद्धे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

चानामिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

निर्वर्तमानेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वपुरं स्वचरत्वात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ न वध्या इति न अपि तु वध्या एव ॥ १७ ॥
 अर्जुन उवाच ॥ ॥ निर्वर्तमानेन मया महद्दृष्टंततोऽपरं ॥ पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभं ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयैश्चित्रैः सुस्वरैश्च पतत्रिभिः ॥
 पौलोमैः कालकंजैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितं ॥ २ ॥ गोपुराद्दालकोपितं चतुर्द्वारं दुरासदं ॥ सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनं ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलो-
 पेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतं ॥ तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४ ॥ अमुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्हिमुसलायुधैः ॥ चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतोवृ-
 तं ॥ ५ ॥ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनं ॥ अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्ततेऽद्भुतं ॥ ६ ॥ मातलिरुवाच ॥ ॥ पुलोमा नाम दै-
 तेयी कालका च महासुरी ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ ततस्ताभ्यां स्वयंभूरदद्वरं ॥ अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्प-
 दुःखतां ॥ ८ ॥ अवध्यतां च राजेंद्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ पुरं सुरमणीयं च स्वचरं सुमहाप्रभं ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्ममरैरपि ॥ महर्षि-
 यक्षगंधर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयं ॥ ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतं ॥ ११ ॥ तदेतत्स्वरं दिव्यं च-
 रत्यमरवर्जितं ॥ पौलोमाध्युषितं वीर कालकंजैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् ॥ रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महा-
 सुरैः ॥ १३ ॥ त एते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदैवतैः ॥ निवसंत्यत्र राजेंद्र गतोद्विगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥
 एतानपि रणे पार्थ कालकंजान्दुरासदान् ॥ वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ सुरासुरैरवध्यं तदहं ज्ञा-
 त्वा विशांपते ॥ अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमंजसा ॥ १६ ॥ त्रिदशेशद्विषो यावत् क्षयमस्त्रेर्नयाम्यहं ॥ न कथंचिद्वि मे पापा न वध्या ये
 सुरद्विषः ॥ १७ ॥ उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमंतिकात् ॥ रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १८ ॥ ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभर-
 णांबराः ॥ समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १९ ॥ ततो नालीकनारचैर्भलैः शक्त्यृष्टितोमरैः ॥ प्रत्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः
 ॥ २० ॥ तदहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयं ॥ शस्त्रवर्षं महद्भ्राजन् विद्याबलमुपाश्रितः ॥ २१ ॥ व्यामोहयं च तान्सर्वांन् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ तेऽ-
 न्योन्यमभिसंमूढाः ॥ पातयंति स्म दानवान् ॥ २२ ॥ तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावतां ॥ शिरांसि विशिखैर्दामैर्न्यहनं शतसंघशः ॥ २३ ॥
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ॥ स्वमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीं ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ व्यगृहं विशेषेण गृहीतवान् बाणवृष्ट्या रुद्धवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आरुह्य गगनमुत्पत्य अवातरद्वतीर्गः पाठांतरेमातलिमारुह्य आलंब्य महीमव-
तरं अवतीर्णोऽभवमिति शेषः ॥ ३२ ॥ पर्यवर्तत परिवार्य अवर्तत गार्धराजितैर्गृध्रपत्रशोभितैः ॥ ३३ ॥ युद्धे निभिचे सति संन्यवर्तत इमे वयमिति शेषः युद्धेन जेतुमिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५

ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनंदन ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयं ॥ २५ ॥ तत्पुरं स्वचरं दिव्यं कामगं सूर्यसप्रभं ॥ दैतैर्यैर्वरदाने-
न धार्यते स्म यथासुखं ॥ २६ ॥ अंतर्भूमौ निपतति पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ॥ पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७ ॥ अमरावति-
संकाशं तत्पुरं कामगं महत् ॥ अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृहं परंतप ॥ २८ ॥ ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ॥ व्यगृहं सह दैतैर्यैस्त-
त्पुरं पुरुषर्षभ ॥ २९ ॥ विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वैः ॥ महीमभ्यपतद्वाजन्प्रभञ्जं पुरमासुरं ॥ ३० ॥ ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैर्य-
स्मयैः ॥ पर्यभ्रमंत वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ३१ ॥ ततो मातलिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ॥ महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ३२ ॥
ततो रथसहास्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणां ॥ युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तत भारत ॥ तान्यहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्धराजितैः ॥ ३३ ॥ ते युद्धे
सन्न्यवर्तत समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिंत्य तत्र ॥ ३४ ॥ ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयं ॥ ततस्ता-
नि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनां ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्छनैकरिव ॥ रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरंतो महाबलाः ॥ ३६ ॥
प्रत्यदृश्यंत संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणाश्चैव नंदयंतीव मे मनः ॥ अहं तु
शरवर्षेस्तानस्त्रप्रचुदितै रणे ॥ ३८ ॥ नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ॥ तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्य-
थितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतो रणे ॥ ४० ॥ स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयं ॥ य-
त्तद्वौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनं ॥ ४१ ॥ ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनं ॥ त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजं ॥ ४२ ॥ लेलि-
हानैर्महानागैः कृतचौरमभिन्नहन् ॥ विभीस्ततस्तदस्त्रं तु वोरं रौद्रं सनातनं ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गांडीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ नमस्कृत्वा त्रिने-
त्राय शर्वायामिततेजसे ॥ ४४ ॥ मुक्तवान्दानवैर्द्राणां पराभावाय भारत ॥ मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन् रूपाण्यासन्सहस्रशः ॥ ४५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्त्रप्रचुदितैः अस्त्राणां प्रचुदितं प्रेरणं यदर्थं तैः । उदुपधाद्रावादिकर्मणोरिति भावे निष्ठायाः कित्वं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्वं पीडितं निगृहीतं चीरं व-
खं येन ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ पराभावाय अत्यंताभावाय ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मांसमेदोवसास्थिभिः संयुक्तैरिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ निबर्हणेर्नाशकरैः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ॥ ऋक्षाणां महिषाणा च पन्नगानां तथा गवां ॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानां च वानराणां च सं-
घशः ॥ ऋषभाणां वराहाणां मार्जारणां तथैव च ॥ ४७ ॥ शालावृकाणां प्रेतानां भुण्डानां च सर्वशः ॥ गृध्राणां गरुडानां च चमराणां
तथैव च ॥ ४८ ॥ देवानां च ऋषीणां च गंधर्वाणां च सर्वशः ॥ पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषां ॥ ४९ ॥ गुह्यकानां च संग्रामे
नैर्ऋतानां तथैव च ॥ इषाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ५० ॥ मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनां ॥ तथैव यातुधानानां ग-
दामुद्गरधारिणां ॥ ५१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ॥ सर्वमासीजगव्याप्तं तस्तिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ५२ ॥ त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरा-
स्यैश्चतुर्भुजैः ॥ अनेकरूपसंयुक्तैर्मामेदोवसास्थिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा नाशमागताः ॥ अर्कज्वलनेजोभिर्वज्राशानिस-
मप्रभैः ॥ ५४ ॥ अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैरपि निबर्हणैः ॥ न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ५५ ॥ गांडीवास्रप्रणुन्नांस्तान् गतासून्नभस-
श्च्युतान् ॥ दृष्ट्वाऽहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥ तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् ॥ निशम्य परमं हर्षमगमद्देवसार-
थिः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदं ॥ दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥ उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृतां-
जलिः ॥ सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्स्वगं महत् ॥ ६० ॥
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् ॥ विध्वस्ते स्वपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ॥ ६१ ॥ विनदंत्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्ये इव दुःखिताः ॥ ६२ ॥ पेतुः पुत्रान् पितृन् भ्रातृन् शोचमाना महीतले ॥ रुदंत्यो दीनकंठयस्तु निनदंत्यो
हतेश्वराः ॥ ६३ ॥ उरांसि परिनिघ्नंत्यो विस्रस्तस्त्रिभूषणाः ॥ तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखैर्दन्यसमाहतं ॥ ६४ ॥ न बभौ दानवपुरं हतत्विद्-
कं हतेश्वरं ॥ गंधर्वनगराकारं हुतनागमिव हृदं ॥ ६५ ॥ शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ॥
॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ तत्

निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमं ॥ मम कर्म च देवेन्द्र मातलिर्विस्तेरेण तत् ॥ ६८ ॥ सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ हिरण्य-
पुरघातं च मायानां च निवारणं ॥ ६९ ॥ निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसां ॥ तच्छ्रत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ ७० ॥ म-
रुद्धिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं स मधुरं वचः ॥
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ॥ ७२ ॥ गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून् द्रता मम ॥ एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणार्जो धनंजय ॥ ७३ ॥
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनं ॥ अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ॥ ७४ ॥ सयक्षासुरगंधैर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ वसुधां चापि
कौतिय त्वद्बाहुबलनिर्जितां ॥ पालयिष्यति धर्मात्मा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयु-
द्धपर्वणि हिरण्यपुरदैत्यवधे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ७४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततो मामतिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतं ॥
देवराजो विगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठति भारत ॥ न त्वाऽभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्च-
न ॥ २ ॥ मीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ॥ संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हति षोडशीं ॥ ३ ॥ इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छ-
न्मघवान्प्रभुः ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्यमयीं ॥ ४ ॥ देवदत्तं च मे शंखं पुनः प्रादान्महारवं ॥ दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिंद्रो
युयोज ह ॥ ५ ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृंहति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सु-
खमस्म्युषितो नृप ॥ इंद्रस्य भवने पुण्ये गंधर्वशिशुभिः सह ॥ ७ ॥ ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ॥ समयोऽर्जुन गंतुं ते आतरो
हि स्मरंति ते ॥ ८ ॥ एवमिंद्रस्य भवने पंच वर्षाणि भारत ॥ उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिं ॥ ९ ॥ ततो भवंतमद्राक्षं भ्रातृभिः
परिवारितं ॥ गंधमादनपादस्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ॥ दिष्ट्या
चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११ ॥ दिष्ट्या च भगवान्स्थानुर्देव्या सह परंतप ॥ साक्षादृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ ॥ १२ ॥

इति अतिविश्वस्तं अति अत्यंतं विश्वस्तं शत्रून् जेष्यतीति विश्वासो यस्मिंस्तं संरूढा देहे निमग्नाः शरास्तैर्विक्षतं विगृह्य विशेषेण गृहीत्वा स्वीयत्वेनांगीकृत्येत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वा त्वां ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रुचिराणि कीर्तिमंति अत एव बृंहति बहुमूल्यानि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवानां राजा इंद्रः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्वया हताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ तस्यामिति ॥ १ ॥ मातृनंदनं मातुःसुखकरं ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्त्राणि दर्शयितुमिच्छोरर्जुनस्य भावनामाह गिरीति गिरय एव कूबरादयस्तद्वतं । कूबरो यस्मिन् युगं ध्रियते तदारु । पादौ चक्रे । अक्षस्तयोः संधानदारु ।

दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ॥ दिष्ट्या वर्धामहे पार्थ दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥१३॥ अद्य कृष्णां महीं देवीं विजितां पुरमालिनीं ॥ मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि दशीकृतान् ॥१४॥ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत ॥ यैस्तथार्वायिवंतस्ते निवातकवचा हताः ॥१५॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥१६॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शनसंकेते चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनंदनं ॥ दर्शयास्त्राणि कौंतेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २ ॥ ततो धनंजयो राजन् देवैर्दत्तानि पांडवः ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महतेजाः शौचं परममास्थितः ॥ गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ॥ ५ ॥ धनुरादाय गांडीवं देवदत्तं स वारिजं ॥ शोशुभ्यमानः कौंतेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनार्थोपचक्रमे ॥ अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥ ७ ॥ समाक्रांता मही पद्भ्यां समकंपत सद्रुमा ॥ क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ॥ ८ ॥ शैलाश्चापि व्यदीर्यत न ववौ च समीरणः ॥ न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥ न वेदाः प्रतिभांति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ अंतर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीड्यमानाः समुत्थाय पांडवं पर्यवारयन् ॥ वेपमानाः प्रांजलयस्ते सर्वे विकृताननाः ॥ ११ ॥ दह्यमानास्तदाऽस्त्रैस्ते याचंतिस्म धनंजयं ॥ ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जंगमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतास्थिरे ॥ देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ॥ १३ ॥ शुभा वेणव इव वेणवो यस्मिन् तत् शुभवेणु त्रिवेणु अक्षकूबरयोः संधानार्थं त्रिशिवं दारु तद्वतं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आर्षो लुक् रथपदे वा क्लीबत्वं ध्येयं ॥ ४ ॥ पृथिवीमेव पार्थिवं मानसं भूमिरूपं रथं राक्षसवायसादिवत्स्वार्थं तद्धितः आस्थाय ध्यानबलेनारुह्य दिव्येनैन्द्रदत्तेन ॥ ५ ॥ वारिजं शंखं देवदत्तं नामतः ॥ ६ ॥ दर्शनाय दर्शयितुं ॥ ७ ॥ अर्जुनेन अनेकब्रह्मांडगर्भस्य महादेवस्य साम्यं भावनाबलाद्गतेन समाक्रांता पृथिवी समकंपत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति ॥ १९ ॥ अधिष्ठानेऽपि वा अनार्तः न प्रयुजीत ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्व

यक्षराक्षसगंधर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ॥ भगवां-
श्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५ ॥ ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः ॥ अभितः पांडवं चित्रैरवचक्रे समंततः ॥ १६ ॥
जगुश्च गाथा विविधा गंधर्वाः सुरचोदिताः ॥ ननृतुः संवशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १७ ॥ तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ॥ आ-
गम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युंक्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ॥ नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यते कथंचन ॥ १९ ॥
अधिष्ठाने न वा नार्तः प्रयुजीत कदाचन ॥ प्रयोगेषु महान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनंदन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमं ॥ बलवंति
सुखार्हाणि भविष्यंति न संशयः ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पांडव ॥ भवंति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २२ ॥
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ॥ योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ निवार्यार्थं ततः पार्थ
सर्वे देवा यथागतं ॥ जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४ ॥ तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पांडवाः ॥ तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः
सह कृष्णया ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥
॥ समाप्तं च निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ॥ अथाजगरपर्व ॥ जननेजय उवाच ॥ ॥ तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहंतुः ॥ अतः
परं किमकुर्वत पार्थाः समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ वनेषु तेष्वेव तु ते नरेंद्राः सहाजुर्नेनेन्द्रसमेन वीराः ॥ तस्मि-
श्च शैलप्रवरे सुरम्ये धनेश्वराक्रीडगता विजन्तुः ॥ २ ॥ ॥ वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन् क्रीडा श्वनानाद्रुमसन्निबद्धाः ॥ चचार धन्वी बहुधा
नरेंद्रः सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ न प्राणिनां ते स्पृहयंति राजन् शिवश्च का-
लः स बभूव तेषां ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थेन यथैकरात्रमूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ॥ पूर्वाश्च षट् ता दश पांडवानां शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५ ॥

णि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ तस्मिन्निति वृत्रहंतुरिन्द्रस्य ॥ १ ॥ आक्रीडमुद्यानं ॥ २ ॥ ३ ॥ वासं स्थानं प्राणिनां भूमिस्थानामैश्वर्यमिति
शेषः ॥ ४ ॥ पूर्वाश्च षट् समाः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विचरन् विचरन्तः अपकृष्टदेशान् दूरस्थान् न ज्ञास्यन्ति अपि तु समीपस्थानेवैत इति ज्ञास्यन्तीत्यर्थः । ज्ञास्यन्त्याथानिति पाठे अनाथानिति देशविशेषणं अप्रसिद्धान् देशान् तेषु संवत्सरं गूढं विवृण्वत्येति संबंधः ॥२॥ तत्र युद्धे उद्धरेम कंटकवत् दूरीकरवाम निर्यात्य प्रत्यर्प्य अपकारिणेऽपकारं कृत्वेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः पुष्पं शत्रुवधः निर्यात्य उद्ध

ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तस्वस्वी जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ॥ यमौ च वीरौ सुरराजकल्पाविकांतमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६ ॥ तव प्रतिज्ञां कुरु-
राज सत्यां चिकीर्षमाणास्तदनुप्रियं च ॥ ततो न गच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहतुं ॥७॥ एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधने-
नात्तसुखाः सुखार्हाः ॥ तं वंचयित्वाऽधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥८॥ तवाज्ञया पार्थिव निर्विशंका विहाय मानं विचरन्वनानि ॥
समीपवासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९ ॥ संवत्सरं तत्र विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखमुद्धरेम ॥ निर्यात्य वैरं सफलं स-
पुष्पं तस्मै नरेंद्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरैर्वृताय ततो महीमावस धर्मराज ॥ स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः शक्यो विहतुं नरदेव
शोकः ॥ ११ ॥ कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगंधा नश्येद्वि लोकेषु चराचरेषु ॥ तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां शक्यं महत्प्राप्तुमथ क्रियाश्च ॥१२॥
इदं तु शक्यं सततं नरेंद्र प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ॥ कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय कृतागसां भारत निग्रहे च ॥१३॥ तेजस्तवोग्रं न सहेत
राजन्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ॥ न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थं सिद्धयर्थमपि प्रवृत्तौ सुपर्णकेतु-
श्च शिनेश्च नप्ता ॥ तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेववर्य ॥ १५ ॥ तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ॥ त-
थैव चाहं नरदेववर्य यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ॥ १६ ॥ त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान्समेत्य ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा तेषां च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ॥ १७ ॥ प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्मार्थविविदुत्तमौजाः ॥ आमंत्र्य वेश्मानि
नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ॥ १८ ॥ यथागतं मार्गमेवेक्षमाणः पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः सं-
प्रार्थयामास नरेंद्रवर्य ॥ १९ ॥

रेमेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ततो हेतोर्महीमावसाधितिष्ठ ननु इहैव सुखं महदस्ति किमहीवासेनेत्याशंक्याह स्वर्गेति ॥ ११ ॥ निग्रहे च बंधने वा भ्रातृत्वाद्धेऽप्रवृत्तिश्चेदिति भावः ॥
॥ १३॥ समेत्य युद्धं प्राप्य ॥१४॥ सुपर्णकेतुः कृष्णः शिनेर्नष्टा सात्यकिः एतयोर्वीर्यं हितकारित्वं चाह तथैवेति कृष्णोऽर्जुनः अहं भीमसेनः ॥१५॥ प्रयोगेऽल्लप्रयोगे कृतिनौ कुशलौ ॥१६॥
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः तव अर्थयोगप्रभवप्रधानाः तव अर्थयोगो धनलाभः प्रभव ऐश्वर्योत्कर्षस्तद्वयं प्रधानं येषां ते तथा शमं साम शत्रुनाशेन क्षेमं वा समेत्य साम्ना युद्धेन वा ॥१७॥१८॥१९॥

इति प्रार्थयामासेति पूर्वेण संबंधः मर्ति चकार गमने इति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भा० षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ एवं तीर्थयात्रा-
दिप्रभवेन पुण्येन देवताप्रसादादुत्तमलोकप्राप्तिरदुत्तसामर्थ्यप्राप्तिश्चेति दर्शितं प्राप्तमपि च तद्वर्षवतामनर्थकरं भवतीति दर्पजयार्थं नहुषभीमसेनयोर्दुस्वस्थां वर्णयति नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतमि

समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जित्वा सपत्नान् प्रतिलभ्य राज्यं ॥ शैलेंद्र भूयस्तपसे जितात्मा द्रष्टा तवास्मीतिमर्ति चकार ॥ २० ॥ वृत्तश्च सर्वै-
रनुजैर्द्विजैश्च तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणां ॥ उवाह चैतान् गणशस्तथैव घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २१ ॥ तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितृवपुत्राननुशिष्य सर्वान् ॥ स लोमशः प्रीतमना जगाम दिवौकसां पुण्यतमं निवासं ॥ २२ ॥ तेनाष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्तीर्थानि रम्याणि
तपोवनानि ॥ महाति चान्यानि सरांसि पार्थाः संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरप० गं-
धमादनप्रस्थाने षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिशां गजैः किन्नरपक्षि-
भिश्च ॥ सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणां ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः कैलासमालोक्य महान्बभूव ॥ कुबेरकांतं
भरतर्षभाणां महीधरं वारिधरप्रकाशं ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान् गोष्ठान्हरीणां गिरिसेतुमालाः ॥ बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः स्थला-
नि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महावनानि मृगद्विजानेकपसेवितानि ॥ आलोकयंतोऽभिययुः प्रतीतास्ते धान्विनः खड्गधरा
नराग्र्याः ॥ ४ ॥ वनानि रम्याणि नदीः सरांसि गुहा गिरिणां गिरिगव्हराणि ॥ एते निवासाः सततं बभूवुर्निशानिंशं प्राप्य नरर्षभाणां ॥ ५ ॥
ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य व्यतीत्य कैलासमचिंत्यरूपं ॥ आसेदुस्त्यर्थमनोरमं ते तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्तु ॥ ६ ॥ समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा
ते प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ॥ शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७ ॥ सुखोषितास्तस्य त एकरात्रं पुण्याश्रमे देवमह-
र्षिर्जुष्टे ॥ अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां सुखेन वीराः पुनरेव वासं ॥ ८ ॥ ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगताः समग्राः ॥ कुबेरकां-
तां नलिनीं विशोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टां ॥ ९ ॥

त्यादिना नगोत्तमं गंधमादनं जहतां त्यजतां ॥ १ ॥ कुबेरस्य कांतं प्रियं ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उच्चैस्त्वानि संकीर्णत्वानि गोष्ठान् स्थानानि हरीणां सिंहानां गिरिषु नद्युत्ता-
रणार्थाः सेतवो मालाश्च महत्सु प्रवाहेषु तत्रैव देवप्रयागादौ सांगा इति प्रसिद्धाः प्रपातान् भृगून् ॥ ३ ॥ अनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ गुहा अल्पप्रमाणा दरी गव्हरं महती दरी निशानिंशं रात्रि
दिनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नलिनीं सरसीं ॥ ९ ॥

नंदनमिद्वनं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पौरोगवैः पुरोगमिभिः पट्टहादिसामग्रीवहैः ॥ १४ ॥ यामुनं यमुनोद्गमं ॥ १५ ॥ पुंसि यथा श्वेतपुत्रीयं श्वेतारुणमुद्गीवं च तद्वत् गिरौ प्र-
 खवणानि अरुणपांडुसानूनि च भांतीत्युत्प्रेक्षा विशाखयूपं स्थानविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विषादस्तेजः प्रतिघातजः क्षोभः मोहो वैचित्यं ॥ १८ ॥ द्वीपो द्वीपवदाश्रयः ग्राहेण सर्पेण ॥ १९ ॥
 तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः पांडोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ॥ ते रेमिरे नंदनवासमेत्य द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥ १० ॥ ततः क्रमेणो-
 पययुर्नृवीरा यथागतैरेव पथा समग्राः ॥ विहृत्य मासं सुखिनो बदर्या किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११ ॥ चीनांस्तुषारान्दरदांश्च सर्वान्दे-
 शान्कुलिंदस्य च भूमिरत्नान् ॥ अतीत्य दुर्गे हिमवत्प्रदेशं पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रान्प्राप्तान्सुबाहुर्विष-
 ये समग्रान् ॥ प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तं चाभ्यनंदत् वृषभाः कुरूणां ॥ १३ ॥ समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते सुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ॥
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४ ॥ सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं सूतान्समादाय रथांश्च सर्वान् ॥ घटोत्कचं सानुचरं
 विसृज्य ततोऽभ्यययुर्मासुनमद्विराजं ॥ १५ ॥ तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्नहिमोत्तरीयारुणपांडुसानौ ॥ विशाखयूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं
 पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥ वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महावनं चैत्ररथप्रकाशं ॥ शिवेन पार्थामृगयाप्रधानाः संवत्सरं तत्र वने विजन्तुः ॥ १७ ॥ त-
 त्राससादातिबलं भुजंगं क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपं ॥ वृकोदरः पर्वतकंदरायां विषादमोहव्यथितांतरात्मा ॥ १८ ॥ द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ अमोक्षयद्यस्तमनंततेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रं ॥ १९ ॥ ते द्वादशं वर्षमुपोपयातं वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ॥
 तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशाच्छिन्न्या ज्वलंतस्तपसा च युक्ताः ॥ २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं सदाधनुर्वेदरतिप्रधानाः ॥ सरस्वतीमेत्य निवा-
 सकामाः सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीक्ष्य तान् द्वैतवने निविष्टान्निवासीनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ॥ तपोदमाचारसमाधियुक्तास्त्वृणो
 दपात्रावरणाश्मकुट्टाः ॥ २२ ॥ मृक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च तथा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ॥ बिल्वेगुदाः पीलुशमीकरीराः सरस्वतीतीररुहा बभूवुः
 ॥ २३ ॥ तां यक्षगंधर्वमहर्षिकांतामागारभूतामिव देवतानां ॥ सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरंतः सुखं विजन्तुर्नरेदवपुत्राः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पञ्चाजगरपञ्च पुनर्द्वैतवनप्रवेशे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ तृणोदपात्रावरणाः आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वति पाठांतरे आहरति प्रत्येकमानीलेन वरयति ते तथा भूताः अश्मकुट्टा वानप्रस्था दंतोल्लुखलिका एव
 संतो जरया नष्टदंता अश्मकुट्टा भवन्ति ॥ २२ ॥ बभूवुः शोभावंत इति शेषः ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैऋतभावावदीपे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥

॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तुंगं कालीयकं च काष्ठविशेषौ ॥ १० ॥ मरुधन्वसु गिरेर्निर्जलप्रदेशेषु । मरुर्ना गिरिधन्वनोरिति मेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ॥ अयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥ पौलस्त्यं धनदं युद्धे य
आह्वयति दर्पितः ॥ नलिन्यां कदनं कृत्वा निहंता यक्षरक्षसां ॥ २ ॥ तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनं ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौ-
तूहलं हि मे ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधान्विनां ॥ प्राप्तानामाश्रमाद्राजन् राजर्षेष्टपर्वणः ॥ ४ ॥ य-
दृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ॥ ददर्श तद्वनं रम्यं देवगंधर्वमेवितं ॥ ५ ॥ स ददर्श शुभान्देशान् गिरिहिमवतस्तदा ॥ देवर्षिसिद्धचरितान-
प्सरोगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चक्रेरूपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ॥ कोकिलैर्भृंगराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसं-
स्पर्शकोमलैः ॥ उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स संपश्यन् गिरिर्नदीर्विदूर्यमणिसंनिभैः ॥ सलिलैर्हिमसंकाशैर्हंसकारंडवायुतैः ॥
॥ ९ ॥ वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ॥ हरिचंदनमिश्राणि तुंगकालीयकान्यपि ॥ १० ॥ मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ॥ वि-
ध्यन्मृगान् शरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ११ ॥ भीमसेनस्तु विख्यातो महांतं दंष्ट्रिणं बलात् ॥ निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाबलः ॥
॥ १२ ॥ मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ॥ विनिघ्नस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥ स मातंगशतप्राणो मनुष्यशतवार-
णः ॥ सिंहशार्दूलविक्रांतो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पादयामास तरसा वै बभञ्ज च ॥ पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि
च ॥ १५ ॥ पर्वताग्राणि वै मृद्भन्नादयानश्च विज्वरः ॥ प्राक्षिपन् पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीं ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनःपु-
नः ॥ आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १७ ॥ चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ॥ गजेंद्राश्च महासत्वा मृगेंद्राश्च महाबलाः ॥
॥ १८ ॥ भीमसेनस्य नादेन व्यमुंचंत गुहा भयात् ॥ क्वचित्पधावांस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ॥ १९ ॥ मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति नि-
र्भयः ॥ स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१ शतमनंतवाचितेनायुतादिसंख्याग्राह्या अध्यायसमाप्तेरुपातिमच्छोके नागायुतसमप्राण इत्युक्तत्वात्

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पर्वतस्याभोगो विस्तीर्णता तत्परिमाणं वर्णं शरीरं यस्य तं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सत्त्वं बुद्धिं ॥ ३३ ॥

पद्म्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ॥ स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ॥ २१ ॥ त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ॥ ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ॥ ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स ददर्श महाकायं भुजगं लोमहर्षणं ॥ गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कंदरं ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्षाणमतिकायं महाबलं ॥ चित्रांगमंगजैश्व-
त्रैर्हरिद्रासदृशच्छविं ॥ २५ ॥ गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ॥ दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणो मुहुः ॥ २६ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां कालांतकयमोपमं ॥ निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयंतमिव स्थितं ॥ २७ ॥ स भीमं सहसाऽभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशं ॥ जग्राहा-
जगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ॥ संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दश नागसहस्राणि धारयंति हि यद्वलं ॥ तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ॥ विस्फुरन् श-
नैकभीमो न शशाक विचेष्टितुं ॥ ३१ ॥ नागायुतसमप्राणः सिंहस्कंधो महाभुजः ॥ गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ॥ न चैनमशकद्द्वारः कथंचित्प्रतिबाधितुं ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि
अजगरग्रहणे अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ॥ चित्त-
यामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च महासर्प कामया ब्रूहि पन्नग ॥ कस्त्वं भोभुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २ ॥ पां-
डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनंतरः ॥ नागायुतसमप्रागस्त्वया नीतः कथं वशं ॥ ३ ॥ सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ॥ समा-
गताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ॥ भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किं
नु विद्याबलं किं नु वरदानमथो तव ॥ उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६ ॥ असत्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ॥ यथेदं मे
त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणं ॥ भोगेन महता गृह्य समंतात्पर्यवैश्यत् ॥ ८ ॥

॥ ३३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ स भीमसेन इति ॥ १ ॥ कामया इच्छातः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भोगेन देहेना ॥ ८ ॥

विमुच्य तस्य बाहुबलं जिज्ञासितुमित्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दायादं स्ववंश्यं पुत्रं अत एवावध्यं अमेध्यमिति पाठे वैश्वदेवाद्यनर्हत्वादभश्यं नरमांसमित्यर्थः
उपयोक्ष्यामि भक्षितुमिच्छामि विधानं देवं ॥ १५ ॥ षष्ठे कालेऽष्टधाविभक्तस्याहो भागे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्मार्तं स्मृतिविषयं पुराणं चिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः ॥

निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ॥ विमुच्यस्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ॥ दि-
ष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनां ॥ १० ॥ यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिंदम ॥ तथाऽवश्यं मयाऽऽख्याप्यं तवाद्य शृणु स-
त्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणां ॥ शापस्यातं परिप्रेप्सुः सर्वं तत्कथयामि ते ॥ १२ ॥ नहुषो नाम राजर्षिव्यक्तं ते
श्रोत्रमागतः ॥ तवैव पूर्वः पूर्वेषामार्योर्वेशधरः सुतः ॥ १३ ॥ सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ॥ इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमि-
दं मम ॥ १४ ॥ त्वां चेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनं ॥ अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशं ॥ १५ ॥ न हि मे मुच्यते कश्चित्कथं-
चित्प्रग्रहं गतः ॥ गजो वा महिषो वाऽपि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥ नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ॥ गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदान-
मिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्भुतं ॥ कुरु शापांतमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ स मामुवाच तेजस्वी कु-
पयाऽभिपरिभुतः ॥ मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ॥ स्मार्तमस्ति
पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ॥ स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१ ॥ गृही-
तस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ॥ सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥ इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावतां ॥
मयि संजातहार्दनामथ तेंऽतर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥ सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ॥ सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकांक्षी महाद्युते ॥
॥ २४ ॥ तमुवाच महाबाहुर्भामसेनो भुजंगमं ॥ न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥ यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःख-
योः ॥ आगमे यदि वाऽपाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६ ॥ देवं पुरुषकारेण को वंचयितुमर्हति ॥ दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥
पश्य दैवोपवाताद्वि भुजवीर्यव्यपाश्रयं ॥ इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य मां ॥ २८ ॥

॥ २० ॥ विभानविदात्मानात्मविवेकवित् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्मान्मनुष्यः पुण्यपापसाम्येनोपात्तजन्मा सुखस्यागमे कदाचिदभावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी
सामर्थ्यवान् अवश्यं भवति एवं सुखस्यापाये दुःखस्याप्यागमेऽपाये च तस्मादवश्यं भावित्वादन्त्यतरस्य सुखापाये दुःखागमे वा मनो न ग्लपयेन्नग्लानिं नयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ मया राज्यद्विना राज्यकामेन धर्मशीलाः सत्यप्रतिज्ञा बाध्यन्ते परुषोक्तिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वर्तिका पक्षिविशे-

किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितं ॥ यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातृन् राज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षस-
संकुलः ॥ मांसमुद्वाक्षमाणस्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥ विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ॥ धर्मशोला मया ते हि बाध्यन्ते रा-
ज्यद्विना ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विषादमुपयास्यति ॥ सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगंधर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महाबाहुरेकोऽपि
सुमहाबलः ॥ देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमंजसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुष्टतदेविनं ॥ विद्विष्टं सर्वलोकस्य दंभमोहपरायणं ॥
॥ ३४ ॥ मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीं ॥ याऽस्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं त्वनाथाया मद्दिनाशा-
द्रुजंगम ॥ अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥ नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ॥ मद्बाहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥
॥ ३७ ॥ भविष्यतो निरुत्साहौ श्रष्टवीर्यपराक्रमौ ॥ मद्दिनाशात्परिच्युतौ मे वर्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ॥
भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुं ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौतेयो बभूवास्वस्थचेतनः ॥ अनिष्टदर्शनात् वोरानुत्पातान्परिचिंतयन् ॥ ४० ॥
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ॥ दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥ एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका वोरदर्शना ॥ रक्तं व
मंती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२ ॥ प्रववौ चानिलो रूक्षश्चंडः शर्करकर्षणः ॥ अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥ पृष्ठतो
वायसः कृष्णो याहि याहीति शंसति ॥ मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥ हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परितप्यति ॥ स-
व्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयं ॥ द्रौपदीं परिप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥
शशंस तस्मै पांचाली चिरयातं वृकोदरं ॥ स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयं ॥ नकु-
लं सहदेवं च व्यादिदेशद्विजान्प्रति ॥ ४८ ॥ स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ॥ मृगयामास कौतेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९ ॥ स
प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ॥ ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्नितां ॥ ५० ॥

षः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दक्षिणो भुजः स्फुरतीति भविष्यतोऽनिष्टप्रशमनस्य लिंगं ॥ ४४ ॥ विकारः स्फुरणं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यथूपान्पतितान्दर्शेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ईरिणे ऊषरे क्षुपा न्हस्ववृक्षाः । न्हस्वशाखाशिफः क्षुप इत्यमरः ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽव्यायः ॥ ततो मृगसहस्राणि मृगेंद्राणां शतानि च ॥ पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१ ॥ धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ॥ ऊह-
वातविनिर्भग्ना हुमा व्यावर्जिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ॥ रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पन्नद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥ ईरि-
णे निर्जले देशे कंटकिद्रुमसंकुले ॥ अश्मस्थानुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ॥ गृहीतं भुजगैरेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४ ॥ इति श्रीम-
हाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ युधि-
ष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेनवेष्टितं ॥ दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुंतीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ॥ कश्चायं पवर्ता-
भोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजं ॥ कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितं ॥ ३ ॥ भीम उवाच ॥ ॥ अयमार्य-
महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ॥ नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मे-
ऽमितविक्रमः ॥ वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणं ॥ ५ ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो सुखागतः ॥ गम्यतां ने-
ह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ॥ स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७ ॥ चिरे-
णाद्य मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ॥ नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिकांक्षये ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ९ ॥ किमाहुत्य विदित्वा वा
रगो वा भवान्यदि ॥ सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ॥ ९ ॥ किमाहुत्य विदित्वा वा
प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ॥ किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुंचेद्भवानिमं ॥ १० ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानव ॥ प्रथि-
तः पंचमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ॥ त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२ ॥
तैर्दश्वर्थं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ॥ सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ॥ इमामगस्त्ये-
न दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पांडव ॥ तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥
॥ १७९ ॥ ॥ युधिष्ठिर इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणवान्वायुभक्षः सर्प इव न तु सर्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
ति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ नहुषस्तु ज्ञानमेव पुरुषार्थ इति मत्वा न चान्यदपि कामये इति स्वस्य ज्ञानादन्यत्र वैराग्यप्रदर्शनकामः प्रश्नमेव वृणोति प्रश्नानिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणेनेति घटं करोतीतिव द्वाविनीं वृत्तिमाश्रित्य अब्राह्मणेऽपि मुमुक्षौ ब्रह्मविद्वाचि ब्राह्मणशब्दप्रयोगः श्रुतौ अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति। श्रवणमननात्मकममौनं निदिभ्यासनात्मकं मौनं च निर्विद्य निष्पाद्य ब्राह्मणो ब्रह्मविद्भवतीति दर्शनात् केवलं निर्विशेषं वेत्ति पुरुषार्थत्वेन जानाति चेत्तर्हि तद्वक्ष्यामि मत्तिसंवादाय ॥ १९॥ तत्र यान्येव ब्रह्मविच्छक्षणानि तानि ब्रह्मविद्यासाधकानीति मन्वानो ब्रह्मविदो लक्षणं ब्रह्मस्वरूपं च पृच्छति ब्राह्मण इति ॥ २० ॥ सत्यं यथार्थमहिंसं च वचनं आनृशंस्यमनैष्ठ्यं तपः स्वधर्माचरणं धृणा कृपा ॥ २१ ॥ परं निर्विशेषं सविशेषस्य वाङ्मनसगोचरस्य श्रुत्यैवाब्रह्मत्वोक्तेः यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादिना ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु । तत्र परमते परमाणोर्नित्यत्वा

षष्ठे काले मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ॥ नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥ प्रश्नानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ॥ अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरं ॥ १७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ अपि चेच्छृणुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १८ ॥ वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्ववान् वेत्ति केवलं ॥ सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ॥ ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो धृणा ॥ दृश्यंते यत्र नागैर्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१ ॥ वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ॥ यत्र गत्वा न शोचंति भवतः किं विवक्षितं ॥ २२ ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ॥ शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ आनृशंस्यमहिंसा च धृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३ ॥ वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ॥ ताभ्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्षये ॥ २४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शूद्रे तु यद्भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५

त् कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदोऽस्ति तथाऽऽकाशस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च कालतो देशतश्च तदभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्त्येव अयमपि त्रिविधः । वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः ॥ वृक्षांतरात्सजातीयः विजातीयः शिलादित इत्युक्तलक्षणः । स एव परमते ईश्वरस्य नित्यज्ञानादिभ्यः आत्मांतराकाशादिभ्यश्चास्तीति तस्याप्यभावोऽत्राभिभूतः अत एव सुखादिधर्मवन्न भवति । यत्र अखंडैकरसे गत्वा न शोचति शोकायतनस्य तद्दयस्यैवाभावात् पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं स्वमतमुक्त्वा परमतं जिज्ञासते भवतः किं विवक्षितमिति ॥ २२ ॥ सर्पस्तु ब्राह्मणपदेन जातिमात्रं विवक्षित्वा शूद्रे तल्लक्षणं व्यभिचारयति चातुर्वर्ण्यमिति साद्धेन चतुर्णां वर्णानां हितं सत्यं प्रमाणं च धर्मव्यवस्थापकं ब्रह्म शूद्रवेदः । शूद्राचारस्मृतेरपि वेदमूलत्वात्सर्वोप्याचारादिः श्रुतिमूलक इत्यर्थः । एवं च सत्यादिकं यदि शूद्रेऽप्यस्ति तर्हि सोऽपि ब्राह्मण एव स्यादित्याह शूद्रेष्वपीति ॥ २३ ॥ सुखदुःखातीतं पदमेव नास्तीत्युक्तं पदं ब्रह्माप्याक्षिपति वेद्यमिति पदं पदनीयं प्राप्यस्थानं ॥ २४ ॥ इतरस्तु ब्राह्मणपदेन ब्रह्मावदं विवक्षित्वा शूद्रेरपि ब्राह्मणत्वमभ्युपगम्य परिहरति शूद्रेत्विति शूद्रलक्ष्म कामादिकं न ब्राह्म-

मेऽस्ति नापि ब्राह्मणलक्ष्म शमाद्युपेतो ब्राह्मण एव ब्राह्मणोऽपि कामाद्युपेतः शूद्र एवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ यदप्युक्तं सुखदुःखातीतं पदं नास्ति तदपि अनुवादपूर्वकमभ्युपगमेनैव परिहरति सार्धेन यत्पुनरिति पदं पदनीयं प्रागप्राप्तं सत्कर्मणा प्राप्यं स्थानं तत्सुखदुःखाभ्यां हीनं नास्ति ब्रह्मलोकस्थानामपि ऐश्वर्यतारतम्यकृतं दुःखमस्त्येव किंपुनर्लोकान्तरस्थानां ॥ २७ ॥ एतदेव दृष्टानापवदति यथेति यथा शीतलस्य जलस्य मध्येऽभ्यंतरे उष्णं अग्निर्नास्ति । नापि उष्णेऽग्नौ शीततायुक्तं जलं तयोः परस्परविरोधेन संयोगायोगात् ॥ २८ ॥ एवं पदं पदनीयं ज्ञेयं वस्तु कचिद्देशे काले वा सुखदुःखाभ्यां हीनं प्राप्तं नास्ति आध्यासिकयोः सुखदुःखयोरधिष्ठानेन ज्ञेयवस्तुना सह सर्पस्य रज्ज्वेव कालत्रयेऽपि संबधो नास्तीत्यर्थः । ओहाङ् गतौ अस्य ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः घुमास्थेति सूत्रेण आत इत्वं हाङ् पद्यतेश्च गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वाच्च हीनं प्राप्तमिति पदं ज्ञेयमिति च व्याख्यातं अन्यथा तु प्रश्नोत्तरयोरेकरूपत्वादेषा मम मतिरिति वाक्यशेषे स्वमतेः पृथक्करणं नोपपद्यते । अन्ये तु सिद्धांते ताभ्यां हीनं पदं किं नास्ति अपितु अस्त्येवेति काका व्याचक्षते । अयं भावः यत्कर्मप्राप्यं स्था

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ॥ ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥ एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते ॥ यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् ॥ एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ॥ वृथा जातिस्तदाऽऽयुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ॥ संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयंति सदा नराः ॥ वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणां ॥ ३२ ॥ इदमार्षे प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ॥ तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्यं तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥

नं तत्सुखदुःखवर्जितं कदाचिदपि नास्ति यत्तु ज्ञेयं वस्तु नित्यप्राप्तं प्रमाणसामर्थ्यात्कंठगतविस्मृतचामीरकरवत् तव कंठे चामीकरं त्वमेव ब्रह्मेति च वाक्यैकसिद्धमज्ञानापनयनमात्रमपेक्षते न तत्र सुखदुःखसंबंधोऽस्ति अकर्मजत्वात्तत्प्राप्तेः अत एव च तस्यानित्यत्वमपि न अजन्यत्वादिति ॥ २९ ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाक्षिपति यदीति ॥ ३० ॥ उत्तरमाह जातिरिति ॥ ३१ ॥ वागादीनामिव मैथुनस्यापि साधारण्याज्जातिर्दुर्ज्ञेया तथा च श्रुतिः । न चैतद्विज्ञो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वेति ब्राह्मण्ये संशयमुपन्यस्यति ॥ ३२ ॥ ननु जात्यनिश्चये कथं ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानपुरःसरं यागादौ प्रवर्तेतेत्याशङ्क्याह इदमार्षमिति । अत्र ये यजामह इत्यनेन च ये वयं स्मो ब्राह्मणा अन्ये वा ते वयं यजामह इति ब्राह्मण्येऽनवधारणं दर्शितं मंत्रालिंगमपि । य एवास्मि स सन्यजे इति । नन्वेव स्वस्याब्राह्मणत्वपक्षे यज्ञस्यानिष्टकरत्वमापततीत्याशङ्क्य तत्परिहाराय यागे यजमानस्य प्रवरवरणं क्रियते याज्ञिकः तच्चाग्निर्होतेति मंत्रे गौतमवदयास्यवदंगिरोवद्ब्राह्मणवदिति कुर्वति तस्य च प्रयोजनमब्राह्मणस्यापि यजमानस्य ब्राह्मणत्वसंपादनं तस्मादाचार एव ब्राह्मण्यनिश्चये हेतुर्वेदप्रामाण्यादित् प्रधानं च तदिष्टं चेति कर्मधारयः ॥ ३३ ॥

कर्मैव ब्राह्मण्यहेतुरित्याह प्रागिति नाभिवर्धनाबालच्छेदनात् ॥ ३४ ॥ जायते संयुज्यते वेदसंयोगानंतरमेव ब्राह्मण्यमुदेति तद्वत्प्रवरणेनापीति भावः द्वेधे जातो संशये सति ॥ ३५ ॥ वृत्तं वेदिकसंस्कारो यदि न विद्यते तर्हि सर्वाः प्रजाः कृतकृत्याः शूद्रतुल्याः तथा च स्मृतिः । न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीति तेषां संस्कारानर्हत्वनिष्पापत्वाभिधानात्कृतकृत्यत्वं दर्शयति तद्वत् त्रैवर्णिका अपि स्युरित्यर्थः अन्न वृत्ताभावे ॥ ३६ ॥ उपसंहरति यत्रेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्देहेन जायते ॥ तस्मिन्नेवं मतिर्द्वेधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥ कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ॥ संकरस्त्वत्र नागेंद्र बलवान्प्रसर्मीक्षितः ॥ ३६ ॥ यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ॥ तं ब्राह्मणमहं पूर्णमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ ३७ ॥ सर्प उवाच ॥ ३८ ॥ श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ॥ भक्षयेयमहं कस्माद्भातरं ते वृकोदरं ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवानेतादृशो लोके वेदवेदांगपारगः ॥ ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भक्तिरनुत्तमा ॥ १ ॥ ३५ ॥ सर्प उवाच ॥ पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ॥ अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ॥ अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यतां ॥ ३ ॥ ३७ ॥ सर्प उवाच ॥ दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ॥ एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवं ॥ ४ ॥ कस्माच्चिदानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ सत्यवाक्याच्च राजेंद्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ॥ अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्भवेद्राजन्कार्योपेक्षमनंतरं ॥ यदभिप्रेतमन्यते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहं ॥ ७ ॥ ३८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्वर्गं गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवं ॥ अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

॥ एवं युधिष्ठिरमुखेन ब्रह्मविच्छेक्षणानि ब्रह्म च निरूप्य सर्पमुखेन वित्तशुद्धिद्वारा आत्मविविदिषोत्पादनद्वारा वाब्रह्मप्राप्त्युपायान् दानादीन् विधातुमयमध्याय आरभ्यते भवानेतादृश इति अनुत्तमा गतिः स्वर्गोवाप्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गुरुलाघवं गौरवं लाघवं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ कार्यगरीयस्त्वमेव सामान्यतो विवृणोति कस्माच्चिदिति अयमत्र निर्णयः । पिथुनायाभयं दातुं न सत्यं मतिमांस्त्यजेत् ॥ साधूनामभयाथैह त्यजेत्सत्यमपि ध्रुवं ॥ स्तेनेषु च प्रियाख्यानादहिंसा श्रेयसी मता ॥ अहिंसातः परात्माख्यप्रियाख्यानं विशिष्यते ॥ एतच्च पुत्रांस्तत्त्वोपदेशेन प्रब्राज्य पितरं दुःस्वयता नारदेन मदालसया च कृतं ॥ ५ ॥ तदेतदाह ततश्च प्रियमिष्यते अहिंसातोपि प्रियं गुरुतरमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ देहातिरिक्तमात्मानं साधयितुं प्राक्कर्मसद्भावं दर्शयिष्यन् कर्मणां निष्फल

त्वं तावदाशंकते कथमिति अशरीरस्य नष्टदेहस्य कथं स्वर्गतिः कथं वा तत्र विषयोपभोगः कथं वा कर्मफलस्य ध्रुवत्वमप्रत्याख्येयत्वमित्यर्थः सदेहस्य ह्येतन्नयं युज्यते न तु देहहीनस्येति भावः ॥ ८ ॥ अत्रोत्तरमाह तिस्र इति यथा मृद्विकारेष्वपि घटशरावोदचंनदिषु कुलालगतौ संकल्पक्रियाभेदौ वैषम्यहेतुभवतः एवं भौतिकेष्वपि सुरनरतिर्यक्शरीरेषु तदन्यकर्त्रात्मगतसंकल्पक्रियाभेदौ वैषम्यहेतु भवत इति भावः तथा च श्रुतयः । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्यादुपमन्ये तु संयंति यथाकर्म यथाश्रुतिमित्याद्याः । तं त्यक्तदेहं विद्या उपासना कर्म यज्ञादि पूर्वप्रज्ञा प्राग्भवीयसंस्कारः समन्वारभेते अनुगच्छत इति श्रुतिपदानामर्थः स्थाणुं स्थाणुत्वं योनिं सुरनरतिर्यग्भूपां तद्व्रतित्वं तद्व्रतित्वं त्रिधाप्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिप्रकारं ॥ ९ ॥ एतदेव विवृणोति तत्रेत्यादिना कारणैः कर्मभिः ॥ १० ॥ विपरीतैरिति अयमर्थः पुण्यपापयोः साम्येन मानुषत्वं प्राप्य पुण्याधिक्ये स्वर्गं गच्छति पापाधिक्ये नरकं तत्र च तदधिकांशयोर्भोगेन क्षये जाते सति पुण्यपापयोः साम्ये स्वर्गादधस्तनं तिर्यग्योनिरुपरितनं च पुनर्मानुषत्वं गच्छतीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्रापि तिर्यग्योनौ विशेष

सर्प उवाच ॥ ॥ तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ॥ मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तन्निधा ॥ ९ ॥ तत्र वै मानुषाल्लोकादानादिभिर्तद्व्रतः ॥ अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेंद्र कारणैर्मानुषो भवेत् ॥ तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११ ॥ कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ॥ मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२ ॥ तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ॥ गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३ ॥ सोयमेता गतीस्तात जंतुश्चरति कार्यवान् ॥ नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते द्विजः ॥ १४ ॥ जातो जातश्च बलवान् भुंक्ते चात्मा स देहवान् ॥ फलार्थस्तात निष्ठुक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५ ॥

माह तिर्यग्योन्या इति पृथग्भावस्ततो मुक्तिर्मनुष्यार्थे मनष्यजन्मलाभाय विधीयते वेदेन बोध्यते यतो गवादिभ्यो गोजातित एव यज्ञे उपयुक्तादेवत्वमपि दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते बह्वृचब्राह्मणे । पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्स देवान्त्वान्वकामयतैतुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति ॥ १३ ॥ सोऽयमिति यथा लोके कार्यवांश्चरति इतस्ततः पर्यटनं करोति तद्रहितस्तु स्वस्थाने सुखमास्ते एवमिहापि संसारभोक्षविति भावः । महति ब्रह्मण्यात्मानं जीवमवस्थापयते उपाधित्यग्रेण महाकाशे घटाकाशमिव प्रलीनं करोति ॥ १४ ॥ एतदकरणे दोषमाह जात इति स च देहवान् देहाभिमानी आत्मा जीवः बलवानदृष्टोपगृहीतः जातो जातः पुनः पुनर्लब्धजन्मा फलार्थः सुखकामः भुंक्ते देहयोगजं फलमिति शेषः एतेन फलार्थिनः प्रवृत्तिस्ततः कर्म ततो जन्म ततः फलभोगस्ततो रागोऽभुक्तरागानुदयात्ततः फलार्थितेति संसाराविच्छेदो दर्शितः । यस्तु निष्ठुक्तः निर्गतं पृक्तं फलसंयोगो यस्मात्स फलासंगीत्यर्थः स प्रजानां लक्षणं ज्ञापकं जन्ममरणादिकमसाधारणं धर्मं भावयतीति तथा । निष्कामकर्मकर्तो चित्तशुद्धयतिशयाज्जन्ममरणादीन् दोषान् पश्यतीत्यर्थः । यद्वा प्रजानां कार्यमात्रस्य लक्षणमनिर्वचनीयत्वं भावयतीति तथा असंगः पुमानधिष्ठानज्ञानेन तत्राध्यस्तस्य संसारस्य मिथ्यात्वं शुक्तिरजतस्येव पश्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इदमाक्षिपति शब्दे इति तस्य प्रजालक्षणलक्ष्यस्यानिर्वचनीयस्याहमर्थप्रसिद्धप्रजारूपकार्यस्य किमधिष्ठानं तदा इदमर्थप्रसिद्धे शब्दादौ विषये ग्राह्ये सति किं तस्याधिष्ठानं । यथा प्रकाश्य-
प्रकाशकयोर्घटसूर्ययोरधिष्ठाने भूतभस्मी भिन्ने दृष्टे तद्वदहमिदमर्थयोरप्यधिष्ठाने पृथक् वाच्ये इति भावः ॥ १६ ॥ यदि तु तर्कमते इव प्रकाश्यप्रकाशकयोः सुखज्ञानयोरैकात्म्याधिष्ठानत्वमिष्टं
तर्हि तद्वदेव युगपज्ज्ञानानुपलब्धिल्लेगेन सिद्धं मनोनामकमर्मात्मतिरिक्तं द्रव्यांतरमभ्युपेयं तेन विनाऽऽत्मनि तत्संयोगवैजात्यसिद्धस्य कार्यवैजात्यस्योदयासंभवादिति शङ्कते किं नेति ॥
॥ १७ ॥ उत्तरमाह यदिति यत् परमतप्रसिद्धमात्मरूपं द्रव्यं सुखदुःखादिगुणानामाश्रयभूतं तदेहसंश्रयणेन स्थूलसूक्ष्मशरीररूपोपाध्यालंबनेन हेतुना अन्वितं बुद्ध्यादियुक्तं भवति आत्मनि
सुखादिभानमवस्थानयोपाधिकं न स्वाभाविकमवस्थांतरगतस्य सुखादेरवस्थांतरे दर्शनाभावात् । तत उपाधिविशिष्टमात्मद्रव्यं करणैर्वक्ष्यमाणैरधिष्ठितं सत् भोगान् भुङ्क्ते तथा च श्रुतिः ।
आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिण इति यथाविधि कर्मानुरूपं ॥ १८ ॥ ज्ञानं रूपाद्याकाराधीवृत्तिस्तेन तत्साधनानीन्द्रियाणि गृह्यते बुद्धिः कर्त्रादिधर्मकं विज्ञानं । विज्ञानं यज्ञं तनुत

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगंधयोः ॥ तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथं ॥ १६ ॥ किं न गृह्णासि विष-
यान् युगपत्त्वं महामते ॥ एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७ ॥ ॥ सर्प उवाच ॥ यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वितं ॥
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ॥ तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९ ॥
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ॥ विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २० ॥ तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जंतोर्विधीयते ॥ त-
स्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्र भुवोरंतरमाश्रितः ॥ बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावरां ॥ २२ ॥ बु-
द्धेरुत्तरकाला च वेदना दृश्यते बुधैः ॥ एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३ ॥

इति श्रुतेः मनः सर्वबाह्यकरणानुग्राहकमंतःकरणं भोगाधिकरणे देहे एतेन विकारभाजां कर्त्रादीनां करणत्ववचनेन तदितरदकर्त्रात्मकमधिष्ठानं विवेचितं ॥ १९ ॥ द्वितीयमश्रोत्तरमाह
मनसेति विषयस्य ग्राहकत्वेनायतनं स्थानभिर्द्रियं तत्स्थेन मनसा करणेन भूतात्मा जीवः क्षेत्रात्तेन तेन द्वारेण निःसृतः क्रमश इमान् रूपादीन्पर्येति । अनेनान्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम-
न्यत्रमना अभूवं नापश्यमित्याद्यनुभवस्य श्रुत्यैव प्रदर्शितत्वान्मनो नाम व्यापकं करणं सिद्धं ॥ २० ॥ तत्रेति तच्च मनस्तत्र विषयग्रहणे कर्तव्ये सति विधीयते बुद्ध्या
कर्त्र्या व्यापाराविष्टं क्रियतेऽतो व्यापारकालभेदान्मनो युगपद्विषयान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ बुद्धेरपि परमैर्यत्त्वमाह स इति यो बुद्धिमनइन्द्रियैः करणैरुपेतः सन् । भोक्ता स्वतस्त्व-
भोक्तृत्युक्तः स आत्मा भुवोरंतरमाश्रित इति गुरुक्तयुक्त्या तदुपासकस्य तदुपलब्धिस्थानमुक्तं । बुद्धिं द्रव्येषु रूपादिमत्सु ग्राह्येषु सृजति प्रेरयति अयस्कांत इव लोहं परावरामात्मा नात्म-
विषयत्वेनोत्तमाधमां कुलालश्चक्रमिव बुद्धिर्व्यापाराविष्टव मनो व्यापारयत्यात्मा तु न तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बुद्धेरेव कर्तृत्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहे सति किं क्लीबसदृशेनात्मांतरेणेत्याशङ्क्याह
बुद्धेरिति बुद्धितदभावयोर्वैवेदनाज्ञानं साक्षिरूपं बुधैर्योगिभिर्बुद्धेः सकाशाद्विविक्ततया दृश्यते युक्त्यानुभवेन च गृह्यते एषतदेवज्ञानं क्षेत्रज्ञभावनआत्मप्रकाशको विधिरज्ञातज्ञापनं स्वप्रकाशमित्य-

र्थः न हि लयोदयवत्या बुद्धेरुत्पत्तत्वं संभवति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥ मनस इति बुद्धिमनसोरन्यतरस्य कर्तृत्वं करणत्वं वाऽस्तु किमुभयकल्पनयेत्याशयः ॥ २४ ॥ कार्यभेदाद्वयं कल्प्यत इत्याह बुद्धिरिति बुद्धिरतीवात्मानुगा अत्यंतमात्मना सह तादात्म्यं प्राप्ता लोहपिंड इवाग्निना अतः सा आत्मवैतन्यानुविद्धा उत्पातेनोत्क्रांत्यादिना विधीयते वशीक्रियते। तथा चोत्पातवत्या अनुगत आत्माप्युत्पातवान् जलवंद्रवांचलयन्यायेन भवति एतेन बुद्ध्यात्मनोरन्योन्याध्यासो दर्शितः इममेवाश्रित्य तार्किकास्तयोर्यधर्मिभावमुपयंति। नन्वध्यस्यंतामुपहितेषूपधिधर्मोः घटाकाशे इव घटगतिर्न तु विपरीतमपि घटे आकाशगतस्यास्पर्शत्वादेरदर्शनादित्याशंक्याह तदाश्रिता हि सा ज्ञेयेति प्रसिद्धं ह्यात्मवैतन्यं बुद्ध्याश्रितमत एव बौद्धा बुद्धिरेव चेतनेति वदंति घटशब्दोऽयमिति दृष्टान्तेऽपि शब्दवत्त्वस्याकाशधर्मस्य घटेऽध्यासदर्शनात् । नन्वत्रान्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मयोरेवाध्यास उत धर्मिणोरपि । आद्ये धर्मिणोः समसत्त्वेन द्वैतापत्तिः । अंत्ये द्वयोरपि मिथ्यात्वापत्त्या शून्यशेषतापत्तिरित्याशंक्याह बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेदिति बुद्धिः स्वरूपसिद्धयर्थमात्मानमधिष्ठानमिच्छति रज्जूरग इव रज्जुं तथा च धर्माणामेवान्योन्याध्यासो न तु धर्मिणोः शुक्तौ रजतस्येव रजते शुक्लरध्यासाभावात् अतो नोक्तदोषद्वयप्रसंगः ॥ २५ ॥ नन्वापद्यतां द्वैतं न तु सर्वप्रमाणसिद्धाया बुद्धेर्मिथ्यात्वं

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परं ॥ एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ बुद्धिरात्मानुगाऽतीव उत्पातेन विधीयते ॥ तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ बुद्धेर्गुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धयोर्यदंतरं ॥ त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ॥ विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्समनुपृच्छसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनं ॥ एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९ ॥ सर्प उवाच ॥ सुप्रज्ञमपि चेच्छृणुमिदमिहयते नरं ॥ वर्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ३० ॥

वक्तुं शक्यमित्याशंक्याह बुद्धिरुत्पद्यते कार्यादिति विषयैद्रियसंयोगादेः कार्यादुद्धिरुत्पद्यते तन्निवृत्तौ निवर्तत इति बुद्धेरनित्यत्वं प्रसिद्धं नित्यानित्ययोश्चात्मबुद्धयोर्न धर्मधर्मिभावः सिद्ध्यति घटे यावद्द्रूपाभावस्यादर्शनेनात्मनि यावद्दुःखाभावलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेः । नापि संयोगः स हि उभयकर्मजो वाऽन्यतरकर्मजो वा मल्लयोः पद्मिबुक्षयोर्वा दृष्टो न च विभुनाऽऽत्मना तादृशः संयोगो बुद्धेरस्ति आकाशेनेव घटस्य । यत्तु तयोरपि संयोगमभ्युपगच्छति तद्युक्तिशून्यं परिभाषामात्रांतस्माद्रज्जूरगयोरिवानिवर्चनीयस्तयोः संबंध इति रज्जुवदात्मा नित्यो रज्जूरगवदाविर्भावतिरोभाववती बुद्धिर्मिथ्येति युक्तमुत्पश्यामः । नन्वेवं बुद्धेराकास्मिकत्वे तद्धर्माणां दुःखादीनामप्याकास्मिकत्वापातात्कृतनाशाकृताभ्यागमस्तदवस्य एवेत्याशंक्याह मनस्तूत्पन्नमेव हीति बुद्धेर्नाशेऽपि तज्जन्यवासनांतुसंतानात्मकं मनोऽस्त्येव ततश्च पूर्ववासनया बुद्धिरुत्पद्यते बुद्ध्या च वासना विवर्धत इत्यनादिरनंता चैषा बुद्धिवासनयोर्बीजांकुरवत्संततिः तदेतदाह बुद्धेरिति गुणविधानेन सुखाद्याकारपरिणामधारणेन गुणविधिर्नास्तीति पाठे गुणविधिरुपादानत्वे नास्ति कित्तूपादेयत्वमेव मनस्तूपादानं पठंतुवदनयोर्भेद इत्यर्थः तद्गुणवत् तद्वासनायुक्तं ॥ २६ ॥ विशेषणं व्यावर्तकं तस्मात्कार्यभेदान्मनोबुद्धयोर्भेदस्तेन च वासनाबीजनाशात् संसारांकुरो न जायत इति सिद्धं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

जातमपि ज्ञानमैश्वर्यजाद्वर्षावश्यतीति ज्ञाततत्त्वोऽपि शमादीनाश्रयेदिति शेषग्रंथतात्पर्यं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणत्वं ब्रह्मविल्लक्ष
 सोहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ॥ पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहं ॥ ३७ ॥ कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ॥ क्षोणः
 शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३८ ॥ अहं हि दिवि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ॥ अभिमानेन मत्तः सन् कंचिन्नान्यमर्चितयं ॥
 ॥ ३९ ॥ ब्रह्मर्षिदेवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ४० ॥ चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ॥ तस्य ते-
 जो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥ ४१ ॥ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ॥ स मामपनयो राजन् श्रंशयामास वै श्रियः ॥ ४२ ॥ तत्र ह्यगस्त्यः
 पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ॥ अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पति वै रुषा ॥ ४३ ॥ ततस्तस्माद्विमानाश्रयात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ॥ प्रपतन् बुबुधे
 त्मानं व्यालीभूतमधोमुखं ॥ अयाचं तमहं विप्रं शापस्यांतो भवेदिति ॥ ४४ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षंतुमर्हसि ॥ ततः स मा-
 मुवाचेदं प्रपतंतं कृपान्वितः ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ॥ ४६ ॥ फले क्षी-
 णे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलं ॥ ४७ ॥ ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदं ॥ सत्यं दमस्तपो-
 दानमहिंसा धर्मनित्यता ॥ ४८ ॥ साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महा-
 राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ॥ दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिव-
 मेव ह ॥ ५० ॥ युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ॥ धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ५१ ॥ ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेते-
 भ्यो यथातथं ॥ कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ तच्छ्रत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ॥ आसन्सुव्रीडिता राजन् द्रौपदी
 च यशस्विनी ॥ ५३ ॥ ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पांडवानां हितेप्सया ॥ मैत्रेयमत्यब्रुवन्भीमं गर्हयंतोऽस्य साहसं ॥ ५४ ॥ पांडवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भी-
 मं महाबलं ॥ हर्षमाहारयांचक्रुर्विज-दुश्च मुदा युताः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि भीममोचने एकाशीत्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥

णं स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

उक्तामेव ब्रह्मविद्यां मार्कण्डेयमुखेन नानाख्यानपूर्वकं प्रपंचयिष्यंस्तदुपोद्धातत्वेन काम्यकप्रवेशं तावदाह निदाघांतकरः ॥ १ ॥ असिताः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपात्यये वर्षा
सुनिकेता इव मंडपीभृता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ समवस्तृते आच्छादिते स्थावराणि भूतलादीनि ॥ ५ ॥ आशुगाः बाणवत्तीव्रवेगाः सिंधवो नद्यः शोणघर्घराद्याः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्तोका एव

॥ अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निदाघांतकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ॥ तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥
छादयंतो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ॥ प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अपेताकंप्र-
भाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३ ॥ विरूढशष्पा धरणी मत्तदंशसरीसृगा ॥ बभूव पयसा सित्ता शांता सर्वमनोरमा ॥ ४ ॥ न स्म प्रज्ञायते किंचिदं-
भ्रमा समवस्तृते ॥ समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि च ॥ ५ ॥ धुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः ॥ सिंधवः शोभयांचक्रुः कान-
नानि तपात्यये ॥ ६ ॥ नदतां काननांतेषु श्रूयंतं विविधाः स्वनाः ॥ दृष्टिभिश्छाद्यमानानां वराहमृगपक्षिणां ॥ ७ ॥ स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकि-
लगणैः सह ॥ मत्ताः परिपतंति स्म ददुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेवानुनादिता ॥ अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु
॥ ९ ॥ कौचहंससमाकीर्णा शरत्प्रसुदिताऽभवत् ॥ रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १० ॥ विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ॥ मृगद्विज-
समाकीर्णा पांडवानां महात्मनां ॥ ११ ॥ दृश्यंते शांतरजसः क्षपा जलदशीतलाः ॥ ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदेः पुंड-
रीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ॥ नदीः पुष्कारिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥ आकाशनीकाशतटां तीरवानिरसंकुलां ॥ बभूव चरतां हर्षः पु-
ण्यतीर्थी सरस्वतीं ॥ १४ ॥ ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवां ॥ पश्यंतो दृढधन्वानः परिपूर्णा सरस्वतीं ॥ १५ ॥ तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्व-
संधौ स्म शारदी ॥ तत्रैव वसतामार्सात्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पांडवाः ॥ तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमं
॥ १७ ॥ तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पांडवाः ॥ सूतैः पौरैर्गवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनं ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प-
र्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि काम्यकवनप्रवेशे व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

स्तोककाश्चातकाः । स्तोकास्त्रिष्वल्पे चातके पुमानिति मेदिनी दर्हुरा मंडुकाः ॥ ८ ॥ मरुधन्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥ रूढकक्षाणि बहुतृणानि वनानि प्रस्थशब्दोदितानि सानूनि च
यस्यां सा तथा । प्रस्थो स्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनीति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ न्रीकाशः सहशः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता पौर्गमासी ॥ १६ ॥ योगं
युज्यते रथादाविति व्युत्पत्त्या वाहनादिकं समूहुरारोपितभारं कृतवंतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

काम्यकमिति ॥ १ ॥ २ ॥ शौरिः कृष्णः ॥ ३ ॥ आयाता विदिता इत्यन्वयः वो युष्माकं श्रेयोऽन्वेषा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भूतपतीरुद्रः गुहेन कार्त्ति

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १ ॥ ततस्तान्परिविश्व-
स्तान्वसतः पांडुनंदनान् ॥ ब्राह्मणा बहवस्तत्र समंतात्पर्यवारयन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ॥ स एष्यति महाबाहुर्व-
शी शौरिरुदारधीः ॥ ३ ॥ विदिता हि हरैर्युयमिहायाताः कुरुद्वहाः ॥ सदा हि दर्शनाकांक्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बहुवत्सरजीवी
च मार्कंडेयो महातपाः ॥ स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५ ॥ तथैव भुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथे-
न रथिनां वरः ॥ ६ ॥ मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ॥ उपायाद्वैवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७ ॥ अवतीर्य रथात्कृष्णो ध-
र्मराजं यथाविधि ॥ ववंदे मुदितो धीमान् भीमं च बलिनां वरं ॥ ८ ॥ पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ॥ परिष्वज्य गुडकेशं द्रौ-
पदीं पर्यसांत्वयत् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतं ॥ पर्यष्वजत दाशार्हः पुनःपुनररिंदमः ॥ १० ॥ तथैव सत्यभामाऽपि द्रौ-
पदीं परिष्वजे ॥ पांडवानां प्रियां भार्या कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ ततस्ते पांडवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ॥ आनर्चुः पुंडरीकाक्षं
परिवबुधुश्च सर्वशः ॥ १२ ॥ कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान् धनंजयेनासुरतर्जनेन ॥ बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा समेत्य साक्षाद्भगवान् गुहेन
॥ १३ ॥ ततः समस्तानि किरीटमाली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ॥ उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छत्कथं सुभद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४ ॥ स
पूजयित्वा मधुहा यथावत्पार्थं च कृष्णां च पुरोहितं च ॥ उवाच राजानमभिप्रशंसन् युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५ ॥ धर्मः परः पांडव
राज्यलाभात्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ॥ सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं जितस्त्वयाऽयं च परश्च लोकः ॥ १६ ॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि स-
म्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नं ॥ क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा सर्वे ह्यवाप्ताः ॥ १७ ॥ न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति कामान्न किंचित्कुरु-
षे नरेन्द्र ॥ न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं तस्मात्प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १८ ॥ दानं च सत्यं च तपश्च राजन् श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च ॥
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९ ॥

केयेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ मधुहा मधुसूदनः ॥ १५ ॥ तस्यार्थं धर्मस्य वृत्त्यर्थं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ एषा दानादिरूपा सदारतिर्नित्यं भीतिविषयः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ निग्रहणे यत्ताः स्म इति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तवात्मजाः प्रतिविध्यादयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आनर्तं द्वारकादेशं ॥ २६ ॥ यथा त्वमर्हसि तथा सुभद्राऽर्हति यथा कुंती प्रयोक्तुं यदा जनौवः कुरुजांगलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ॥ अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं सहेत तत्पांडवकस्त्वदन्यः ॥ २० ॥ असंशयं सर्वसमृद्ध-
कामः क्षिप्रं प्रजाः पालयिताऽसि सम्यक् ॥ इमे वयं निग्रहणे कुरुणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१ ॥ धौम्यं च भीमं च युधिष्ठिरं च यमौ च कृष्णां च दशार्हसिंहः ॥ उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतस्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ॥ दिष्ट्या समग्राऽसि धनंजयेन समागत्येत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३ ॥ कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानास्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः ॥ सद्भिः सदैवाचरितं सुहृद्भिश्चरति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन राष्ट्रैश्च निमंज्यमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ॥ न यज्ञसेनस्य न मातुलानां गृहेषु बाला रतिमाप्नुवति ॥ २५ ॥ आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ॥ तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य न दैवतेभ्यः स्पृहयंति कृष्णे ॥ २६ ॥ यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं प्रयोक्तुमार्यां च यथैव कुंती ॥ तेष्वप्रमादेन तथा करोति तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्योर्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ॥ तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८ ॥ गदासिचर्मग्रहणेषु शूरानस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयानि ॥ सम्यग्विनेता विनयेदंतं द्वास्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ स चापि सम्यक् प्रणिधाय शिक्षां शस्त्राणि चैषां विधिवत्प्रदाय ॥ तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३० ॥ यथा विहारं प्रसमीक्षमाणाः प्रयांति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ एकैकमेषामनुयांति तत्र रथाश्च यानानि च दंतिनश्च ॥ ३१ ॥ अथाब्रवीद्वर्मराजं तु कृष्णो दशार्हयोधाः कुकुरांधकाश्च ॥ एते निदेशं तव पालयंतस्तिष्ठंतु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्ततां कार्मुकवेगवाता हलायुधप्रग्रहणामधूनां ॥ सेनातवार्थेषु नरेंद्र यत्ता ससादिपत्यश्चरथा सनागा ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां पांडव धार्तराष्ट्रः सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ॥ सानुबंधः ससुहृद्रणश्च भौमस्य सौभाधिपतेश्च मार्ग ॥ ३४ ॥ कामं तथा तिष्ठ नरेंद्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः सभायां ॥ दशार्हयोधैस्तु हतारियेयं प्रतीक्षतां नागपुरं भवंतं ॥ ३५ ॥

मर्हति तथा सुभद्राप्यर्हति यथा चार्हति तथैव करोति चेतिसंबंधः ॥ २७ ॥ विनेता शिक्षयिता रौक्मिणेयः प्रद्युम्नः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मधूनां माथुराणां हलायुधः प्रग्रहणो नियंता यस्याः सा सेना यत्ता सन्नद्धा ॥ ३३ ॥ भौमस्य नरकासुरस्य सौभाधिपतेः शाल्वस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पंचविंशकः वर्षैरिति शेषः ॥ ४३ ॥ सुविश्वस्तं भगवन्मायादौ दृढनिश्चयं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अवलोकनार्थी ॥ ४७ ॥

व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामं ॥ ततः प्रसिद्धं प्रथमं विशोकः प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रं ॥ ३६ ॥ ततस्तदाज्ञाय मतं
महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ॥ प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः कृतांजलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव पांडवानां भवान्गति-
स्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ कालोदये तच्च ततश्च भूयः कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः सर्वाः समा द्वा-
दश निर्जनेषु ॥ अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य भवद्गताः केशव पांडवेयाः ॥ ३९ ॥ एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां सत्ये स्थिताः केशव पांडवे-
याः ॥ सदानधर्माः सजनाः सदाराः सर्वाधवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा वदति वाष्पेये धर्मराजे च
भारत ॥ अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ॥ ४१ ॥ प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कंडेयो महातपाः ॥ अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ॥
॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथायुक्तो यथा स्यात्पंचविंशकः ॥ तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणः ॥ ४३ ॥ आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पांड-
वैः ॥ तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमं ॥ ब्राह्मणानां मतेनाह पांडवानां च केशवः ॥ ४४ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ शुश्रूषवः पांडवास्ते
ब्राह्मणाश्च समागताः ॥ द्रौपदी सत्यभामा च तथाऽहं परमं वचः ॥ ४५ ॥ पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान्सनातनान् ॥ राज्ञां स्त्रीणामृ-
षीणां च मार्कंडेय विचक्ष्व नः ॥ ४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ॥ आजगाम विशुद्धात्मा पांडवान-
वलोककः ॥ ४७ ॥ तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ॥ पाद्याढ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञा-
त्वा तांस्तु कृतक्षणान् ॥ मार्कंडेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव सनातनः ॥ ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते
पांडवेषु विवक्षितं ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कंडेयो महातपाः ॥ क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्ताः क्षणं
चक्रुः पांडवाः सह तैर्द्विजैः ॥ मध्यंदिने यथाऽदित्यं प्रेक्षंतस्ते महामुनिं ॥ ५२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं विवक्षंतमालक्ष्य कुरुराजो म-
हामुनिं ॥ कथासंजननार्थाय चोदयामास पांडवः ॥ ५३ ॥ भवान्दैवतदूत्यानामृषीणां च महात्मनां ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ ५४ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सनातनः कृष्णः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ भवत्येव हीति धर्मो धर्मफलयोर्विपर्ययं दृष्ट्वा पुरुषः कर्मणः फलं कथं स्विदश्रति ईश्वरो वा कथं स्वित् कर्तास्तीति धर्मेश्वरयोरालेपः ऋध्यतः समृद्धियुतान् ॥ ५६ ॥ कथं स्विदित्यस्योभयत्र संबंधः ॥ ५७ ॥ कुतो वेति स्वभावात् कर्मणो वा अंत्ये इहैव परत्रापि वा कृतं कर्मणा साधितं सुखमन्वेतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ शुभाशुभैः कर्मभिः सद्यो विनाशिभिरिह वा कारीर्यादिभि-

सेव्यश्चोपासितव्यश्च मर्तो नः कांक्षितश्चिरं ॥ अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ५५ ॥ भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽत्मानं सुखान् ह्युतं ॥ धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृद्धयतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ॥ स फलं तदुपाश्रति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५७ ॥ कुतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ॥ इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ५८ ॥ देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ॥ कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ५९ ॥ ऐहलौकिकमेवह उताहो पारलौकिकं ॥ क्व च कर्माणि तिष्ठति जंतोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ६० ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वृत्तां वर ॥ विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ ६१ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६२ ॥ निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणां ॥ सर्वसर्ज धर्मतंत्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥ अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ ६४ ॥ सर्वदेवैः समायांति स्वच्छंदेन नभस्तलं ॥ ततश्च पुनरायांति सर्वे स्वच्छंदचारिणः ॥ ६५ ॥ स्वच्छंदमरणाश्वासन्नराः स्वच्छंदचारिणः ॥ अल्पबाधा निरातंकाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ ६६ ॥ द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनां ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दांता विगतमत्सराः ॥ ६७ ॥ आसन्वर्षसहस्रीयास्तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ ततः कालांतरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः ॥ ६८ ॥ कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देहैस्ततो नराः ॥ ६९ ॥ अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्निरयगाभिनः ॥ संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ ७० ॥ मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ॥ सर्वाभिंशं किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ॥ ७१ ॥ अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानो प्रतापिनः ॥ ७२ ॥

वृष्ट्याद्यर्थं विहितैः परत्र वा देहत्यागे सति कथं संयुज्यते किमाश्रित्य च कर्माणि तिष्ठतीति फलस्य व्यभिचारादाशुविनाशित्वादाश्रयाभावाच्चेति त्रेधा प्राक्कर्मसद्भावाक्षेपः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्थित्यर्थं लोकरक्षार्थं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तत्र धर्मो धर्मफलयोस्तावदव्यभिचारं दर्शयन्प्रथमं दोषं निरस्यति निर्मलानीत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ माया कूटकार्पोपणादिव्याजं ब्रह्मस्त्वदेवोपजीवंति न तु धर्मं ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

नाथंतः प्रार्थयमानाः कामानां कामान् ॥ ७३ ॥ अंत्यं प्रश्नमनुवदति जंतोः प्रेतस्येति द्वाभ्यां ॥ ७४ ॥ अनुनयं सिद्धांतं ७५ ॥ तस्योत्तरेणैवार्थात्कर्मणामाशुविनाशित्वदोषो निरस्तो भवतीत्यभिसंधायाह अयमादीति आदिशरीरेण लिंगदेहेन यावन्मोक्षं संसृष्टेन देवसृष्टेन । यद्वा धर्माद्यनुरोधिना ईश्वरेण वा सृष्टेनाविष्कृतेन सर्ववासनामयं लिंगमेव कर्मणामाश्रय इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ कलेवरं स्थूलदेहं युगपदेहेद्वयेन संभवति संयुज्यते पूर्वत्यागात्प्रागेव तृणजलौकान्यायेनापरमादत्ते न तु तदनंतरं अत एवांतरा मध्ये क्षणमात्रमप्यभवोऽसंसारो नास्ति ॥ ७७ ॥ तत्रस्थूलदेहांतरे यत्तु मरणानंतरं मध्ये यावद्गर्भवासमातिवाहिकशरीराच्छ्रद्धो दिवि भुव्यंतरिक्षे नरके वा भवतीति तत् स्थूलदृष्ट्यैव ज्ञेयं उभयत्र भोगसाम्येन स्थूलातिवाहिकयोर्भेदाभावात् यथोक्तं वसिष्ठेन । आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ॥ आधिभौतिकया बुद्ध्या दृशीतश्चिरभावनादिति ॥ ७८ ॥ कृतांतो यमस्तत्संबंधी विधिः पुण्यपापफलभोगे नियोगस्तेन संयुक्तस्तमनुतिष्ठन्

भवंत्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ नाथंतः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ॥ ७३ ॥ जंतोः प्रेतस्य कौतये गतिः स्वैरिह कर्मभिः ॥ प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ ७४ ॥ क्लृप्तस्तत्समुपाश्रान्ति सुकृतं यदि वेतरत् ॥ इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ ७५ ॥ अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ॥ शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ ७६ ॥ आयुषोते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरं ॥ संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यंतराऽभवः ॥ ७७ ॥ तत्रास्य स्वकृतं कर्म च्छायेवानुगतं सदा ॥ फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते ॥ ७८ ॥ कृतांतविधिसंयुक्तः स जंतुर्लक्षणैः शुभैः ॥ अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ ७९ ॥ एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ॥ अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमां ॥ ८० ॥ मनुष्यास्तत्तपसः सर्वागमपरायणाः ॥ स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ८१ ॥ सुशीला शुक्लजातीयाः क्षांता दांताः सुतेजसाः ॥ शुचियोन्यंतरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ८२ ॥ जितेंद्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मंदरोगिणः ॥ अल्पाबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ८३ ॥ च्यवंतं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ॥ स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ८४ ॥

निरादानः प्राप्तं सुखं दुःखं वा दूरीकर्तुमशक्तः । दोऽवखंडने इत्यस्य रूपं ॥ ७९ ॥ अबुद्धीनां तत्त्वज्ञानहीनानां गतिः स्वर्गनरकरूपा उत्तमां पुनरावृत्तिवर्जितां ॥ ८० ॥ ८१ ॥ शुक्लजातीयाः शुद्धो योगजो धर्मस्तत्प्रकारास्तदेकार्जनपराः प्रकारवचने जातीयर् योन्यंतरमातिवाहिकयोन्यपेक्षयाऽन्यामाधिभौतिकीं योनिं ॥ ८२ ॥ वशिन ईश्वराः मंदरोगिणो नीरोगाः । न तत्र शोको न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुतेः प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्कदाचित् प्राप्तमेव चापक्वयोगिनां रोगादिकं चेत्तत्राह अल्पेति अल्पं द्वैतदर्शनं । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पमिति श्रुतेः तस्मादाबाधो दुःखं तत्तत्रासात् निरुपद्रवाः उप समीपे स्थित्वा द्रवति स्वीयं धर्ममासिचतीत्युपद्रवोऽतःकरणं तद्गहिताः एतेन प्रारब्धस्यापि प्रतिघाताय निर्बोज समाधिः प्रभवतीति दर्शितं ॥ ८३ ॥ ननु तादृशोऽप्यपंतरतमानाम वेदाचार्यः कलिद्वापरायोः संघौ सत्यवत्यां व्यासतया समजनीति स्मर्यते मोक्षधर्मेषु अतः शुक्लजातीयानामप्युत्क्रांतिगत्या गतयोऽपरिहार्या इत्या शंक्याह च्यवंतमिति अधिकारिणां तेषां लोकानुग्रहार्थं स्वेच्छया गृहाद्गृहांतरप्रवेशवदिह परत्र च संचारो न कर्माधीनतयाऽस्माकमिव दुःखाय भवतीत्याशयः । तथा निर्णीतं यावद्

धिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यत्र ॥८४॥ देवात् मूढोन्मत्तजडभरतादिभिर्यच्छ्रभ्यते तद्देवादेव हठात् योगसिद्धौ वैश्वामित्रादिभिः इतरेः स्वकर्मभिः अन्या तेषामन्यतमा एकैव काचित्स्थिति रस्तीति विचारणा ते तव मास्तु ॥८६॥ एवमात्मविदां स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां स्थितिचातुर्विध्यमाह इमामिति ॥८७॥ इह वेति परं श्रेय इत्यनुकृष्यते वाशब्द एवार्थे द्विरावर्तते । एकस्य इहैव परं श्रेयो ऽस्ति नामुत्र परलोके । एकस्यामुत्रैवास्ति न त्विह इह चामुत्र च एकस्य श्रेयो ऽस्ति । एकस्य तूभयत्रापि नास्तीति ॥८८॥ इममेव श्लोकं व्याचष्टे धनानीत्यादिना ॥८९॥ ये इति तेषामसौ लोक एव न

ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्याति सुरालयं ॥ ८५ ॥ किंचिद्देवाद्धतात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ॥ प्रा-
मुवंति नरा राजन् मातेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ८६ ॥ इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ॥ मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ८७ ॥
इह वै कस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ॥ इह वाऽमुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ८८ ॥ धनानि येषां विपुलानि संति नित्यं रमंते सु-
विभूषितांगाः ॥ तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको नासौ सदा देहसुखे रतानां ॥ ८९ ॥ ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्यायशीला जरयंति देहान् ॥
जितेंद्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ९० ॥ ये धर्ममेव प्रथमं चरंति धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ॥ दारानवाप्य क्र-
तुभिर्यजंते तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ९१ ॥ येनैव विद्यां न तपो न दानं न चापिमूढाः प्रजने यतंति ॥ नचानुगच्छंति सुखान्न भोगांस्ते
षामयं चैव परश्च लोकः ॥ ९२ ॥ सर्वे भवंतस्त्वतिवीर्यसत्त्वा दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ॥ लोकादमुष्मादवानि प्रपन्नाः स्वधीतविद्याः सुर-
कार्यहेतोः ॥ ९३ ॥ कृत्वैव कर्माणि महांति शूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः ॥ देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वान्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ९४ ॥
स्वर्गं परं पुण्यकृतो निवासं क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ॥ माभूद्विशंका तव कौरवेंद्र दृष्टात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हं ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ मार्कण्डेयं महा-
त्मानमूचुः पांडुसुतास्तदा ॥ माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यतां ॥ १ ॥ एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ॥ उवाच सु-
महातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ॥ कुमारो रूपसंपन्नो मृगयां व्यचरद्बली ॥ ३ ॥

त्वयं ॥ ९० ॥ ११ ॥ प्रजने पुत्रोत्पादने ॥ ९२ ॥ भवंतस्तु लोकद्वयेऽपि श्रेयांस इत्याह सर्वे भवंत इति ॥ ९४ ॥ तस्माद्धर्मो धर्मफलयोर्वैपरीत्यं यत्त्वया प्रागुक्तं तत्तथा न मंतव्यमित्युपसंहरति मा-
भूदिति ॥ ९५ ॥ मार्कण्डेयसमास्यायां सहासने इत्यर्थः आस उपविशनेऽस्माण्यत् ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ब्रह्मविदां शुक्ला-
तीयानां स्वच्छंदमरणं तेषामित्यादिना प्रोक्तं महाभाग्यं प्रश्नपूर्वकं विवरीतुमयमध्याय आरभ्यते मार्कण्डेयमिति कथ्यतां त्वया ॥ १ ॥ २ ॥ कुमारत्वादविवेकत्वं सूचितं ॥ ३ ॥

उत्तरासंगः प्रावरणं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अरिष्टनेमिशब्द इकारांतोऽप्यत्र मन्त्रतोऽपि ज्ञेयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताक्ष्यः नृपस्य कश्यपस्यापत्यं ॥ १३ ॥ स्यादयमित्यं
 गुल्या निर्दिशति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हेतुयोगः मुक्तिसंबंधः समासः संक्षेपस्ताभ्यामिति पंचम्यर्थेतसिः सत्यमेवाभिजानीम इत्यादिना सत्यादीनि मृत्युजयसाधनान्युच्यन्ते ॥ १८
 चरमाणस्तु सोऽर्ण्ये तृणवीरुत्समावृते ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगं ददर्श मुनिमंतिके ॥ १९ ॥ स तेन निहतोऽर्ण्ये मन्यमानेन वै मृगं ॥ व्यथितः कर्म
 तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २० ॥ जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनां ॥ राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपतिः ॥ तेषां च तद्यथा-
 वृत्तं कथयामास वै तदा ॥ २१ ॥ तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनं ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ २२ ॥ कस्यायमिति
 ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ जग्मुश्चारिष्टेनम्रोऽथ ताक्ष्यस्याश्रममंजसा ॥ २३ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतव्रतं ॥ तस्थुः सर्वे स तु
 मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ २४ ॥ ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सक्रियां मुने ॥ त्वत्तोर्हीः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ २५ ॥ तानब्रवी-
 त्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ॥ क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलं ॥ २६ ॥ ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथं ॥ नाप-
 श्यंस्तमृपिं तत्र गतासुं ते समागताः ॥ २७ ॥ अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतचेतनाः ॥ तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताक्ष्यः परपुरंजय ॥ २८ ॥ स्या-
 दयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्यो विनाशितः ॥ पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ २९ ॥ ते च दृष्ट्वैव तमृपिं विस्मयं परमं गताः ॥ म-
 हदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते ॥ ३० ॥ मृतो ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् ॥ किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ॥ ३१ ॥
 श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ॥ ३२ ॥ कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः ॥
 सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ३३ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ॥ नैषां
 दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ३४ ॥ अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ॥ संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ३५ ॥
 क्षांता दांताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ॥ पुण्यदेशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ तेजस्विदेशवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ३६ ॥
 एतद्वैलेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ॥ गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ ३७ ॥

यदिति ब्राह्मणनिदाशून्याः स्तुतिपराश्च स्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ भृत्यान् भार्यादीन् अत्यशनेन अशनादधिकेन दानमानादिना ॥ ३९ ॥ पुण्यदेशः गंगातीरादिः तेजस्विनां योगसिद्धानां दे-
 शः सामीप्यं तत्संगादित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतद्वै इति यौष्माकीणं हत्यादोषमपि संलापमात्राद्भयं हंतुं समर्थाः स्म इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ६ ॥ मृत्युजयेहेतुः पूर्वोक्तः सत्यादिधर्मो वनस्थानामेव गुज्यते न तु गृहस्थानां तेषां दुष्प्रतिग्रहब्रह्मविद्वेषादिना दोषप्रसक्त्या तादृशधर्मसंभवादित्याशयवानध्यायमारभते भूय इति ॥ १ ॥ सोऽत्रिरर्थं भूयो नानुरुध्यत् अत्यंतमर्थार्थी न बभूव कुतः धर्मव्यक्तिर्धर्मस्य फलद्वाराऽभिव्यक्तिः फलव्यक्त्या हि धर्मो नश्यत्यतस्तद्रक्षणार्थं नैच्छदित्यर्थः ॥ २ ॥ वनं गंतुमिति शेषः ॥ ३ ॥ निरुपद्रवप्रक्षयं मोक्षाख्यं ॥ ४ ॥ धर्मं यज्ञादिकमनुत्तन्वती विस्तारयंती हेतौ शत्रुप्रत्ययः धर्मार्थे धनमेवाजयस्वेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ भृत्यानित्यतिथिदेवतादीनां सुतानिति भार्यादीनां चोपलक्षणं धर्मविद्विर्मन्वादिभिः । अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य सु-

एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिं ॥ स्वदेशमगमन् हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेय-
समास्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्यकथने चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८४॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबो-
ध मे ॥ वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमत्रिर्गतुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतं ॥ भूयोर्थं नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात्
॥ २ ॥ स विंचित्य महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ॥ धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ प्राप्स्यामः फलमत्यंतं बहुलं निरुपद्रवं ॥
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकं ॥ ४ ॥ तं भार्या प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुत्तन्वती ॥ वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ५ ॥ स
ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थितो धनं ॥ तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६ ॥ श्रुत्यान्सुतान्संविभज्य ततो ब्रज यथेप्सितं ॥ एष वै
परमो धर्मो धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ॥७॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ॥ वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः
॥ ८ ॥ किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो विवसंति हि मे द्विजाः ॥ यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहं ॥९॥ तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामा-
र्थसंहितां ॥ मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकां ॥ १० ॥ गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ॥ गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चा-
र्थसंचयं ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ॥ गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपं ॥ १२ ॥ वाक्यैर्मगलसंयुक्तैः पूजयानोऽ-
ब्रवीद्वचः ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ राजन्धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ॥ १३ ॥ स्तुवंति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ तम-
ब्रवीद्विषिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १४ ॥ तानपि ॥ अनिशुविधिवच्चैर्मोक्षमिच्छन्ब्रजत्यध इति वदद्भिः ॥ ७ ॥ दश सूनासहस्राणि नित्यं वहति सौनिकः ॥ तेन तुल्यः
स्मृतो राजा वीरस्तस्य प्रतिग्रह इति मनुवाक्योदेव राजप्रतिग्रहे दोषं जानन्नत्रिस्तत्र विघ्नमुपन्यस्यति कथित इत्यादिना ॥८॥व्यवसामि उद्यमं करोमि ॥ निरर्थकामपि वाचं वदतां पराज-
योऽपि पापावह इति भावः तथा च स्मृतिः । गुरुत्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ॥ अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस इति ॥ १०॥ एवं जानन्नपि स्नेहदोषात्तत्कृतुं प्रतिजानीते
गमिष्यामीति ॥ ११ ॥ १२॥ पूजयान इति तद्वक्तृत्वगामित्वात् स्तुतिफलस्य युक्तः धन्यो धनार्हः ईश ईशिता नियंता प्रथमः हिरण्यगर्भ इव अग्रजः नृपः मनुष्याणां रक्षकः ॥ १३ ॥ १४॥

अत्र परलोकमेव बहुमन्वानो गौतम आह मैवमिति ॥ १५ ॥ तत्रैन्द्र इवात्र राजैव महेंद्र इति वित्तार्थी अत्रिः परपक्षं दूषयति अथेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ दर्शने दृष्टिपथे ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नौ आवयोः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्राह्मेण बलेन राजो बलं न तु स्वकीयमिति समाधानग्रन्थार्थस्तेन न गौतमोक्ता निंदाऽपि व्यर्था नाप्यत्रिप्रोक्तास्तुतिरपि निर्मूले-
ति ज्ञेयं यद्यपि लोभमूलकत्वं स्तुतिपक्षे स्पष्टमप्रामाण्यकारणं तथाऽप्यविद्यमानैरपि विशेषणैर्धनार्थिना राजा स्तोतव्य इति सनत्कुमाराशयः ॥ २५ ॥ प्रथितः प्रथां गतः । धर्मो धर्मस्था-

॥ गौतम उवाच ॥ ॥ मैवमत्र पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ॥ अत्र नः प्रथमं स्थाता महेंद्रो वै प्रजापतिः ॥ १५ ॥ अथात्रिरपि राजेंद्र गौ-
तमं प्रत्यभाषत ॥ अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥ त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १६ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ जा-
नामि नाहं मुह्यामि त्वमेवात्र विमुह्यसे ॥ स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सू राजानं जनसंसदि ॥ १७ ॥ न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनं ॥ बा-
लस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १८ ॥ विवदंतौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ॥ ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छंत कथं त्विमौ ॥
॥ १९ ॥ प्रवेशः केन दत्तोऽयमुभयैर्विन्यसंसदि ॥ उच्चैः समभिभाषंतौ केन कार्येण धिष्ठितौ ॥ २० ॥ ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ २१ ॥ अथाब्रवीत्सदस्यास्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ॥ आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्त-
माः ॥ २२ ॥ वैन्यं विधातेत्याहात्रिरत्र नौ संशयो महान् ॥ श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतं ॥ २३ ॥ सनत्कुमारं धर्मज्ञं संश-
यच्छेदनाय वै ॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ॥ प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २४ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥
ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ॥ संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २५ ॥ राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ॥ स
एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्दृपः ॥ य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्ह-
ति ॥ २७ ॥ पुरायोगिनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ॥ स्वर्णता सहजिद्वभ्रुरिति राजाऽभिधीयते ॥ २८ ॥ सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रव-
र्तकः ॥ अधर्मादृषयो भीता बलं क्षेत्रे समादधन् ॥ २९ ॥ आदित्यो दिवि देवेषु तमोनुदति तेजसा ॥ तथैव नृपतिर्भूमावधर्मान्नुदते भृशं ॥ ३० ॥

पकः । शक्रो रक्षिता । शुक्रो नीतिवित् । धाता अत एव जनकः । बृहस्पतिर्हितोपदेष्टा ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुरायोगिनिर्धर्मप्रवर्तकत्वेन प्रथमं कारणं । युधाजित् संश्रामे जयकर्तृत्वेनोपद्रवना
शक्रः । अभियाः अभितो याति यामिक्वद्रक्षणार्थमित्यभियाः मुदितः भवः ईश्वरः । स्वर्णता स्वर्गं प्रतिगमयिता । सहजित् सद्यो जयशीलः । बभ्रुर्विष्णुः । बभ्रुर्नो नकुले विष्णो विपुले
पिंगले त्रिष्विति बलशर्मा ॥ २८ ॥ अधर्मादिति सर्वं ब्राह्मं बलं क्षेत्रेऽस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सत्यादिधर्मफलं वने एव सिद्ध्यतीत्याख्यायिकावसानमुखेनोपसंहरति प्रदाय चेति ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभा-
वदीपे पंचाशीत्यधिशक्ततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ वने सत्यादिधर्मवता यत्कर्तव्यं यत्प्राप्यं यच्च ज्ञेयं तदाहाध्यायेन अत्रैव च सरस्वत्येत्यादिना सरस्वती यज्ञभोक्त्री यज्ञफलदात्री च

ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ॥ उत्तरः सिद्धयते पक्षो येन राजेति भाषितं ॥ ३१ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ततः स राजा
संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ॥ तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३२ ॥ यस्मात्पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ॥ सर्वदेवैश्च
विप्रैर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३३ ॥ तस्मात्तेऽहं प्रदास्मामि विविधं वसु भूरि च ॥ दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतं ॥ ३४ ॥ दश-
कोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ॥ एतद्वदामि विप्रैर्षे सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३५ ॥ तदत्रिन्वियतः सर्वं प्रतिगृह्याभिसंस्कृतः ॥ प्रत्यु-
ज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातयाः ॥ ३६ ॥ प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ॥ तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३७ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्ये पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ४ ॥ ॥ मार्कंडेय
उवाच ॥ ॥ अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुंरंजय ॥ पृष्टया मुनिना वीर शृणु ताक्ष्येण धीमता ॥ १ ॥ ॥ ताक्ष्यं उवाच ॥ किं नु श्रेयः
पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ॥ आचक्ष्व मे चारुसर्वांगि कुर्यात्त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्निं जुहुयां
पूजये वा कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ॥ एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा लोकान्विरजाः संचरेयं ॥ ३ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ एवं
पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तं ॥ ताक्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च सरस्वतीवाक्यमिदं बभाषे ॥ ४ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ यो
ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ॥ स वै पारं देवलोकस्य गंता सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगं ॥ ५ ॥ तत्र स्म रम्या वि-
पुला विशोकाः सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ॥ अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था हिरण्यमयैरावृताः पुंडरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते पु-
ण्यभाजो महीयमानाः पृथगप्सरोग्रिभिः ॥ सुपुण्यगंधाभिरलंकृताभिर्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ ॥

देवता अग्निहोत्रादहमभ्यागताऽस्मीति वाक्यशेषात् ॥ १ ॥ कथं कुर्याच्छ्रेय इत्यावर्तते ॥ २ ॥ लोकान्कामान् विरजा आसक्तिहीनः चरेयमुपलभेयं । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रु-
तिप्रसिद्धसर्वकामभाक्त्वरूपं फलं केनोपायेन प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्म सगुणं हार्दिकाशाल्यं यथाप्रदेशं देशभेदमनतिक्रान्तमर्चिरादिमार्गेण लभ्यमित्यर्थः निर्गुणविदो न तस्य
प्राणा उत्क्रामंतीति गतिनिषेधात् स्वाध्यायः प्रणवजपः देवलोकस्य पारं कार्यब्रह्मलोकं ॥ ५ ॥ एनमेव स्तौति द्वाभ्यां तत्रेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

देवलोकस्य पारस्तावहूरेऽस्तु स एव तु कथं प्राप्यत इत्यत आह परमित्यादिना अनडुहमनड्वाहं शकटवहनसमर्थं बलीवर्द ॥८॥ धेनुं दोग्ध्रीं गां ॥ ९ ॥ १० ॥ उत्तरीयैः पश्चाद्भवेदक्षिणादि-
भिर्द्रव्यैः सहितां ॥ ११ ॥ १२ ॥ तिलधेनुर्दानकांढे प्रसिद्धा ॥ १३ ॥ दानवैः कामक्रोधादिभिः संनिरुद्धे व्यासे तीव्रांधकारे अंधे तमसि देहाभिनिवेशाख्ये तारयते योगविघ्नान्नाशयति ॥ १४ ॥
ब्राह्मदेयां ब्राह्मणालंक्रत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाह इति श्रुत्वा तैश्च विधिना देयां ॥ १५ ॥ यः सप्तेति श्रौतं धर्ममनुतिष्ठन्नात्मना सह पूर्वानपरांश्च तारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अ-

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवंति दत्त्वाऽनडुहं सूर्यलोकं व्रजंति ॥ वासो दत्त्वा चांद्रमसं तु लोकं दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८ ॥ धेनुं दत्त्वा सुप्र-
भां सुप्रदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीं च ॥ यावंति रोमाणि भवंति तस्यास्तावद्वर्षाण्यासते देवलोकं ॥ ९ ॥ अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति ह-
लस्य वोढारमनंतवीर्यं ॥ धुरंधरं बलवंतं युवानं प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिलां सचैलां कांस्योपदोहां द्रविणैरु-
त्तरीयैः ॥ तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ११ ॥ यावंति रोमाणि भवंति धेन्वास्तावत्फलं भवति गोप्रदाने ॥ पु-
त्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२ ॥ सदाक्षिणां काचनचारुशृंगीं कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ॥ धेनुं तिलानां ददतो
द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवंति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे तीव्रांधकारे नरके संपतंतं ॥ महार्णवे नौरिव वातयुक्ता दानं गवां तार-
यते परत्र ॥ १४ ॥ यो ब्राह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ॥ ददाति दानं विधिना च यश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ १५ ॥
यः सप्तवर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं हव्यं त्वग्नी नियतः साधुशीलः ॥ सप्तावरान्सप्तपूर्वान्पुनाति पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६ ॥ ताक्ष्यं
उवाच ॥ ॥ किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्ष्व मे पृच्छतश्चानुरूपे ॥ त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणं ॥ १७ ॥ ॥
सरस्वत्युवाच ॥ ॥ न वाऽशुचिर्नाप्यनिर्णक्तपाणिर्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपाश्चित् ॥ बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धानाद्वि हविर्जुषंति ॥
॥ १८ ॥ नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुज्यान्मोघं पुरा सिंचति तादृशो हि ॥ अपूर्वमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं न वै तादृक् जुहुयादग्निहोत्रं ॥ १९ ॥

अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनन्त्यतः संमोहं छित्त्वेत्यादिना भैत्रायणीयोपनिषद्यग्निहोत्रस्य ज्ञानांतरंगत्वमुक्तमतस्तदाश्रितमेव विशेषं व्रतादिकं पृच्छति किमिति पुराणं वेदोदितं ॥ १७ ॥
अनिर्णक्तपादोऽप्रभालितपाणिपादोऽनाचांतश्च अब्रह्मवित् वेदं पाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् अविपश्चित् वेदादधिगतस्यार्थस्यानुभवहीनः बुभुत्सवः परचित्तं ज्ञातुमिच्छवः यस्मात् शुचिकामा जुषं-
ति सेवन्ते ॥ १८ ॥ ऋत्विगप्येवंविध एव कर्तव्य इत्याह नाश्रोत्रियमिति देवहव्ये देवानां हव्यदानादौ मोघं निष्फलं पुरेति शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् अपूर्वमज्ञातकुलशीलं आह वेद इति शेषः ॥ १९ ॥

कृशाः धनादिप्रभवेन दर्पेण हीनाः ऋत्विजो यजमाना वा गवां लोकं कार्यब्रह्मलोकसमीपस्थं परमं च देवं ब्रह्माणं ततः क्रमेण सत्यं च परमं ब्रह्माणं पश्यति एतेन सर्वगुणयुक्तस्याग्निहोत्रस्य परं परया कैवल्यजनकत्वमुक्तं ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञभूतां परमात्मरूपां त्वां प्रज्ञां पृच्छामि त्वं च काऽसीति पृच्छामि प्रज्ञां विशिनष्टि परो लोक आत्मा तस्य भावे स्वरूपे विषये कर्मोदये कर्मफले ब्रह्मलोकांते च विषये बुद्धिमति उत्कृष्टतरां बुद्धिं प्रविष्टां कर्मब्रह्मतत्त्वयोनिरिविष्टामित्यर्थः किं कृत्वा त्वां देवीं उभयतत्त्वं द्योतयतीं विमृश्य ज्ञात्वा ॥२१॥ अग्निहोत्रात्सत्कर्मणः सकाशादहं परापरविद्यारूपा सरस्वत्यभ्यागता आविर्भूताऽस्मि त्वत्संयोगात् त्वत्संनिधिं प्राप्य एतमर्थं कर्मणां पारंपर्येण कैवल्यहेतुत्वं सगुणब्रह्मविद्यां चाब्रुवं यतोहं भावे स्थिता श्रद्धावानग्निहोत्रादिना देवताप्रसादं प्राप्य कर्मोपास्तिज्ञानफलानि विंदतीत्यर्थः ॥२२॥ न हि त्वयेति श्लोकत्रयतात्पर्यं सोपासनेन कर्मणा विद्यासमुल्लसतीति ॥२३॥ यज्ञेषु श्रेष्ठानि कर्मागावबद्धोपासनानि

कृशाश्च ये जुह्वति श्रद्धाधानाः सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ॥ गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगंधं पश्यति देवं परमं चापि सत्यं ॥ २० ॥ ॥ ताक्षर्य उवाच ॥ ॥ क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धिमति प्रविष्टां ॥ प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ अग्निहोत्रादहमभ्यागताऽस्मि विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ॥ त्वत्संयोगादहमेतमब्रुवं भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥२२॥ ॥ ताक्षर्य उवाच ॥ ॥ न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ॥ रूपं च ते दिव्यमनंतकांति प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥२३॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयंति ॥ तैरेव चाहं संप्रवृद्धा भवामि चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥२४॥ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ॥ दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥२५॥ ॥ ताक्षर्य उवाच ॥ ॥ इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छंते मुनयः संप्रतीताः ॥ आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं प्रविशंति धीराः ॥ सांख्या योगाः परमं यं विदंति परं पुराणं तमहं न वेद्मि ॥ २६ ॥ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेश्वरः प्रथितं पुराणं ॥ स्वाध्यायवंतो व्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥

उपासनास्वरूपं च । अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतमिति भगवदुपदिष्टं सर्वेषु यज्ञांगेषु ब्रह्मदृष्टिकरणं ॥२४॥ वानस्पत्यं समिज्जुह्वादि । आयसं सौवर्णादि पार्थिवं ब्रीह्यादि । दिव्येन दिवे स्वर्गाय हितेन रूपेण । प्रज्ञया अहं क्रतुरित्यादिना उक्तविधप्रज्ञात्मकेन तैव प्रत्यगात्मनः सिद्धिः प्राप्तिमुक्तिर्वा न त्वनात्मभूतस्थानांतरसिद्धिरिति विद्धि ॥ २५ ॥ इदं तैव सिद्धिरित्यनेनोपक्षिप्तं प्रत्यग्रूपं व्यायच्छंते निगृह्णंति इन्द्रियादीनीति शेषः संप्रतीताः सम्यग्ब्रह्मासयुक्ताः ॥ २६ ॥ वेदविद एव प्रपन्ना न त्ववैदिकाः । नावेदविन्मुने ते तं बृहंतमिति श्रुतेः परं ब्रह्म परेश्वरो विराट्सूत्रांतर्यामिभ्यः सोपाधिकेभ्यः परं निरुपाधिकत्वाच्छ्रेष्ठं प्रथितं सच्चिदानंदरूपेण सर्वत्र प्रथां गतं यथोक्तं । अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थपंचकं । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति पुराणं पुरापि नवं तेन सोपाधिकानामुत्पत्तिः सूचितता व्रतमहिंसादिपुण्यं जपादियोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तैः तपः स्वधर्मचरणभेव धनं येन तं प्राप्नुवंतीति शेषः ॥ २७ ॥

अस्य प्रत्यग्वस्तुनोऽद्वयत्वसिद्ध्यर्थमित एवांतर्याम्यादिना समुत्थानमाह तस्यैति तस्य चिदात्मनो मध्ये वेतसो वंजुलतरुरिव सबीजांकुरो ब्रह्मांडवृक्षश्चिता परिच्छेद्यत्वात्तन्मध्यस्थः पुण्यो रमणीयो गंध इव गंधादिविषयो धर्भज्ञानवैराग्यैश्वर्यवति यस्मिन्नस्तीति पुण्यगंधः सहस्रमनंतं शाखा इव भोगस्थानानि यस्मिन् विपुलोऽपरिच्छिन्नो विभाति तस्य मूलादविद्यारूपात्सरित इव संततप्रवाहवत्यो भोगवासनाः प्रस्रवंत्युत्तिष्ठति मधुवन्मृदुदकवदाप्यायनकरं भोगजं सुखं प्रस्रवंति ता मधूदकप्रस्रवणाः भोगवासनाहुत्तरकालीनं भोगसुखं प्रवृत्तिजननादिद्वारा प्रस्रव तीति प्रसिद्धं ॥२८॥ शाखाविति महानद्यो वासनाः पुरा शाखां शाखां तत्तद्भोगस्थानं संयाति स्वप्रवाहपतितं पुरुषं नयतीत्यर्थः । पुण्यवासनया पुण्यमाचरन्स्वर्गं गच्छत्येवमन्यत्रापि सिकता इव परस्परमसंश्लिष्टाः पुत्रपश्वाद्यस्तासु शेरते ताः सिकताशयाः पुत्रादिविषया इत्यर्थः धाना भृष्टयवाः अपूपाः सच्छिद्रं भक्ष्यं शेषं प्रसिद्धं । धानादिकं मधूदकस्थानीयस्य सुखस्य विशेषणं विषयसुखं हि धानावन्न स्वसजातीयं प्रसूते अपूपवदनेकच्छिद्रयुक्तं मांसवद्विषालभ्यं नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति प्रसिद्धेः शाकवदल्पसारं पायसवन्मुखमधुरं पाके गुरुतरं च कर्दम वच्चित्तपटस्य मलिनीकरणं चेति परचैतन्यभूमावनाद्यविद्यामूलादुत्थितोऽयं संसारवृक्षोऽतिविरसफलो विद्ययाऽविद्यानाशात्समूलमुन्मनीय इत्यर्थः तथा च चिदद्वैतमव्याहृतं ॥२९॥ यस्मिन् य

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगंधः सहस्रशाखो विपुलो विभाति ॥ तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवंति मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥२८॥ शाखां शाखां महादयः संयाति सिकताशयाः ॥ धानापूपा मांसशकाः सदापायसकर्दमाः ॥ २९ ॥ यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेंद्राः सहमरुद्गणाः ॥ इजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठस्तत्पदं परमं मम ॥ ३० ॥ इति श्रीम० आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सरस्वतीताक्ष्यसंवादे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः स पांडवो विप्रं मार्कण्डेयमुवाच ह ॥ कथयस्वैति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रतापवान् ॥ बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २ ॥

त्प्राप्तिमित्तं श्रेष्ठैः क्रतुभिर्योगयज्ञैरग्न्यादयो यद्वच्छन्ति तन्मम विद्यारूपायाः सरस्वत्याः पदं पदनीयं प्रापणीयं स्थानं परमं सर्वोत्कृष्टं ज्ञातृज्ञानज्ञेयभानशून्यं ब्रह्माद्वैतं ॥ ३० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ पूर्वत्र चिद्भूभावेविद्यामूलो जगद्भूष उत्थितः सोऽविद्याक्षये भूमावेव लीयत इति दर्शितं तत्र सकृदविद्याक्षये संसारभानं न स्यात् दृश्यते च क्षीणाविद्यानामपि मार्कण्डेयादीनां संसारभानमस्मदादि वदिति जविन्मुक्तौ संदिहानो राजा मार्कण्डेयमुवाचे त्याह ततः स इति मनोर्भनुते इति अभिमानात्मकोऽहंकारो मनुः । विशेषेण वस्ते आच्छादयति चित्प्रकाशमिति विवोऽज्ञानं तद्वान् विवस्वान् मायावी ईश्वरः । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः स एव वैवस्वतस्तस्य वैवस्वतस्य चरितं संचरणं अविद्यानाशे सत्याविद्यकोऽहंकारः कथं संचरति न हि तनुदाहे पटस्तिष्ठतीत्याक्षेपः ॥ १ ॥ अपरत्स्वाख्यायिकामनुसृत्यैव उत्तरमाह विवस्वत इत्यादिना अत्र परब्रह्मण एव रूपांतरं मत्स्याख्यो जीवः सोहंकारेण मनुना उत्तरोत्तरश्रेष्ठेष्वल्लिजरादिरूपेषु स्थूलदेहेषु तपोबलान्निपात्यते । स च समुद्राख्ये वैराजे देहे निपतितश्च कल्पतिऽविद्यानाशरूपे सत्यपि दग्धपटन्यायेनानुवर्तमानमहंकारं सप्ताषिसंज्ञकैः प्राणादिभिर्बोजसंज्ञैः प्रारब्धकर्मभिश्च सहितं चरमदेहनाव्याखंडं

वासनावरत्रया जीवमत्स्येन प्रलयकालेप्युद्यमानं मेरुगुंसमेऽवले भगवतो रूपे सद्वासनया लब्धास्पदं विलीनमनुलक्ष्य जीवमत्स्योऽदर्शनं प्राप्नोति विलीनेह्यहंकारे जीवत्वं नश्यति। स पुनर्निरस्तजीवभावोऽहंकारो ब्रह्मरूपतामापन्नो यथापूर्वं वासनया जगत्सृजति । नष्टेऽप्यविद्याख्ये कारणे संसारभानलक्षणं कार्यं चक्रभ्रमिवत्कंचित्कालमनुवर्तत इत्यध्यायतात्पर्यं ॥ २ ॥

ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ॥ अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहं ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिप ॥ एकपादस्थितस्तीव्रं चकार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अवाक्शिशिरस्तथा चापि नैरैरनिमिषैर्दृढं ॥ सोऽनप्यत तपो वोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यंतमार्द्रिचीरजटाधरं ॥ चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन् क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ॥ मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रासुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्बलं बलवंतो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ॥ आस्वदंति सदा वृतिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८ ॥ तस्माद्भयौवान्महतो मज्जंतं मां विशेषतः ॥ त्रातुमर्हसि कर्ताऽस्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९ ॥ स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभियपरिभुतः ॥ मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयं ॥ १० ॥ उदकांतमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ॥ अलिंजरे प्राक्षिपत्तं चंद्रांशुसदृशप्रभे ॥ ११ ॥ स तत्र ववृधे राजन् मत्स्यः परमसत्कृतः ॥ पुत्रवत्स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥ अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ॥ अलिंजरे यथा चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४ ॥ उत्थृत्यालिंजरात्स्मात्ततः स भगवान्मनुः ॥ तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ॥ अथा वर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगान् बहून् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनं ॥ तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचनः ॥ १७ ॥ विचेष्टितुं च कौंतेय मत्स्यो वाप्यां विशांपते ॥ मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रियां ॥ गंगां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥ निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ॥ वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनव ॥ २० ॥ एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्गगवान्वशी ॥ नदीं गंगां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ २१ ॥

अक्षरार्थस्तु पितरमीश्वरं पितामहं शुद्धं ब्रह्मातिचक्राम देहादावावेशबलान्न मनुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमहंकारस्य ईशाद्याज्ञानात् बंधे प्रसक्ते तपसस्तिबिबृत्पुपायत्वमाह ऊर्ध्वबाहुर्दित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ चीरिणी नदीविशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अलिंजरे मणिकाख्यपात्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ न समभवत् स्थूलत्वेन न ममावित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ स मत्स्योऽच्युत इति संबंधः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मत्स्यस्पर्शगंधं चिदाभाससंपर्कं सुखं यस्यास्तीति तस्य मनोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ संप्रक्षालनमेकीभावेन शुक्तिरजतस्येव प्रपंचमलस्य दूरीकरणं ॥ २९ ॥ ब्रसानां जंगमानां इंगं चलनशीलं वृक्षादि नैगति पाषाणादि कालोऽतः ॥ ३० ॥ वटारका रज्जुः । वटवेष्टनेऽस्य रूपं सर्पाभिः प्राणैर्द्रिजैः ॥ ३१ ॥ बीजानि कर्माणि सुसंगुप्तानि

स तत्र वव्रधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ॥ ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ गंगायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ॥ समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३ ॥ उद्धृत्य गंगासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयं ॥ समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ॥ आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगंधसुखस्य वै ॥ २५ ॥ यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ॥ तत एनमिदं वाक्यं समयमान इवाब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ॥ प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७ ॥ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्यावरजंगमं ॥ सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८ ॥ संप्रक्षालनकालोऽयं लोकीनां समुपस्थितः ॥ तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमं ॥ २९ ॥ ब्रसानां स्थावराणां च यच्चैंगं यच्च नैगति ॥ तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका ॥ तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महासुने ॥ ३१ ॥ बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा ॥ तस्यामारोहयेर्नानि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३२ ॥ नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय ॥ आगमिष्याम्यहं शृंगी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३ ॥ एवमेतत्त्वया कार्यमाष्टोऽसि ब्रजाम्यहं ॥ ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ॥ ३४ ॥ नाभिशंक्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ॥ ३५ ॥ जगमतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परं ॥ ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ॥ ३६ ॥ बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुष्टुवे तदा ॥ नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३७ ॥ चिंतयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ॥ ३८ ॥ शृंगी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्रमनुर्मत्स्यं जलार्णवे ॥ ३९ ॥ शृंगिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितं ॥ वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिन्शृंगे न्यवेक्षयत् ॥ संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ॥ ४१ ॥

दर्शनायोग्यानि अदृष्टानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मासंतरात्मानं प्रतीक्षेथाः प्रतीपं जडानृतादिप्रातिकूल्येन ईक्षेथा आलोचय आगमिष्याम्याविर्भविष्यामि शृंगीगृणाति हिनस्ति जीवोपाधीन् बाधते इति जृंगं मृतिस्तद्भान् कथापक्षे सुगमममेव ॥ ३३ ॥ आपः संसारः मया विना मदीयं ज्ञानं विना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अहमिति अवले अमूर्ते कारणात्मनि शृंगे बंधनस्य फलमीश्वरानुग्रहादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमित्यर्थः । तथान्यत्र पूर्वं मूर्तौ धृतं चित्तं मूर्तेरैकैकावयवत्यागेनैकदेशे स्मितमात्रे च धारयेत् इत्युक्त्वा । तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ॥ तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चित्त-

वेगेन महता नावं प्राकर्षलवणांभसि ॥ स च तांस्तारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ नृत्यमानमिवोर्मोभिर्गर्जमानमिवांभसा ॥ क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ॥ ४४ ॥ सर्वमांभसमेवासीत्स्वं द्यौश्च नरपुंगव ॥ एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ अदृश्यंत सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चकर्षातिंद्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ततो हिमवतः शृंगं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनंदन ॥ अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसन् शनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्हिमवतः शृंगे नावं बध्नीत मा चिरं ॥ सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृंगे हिमवतस्तदा ॥ तच्च नौबंधनं नाम शृंगं हिमवतः परं ॥ ५० ॥ ख्यातमद्यापि कौतिय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितस्तदा ॥ ५१ ॥ अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ॥ मत्स्यरूपेण यूयं च मयाऽस्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ५२ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ॥ स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चैर्नैव गंयन्ते ॥ ५३ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभाऽस्य अविष्यति ॥ मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ॥ स्रष्टुकामः प्रजश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयं ॥ ५५ ॥ प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ५६ ॥ सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितं ॥ ५७ ॥ आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ॥ स सुखी सर्वपूर्णार्थः सर्वलोकमियान्नरः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाप्त्यापर्वणि मत्स्योपाख्याने सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ४३ ॥

येदिति व्योमाख्यामूर्तद्वारा मूर्तामूर्तेतरे शुद्धे आरोह उक्तः अत्र हिमवतः शृंगे नावं बध्नीतेत्यहं प्रजापतिर्ब्रह्मेति च श्लोकाभ्यां मून्यारोधानादेव कारणं ब्रह्म निर्विशेषं च ब्रह्म क्रमेण प्राप्यत इति दर्शितं मत्स्यरूपेण ज्ञातेन यूयं भयान्मोक्षिता इति भयमहंकारादेरेव धर्म इत्युक्तं शेषं स्पष्टं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठ्ये भारतभावदीपे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥

एवं जीवन्मुक्तिं प्रसाध्य तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगंधा इत्यादिना निर्गुणे ब्रह्मण्येव सगुणस्य मायिका भावाभावानुक्तौ तत्प्रपंचार्थं ततः स पुनरेवाथेत्यादि मन्यमानो यथाविधीत्यंतमध्या-
यद्वयमारभ्यतेऽद्वैतसिद्ध्यर्थे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अनंतरिक्षे स्थूलविषदाद्यभाववति अस्मिन् लोके प्रत्यगात्मनि प्रलये स्थूलप्रपंचस्य लये सति । ब्रह्माणं सूत्रात्मानं सूक्ष्मभूतमयहिरण्यगर्भं
॥ ४ ॥ इह तद्दयपुंडरीके ॥ ५ ॥ चतुर्विधानि वासनामयानि जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानि अस्य प्रलयस्य पुरुषयत्नसाध्यतामाह वायुभूता इति दिशः स्थूलं जगत्प्राणनिरोधेन वायुमात्र-
तामापाद्य ततस्तत्तस्तेन तेनोपायेनापोदेहाकारपरिणता विक्षिप्य परित्यज्य ब्रह्मांडं स्थूलदेहे तं च लिंगे प्रविलाप्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ लोकगुरुः सूत्रात्मा समाधिना मनःप्रणिधानेन ॥ ७ ॥ अ-
नेकशोऽनैकरूपायैः कृतं कार्यं सर्वं ब्रह्मांडं स्वप्रमाणमात्मसंमितं कृत्वा सार्वोत्तम्यं प्राप्येत्यर्थः । यद्वा स्वं प्रत्यक्किंतिरेव प्रमाणं यस्मिन् स्वसंवेद्यं कृत्वा सार्वज्ञ्यं प्राप्येत्यर्थः । घोरेण तीव्रेण

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैकं युगसहस्रांतास्त्वया दृ-
ष्टा महामुने ॥ न चापीह समः कश्चिदायुष्मान्दृश्यते तव ॥ २ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं ॥ न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्र-
ह्मवित्तम ॥ ३ ॥ अनंतरिक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानववर्जिते ॥ त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पिता-
महे ॥ त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५ ॥ चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ॥ वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः
॥ ६ ॥ त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ॥ आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७ ॥ स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८ ॥ नारायणांकप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपक्वसे ॥ भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत्
॥ ९ ॥ कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ॥ रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात्तवांतको मृत्युर्जरा वा देहना-
शिनी ॥ न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥ यदा नैव रविर्नाग्निं वायुर्न च चंद्रमाः ॥ नैवांतरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ १२

तपसा ऐकाग्र्येण । मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः । वेधसो विराजो मरीच्यादयो वा निर्जिताः स्वात्मसात्कृताः ॥ ८ ॥ नारायणस्यांकः स्थानं समीपं वा । अंक
स्थानेऽतिके इति विश्वः तत्र प्रख्यः प्रख्यातो भगवद्भक्तैषूत्तमः सांपराये परलोके स्थूलदेहत्यागे वा कर्तव्ये सत्यतिपठ्यसेऽत्यंतं स्तूयसे लोकैरिति शेषः भगवानित्यादिसार्धः अक्षराधिक्यमा
र्षं विष्णोर्ब्रह्मण उपलब्धिस्थानत्वेन तत्संबंधिकर्णिकोद्धरणं कृत्वा योगकलया तद्दयपुंडरीकमुद्गाढ्येत्यर्थः त्वया दृग्भ्यां भगवाननेकशोऽनेकवारं दृष्ट इत्यन्वयः रत्नानि तत्तज्जात्युत्कृष्टवस्तु
नि तेषामलंकारो निवारणक्रिया परं वैराग्यमिति यावत् योगोऽभियोगोऽभ्यासः वैराग्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः । दृग्भ्यामिति द्वित्वमंतर्दृष्ट्याहार्दिकाशे दृष्टोर्बहिर्दृष्ट्याऽपि योगजधर्मसंस्कृतया
व्यवहितादिदिशिन्या कृत्स्नब्रह्मांडरूपी करतलामलकवट्ट इत्यभिप्रायेण ॥ ९ ॥ १० ॥ तव त्वां न विशतीत्यपकृष्यते ॥ ११ ॥ शेषमवशिष्टं पंचमहाभूतप्रलये सतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकार्णवसदृशे एकरसे लोके आत्मनि सलिल एको द्रष्टा ऽद्वैतो भवति आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादौ निर्विशेषे आत्मनि सलिललोकशब्दयोः प्रयोगदर्शनात् स्थावरादौ नष्टे बाधिते सति ॥ १३ ॥ स्वयमपि तत्र शयानं समुद्रे वीचिवल्लीनं पद्मोत्पलनिकेतनं तदुत्पन्नवल्लीपुष्पस्थमात्मानं मायाविनं ब्रह्म अनुवाद्यापेक्षया पुंस्त्वं ॥ १४ ॥ एतत्सर्वं त्वया दृष्टमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वयंभुवे अजन्मने अस्यापि जन्यत्वे तस्य तस्यापीत्यनवस्थापातः पुरुषाय पूर्णाय पुराणाय नित्यैकरूपाय शाश्वतायानादये अव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥ अव्यक्ताय रूपदिहीनाय सुसूक्ष्माय दुर्लभ्याय गुणात्मने मायोपाधये स एष इत्यंगुल्या निर्दिशति ॥ १८ ॥ विकर्ता विविधरूपत्वकर्ता महद्ब्रह्म ॥ १९ ॥ विश्वं विश्वात्मकमप्यव्ययं अपरिणामि अत एवाक्षयमविनाशि एष पीतवासाः कर्तेव न तु क्रियते एतेन कृष्णमूर्तेर्व्यवहारपेक्षया नित्यत्वमनादित्वं च दर्शितं तच्च व्युत्पादितमादिसभापर्वटीकयोः पौरुषे कारणं चायमेव तस्मात्प्रार्थनीय इति भावः ॥ २० ॥ य एनमिति वक्तव्ये यद्येष इत्युक्तिर्वेद्यवेदित्रोरत्यन्ताभेदप्रदर्शनार्था तथा च श्रुतिः । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तदिदं सर्वमभवदिति । ब्र-

तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ शयानममितात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनं ॥ स्वमेकः सर्वभू-
तेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४ ॥ एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं वृत्तं द्विजोत्तम ॥ तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथां ॥ १५ ॥ अनुभूतं हि
बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ॥ न तेस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥ मार्किड्य उवाच ॥ ॥ हंत ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्व-
यंभुवे ॥ पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायव्ययाय च ॥ १७ ॥ अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ स एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा जनार्दनः
॥ १८ ॥ एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ॥ अचिंत्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयं ॥
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो वेद वेदा अपि न तं विदुः ॥ सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निवृत्तं राजसत्तम ॥ २१ ॥ आदि-
तो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षत्रे ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ॥ २२ ॥

ह्यै पश्यति ब्रह्म नाब्रह्म पश्यतीति स्मृतिश्च वेदा अपि न तं विदुरवाङ्मनसगोचरत्वात् सर्वमिति आदितः परमात्मनो निवृत्तं निष्पन्नमेतत्प्रत्यक्षादिगम्यं सर्वं जगत्याश्चर्यमेव स्वप्नमा-
येंद्रजालवदसंभावनीयोत्पत्तिस्थितिकमेव कदा जगतः क्षये दृष्टे सति । अधिष्ठानसाक्षात्कारात्प्रागेव वादिभिः प्रधानपरमाण्वनुमीयते तस्मिन्सति तु प्रधानादेरभावावधार-
णात् कथमेकस्मादपरिणामिनोऽसहायान्निचित्ररचनात्मकं जगज्जातं रज्ज्वाः सर्प इवेत्यत्यन्ताश्चर्यमिति भावः । तथा च ब्रह्मैव संसरति तदेव च जगदात्मना निर्वर्तत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं ॥
॥ २१ ॥ अयमेव पुरुषः स्वाज्ञानोत्थमाश्चर्यरूपं जगत्पश्यंस्तत्र रागादिमान् भूत्वा युगचतुष्टयात्मा भवति तथा च श्रुतिः । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तुद्गापरः ॥ उत्तिष्ठं ह्येता भवति क-
तं संपद्यते चरन्ति धर्मात्पराङ्मुखः पुरुष एव कलिः धर्मं शास्त्राचार्याद्विजानन द्वापरः तमनुष्ठातुमिच्छंस्त्रेता अनुतिष्ठन् कृतं भवति एतेषां व्युक्रमेण कालप्रमाणमाह कलेर्वीभत्सत्त्वप्रदर्शनार्थं
चत्वार्याहुरित्यादिना ॥ २२ ॥

तावच्छती चतुःशती संध्या पूर्वस्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः संध्यांशस्तुत्तरस्मिन् पूर्वयुगधर्माणां तथाविध उत्तरप्रकारत्रिशतीमितोऽयमेव पूर्वयुगापेक्षया संध्यांश उत्तरयुगापेक्षया संध्येति चोच्यते । तथा च कृतत्रेतयोः संध्यासंध्यांशौ सप्तशती । त्रेताद्वापरयोः पंचशती । कलिकृतयोस्तु पंचशतीति विज्ञेयं एवं च कृतस्यादौ

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः प-
रं ॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतं ॥
॥ २५ ॥ तस्य वर्षशतं संधिः संध्यांशश्च ततः परं ॥ संधिसंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्त्तति कृतं
युगं ॥ एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ॥ २७ ॥ एतत्सहस्रपर्यंतमहो ब्राह्ममुदाहृतं ॥ विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वतः परिवर्त्तते ॥ २८ ॥
लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ अल्पावशिष्टे तु तदा युगांते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सहस्रांते नराः सर्वे प्रायशो ऽनृतवादिनः ॥
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्त्तते ॥ ब्राह्मणाः शूद्रकर्मणस्तथा शूद्रा धना
र्जकाः ॥ ३१ ॥ क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयंति गते युगे ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्याया दंडाजिनविवर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भवि-
ष्यंति कलौ युगे ॥ अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥ विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ बहवो म्लेच्छराजानः पृ-
थिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ आंध्राः शकाः पुल्लिदाश्च यवनाश्च नराधिपाः ॥ ३५ ॥ कांबोजा
बालिहकाः शूरास्तथाऽऽभीरा नरोत्तम ॥ न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ॥ ३६ ॥ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ अ-
ल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दि-
शः ॥ ३८ ॥ युगांते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः ॥ भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३९ ॥ युगांते मनुजव्याघ्र भवंति बहु-
जंतवः ॥ न तथा प्राणयुक्ताश्च सर्वगंधा विशांपते ॥ ४० ॥

चतुःशती कल्यपेक्षया संध्यांशोऽपि कृतोपेक्षया संध्या एवं सर्वत्र तेन संध्या संध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
यत्रासेन मोक्षमार्गे प्रीतिजननाय च सहस्रांत इति सहस्रस्य चतुर्धाकृतस्यांतोऽतिमपादे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
सत्याल्पं सत्यवादोऽत्यंतमल्प इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ वृथा अनुभवाभावात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

मुखेभगाः स्त्रियो वंगेषु प्रसिद्धाः प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुदीपयन्त्यः अत्यन्तं रतार्तत्वात् ॥ ४१ ॥ अदृशूला इति । अदृमन्नं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ॥ केशो भगं समाख्यातं शूलं तद्विक्रयं विदुरिति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः । अदृमन्नं तदेव शूलं दुःखदं येषां ते क्षुब्धाधिग्रस्ता इत्यर्थः । शिवाः सर्वगुरुष्वप्रार्थनीयतया कल्याणवत्यः शूलाः पण्यस्त्रियो येषु ते शिवशूलाः विटवारांगनापूर्णाश्चतुष्पथा इत्यर्थः । स्त्रियः पाणिग्रहणवत्योऽपि केशोपलक्षितं सौभाग्यं लज्जामूलं शीलं शूलमिव दुःखदं त्याज्यं च यासां ताः केशशूलाः भवद्वेषि

रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ॥ मुखेभगाः स्त्रियो राजन् भविष्यति युगक्षये ॥ ४१ ॥
अदृशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ केशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यति युगक्षये ॥ ४२ ॥ अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यति जनाधि-
प ॥ अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनां ॥ नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णति वै
द्विजाः ॥ ४४ ॥ लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ॥ भिक्षार्थं पृथिवीपाल चंचूर्यते द्विजैर्दिशः ॥ ४५ ॥ करभारभयाद्भिता गृहस्थाः
परिमोषकाः ॥ मुनिच्छद्माकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः ॥ ४६ ॥ मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ॥ अर्थलोभान्नरव्याघ्र त-
था च ब्रह्मचारिणः ॥ ४७ ॥ आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ॥ इह लौकिकमोहंते मांसशोणितवर्धनं ॥ ४८ ॥ बहुपाषंडसंकीर्णाः
परान्नगुणवादिनः ॥ आश्रमा मनुजव्याघ्र भविष्यति युगक्षये ॥ ४९ ॥ यथर्तुवर्षा भगवान्न तथा पाकशासनः ॥ न चापि सर्वबीजानि सम्य-
ग्रीहन्ति भारत ॥ ५० ॥ हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यते शुचिः ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानव ॥ ५१ ॥ तदा च पृथिवीपाल यो
भवेद्धर्मसंयुतः ॥ अल्पायुः स हि मंतव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ५२ ॥ भूयिष्ठं कूटमनैश्च पण्यं विक्रीडते जनः ॥ वाणिजश्च नरव्याघ्र ब-
हुमाया भवंत्युत ॥ ५३ ॥ धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ॥ धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ५४ ॥ अल्पायुषो दरि-
द्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्मोणो युगक्षये ॥ ५५ ॥

पण्यस्त्यक्तलज्जाश्चेत्यर्थः । अदृं भक्ते च शुष्के च शूलं स्याद्रोग आयुधे ॥ योगे शूला तु पण्यस्त्री शिवं क्षमे जले सुखे ॥ चतुष्पथश्चतुर्मार्गे संगमे ब्राह्मणेपि च ॥ केशः स्यात्पुंसि वरुणे
न्हीबरे कुतलेऽपि चेति मेदिनी न्हीबरे लज्जामूलं शीलमित्यर्थः । वेरशब्दः कर्णोटेषु मूले प्रसिद्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मिथ्याधर्मः कपटधर्मः स एव ध्वज इव ख्यात्यर्थं ज्ञाप्यो येषां ते तथा
चंचूर्यते पीड्यन्ते दिशः दिक्स्थाः जनाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पानपाः मद्यपाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ धुविः ब्राह्मणपरिव्राजकादिः अशुचिरिति वा च्छेदः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विधर्मोणः त्यक्तधर्मोः ॥ ५५ ॥

नगराणां नगरस्थानां विहारेषु क्रीडासु विधर्माणो व्यभिचारिणः ॥ ५६ ॥ आढ्योऽहमिति मदः आढ्यमदः ॥ ५७ ॥ पुरुषादानि वृकव्याघ्रादीनि चैत्येषु देवतास्थानेषु ॥ ५८ ॥ गर्भधराः अतिकामातुरा इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अर्हतः योगयान् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ततो दिनकरैर्द्वैत्रित्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन कलिरूपः स्त्रीपुंसघो दुराचारबाहुल्यादनंतं नरकं प्राप्नोतीति दर्शितं तत्परिहारार्थं योगसमुत्तिष्ठेदिति विधीयते स्वानुभवकथनप्रकारेण ततो दिनकरैरित्यादिना सोऽयं ग्रंथो बहिर्दृष्टीनां कल्पांतप्रतिपादनपरतया भासमानोऽपि योगपर ए

नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ॥ अधर्मिष्ठरुपायैश्च प्रजा व्यवहरंत्युत ॥ ५६ ॥ संचयेन तथाऽल्पेन भवंत्याढ्यमदान्विताः ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथोभूयिष्ठशो नराः ॥ ५७ ॥ हर्तुं व्यवसिता राजन्यापाचारसमन्विताः ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्तते निरपत्रपाः ॥ ५८ ॥ पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ॥ नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ॥ दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ६० ॥ भवंति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ॥ आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ६१ ॥ क्षिणायुषो महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ॥ तरुणानां च यच्छीलं तद्दृष्टेषु प्रजायते ॥ ६२ ॥ विपरीतास्तदा नार्यो वंचयित्वाऽर्हतः पतीन् ॥ व्युच्चरंत्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ६३ ॥ वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयंति नरा नृप ॥ भर्तारमपि जीवंतमन्यान्यभिरंत्युत ॥ ६४ ॥ तस्मिन् युगसहस्रांति संप्राप्ते चायुषः क्षये ॥ अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ६५ ॥ ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि वै ॥ प्रलयं यांति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ६६ ॥ ततो दिनकरैर्द्वैतैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ६७ ॥ यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चाद्रिं च भारत ॥ सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ६८ ॥ ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ॥ लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितं ॥ ६९ ॥ ततः स पृथिवीं भित्त्वा प्रविश्य च रसातलं ॥ देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ७० ॥ निर्देहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ॥ अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ७१ ॥ ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ॥ निर्देहयशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ७२ ॥ स देवासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसं ॥ ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ७३ ॥

वास्ति । अनंतरिक्षे लोकेऽस्मिन्निति वाक्यशेषे आकाशाभावस्याप्युक्तत्वेन निराश्रयस्य जलघातुमात्रस्य सत्त्वायोगात् समानप्रकारे पुष्करप्रादुर्भावे च । नष्टानलानिले लोके नष्टाकाशमहीतले इति स्पष्टं भूतपंचकनाशस्य प्रतिपादनात् तथापि कथापक्षे स्पष्टोऽर्थ इति योगपक्ष एव व्याख्यायते । कथापक्षे दिनकरैर्द्वादशादित्यैः पीयते सप्तभिर्द्वैतैः सप्तज्वालाभिः कल्पांताभिना च भस्मसात् दृश्यत इति द्वयोः संबंधः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ततः स वह्निः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

गजकुलप्रख्याः गजसमुदाया इव कृष्णाः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ राविणः शब्दवंतः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ योगपक्षे तु दिनकरैः सूर्यनाडी इडा तथा बहुवचनं तदीयावयवाभिप्रायेण सलिलं चैतन्यगर्भिता चित्तवृत्तिः समुद्रेषु कामेषु । कामं समुद्रमाविशेति मंत्रवर्णात् सरित्सु नाडीषु प्रसृता पीयते संह्रीयते सप्तभिः प्राणैरुद्दीपितया नाड्या वायुमा कृष्य चित्तवृत्तिर्निरुध्यत इत्यर्थः ॥ तदा काष्ठादितुल्यं शरीरं भस्मसाद्भूतमदर्शनं गतं दृश्यते अनुभूयते तदानीं जाठरोऽग्निरपि लोकदृष्ट्यास्थितं देहं न बाधते वायुना तस्यापि लोकं दृष्टं स्थानं भुव्राणसंधिरूपं प्रतिनीतत्वादित्याह तत इति पूर्वमादित्यैरिडानाडीरूपैरुपशोषितमित्येतदेव प्रपंचयति चतुर्भिस्ततः स इत्यादिभिः वायुरनलश्च नाड्यंतर्गतो दहति तत्तदवयवमभिमानत्यागादसत्कल्पं करोतीत्यर्थः अत्र उपाध्यंतराश्रयं विना पूर्वोपाधिनिर्मोको न भवतीत्याशंक्य तदानीमेव रेचकाभ्यासाज्जलधातुमालंब्य भूधातुं सर्वात्मना त्यजतीत्याह ततो गजकुलप्र

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ॥ उत्तिष्ठति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४ ॥ केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदमन्त्रिभाः ॥ केचित्किंजल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ७५ ॥ केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकांडकनिभास्तथा ॥ केचित्कमलपत्राभाः केचिद्विङ्गुलसप्रभाः ॥ ७६ ॥ केचित्पुरवराकाराः केचिद्रजकुलोपमाः ॥ केचिदंजनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ॥ ७७ ॥ विद्युन्मालापिनद्धांगाः समुत्तिष्ठति वै वनाः ॥ घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ॥ ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलं ॥ ७८ ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ॥ आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिहृता ॥ ७९ ॥ ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ॥ सर्वतः प्लावयंत्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८० ॥ वर्षमाणा महत्तोयं पुरयंतो वसुंधरां ॥ सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकं ॥ ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ॥ धाराभिः पूरयंतो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ८२ ॥ ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ॥ पर्वताश्च विदीर्यते महीचाप्सु निमज्जति ॥ ८३ ॥ सर्वतः सहसा भ्रांतास्ते पयोदा नभस्तलं ॥ संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ८४ ॥ ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ॥ आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ८५ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे घोरं नष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८६ ॥

ख्या इत्यादिना मही चाप्सु निमज्जतीत्यन्तेन ततः समुद्र इति समुद्रो देहविषयः कामः स्वां वेलां देहानुल्लंघनं अतिक्रामति सकामः सर्वथा निवर्तत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ वाय्वग्नयोः साहचर्यात् अग्निसहितं वायुमालंब्य जलधातुमपि त्यजतीत्याह सर्वत इति पयोदा इति तन्नाशेन तद्वत्तस्य जलस्यापि नाशो लक्ष्यते तत्र वायुवेगपराहताः पयोदा नश्यन्ति स्वयंभूः नभस्तलं संवेष्टयित्वा आकाशं संवहत्य मारुतं पीत्वा आकाशनाशेनैव तत्कार्यस्य मारुतस्य नाशं कृत्वा स्वपिति स्वं प्रत्यगात्मानं अपिति गच्छति । तथा च स्वपितिशब्दनिर्वचनं श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति स्वयंभूः सूत्रात्मा सता शुद्धेन ब्रह्मणा संपन्न ऐक्यं गतः स्वप्रत्यगात्मना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भौतिकप्रपंचप्रलयमाह तस्मिन्निति ॥ ८६ ॥

अनंतरिक्षे इति पंचमहाभूतल्य उक्तः एकोऽहं स्थूलप्रपंचातीतस्तेजसं सूक्ष्मं प्रपंचं प्राप्नः सन् भ्रमामीति ॥ ८७ ॥ भ्रमहेतुमाह एकैति एकार्णवे निर्विशेषे ब्रह्मणि तमश्छन्नतया घोरे जले सति पारावारशून्यजलात्मना विवर्तमाने सति शुक्ताविव रूप्यात्मना तस्माच्च जलभ्रमाद्वैकृत्यं मूर्छां अगमं प्राप्तवानस्मि ॥ ८८ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वा ऽहमित्यादिना । स एष पुरुषव्याघ्र संबंधी

निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ॥ अनंतरिक्षे लोकैऽस्मिन् भ्रमाम्येकोऽहमाहतः ॥ ८७ ॥ एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ॥ अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं ततः ॥ ८८ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं प्लवमानो नराधिप ॥ श्रांतः कचिन्न शरणं लभाम्यहमंतद्रितः ॥ ८९ ॥ ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंचये ॥ न्यग्रोधं सुमहांतं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९० ॥ शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ॥ पर्यंके पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तुते ॥ ९१ ॥ उपविष्टं महाराज पद्मेदुसदृशाननं ॥ फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ९२ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ॥ कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ९३ ॥ तपसा चिंतयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९४ ॥ अतर्सीपुष्पवर्णाभिः श्रीवत्सकृतभूषणः ॥ साक्षालक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९५ ॥ ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ॥ श्रीवत्सधारी ह्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहं ॥ ९६ ॥ जानामि त्वां परिश्रांतं ततो विश्रामकांक्षिणं ॥ मार्कंडेय इहास्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ९७ ॥ अभ्यंतरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ॥ आस्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९८ ॥ ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत्तदा मम ॥ निर्वेदो जीविते दीर्घं मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९९ ॥ ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतं ॥ तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ १०० ॥ ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ॥ सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीं ॥ १०१ ॥ गंगां शतद्वंदुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीं ॥ चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चंद्रभागां सरस्वतीं ॥ २ ॥ सिंधुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ॥ वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ३ ॥ नदीं ताम्रां च वेणां च पुण्यतोयां शुभावहां ॥ सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीं ॥ ४ ॥

ते जनार्दन इत्यंतेन ग्रंथेन कृष्णमूर्तेरेव सार्वोत्तम्यं सर्वकर्तृत्वं चोक्तं तदेतदुपपादितं आदिसभयोः अनेकबीजगर्भफलतुल्यस्यानेकब्रह्मांडवृक्षकारणत्वं कृष्णस्य युज्यते इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वाज्ञानप्रकाशनं भगवन्मायायाः प्राबल्यख्यापनार्थं ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वितस्तां च महाराज कविरीं च महानदीं ॥ शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किंपुनामपि ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्त-
म ॥ परिक्रामन्प्रश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ६ ॥ ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितं ॥ रत्नाकरमभिन्नघ्न पयसो निधिमुत्तमं ॥ ७ ॥
तत्र पश्यामि गगनं चंद्रसूर्यविराजितं ॥ जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभं ॥ ८ ॥ पश्यामि च महीं राजन् काननैरुपशोभितां ॥ य-
जंते हि तदा राजन् ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ॥ ९ ॥ क्षत्रियाश्च प्रवर्तते सर्ववर्णानुरंजनैः ॥ वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयंति नराधिप ॥ १० ॥
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तदा ॥ ततः परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११ ॥ हिमवंतं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतं ॥
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितं ॥ १२ ॥ पश्यामि च महीपाल पर्वतं गंधमादनं ॥ मंदरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिं ॥ १३ ॥
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतं ॥ मेहेंद्रं चैव पश्यामि विंध्यं च गिरिमुत्तमं ॥ १४ ॥ मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतं ॥ एते
चान्ये च बहवो यावंतः पृथिवीधराः ॥ १५ ॥ तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ॥ सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ॥
॥ १६ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ॥ तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १७ ॥ कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सं-
चरन्दिशः ॥ शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणानहं ॥ १८ ॥ साध्यान् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् गुह्यकान्पितरस्तथा ॥ सर्पांन्नागान्सुपर्णांश्च
वसूनप्यश्विनावपि ॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षानृषींश्चैव महीपते ॥ दैत्यदानवसंवांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥ २० ॥ सिंहिकातनयांश्चापि ये
चान्ये सुरशत्रवः ॥ यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजंगमं ॥ २१ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ त्वरमाणः फलाहारः
कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥ २२ ॥ अंतःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतं ॥ न च पश्यामि तस्याहं देहस्यांतं कदाचन ॥ २३ ॥ सततं धावमान-
श्च चिंतयानो विशांपते ॥ आसादयामि नैवांतं तस्य राजन्महात्मनः ॥ २४ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ॥ वरेण्यं वरदं देवं मन-
सा कर्मणैव च ॥ २५ ॥ ततोऽहं सहसा राजन् वायुवेगेन निःसृतः ॥ महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ २६ ॥ ततस्तस्यैव शाखायां
न्यग्रोधस्य विशां पते ॥ आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ २७ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टा-
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ काममिति ॥ १ ॥ २ ॥ अपां नारा इति अपां अबुपलक्षितस्य पांचभौतिकस्य संघातस्य नारा इति यौगिकं नाम आपो वै नरसूनुव इति प्रदे-

तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणं ॥ आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसं ॥ २८ ॥ ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव ॥ श्रीवत्सधा-
री द्युतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ २९ ॥ अपीदानीं शरीरेऽस्मिन् मामके मुनिसत्तम ॥ उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि ते ॥ १३० ॥
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ॥ यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसं ॥ ३१ ॥ तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ सुजातौ
मृदुरक्ताभिरंगुलीभिर्विराजितौ ॥ ३२ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवां दतौ ॥ दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ ३३ ॥ विनयेना-
जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ॥ दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ ३४ ॥ तमहं प्रांजलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवं ॥ ज्ञातुमिच्छामि
देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमां ॥ ३५ ॥ आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ॥ दृष्टवानखिलांस्त्वान् समस्तान् जठरे हि ते ॥ ३६ ॥ तव
देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ॥ यक्षगंधर्वनागाश्च जगत्स्थावरजंगमं ॥ ३७ ॥ त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ॥ द्रुतमंतः शरीरे ते स-
ततं परिवर्तिनः ॥ ३८ ॥ निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ॥ इच्छामि पुंडरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाऽहमर्निदितं ॥ ३९ ॥ इह भूत्वा शिशुः
साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ॥ पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १४० ॥ किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानव ॥ कियंतं च त्वया काल-
मिह स्थयमरिंदम ॥ ४१ ॥ एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथं ॥ ४२ ॥ महद्भवेतदचिंत्यं च
यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ इत्युक्तः स मया श्रीमान् देवदेवो महाद्युतिः ॥ सांत्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥ १४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आ-
रण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ देव उवाच ॥ कामं देवापि मां विप्र न हि जानं-
ति तत्त्वतः ॥ त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहं ॥ १४४ ॥ पितृभक्तोसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ॥ ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च
ते महत् ॥ २ ॥ अपां नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं मया ॥ तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥

ज्ञांतरे विवरणात् नरेणाविद्यावच्छिन्नरूपेणानादिना जीवेनानुपाद्यौ ब्रह्मणि श्रुतौ रजतमिव कल्पितत्वात् । मम तत्त्वयनमिति तत्स्रष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरहमेव संघातस्य स्रष्टा तद-
भिधानी चेति जीवेश्वरयोरभेदो दर्शितः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मेत्यादिना तत्पदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मादिजीवाभिन्नत्वं द्युभृतिजडवर्गाभिन्नत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ॥ विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ॥ अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥ अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ॥ अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चंद्राद्रित्यौ च लोचने ॥ द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथाऽपः स्वेदसंभवाः ॥ ७ ॥ सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ८ ॥ यजंते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितं ॥ पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाक्षिणः ॥ ९ ॥ यजंते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषया ॥ चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमंदरभूषणां ॥ १० ॥ शेषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुंधरां ॥ वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुत्थृता ॥ अग्निश्च वडवावक्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ पिबाम्यपः सदा विद्वंस्ताश्चैव विस्तृजाम्यहं ॥ ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संस्थिता विशः ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवंतीमे विक्रमेण क्रमेण च ॥ ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ १४ ॥ मत्तः प्रादुर्भवत्येते मामेव प्रविशंति च ॥ यतयः शांतिपरमा यतात्मानो बुभुत्सवः ॥ १५ ॥ कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ॥ सत्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ १६ ॥ मामेव सततं विप्राश्चितयंत उपासते ॥ अहं संवर्तको वह्निरहं संवर्तकोऽनलः ॥ १७ ॥ अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ तारारूपाणि दृश्यंते यान्येतानि नभस्तले ॥ १८ ॥ मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशं ॥ १९ ॥ वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ॥ मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ॥ २० ॥ कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ॥ ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २१ ॥ प्राप्नुवंति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनं ॥ सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जंतुषु ॥ २२ ॥ मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ॥ मयाऽभिभूतविज्ञाना विचेष्टंते न कामतः ॥ २३ ॥ सम्यग्देवदधीयाना यजंते विविधैर्मखैः ॥ शांतात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवंति द्विजातयः ॥ २४ ॥ प्राहुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ॥ लोभाभिभूतैः कृपणैरनर्थैरकृतात्मभिः ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ तदात्मानं सृजाम्यहं आत्मानं कृष्णादिविग्रहं सृजामि सूर्यवदविर्भावयामि यथा सूर्यं आविर्भवस्तिरोभवंश्च अस्तोदयाम्यां न स्पृश्यते किंतु अस्माभिरिव तत्र तौ कल्पितौ एवं नंद-
नंदनेऽपि जन्मनाशौ मूढदृष्ट्यैव कल्पितवित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अर्थं ममेति पितामहो ब्रह्मांडात्मा अर्थं ममेति
स्वस्वरूपं विकारांतर्वर्ति तदवर्तिचेति दर्शितं । यथा मृत् घटादिकार्यमध्यवर्तिनी तद्बहिर्भूता च तद्वत् अत एव सूत्रं विकारावर्तिं च तथा स्थितिमाहेति । जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहि-

तस्मान्महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनां ॥ सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितं ॥ २६ ॥ यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ॥
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं ॥ २७ ॥ दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ॥ राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन् यदोत्पत्स्यंति दा-
रुणाः ॥ २८ ॥ तदाऽहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणां ॥ प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहं ॥ २९ ॥ सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गंधर्वोऽगराक्षसा-
न् ॥ स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ ३० ॥ कर्मकाले पुनर्देहमविचित्यं सृजाम्यहं ॥ आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबंधकारणात्
॥ ३१ ॥ श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ॥ रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३२ ॥ त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवं-
ति च ॥ अंतकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजंगमं ॥ अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलो-
कसुखावहः ॥ ३४ ॥ आविर्भूः सर्वगोऽनंतो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपकं ॥ ३५ ॥ शमनं सर्वभूतानां सर्वलोक-
कृतोद्यमं ॥ एवं प्रणिहितः सम्यङ्ममात्मा मुनिसत्तम ॥ सर्वभूतेषु विभ्रेद्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३६ ॥ सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयंति च
सर्वशः ॥ यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ॥ ३७ ॥ सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानव ॥ यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजं-
गमं ॥ ३८ ॥ विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ अर्थं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ॥ ३९ ॥ अहं नारायणो नाम शंखचक्रगदा-
धरः ॥ यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनात् ॥ ४० ॥ तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ एवं सर्वमहं कालमिहास्से मुनिसत्तम ॥
॥ ४१ ॥ अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ मया च दत्तो विप्राग्र्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ॥ ४२ ॥

तत्वाच्च भोगमात्रसाम्याल्लगाच्चेति सूत्राभ्यां नित्यसिद्धेश्वरस्य उपासमासिद्धानामीश्वराणां चाद्यस्य जगत्सृष्टौ स्वातंत्र्यं इतरेषां भूतसृष्टिकाले सन्निधानादसामर्थ्यं च । उभयेषां गीतवादिनादि-
भोगे साम्यं चास्तीति प्रदर्श्य आद्यस्य स्वरूपं महदादिविकाराद्बहिर्भूतं चकारात्तदंतर्वर्तिं च । स भूमिं सर्वतो वृत्त्वाऽत्यतिष्ठदशांगुलमिति वेद एवाविकारस्य रूपस्य स्थितिमाह । तस्मात्कृष्ण-
मूर्तिर्न्यवहारतो वियदादिवन्नित्येति युक्तमुत्पश्यामः श्रुतिविरोधस्त्वत्र प्रागेव निरस्तः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यावदिति ब्रह्मा विराट् इह लिगात्मनि स्थूलाध्यासोदयादर्वाक् सूक्ष्मे एव स्थातव्यमित्यर्थः स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजंगमं ॥ ४३ ॥ विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ अभ्यन्तरं शरी-
रस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ततोऽसि वक्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ॥ ४५ ॥ आख्या-
तस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ॥ तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखं ॥ ४७ ॥
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ॥ एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ॥
लोकं यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजंगमं ॥ ४९ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्त्वांस्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ॥ प्रजाश्रेमाः प्रपश्यामि वि-
चित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ॥ आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ५१ ॥ यः स देवो मया दृष्टः पु-
रा पद्मायतेक्षणः ॥ स एष पुरुषव्याघ्र संबंधी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्यैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति मां ॥ दीर्घमायुश्च कौतये स्वच्छंदमर-
णं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ॥ आस्ते हरिश्चिंत्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता विधाता च सं-
हर्ता चैव शाश्वतः ॥ श्रीवत्सवक्षा गोविंदः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मामियमागता ॥ आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससं
॥ ५५ ॥ सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ॥ गच्छन्त्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ताश्च ते
पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनं ॥ ५७ ॥ स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्रा परमवल्लुना ॥ सांत्वयामास मानार्हो म-
न्यमानो यथाविधि ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि भविष्यकथने एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १८९ ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु कौतियो मार्कण्डेयं महामुनिं ॥ पुनःपप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिं ॥ १ ॥ यु-
धिष्ठिर उवाच ॥ आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ॥ मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभावात्ययं ॥ २ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ एवं कृष्णाद्वैतं प्रसाध्य तत्र प्रीतिहेतो
र्विषयवैराग्यस्योत्पादनाय पुनर्भविष्यमेवाध्यायद्वयेन प्रश्नपूर्वकमाह युधिष्ठिरस्त्वित्यादिना साम्राज्ये कर्तव्ये सति ॥ १ ॥ २ ॥

किंतु कथंतु शेषं जगद्भविष्यति उत्कर्षं प्राप्स्यति ॥ ३ ॥ ४ ॥ काष्ठां अवाधिं कृतं कृतयुगं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कलुषं कलं ॥ ८ ॥ निर्व्याजश्छद्महीनः उपाधिवाजितः लोभादिहीनः वृष इव चतुष्पा

अस्मिन्कलियुगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम ॥ समाकुलेषु धर्मेषु किंतु शेषं भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवरीयां मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ॥ किं
मायुषः किंवसना भविष्यंति युगक्षये ॥ ४ ॥ कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतं ॥ विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ५ ॥
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ रमयन् दृष्णिशार्दूलं पांडवांश्च महानृषिः ॥ ६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् मया दृष्टं
यत्पुरा श्रुतमव च ॥ अनुभूतं च राजेंद्र देवदेवप्रसादजं ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्वलोकस्य दृत्तांतं भरतर्षभ ॥ कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे
॥ ८ ॥ कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ॥ वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ॥
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म ऊच्यते ॥ १० ॥ त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ॥ तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥
चतुर्थींशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पांडव ॥ १२ ॥ मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ राजानो
ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मं चरिष्यंति धर्मवैतसिका नराः ॥ सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पंडितमानिभिः ॥ १४ ॥
सत्यहान्या ततस्तपामायुरल्पं भविष्यति ॥ आयुषः प्रक्षयाद्विद्या न शक्ष्यंत्युपजीवितुं ॥ १५ ॥ विद्याहीनानविज्ञानाच्छोभोऽप्यभिभविष्यति ॥
लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यंति परस्परवधैषिणः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्णतः परस्परं ॥ १७ ॥
शूद्रतुल्या भविष्यंति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ अंत्या मध्या भविष्यंति मध्याश्चांत्या न संशयः ॥ १८ ॥ ईदृशो भविता लोको युगांते पशुपस्थि
ते ॥ वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ॥ १९ ॥ भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यंति युगक्षये ॥ मत्स्यामिषेण जीवंतो दुहंतश्चाप्य-
जैडकं ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येषु नित्यं धृतव्रताः ॥ तेऽपिलोभसमायुक्ता भविष्यंति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योन्यं परिमुष्णंतो हिंसयंतश्च
मानवाः ॥ अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यंति युगक्षये ॥ २२ ॥

त ॥ ९ ॥ अर्धेनाधर्मण ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मवैतसिकाः धर्मजालिकाः । वीतसो बंधनोपाये पञ्चानां पक्षिणामपीति मेदिनी धर्मजालं विस्तार्य लोकान्वंचयंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ अंत्या इति चांडालाः क्षत्रियादिकर्म क्षत्रियादिकर्म करिष्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शाणी शणसूत्रजा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निम्नेषु हीनेषु कर्मसु ॥ २६ ॥ २७ ॥ बृहद्वादी अकर्तो ब्रह्माऽहमितिवदनशीलः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ परार्थान्पर-

सरित्तीरेषु कुदालैर्वापयिष्यति चौषधीः ॥ ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यति युगक्षये ॥ २३ ॥ श्राद्धे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ॥ तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यंतीह परस्परं ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ॥ अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यंति युगक्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरिष्यंति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ॥ न यक्ष्यंति न होष्यंति हेतुवादविमोहिताः ॥ निम्नेष्वीहां करिष्यंति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६ ॥ निम्ने कृषिं करिष्यंति योक्ष्यंति धुरि धेनुकाः ॥ एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यंति मानवाः ॥ २७ ॥ पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ॥ निरुद्धगो बृहद्वादी न निंदामुपलप्स्यते ॥ २८ ॥ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितं ॥ भविष्यति निरानंदमनुत्सवमथो तथा ॥ २९ ॥ प्रायशः कृपणानां हि तथा बंधुमतामपि ॥ विधवानां च वित्तानि हरिष्यंतीह मानवाः ॥ ३० ॥ स्वल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ॥ तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ॥ ३१ ॥ परिग्रहं करिष्यंति मायाचारपरिग्रहाः ॥ समाह्वयंतः कौंतेय राजानः पापबुद्धयः ॥ ३२ ॥ परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पंडितमानिनः ॥ भविष्यंति युगस्यांते क्षत्रिया लोककंटकाः ॥ ३३ ॥ अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ॥ केवलं दंडरुचयो भविष्यंति युगक्षये ॥ ३४ ॥ आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ॥ भोक्ष्यंते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३५ ॥ न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ॥ स्वयंग्राहा भविष्यंति युगांते समुपस्थिते ॥ ३६ ॥ राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ॥ सर्वोपायैर्हरिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते ॥ ३७ ॥ म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगांते समुपस्थिते ॥ ३८ ॥ सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पंडितमानिभिः ॥ स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३९ ॥ भीरुस्तथा शूरमानी शूरा भीरुविषादिनः ॥ न विश्वसंति चान्योन्यं युगांते पर्युपस्थिते ॥ ४० ॥ एकाहार्यं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितं ॥ अधर्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्त्तते ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यंति जनाधिप ॥ एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२ ॥

धनानि ॥ ३७ ॥ हस्तो हस्तं परिमुषेद्धस्तवदेकोदरजोऽपि भ्राता भ्रातरं वंचयेदेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एकाहार्यं एकविधमेव मांसशाकादिकमाहारमर्हतीति तथा भक्ष्याभक्ष्यविभागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकवर्णः वर्णविभागनाशनात् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रजास्यति प्रजाः जनयिष्यति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ वृषलार्दिताः

नक्षस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥ आर्याश्च पतिशुश्रूषा न करिष्यति संक्षये ॥ ४३ ॥ ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ तान् देशान्संश्रयिष्यति युगांते पर्युपस्थिते ॥ ४४ ॥ स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशांपते ॥ अन्योन्यं न सहिष्यति युगांते पर्युपस्थिते ॥ ४५ ॥ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥ न श्रद्धिस्तपयिष्यति देवतानीह मानवाः ॥ ४६ ॥ न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिह्रुः ॥ तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७ ॥ परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ॥ ततः प्राणान्विमोक्ष्यति युगांते समुपस्थिते ॥ ४८ ॥ पंचमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यति नरास्तदा ॥ ४९ ॥ पत्न्यौ स्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ॥ युगांते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ५० ॥ अल्पद्रव्या वृथालिंगा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१ ॥ अहृशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यति युगक्षये ॥ ५२ ॥ म्लेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ॥ भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वंचनं ॥ युगांते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात्करिष्यति ॥ ५४ ॥ ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यति क्रियास्तथा ॥ आत्मच्छंदेन वर्तते युगांते समुपस्थिते ॥ ५५ ॥ स्वभावात्कूकर्मणश्चान्योन्यमभिंशंसिनः ॥ भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६ ॥ आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यति निर्व्यथाः ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनां ॥ ५७ ॥ तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यति नरा नृप ॥ ब्राह्मणांश्च हनिष्यति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः ॥ ५८ ॥ हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ॥ त्रातारमलभंतो वै भ्रमिष्यति महीमिमां ॥ ५९ ॥ जीवितांतकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥ यदा भविष्यति नरास्तदा संक्षेप्यते युगं ॥ ६० ॥ आश्रयिष्यति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ॥ प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६१ ॥ दस्युभिः पीडिता राजन् काका इव द्विजोत्तमाः ॥ कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६२ ॥ धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ॥ विकर्माणि करिष्यति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६३ ॥ शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ॥ श्रोतारश्च भविष्यति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६४ ॥

शूद्रपीडिताः ॥ ५९ ॥ संक्षेप्यते नाशं गमिष्यति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ काका इव सर्वतः शंकिनः नीचवृत्त्युपजीविनो वा ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

एडूकान् अस्थयंकितानि कुडयानि । भित्तिस्त्री कुडयेमेडूकं यदंतन्यस्तकीकसभित्यमरः ॥ ६५ ॥ ६६॥६७॥६८ ॥६९॥७० ॥७१॥७२॥ निर्विशेषः तुल्याचारवेधाः विष्टिकराः धृतिमदत्त्वा क

विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ॥ एडूकान्पूजयिष्यति वर्जयिष्यति देवताः ॥ ६५ ॥ शूद्राः परिचरिष्यति न द्विजान् युगसंक्षये ॥ आ-
श्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ॥ ६६ ॥ देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ एडूकचिह्ना दृथिवी न देवगृहभूषिता ॥ ६७ ॥ भविष्य-
ति युगे क्षीणे तद्युगांतस्य लक्षणं ॥ यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ॥ ६८ ॥ भविष्यति नरा नित्यं तदा संक्षप्स्यते युगं ॥ पुष्पं पु-
ष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितं ॥ ६९ ॥ प्रजास्यति महाराज तदा संक्षप्स्यते युगं ॥ अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ॥ ७० ॥ अ-
क्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रियाः ॥ विरोधमथ यास्यति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ७१ ॥ मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरा-
त् ॥ करभारभयाद्विप्रा भजिष्यति दिशो दश ॥ ७२ ॥ निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरादिताः ॥ आश्रमानुपलप्स्यति फलमूलोपजीविनः ॥
॥ ७३ ॥ एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ॥ न स्थास्यंत्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७४ ॥ आचार्योऽपनिधिश्चैव भत्स्यते त-
दनंतरं ॥ अर्थयुक्त्या प्रवात्स्यति भित्रसंबंधिबांधवाः ॥ ७५ ॥ अभावः सर्वभूतानां युगांते संभविष्यति ॥ दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च
॥ ७६ ॥ ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ॥ उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७७ ॥ षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रत-
पिष्यति ॥ तुमुलाश्चापि निह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ॥ ७८ ॥ कंबंधांतर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा ॥ अकालवर्षी भगवान् भविष्यति स-
हस्रहृक् ॥ ७९ ॥ समस्यानि च न रोक्ष्यति युगांते पर्युपस्थिते ॥ अभीक्ष्णं क्रूवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ॥ ८० ॥ भर्तृणां वचने चैव न स्था-
स्यति ततः स्त्रियः ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यति युगक्षये ॥ ८१ ॥ सूदयिष्यति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ अपर्वणि महाराज सू-
र्यं राहुरूपैष्यति ॥ ८२ ॥ युगांते हुतभुक्त्वापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ पानयिं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ॥ ८३ ॥ न लप्स्यते नि-
वासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ निर्वातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ॥ ८४ ॥

यंकारयति ते ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आचार्योऽपि अपनिधिः निर्धनः भत्स्यते धिक्क्रियते अर्थयुक्त्या धनयोगेन न तु स्नेहेन धर्मेण वा ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ कंबंधांतर्हितः रान्हतरितः
॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ यदेति गुरुसूर्यचंद्राः यदा युगपत्पुण्यनक्षत्रमेभ्यंति तदा कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

रूक्षा वाचो विमोक्षयति युगांते पर्युपस्थिते ॥ मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्षयंति नरास्तदा ॥ ८५ ॥ जनं परिजनं चापि युगांते पर्युपस्थिते ॥ अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ॥ ८६ ॥ क्रमशः संश्रयिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते ॥ हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ॥ ८७ ॥ विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ततस्तुमुलसंवाते वर्तमाने युगक्षये ॥ ८८ ॥ द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रअविष्यति ॥ ततः कालांतरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ॥ ८९ ॥ अविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ यदा सूर्यश्च चंद्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ ९० ॥ एकराशौ समेप्यंति प्रपत्स्यति तदा कृतं ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ॥ ९१ ॥ प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि अविष्यंत्यनुलोमगाः ॥ क्षेमं सुअभिक्ष्यमारोग्यं अविष्यति निगमयं ॥ ९२ ॥ कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९३ ॥ संभृतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥ मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ॥ ९४ ॥ उपस्थास्यंति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती अविष्यति ॥ ९५ ॥ स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयांतकृदुदारधीः ॥ ९६ ॥ संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ स सर्वत्रगतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान् द्विजः ॥ ९७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अविष्यकथने नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ६३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमां ॥ वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १ ॥ स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ॥ वनं पुण्ययशःकर्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छीलमनुवत्स्यंति मनुष्या लोकवासिनः ॥ विप्रैश्चोरक्षयश्चैव कृते क्षेमं अविष्यति ॥ ३ ॥ कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ॥ स्थापयन् द्विजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संस्तूयमानो विप्रैर्द्रुमनियानो द्विजोत्तमान् ॥ कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ तत इति कल्पयिष्यति दास्यति ॥ १ ॥ २ ॥ विप्रैर्हेतुभिः कृते युगे ॥ ३ ॥ कृष्णाजिनानि ब्रह्मचारिपरिधयानि तेन सर्वाणि ब्राह्मणकर्माणि लक्षयंते शक्तीरित्यादिना राजधर्मोः स्थापयन् ब्रह्मक्षत्रयोर्धर्मव्यवस्थां चक्रे इति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ अधर्मविनाश इति च्छेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ये आश्रमाः सहपाषंडाः प्राक् स्थितास्ते प्रजाश्च सत्यजना भविष्यंतीति संबंधः प्रयति नश्यति बीजानि संस्काराः रोप्यमाणानि क्रिय-

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ॥ विक्रोशमानान् सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयं ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ॥ भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७ ॥ आरामाश्चैव चैत्याश्च तडागावसथास्तथा ॥ पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यंति कृते युगे ॥ ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥ आश्रमाः सहपाषंडाः स्थिताः सत्यजानाः प्रजाः ॥ प्रयंति सर्वबीजानि रोप्यमाणानि चैव ह ॥ १० ॥ सर्वेष्वृतुषु राजेंद्र सर्वे सस्यं भविष्यति ॥ नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥ जप्ययज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ॥ पालयिष्यंति राजानो धर्मेणेमां वसुंधरां ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैश्या भविष्यंति कृते युगे ॥ षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥ शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथाः वर्णत्रयस्य च ॥ एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४ ॥ पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पांडव ॥ १५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा ॥ वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतं ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गं मे बहुशश्चिरजीविना ॥ दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहं ॥ १७ ॥ इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मे त्वयाऽऽत्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ॥ धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च नंदति ॥ १९ ॥ निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ॥ न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ॥ २० ॥ ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ २१ ॥ उवाच वचनं धीमान् परमं परमद्युतिः ॥ कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ॥ २२ ॥ कथं च वर्तमानो वै न च्येवेयं स्वधर्मतः ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ २३ ॥ दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ॥ २३ ॥ सत्यवादी मृदुर्दत्तः प्रजानां रक्षणे रतः ॥ चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्देवांश्च पूजय ॥ २४ ॥ प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ॥ अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २५ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वो मोदमानः सुखी भव ॥ एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २६ ॥

माणैः कर्मभिर्दंडं संपाद्यमानान्यपि ज्ञानबलान्नश्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ मारणस्तंभनाद्या

न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ॥ तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात तद्दि मा कृथाः ॥ २७ ॥ प्राज्ञास्तात न मुह्यति कालेनापि प्रपीडिताः ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसां ॥ २८ ॥ मुह्यति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ॥ मा च तत्र विशंकाऽभूद्यन्मयोक्तं तवानव ॥ २९ ॥ अशंक्यं मद्वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ॥ ३० ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरं ॥ ३१ ॥ तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ न मे लोभोऽस्ति विप्रैर्द्र न भयं न च मत्सरः ॥ ३२ ॥ करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ संदृष्टः पांडवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४ ॥ तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ विस्मिताः समपद्यंत पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या-
प० युधिष्ठिरानुशासने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ३६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पांडवो मार्कण्डेयं ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितं ॥ २ ॥ अयोध्यायामिश्वकुकुलोद्भवः पार्थिवः परीक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्चेन मृगमनुसरंतं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अध्वानि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकस्मिन्देजे नीलं गहनं वनखंडमपश्यत् ॥ ५ ॥ तच्च विवेश ततस्तस्य वनखंडस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्च एव व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वयाग्रतो निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे संविवेश ॥ ततः शयानो मधुरं गीतमशृणोत् ॥ ७ ॥ स श्रुत्वाऽचिंतयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ८ ॥ अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायंतीं च ॥ अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ९ ॥ तामब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति ॥ सा प्रत्युवाच कन्याऽस्मीति तां राजोवाचार्थो त्वयाऽहमिति ॥ १० ॥ अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् ॥ कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ११ ॥

न्यपि कर्माणि कृष्णद्वैतविद्याबलेनैव सिद्ध्यतीति मंडूकाख्याधिक्यैवाह भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ अवधोदितया श्लक्ष्णीकृतया ॥ १४ ॥ अभ्याशस्थोऽपि निकठस्थोऽपि नापश्यत्क्रीडासक्तं राजानमिति शेषः ॥ १५ ॥ प्रयोजनं कर्तव्यं ॥ १६ ॥ १७ ॥ अतिमुक्तकागारं वासंतीष्टं

स राजा तां बाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं संगम्य तया सहास्ते ॥ १२ ॥ ततस्तत्रैवासीने राजानि सेनाऽन्वगच्छत् ॥ १३ ॥ सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यातिष्ठत्पर्याश्वस्तश्च राजा तथैव सह शिविकया प्रायादवधोदितया स स्वं नगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ॥ १४ ॥ तत्राभ्याशस्थोऽपि कश्चिन्नापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्याशचरास्तस्य स्त्रियोऽपृच्छत् ॥ १५ ॥ किमत्र प्रयोजनं वर्तते इत्यथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः ॥ १६ ॥ अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वादारवृक्षं बहुपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं गूढां सुधासलिललिप्तां स रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ वनमिदमुदारकं साध्वत्र रम्यतामिति ॥ १८ ॥ स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत्स कदाचित्स्मिन्कानने रम्ये तथैव स व्याहरदथ क्षुत्तृष्णादितः श्रांतोऽतिमुक्तकागरमपश्यत् ॥ १९ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २० ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्याऽवातिष्ठत् ॥ २१ ॥ अथ तां देवीं स राजाऽब्रवीत्साध्वतर वापी सलिलमिति ॥ सा तद्वचः श्रुत्वाऽवतीर्य वापीं न्यमज्जन्न पुनरुदमज्जत् ॥ २२ ॥ तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्नाव्य मंडूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास स राजा ॥ २३ ॥ सर्वत्र मंडूकवधः क्रियतामिति यो मयार्थी स मां मृतमंडूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति ॥ २४ ॥ अथ मंडूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मंडूकान् भयमाविवेश ते भीता मंडूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेयदन् ॥ २५ ॥ ततो मंडूकराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ २६ ॥ मा राजन् क्रोधवशं गमः प्रसादं कुरु नार्हसि मंडूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ चात्र भवतः ॥ २७ ॥ मा मंडूकान् जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ॥ प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानतां ॥ २८ ॥ प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि ॥ अलं कृत्वा तवाधर्मं मंडूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९ ॥ तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजाऽथोवाच ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ धनोद्रेकः शीतपसोरुत्कर्षः ॥ २८ ॥ प्रतिजानीहि निश्चयं कुरु प्राप्य मृत्युं क्रोधं त्रीशौकजं अलं कृत्वा मा कुरु ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३९ ॥ विप्रलब्धाः वंचिताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणं ब्राह्मणहितं तेन रहितानि अब्रह्मण्यानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वाम्यैवामदेवीयो रथे युक्तौ अभ्यौ अभ्यतरो वा-

न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानैतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या मंडूका नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३१ ॥ स तद्वा-
क्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच प्रसीद राजन्नहमायुर्नाम मंडूकराजो मम सा दुहिता सुशोभना नाम तस्या हि दौःशील्यमेतद्ब्रह्मस्तया
राजानो विप्रलब्धाः पूर्वा इति ॥ ३२ ॥ तमब्रवीद्राजा तयाऽऽसमर्थो सा मे दीयतामिति ॥ ३३ ॥ अथैनां राज्ञे पिताऽदादब्रवीच्चैनामेनं राजानं
शुश्रूषसेति ॥ ३४ ॥ स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्माच्चया राजानो विप्रलब्धा बहवस्तस्मादब्रह्मण्यानि भविष्यत्यावृत्ति-
कत्वात्तेवेति ॥ ३५ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षेण बाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपू-
ज्य मंडूकराजमब्रवीदनुगृहीतोऽस्मीति ॥ ३६ ॥ स च मंडूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ३७ ॥ अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां
कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ ३८ ॥
अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगमासाद्य रथेनान्वधावत् ॥ ३९ ॥ सूतं चोवाच शीघ्रं मां वहस्वेति स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ ४० ॥
न क्रियतामनुबंधो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ हन्मि च
त्वामिति ॥ स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचरन्त्यौ राज्ञे ॥ ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह ह-
निष्ये त्वामिति ॥ स तदाऽऽह राजभयभीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४१ ॥ अथैनमेवंब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं प्र-
याहीति स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ भगवन्मृगो मे विद्धः पलायते संभावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीदृषिर्ददानि
ते वाम्यौ कृतकार्येण भवता समैव वाम्यौ क्षिप्रमिति स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य ऋषिं प्रायादामीप्रयुक्तेन रथेन मृगं प्रतिगच्छं-
श्चाब्रवीत्सूतमश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानां नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावंतःपुरेऽस्थापयत् ॥ ४३ ॥ अथ-
र्षिश्चितयामास तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते न प्रतिनिर्यातयत्यहो कष्टमिति ॥ ४४ ॥

मीप्रयुक्तेनेति वाक्यशेषात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पत्रं वाहनं ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अंतरं भेदे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ बाहो वाहनं ॥ ५१ ॥ यदेतत् ब्राह्मणस्य स्वमाजीवमानोऽस्येतदिह घोरमनिष्टपाकं व्रतं कर्माहुरित्यन्वयः वहतु चतुर्दिक्षु प्राप्यंतु चतुर्धा कृत्वेति शेषः ॥ ५२ ॥ ये त्वां मां हंतुमुक्तं ते मदीयास्त्वामेव पातयंतिवत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ असत्यं मिथ्यावादिनमपि त्वा त्वां नानुशास्मि न दंडयामि अद्यप्रभृति तवा-

स मनसा विचिंत्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति स गत्वैवं तं राजानब्रवीत्तम् राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानां किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्यं साधु गम्यतां ॥ ४६ ॥ स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमचोदयन्न चादुदराजा ॥ ४७ ॥ वामदेव उवाच ॥ प्रयच्छ वाम्यौ ममै पार्थिव त्वं कृतं हि ते कार्यमाभ्यामशक्यं ॥ मा त्वाऽवधीद्वरुणो घोरपाशैर्ब्रह्मक्षत्रस्यांतरे वर्तमानं ॥ ४८ ॥ ॥ राजोवाच अनङ्गाहौ सुव्रतौ साधुदांतावेदद्विप्राणां वाहनं वामदेव ॥ ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे च्छंदांसि वै त्वादृशं संहवन्ति ॥ ४९ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ छंदांसि वै मादृशं संहवन्ति लोकैऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ॥ अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ५० ॥ राजोवाच ॥ ॥ चत्वारस्त्वां वा गर्दभाः संवहतु श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वातरंहाः ॥ तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष बाहो ममैव वाम्यौ न तवैतौ हि विद्वि ॥ ५१ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ घोरं व्रतं ब्राह्मणस्येतदाहुरेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ॥ अयस्मया घोररूपा महांतश्चत्वारो वा यातुधानाः सुरैर्द्राः ॥ मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना वहतु त्वां शितशूलाश्वतुर्धा ॥ ५२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हंतुं मनसा कर्मणा वा ॥ ते त्वां सशिष्यमिह पातयंतु मद्राक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ५३ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वं ॥ प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ५४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता न त्वाऽनुशास्म्यद्यप्रभृति ह्यसत्यं ॥ तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयं ॥ ५५ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ नानुयोगा ब्राह्मणानां भवंति वाचा राजन् मनसा कर्मणा वा ॥ यस्त्वेवं ब्रह्म तपसाऽन्वेति विद्वांस्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ५६ ॥

ज्ञाप्ति संबंधः तवापराधान् क्षमिष्ये आज्ञया च वर्तिष्ये इति वरद्वयं ज्ञेयं ॥ ५५ ॥ एतत्प्रत्याचष्टे नेति अनुयोगः शासनं अर्द्धज्ञा ब्राह्मणा इत्यर्थः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिं यो ब्राह्मणसेवी स जीवत्यन्यो नश्यतीत्यर्थः वरद्वयमपि निरर्थकमिति भावः ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ दलः कनिष्ठो भ्राता विधेया आज्ञाकारिणः ॥ ५८ ॥ निपातितं मृतं ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तं जहि तव सायकस्त्वत्पुत्रमेव हिंसिष्यति न तु मामित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्ते वामदेवेन राजन् समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ॥ तैः झूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीं ॥ ५७ ॥ इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा विधेया मे यदि चेमे विशोऽपि ॥ नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ नैवविधाः कर्मशीला भवन्ति ॥ ५८ ॥ एवंब्रुवन्नेव स यातुधानैर्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ॥ ततो विदित्वा नृपतिं निपातितमिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यर्षिचन् ॥ ५९ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ॥ दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देयमेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टं ॥ ६० ॥ विभेषि चैत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ॥ एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ६१ ॥ एकं हि मे सायकं चित्ररूपं दिग्धं विषेणाहर संगृहीतं ॥ येन विद्धो वामदेवः शयीत संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ६२ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ॥ तं जहि त्वं मद्बचनात्प्रणुन्नस्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो वामदेवेन राजन्नेतः पुरे राजपुत्रं जवान ॥ स सायकस्तिग्मतेजा विस्मृष्टः श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं बभाषे ॥ ६४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ इक्ष्वाकवो हंत चरामिवः प्रियं निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ॥ आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ६५ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं विषेण दिग्धं मम संदधासि ॥ न त्वेतं त्वं शरवर्षं विमोक्तुं संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्रोऽप्येष शरं विमोक्तुं ॥ न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ६७ ॥ ॥ वामदेव उवाच संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वं ॥ ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ॥ ६८ ॥ ॥ राजपुत्र्युवाच ॥ यथायुक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने संदिशन्ती नृशंसं ॥ ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि तथा ब्रह्मण्युण्यलोकं लभेयं ॥ ६९ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे वरं वृणीष्ववाप्रतिमं ददामि ते ॥ प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिंदे ॥ ७० ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ एवमुक्त्वा वामदेवेन स्तंभितहस्तापदोराजोवाच इक्ष्वाकव इति ॥ ६७ ॥ संस्पृश्य हत्वा एनसो ब्रह्महत्याध्यवसायात्पापात् ॥ ६८ ॥ एनं नृशंसं भर्तारं दिने दिने सूनृतानि कल्याणकराणि वाक्यानि संदिशन्तीति संबंधः ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवितुमिच्छन्तीति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ मार्कण्डेयमुष्य इत्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं ब्रह्मविद्यालब्धं चिरजीवित्वमपि दु-

॥ राजपुत्र्युवाच ॥ ॥ वरं वृणे भगवंस्त्वेवमेष विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ॥ शिवेन चाध्याहि सपुत्रबाधवं वरो वृत्तो ह्येष मया द्विजाग्र्य
॥ ७१ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्यास्तथाऽस्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ॥ ततः स राजा मुदितो बभूव वाम्यौ चास्मै
प्रददौ संप्रणम्य ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मंडूकोपाख्याने द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ मार्कण्डेयमुष्यो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छद्वृषिः केन दीर्घायुरासीद्वृषिः मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच ॥ १ ॥ महात-
पा दीर्घायुश्च बको राजर्षिर्नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौतेयो भ्रातृभिः सह भारत ॥ मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्वर्मराजो युधिष्ठिरः
॥ ३ ॥ बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ॥ सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४ ॥ एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमं ॥
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ॥ त्रयाणामपि लोकानामिंद्रो
लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६ ॥ सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सस्यसंपद उत्तमाः ॥ निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७ ॥ मुदितश्च जनः सर्वः
स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ॥ ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ ८ ॥ ततस्तु मुदितो राजन् देवराजः शतक्रतुः ॥ ऐरावतं समास्थाय ताः
पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९ ॥ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ॥ नगराणि समृद्धानि खटान् जनपदांस्तथा ॥ १० ॥ प्रजापालन-
दक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ॥ उदपानं प्रपावापीतडागानि सरांसि च ॥ ११ ॥ नाना ब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ततोऽवतीर्थ रम्या-
यां पृथ्व्यां राजञ्छतक्रतुः ॥ १२ ॥ तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ॥ पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३ ॥ तत्राश्रमपदं
रम्यं मृगद्विजनिषेवितं ॥ तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४ ॥ बकस्तु दृष्ट्वा देवं दृढं प्रीतमनाऽभवत् ॥ पाद्यासनार्धदानेन फ-
लमूलैरथार्चयत् ॥ १५ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ॥ ततः प्रश्रं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६ ॥ शतं वर्षसहस्राणि मुने जा-
तस्य तेऽनव ॥ समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं दुःखं चिरजीविनां ॥ १७ ॥

स्वमिश्रमतो विदेहकैवल्यमेव श्रेष्ठमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नैलकंठीये

॥ बक उवाच ॥ ॥ अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विना भवः ॥ असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनां ॥ १८ ॥ पुत्रदागविनाशोऽत्र ज्ञाती-
नां सुहृदामपि ॥ परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किंनु दुःखतरं ततः ॥ १९ ॥ नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ॥ अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संप-
रिभूयते ॥ २० ॥ अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयं ॥ संयोगं विप्रयोगं च पश्यति चिरजीविनः ॥ २१ ॥ अपि प्रत्यक्षमेव तत्तव देव
शतक्रतो ॥ अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२ ॥ देवदानवगंधर्वमनुष्योरगराक्षसाः ॥ प्राप्नुवंति विपर्यासं किंनु दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ॥ आढ्यैर्दरिद्राऽवमताः किंनु दुःखतरं ततः ॥ २४ ॥ लोके वैधर्म्यमेतन्नु दृश्यते बहुविस्तरं ॥ हीन-
ज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ॥ २५ ॥ बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित
॥ २६ ॥ समाख्याहि मम ब्रह्मन् किं सुखं चिरजीविनां ॥ ॥ बक उवाच ॥ ॥ अष्टमे द्वादशे वाऽपि शाकं यः पचते गृहे ॥ २७ ॥ कुमित्रा-
ण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनं ॥ २८ ॥ अपि शाकंपचानस्य सुखं वै मधवन् गृहे ॥ अर्जितं स्वे-
न वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ॥ २९ ॥ फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकूपणं गृहे ॥ परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ ३० ॥ सुमृ-
ष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सतां ॥ श्ववत्कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ॥ ३१ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ यो
दत्त्वाऽतिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३२ ॥ शिष्टान्यन्नानि यो भुंक्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ अतो मृष्टतरं नान्यत् पूतं किंचिच्छतक्रतो
॥ ३३ ॥ दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुंक्ते तेनैव नित्यशः ॥ यावतो ह्यंधसः पिंडानश्नाति सततं द्विजः ॥ ३४ ॥ तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नो-
ति दायकः ॥ यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवं ॥ ३५ ॥ सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतं ॥ यद्धारि वारिणा सिंचेत्तद्वेनस्तस्मिन्
क्षणात् ॥ ३६ ॥ एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ॥ बकेन सह देवेंद्र आपृच्छय त्रिदिवं गतः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणमहाभागे बकशक्रसंवादे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ६४ ॥

भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

विद्याबलं युद्धमजापालनादिव्यग्रेष्वपि राजस्वस्तीति दर्शयितुमाह तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ नैतत् यत्पंथास्त्याज्य इत्येतन्नैत्यर्थः तत्र हेतुः पूर्वति पूर्वं च ते कर्मकर्त्रादियश्चेति विग्रहः अनुमंतुं वक्तुमश्रुतय आदिशब्दार्थः अवधानतो विचारतः अधरेति आवयोस्तारतम्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ क्रूर इति पूर्वोद्रे खलवृत्तं नाश्रुयात्साधुत्वं वै कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः पांडवाः पुनर्मर्कंडेयमूचुः ॥ १ ॥ कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति तानुवाच मार्कंडेयो महर्षिः श्रूयतामिति इदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥ कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीनभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिविं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परं गुणसाम्येन परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पंथानं न ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवंतौ परस्परस्य पंथानमावृत्य तिष्ठत इति ॥ २ ॥ तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पंथा उपदिश्यते समर्थाय वा आवां च सख्यं परस्परं परोपगतौ तच्चावधानतोऽत्युत्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टं ॥ नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ३ ॥ क्रूरः कौरव्य मृदेवे मृदुः क्रूरे च कौरव ॥ साधुश्चासाधवे साधुः साधवेनामुयात्कथं ॥ ४ ॥ कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ॥ औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ५ ॥ जयेत्कदर्थं दानेन सत्येनानृतवादिनं ॥ क्षमया कूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ६ ॥ तदुभावेव भवंतावुदारौ य इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतद्वै निर्दर्शनमित्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं कुत्वा पंथानं दत्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥ ७ ॥ तदेतद्ब्राह्मो महाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ॥ ८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्यापर्वणि शिविचरिते चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ६४ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ इदमन्यच्छ्रुतां ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत आसांचेक्रे ॥ गुर्वर्धो ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति राजोवाच ॥ १ ॥ ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥ २ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ विद्वेषणं परमं जीवलोके कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ॥ तं त्वां पृच्छामि कथं तु राजन्दद्याद्भवान् दयितं च मेऽद्य ॥ ३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ न चानुकीर्तये दद्य दत्वा अयाच्यमर्थं न च संश्रुणोमि ॥ प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य तं चापि दत्वा सुसुखी भवामि ॥ ४ ॥

राज्ञः शिवेः ॥ ८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ इदमिति १ ॥ २ ॥ विद्वेषणं याचकस्य द्वेषं प्रीत्यैव ददासि चेत् ग्रहीष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ हेदद्य ददो दानं तदर्हं दत्वा न कीर्तये दुःखे सत्येव कीर्तनं स्यान्नान्यथेति भावः ॥ दुःखं च प्रियवियोगेऽतो ममादेयाभावाच्चयाऽप्ययाच्योऽर्थो नास्तीत्यतः सर्वं प्राप्यं स्त्रीपुत्रदेहांतं देयमेव नत्वप्राप्यं दातुं शक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रोहिणीनां गवां । रोहिणी कंठरुग्भिदीत्युपक्रम्य लोहितागवोरिति मेदिनी ॥ ५ ॥ असाधावपि साधुत्वं प्रीत्या इष्टार्थदानं च महाभाग्यमित्यध्यायद्वयतात्पर्यं ॥ ६ ॥ इत्यारण्यके पर्व-
णि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशु बहिरनुद्धाटितं कुप्यं स्वर्णरूप्यादन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कशेन
पुंस्त्वमार्थं ॥ ८ ॥ हिंसि हिनस्सि ताडयसि ॥ ९ ॥ शपंतं शापं दित्संतं हे विप्र यो न ददाति स्वीयं धनं तुभ्यं वा एतत् शापदानमुचितं । उताहोस्वित् एतद्ब्राह्मण्यं ब्राह्मणयोग्यं

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ॥ न मे मनः कुप्यति याचमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थं ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा
ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ॥ प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि
नाहुषचरिते पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ १ ॥ भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पांडवः ॥ १ ॥ अ-
थाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदभर्सेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गतावस्त्रोपास्रकृतिनौ ॥ २ ॥ सेदुको वृषदभर्से बालस्यैव उपांशु व्रतमभ्य-
जानात् कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थां भिक्षितवान् ॥ ४ ॥ अश्वसहस्रं मे
भवान्ददात्विति ॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ६ ॥ स त्वं गच्छ वृषदभर्सेकाशं ॥ राजा परमधर्मज्ञो
ब्राह्मण तं भिक्षस्व ॥ स ते दास्यति तस्यैतदुपांशु व्रतमिति ॥ ७ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदभर्सेकाशं गत्वा अश्वसहस्रमयाचत् ॥ स राजा तं कशे-
नाताडयत् ॥ ८ ॥ तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंस्यनागसं मामिति ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा तं शपंतं राजाह ॥ विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमुताहो-
स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥ १० ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ १ ॥ राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः ॥ तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षि-
तोऽसि ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ १ ॥ पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ १२
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् ॥ अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मा-
र्कण्डेयसमास्यापर्वणि सेदुकवृषदभर्चरिते षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

स्वीयमपि दित्सन्न शापयोग्यः नापि शांतिधर्मो ब्राह्मणः शापंदातुमर्हतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ क्षेपणं दूरीकरणं अवश्यं स प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दैवसिकां एकदिवसजातामुत्पत्तिं
धनस्य । स्वनियमभंगाय प्रवृत्तं ब्राह्मणं दंडयितुमपि प्रार्थितादधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि समर्था राजान इति तात्पर्यं ॥ १३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षण्णव-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

देवानामिति॥१॥ २॥ ३॥ ४॥ घोरं निदितं अनिष्टसूचकमित्यर्थः मृत्युदूतत्वात्कपोतस्य अंतवान् दिगंतानामीश्वरः ॥५॥ अगैरिति मुनिरहं स्वशरीरेण कपोतशरीरं प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः प्राणान्प्राणरक्षकत्वेन त्वमेव मम प्राणा इत्यर्थः॥६॥७॥ श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं प्रदानं न साधुदानं॥८॥९॥ पर्यायेणेति पितृपुत्रभार्यामानुप्रभृतीनामाधरोत्तरेण या जाया सैव भवति माता यः पुत्रः स एव पिता एवं शत्रुमित्रं भवति मित्रं वा शत्रुरिति भवेषु जन्मसु पर्यायेण वसतिः स्थितिर्भवति अतस्त्वं सर्गे सृष्टौ अस्मात्कपोतात् जातोऽसि अतस्त्वं तव जन्मां ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ देवानां कथा संजाता महीपतिं शिविमौशिनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीद्रा-
नुपतिष्ठतां ॥ १ ॥ अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ॥ २ ॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्संगं न्यपतत् ॥ ३ ॥ अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भूतो भवंतं प्राणार्थी प्रपद्यते ॥ ४ ॥ वसु ददातु अंतवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् घोर-
कपोतस्य निपातमाहुः ॥ ५ ॥ अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भूतो भवंतं प्राणार्थी प्रपद्ये अंगैरंगानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६ ॥ स्वाध्यायेन कर्शितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥ तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणं ॥ एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥ ७ ॥ गदामि वेदान्विचिनोमि च्छंदः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ॥ न साधुदानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ८ ॥ अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ॥ त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं मा त्वं राजन् विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ १० ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ॥ यां वै कपोतो वदते यां च श्येन उ-
भौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥११॥ नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तं ॥ भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे न त्राणं लभेन्नाण मिच्छन्स काले ॥ १२ ॥ जाता न्हस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ॥ भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यं ॥ १३ ॥ मोचमन्नं विंदति चाप्रचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रूयति शीघ्रमेव ॥ भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेंद्रा देवाः प्रहरंत्यस्य वज्रं॥१४॥ उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयंतु ॥ यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन तत्र मांसं शिवयस्ते वहंतु ॥ १५॥ श्येन उवाच ॥ ॥ नो-
क्षाणो राजन्प्राथयेयं न चान्यदस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ॥ देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ १६ ॥

तरीयं पितरं कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे विद्यं मा कुर्वित्यर्थः ॥१०॥ शकुनेनेत्यकारांतोऽपि एतयोः स्वरूपं ज्ञात्वा साधु कर्म कथं कुर्यामिति विमृशतीत्यर्थः॥११॥१२॥ न्हस्वा शैशवे एव प्रजा प्रमीयते म्रियते ॥ १३ ॥ मोघं निष्फलं सोऽन्नं विंदति लभते अप्रचेताः अनुदारः ॥ १४ ॥ अस्मात्कपोतात् एनं कपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यं प्रतिनयंतु प्रतिनिधित्वेन समर्पयंतु ॥ १५ ॥ ददस्व दददाने इत्यस्य रूपं शकुनानां एकास्मिन्नेव बहुत्वं अभावात् नाशेन ॥ १६ ॥

उक्षाणं बलीवदं वेहतं वेध्यां गां वा अनूनं सर्वांगसंपूर्णं यथा स्यात्तथा भयाहितस्य भीग्रस्तस्य कपोतस्य दायं प्रतिधनं प्रत्याम्नायं नयंतु प्रापयंतु पश्यंतु आलोचयंतु च संतः एनं कपोतं मा हिंसीरिति ॥ १७ ॥ सौम्यो ह्ययं सोमसंयुक्तक्रतुवन्नित्यं परिपाल्यो ह्ययं हंसौम्य सोमवत्प्रियदर्शन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अधिकृत्य च्छित्त्वा ॥ २२ ॥ अपर्याप्तौ स्वयमेव तुलामाविवेश व्य-

॥ राजोवाच ॥ ॥ उक्षाणं वेहतमनूनं नयंतु ते पश्यंतु पुरुषा ममैव ॥ भयाहितस्य दायं ममांतिकात् त्वां प्रत्याम्नायंतु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७ ॥
त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ॥ यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ १८ ॥ यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिबयः कर्मणा तु ॥ यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां प्रशाधि मां यद्वेदस्तत्करोमि ॥ १९ ॥ ॥ श्येन उवाच ॥ ॥ ऊ-
रोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्यावन्मांसं कपोतेन समं ॥ तथा तस्मात्साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुश्च शिबयः कृतं च प्रियं स्यान्ममेति ॥
॥ २० ॥ अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयत् ॥ गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २१ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त गुरुतर एव कपोतः ॥ एवं
सर्वं समाधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २२ ॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह ॥ न च व्यलीक-
मासीद्राज्ञ एतदृत्तांतं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ २३ ॥ कपोतं विद्युः शिबयस्त्वां कपोत पृच्छामि ते शकुने को
नु श्येनः ॥ नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्यादितं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ २४ ॥ कपोत उवाच ॥ ॥ वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्र-
हस्तः शचीपतिः ॥ साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ २५ ॥ यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य रा-
जन् ॥ एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगंधं ॥ २६ ॥ एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ संमतो भृशं ॥ एतस्मा-
त्पार्थत्पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७ ॥ कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप वृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टा-
ऽसि शूरमृषभं सौरथानां ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविचरिते सप्तनवत्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पांडवो मार्कण्डेयं ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥ अष्टकस्य
वैश्वामित्रेश्वरमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् ॥ १ ॥

लीकं अप्रियं त्रातस्त्वया कपोत इत्युक्त्वा ॥ २३ ॥ हे सौरथेय सुरथायाः पुत्र नौ आवां विद्धीति शेषः ॥ २५ ॥ असिना खड्गेन एतन्मांसं वः नृपाणां लक्ष्म चिह्नं करोमि ॥ २६ ॥ २७ ॥
शिविना शिथिलशरीरेण जातं औद्भिदं उद्भेदेन जातं यशसा दीप्यमानं ॥ २८ ॥ ॥ इत्या ० प० नै ० भा० भावदीपे सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ भूय इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ आयुष्मंतं चिरकालभोग्यं स्वर्गस्थानं पुंस्त्वमार्षं अवतरेत्स्वर्गात् भूमौ प्रथममिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पार्श्वं रथचक्रप्रदेशस्थमश्वं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अतियातोऽतिवेगवान् अ-

वनप.३

अ०१९८

आ०श्लो०

७७४५

भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनर इति स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात्ते च नारदमागच्छंतमभिवाद्यारोहतु भवान् रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥ अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारमदब्रवीत् ॥ प्रसाद्य भगवंतं किंचिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३ ॥ पृच्छेत्यब्रवीद्दृषिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मंतः सर्वगुणप्रमुदिताः ॥ अथायुष्मंतं स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीद्दृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव इति सोऽब्रवीत् ॥ मया निःसृष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन ॥ एषोऽवतरेदथन्निभिर्यातव्यं सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥ ५ ॥ प्रतर्दन इत्यब्रवीद्दृषिः ॥ तत्र किं कारणं प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितं स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ६ ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽभिक्षेताश्वं मे ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव स ब्राह्मणस्यैव मुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥ ७ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात्पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥ ८ ॥ अथ प्रायात्पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणस्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव मे दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ॥ ९ ॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथाऽवतरेत् ॥ अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ १० ॥ वसुमना अवतरेदित्यब्रवीद्दृषिः ॥ ११ ॥ किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट नारदः ॥ अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२ ॥ स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः ॥ एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥ १४ ॥

॥२१३॥

अथचतुष्टयस्यापि दानात् धुरं स्वहस्तेनैव गृह्णता सांप्रतं युक्तायुक्तविचारः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्परथस्य गिरिगगनसागरेष्वप्रतिषिद्धमार्गस्य प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रथः स्तुत एव न तु याचितः राजाऽपि ममाशयं बुद्ध्वाऽपि रथं न दत्तवान् रथस्तुतिं चानुमोदितवानिति प्रघट्टकार्थः ॥ १४ ॥

द्रोहवचनेन अदत्त्वा वृथास्तेवेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महित्वा पूजयित्वा कपालं शीर्षास्थिपात्रं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यो दत्त्वा श्लाघते

अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं राजाऽब्रवीदिति पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभावितानि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥ १५ ॥ अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत्पुनर्नारिद आह ॥ शिबिर्यायादहमवतरेयं अत्र किं कारणमित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिबिना समो नास्मि यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ शिवे अन्नार्थ्यस्मीति किं क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ १७ ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्भर्त्ता नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्करु अन्नं चोपपादय ततोहं प्रतीक्ष्य इति ॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥ १८ ॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं रुयगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥ १९ ॥ अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगवन्नमिति ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार विस्मयादधोमुखश्चासीत् ॥ २० ॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥ मुहूर्तादुद्दीक्ष्य शिबिमब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्वमेवैतदशानेति तत्राह तथेति शिबिस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २२ ॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥ २३ ॥ स ह्युद्दीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठतं देवकुमारमिव पुण्यगंधान्वितमलंकृतं सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽतरधीयत ॥ २४ ॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥ तस्मिन्नंतर्हिते अमात्या राजानमूचुः ॥ किंप्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २५ ॥ शिबिरुवाच ॥ नैवाहमेतद्यशसे ददानि न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ॥ पापैर्नार्सवित एष मार्ग इत्येव मेतत्सकलं करोमि ॥ २६ ॥ सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ॥ एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ २७ ॥ इति श्रीम० आ० प० मार्कण्डेयसमाख्याप० राजन्यमहाभाष्ये शिबिचरिते अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ६३ ॥

यश्चासूयेत् यश्चार्थिनो लिप्सिताभिगितैर्ज्ञात्वाऽपि तं स्तुतिमात्रेणैव संभावयति न त्वर्थेन यश्च ब्राह्मणेनार्थितः श्रद्धाक्षमापूर्वकमदेयमपि ददाति अकर्तव्यमपि करोति ते उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः तत्रा-
प्यंत्यो नारदादपि श्रेष्ठ इति दातुर्गुणदोषविधानपरोऽयमध्यायः ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

मार्कण्डेयमृषय इति यावत्कीर्तिस्तावत्स्वर्गे तिष्ठति तुल्यन्यायत्वाद्यावदकीर्तिस्तावन्नरकेऽप्यतः कीर्त्यकीर्त्योनांशे कर्मातुरूपं ब्राह्मणादिशरीरं नीचयोनिं वा उभावपि भूमौ प्राप्नुत इत्यध्याय-
तात्पर्यं ॥ १ ॥ प्रत्यभिजानाति परिचिनोति ॥ २ ॥ कार्यं पुण्यं तदर्थश्चेष्टा जपादयस्ताभिराकुलत्वात् वासायनिष्ठाः वासो विद्यागारं तदेव अयनं वासायनं तत्र भवाः ग्रामैकरात्रवासिनस्ती-
ति ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ मार्कण्डेयमृषयः पांडवाः पर्यपृच्छन्नास्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति ॥ खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो
नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्तिर्मे व्युच्छिन्नोति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥ तमहमब्रुवं कार्यचेष्टाकुलत्वान्न
वयं वासायनिका ग्रामैकरात्रवासिनो न प्रत्यभिजानीमोऽप्यात्मनोर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामोर्थानामनुष्ठानं ॥ ३ ॥ अस्ति
खलु हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजातो भवंतं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनिं हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥
ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥ ५ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं
नाभिजानामि भवंतमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीद-
स्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडीजंघो नाम बकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकमादाय तत्सरोऽग-
च्छद्यत्रासौ नाडीजंघो नाम बको बभूव ॥ ७ ॥ सोऽस्माभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवी
न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सर-
स्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति ॥ ८ ॥
ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ॥ अस्माकमभिप्रेतं भवंतं किंचिदर्थमभिप्रेतुं साध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्त-
स्मात्सरस उत्थायाम्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९ ॥
स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पसंपूर्णनयन उद्दिग्महृदयो प्रांजलिर्ब्रवीत्किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्येनं सहस्र-
कृत्वश्चित्तु यूपा आहिताः ॥ १० ॥

र्थोऽनशीलाः शरीरोपतापेन कच्छोपवासादिजन्मना देहतापेन अतो न वयमतीतानागतविदः स्म इति भावः ३ ॥ खलु प्रसिद्धं ॥ ४ ॥ सः इन्द्रद्युम्नोऽश्वो भूत्वा मामवहत् ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्तु अभिचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरुषः स्वर्गस्थ इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ असौ मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनशताधिकशततमोऽध्या-
यः ॥ १९९ ॥ ॥ अतः परं स्वर्गप्रदानसाधारणान् धर्मानाहाध्यायेन श्रुत्वा स राजा राजर्षिरित्यादिना वदति लोकेषु विशिष्टबुद्धय इत्यंतेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्यश्रंति बालवृद्धाति-

सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् ॥ अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ११ ॥ अथैतत्सकलं कच्छेपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनं-
तरं देवल्लोकाद्विरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाभ्युत्तैर्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानस्यव्यग्रो याहीति ॥ १२ ॥ अ-
वन्ति चात्र श्लोकाः ॥ दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ॥ यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ अकीर्तिः कीर्त्यते लो-
के यस्य भूतस्य कस्यचित् ॥ स पतत्यधर्मोल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १४ ॥ तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादर्नताय नरः सदा ॥ विहाय चि-
त्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १५ ॥ इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत्तिष्ठतावद्यादिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६ ॥ स मां प्रा-
वारकर्णं चोष्टुर्लोकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितो यथोचितं स्थानं प्रतिपदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविनेदृशमिति पांडवानुवाच
मार्कण्डेयः ॥ १७ ॥ पांडवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाद्भ्युतं स्वे स्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु दे-
वकीपुत्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्पुनः समुत्थृत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्य-
के पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि इंद्रद्युम्नोपाख्यानं ऊनशताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा स रा-
जा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ॥ मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनं ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महाराज पुनः प्रपच्छ तं मुनिं ॥ कीदृशीषु ह्यव-
स्थासु दत्त्वा दानं महामुने ॥ २ ॥ इंद्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्वीहि मे ॥ गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ यथा फलं स-
मश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥ ३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥ वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च ध-
र्मबहिष्कृताः ॥ ४ ॥ परपाकेषु येऽश्रंति आत्मार्थं च पचेन्नु यः ॥ पर्यश्रंति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ॥ ५ ॥ आरूढपतिते दत्तमन्यायोप-
हृतंच यत् ॥ व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ॥

थिभ्यः पूर्वमश्रंति यत्र जन्मानि असत्यं वृथा गोब्राह्मणादिप्राणं विना कीर्त्यते तदपि वृथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ आरूढश्चासौ पतितः । आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ॥ प्रायश्चित्तं न तस्या-
स्ति येन शुद्धयेत्स आत्महेति श्लोकोक्तः नैष्ठिकं यावज्जीवब्रह्मचर्यं चतुर्थाश्रमं वानप्रस्थत्वं वा प्रच्यवते गार्हस्थ्येच्छादिना तां निष्ठां त्यजति ॥ ६ ॥

गुरावप्यानृतिके ऽनृतप्रिये वृषलः शुद्रः ॥ ७ ॥ ब्रह्मबंधवो जातिमात्रब्राह्मणा वृत्ताध्ययनशून्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दानं दानफलं अन्यत्तु दानं वृद्धभावेन जरया भुंक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ॥ ७ ॥ ब्रह्मबंधुषु यदत्तं यदत्तं वृषलीपतौ ॥ स्त्रीजनेषु च यदत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ ८ ॥ परिचारकेषु यदत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ तमोवृत्तस्तु यो दद्याद्ब्रयाल्कोधात्तथैव च ॥ ९ ॥ भुंक्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ॥ ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ॥ १० ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थानि पार्थिव ॥ दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ ११ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ॥ केन विप्रा विशेषेण तारयंति तरंति च ॥ १२ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ॥ नावं वेदमयीं कृत्वा तारयंति तरंति च ॥ १३ ॥ ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यंते तस्य देवताः ॥ वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ पितृदेवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ अनंतं पुण्यलोकं तु गंताऽसि त्वं न संशयः ॥ १५ ॥ श्लेषमादिभिरव्याप्ततनुम्रियमाणोऽविचेतनः ॥ ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ॥ १६ ॥ श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुंडगोलकौ ॥ १७ ॥ वर्जनीयाः प्रयत्नेन कांडपृष्ठाश्च देहिनः ॥ जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निर्विधनं ॥ १८ ॥ ये ये श्राद्धे न युज्यंते मूकांधबधिरादयः ॥ तेषु सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥ १९ ॥ प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ॥ २० ॥ तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ॥ प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ॥ २१ ॥ न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ अग्नयः पार्थ तुष्यंति यथा ह्यतिथिभोजने ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयं ॥ २३ ॥ प्रयच्छंति तु ये राजन्नोपसर्पति ते यमो देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनं ॥ २४ ॥ आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ॥ अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते ॥ २५ ॥ कपिलायाः प्रदानान्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ तस्मादलंकृतां दद्यात् कपिलां तु द्विजातये ॥ २६ ॥ श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ॥ २७ ॥ एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिर्वर्जितं ॥ २८ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अजुगुप्सिताः अभिशस्तपतितवर्जिताः दुर्वर्णः अतिगौरोऽतिकृष्णो बीभत्सवर्णः ॥ १७ ॥ कांडपृष्ठाः क्षात्रवृत्तय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ आकल्पः गंधादिनाऽलंकरणं ॥ २४ ॥ आकल्पः गंधादिनाऽलंकरणं ॥ २५ ॥ अभिभूताय दारिद्र्यादेव ॥ २६ ॥ अभिर्वर्जितं दत्तं ॥ २७ ॥

सा बहुभ्यो दत्ता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रजापतिः विराट् अन्नं विराडिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रतिश्रयाः गृहाः येषां येः उत्सृष्टा इति

एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ॥ सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलं ॥ २९ ॥ न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ सुवर्ण-
स्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ॥ ३० ॥ सुवर्णीनां शतं तेन दत्तं भगतिं शाश्वतं ॥ अनङ्गाहं तु यो दद्याद्दुलवंतं धुरंधरं ॥ ३१ ॥ स नि-
स्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ वसुंधरां तु यो दद्याद्विजाय विदुषात्मने ॥ ३२ ॥ दातारं ह्यनुगच्छंति सर्वे कामाभिवर्द्धिताः ॥ पु-
च्छंति चात्र दातारं वदंति पुरुषा भुवि ॥ ३३ ॥ अध्वनि क्षीणगान्नाश्च पांसुपादावगुंठिताः ॥ तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ॥ ३४ ॥
अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छ ह ॥ ३५ ॥ न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥
यथाशक्तिं च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतं ॥ ३६ ॥ स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकतां ॥ अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ॥ ३७ ॥
अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥ संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ ३८ ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतं ॥ ३९ ॥ येषां तटाकानि महोदकानि वाप्यश्च कृपाश्च प्रतिश्रयाश्च ॥ अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्वचना भवंति ॥ ४० ॥ धान्यं श्रेमेणार्जितवित्तसंचितं विप्रैः सुशीले च प्रयच्छते यः ॥ वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा धारां वसूनां प्र-
तिमुच्यतीव ॥ ४१ ॥ अन्नदाः प्रथमं यांति सत्यवाक्कदनंतरं ॥ अयाचितप्रदाता च समं यांति त्रयो जनाः ॥ ४२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्बुधधिष्ठिरः ॥ मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४३ ॥ यमलोकस्य चाध्वानमंतरं मानुषस्य च ॥ कीदृशं किं प्रमा-
णं वा कथं वा तन्महामुने ॥ तरंति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतं ॥ कथ-
यिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ४५ ॥ षडशीति सहस्राणि योजनानां नराधिप ॥ यमलोकस्य चाध्वानमंतरं मानुषस्य च ॥ ४६ ॥
आकाशं तदपानीयं घोरं कांतारदर्शनं ॥ न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४७ ॥ विश्रमेद्यत्र वै श्रांतः पुरुषोऽध्वनिं कर्षितः ॥
नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ॥ ४८ ॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ॥ ४९ ॥

शेषः निर्वचनाः यमवार्त्तामपि न शृण्वतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वसूनां धनानां ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

हयादीना प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यांति वै नराः ॥ सन्निवार्यातपं यांति च्छेत्रैव हि च्छत्रदाः ॥ ५० ॥ तृप्ताश्चैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यनन्नदाः ॥
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यांति अवस्त्रा यांत्यवस्त्रदाः ॥ ५१ ॥ हिरण्यदाः सुखं यांति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ॥ भूमिदास्तु सुखं यांति सर्वैः कामैः सुतर्पि-
 ताः ॥ ५२ ॥ यांति चैवापरिक्लिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ॥ नराः सुखतरं यांति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५३ ॥ पानीयदा ह्यतृप्तिताः प्रहृष्टमनसो
 नराः ॥ पंथानं द्योतयंतश्च यांति दीपप्रदाः सुखं ॥ ५४ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यांति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः ॥ विमानैर्हससंयुक्तैर्याति मासोपवासिनः
 ॥ ५५ ॥ तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः ॥ त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पांडव ॥ ५६ ॥ अंतरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः ॥
 पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५७ ॥ तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ॥ शतिलं सलिलं तत्र पिबंति ह्यमृतोपमं ॥ ५८
 ये च दुष्कृतकर्मणिः पूयं तेषां विधीयते ॥ एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र पूजयैनान्यथाविधि ॥ अध्व-
 नि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥ ६० ॥ पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया ॥ तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥ ६१ ॥
 तं यांतमनुगच्छंति देवाः सर्वे सवासवाः ॥ तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यांत्यपूजिते ॥ ६२ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र पूजयैनं यथाविधि ॥ ए-
 तत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयां ॥ पुण्यामिच्छामि धर्म-
 ज्ञा कथ्यमानां त्वया विभो ॥ ६४ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ धर्मोतरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ॥ सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वावहितो
 मम ॥ ६५ ॥ कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ॥ तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ॥ ६६ ॥ द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मे-
 दिनी ॥ तावत्पुष्करपर्णेन पिबंति पितरो जलं ॥ ६७ ॥ स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसेनेन शतक्रतुः ॥ पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८ ॥
 यावद्दत्तस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ॥ तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनांतरात्मना ॥ ६९ ॥ अंतरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते ॥ तावद्भौः पृथिवी
 ज्ञेया यावद्भूर्भ न मुंचति ॥ ७० ॥ यावंति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ॥ तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोक महीयते ॥ ७१ ॥ सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां
 कृष्णधेनुकां ॥ तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वैरनैरलंकृतां ॥ ७२ ॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ॥ फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७३ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अपानपाः अमद्यपाः नगदिताः न केनचिद्वोषवत्तया कीर्तिताः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ नभवंतीह मानवाः स्वर्गं प्राप्योपपुर्णपरि गच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ॥ चतुरंता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४ ॥ अंतर्जानुशयो यस्तु भुंजते सक्तभाजनः ॥ यो द्विजः श-
ब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७५ ॥ अपानपा नगदितास्तथाऽन्ये ये द्विजातयः ॥ जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ॥ ७६ ॥ हव्यं
कव्यं च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ॥ दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतं ॥ ७७ ॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ॥
निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ७८ ॥ धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेयं तवानव ॥ यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ॥
॥ ७९ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ॥ श्रुत्वेमां तु कथां राजन्नभवंतीह मानवाः ॥ ८० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तच्छौ-
चं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ॥ तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतां वर ॥ ८१ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ वाक्शौचं कर्मशौचं च
यच्च शौचं जलात्मकं ॥ त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ सायंप्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ॥ प्रजपन्पावनीं
देवीं गायत्रीं वेदमातरं ॥ ८३ ॥ स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ॥ न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागरं ॥ ८४ ॥ ये चास्य
दारुणाः केचिद्ब्रहाः सूर्यादयो दिवि ॥ ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८५ ॥ सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ॥
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमं ॥ ८६ ॥ नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ॥ दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निमसा द्विजाः
॥ ८७ ॥ दुर्वेदा वा सुर्वेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ॥ ब्राह्मणा नावमंतव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ॥ ८८ ॥ यथा श्मशाने दीप्तौजाः पाव-
को नैव दुष्यति ॥ एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो देवतं महत् ॥ ८९ ॥ प्राकारैश्च पुरदारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ॥ नगराणि न शोभन्ते हीनानि
ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ९० ॥ वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवंतस्तपस्विनः ॥ यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ९१ ॥ ब्रजे वाऽप्यथवाऽऽरण्ये यत्र सं-
ति बहुश्रुताः ॥ तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२ ॥ रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनं ॥ अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पा-
पात्प्रमुच्यते ॥ ९३ ॥ पुण्यतीर्थभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनं ॥ सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ॥ ९४ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ पवित्राणां त्रिसुपर्णादिमंत्राणां ॥ ९४ ॥

॥ २५ ॥ अभिवेचनं तीर्थेषु यज्ञांतेऽवभृये वा स्नानं ॥ २६ ॥ भावश्चितं ॥ २७ ॥ न दुष्करमिति इन्द्रियगामिनां विषयाणां विथुं विना अशनं भोगः सुकरं भोगो विषयशुद्धिं नापेक्षते
पण्यांगनासंगादिनाऽपि तत्सिद्धेः । किंतु अनाशित्वं अमृतत्वं भोगवर्जनं वा तां विना न सुकरं यतो दुष्करं स्वभावतो दुःसंयादमिति योजना । दुष्करत्वे हेतुमाहार्थेन विकारीति सुदुष्कर
तरं दुर्जयं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातिभ्यः पुत्रार्थं शुक्रदेहः शुक्रवृत्त्युपजीवी अविकल्मषः शुक्रवृत्त्या यः कुटुंबं पीडयति स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः तस्योपपादनमुत्तारार्धेन हिंसेति अनाशि

साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ॥ पवित्रीकृतमात्मानं संतो मन्यंति नित्यशः ॥ २५ ॥ त्रिदंडधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुंडनं ॥ वल्कला-
जिनसंवेष्टं व्रतचर्याऽभिषेचनं ॥ २६ ॥ अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणं ॥ सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥ २७ ॥ न
दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ॥ विथुं द्विचक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनां ॥ विकारि तेषां राजेंद्र सुदुष्करतरं मनः ॥ २८ ॥ ये पापा-
नि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ॥ ते तपंति महात्मानो न शरीरस्य शोषणं ॥ २९ ॥ न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लेदो विकल्मषः ॥ हिंसा
सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ॥ ३० ॥ तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ॥ यावर्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥
न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यंयनशनादिभिः ॥ सीदत्यनशनो देव मांसशोणितलेपनः ॥ २ ॥ अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ॥ ना-
मिर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ ३ ॥ पुण्यादेव प्रव्रजंति शुद्ध्यंयनशनानि च ॥ न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् ॥ ४ ॥
शिरसो मुंडनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ॥ न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थंडिलशय्या ॥ ५ ॥ नित्यं ह्यनशनाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ॥
न चोदकप्रवेशनं न च क्षमाशयनादपि ॥ ६ ॥ ज्ञानेन कर्मणा वाऽपि जरामरणमेव च ॥ व्याधयश्च प्रहीयंते प्राप्यते चोत्तमं पदं ॥ ७ ॥ बी-
जानि ह्यग्निदग्धानि न रोहंति पुनर्यथा ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ॥ ८ ॥ आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यापमानि च ॥
विनश्यंति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ॥ ९ ॥

त्वं अशनत्यागः ॥ २०० ॥ २०१ ॥ मांसशोणितलेपनः देहः ॥ २ ॥ अज्ञातं शास्त्रात्कृतु स्वयमेव कल्पितं तप्तशिलारोहणादि तेन क्लेश एव न तु अन्यत्पापं प्रहीयते भावशून्यस्येति तदपि
भावश्चेत् शुद्धिहेतुरिति भावः ॥ ३ ॥ पुण्यादेव दयारूपात् वाङ्मनःकायशुद्धिरूपाच्च वैराग्यशुद्धिमोक्षाः स्युर्न तु फलाद्यशनादिनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्थानकुटिकासनात्स्थारुहत्यागात् ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ विधिस्तिस्नमाह ज्ञानेनेति ॥ ७ ॥ क्लेशैः अविद्यादिभिः ॥ ८ ॥ आत्मनेति शरीराणीति शेषः आत्मना विप्रहीणानि निरात्मकानि रज्जूरगादिवत् यतः काष्ठादिसमानि जडानि दृश्या
नीत्यर्थः एतेन यदृश्यं तन्मिथ्येति नियमो दर्शितः मूढदृष्ट्याऽपि नियमांतरमाह विनश्यंतीति यदृश्यं तद्विनाशि अतोवियदादिकमहंकारश्च साक्षिभास्यत्वात् घटवद्विनाश्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

नास्मि देहादिदृश्यरूप इति वा नाहमहंकाराख्यद्रष्टृरूपो वा न मे मत्संबन्धि देहाहंकारादिकमिति वाऽऽत्मानं विंदते ॥१०॥ द्वाक्षरात् तत्त्वमिति वाक्यात् अभिसंधाय शास्त्राशयं प्रत्यगात्मनः केवलीभावं ज्ञात्वा श्लोकपदैः सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादिभिर्मन्त्रपदैः अंकितानि चिह्नितानि ब्राह्मणानि ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादीनि तैः उपनिषदां शतैः सहस्रैर्वैत्यर्थः प्रत्ययोऽहंब्रह्मास्मीत्यनुभवः स्वसाक्षिकः अद्वेषृत्वादिश्च लोकसाक्षिकः मोक्षस्य लक्षणं ज्ञापकं ॥११॥१२॥ परिवेद साकल्येन वेद विदिताथो ज्ञातात्मतत्त्वः वेदेभ्यः वेदोक्तकर्मभ्यः ॥१३॥ शुष्कतर्कं प्रपंचः सत्योऽबाध्यत्वात् आत्मवत् । व्यतिरेकेण शुक्तिरजतवद्वेत्यादिरूपं । श्रुतिं नेह नानास्ति किंचनैति । स्मृतिं अज्ञानप्रभवा लोका वेदाश्चाज्ञानसंभवाः ॥ विदितात्मसतत्त्वस्य नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिकां जगद्भाधदर्शिनीं आश्रयस्व नैषा तर्केण मतिरापनेया नावेदविन्मनुते तं बृहत्तमिति श्रुतिभ्यां एकं च तत् अक्षरं व्यापकं त्रिविधभेदशून्यं वस्तु तत्संबद्धं श्रुतिस्मृतितत्त्वहेतुभिः श्रौतयुक्तिभिः । अन्नेन सोम्य शृंगेनापोमूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्यशृंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शृंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिभिः कार्यलिंगकेनानुमानेन परमकार

आत्मानं विंदते येन सर्वभूतगुहाशयं ॥ श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्यप्रयोजनम् ॥ १० ॥ द्वाक्षरादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदांकितैः ॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणं ॥११॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ऊचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणं ॥ १२ ॥ विदिताथस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनं ॥ उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ॥१३॥ शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिं ॥ एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ॥ बुद्धिर्न तस्य सिद्ध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ १४॥ वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरं ॥ वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ ह्रीवस्त्वात्मा तत्स वेद्यस्य वेद्यं ॥१५॥ वेदोक्तमार्युर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणां ॥ फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणां ॥१६॥

णं दर्शयंतीभिः शृंगेन कार्येण मूलं कारणमिच्छसि यदीति शेषः बुद्धिस्तत्त्वज्ञानं साधनस्य शमादेः शास्त्रादेः विपर्ययात् अभावात् अवैदिकत्वाद्वा ॥१४॥ वेदेति तत् अक्षरं तत्त्वं वेदप्रणवः वाच्यवाचकयोर्भेदात् शरीरं प्रतिप्रमाणवद्धारैव तदधिगमस्य सर्वत्र दर्शनात् तथा च श्रुतिः । एतद्वै सत्यकामपरं चापरं ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनैकतरमन्वेतीत्यादिका वेदस्तत्त्वं स्तत्त्वाधिगमहेतुः तत्समासोपलब्धौ तस्य वेदस्य समासः संक्षेपः प्रलयो यत्र स तत्समास आत्मा । यत्र वेदा अवेदा इति श्रुतेः तस्योपलब्धौ आत्मा कीबः स्वप्रकाश आत्मा न घटवत्स्वात्मानं प्रकाशयति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् कथं तर्हि तज्ज्ञानस्य साध्यत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह तत्स वेद्यस्य वेद्यमिति तत्समासः आत्मा वेद्यस्य बुद्धिसत्वस्य वेद्यं ज्ञेयं । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिभ्यः । कथं तर्हि यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रवणं उच्यते । चक्षुःसन्निहितं कुंभं यथा सूर्योऽवभासयेत् ॥ चित्तवृत्त्या तथा व्याप्तं चिदात्मैव प्रकाशयेत् ॥ स्वप्रकाशं चिदात्मानं वृत्तिरात्मांतरं विना ॥ भासयेद्भास्करमिव चक्षुः सूर्यांतरं विना ॥ वृत्तिव्याप्तिपक्षेयैव वेद्यत्वं प्राहुरात्मनः ॥ चिदंतरानपेक्षत्वादेद्यत्वं तथागमाः आगमाः । यन्मनसा न मनुते । मनसैवानुद्रष्टव्यमित्याद्याः । विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति श्रुतिः निराकरोति वेद्यत्वमनवस्थाभयादिति ॥ १६ ॥

प्रसादेन नैर्मल्येन अनशनं नाम चित्तेन्द्रियनिरोधो न त्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति ॥ १७ ॥ उक्तमर्थं पिंडीकृत्याह तपसेति तपसा स्वधर्माचरणेन ॥ १८॥ १९ ॥ छायायां करिणः गु-
र्वमायोगोऽश्वत्थच्छाया गजच्छायाख्यं पर्व देशकालयोगजं कर्णा इव कर्णा अश्वत्थपल्लवास्तैर्वीजिते देशे जलोपांते ॥ २१ ॥ समाक्लिन्नं आर्द्रं वसु अन्नादिद्रव्यं वैज्यं विशंत्यस्मिन्निति वे-
शो धर्मगृहं तदधिकारिणं वैश्यं । वृद्धचौषधाख्यान्नधने त्रिषु रत्ने वसु स्मृतमिति । वैशो वैश्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके इति च विश्वः ॥ २२ ॥ प्रतिस्त्रोतश्चित्रवाहा इति सार्धः श्लोकः प्र-
ति प्रतीपं पूर्ववाहिन्याः नद्याः पश्चिमाभिमुखं स्त्रोतः प्रवाहो यत्र तत् तीर्थं प्रतिस्त्रोतः तत्र पात्रेऽर्पिताश्चित्रवाहा उत्तमाश्वाः विपरिणम्य अक्षया इत्यपकृष्यते अक्षयफला इत्यर्थः पर्जन्योऽ-

इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ॥ तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरं ॥ १७ ॥ तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ॥ ज्ञानेन मोक्षो वि-
ज्ञेयस्तीर्थस्नानादवक्षयः ॥ १८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमु-
त्तमं ॥ १९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ॥ इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन्गौरवतस्तथा ॥ २० ॥ शृणु दान-
रहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ॥ छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजिते ॥ दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥ २१ ॥ जीवनाय समा-
क्लिन्नं वसु दत्त्वा महीयते ॥ वैश्यं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥ २२ ॥ प्रतिस्त्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योन्नानुसंचरन् ॥ महाधुरि यथा ना-
वा महापापैः प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ विष्णवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च ॥ पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ॥ २४ ॥ अयने विषुवे चै-
व षडशीतिमुखेषु च ॥ चंद्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ २५ ॥ ऋतुषु दशगुणं वदति दत्तं शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवं ॥ भवति सहस्रगुणं
दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलं ॥ २६ ॥ नाभूमिदो भूमिमश्राति राजन्नायानदो यानमारुह्य याति ॥ यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
तांस्तान् कामान् जायमानः स भुंक्ते ॥ २७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ॥ लोकान्नयस्तेन भवंति दत्ता यः कांचनं गा-
श्च महीं च दद्यात् ॥ २८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः ॥ तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं वदति लोकेषु विशिष्टबुद्ध्यः
॥ १२९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि दानमाहात्म्ये द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥

न्नानुसंचरन् अन्वार्थं अनुसंचरन्पर्जन्य इन्द्रोऽप्यक्षयः अतिथिरूपेण नृप इन्द्रोऽप्यक्षयस्वर्गप्रद इत्यर्थः । पर्जन्यो मधवा वृषेति हलायुधः महाधुरि महति धूःसदृशे प्रवाहे विष्णवे राहूपरागे वि-
प्रदत्तानि विभ्रेभ्यो दत्तानि दधिमस्तु दध्मो मंडं मंडं दधिभवं मस्तु इत्यमरः चकारात्पूर्वोक्तानि न पुरुषो वा यथा महाधुरि योगभारे यथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव गजच्छायाश्राद्धादिकर्तारो
ऽपि मुच्यंत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पर्वसु दशीदिषु ॥ २४ ॥ विषुवे तुलामेषसंक्रांत्योः षडशीति मुखे मिथुनकन्यामीनसंक्रांतिषु ॥ २५ ॥ २६ ॥ कामान् काम्यमानान्विषयान् ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ४५ ॥

श्रुत्वैति ऋषीणां राज्ञां च लोककंटकोद्धरणं परमेश्वरप्रीतिकरमिति धुंधुमारोपाख्यानतात्पर्यं पदार्थः स्पष्टः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तु राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तथा ॥ मार्कंडेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनं ॥१॥ युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ
भरतर्षभ ॥ मार्कंडेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषं ॥२॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ॥ राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३॥
न तेस्त्यविदितं किंचिदस्मिंल्लोके द्विजोत्तम ॥ कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योत्तरक्षसां ॥४॥ देवगंधर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ॥ इदमिच्छा-
म्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥५॥ कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ॥ कथं नामविपर्ययासां धुंधुमारत्वमागतः ॥६॥ एतदिच्छामि तत्त्वे-
न ज्ञातुं भार्गवसत्तम ॥ विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्चस्य धीमतः ॥७॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कंडेयो महामुनिः ॥ धौ-
धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥८॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ हंत ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ॥ धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुंधुमार-
स्य तच्छृणु ॥९॥ यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्चो महीपतिः ॥ धुंधुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥१०॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तंकइति भा-
रत ॥ मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥११॥ उत्तंकस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरं ॥ आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभुः ॥ १२ ॥
तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ॥ दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १३ ॥ ॥ उत्तंक उवाच ॥ ॥ त्वया देव प्रजाः सर्वाः
ससुरासुरमानवाः ॥ स्थावराणि च भूतानि जंगमानि तथैव च ॥१४॥ ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदि-
वाकरौ ॥ १५ ॥ निःश्वासः पवनश्चापि तजोग्निश्च तवाच्युत ॥ बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥ ऊरू ते पर्वता देव खं जंघे
मधुसूदन ॥ पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥१७॥ इंद्रसोमोग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ॥ प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठति स्तुवंतो विविधैः स्तवैः ॥
॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ॥ योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवंति त्वां महर्षयः ॥ १९॥ त्वयि तुष्टे जगत्स्वास्थ्यं त्वयि क्रु-
द्धं महद्भयं ॥ भयानामपनेताऽसि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ॥ त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया
हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समुद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परं ॥ २२ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

पराभूताश्च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ॥ २३ ॥ आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधति सर्वशः ॥
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तकेन महात्मना ॥ २४ ॥ उत्तकमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ ॥ उत्तंक उवाच ॥ ॥ पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं
 दृष्टवान्हरिं ॥ २५ ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुं ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या तव च सत्तम ॥ २६ ॥
 अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन् मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ एवं सच्छंद्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ॥ २७ ॥ उत्तंकः प्रांजलिर्वब्रे वरं भरतसत्तम ॥ यदि
 मे भगवन्प्रीतः पुंडरीकनिभेक्षण ॥ २८ ॥ धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ॥ अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ २९ ॥ ॥
 ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ॥ प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसां ॥ ३० ॥ त्रयाणामपि लोकानां म-
 हत्कार्यं करिष्यसि ॥ उत्सादनार्थं लोकानां धुंधुर्नाम महासुरः ॥ ३१ ॥ तपस्यति तपो धीरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ राजा हि वीर्यवांस्तात
 इक्ष्वाकुरपराजितः ॥ ३२ ॥ बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दत्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ ३३ ॥ स योगबल-
 मास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ॥ शासनात्तव विप्रर्षे धुंधुमारो भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा तु तं विप्रं विष्णुरंतरधीयत ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्यापर्वणि धुंधुमारोपाख्याने एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥
 इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवीमिमां ॥ प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥ शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम
 वीर्यवान् ॥ अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २ ॥ विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्माद्विश्च जज्ञिवान् ॥ अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्त-
 स्यात्मजोऽभवत् ॥ ३ ॥ तस्य श्रावस्तको ज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ श्रावस्तकस्य दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ बृहदश्वस्य दा-
 यादः कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५ ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवंतो दुरासदाः ॥ कुवलाश्वश्च पि-
 तृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ॥ कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकं ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकाविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ॥ जगाम तपसे धीमास्तपोवनममित्रहा ॥ ८ ॥ मार्किड्य उवाच ॥ अथ शुश्राव राजर्षि तमुत्तंको
 नराधिप ॥ वनं संप्रस्थितं राजन् बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमुत्तंको महतीजाः सर्वान्निविदुषां वरं ॥ न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमं
 ॥ १० ॥ उत्तंक उवाच ॥ भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ॥ निरुद्धिन्मा वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्भवेम हि ॥ ११ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन्
 रक्ष्यमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्धिन्मा नारण्यं गंतुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये
 माभूते बुद्धिरिदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशो न हि राजेंद्र धर्मः क्वचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा
 राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ निरुद्धिन्मास्तपश्चर्तुं नहि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जा-
 लक इति स्मृतः ॥ १६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ तत्र रौद्रो दानवेंद्रोमहावीर्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुंधुर्नाम
 सुदारुणः ॥ अंतर्भूमिगतो राजन् वसत्यमितविक्रमः ॥ १८ ॥ तं निहत्य महाराज वनं त्वं गंतुमर्हसि ॥ शैते लोकविनाशाय तप आस्थाय दा-
 रुणं ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ अवध्यो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसां ॥ २० ॥ नागानामथ यक्षाणां गंधर्वा-
 णां च सर्वशः ॥ अवाप्य स वरं राजन् सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धि रतोऽन्यथा ॥ प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शा-
 श्वतीमव्ययां ध्रुवां ॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपतो वालुकांतर्हितस्य च ॥ संवत्सरस्य पर्यंते निश्वासः संप्रवर्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भृश्वलति
 सशैलवनकानना ॥ तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ॥ २४ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकंपनं ॥ सविस्फुल्लिगं सज्वालं धूममि-
 श्रं सुदारुणं ॥ २५ ॥ तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥ तं विनाशय राजेंद्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥ लोकाः स्वस्था
 भविष्यंति तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ विष्णुना
 च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ॥ तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदं ॥ २९ ॥ तत्तेजस्त्वं
 समाधाय राजेंद्र भुवि दुःसहं ॥ तं निषूदय राजेंद्र दैत्यं रौद्रपराक्रमं ॥ ३० ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २० २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 न हि धुंधुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ॥ निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डे-
 यसमास्यापर्वणि धुंधुमारोपाख्याने द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स एव मुक्तो राजर्षिरुत्तंकेनापराजि-
 तः ॥ उत्तंकं कौरवश्रेष्ठ कृतांजलिखथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं ब्रह्मन् मोघमेतद्विष्यति ॥ पुत्रो ममायं भगवन् कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २ ॥
 धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ॥ प्रियं च ते सर्वमेतत्करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिबबाहुभिः ॥ वि-
 सर्जयस्व मां ब्रह्मन् यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतं ॥ ४ ॥ तथाऽस्त्विति च तेनोक्तो मुनिनाऽमिततेजसा ॥ स तमादिश्य तनयमुत्तंकाय महात्मने ॥ ५ ॥
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमं ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ६ ॥ कस्य पुत्रोऽथ नसा वा एत-
 दिच्छामि वेदितुं ॥ एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥ ७ ॥ एतदिच्छामि भगवन् याथातथ्येन वेदितुं ॥ सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण
 तपोधन ॥ ८ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ८ ॥ शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ॥ कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथं ॥ ९ ॥ एकार्णवे तदा-
 लोके नष्टे स्थावरजंगमे ॥ प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १० ॥ प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययं ॥ यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोक-
 मेश्वरं ॥ ११ ॥ सुष्वाप भगवान् विष्णुरप्सु योगत एव सः ॥ नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ १२ ॥ लोककर्ता महाभाग भगवा-
 नच्युतो हरिः ॥ नागभोगेन महता परिस्म्य महीमिमां ॥ १३ ॥ स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभं ॥ नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पि-
 तामहः ॥ १४ ॥ साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभः ॥ चतुर्वेदश्चतुर्भूतिस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १५ ॥ स्वप्रभावाद्गुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ क-
 स्यचिच्चथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६ ॥ मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुं ॥ शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिं ॥ १७ ॥ बहुयो-
 जनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससं ॥ १८ ॥ दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ॥ सहस्रसूर्यप्रतिमम-
 द्रुतोपमदर्शनं ॥ १९ ॥ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा ॥ दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मनिभक्षणं ॥ २० ॥ वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणम-
 मितौजसं ॥ वित्रस्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ॥ २१ ॥ अकंपयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ अथापश्यत गोविंदो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २२ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥
 दृष्ट्वा तावब्रवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ॥ ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २३ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पो महाबलौ ॥ प्रत्यहू-
 तां महाराज सहितौ मधुसूदनं ॥ २४ ॥ आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ॥ दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ववीह्यविचारयन् ॥ २५ ॥ भगवा-
 नुवाच ॥ ॥ प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ॥ युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २६ ॥ वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्र-
 मौ ॥ एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्नुं लोकहिताय वै ॥ २७ ॥ मधुकैटभावूचतुः ॥ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ सत्ये धर्मे च नि-
 रतौ वित्थ्यावां पुरुषोत्तम ॥ २८ ॥ बले रूपे च शौर्ये च शमे न च समोऽस्ति नौ ॥ धर्मे तपसि दाने च शीलसत्वदमेषु च ॥ २९ ॥ उपप्लवो महानस्मानुपाव-
 र्त्तत केशव ॥ उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३० ॥ आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ॥ आनाद्यतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरो-
 त्तम ॥ ३१ ॥ पुत्रत्वमधिगच्छाव तव चापि सुलोचन ॥ वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ ३२ ॥ अनृतं मा भवेद्देव यदि नौ संश्रुतं तदा
 ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ बाढमेवं करिण्यामि सर्वमेतद्विष्यति ॥ ३३ ॥ स विचिंत्याथ गोविंदो नापश्यद्यदनाद्यतं ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि
 वा मधुसूदनः ॥ ३४ ॥ स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी मधुसूदनः ॥ चक्रेण शितघारेण न्यकृतत महाय-
 शाः ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुंधुमारोपाख्याने त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ४४ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ धुंधुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः ॥ स तपोतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठेदकपादेन कुशो धमनि
 संततः ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुं ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगंधर्वरक्षसां ॥ अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३ ॥
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ॥ स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४ ॥ स तु धुंधुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ॥ अनुस्मर-
 न्न पितृवधं हुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् संगंधर्वान् जित्वा धुंधुरमर्षणः ॥ बबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ६ ॥ समुद्रे
 बालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते ॥ आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ७ ॥ बाधति स्म परं शक्त्या तमुत्तंकाश्रमं विभो ॥ अंतर्भूमिगतस्त-
 न्न बालुकांतर्हितस्तथा ॥ ८ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुंधुर्भूमिपराक्रमः ॥ ९ ॥

धुंधुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उत्तंकस्याश्रमाभ्यां निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ १० ॥ उत्तंकविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ॥ ११ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिर्मदनः ॥ कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनां ॥ १२ ॥ तमाविशत्तोविष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तंकस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १३ ॥ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योऽद्य धुंधुमारो भविष्यति ॥ १४ ॥ दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समंतात्पर्यवारयन् ॥ देवदुंदुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १५ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयागे तस्य धीमतः ॥ विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १६ ॥ अंतरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ॥ तत्रैव समदृश्यंत धुंधुर्यत्र महासुरः ॥ १७ ॥ कुवलाश्वस्य धुंधोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ॥ देवगंधर्वसहिताः समैवैक्षन्महर्षयः ॥ १८ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ॥ स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशं ॥ १९ ॥ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ॥ कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ २० ॥ सप्तभिर्दिवसैः स्वात्वा दृष्टो धुंधुर्महाबलः ॥ आसीद्द्वारं वपुस्तस्य वालुकांतर्हितं महत् ॥ २१ ॥ दीप्यमानं यथासूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ ततो धुंधुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमां ॥ २२ ॥ सुप्तोभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ॥ २३ ॥ अभिदुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ पट्टिशैः प्रार्षैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २४ ॥ स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ॥ क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २५ ॥ आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ॥ तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा २६ मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तयन्निव ॥ क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ॥ २७ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २८ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मानं कुंभकर्णमिवापरं ॥ आससाद् महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २९ ॥ तस्य वारि महाराज सुस्नाव बहु देहतः ॥ तदापीय ततस्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३० ॥ योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ब्रह्मास्त्रेण च राजेंद्र दैत्यं क्रूरपराक्रमं ॥ ३१ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकभवाय वै ॥ सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरं ॥ ३२ ॥ सुशत्रुमभिन्नं त्रैलोक्येश इवापरः ॥ धुंधोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ॥ ३३ ॥ धुंधुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत् ॥ प्रीतिश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ तत इति पतिव्रता

वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्रांजलिः प्रणतस्तदा ॥ अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ दद्यां वित्तं द्विजाग्रेभ्यः शत्रूणां चापिदुर्जयः ॥ सरह्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ३६ ॥ धर्मेरतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ॥ तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३७ ॥ ऋषिभिश्च संगंधैर्वै रुतंकेन च धीमता ॥ संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३८ ॥ देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ॥ ३९ ॥ दृढाश्चः कपिलाश्च चंद्राश्चैव भारत ॥ तेभ्यः परंपरा राजन्निश्वाकूणां महात्मनां ॥ ४० ॥ वंशस्य सुमहाभाग राज्ञामभितेजसां ॥ एवं स निहतस्तेन कुवलाश्चैन सत्तम ॥ ४१ ॥ धुंधुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ कुवलाश्च नृपतिर्धुंधुमार इति स्मृतः ॥ ४२ ॥ नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवत् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३ ॥ धौधुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनं ॥ ४४ ॥ शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ आयुष्मान्भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ॥ न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुंधुमारोपाख्याने चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिं ॥ पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदं ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमं ॥ कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्म्यं च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षमिह विप्रैर्देवा दृश्यंति सत्तम ॥ सूर्याचंद्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निश्च च ॥ ३ ॥ पिता माता च भगवान् गुरुश्च सत्तम ॥ यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनंदन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ॥ पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानव ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि चिंतयंत्यः स्थिता हि याः ॥ भगवन्दुष्करं त्वत्प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि च द्विज ॥ स्त्रीणां धर्मत्सुवोराद्वि नान्यं पश्यामि दुष्करं ॥ ८ ॥ साध्याचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वति सदाऽऽदृताः ॥ दुष्करं खलु कुर्वति पितरं मातरं च वै ॥ ९ ॥ एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदंत्युत ॥ कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं संधारयंति याः ॥ १० ॥

ख्यानमितः स्त्रीमाहात्म्यादीनां पृष्ठानां निर्णयार्थः । तत्रापि नाहं बलाका विप्रपे इत्यतः प्राक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

वनप-३

अ०२०६

आ०श्लो०

८०८१

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचाधिकद्विशततमो-

नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजायंते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ पुष्पंति चापि महता स्नेहेन द्विजपुंगव ॥ १२ ॥ ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ॥ स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतं ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्म- समाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ॥ धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मनां ॥ १४ ॥ एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदांवर ॥ श्रोतुं भृगु- कुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ हंत तेऽहं समाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचं ॥ तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु गौरवादन्त्ये पितृनन्त्ये तु मेनिरे ॥ दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वर्दनेन तितिक्ष- या ॥ अभिचारैरुपायैश्चापीहंते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभं ॥ चिंतयंति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ॥ यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ॥ पिता माता च राजेंद्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकं ॥ २२ ॥ या तु भर्तारि शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्युत ॥ एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ॥ २३ ॥ पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावाहितः शृणु ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ४३ ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ काश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ॥ तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ सांगोपनिषदो वेदानधी- ते द्विजसत्तमः ॥ स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्देदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ॥ तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य त- दोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ॥ भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥ अपध्याता च विप्रेण न्यपत- द्धरणीतले ॥ बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनां ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान् ग्रामं भिक्षाय संश्रितः ॥ ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥

ऽध्यायः ॥ २०५ ॥ कश्चिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥२२२॥

प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरित्वांस्तु सः ॥ देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचं तु यावत्कुहते भाजनस्य कुडुबिनी ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधासंपीडितो भृशं ॥ ९ ॥ अर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तं ॥ १० ॥
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनं ॥ प्रह्ला पर्यचरन्नापि भर्तारमसितक्षणा ॥ ११ ॥ आहारेणाथ भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ उ-
 च्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुक्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिताऽभ्यगात्पतिं
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुडुबस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ॥
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रुश्चशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥ शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतैर्द्रिया ॥ सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भक्ष्यकांक्षिणं ॥ १६ ॥
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ व्रीडिता साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ॥ भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥
 ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वरांगने ॥ उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ब्रा-
 ह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सांत्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ ॥ क्षंतुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं
 महत् ॥ स चापि क्षुधितः श्रांतः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥ ॥ ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ॥ गृहस्थ-
 धर्मे वर्तते ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१ ॥ इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मर्निवो भुवि ॥ अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २२ ॥ ब्रा-
 ह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ ॥ नृयुवाच ॥ ॥ नाहं बलाका विप्रैर्षे त्यज क्रोधं तपोधन ॥ २३ ॥ अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः
 किं मां करिष्यसि ॥ नावजानाम्यहं विप्रान्दैवैस्तुल्यान्मनस्विनः ॥ २४ ॥ अपराधमिमं विप्र क्षंतुमर्हसि मेऽनघ ॥ जानामि तेजो विप्राणां म-
 हाभाग्यं च धीमतां ॥ २५ ॥ अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ तथैव दीप्तपसां मुनीनां भावितात्मनां ॥ २६ ॥ येषां क्रोधाग्नि-
 रद्यापि दंडके नोपशाम्यति ॥ ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ॥ २७ ॥ अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ बहुप्रभावाः श्रू-
 यन्ते ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ २८ ॥ क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनां ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् क्षंतुमर्हसि मेऽनघ ॥ २९ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ शुश्रूषया इति भर्तृशुश्रूषया सार्वश्यमाप्तिर्दीक्षिता ॥३१॥ सा च ब्राह्मणानां ब्रह्मविदामेवास्तीति तल्लक्षणान्याह क्रोध इति ॥३२॥ अत्र लक्षणकथनं निष्प्रयोजनमिति यान्येऽपि विद्वल्लक्षणाणि तानि विद्यासाधनानीति न्यायेन ब्राह्मण्यकामस्य क्रोधादित्यागो गुर्वाराधनादि च कर्तव्यत्वेन विधीयते य इति सत्यवाक् गुरुभक्तः क्षमावांश्च भवेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परं ॥३०॥ अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशं ॥३१॥ बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ॥ क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ॥३२॥ यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ यो वेददिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ॥३३॥ हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायानिरतः शुचिः ॥३४॥ कामक्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ॥३५॥ सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ॥३६॥ दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ब्रह्मचारी वदान्यो योऽप्यधीयाद्विजपुंगवः ॥३७॥ स्वाध्यायवानमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ॥३८॥ सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवं ॥३९॥ इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥४०॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनं ॥४१॥ बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायानिरतः शुचिः ॥४२॥ न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ॥४३॥ धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीं ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥४४॥ मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान्निप्रवक्ष्यति ॥ तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥४५॥ अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षंतुमर्हस्यनिंदित ॥ स्त्रियो ह्यवध्या सर्वेषां ये धर्ममभिविंदते ॥४६॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ॥ उपालंभस्त्वयाऽत्युक्तो मम निश्चयसं परं ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४७॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ तथा विस्मृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ॥ विनिंदन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥४८॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्यानोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥३७॥३८॥३९॥ ४० ॥ शाश्वतो धर्म आत्मदर्शनं यदाह याज्ञवल्क्यः । इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां ॥ अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति । सत्ये त्रैकालिकबाधशून्ये वस्तुनि प्रतिष्ठितः पर्यवसितः अन्योऽधर्मस्त्वसत्ये प्रतिष्ठित इत्यर्थोऽस्ति ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ साधयिष्यामि स्वकार्यमिति शेषः ॥४७॥४८ इ० नै० भा० षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०६॥

विंत्तयित्वेति आगोऽपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सूना वधस्थानं तन्मध्ये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ चिंतयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ॥ विनिंदन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १॥ चिंतयानः स्वधर्मस्य सू-
क्ष्मांगतिमथाब्रवीत् ॥ श्रद्धधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहं ॥ २॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधौ निवसते किल ॥ तं गच्छाम्यहमद्यैव ध-
र्मं प्रहं तपोधनं ॥ ३॥ इति संचित्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ॥ बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४॥ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतू-
हलसमन्वितः ॥ अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५॥ ततो जगाम मिथिलां जनेकेन सुरक्षितां ॥ धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शु-
भां ॥ ६॥ गोपुराद्वालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनां ॥ प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युतां ॥ ७॥ पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथां ॥ अ-
श्वैरथैस्तथा नागैर्योदैश्च बहुभिर्युतां ॥ ८॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलां ॥ सोऽपश्यद्बहुवृत्तांतां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९॥ ध-
र्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितं ॥ १०॥ मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणतं तपस्विनं ॥ आकु-
लत्वाच्च क्रेतृणामेकांते संस्थितो द्विजः ॥ ११॥ स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ॥ आजगाम यतो विप्रः स्थित एकांतदर्शने ॥ १२॥
॥ व्याध उवाच ॥ ॥ अभिवादेय त्वां भगवन् स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि मां ॥ १३॥ एकपत्न्या यदुक्तो-
ऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ॥ द्वितीयमिदमा-
श्चर्यमित्यचिंतयत द्विजः ॥ १५॥ अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदं ॥ गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचेतेऽनघ ॥ १६॥ मार्कण्डेय
उवाच ॥ ॥ बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ॥ अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७॥ प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ॥
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १८॥ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ॥ अनुतप्ये
भृशं तात तव धोरेण कर्मणा ॥ १९॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परं ॥ वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥
॥ २०॥ विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २१॥ सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददानि च ॥
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २२॥

॥ १५ ॥ अदेशस्थं अयोग्यदेशस्थं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० गुरु मातापितरौ ॥ २१ ॥ माभ्यसूये परगुणेषु दोषं नाविष्कुर्वे वर्तये जीवामि ॥ २२ ॥

कुत्सा विद्यमानदोषसंकीर्तनं गार्हो अविद्यमानदोषारोपः पुराकृतं कर्मेति संबंधः ॥ २३ ॥ लोकः परलोकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गेहं बलवत्तरं ॥ कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनं ॥ दंडनीति-
स्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत ॥ २४ ॥ कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ ब्रह्मचर्यं तपो मंत्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २५ ॥
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ विकर्मणिश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २६ ॥ भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥
वारयंति विकर्मस्थं नृपा मृगमिवेषुभिः ॥ २७ ॥ जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ स्वकर्मनिरता वर्णाश्वत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २८ ॥
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतं ॥ दंष्ट्रं दंडे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकं ॥ २९ ॥ सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ॥ श्री
श्च राज्यं च दंडश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छंति भूयसी ॥ सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३१ ॥
परेण हि हतान् ब्रह्मन्वराहमहिषानहं ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहं ॥ ३२ ॥ न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथाह्वहं ॥ स-
दोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ॥ ३३ ॥ अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥
॥ ३४ ॥ अभिचारान्नरेद्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यते ततः प्रजाः ॥ ३५ ॥ भेरुंडा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षा-
स्तथैव च ॥ ह्रीवाश्चांधाश्च बधिरा जायंतेऽत्युच्चलोचनाः ॥ ३६ ॥ पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण
पश्यति ॥ ३७ ॥ अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ये चैव मां प्रशंसंति ये च निंदंति मानवाः ॥ ३८ ॥ सर्वान्सुपरिणतिन कर्मणा तोष-
याम्यहं ॥ ये जीवंति स्वधर्मेण संयुजंति च पार्थिवाः ॥ ३९ ॥ न किंचिदुपजीवंति दांता उत्थानशीलिनः ॥ शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनि-
त्यता ॥ ४० ॥ यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै सदा ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठंति पूरुषे ॥ ४१ ॥ मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमया
चितः ॥ न च कामान्न संरंभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४२ ॥ प्रियेनातिभ्रशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्य-
जेत् ॥ ४३ ॥ कर्मचेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न तदा चरेत् ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४४ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अभिचारात्स्वैरगतेः ॥ ३५ ॥ भेरुंडाः भयानकाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सुपरिणीतेन साधुना ये संयुजंति सम्यग्योगं सेना निवेशं कुर्वति त एव पार्थिवा अन्ये
चोरा इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ संरंभाद्भयात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अन्यत् विपरीतं स्यात् इत्तरतादृशं द्वितीयं कल्याणमेवात्मनः परस्य चाभिध्यायेत् जानीयात् ॥ ४४ ॥

पापे पापिनि प्रतिपापः प्रतिपापी न स्यात् ॥ ४५ ॥ दृजिनानां व्यसनवतां असाधुश्चोरादिस्तद्वत् ॥ ४६ ॥ इतिभेद्वा आध्मातः सन्नसारोऽपि पुष्टो भवेत् ॥ ४७ ॥ तद्वन्मूढानां भावितं चित्तितं अंतरात्मैव तं मूढं दर्शयति मूढस्य मौढ्यमेव स्वरूपज्ञापकं ॥ ४८ ॥ मृजाहीनः मलिनदेहः श्रियेति पाठांतरे स्पष्टोर्थः ॥ ४९ ॥ मूढमतमाह अब्रुवन्निति ॥ ५० ॥ पापात् प्राकृतात् द्वितीयात्करिष्यमाणात् ॥ ५१ ॥ कर्मणेति येन तेनेति जपतपस्तीर्थाद्यन्यतमेन येन केनचिदपि पापात् परिसुच्यत इत्यनुषज्यते स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव स्या

न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४५ ॥ कर्म चैतदसाधूनां दृजिनानामसाधुवत् ॥ न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसंति ये ॥ ४६ ॥ अश्रद्धधाना धर्मस्य ते नश्यंति न संशयः ॥ महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ॥ ४७ ॥ मूढानामवलितानामसारं भावितं भवेत् ॥ दर्शयत्यंतरात्मा तं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४८ ॥ न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ अपि चेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४९ ॥ अब्रुवन्कस्यचिन्निदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ५० ॥ विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ॥ न तत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ५१ ॥ कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ॥ एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन् धर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५२ ॥ पापान्यबुध्वेह पुराकृतानि प्राग्धर्मशीलोऽपि विहंति पश्चात् ॥ धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५३ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ॥ तं तु देवाः प्रपश्यंति स्वस्यैवांतरपूरुषः ॥ ५४ ॥ चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ वसनस्येव च्छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५५ ॥ पापं चेत्पूरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणैव चंद्रमाः ॥ ५६ ॥ यथाऽऽदित्यः समुद्यन्वै तमः पूर्वं व्यपोहति ॥ एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥ पापानां विद्वद्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ॥ लुब्धाः पापं व्यवस्यंति नरा नातिबहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कृपा इवावृताः ॥ तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ॥ सर्वे हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५९ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ॥ शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ६० ॥ एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ॥ त्वत्तो महामते व्याध तद्वीहि यथातथं ॥ ६१ ॥

इति श्रुतिर्हि धर्मेषु धर्मोत्पत्तिविषया ज्ञानोत्पत्तौ त्वेक एव श्रवणादिमार्गो । नान्यः पंथा विद्यतेऽयनार्येति श्रूयते ॥ ५२ ॥ प्राकृतानीति संबंधः ॥ ५३ ॥ चिकीर्षेदिति यः साधूनां छिद्राणि धनादिहीनतया रिक्तानि श्राद्धादीनि यः विवृणोति धनादिदानेन विवृणोति विशेषतः पितृधाति ॥ ५५ ॥ सः कल्याणं मोक्षोपायं कर्तुमिच्छेदेव साधुसेवनजात्पुण्यान्मुमुक्षा उदेतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ यथेति मुमुक्षा पापनाशपूर्विकैवोदेतीति भावः ॥ ५७ ॥ अधर्मा इति लुब्धाः धर्मज्ञान्या अपि धर्मस्य रूपमिव रूपं यस्य तेन दमेन आवृताः तेषां दंभिनां अत एव दंभिनां साधूनां च विशेषानवगमात् तेषु दंभिषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः दुर्बोध इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिष्टाचारमाह यज्ञ इति ॥ ६२ ॥ शिष्टलक्षणमाह कामेति ॥ ६३ ॥ वृत्तं वृत्तं स्वेच्छोपात्तमिति यावत् ॥ वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽतिवर्तुलेऽपि मृते वृते इति मेदिनी ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अतोऽन्यथा गुरुश्रूषणाद्यभावे ॥ ६६ ॥ वेदस्येति उपनिषद्ग्रहस्यं सत्यं ब्रह्म तदज्ञाने वेदो निष्फल इत्यर्थः एवं दमा भावे सत्यं नास्ति त्यागाभावे दमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अपथा अमार्गेण अनुयाता अनुगता ॥ ६८ ॥ श्रुतिश्च त्यागश्च ते द्वे परं अयनं स्थानं येषां ते श्रुतित्यागपरायणाः ॥ ६९ ॥ परां बुद्धिं आत्माकारां वृत्तिमपि नियच्छन्ति निगृह्णन्ति परैराग्यवन्त

॥ व्याध उवाच ॥ ॥ यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ॥ पंचैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२ ॥ कामक्रोधौ वशे कृत्वा दंभं लोभमनार्जवं ॥ धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ६३ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनां ॥ आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणं ॥ ६४ ॥ गुरुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ॥ एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६५ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ॥ यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६६ ॥ वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ॥ दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६७ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ॥ अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यन्ते ॥ ६८ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मपंथानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६९ ॥ नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ॥ उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ७० ॥ नास्तिकान्भिन्नमर्यादान् कूरान् पापमतौ स्थितान् ॥ त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ७१ ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पंचेंद्रियजलां नदीं ॥ नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ७२ ॥ क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ॥ शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ७३ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परं ॥ अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तते प्रवृत्तयः ॥ ७४ ॥ सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितं ॥ आचारश्च सतां धर्मः संतश्चाचारलक्षणाः ॥ ७५ ॥ यो यथाप्रकृतिर्जंतुः स स्वां प्रकृतिमश्रुते ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन्दीषानाम्रोत्यात्मवान् ॥ ७६ ॥ आरंभो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनं ॥ ७७ ॥ अक्रुद्धचंतोऽनसूयंतो निरहंकारमत्सराः ॥ ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवंति ते ॥ ७८ ॥

इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ शिष्टाचारवति शुक्लपटोपमे योगधर्मः राग इव साधुर्भवेत् शुक्लेव वेति इवार्थे । ववायथातथैवमित्यमरः ॥ ७३ ॥ अहिंसां सत्यं च स्तौति अहिंसेति प्रतिष्ठां स्वैर्य ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यो यथेत्यर्द्धं व्याचष्टे पापात्मेत्यादिना अनात्मवान् अजितचित्तः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अहंकारो दर्पः मत्सरः परदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः शिष्टं गुरुशास्त्रोक्तं आचरन्तः शिष्टाचाराः ॥ ७८ ॥

त्रैविद्यवृद्धाः तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसाम । तिमका यत्र स त्रिविद्यो यज्ञस्तत्र साधवस्त्रैविद्या याज्ञिकाः वृत्तं शीलं तद्व्रतः मनस्विनः जिता वृत्ताः ॥ ७९ ॥ दुष्कराचारकर्मणा अन्यैर्दुष्करः आचारः शीलं कर्म यज्ञादि येषां तेषां घोरत्वं हिंसादिदोषवच्च ॥ ८० ॥ आश्चर्यमसतां दुरनुष्ठेयत्वात् सदाचारं सद्विराचीर्णं पुराणमनादिं शाश्वतं अनवच्छिन्नं ध्रुवं नित्यं अत्याज्यमित्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ वेदोक्तोऽग्निहोत्रादिः धर्मशास्त्रोक्तः अष्टकाश्राद्धादिः शिष्टाचारः होलकादिः शिष्टानां लुष्टिरिति शेषः तदुक्तमभियुक्तः । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमतः करणस्य वृत्तय इति अस्यापि शि-

त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ॥ गुरुशुश्रूषवो दांताः शिष्टाचारा भवंत्युत ॥ ७९ ॥ तेषामहीनसत्वानां दुष्कराचारकर्मणां ॥ स्वेः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ८० ॥ तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ॥ धर्मं धर्मेण पश्यंतः स्वर्गं यांति मनीषिणः ॥ ८१ ॥ आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः संतः स्वर्गनिवासिनः ॥ ८२ ॥ वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणं ॥ पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनं ॥ ८३ ॥ क्षमा सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनं ॥ सर्वभूतदयावंतो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषं च न भाषंते सदा संतो द्विजप्रियाः ॥ शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजानंति ते शिष्टाः शिष्टसंस्रमताः ॥ न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकाहितैषिणः ॥ ८६ ॥ संतः स्वर्गजितः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे ॥ दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ॥ सर्वभूतदयावंतस्ते शिष्टाः शिष्टसंस्रमताः ॥ ८८ ॥ दीनशिष्टाः सुखोल्लोकानामुवंतीह च श्रियं पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥ ८९ ॥ अतिशक्त्या प्रयच्छंति संतः सद्भिः समागताः ॥ लोकयात्रां च पश्यंतो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं संतो वर्तमानास्त्वेधंते शाश्वतीः समाः ॥ अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथाऽऽजं ॥ ९१ ॥ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितीक्षा दमः शमः ॥ धीमंतो धृतिमंतश्च भूतानामनुकंपकाः ॥ ९२ ॥ अकामेद्वेषसंयुक्तास्ते संतो लोकसाक्षिणः ॥ प्रीण्येव तु सतामाहुः संतः पदमनुत्तमं ॥ ९३ ॥ न चैव दुहोदद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ सर्वत्र च दयावंतः संतः करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छंतीह सुसंतुष्टा धर्मपंथानमुत्तमं ॥ शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥

श्राचारे एवांतर्भावात् त्रिविधमित्युक्तं पारणं समापनं ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ विपाकं क्रमेण पुण्यपापयोः क्षयं तेन पुण्यन्हासहेतुः सुखं नेष्टव्यं पापन्हासहेतुर्दुःखं सोढव्यमिति भावः न्यायी युक्तिः गुणाः शमादयस्तदुपेताः ॥ ८६ ॥ शुक्लाः हिंसाशून्यधर्मवन्तः सत्पथे ब्रह्ममार्गे संविभक्तारः कुटुंबेषु ॥ ८७ ॥ श्रुतधनाः विद्याधनाः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ एधंते वर्धते ॥ ९० ॥ नाभिमानः निरभिमानः ॥ ९२ ॥ सतां पदं पदनीयं प्रार्थनीयं ॥ ९३ ॥ करुणाः करुणावंतश्च ते वेदनशीलाश्च मत्वर्थीयोच् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥१६॥ कर्म च कर्मैव कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्नमित्यर्थः ॥ ९७ प्रज्ञा ऋतंभराख्या वस्तुयाथात्म्यविषयं ज्ञानं तदेव उच्चत्वात्प्रासादं भयात्संसारान् लोकानां वृत्तानि अती-
तानागतदीनि ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ सत्विति एतन्मांसविक्रयात्मकं ॥ १ ॥ २ ॥ दोषस्येति य-

अनसूया क्षमा शांतिः संतोषः प्रियवादिता ॥ कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणं ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमं ॥ शिष्टा-
चारं निषेवते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुच्यते महतो भयात् ॥ प्रेक्षतो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ एतत्ते सर्वमारख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं ॥ शिष्टाचारगुणं ब्रह्मपुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥ इति
श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ॥ यदहमाचरे कर्म धोरमेतदसंशयं ॥ १ ॥ विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतं ॥ पुराकृतस्य
पापस्य कर्मदोषो भवत्ययं ॥ २ ॥ दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन् विधाते यत्नवानहं ॥ विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं वातको भवेत् ॥ ३ ॥ निमित्त-
भूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ येषां हतानां मांसानि विक्रीणाभीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणे ॥ देवताऽति-
थिभृत्यानां पितॄणां चापि पूजनं ॥ ५ ॥ ओषध्यो वीरुधैश्च पशवो मृगपक्षिणः ॥ अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्म-
मांसप्रसादेन शिबिरौशीनरो नृपः ॥ स्वर्गं सुदुर्गमं प्राप्तः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो महानसे पूर्वं रंतिदेवस्य वै द्विज ॥ द्वे सहस्रे तु
वध्यन्ते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि वध्यन्ते द्वे सहस्रे गवां तथा ॥ समांसं ददतो ह्यन्नं रंतिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कीर्तिर-
भवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ यज्ञेषु पशवो
ब्रह्मन् वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल मंत्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामाभवन्पुरा ॥ १२ ॥
भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १३ ॥

तनवानपि न परिहर्तुं शक्नोमि विधेः प्राबल्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ निमित्तेति शरवन्निमित्तभूता वयं संधातृवत्कर्ता तु विधिरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अन्नाद्यभूताः अन्नं च तदद्यं च भोग्यं भक्ष्यं चे-
त्यर्थः सर्वमस्यान्नं भवतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ येऽस्याग्नयो जुह्वतो मांसकामा इति मन्त्रालिंगमपि श्रुतिरेव ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्नापीत्यादिसार्धः श्लोकः कलौ तु मांसेन
पशुकस्य निषेधाद्देवताशेषार्चाज्ञयमांसादन्यत्र मांसभक्षणं दुष्यत्येवेति भावः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अमांसाशीति यज्ञियमांसभुजोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मचर्यमिव औपचारिकप्रमांसाशित्वमिति भावः ॥ १५ ॥ सत्यानृते ज्ञानकर्ममार्गो अत्रापि यज्ञियमांसभक्षणे विधिर्विशेषः तमेवाह परकृतिमुखेन सौदासेनेति कर्तृत्वाद्यभिमानवता मूढेन कर्मठेन यज्ञियमपि मांसं भक्षणीयं न ज्ञानमार्गस्थेनेति भावः रंतिदेवनिदर्शनं तु युगांतराभिप्रायं अत्र किं प्रतिभाति मे किंशब्दः कुत्सा

अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ देवतानां पितॄणां च भुंक्ते दत्त्वाऽपि यः सदा ॥ यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ भार्यो गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ॥ सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ शापाभिभूतेन भृशमत्र किंप्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ स्वधर्म इतिकृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १७ ॥ स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ॥ स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥ १८ ॥ पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुंचति ॥ धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १९ ॥ द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ॥ २० ॥ कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ॥ २१ ॥ द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ २२ ॥ कृषिं साध्वीति मन्यंते तत्र हिंसापरा स्मृता ॥ कर्षतो लांगलैः पुंसो घ्नति भूमिशयान् बहून् ॥ २३ ॥ जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ धान्यबीजानि यान्याहुर्ब्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ॥ २४ ॥ सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ अध्याक्रम्य पशून्श्चापि घ्नति वै भक्षयंति च ॥ २५ ॥ वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिंदति पुरुषा द्विज ॥ जीवा हि बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च ॥ २६ ॥ उदके बहवश्चापि तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ॥ २७ ॥ मत्स्यान्यसंते मत्स्याश्च तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ सत्त्वैः सत्त्वानि जीवंति बहुधा द्विजसत्तम ॥ २८ ॥ प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ चंक्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ॥ २९ ॥ पद्भ्यां घ्नति नरा विप्र तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नति जीवाननेकशः ॥ ३० ॥ ज्ञानविज्ञानवंतश्च तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ॥ ३१ ॥

यां अत्र मांसे भक्षणीये मम निंदा प्रतिभाति अतएव न हन्मि न भक्षयामीति प्रागेवोक्तं मयेत्यर्थः ॥ १६ ॥ कुतस्तर्हि त्वं मांसविक्रयं करोषि तत्कर्तुरपि प्रयोजकत्वाद्धिसादोषोऽस्तीत्याशंक्याऽऽह स्वेति स्वकर्म इत्यस्य व्याख्या पुराकृतमित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ शांत्यादयो ज्ञानांगभूता ध-
 अविज्ञानाच्च हिंसंति तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ॥ ३२ ॥ के न हिंसंति जीवान्वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥
 बहु संचित्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ ३३ ॥ अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ कुर्वत्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवत्
 ॥ ३४ ॥ आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ समृद्धैश्च न नंदंति बांधवा बांधवैरपि ॥ ३५ ॥ सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्ह-
 दश्चापि दुर्हृदः ॥ सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३६ ॥ समृद्धैश्च न नंदंति बांधवा बांधवैरपि ॥ ३७ ॥ सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्ह-
 मानिनः ॥ ३७ ॥ बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ॥ धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किंप्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥ वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु
 कर्मसु ॥ स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या ० पतिव्रतोपाख्याने ब्रा-
 ह्मणव्याधसंवादे अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ विप्रर्षभमु-
 वाचेदं सर्वधर्मभृतां वर ॥ १ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनं ॥ सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनंतिका ॥ २ ॥
 प्राणांतिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतहितमत्यंतं तत्सत्यमिति धारणा ॥ विपर्ययकृतो धर्मः
 पश्य धर्मस्य सूक्ष्मतां ॥ ४ ॥ यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम ॥ अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५ ॥ विषमां च दशां प्राप्तो देवा-
 न् गृहति वै भृशं ॥ आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपंडितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ॥ सुखदुःखविपर्ययासान्सदा समु-
 पपद्यते ॥ ७ ॥ नैनं प्रज्ञासु नीतं वा त्रायते नैव पौरुषं ॥ यो यमिच्छेद्यथाकामं तं तं कामं स आप्रयात् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरु-
 षस्य क्रियाफलं ॥ संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमंतश्च मानवाः ॥ ९ ॥ दृश्यंते निष्फलाः संतः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ भूतानामपरः कश्चिद्विंसा-
 यां सततोत्थितः ॥ १० ॥ वंचनायां च लोकस्य स सुखी जीवते सदा ॥ अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥ कश्चित्कर्मणि
 कुर्वन्निह न प्राप्यमधिगच्छति ॥ देवानिष्ठा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ॥ १२ ॥

मार्गः प्रोक्ताः संप्रति ज्ञानं विना कृतकृत्यता नास्तीति वक्तुं धर्मतत्त्वस्य दुरवगाहत्वं प्रपंचस्य निःसारत्वं चोच्यते धर्मव्याधस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ धारणाऽवधारणं निश्चय इत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुनीतं गुरुशिक्षा ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रहीणाः श्रान्ता अपीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुत्रगृद्धिभिः पुत्रकामैः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ग्रहणी विष्टभरोगः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनाक्रंदं असहायं । आक्रंदः क्रंदने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी ॥ १८ ॥ स्रोतसा कर्मप्रवाहेण असकृत् आक्षिप्तं आधि-
व्याधिभिस्ताडितं न्हियमाणं अवशं ॥ १९ ॥ ननु सर्वेपि स्ववशा एव दृश्यन्ते नेत्याह नेति ॥ २० ॥ बहव इति दैवज्ञशास्त्रमपि व्यभिचारिफलमित्याशयः ॥ २१ ॥ नेति स्वीयमपि वस्तु
स्वस्यानधीनं प्राक्कर्मवशाद्भवतीत्यर्थः तत्रापि दृष्टसामग्रीवैकल्यमिति लोकायतमतमाशंक्याह कर्मणेति प्राकृतानां देहात्मवादिनां कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषदर्शनां तु प्राक्कर्मैव प्रधानमिति

दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ॥ १३ ॥ विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मंगलैः ॥ कर्मजा हि
मनुष्याणां रेगा नास्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ व्याधयो विनिवार्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ॥ १५ ॥
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ इति लोकमनाक्रंदं मोहशोकपरिभुतं ॥ १८ ॥
स्रोतसाऽसकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्विशित्वं यदि वै भवेत् ॥
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गंतुं समीहते ॥ यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २० ॥ बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमंगलाः ॥ महत्तु फलवै-
षम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१ ॥ न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयंशास्त्रस्य सत्तम ॥ कर्मणा प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२ ॥ यथा श्रु-
तिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३ ॥ वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ॥ जीवः संक्रम-
तेऽन्यत्र कर्मबंधनिबंधनः ॥ २४ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ॥ एतदिच्छास्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां
वर ॥ २५ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्येतदाहुर्म्रियतीति मूढाः ॥ जीवस्तु देहांतरितः प्रयाति दशार्धतैवास्य
शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ॥ यत्तेन किंचिद्विकृतं हि कर्म तदश्रुते नास्ति कृतस्य
नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यशीला हि भवंति पुण्या नराधमाः पापकृतो भवंति ॥ नरोऽनुयातस्त्वह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥
भावः ॥ २९ ॥ एतदेव वक्तुं जीवस्य नित्यत्वमाह यथेति ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ दशार्धता पंचत्वं ॥ २६ ॥ ननु कृतनाशोऽपि कृष्यादिफलेषु दृश्यतेऽतः कृतं कर्म न देहांतरेऽनुवर्तिष्य-
ते देहादन्यस्यात्मनोऽभावादित्याशंक्याह अन्यो हीति भोजनफलवत् कृतस्य कर्मणः फलमपरिहार्यं । यत्र तु सद्यः फलं न दृष्टं तत्रापि जन्मान्तरे भविष्यतीत्यनुमेयं । यत्र चाकृतमपि फलं
निधिलाभादि उपैति तत्र जन्मान्तरीयं साधनं कल्प्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ उत्पद्यति जन्मान्तरं लभते यतस्तैः प्राचीनैः कर्मभिर्भावितो रंजितः अत एव क्रममाणं प्रकृत्य श्रूयते । तं विद्याकर्म-
णी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मात्स्वकृतमेव स्वयं भुंक्ते न त्वन्यकृतमन्योऽतो नास्ति कृतस्य नाश इत्युक्तं ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ एवं स्थूलशरीरादन्यत्वमात्मनः प्रसाध्य लिङ्गशरीरादपि व्यतिरेकं साधयितुं वैराग्योत्पत्त्यर्थं जन्मादीनां दुःखरूपत्वमाह गर्भोधानेन पिंडोत्पत्तिप्रकाशकेन ग्रंथेन ए-
तत्सर्वं समायुक्तं समाहितं तदेव संक्षिप्याह इदं यत्संप्रदृश्यते स्थूलदेहादिघटांतं तत्सर्वं कर्मेवेति । अयमर्थः त्रियमाणो जंतुर्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाभिः पंचप्राणमनोबुद्धिदेशद्रियरूपसप्तदशकात्मकेन
लिङ्गेन इत उत्क्रम्य यथाकर्म स्वर्गं नरकं वा गत्वा तत्र भोगान्भुक्त्वा कर्मशेषेण वृष्टिद्वारेण पुनर्बोजभावं प्राप्य शुक्रशोणितरूपेण परिणमते बीजे पुनर्लिङ्गशरीरेणाविश्य तैरेव पूर्वविद्यादि-
संस्कारैर्युक्तो जायते तत्केन कर्मणा कुत्र जायत इत्येतत्प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ संभृताः संभाराः कर्मेबीजानि येन ॥ ३१ ॥ मोहनीयैस्तामसैः अधः नरकतिर्यक्षु ॥ ३२ ॥ जातिर्जन्म सं-

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ॥ जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥
गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ॥ समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासंभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ॥ शुभकृच्छ्रभयोनीषु
पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१ ॥ शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३२ ॥ जातिमृत्यु-
जरादुःखैः सततं समभिद्भुतः ॥ संचरे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३ ॥ तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकभेवच ॥ जीवाः संपरिवर्तते क-
र्मबंधनिबंधनाः ॥ ३४ ॥ जंतुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ॥ तद्दुःखप्रतिवातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३५ ॥ ततः कर्म
समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽप्यथ्यमिवातुरः ॥ ३६ ॥ अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ॥ ततो
निवृत्तबंधत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३७ ॥ परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवदनः ॥ स चेन्निवृत्तबंधस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३८ ॥ तपो-
योगसमारंभं कुरुते द्विजसत्तम ॥ कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ३९ ॥ सचेन्निवृत्तबंधस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ प्रा-
प्नोति सुकृताँल्लोकान् यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४० ॥ पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यांतं न गच्छति ॥ तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयित च
पापकं ॥ ४१ ॥ अनमूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४२ ॥ संस्कृतस्य च दांतस्य
नियतस्य यतात्मनः ॥ प्राज्ञस्यानंतरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४३ ॥

चरे योनिःसंचरे उक्तांत्यादिषु च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रेत्य मृत्वा दुःखात्मकः प्रतीघातः दुःखं भोक्तुमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपथ्यमिति च्छेदः ॥ ३६ ॥ अदुःखित इति च्छेदः । दुःखाभावस्य च
सुखमिति संज्ञा न तु संसारे स्वरूपतः सुखमस्ति तथा चाहुः भारेऽपनीते सुखिनः संवृत्ताः स्म इति । ततः अदुःखे सुखाध्यासात् । अनिवृत्तेति च्छेदः ॥ ३७ ॥ निवृत्तबंधो वीतरागः तत्र
हेतुः विशुद्धश्चेति ॥ ३८ ॥ तस्य फलं तपोयोगयोः आलोचनध्यानयोः समारंभं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यतेत् यतेत ॥ ४१ ॥ पुण्यफलमाह अनमूयुरिति ॥ ४२ ॥ संस्कृतस्य अष्टावत्वारिंशत्संस्कारयुक्त-
स्य दांतस्य जितबाह्वोद्रियस्य नियतस्य शौचादिपरस्य यतात्मनः जितचित्तस्य अनंतरा सुलभा वृत्तिर्जीवनं विषयसुखमिति यावत् ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ स्वधर्मेणेति यतः शिष्टा उपदेशारः संति अतः कर्मणः कर्मणि षष्ठी कर्म स्वधर्मेण स्वोचितेनाचारेण क्रियाः कुरुष्व आशीर्लिङ् मध्यमेकवचनं सोऽपि असंकरः धर्माणामिति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यत्र धर्मः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रभुत्वं अप्रतिहतेच्छत्वं धर्मस्येति चित्तशुद्ध्या भोगेच्छायां क्षीणायां स्वर्गेऽपि वैराग्यं जायते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अतृण्यमाणः प्रीतिमलभमानः निर्वेदं वैराग्यं आपेदे आप्नोति लकारव्यत्यय आर्षः दोषं रागद्वेषादिकं नानुरुध्यते तद्वशो न भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उपायत एव मोक्षे प्रयतते न त्वनुपायाद्वैवमात्राश्रयादिति योज-

सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४४ ॥ स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ संति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४५ ॥ प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४६ ॥ तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ॥ ४७ ॥ समित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नंदति ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गंधानिष्टांश्च सत्तम ॥ ४८ ॥ प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ॥ ४९ ॥ अतृण्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ॥ ५० ॥ विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुंचति ॥ सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकं ॥ ५१ ॥ ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ एवंनिर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ॥ ५२ ॥ धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परं ॥ तपो निःश्रेयसं जंतोस्तस्य मूलं शमो दमः ॥ ५३ ॥ तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ॥ ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ॥ निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलं ॥ ५५ ॥ कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ॥ प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ॥ तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ॥ इष्टानां रूपगंधानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३ ॥

ना ॥ ५२ ॥ तपः ज्ञानं निःश्रेयसं मोक्षसाधनं ॥ ५३ ॥ तेन तपसा ॥ ५४ ॥ तेषां निग्रहस्य फलं च किं कथं च फलमाप्नोतीति संबंधः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ इत्या० प० नै० भा० नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः २०९ एवमिति ॥ १ ॥ सूक्ष्मशरीरादप्यात्मानं विवेचितुं इन्द्रियाणामजये दोषमाह विज्ञानार्थमित्यादिना महोद्यमो महाधकारे विद्यमानानां घटादीनां विज्ञानार्थं घटच्छिद्राद्बहिर्गतदीपप्रभेव ब्रह्मणि विद्यमानरूपादीनां विज्ञानार्थं इन्द्रियच्छिद्रद्वारा बहिर्गतं तैजसं मनः प्रथमं प्रवर्तते तत् रूपादि विज्ञानं प्राप्य ज्ञातेऽर्थे कामं रागं क्रोधं द्वेषं च भजते ॥ २ ॥ तत्र रागकार्यमाह सपादश्लोकेन तत इति ॥ ३ ॥

प्रभवति स्वकार्यसाधनेन कृतकृत्यो भवति द्वेषकार्यमाह पादोनश्लोकन द्वेषयति ॥ ४ ॥ उभयोः कार्यमाह ततो लोभेति व्याजात् दंभात् ॥ ५ ॥ व्याजेन कौटिल्येन अर्थं धनं ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रुतिसंबद्धं असंगोऽहमुदासीनोऽहमित्यादि अश्रुतियोजितं योऽतिपथे शांत्यादौ योजितं योगः तद्वहितं यथास्यात्तथा शमादिशून्योऽपि असंगत्वं शास्त्रीयं शब्देनैव दर्शयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ मनोवाक्कायजत्वेन त्रैविध्यमेवाह पापमिति साधवः शमादयः ॥ ९ ॥ पापकर्मिणः भावप्रधानो निर्देशः पापकर्मकरत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ धर्मलाभोपायमेवाह साद्धेन यस्त्विति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सूनुतं प्रियं धर्म्यं च ॥ १३ ॥ १४ ॥ ब्राह्मीं ब्राह्मणानां स्वभूतां ॥ १५ ॥ विद्यामेवाह इदमित्यादिना इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं विश्वं कृत्स्नं जगत् स्थावरजंगमात्मकं सर्वं सर्वमपि अजय्यं क

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनंतरं ॥ ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनंतरं ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ॥ न धर्मे जायते बुद्धि-
व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५ ॥ व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ॥ व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं
चिकीर्षति ॥ सुहृद्विर्वार्यमाणश्च पंडितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितं ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः ॥ ८ ॥
पापं चिंतयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रत्वं भजते पापकर्मिणः ॥ स तेन दुः-
खमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥ पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुशलः सु-
खदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ तस्य साधुसमारंभाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ब्रवीषि सूनुतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ॥
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १३ ॥ व्याध उवाच ॥ ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ॥ तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रि-
यं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ॥ नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्स-
र्वमजय्यं चापि सर्वशः ॥ महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १६ ॥ महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च
रसो गंधश्च तद्गुणाः ॥ १७ ॥

र्मणा न लभ्यं सर्वशः सर्वप्रकारेण । इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वस्यात्ममात्रत्वादिति भावः । ननु पशुबंधयाजी सर्वोल्लोकानभिजयतीति कर्मजय्यत्वं जगतः क-
थं श्रूयते तत्राह महाभूतात्मकमिति यतः ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव महाभूतानि आकाशादीनि आत्मा जीवः कं आनंदरूप ईश्वर एतन्नितयात्मकं तथा च श्रुतिः । भोक्ता भोग्यं
भेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति नातः परतरं भवेत् अतो ब्रह्मणोऽन्यत् श्रेष्ठतरं प्राप्यं नास्ति । जयश्रुतिस्तु अविद्यावद्विषयकर्मकांडाभिप्रायां ॥ १६ ॥ ननु केयं विद्या
नाम आत्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति ब्रूमः । किं शालग्रामे विष्णुत्वमिव प्रत्यगात्मनि सार्वोत्तम्यं भावनात्मकं कुर्यादिति विधित एव इह प्रतिपत्तव्यं । उत ब्रह्मवौष्ण्यमिव तात्त्विकं तत्त्वमस्यादिश

बद्धप्रमाणात् प्रतिपत्तव्यं । आद्येऽजय्यवचनव्याकोपः । द्वितीये तात्त्विकाद्वैते कर्मोपास्तिकादयोऽप्रमाण्यं । न चेष्टापत्तिः तद्वदेव ज्ञानकाण्डस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः । भेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 तरविरोधस्तु स्पष्ट एवेत्याशङ्क्याह महाभूतानीति स्वादयः शब्दादयश्च तद्गुणाः तस्मिन्ब्रह्मणि आश्रिता गुणाः त्रिगुणात्मकमायकार्यत्वात् मायायाश्चाश्रयो ब्रह्मैव । देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्नि-
 गूढां । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिभ्यः अयमर्थः । चंद्रेणासंस्पृष्टमपि जलं चंद्रे चंचलत्वानेकत्वाधःस्थत्वाद्यारोपहेतुर्भवति एवं प्रत्यगात्मनाऽसंस्पृष्टाऽपि मा-
 या तत्र दुःखित्वानेकत्वाद्यारोपहेतुर्भवतीति तथा च श्रुतयः । एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते चलचंद्रवत् । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति
 ध्यायतीव लेलायतीव । घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ॥ घटो नीयत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इत्याद्याः समानः बुद्धितादात्म्यं प्राप्तः लेलायति लोलुपो भवति ब्रह्मैव स्वप्नादिष्वि-
 व स्वाज्ञानात्स्वस्मिन्ननेकभेदभिन्नं प्रपंचं पश्यति प्रमाणतश्च तद्भावे एकमेव शिष्यते अतो रज्जूरगन्यायेन प्रपंचस्याधिष्ठानादनन्यत्वादात्ममात्रत्वं । अविद्यावस्थायां कर्मोपास्तित्वज्ञानकाण्डा-
 नां प्रामाण्यं । उत्पन्ने तु ज्ञाने वेदा अवेदा इति श्रुत्यैव स्वस्य प्रामाण्यं निषिद्धमिति न किंचिदुःस्थं । यदाहुः संप्रदायविदः देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥ लौकिकं तद्वदेवेदं प्र-
 माणं त्वात्मनिश्चयादिति आ आत्मनिश्चयादिति च्छेदः तस्माद्युक्तमुक्तं स्वादयस्तद्गुणा इति ॥ २७ ॥ अत्र तार्किकाः स्वादयः शब्दादिगुणवतः आत्मा च गुणवानन्यो न तु तेषां परस्परं
 गुणगुणिभावोऽस्तीत्याहुस्तन्निरस्यति तेषामपीति तेषां अव्यवधानात् शब्दादीनां स्वादिगुणानामपि सतां गुणास्तारत्वमद्वत्वादयः संति सर्वे दृश्यमानाः अनेन साक्षात्परंपरया वा ग्राह्यामा-
 त्रं पांचभौतिकमित्युक्तं फलितमाह गुणवृत्तिः परस्परमिति अयसि दग्धत्वं वदौ चतुष्कोणत्वमित्यन्योन्यसंक्रमो दृष्टः तद्वदात्मानात्ममधर्मोणामपि आत्मन्यपि आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परं ॥ पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥

वेति संति धर्मास्ते चापृथक्त्वेपि चैतन्यात् पृथगिवावभासमाना अतः करणे दृश्यते । एवमंतःकरणधर्मोदुःखित्वादयोऽपीतरन्नेति तयोः परस्परश्रितत्वमाविद्यकं युज्यतेऽतो नात्मनः
 पृथग्भूताः स्वादयः किंतु रज्जूरगवत्त्रैवाध्यस्ता इति भावः । त्रिषु ईशसूत्रविराट्सु सर्वे इति एतेषां उपर्युपरि परस्परधायासेऽपि पूर्वस्य सर्वे गुणा उत्तरस्मिन्भवति उत्तरस्य तु केचिदेव
 पूर्वस्मिन् भवन्तीत्युक्तं अयमर्थः । यथा शुद्धे स्फटिके जपाकुसुमसान्निव्याद्रक्तत्वाध्यासस्तत्रैव स्फटिकधीप्रमोषे सति पद्मरागत्वाध्यासस्तत्रैव चंद्रिकायामिंद्रनीलत्वाध्यास इति चतूरूपे स्फ-
 टिके गुणवत्सु सोपाधिकेषु त्रिषु पूर्वपूर्वगुणस्य सर्वस्याप्युत्तरोत्तराध्यासो दृश्यते तथाहि । स्फटिकागता सत्ताऽनिर्वचनीये लौहित्येऽध्यस्ता नतु स्फटिके लौहित्यधर्मेऽनिर्वचनीयत्वम-
 द्यस्तं । एवं ब्रह्मधर्माः सच्चिदानंदाः स्थूलेऽपि काये दृश्यन्ते यथोक्तं । अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं ॥ आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोऽद्वयमिति । एवं च रज्जुसर्पभ्रमे भीष-
 णत्वादय एवं सर्पधर्मा रज्ज्वामध्यस्यन्ते नतु मिथ्यात्वादयस्तद्वत् । ननु सर्पेऽपि अभिगम्यत्वादयो रज्जुधर्मा न दृश्यन्ते इति सर्वे इत्युक्तिसंगतेति चेत्सत्यं अखंडैकरसे ब्रह्मणि सच्चिदानंदाः
 स्वरूपानतिरिक्ता अपि अनृतजडदुःखमतिरिक्तगित्वेन कल्पन्ते नतु रूपरसादिवदकल्पिताः संति अतः कल्पितानां तेषां कार्येऽनुवृत्तिर्नानुपपन्ना ये तु ईशादौ अकल्पिता ईशानत्वादयो न ते
 सूत्रादिष्वनुवर्तन्ते किंतु कर्तृत्वसत्त्वादय एव । तस्मात्कल्पितधर्माभिप्रायेण सर्वे पूर्वस्य धर्मा उत्तरस्मिन्संतीत्युक्तं तेन दृश्यं सर्वं भौतिकं तच्च ब्रह्मण्यभेदेनाध्यस्तमिति पूर्वार्थः । तत्रापि स्थू-
 लं शुद्धेशसूत्रेनुगतं सूत्रं शुद्धेशाभ्यां ईशः शुद्धेन शुद्धं तु न केनचिदनुगतमिति उत्तरार्थेऽर्थाद्दर्शितं । श्रौतार्थस्तु तस्य स्पष्ट एवेति निष्कर्षः । तथा च न द्रव्याणां प्रत्यक्स्वरूपात्पृथक् सि-
 द्धिरस्तीति तद्विरुद्धं तर्कमतं निरस्तं ॥ १८ ॥

अत्रानुभवमेव प्रमाणयति षष्ठ इति चेतना धीवृत्तिस्तथा कामसंकल्पादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते षष्ठं शब्दादिपंचकापेक्षया अयंभावः। मनो विषयं कल्पयति स्वप्ने तयादर्शनात् बुद्धिस्तं प्रकाशयति अहंकारोभिमन्यते मया यं ज्ञात इति तस्मात् मनोमात्रं जगत् मनसोऽभावे तत्सत्त्वे प्रमाणाभावादिति ॥ १९ ॥ ननु प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्याशंक्याह इन्द्रियाणीति आत्मा जीवः अव्यक्तं माया तत्संज्ञकः प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं च स्वप्नदृष्टान्तेन मायामात्रमित्यवगंतव्यमिति भावः ॥ २० ॥ इन्द्रियाणि मनोबुद्धिभ्यां सह सप्त तेषामर्थाः मंतव्यबोद्धव्याभ्यां सह शब्दादयः सप्त व्यक्ताव्यक्तैः बाह्येन्द्रियग्राह्याः व्यक्ताः अन्येऽव्यक्ताः तैः सह सुसंवृतैरिति बुद्धिगुहायां लीनैरित्युक्तं ते चतुर्दश आकाशादयः पंच आत्मा अहंकारो गुणत्रयं चेति चतुर्विंशतेर्गणः व्यक्ताव्यक्त

षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ॥ सप्तमी तु भवेदुद्दिष्टहंकारस्ततः परं ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पंचात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ २० ॥ सर्वैरिहेंद्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः ॥ चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० मार्कण्डेयसमाख्या प० ब्राह्मणमाहात्म्ये दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ६४ ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ॥ कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनी ॥ १ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ महाभूतानि गान्याहुः पंच धर्मभृतां वर ॥ एकैकस्य गुणान्सम्यक् पंचानामपि मे वद ॥ २ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ भूमिरागपस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ॥ गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः पंच गुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणं ॥ गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ एते गुणाः पंच भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ॥ अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्तितास्तवसुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पंचदश ब्रह्मन् गुणा भूतेषु पंचसु ॥ वर्तेते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥ अन्योन्यं नातिवर्तते सम्यक् भवति द्विज ॥ यदा तु विषयीभावमाचरति चराचराः ॥ ९ ॥

रूपः गुणः भोग्यवर्गः एतेभ्यो विविक्तं यत्तदेव सर्वं सर्वात्मत्वात्सर्वशब्दाभिधेयं भोक्तुं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१ ॥
॥ १५ ॥ एवं पूर्वत्र इदं जगन्महाभूतात्मकं ब्रह्मेत्युक्तं तद्व्याख्यातुं भूतगुणान्विभजते सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणो व्याचष्टे एवमुक्तः स इत्यादिनाऽध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणाः पूर्वपूर्वीस्मन्वर्तत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवाह भूमिरिति त्रय इति आकाशे एकः वाते द्वावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सर्वभूतेषु जरायुजादिषु लोकाश्चिदात्मोपाधिभूतानि पंचभूतानि ॥ ८ ॥ नातिवर्तते पंचस्वेकेन विना इतराणि भूतानि न तिष्ठतीत्यर्थः सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशते एकत्वमार्षं संपूर्वादंचु गतिपूजनयोरित्यस्मात्थातोः ऋत्विगादिना किं

नि समः समिरादेशः समित्येकीभावे इति यास्कः ननु भूतानां परस्परमवियोगे मरणं न स्यात् तत्संघातो हि चेतन आत्मेति लोकायतमतमाशङ्क्याह यदेति अविषयं विषयमिव यत्र भावय-
ति स संकल्पो विषयीभावः ते जीवास्तीव्रसंकल्पावेशाद्यं देहं भावयति तदभिमानदार्ढ्येन पूर्वदेहस्यात्यंतविस्मृतौ सत्यां मृता इत्युच्यते ननु मृतदेहेऽपि भूतानां मिथो वियोगोऽस्तीत्यर्थः पा-
ठांतरे भावं संकल्पं विषमं स्वदेहविलक्षणं देहांतरविषयं ॥ ९ ॥ विनश्यति तिरोभवति जायते आविर्भवति ॥ १० ॥ धातवो रेत आदयः प्रत्येकं पांचभौतिकाः संतोऽपि ॥ ११ ॥ सृज्यते
संसृज्यते यद्वा प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रूयमाणदृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण चक्षुरादिभिः सूर्यादिसृष्टिद्वारा लोकः सृज्यत इति यथाश्रुतमेव व्यक्तं घटादि अव्यक्तं इंद्रियादि लिङ्गं रूपादि-
प्रकाशस्तेन ग्राह्यं अनुमेयं ॥ १२ ॥ यथास्वं स्वविषयानतिक्रमेण इमानि इंद्रियाणि धारयन् नियुक्तं तप्यत इव आत्मानमविषयमप्यालोचयत इव मनआदीनां निग्रह एव आत्मा लोचन-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मनः सोपाधिकं रूपमपेक्ष्याह लोके इति विततं कुण्डले कनकमिव उपादानत्वेन व्यापकं निरुपाधिकं रूपमपेक्ष्याह लोकमिति लोकं च संधवखिल्यवदात्मनि चिदेकर-
से विलीनं पश्यति तथा च श्रुती ब्रह्मविदां द्वे अवस्थे निरूपयतः य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति उक्तं चाभियुक्तैः सोपाधिनिरु-
पाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिक इति परापरज्ञः परं निरुपाधि अपरं सोपाधि सक्तः प्रारब्धकर्मणा बद्धः सन्यावदेहपातमेव समाधौ सोपाधिका-

तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ आनुपूर्व्यां विनश्यति जायते चानुपूर्वशः ॥ १० ॥ तत्र तत्र हि दृश्यते धातवः पांचभौतिकाः ॥ यैरावृतमिदं
सर्वं जगत्स्थावरजंगमं ॥ ११ ॥ इंद्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतं ॥ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ १२ ॥ यथास्वं ग्राहकान्येषां ज्ञ-
ब्दादीनामिमानि तु ॥ इंद्रियाणि यदा देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ परापरज्ञः सक्तः सन् स तु
भूतानि पश्यति ॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वं भूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
पौरुषं ॥ लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादिनिधनं जंतुमात्मयोगीनि सदाव्ययं ॥ अनौपम्यमभूर्ते च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७ ॥

वस्थामनुभवति ननु विदेहकैवल्येऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ विद्याफलमाह पश्यत इति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मभूतस्य उपाधित्यागादित्यर्थः अशुभेन पुण्यपापयोः फलेन सम्प्रज्ञातसमाधा-
विवैकात्म्यधीदाढ्याज्जाग्रत्स्वप्नयोरेपि तदेव पश्यन्कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलैति ज्ञानं विद्या तस्याः मूलं माया ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तेरपि मायाकार्यत्वात् मायात्मकं मि-
थ्यारूपं क्लेशं अविद्यादिरूपं अतिवृत्तस्य अतिक्रम्य गतस्य योगिनः लोकसंबन्धिन्याः वृत्तेर्वर्तेनजीवनान्तिमाकायाः प्रकाशो येन तादृशेन ज्ञानरूपेण ज्ञानमार्गेण पौरुषं परमपुरुषार्थरूपो मोक्षो
गम्यते प्रकाशते मायिक्ये वा विद्या मायिक्यैव विद्यया नष्टा चेन्मुच्यते इत्यर्थः यथोक्तं श्रीभागवते । विद्याविद्ये मम तनू विद्युद्धव शरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते
इति ज्ञानपूर्वात्मकमिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १६ ॥ मुक्तजीवस्य स्वरूपमाह अनादीति आद्यविशेषणेन लोकायतसंमतं देहस्यात्मत्वं निरस्तं जंतुं पुत्तिकादिब्रह्मांतं जीवं आत्मयोगीनि जीव-
स्यात्मयोगीनि वदता जीवत्वहेतोरविद्यादेः पृथक्सत्ता सांख्याद्यभिमतानि निरस्ता अव्ययमिति तार्किकाभिमतं सुखदुःखादिविकारवत्त्वं निरस्तं सदेति आगंतुकविकारास्पर्शित्वमुक्तं एतेनैव
क्षणिकशून्यवादावपि निरस्तौ अमूर्तेभिति अत एवात्मवादो देहसंमितात्मवादश्च परास्तः अनौपम्यं तर्कागम्यमित्यर्थः भगवानाह । स्वनिःश्वसितरूपेण वेदेन हेतुदृष्टान्तवर्जितं ॥ नित्यं विभुं सर्व-
गतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यति धीरा इत्यादिना बुद्धिमान् बुद्धिः निमग्न्यत्वेनास्यास्तीति स तथा ॥ १७ ॥

तपो ध्यानं ॥ १८ ॥ इंद्रियाणि निगृहीतानि स्वर्गाय विस्तृष्टानि नरकायेति योजनया पूर्वार्धस्यैव व्याख्या ॥ १९ ॥ २० ॥ एतन्मूलमित्येतद्व्याचष्टे इंद्रियाणामिति दोषं रागविद्वेषादिरूपं आच्छेति प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥ षण्णां मनःषष्ठानामिंद्रियाणां नित्यानां आत्मनि कल्पितत्वेन रज्जुभुजंगवदाद्यंतश्चून्त्यानां ऐश्वर्यं नियंतृत्वं अनर्थैः प्रमातृत्वादिकर्तव्यभोक्तृत्वरूपैः ॥ २२ ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणसूचनार्थं । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादि कठवल्लीनामर्थं संगृह्णाति रथ इत्यादिना ॥ २३ ॥ आत्मा बुद्धिः ॥ २४ ॥ इंद्रियाणामजये शास्त्रजाऽपि प्रज्ञा नश्यतीत्या-
 पामूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ इंद्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इंद्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ॥ निगृही-
 तविस्तृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कुत्सो यावादिंद्रियधारणं ॥ एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इंद्रियाणां
 प्रसंगेन दोषमाच्छेत्त्यसंशयं ॥ सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ॥ न स
 पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेंद्रियः ॥ २२ ॥ रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियतेंद्रियाण्याहुरश्वान् ॥ तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दतैः सुखं याति
 रथीव धीरः ॥ २३ ॥ षण्णामात्मनि युक्तानामिंद्रियाणां प्रमाथिनां ॥ यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २४ ॥ इंद्रियाणां प्रसृष्टानां
 हयानामिव वर्त्मसु ॥ धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेत्ध्रुवं ॥ २५ ॥ इंद्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्य हरते बुद्धिं नावं
 वायुरिवांभसि ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यते षट्सु मोहात्फलागमं ॥ तेष्वध्यवसिताध्यायी विंदते ध्यानजं फलं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच
 ॥ ॥ एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ॥ ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैव
 तमसश्च यथातथं ॥ गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥ व्याध उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 एषा गुणान् पृथक्तेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकं ॥ प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्या-
 बहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ॥ दुर्हृषीकस्तमोऽध्यस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥

ह इंद्रियाणामिति ॥ २५ ॥ अनुविधीयत इति कर्मकर्तरि लकारः यस्येंद्रियस्याधीनं मनो भवति तदेव प्रज्ञां नाशयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ षट्सु ससंकल्पेषु शब्दादिषु फलागमे तज्जन्ये सुखा-
 द्युपलब्धे विषये विप्रतिपद्यते रागिणः सुखमुपादेयमित्याहुर्वीतरागा हेयमित्यादिरूपा विप्रतिपत्तिः तत्र यस्तेषु अध्यवसितं वस्तुदृष्ट्यानिश्चितं यद्वैयत्वं तदेवाध्यातुं शीलं यस्य सः विषयदो-
 षदर्शनेन वीतराग इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ पूर्वोऽध्यायांतोक्तविप्रतिपत्तिकारणं गुणत्रयं सकार्यं
 वस्तुभारभते एवमिति सूक्ष्मे ब्रह्मणि सूक्ष्मं तत्प्राप्तिकारणं गुणत्रयविभागं तेनार्थाहुणेभ्यो ब्रह्म विविक्तमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुर्हृषीकः दुःस्थेंद्रियः ॥ ५ ॥

विधिस्ता विशेषतृष्णा घेद् पाने अस्य रूपं प्रवृत्तवाक्यः प्रवृत्तिवाक् अनसूयकः परदोषादर्शी तत्र हेतुः विधित्समान इति स्तम्भो नमस्काराद्यकरणं मानस्तद्धेतुमहत्त्वाभिमानस्तदुभयवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ लोकवृत्ते रजस्तमः कार्ये यदा यतः तज्जुगुप्सते निंदति ॥ ८ ॥ विरागस्य रागहीनस्य रूपं लक्षणं मृदुः स्तम्भादिहीनः आर्जवमकौटिल्यं ॥ ९ ॥ द्वंद्वानि मानापमानादीनि ॥ १० ॥ जातस्येति कर्मणि षष्ठी वैश्यत्वं कर्तुं सद्गुणवंतं वैश्यत्वादयः स्वयमायांतीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः ॥ ११ ॥ ब्राह्मण्यं ब्रह्मवित्त्वं ॥ १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्धोप्राणयोरात्मान्यत्वमग्निर्मूर्धो दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं ॥ अपां रेतांसि जिन्वतीति मंत्रप्रकाशितं

प्रवृत्तवाक्यो मंत्री च यो नराग्र्योऽनसूयकः ॥ विधित्समानो विप्रर्षस्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्विधित्सोऽनसूय-
कः ॥ अक्रोधनो नरो धीमान् दांतश्चैव स सात्विकः ॥ ७ ॥ सात्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ॥ यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं
जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ॥ मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यंति
परस्परं ॥ न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १० ॥ शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ॥ वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं
तथैव च ॥ ११ ॥ आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभा-
रते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ मार्क-
ण्डेय उवाच ॥ ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ॥ अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥ ॥ मार्क-
ण्डेय उवाच ॥ ॥ प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ॥ व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥
मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ॥ प्राणो मूर्धानं चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितं ॥
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे ॥ ४ ॥

वक्तुमारभते पार्थिवमिति पार्थिवं पृथिवीबाहुल्यात् धातुं त्वगादिमयं देहं आसाद्य प्राप्य प्रकाशप्रवृत्तिमोहाद्याश्रयोऽग्निर्विज्ञानाख्यस्तेजोधातुः शरीरः शरीराभिमानी कथं भवेत् अवकाशवि-
शेषेण नाडीमार्गभेदेन वर्तयते शरीरं चेष्टयते ॥ १ ॥ २ ॥ मूर्धानं चिदात्मानं श्रेष्ठत्वाद्वा मूर्धानं चिदात्मानं अग्निर्विज्ञानात्माऽश्रितस्तदुपाधितो प्राप्तः सन् शरीरं परिपालयन्
चित्प्रतिबिंबं प्राप्य धीधातुः शरीरं चेतयतीत्यर्थः एतेनाग्निर्मूर्द्धेति पदद्वयं व्याख्यातं प्राणस्तु तयोरुभयोरप्युपाधिरित्याह प्राण इति एतेन चिद्विज्ञानं द्वयं वायुशब्दितं तस्य ककुदिव ककु-
त् चालकतया श्रेष्ठः प्राण इत्युक्तं ॥ ३ ॥ अस्य ककुत्त्वं व्याचष्टे भूतमिति प्राणे चिद्विज्ञानाभ्यां युक्ते सूत्रात्मरूपे ब्रह्मकार्यरूपं योनिं विराडादेः ॥ ४ ॥

सः चिद्विज्ञानप्राणानां संघातो जंतुः समष्टिजीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणरूपाणां आत्मा चेतयिता सनातनः पुरुषः परं ब्रह्म च स एव निरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधिपक्षपाती सन्महदाद्यात्मा भवति विषयश्च शब्दादिः स एव । एतेन पतिः पृथिव्या अयमिति द्वितीयः पादो व्याख्यातः । अयं चिद्विज्ञानप्राणसंघातः पृथिव्याः क्षेत्रस्येति श्रुतिपदयोरर्थः ॥ ५ ॥ एवमिति सर्वत्र अंतर्बहिश्च स्थितं सर्वं प्राणेन देहलीदीपवन्मध्यस्थेन आंतरं विज्ञानं बाह्यं देहेन्द्रियादिकं च पालयत इत्यर्थः । अपां रेतोसि जिन्वतीत्यंतपादं, व्याचष्टे पृष्ठत इत्यादिना । अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रुतेः साक्षात्परंपरया वा प्राणमनइन्द्रियाण्यपां रेतोसि जिन्वति तर्पयति संघातात्मेति श्रुतिपदानामर्थः पृष्ठतः उपाध्यावेशाज्जीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्थंभावे तृतीया स्वां स्वा पृथक् गम्यां गतिं आश्रितोभवति समानवायुत्वं प्राप्तः पावकं जाठरमाश्रितः सन् बस्तिमूलं मूत्राशयं गुदं पुरीषाशयं च जाठरस्थः समानोऽशितपीतादिकं पाचयित्वाऽपानरूपी भूत्वा स्वं स्वं स्थानं नयतीत्यर्थः श्लोकद्वयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ कर्म गमनादि प्रयत्नं स्तदनुकूला चेष्टा बलं भारोद्यमनादौ सामर्थ्यं विदुषः सकाशात् श्रुतेति

स जंतुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ॥ महान् बुद्धिरंहकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ॥ पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ६ ॥ बस्तिमूलं गुदं चैव पावकं समुपाश्रितः ॥ वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्मणि बले स एष त्रिषु वर्तते ॥ उदानमिति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥ संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ॥ शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपादिश्यते ॥ ९ ॥ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ॥ रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां संनिपातात् सन्निपातः प्रजायते ॥ उष्माचाग्निरिति ज्ञेयो योन्नं पचति देहिनां ॥ ११ ॥ समानोदानयोर्मध्ये प्राणापानौ समाहितौ ॥ समर्थितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ १२ ॥ अस्यापि पायुर्पर्यंतस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ॥ स्रोतांसि तस्माज्जायते सर्वप्राणेषु देहिनां ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणोगुदांते प्रतिहन्यते ॥ स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकं ॥ १४ ॥

शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ धातुषु त्वगादिषु अग्निर्जाठरः विततो व्याप्तः रसादीन् परिवर्तयन् परिणामयन् रसान् अन्नादीन् धातुस्त्वगादीन् दोषान्पित्तादीन् ॥ १० ॥ कथं वर्तयतेऽनिल इति पृष्ठं तत्राह प्राणानामिति सन्निपातः संघर्षस्तज्ज ऊष्माऽग्निराठरो भवति ॥ ११ ॥ संनिपातं व्याकरोति समानेति नाभिस्थं समानं हृदिस्थः प्राण एति गुदस्थोपानः कंठस्थमुदानमेति तेन प्राणापानसमानानां नाभिदेशे संघर्षेण समर्थितो निष्पादितः अधिष्ठानं सप्तधातुमयं शरीरं सम्यक्पचति वृद्ध्यादिपरिणामं नयति ॥ १२ ॥ अस्य पावकस्य पायुर्पर्यंतो गुदप्रवेशो गुदसंज्ञितोऽपानो भवति स्रोतांसि नाडीमार्गः तस्मादपानात् प्राणेषु प्राणादिषु पंचसु प्राणादिभ्यः पावकोत्पत्तिः पावकाच्चापानद्वारा प्राणाद्युत्पत्तिर्भवतीति प्रघट्टकार्यः ॥ १३ ॥ एतदेवोपपादयति अग्नीति अग्निवेगात्कंदुकवद्धूर्ध्वमुत्तुतः प्राणो गुदांते प्रतिहतः पुनरुत्पतन्नग्निमप्युत्क्षिपतीत्यर्थः दृश्यते चाग्निवेगात् बाष्पवायुवृद्धिर्वायुवगाच्चाग्निवृद्धिः तथा च प्राणरोधे सति जाठरं भयं निवर्ततेऽतः प्राणोरोद्ध्वय इति भावः ॥ १४ ॥

जाठरनिरोधे सर्वेषामिन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्वैति पक्वाशयः पक्वान्नस्थानं आम्लाशयः अपक्वान्नस्थानं नाभिमध्ये इति तात्स्थयाज्जाठरे प्राणा इन्द्रियाणि प्रतिष्ठिता लीना भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्वे रसाः हृदयात् तद्दयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणादयः पंच नागकूर्मकलदेवदत्तधनंजयाश्च पंच ॥ १६ ॥ एषमूर्द्धोदिपायुपर्यंतः तत्परं ब्रह्म मूर्द्धेनिमुमुक्षुना नाड्या सहस्रारं प्राप्य ये तत्रात्मानं प्राणोपाधिमहितवन्तस्ते गच्छन्ति देहिषु जीवदेहेषु सर्वेषामप्येष मार्गो गंतुं योग्य इति भावः ॥ १७ ॥ न केवलं प्राणरोध एव पुरुषार्थः किंतु तत्साध्यं विज्ञानमित्याह एकादशेत्यादिना । स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति श्रुतेरेकादशविकारा लिंगशरीरं तदात्मा तत्तादात्म्यं गतः । यद्यपि पंचप्राणमनोबुद्धिदशैन्द्रियसमन्वितं ॥ अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनमिति सप्तदशात्मकं लिंगं तथाऽपि मनसि बुद्धेर्देशैन्द्रियेषु सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति सांख्यमतेन प्राणपंचकस्य चांतर्भावं विवक्षित्वा एकादशविकारात्मेति ज्ञेयं कलाः षोडश प्राणः श्रद्धा खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नं वीर्यं तपो मंत्राः कर्मलोका नाम चेति

पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमाम्लाशयः स्थितः ॥ नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ वहंत्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १६ ॥ योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परं ॥ जितक्लमाः समा धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ १७ ॥ एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ॥ मूर्तिमंतं हि तं विद्धि नित्यं योगजितात्मकं ॥ १८ ॥ तस्मिन् यः संस्थितो ह्याग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥ आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकं ॥ १९ ॥ देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नाब्बिन्दुरिव पुष्करं ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकं ॥ २० ॥ जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकं ॥ २१ ॥ सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वं ॥ ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥

एतासां संभारेण संभृतः कलारूपोपाधिना मूर्तिहीनमपि मूर्तिमंतं सूक्ष्मस्थूलदेहवतं आत्मानं विद्धि विजानीहि ज्ञानसाधनमाह नित्यमिति योगेन जित आत्मा बुद्धिर्येन तं आत्मानमित्युत्तरादपकृष्यते ॥ १८ ॥ प्राणादिभ्यो जीवं विविनक्ति तस्मिन्निति तस्मिन्कलासंभारे अग्निवदात्मा प्रकाशरूपः स्थालीवत्कला अमकाशात्मिकाः आत्मानं त्वंपदार्थं ॥ १९ ॥ अस्य तत्पदार्थाभेदमाह देव इति अब्बिन्दुदृष्टानेनासंगत्वं दर्शितं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं ॥ २० ॥ ननु त्वंपदार्थः संगी तत्पदार्थोऽसंगः कथमनयोरेभेद इत्याशंक्य विवप्रतिबिंबयोरिवेत्याशयेनाह जीवात्मकानीति रजआदिना प्रवृत्त्यादयो धर्मा जीवात्मका उपाधिविशिष्टाश्चित्ताश्चांचल्यादय इव जलचंद्रे तं जीवं आत्मगुणं ईश्वरस्य गुणं भृत्यवत्प्रेष्यं आत्मानं ईश्वरं परात्मकं निर्गुणं विद्धि अयमर्थः । तरंगतटाकप्रतिबिंबकल्पौ धीमायोपाधी जीवेश्वरौ नियम्यनियामकौ तयोर्जीव ईश्वरात्मा ईश्वरस्तु विवस्थानीयासंगचिद्रूप इति तथाच श्रुतिः । एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति भूतात्मा नित्यसिद्धिश्चिदात्मा एकधेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण ॥ २१ ॥ अचेतनं जडं शरीरादि सचेतनमिति तदेव ग्राह्यं तत् जीवस्य गुणं भोग्यं वदन्ति स आत्मा चेष्टते जीवरूपेण चेष्टयते ईश्वररूपेण ततस्ताभ्यां जीवेश्वराभ्यां परं उत्कृष्टं तं वदन्ति यो भुवनानि सप्त भूरादीनि प्राकल्पयत् प्रावर्तयत् । ननु कथं

निरुपाधेः प्रवर्तकत्वमुच्यते अधिष्ठानतयेति ब्रूमः तथा च श्रुतिः । यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्त्वा अन्नमयादिकोशकारणीभूतानामन्नादिशब्दितानां विराडादीनां जगत्कारणकत्वं । अन्नात्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंत इत्यादिना स्थूलरुंधतीन्यायेन विराडादीनि सोपाधिकानि ब्रह्माणि उक्त्वा । प्रज्ञानघन एवानंदभूश्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर इति मांडूक्यश्रुतिप्रसिद्धस्यानंदमयस्य ईश्वरस्य कारणीभूते आनंदाख्ये ब्रह्मणि । आनंदात्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंत इति मुख्यं कारणत्वं व्यवस्थापितं तथा प्रदेशांतरेऽपि । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति श्रुतिराकाशाख्ये कारणे यद्यानंदो न स्यात्तर्हि तत्कार्ये देहादौ कुतः प्राणनादि स्यादिति तत्रैव मुख्यं प्रवर्तकत्वं दर्शयति ॥२३॥ ननु ईश्वरसद्भावे भुवनप्रवृत्तिरेव कारणं दृश्यते नतु तदन्यस्य निर्गुणस्य ईश्वरेणैव तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याशङ्क्याह एवमिति भूतात्मा नित्यसिद्ध आत्मा आनंदाख्यः ऐश्वर्यस्य तु ईशितव्यसापेक्षत्वान्न नित्यसिद्धत्वं सुप्तिप्रलययोरीशितव्याभावादनीश्वरत्वापत्तेरित्यानंदस्यैव नित्यमैश्वर्यं माययाऽभिव्यज्यत इति भावः ज्ञानं ब्रह्माकारावृत्तिस्तत्साक्षिभिस्तेन वेद्यादीशाद-

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा संप्रकाशते ॥ दृश्यते त्वश्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥२३॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मा ऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमानंत्यमश्रुते ॥२४॥ लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तप्तः सुखं स्वपेत् ॥ विवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥२५॥ पूर्वरात्रे परे चैव गुंजानः सततं मनः ॥ लब्धाहारो निशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥२६॥ प्रदीप्तेनैव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ॥ दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥२७॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ॥ एतत्पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥२८॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् ॥ विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥२९॥ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलं ॥ आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतं ॥३०॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ॥ यदृतहितमत्यंतं तद्वै सत्यं परं मतं ॥३१॥ यस्य सर्वे समांभा निराशीर्बिधनाः सदा ॥ त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥३२॥ यतो न गुरुर्प्येनं श्रावयेदुबपादयेत् ॥ तं विद्याद्वद्भ्रूणो योगं वियोगं योगसंज्ञितं ॥३३॥

न्यस्तत्प्रकाशक इति दर्शितं ॥ २३ ॥ प्रसन्नात्मा वृत्तिजनितकालुष्यत्यागाद्विशुद्धचित्तः आत्मनि स्थित्वा चित्तसाहचर्यमपि त्यक्त्वा सुखं अनायासेन आनंत्यं मोक्षं ॥ २४ ॥ यथा जलादुत्तीर्णस्य शरीरे संश्लिष्टः सूक्ष्मतमः पटः सन्नप्यसन्निव भाति एवं समाधौ विकल्पाभावात्सदपि चित्तं न भातीति सुप्तिस्तुल्यतां प्रसादस्याह लक्षणमिति ॥ २५ ॥ विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः आत्मानं ब्रह्म आत्मनि हृदये ॥ २६ ॥ निरात्मानं निर्गुणं निलीनं चित्तं यस्मिन्मृतं । तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं ॥ एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तर इति श्रुतिः - चित्तक्षय एवात्मदर्शनमित्यर्थः ॥ २७ ॥ संक्रमः सेतुः पारप्रापको मार्गः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भूतहितमनृतमपि सत्यमेव भूतानामहितकरं सत्यमप्यनृतमेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्यागे फलं त्यागे हुतं होमयज्ञदानादि त्यागी संन्यासी ॥ ३२ ॥ एनं ब्रह्मणो योगं न श्रावयेत् अपदार्थत्वात्किं तु उपपादयेच्छ्रुक्षणा ज्ञापयेत् तं चित्तवियोगमेव विरुद्धलक्षणाया योगसंज्ञितं प्राहुः । तं विद्याहुः स्वसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमित्याद्यागमा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मैत्रं मित्रभावस्तदेवायनं मार्गस्तद्गतश्चरेत् ॥ ३४ ॥ ज्ञानं ज्ञानसाधनं ज्ञानमपि स्तौति साधने प्रवृत्त्यर्थं सदाऽऽत्मज्ञानमुत्तममिति ॥ ३५ ॥ अशोकं स्थानं वैराग्यं प्रेत्य मृत्वा स्वर्गादौ इह च राज्यादौ आश्रित्य यत्तत्रतो भवेत् ॥ ३६ ॥ गुणाः लोकवेदादयः अगुणा यस्मिन् तं गुणागुणं । अत्र लोका अलोका वेदा अवेदा इत्यादिसंगृहीतं अत एव एक-

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ॥ ३४ ॥ आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलं ॥ एतदेव परं ज्ञानं सदाऽऽत्मज्ञानमुत्तमं ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यत्तत्रतः ॥ अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपोनित्येन दातेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतुकामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासंगमेककार्यमनंतरं ॥ एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखं ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ॥ ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यंतमसंगेन च गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्वि-
जोत्तम ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० मार्कण्डेयसमास्याप० ब्राह्मणव्याधसंवादे त्रयोद-
शाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ॥ दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितं ॥ न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥ व्याध उवाच ॥ प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ॥ येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन्निक्षप्रं प्रविश्याभ्यंतरं गृहं ॥ द्रष्टुम-
र्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितं ॥ सौधं हृदयं चतुःशालमतीव च म-
नोरमं ॥ ५ ॥ देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितं ॥ शयनासनसंवाधं गंधैश्च परमैर्युतं ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लांबरधरो पितरावस्य पूजितौ ॥ कृताहा-
रक्षतु ॥ प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दिर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ८ ॥ गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ॥ ९ ॥ न तेऽन्यद्देवतं किंचिद्देवतेष्वपि वर्तते ॥ प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ १० ॥

कार्यं एकेन प्रत्यगात्मनैव निष्पाद्यं अनंतरं अज्ञानमात्रापनयाद्गम्यं न तु क्रियाव्यवहितं स्वर्गादिसुखवत् वृत्तं प्राक्सिद्धं एकमेव पद्यते गम्यते न तु ज्ञानज्ञेयविभागो यस्मिन् तत् एकपदं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकठीये भारतभावदीपे ब्राह्मणव्याधसंवादे त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शयनासनसंवाधं

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वां युवयोः ॥ १५ ॥ नौ आवयोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार-

पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥११॥ मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ॥ न चान्या
हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥१२॥ जामदग्नयेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥१३॥ ततस्तं ब्राह्मणं
ताभ्यां धर्मव्याधौ न्यवेदयत् ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥१४॥ प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ॥ सुपुत्राभ्यां सभृ-
त्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ॥ अनामयं च वां कच्चित्सदैवह शरीरयोः ॥ १५ ॥ ॥ वृद्धावूचतुः ॥ ॥ कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ॥
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥१६॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच॥ ॥ बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदाऽन्वितः ॥ धर्मव्याधौ निरीक्ष्याथ त-
तस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥१७॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ पिता माता च भगवन्नेतौ मदैवतं परं ॥ यदैवतेभ्यः कर्त्तव्यं तेदेताभ्यां करोम्यहं ॥१८॥ त्रय-
स्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥१९॥ उपाहारानाहरंतौ देवतानां यथा द्विजाः ॥ कुर्वति तद्वदे-
ताभ्यां करोम्यहमतद्रितः ॥२०॥ एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतं ॥ एतौ पुष्पैः फलै रलैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१ ॥ एतावेवाग्नयो
महां यान्वदंति मनीषिणः ॥ यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥२२॥ एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ॥ सपुत्रदारः शुश्रूषां नि-
त्यमेव करोम्यहं ॥२३॥ स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ॥ आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥२४॥ अनुकूलं तथा वच्मि विप्रि-
यं परिवर्जये ॥ अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहं ॥२५॥ धर्ममेवं गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ॥ अतद्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्य-
हं ॥२६॥ पंचैव गुरवो ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः ॥ पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥२७॥ एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ॥भ-
वेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ॥ गार्हस्थ्ये वर्त्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥२८॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमा-
स्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे चतुर्दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ६४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ॥
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

ण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ गुरु इति ॥ १ ॥

प्रवृत्तचक्षुर्दिव्यदृष्टिः तपसः पित्रोः शुश्रूषात्मकस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कामया इच्छ-

प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलं ॥ यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दातया सत्यशीलया ॥ मिथिला-
यां वसेद्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ॥ संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवा-
नसि मे मतः ॥ ४ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ॥ दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रह-
बुद्ध्या तु विप्रैतद्वर्णितं मया ॥ वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६ ॥ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ॥ अनिमृष्टोऽसि
निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिर्दिष्ट ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतं ॥ तव शोकेन वृद्धौ तावंधीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ
मा त्वां धर्मोऽत्यगादयं ॥ तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ श्रद्धास्व मम ब्रह्मन्नान्यथा क-
र्तुमर्हसि ॥ गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहं ॥ १० ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयं ॥ प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते
धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥ ॥ व्याध उवाच ॥ ॥ दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ॥ पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ अतंद्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनं ॥ अतःपरमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३ ॥ ॥ ब्रा-
ह्मण उवाच ॥ ॥ इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ॥ ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको नरसहस्रेषु धर्मविविद्धते न
वा ॥ प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽद्य नरके भवताऽस्मि समुद्धृतः ॥ भवितव्यमथैवं च यदृष्टोऽसि मयाऽनघ ॥ १६ ॥
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ॥ सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता द्विजः ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनान्तव ॥ ना-
कृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयं ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोर्नो हि वर्तते ॥ न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणं ॥ १९ ॥ येन
कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ॥ कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥ ॥ व्याध उवाच ॥
अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ॥ शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममाऽनघ ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः ॥ वेदाध्यायी
सुकुशलो वेदांगानां च पारगः ॥ २२ ॥ आत्मदोषकृते ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमां ॥ कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २३ ॥

या ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ निष्ठनंतं शब्दं कुर्वतं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

वनप. ३

अ० २१६

आ० श्लो०

८४८९

संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २४ ॥ सहितो योधमुख्यैश्च मंत्रिभिश्च सुसंवृतः ॥ ततोऽभ्य-
हन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयाऽपि द्विजसत्तम ॥ ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ
निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ॥ नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतं ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा प्रभो ॥ अपश्यं
तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥ अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ॥ तमुग्रतपसं विप्रं निष्ठनंतं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृ-
तमिदं मेयेत्यहमथाब्रुवं ॥ क्षंतुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः ॥ व्याधस्त्वं भविता
कूरू शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे पंचदशाधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ४१ ॥ व्याध उवाच ॥ एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ॥ अभिप्रसादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥
अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ॥ क्षंतुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवान्निति ॥ २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ नान्यथा भविता शाप एवमेतदसं-
शयं ॥ आनृशंस्याच्चहं किंचित्कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोन्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न
संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुश्रूषया सिद्धिं महत्त्वं समवाप्स्यसि ॥ जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ शापक्षये तु निवृत्ते भविताऽसि
पुनर्द्विजः ॥ एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदांवर ॥ शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम
॥ ७ ॥ आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽभवत् ॥ ८ ॥ अभितश्चापि गंतव्यं मया स्वर्गं द्वि-
जोत्तम ॥ ९ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ॥ आप्नुवंति महाबुद्धे नोत्कंठां कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ दुष्क-
रं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ॥ लोकवृत्तांततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ॥ ११ ॥ कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ॥ कंचित्काल-
मुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ॥ १२ ॥ सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ॥ १३ ॥

एवमिति अभिप्रसादयं अहभाव आर्षः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३

॥२३५॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखमोहैः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गताध्वानः प्राप्तज्ञानमार्गाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ बुद्धेस्तत्त्वज्ञा-
 दांभिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ॥ १४ ॥ तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ क-
 र्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणां ॥ १५ ॥ क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ कर्तुमर्हसि नोत्कंठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ॥ लोकवृ-
 त्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १६ ॥ व्याध उवाच ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामि-
 यात् ॥ १७ ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्युज्यंते चाल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यंते विर्युज्यंते तथैव
 च ॥ सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १९ ॥ अनिष्टं चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ततश्च प्रतिकुर्वति यदि पश्यंत्युपक्रमात् ॥
 ॥ २० ॥ शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ परित्यजति ये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः ॥ २१ ॥ त एव सुखमेधंते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं याति पंडिताः ॥ २२ ॥ असंतोषस्य नास्त्यंतस्तुष्टिस्तु परमं सुखं ॥ न शोचंति गताध्वानः पश्यंतः परमां गतिं ॥ २३ ॥
 न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमं ॥ मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २४ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ॥ तेजसा तस्य
 हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २५ ॥ अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलं ॥ न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनं ॥ २६ ॥ अथा
 ऽप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ॥ अशोचन्नाभैतैवं मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २७ ॥ भूतेष्वभावं संचिंत्य ये तु बुद्धेः परं गताः ॥ न शोचंति
 कृतप्रज्ञाः पश्यंतः परमां गतिं ॥ २८ ॥ न शोचामि च वै विद्वन्कालाकांक्षी स्थितो ह्यहं ॥ एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मवसीदामि सत्तम ॥ २९ ॥ ॥ ब्राह्म-
 ण उवाच ॥ ॥ कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ॥ नाहं भवंतं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ ३० ॥ आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु
 धर्मस्त्वां परिरक्षतु ॥ अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ ३१ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ बाढमित्येव तं व्याधः कृतांजलिस्त्वाच ह ॥ प्रदक्षि-
 णमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३२ ॥ स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ॥ मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥
 ॥ ३३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३४ ॥ पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च स
 त्तम ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३५ ॥

नात् परं ब्रह्म गताः प्राप्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रदक्षिणं कृत्वा उपदेष्टा गुरुरिति बुद्ध्या ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ धर्मव्याधोक्तधर्मेषु माता पिताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तमेति मुमुक्षूणां पंच सेव्यत्वेन प्रोक्तास्तत्र पतिव्रतोपाख्याने धर्मव्याधनिदर्शनेन मातापित्रोः पतिव्रतानिदर्शनेन गुरोश्च शुश्रूषायाः फलं दर्शितं तत्रैव मोक्षधर्मप्रस्तावे आत्मसेवनं फलं चोक्तं । परिशिष्टस्याग्निसेवनस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं वक्तुं आगिरसमारभते श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तामित्यादिना ॥ १ ॥ कथमिति । ननु त्वमग्रे प्रथमो अंगिरा ऋषिरिति वेदे वङ्गरंगिरस्त्वं श्रूयते अत्र तु अंगिरसो वह्नि-त्वं कथं पृच्छति सत्यं उभयोरभेदेन बीजाङ्कुरवत्परस्परजनकत्वेन वाऽदोषः तथा च । अग्निर्वै ब्राह्मण इति । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिरस्मीति च श्रुती भवतः

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमं ॥ सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्त इव मे गतः ॥ न हि त्वमोऽस्मि भगवन् शृण्वानो धर्ममुत्तमं ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध संवादे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभां ॥ पुनः पप्रच्छ तस्मिंषि मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यंगिराः पुरा ॥ नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्यु-तिः ॥ २ ॥ अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ॥ दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतो-ऽभवत् ॥ यथा रुद्राच्च संभूतो गंगायां कृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं त्वतः श्रोतुं भार्गवसत्तम ॥ कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महा-मुने ॥ ५ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमितिहासं पुरातनं ॥ यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवा-नग्निः स्वयमेवांगिराऽभवत् ॥ संतापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७ ॥ पुरांऽगिरा महाबाहो चचार तप उत्तमं ॥ आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् ॥ ८ ॥ तपश्चरंस्तु हुतभुक् संतप्तस्तस्य तेजसा ॥ भृशं ग्लानश्च तेज-स्वी न च किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९ ॥

वनं सलिलं यातः प्रविष्टः । प्रविवेशिथाप इति मंत्रवर्णात् । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः ॥ २ ॥ अग्निरिति एकस्याप्यग्नेः कर्मसु दृश्यमानमनेकत्वं कथमुपपद्यते । नहि आग्नेयोऽष्टाकपालः दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिषु एक एवेति वक्तुं शक्यं अन्यावयवत्वायोगात् । अन्यस्य च गुणस्य द्रव्यस्य वा यागभेदकस्याभावाद्देवताभेद एव यागभेदहेतुरिति अवश्यं वाच्यं स चाग्नेरेव कथं संभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ एकस्य संतप्तौ अनेकेऽग्निनामानः संतीति तर्हि आग्नेयस्य स्कंदस्य कथं रुद्रादिपुत्रत्वमपि स्मर्यत इत्याह कुमारश्चेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ अंगिराऽभवत् संधिर्ह-भावो वा आर्षः ॥ ७ ॥ तथेति अग्नेरपर्यधिको भूत्वा सूर्यवत् जगत्प्रकाशितवान् ॥ ८ ॥ तपश्चरन्निति । महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीचेनाविष्ठितः प्रविवेशिथाप इति श्रुतिप्रसिद्धेन केनचिन्निमित्तेन जले प्रविश्य तपश्चरन्नाग्निरंगिरसेन तेजसा संतप्तोऽभूदित्यर्थः उल्लवं उलङ्घनं स्थविरं प्राचीनं आविश्य तिष्ठतीत्याविष्टं भयं संजातमस्य स आविष्ठितः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ संस्थानचारिषु स्थावरजंगमेषु सम्यक् स्थानं गतिनिवृत्तिर्येषु चरणशीलेषु चेति योगात् त्रिषु अंतर्बहिर्दिवि च उत्तमाधममध्येषु वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निक्षिपामीति अत्राग्निशब्देन दिग्देशकालकर्त्राद्यात्मा सूत्रसंज्ञो हिरण्यगर्भ उच्यते तस्य अग्निवत्यागः कारणात्मनाऽवस्थानं प्रथमः सूत्रात्मेत्यर्थः हेप्राजापत्य प्रजापतिपुत्र हेअंगिरः अहं द्वितीयः कः कसंज्ञो विराडात्मा भविष्यामि ॥ १६ ॥ कुर्विति पुण्यं हविर्वहनं प्रजानां स्वर्ग्यं स्वर्गायिहितं प्रथमं पुत्रं बृहस्पतिसंज्ञं । अयं भावः ईशसूत्रविराडुपासनाभिः सिद्धाः क्रमेण ब्रह्मप्रजापतिबृहस्पतिसंज्ञाः पूर्वपूर्वस्य उत्तर उत्तरः शतांशसंमितैश्वर्यः तथा च श्रुतिरारोहक्रमेणाह । ते ये शतं बृहस्पतेतरानंदाः स एकः प्रजापतेतरानंदाः ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानंदाः ॥

अथ संचिंतयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ १० ॥ अग्नित्वं विप्रणष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिंतय सः ॥ ११ ॥ अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयंतं महामुनिं ॥ सोपासपर्च्छनैर्भीतस्तमुवाच तदांगिराः ॥ १२ ॥ शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ॥ विज्ञातश्वासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३ ॥ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ॥ स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १४ ॥ अग्निरुवाच ॥ नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः ॥ भवंतमेव ज्ञास्यति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ॥ भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६ ॥ अंगिरा उवाच ॥ कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ॥ मां च देव कुरुष्वाम्ने प्रथमं पुत्रमंजसा ॥ १७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तच्छृत्वाऽगिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाऽकरोत् ॥ राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यंगिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेरांगिरसं सुतं ॥ उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्ठस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ॥ प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोंगिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधानग्निप्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ॥ कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान्ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥

स एको ब्रह्मण आनंद इति तत्रापि बीजांकुरन्यायेनाग्नेरंगिराः अंगिरसो बृहस्पत्याख्योऽग्निरिति बोध्यं । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येतस्यैव सा विस्मृष्टिः । सुपर्ण विप्राः कवयो वचो भिरेकं संतं बहुधा कल्पयंतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सूत्रात्मनः सर्वदेवतारूपत्वमांगिरसतात्पर्यं तदिदं ज्ञात्वा यजमानस्याग्निरपि मोक्षद्वारं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तच्छृत्वेति अकरोत् अंगीचकार जातवेदाः स्वयं कारणं गत्वा स्वपुत्रमंगिरसमकरोत्तस्यापि पुत्रः स्वयं बृहस्पतिर्नामाऽभवदिति ॥ १८ ॥ तत्र बृहस्पतेः कारणत्वं कारणज्ञानादेव युज्यते ब्रह्मविद्वद्भैव भवतीति श्रुतेरतस्तत्परीक्षार्थं देवा बृहस्पतिं प्रति कारणं ब्रह्म पप्रच्छुः ॥ १९ ॥ तस्मिंश्च तेनोक्ते सति प्रत्यगृह्णन् अंगिरसो वचः अयं भवतां गुरुरिति अंगीकृतवंतः ॥ २० ॥ नानार्थान् पृथक्प्रयोजनान् ब्राह्मणेषु कर्मविधिवाक्येषु ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

कालाभिमानिन्यो देवता अपि अंगिरःसंज्ञात्सूत्रात्मन एव सकाशाज्जाता इति वक्तुमध्यायमारभते ब्रह्मण इति ब्रह्मणः कारणात्सूत्रं ततस्तदुपास्तिसिद्धौगिरा इति तस्य तृतीयत्वं सुभाकाला-
भिमानिनी देवता सुष्ठु संवत्सराद्यात्मनाऽहोरात्राद्यात्मना वा भातीति सुभा शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या॥१॥बृहत्कीर्तित्वादीनि बृहस्पतेरेव विशेषणानि कीर्तयेदशः ज्योतिः शारीरंतेजः
ब्रह्म वेदाध्ययनं मनःसंकल्पादिरूपं मंत्रो विचारः भाः प्रतिभा विचार्य तत्त्वस्फूर्तिः एतानि बृहति यस्य स तथा तथाशब्दः पादपूर्णार्थः ॥ २ ॥ तासु वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्थानासु भानुमती
सूर्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः ॥ ३ ॥ रात्रिमाह भूतानामिति सुष्ठुषिकालत्वेन श्रमनाशकत्वात्तस्यां रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् संध्याद्वये रागोपेतत्वाद्वा ॥ ४ ॥ कपर्दिनो रुद्रस्य
सुतामिव सुतां चंद्रकलां ललाटे धृतत्वात् दृश्यादृश्यरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति तेन सूक्ष्मचंद्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या सिनीवाली। या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
सा कुहूरिति श्रुतेः ॥ ५ ॥ अर्विष्मती पूर्णचंद्रोपेता शुद्धपौर्णमासी यस्यां भाभिर्जनो रात्रावपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यते सा हविष्मती प्रतिपद्युक्ता

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ब्राह्मणो यस्त्वृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ॥ तस्याभवत्सुभा भार्या प्रजास्तस्यां च मे शृणु ॥१॥बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्वह्म
बृहन्मनाः ॥ बृहन्मंत्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः॥२॥ प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाऽप्रतिमाऽभवत् ॥ देवी भानुमती नाम प्रथमाऽगिरसः सुता
॥३॥ भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ॥ रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयांऽगिरसः सुता ॥४॥ यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ॥ त-
नुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयांऽगिरसः सुता ॥ ५ ॥ पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ॥ षष्ठीमंगिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीं ॥६॥
महामखेष्वंगिरसी दीप्तिमत्सु महामते ॥ महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥७॥ यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ॥ एकानंश-
ति तामाहुः कुहूमंगिरसः सुतां॥८॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसोपाख्याने अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्या-
यः ॥२१८॥ ॥१॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ बृहस्पतेश्चांद्रमसी भार्याऽऽसीद्वा यशस्विनी ॥ अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान्षडैकांचापि पुत्रिकां ॥१॥

पौर्णमासी राका नाम पंचमी पुण्यां व्रताहं महिष्मतीं नाम चतुर्दशीयुक्तां पूर्वां पौर्णमासीं अनुमतीं नाम । या पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतेः॥ ६ ॥ शुद्धाममावास्यामाह म-
हामखेष्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षां कर्तुर्वर्धमानश्चंद्रोऽग्रे दृश्यते पौर्णमास्यां तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु एषा महामतीत्युच्यते यतोत्र महत् महस्वान्
वा अंतर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोऽतादेश आर्षः ॥ ७ ॥ कुहुकुहायते विस्मितो भवति एका कला अनंशा अल्पांशवती अलवणा यवागूरितिवदल्पार्थे नञ्प्रयोत्तरा सा
कुहूरिति श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धं ॥ ८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥१॥ तत्र क्रत्वंगभूतः
कालः प्रागुक्तः अथ क्रत्वंगभूता देवताः प्रपंचयितुं विराडुपास्तिसिद्धौवस्थस्य बृहस्पतेर्विभूतिरूपां संततिं वक्तुमुपक्रमते बृहस्पतेरिति चांद्रमसी चंद्रमसा आक्रांता तारा नाम षडग्नीन् शंयुग्म-
भृतीन् वक्ष्यमाणान् एकां पुत्रिकां स्वाहाख्यां ॥ १ ॥

आहुतिषु प्रधानाहुतिषु दशै पौर्णमासे च यस्य आद्यं हविः हविषेति तृतीया प्रथमार्थे प्रथमं हविर्विधीयते यदाग्नेयोऽष्टकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादि श्रुत्या चोद्यते स शंभुर्नाम ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु चतुर्षुमासेषु कर्तव्येषु वैश्वदेवरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यपर्वचतुष्टयेषु । आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमिति प्रतिपर्वतुल्यवदग्निरा न्नायते तथाऽश्वमेधे च यस्य इष्ट्यां इष्टिसमीपे अग्रजः प्रथमः पशुर्भवति । तत्र या पशाविष्टिरुभयतोऽन्यतरो वाऽऽग्नेयी वाऽग्नावैष्णवीचेति आश्वलायनाद्युक्ता । तथा च दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपश्वश्वमेधाः यत्पूर्वकाः सोमिर्बर्हिस्पत्यः शंयुर्नामेत्यर्थः ॥ ३ ॥ शंयुस्तन्तिमाह शंयोरिति अप्रतिमा अतिमुंदरी धर्मजा नाम दीप्तो दीप्तिमान् ॥ ४ ॥ तस्य नामाह प्रथमेनेति अध्वरे दर्शदौ प्रथमाज्यभागदेवता योऽग्निः स भरद्वाज इत्यर्थः । तस्य शंयोः ॥ ५ ॥ पौर्णमासेष्विति सुबोद्यतं हविः प्रथमाधारस्तस्य देवता भरतो नाम शंयोः पुत्रः । पूर्णमासपदं सर्वतद्विकारपरं तेन दर्शोऽपि गृह्यते । पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इत्याश्वलायनवचनात् यद्यपि सौवाधारः प्राजापत्यस्तथापि स भरतसंज्ञ एव प्रजापतिरिति ज्ञेयं ॥ ६ ॥ भवति शं-

आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाद्यं विधीयते ॥ सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ॥ दीप्तो ज्वालैरनेकाभिरग्निरैकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याऽथ धर्मजा ॥ अग्निस्तस्य सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ॥ अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५ ॥ पौर्णमासेषु सर्वेषु हविषाज्यं सुबोद्यतं ॥ भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवंत्यन्या यासां स भरतः पतिः ॥ भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥ भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ॥ महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिंडदा ॥ प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ॥ रथप्रभूरयाध्वानकुंभरेताः स उच्यते ॥ १० ॥

युत इत्यनुकृष्यते पतिर्ज्येष्ठः अत्र कन्यानां नामधेयानि संततिश्चानुक्ताऽपि अत्रैवांगप्रत्यंगदेवतात्वेन ता बोध्याः विस्तरभयात्तु मुनिना न प्रदर्शिताः तस्य भरतस्योर्जसंज्ञस्य पुत्रो भरतः ऊर्जः पुत्रं भरतं सप्रदानुमिति मंत्रवर्णात् ॥ ७ ॥ भरतः भरणं कुर्वतः तेन भरतशब्दस्य निर्वचनं दर्शितं । भरतस्य प्रजापतेः पावकः सुतः सः अत्यर्थं महितत्वात् महान् महितत्वं महाफलप्रदानृत्वं यत्र कर्मणि आग्रयणादौ प्रथमोऽग्निर्नास्ति तत्रापि अयं महत्वात्कर्तव्य एवेत्यर्थः पावक इत्यग्निपर्यायमात्रं न गुणः अग्निसंज्ञोऽग्निरित्यर्थः । तथा च येन यज्ञेनेत्सैत्कुयर्देव तत्राग्नेयमष्टकपालमिति आपस्तंबोक्तिः संगच्छते ईत्सैत् वार्धितुमिच्छेत् ॥ ८ ॥ शंयोः कनिष्ठपुत्रसंततिमुक्त्वा ज्येष्ठसंततिमाह भरद्वाजस्येति वीरा नामतः वीरस्य बह्वेः पिंडदा शरीरकर्त्री मातेत्यर्थः भरद्वाजात् वीरायां वीरो जात इत्यर्थः तस्य आज्येन इज्यां प्राहुः शनैः उपांशु सोमस्येवेति तत्साहित्यमुच्यते । तथाऽग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति श्रुतयोरग्नीषोमयोर्मध्यस्थोऽग्निः स इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदेवाह हविषेति द्वितीयेन आग्नेयानंतरेण अस्यैव नामान्तराणि रथेत्यादीनि ॥ १० ॥

स रथप्रभ्वादिनामा शरय्वां भार्यायां सिद्धिं नाम पुत्रं जनयत् यः भानुं सूर्यं भाभिर्दीप्तिभिः आवृणोत् सूर्यं आवृते आग्नेयं अग्निदेवत्यं यागं मानयन् । अग्निमग्न आवहेत्यत्र मंत्रेऽग्नियुक्तसंबुद्ध्या एष सूर्यते सुष्ठु ऊयते कीर्त्यते उद्ध शब्दे इति धातुः ॥ ११ ॥ बृहस्पतेर्द्वितीयः पुत्रो निश्चयवनः पृथिवीं स्तौतीति पृथिवीसाहचर्यमुच्यते तेन वागभिमानिदेवतारूपः स इत्यर्थः । तस्य वाचा सुष्ठौ पृथिवी चाग्निश्चेति श्रुतेः ॥ १२ ॥ निश्चयवनपुत्रः सत्यः समयधर्मो वाचकसंबंधस्तत्कर्ता ॥ १३ ॥ सत्यस्यैव नामांतरं निष्कृतिः अभिसेविते गृहारामादौ शोभयति शोभां करोति ॥ १४ ॥ रुजस्करः पीडाकरः स्वनो नाम सत्यपुत्रः ॥ १५ ॥ एवं द्वयोर्बार्हस्पत्ययोः कर्म कर्मैर्द्रियव्यापित्वमुक्तं तृतीयस्य बुद्धिर्व्यापकत्वमाह यस्त्विति ॥ १६ ॥ चतुर्थमाह अंतरिति

शरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ॥ आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वाने ह्येष सूयते ॥ ११ ॥ यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ॥ अग्निर्निश्चयवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलं ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ॥ विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् ॥ १३ ॥ अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिं ॥ अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेविते ॥ १४ ॥ अनुकूजंति येनेह वेदनातीः स्वयं जनाः ॥ तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ॥ तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकं ॥ १६ ॥ अंतराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनां ॥ स यज्ञे विश्वमुद्भूनाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ॥ ब्राह्मणाः पूजयंत्येनं पाकयज्ञेषु पावकं ॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ॥ तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियंते धर्मकवृत्तिभिः ॥ १९ ॥ वडवाग्निः पिबत्यंभो योऽसौ परमदारुणः ॥ ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥ २० ॥ उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ॥ ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१ ॥ यः प्रशांतेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ॥ क्रुद्धस्य तु रसो जज्ञे मन्ये तां चाथ पुत्रिकां ॥ २२ ॥ स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ॥ अतुलत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३ ॥

॥ १७ ॥ एनं विश्वभुजं पाकयज्ञेषु स्मार्तकर्मसु ॥ १८ ॥ कर्माणि गृह्याणि ॥ १९ ॥ पंचमं बार्हस्पत्यमाह वडवाग्निरिति स एवाध्यात्मं ऊर्ध्वभागूर्ध्वगतिरुदानसंज्ञः अत एवोर्ध्वभाङ् नाम कविर्ब्राह्मणः प्राणाश्रितः प्राणवायवभिमानी ॥ २० ॥ षष्ठं बार्हस्पत्यमाह उदग्द्वारमिति । उत्तरार्धात्सौविष्टकृत्तमिति श्रुतेः उदगागमनं गृहे स्वीसंबद्धे कर्मेणि ततस्तेन स्विष्टं सुष्ठु इष्टं भवति आज्यादिद्रव्यं च तत्रोत्तरार्धायोगात्पृथग्रहणं तत्रापि स्विष्टकृत्प्रापणार्थं ॥ २१ ॥ सप्तमो कन्यामाह य इति पावको बृहस्पतिः मन्युः क्रोधरूपी भवति तदा योऽस्य रसस्तेजः प्रभवः प्रस्वेदः जज्ञे जातः तामेव तज्जामेव पुत्रिकां मन्ये । मन्यंती चाथ पुत्रिकेति पाठे तु स रस एव पुत्रिका मन्यंती देवतोद्देशेन त्यक्तं हविरनुजानती ॥ २२ ॥ काऽसावित्यत आह स्वाहेत्यर्द्धेन अस्यास्त्रिगुणात्मकत्वाच्चादृशो तत्संततिमाह त्रिदिवे इति एतेन राजस्याः स्वाहायाः कामरूपा संततिरुक्ता ॥ २३ ॥

तामस्याः संततिं क्रोधाभिचाराद्यात्मिकामाह संहर्षादिति जेष्याम्येवेत्युत्साहः संहर्षः ॥ २४ ॥ सात्विक्याः स्वाहायाः संततिमाह उक्थ इति उत् ऊर्ध्वं मोक्षपदं नयत्युक्थः त्रिभिरुक्थैः उत्तिष्ठत्यस्मात्कर्मफलमित्युक्थं । तत्र शरीरादुत्थितं कर्मेति शरीरमुक्थं । शरीरोत्थापकतया प्राण उक्थं । प्राणोत्थापकतया परमात्माऽप्युक्थं । स जन्योऽग्निस्त्रिभिरप्युक्थैरभिष्टुतस्तदाऽऽत्मना स्थितः महावाचं महतीं वाचं पराख्यां तुर्यब्रह्मकलां अजनयत् आविर्भावितवान् । पूर्वेषामभ्युपासकानां यं समाश्वासं समाश्वसिति विश्रामं प्राप्नोत्यनेनेति तं मोक्षे हेतुं विदुर्वेदाचार्या इति शेषः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ॥ काश्यप इति त्रयाणां संबन्धः अत्र पाठक्रमादर्धक्रमस्य बलीयस्त्वात् आद्ययोः श्लोकयोर्व्यत्यासेनार्थो ग्राह्यः अचरदिति स पूर्वाध्यायांतोक्त उक्थो नाम काश्यपः वासिष्ठः प्राणपुत्र इति प्राणस्यैव विशेषणं अग्निरागिरसश्चयवन इत्येकः

संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वीस्रग्वी रथे स्थितः ॥ समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४ ॥ उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ॥ महावाचं त्वजनयत्समाश्वासं हि यं विदुः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसोपाख्याने एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ॥ अग्निरागिरसश्चैव न्यवनस्त्रिषु वर्चकः ॥ १ ॥ अचरत्स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकं ॥ पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समं ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पंचभिस्तैस्तदा त्वथ ॥ जज्ञे तेजो महार्चिष्मान्पंचवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ॥ त्वङ्नेत्रे च सुवर्णोभे कृष्णे जंवे च भारत ॥ ४ ॥ पंचवर्णः स तपसा कृतस्तैः पंचभिर्जनैः ॥ पांचजन्यः श्रुतो देवः पंचवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ॥ जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६ ॥ बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्राद्वा तरसाहरौ ॥ शिवं नाभ्यां बलादिद्रं वाय्वग्नीप्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ॥ एतान् सृष्ट्वा ततः पंच पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिः भून्नमग्रये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिभिः । भूर्भुवःस्वर्महोअग्निवायुसूर्यचंद्रपृथिव्यंतरिक्षद्युदिगुपलक्षितेन सर्वात्मकेन रूपेण तं ध्यातवन्त इत्यर्थः । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः । वीतरागविषयं वा चित्तमिति श्रुतिस्मृत्योर्विदुषोऽपि ध्येयत्वदर्शनात् जज्ञे प्रदीप इव पुत्ररूपेणाविर्भूतः अत एव अर्चिष्मानग्निरिवेतिलुप्तोपमा प्रभावनः जगत्सृष्टिकर्त्ता ॥ ३ ॥ पंचवर्णत्वमेवाह समिद्ध इति ज्वालावर्णं शिरस्तस्येत्यर्थः तथा त्वगिति त्वचोऽपि सूर्यनिभत्वमुक्तं ॥ ४ ॥ तपसा कृत इति तपोनामेत्यर्थः स एव पांचजन्यश्च यौगिकमस्य नामद्वयं ॥ ५ ॥ पितॄणां पावकं दक्षिणाग्निं प्रजाः सृजन् प्रजास्रष्टा ॥ ६ ॥ बृहत् मूर्ध्नः रथंतरं वक्रात् वा शब्दश्चार्थः एते अहोरात्रदेवतौराथंतरी वै रात्र्यहर्वाहर्तमिति श्रुतेः अत एव तरसा वेगेन हरतः आयुष्यादीति तरसाहरौ शिवं अहंकाराभिमानिनं रुद्रं नाभ्यां नाभितः प्राणतः प्राणं सृष्ट्वा वाय्वग्नी असृजदिति सर्वत्र संबध्यते ॥ ७ ॥ अनुदात्तौ मंत्रे प्राकृतोऽनुदात्तः शतपथब्राह्मणे च वैकृतोऽनुदात्तः उदात्तमनुदात्तमनंत्यमिति भाषिकसूत्रेण ब्राह्मणेऽनुदात्तत्वविधानात् तेनाभ्यां च तद्वान्मंत्रब्राह्मणभागात्मको वेदो लभ्यते बाहुभ्यामिति हस्तस्वरेण

तयोरनुदात्तयोः प्रदर्शनीयत्वं सूचितं एतच्च वेदांतराणामप्युपलक्षणं विश्वे समनस्कोद्रियदेवताः भूतानि पंच एतान् विंशतिसंख्याकान् ॥८॥ बृहद्रथस्य वासिष्ठस्य प्रणिधिरंशत इति शेषः
अंगिरसश्चयवनस्य वर्चस्य सुवर्चकस्य ॥ ९ ॥ असुरसृष्टिमाह देवानिति उत्तरानपाश्चात्यान् ॥ १० ॥ भीमबलमबलं चेति समाहारः तपस्तपःसंज्ञः पांचजन्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यज्ञ-
याजिनः इष्टमित्युत्तरश्चोकादपकृष्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ तदादानं तेषामादेयो भागः बहिर्वेद्यामुत्करे देशे । तुषैर्वे फलीकरणेदेवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्मन्ना महायज्ञादिति श्रुतेः अ-
स्ना लोहितेन तत्तस्माद्धेतोः यत्र चाग्निर्तर्वेद्यां ॥ १६ ॥ पक्षाभ्यामिव चक्राभ्यामुपलक्षिते तत्र चयने प्रवर्तिते सति चित्ताग्नेश्चयनकर्तुर्यजमानस्य आज्यं तदुपल-

बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ॥ आनुरंगिरसो धीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥९॥ प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पंचविंशतिः ॥ देवा-
न्यज्ञमुषश्चान्यान् सृजन्यंचदशोत्तरान् ॥१०॥ सुभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलं ॥ एतान्यज्ञमुषः पंच देवानां ह्यसृजत्तपः ॥११॥ सुमित्रं मि-
त्रवंतं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनं ॥ मित्रधर्माणमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः ॥१२॥ सुरप्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसं ॥ सुराणामपि हंतारं पंचैतान-
सृजत्तपः ॥१३॥ त्रिविधं संस्थिता ह्येते पंच पंच पृथक् पृथक् ॥ मुष्णंत्यत्रस्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥१४॥ तेषामिष्टं हरंत्येते निघ्नंति च
महद्भविः ॥ स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नंत्येते हरंति च ॥१५॥ बहिर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितं ॥ तदेते नोपसर्पति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत्
॥१६॥ चित्ताग्नेरुद्ग्रहन्नाज्यं पक्षाभ्यां तत्प्रवर्तितं ॥ मंत्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णंति यज्ञियं ॥१७॥ बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ॥ अ-
ग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥१८॥ रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपव्यते ॥ मित्राविंदाय वै तस्मै हविरध्वर्यवो विदुः ॥१९॥ मुमुदे परमप्री-
तः सह पुत्रैर्महायशाः ॥२०॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥
॥ २२० ॥ ६३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः ॥ अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ भरत्येष प्रजाः स-
र्वास्ततो भरत उच्यते ॥१॥ अग्निर्गर्गश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ॥ दुःखार्तानां च सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २ ॥

क्षितं हविः एते उद्ग्रहन्नुद्ग्रहत्यपर्यवहरंतीत्यर्थः मंत्रैरक्षाग्नेः प्रशमिताः संत इष्टं हविर्न मुष्णंति ॥१७॥ एवमसुराणां नामानि भागधेयं निवृत्त्युपायं चोक्त्वा पुनः पांचजन्यवंशमनुसंधत्ते बृ-
हदुक्थ इति तपस्य तपसः भूमिमुपाश्रित इति तस्यैव पृथिव्यभिर्मानिदेवतात्वमुक्तं ॥ १८ ॥ मित्राविंदो महाविराड्बृहस्पत्यपेक्षयाश्रेष्ठः तस्मै तद्भावप्राप्तये । मित्राविंदामहवैराजीत्याश्वलायन-
वचनादिदमूहनीयं ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥ सिंहावलोकनन्यायेन शंयोः पौत्रमूर्जपुत्रं भरतं स्तौति सा-
धेन गुरुभिरिति पुष्टिमतिरित्येकं नाम ॥ १ ॥ तस्यैव तपसस्त्वृतीयं सुतं शिवं स्तौति अग्निर्गर्गश्च शक्तिश्चिच्छक्तिस्तस्याः पूजा निर्विकल्पसमाधिरूपा ॥ २ ॥

तपस एव पूर्वोक्तवत्वारिंशतोऽन्ये पुरंदर ऊष्मा मनुः शंभुरावसथ्य इति पंच पुत्रानाह चतुर्भिः तपस इति तपसोऽग्नेः फलमैश्वर्यं संप्रवृद्धं दृष्ट्वा तदुद्धर्तुं पित्र्यं दायं पुत्र एव लभते इति दर्शनात्तदीयमैश्वर्यं प्राप्तुं पुरंदरोऽस्य पुत्रो जातः ॥ ३ ॥ ऊष्मा च तपसः सकाशाज्ज्ञे यो भूतेषूपमणो हेतोर्लक्ष्यते अकारयदकरोत् स्वार्थे णिच् ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपसंहरति ऊर्जस्करानिति यज्ञसुतान् यज्ञेऽभिषुतान् आदिकर्मणि क्तः सोमभागिन इत्यर्थः यद्वा यज्ञः सोमः सुतो येभ्यस्ते इति योगः ॥ ६ ॥ प्रशांतेऽस्तकाले परिश्रान्तो गवां रश्मीनां पतिः सूर्योऽग्निर्भवति । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतेः यश्च घोरानसुरान् जनयन् भवति तं तपोऽजनयदिति पूर्वणान्वयः ॥ ७ ॥ तपस इति मनुमिति प्राजापत्यकर्तृत्वमुच्यते भानुं नामतः अंगिराश्च सृजदिति संबंधः । तपः पुत्रस्याप्यंगिरःसृज्यत्वोक्तिर्भानुं प्रति कुलालपितृवदंगिरसोऽन्यथासिद्धत्वं माभूदिति तेन मूलकारणमेवांत्यात्कार्यान्नट इव तत्तद्वेषेण स्फुरतीति सिद्धं । अत एव आ

तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपो महत् ॥ उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३ ॥ ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतस्य लक्ष्यते ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४ ॥ शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दक्षिणं महाप्रभं ॥ ५ ॥ ऊर्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ततस्तपो ह्यजनयत्पंच यज्ञसुतानिह ॥ ६ ॥ प्रशांतेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवां पतिः ॥ असुरान् जनयन् घोरान् मर्त्योश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७ ॥ तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यंगिराः सृजत् ॥ बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८ ॥ भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा ॥ असृजेतां तु षट् पुत्रान् शृणु तासां प्रजाविधिं ॥ ९ ॥ दुर्बलानां तु भूतानामसून्यः संप्रयच्छति ॥ तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतं ॥ १० ॥ यः प्रशांतेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ अग्निः समन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११ ॥ दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु धृतिमान्नामसौऽगिराः ॥ १२ ॥ इंद्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतं ॥ अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३ ॥ चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिराग्रहः ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयः स्तुभः ॥ १४ ॥

काशाद्वायुरित्यादावाकाशभावमापन्न आत्मैव वायुमसृजन्न केवल आकाश इति व्याख्यातं संप्रदायविद्धिः ॥ ८ ॥ एवं बृहदादीन् भान्वतान् तपानुक्त्वा भानोरिति ॥ ९ ॥ १० ॥ बलदो मन्युमान् विष्णुरिति त्रयः सुप्रजायाः सुताः ॥ ११ ॥ तत्रोपांशुयाजदेवता विष्णुरुभयत्र स्मर्यमाणस्त्रयोदशामावास्यायामाहुतयो हूयन्ते । चतुर्दशपौर्णमास्यामिति लिंगदर्शनमन्यथयति दर्शेऽपि विष्णोः स्मरणेन चतुर्दशाहुतियोगात् अत एवांतरेण हविषी विष्णुमुपांश्वेतेरेयिण इत्याश्वलायनः सप्रमाणमुभयत्रोपांशुयाजमवगमयति ॥ १२ ॥ भानुर्भार्याया बृहद्भासायाः संततिराग्रयणस्थैर्द्वाभ्रावयवोभिरेकः ॥ १३ ॥ हविषामाग्नेयादीनामष्टानां योनिरुद्रवस्थानं वैश्वदेवे पर्वणि मुख्यो विश्वदेवसंज्ञकोऽग्निर्द्वितीयः स्तुभः स्तूयते भातीति स्तुभस्तृतीयः ॥ १४ ॥

निशानात्री भान्वपरनाम्नो मनोरपरा तृतीया भार्योऽभवत् कन्यां वक्ष्यमाणां रोहिणीमग्निं सोममन्यान् पंचेत्यष्टावपत्यानि सुषुवे ॥१५॥ शेषान्पंच क्रमेणाह पूज्यत इत्यादिना चातुर्मास्या-
 नामारंभात् पूर्वेष्वैश्वानरपार्जन्येष्टिः क्रियते तत्र वैश्वानरः प्रथमो मनुषुत्रः ॥ १६ ॥ परिपच्यतेऽन्नयेनेति शेषः स विश्वपतिर्द्वितीयः ॥ १७ ॥ स्विष्टकृदेव कन्या रोहिणी पंचभ्योऽधिका
 ॥ १८ ॥ तस्याश्च किंचिदोषजं भार्यात्वं वस्तुतस्तु स वह्निः प्रजापतिर्मनुसंज्ञैव कर्मणा मेधुनतः प्रजाजननाख्येन निमित्तेन तथा च श्रुतिः । स इमेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी
 निशा त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ॥ मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पंच पावकान् ॥ १५ ॥ पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः ॥ पर्जन्य-
 सहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६ ॥ अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपच्यते ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ॥ १७ ॥
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमस्तु सः ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ॥ १८ ॥ कर्मणाऽसौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजाप-
 तिः ॥ प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनां ॥ तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९ ॥ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनं ॥
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २० ॥ कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ॥ अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्त्तकः ॥ २१ ॥
 अग्रं यच्छंति भूतानां येन भूतानि नित्यदा ॥ कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२ ॥ इमानन्यान् समस्तृत्पावकान्प्रथितान्भुवि ॥
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३ ॥ संस्पृश्युर्यदाऽन्योन्यं कथंचिद्वायुनाऽग्नयः ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४ ॥
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ॥ इष्टिर-
 ष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६ ॥ अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकं ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वसुमतेऽग्नये ॥ २७ ॥ मृतः श्रूयेत यो
 जीवः परेयुः पशवो यदा ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरभिमेतऽग्नये ॥ २८ ॥ आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
 स्यादुत्तराग्नये ॥ २९ ॥ दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितं ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३० ॥ सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्नि-
 होत्रिकं ॥ इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमेतऽग्नये ॥ ३१ ॥ इ० श्री० आ० मा० आंगिरसोपाख्यानं एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥
 चाभवतामिति सन्निहितो नाम तृतीयः शब्दरूपस्य साधनः प्रवर्त्तकः ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह द्वाभ्यां शुक्लति यस्मादुपास्त्याकर्मणाऽऽराधितात् क्रमेण शुक्लकृष्णे गती अर्चि
 रादिधृमादिमार्गावपुनरावृत्तिपुनरावृत्तिफलो प्राप्येते स शुक्लकृष्णगतिः अकल्मषः शुक्लत्वात् कल्मषाणां काम्यकर्मणां ॥ २० ॥ अत एव कपिलः सांख्यं निरीश्वरशास्त्रं तद्रूपो योगस्तस्य
 प्रवर्त्तकः ॥ २१ ॥ पंचममाह अग्निमिति वैश्वदेवांते मनुष्ययज्ञार्थं यत् प्रयच्छंति तदग्रं ॥ २२ ॥ इमानन्यानिनित्यादिना प्रोक्ता अष्टाग्नयो मनोरेव संततिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

कथमग्निर्वनं यात इति पृष्ठमग्नेर्जलप्रवेशप्रकारं वक्तुमारभते आपस्येति आपस्याऽप्सु विदितस्य सहस्य सहसंज्ञस्याग्नेर्मुदिता नाम परमा प्रिया भार्या । दुहितेति पाठेऽपि संज्ञाशब्द एवायं भूप-
तिर्भुवभर्ता च सहसंज्ञ एव भूभुवर्लोकयोः स्वामी न तु स्वर्लोकस्याऽनावृत्तिस्थानस्य । त्रिधैवात्र लोकविभागोऽभिप्रेतः तेन ब्रह्मलोकादवाचीनस्य कृत्स्नस्य स्वामीत्यर्थः सपरमद्भुताख्यं पावक
मजनयत् । सहस्रपुत्रो अद्भुत इति मंत्रवर्णीत् सहशब्दोऽत्र अकारांतोऽपि वेदे सकारांतो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अद्भुतमेव स्तौति भूतानामिति चतुर्भिः यं पावकं पतिमभिप्रेत्य भुवनभर्ता भूतानां च
तुर्विधानामात्मेति प्राहुः सान्वयेषूपदेशपरंपरावत्सु ॥ २ ॥ न केवलं जरायुजादीनामात्माऽपि तु महतां भूतानां वियदादीनां पतिः स्रष्टृत्वादिना अत एव भगवान् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य
यशसः श्रियः ॥ वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीगनेति स्मृत्युक्तगुणवान् ॥ ३ ॥ गृहपतिरधियज्ञं त्रेताग्निरध्यात्मं जाठरः उभावप्युभयत्र स्थित्वा पिंडब्रह्मांडस्थान् । देवानन्नेन हविषा
च तर्पयत इति हव्यवाहौ ॥ ४ ॥ अपामिति अप्संबंधादापापरनामा सह एवात्र अप्शब्दार्थः तस्य गर्भः पुत्रः सत्वभुक् अध्यात्मं बुद्धिसंहर्ता अधिभूतं लोकत्रयसंहर्ता महंश्चासावद्भुतः महत्व
इति नामैकदेशेन तस्यैव ग्रहणं भामा सत्यभाभेतित्वत् महतो महाद्भुतस्य पतिः पिता भूपतिर्भुवभर्ताचित्यर्थः अत्र महच्छब्देनाऽध्यात्मं महत्तत्त्वं सूक्ष्मबुद्ध्याख्यं ग्राह्यं । सहशब्देन कार

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ॥ भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परं ॥ १ ॥ भूतानां साऽपि सर्वेषां यं
प्राहुः पावकं पतिं ॥ आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २ ॥ महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ॥ भगवान्स महतेजा नित्यं
चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निगृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ॥ हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महाभागः सत्व-
भुग्यो महाद्भुतः ॥ भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ॥ अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्चेष्टो भ-
रस्य तु ॥ ६ ॥ स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ॥ आयातं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्रापि गच्छंति मार्गमाणा
यथादिशं ॥ दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ॥ अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ९ ॥

णमव्यक्ताख्यं । अप्शब्देन सलिल एको द्रष्टा द्वैतो भवतीत्यादिश्रुतौ सलिलेनोपमितं शुद्धं ब्रह्म ग्राह्यं ॥ ५ ॥ अस्य सहस्याऽपां प्रवेशे कारणमाह दहन्ति अधिभूतं
भरतश्चित्ताग्निः सहस्य पौत्रोऽद्भुतपुत्रः अध्यात्मं महतः पुत्रोऽहंकारः भरति विभर्तीति मृतान्यचेतनानि स्वादीनि देहाकाराणि धारयतीति भरतो नाम तस्यैव भूतसंहारस्थानत्वं दह-
न्ति दृशितं भरस्य भरतस्य तकारलोप आर्षः क्रतुर्नामाध्यात्मं क्रतुः संकल्पात्मकं मनः अग्निष्टोमशब्देन । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिधमुरो वेदिलोमानि
वर्हिरित्यादिना तैत्तिरीयके समाम्नातो देहतत्संबंधिक्रियाकलापात्मको मरणरूपावभृथांतः संसार उच्यते नियतो नित्यः ॥ ६ ॥ स इति सह उच्यते प्रथम इति विशेषणात् देवैः सुरैरिंद्रियै-
श्चान्विष्यते भोगार्थिभिः परो हि स्वर्गः कारणात्मेति संसारक्रतुफलमनिवार्यं दृष्ट्वा सहोऽपि शुद्धं ब्रह्माविवेशेत्युत्तरार्थार्थः । कारणात्मतां प्राप्तस्यापि तत्संबंधानपायात् । अन्यथा सुप्तिमूर्च्छो-
दौ मुच्येतायत्नतो जन इत्यापद्येत पक्षांतरे शर्वाग्रि पौत्रं नियताख्यमायांतं दृष्ट्वा स्पर्शभयात्स्वंबंशयोऽयं दुष्ट इति लज्जयाऽर्णवं विवेश । भृगुशापाद्धि सर्वभक्षत्वं प्राप्तोऽग्निरात्मानं बहुधा कृ-
त्वाऽग्निहोत्रादिषु श्मशानादिषु च स्थित इत्युपाख्यायते ॥ ७ ॥ देवा इति अथर्वोणमंगिरसं तीव्रतपसं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ मध्वक्षं पिगाक्षमाग्निं भावप्रधानो निर्देशः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति वत् अन्यथा द्व्ये

क्रेष्विति स्यात् द्विवैकत्वयोरिति व्याख्यानानुपपत्तिश्च तेनैकस्त्वमेवाग्नित्वं गच्छेत्त्यर्थः । तथा च निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भवेत्युपक्रमस्योपसंहारेण सहैकवाक्यता भवति ॥२॥
प्रेष्य आदिश्य सार्धः श्लोकः ॥ १० ॥ तथा चापि तथैव मत्स्यैराख्यातोऽपि वचस्त्वं मध्वक्षो भवेति पूर्वोक्तमेव ॥११॥ शरीरमाग्नेयं देहं पक्षे मायां त्यक्त्वा निर्विकल्पोऽभूदित्यर्थः ॥१२॥
देहत्यागप्रकारमाह स इति तत् स्थूलं शरीरं संत्यज्य धरां धारणात् धरा लयस्थानं लिङ्गशरीरं प्रविश्य तत्रापि संकल्पोपनतान् भूम्यादीनसृजत् भूमिं स्पृष्टोपाधावावेशं कृत्वाऽत्र धातून्
नीलपीतादौस्तानिव वासनामयानि नाडीरूपाणि दृश्यन्ते योगमार्गे । तथा च श्रुतिः तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च ॥ एष पंथा ब्रह्मणा हानुविचस्तेनैति ब्रह्मवित् पु-

प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ॥ मत्स्यास्तस्य समाचख्युः कुद्वस्तानग्निरब्रवीत् ॥ भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्विष्यथ शरीरिणां ॥ १० ॥
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्याद्वि तेन सः ॥ नैच्छद्दोढुं हविः सोढुं शरीरं चापि सो-
ऽत्यजत् ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ॥ भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्धातून्पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात्स गंधं तेजश्च अ-
स्थिभ्यो देवदारु च ॥ श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा ॥ १४ ॥ यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभुः प्रजाः ॥ नखास्तस्याभ्रप-
टलं शिराजालानि विद्रुमं ॥ १५ ॥ शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् ॥ एवं त्यक्त्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृ-
ग्वंगिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिखी ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवं ॥
तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितं ॥ अर्चयामासुरैर्वनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८ ॥ अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनाऽऽलोक्य पावकं ॥ मिषतां
सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवं ॥ १९ ॥ एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥२०॥ एवं त्वजनयद्वि-
ष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ॥ विचरन्विविधान्देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २१ ॥ सिंधुं नदं पंचनदं देविकाऽथ सरस्वती ॥ गंगा च शतकुं-
भा च शरयू गंडसाह्वया ॥ २२ ॥ चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा ॥ ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्त्रोऽथ कौशिकी ॥ २३ ॥ तमसा
नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥ वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत ॥ २४ ॥

पयकृत् जसश्चेति तैजसो लिङ्गदेहाभिमानी पक्षांतरे तु धातून् मनः शीलदीन् ॥ १३ ॥ यकृत् शरीरांतर्वत्यवयवविशेष त्रिभिः काष्ठपाषाणलोहैः ॥ १५ ॥ अन्ये स्वर्णपारदादयः श-
रीरं लिङ्गं परमे निरुपाधौ तपसि आलोचनात्मके ध्याने ॥ १६ ॥ तपसा सामर्थ्येन उत्थापितः समाधेश्रयावितः ॥ १७ ॥ ऋषिमथर्वागिरसं भयं पूर्वोक्तमेव सार्धः श्लोकः ॥ १८ ॥ अथर्वा-
त्विति अथार्वाणमुन्ममाथ तेन पावकमालोक्य लोकानसृजदिति क्रमेणानसृजदिति क्रमेणान्वयो ज्ञेयः पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्यासेन ॥ १९ ॥ २० ॥ एवं त्विति अग्नेरंगिरास्ततो बृहस्पतिस्ततः शंखादिक्रमेण वेदो-
क्तान् धिष्ण्यान् नानास्थानान्यजनयत् अध्यात्मपक्षे तु समाधेः सकाशाद्बुध्यित्यतोऽहंकारं पुरस्कृत्य वृत्तिनदीषु चिदात्मा संचरतीति ॥२१॥ पक्षांतरे स्पष्ट एवार्थः सिंधुमिति २२॥ २३॥ २४॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ अद्भुतस्येति विभूरसिरिति श्रुतेरनुकरणं तेन विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहन इत्यनुवाकोक्ता अन्ये च धिष्ण्या अग्नयो दर्शितास्तेषां ज्येष्ठो विभूरित्यर्थः यावन्तः पावका धिष्ण्याः सन्ति तावन्तः सोमाः सोमयागाः एतच्च याज्ञिकेष्वेव प्रसिद्धं ॥ २७ ॥ तानेवाग्नीनेवात्मनि चित्तेऽधारयत् आग्निं ध्यायतोऽग्निरेव प्रजारूपेणाविर्भूवेत्यर्थः एवं च ऋण्यंतराणामप्युपलक्षणं । तथा च सर्वं कर्माग्निदेवत्यं सर्वे ब्राह्मणा अग्निं सन्ततिरित्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ तस्याऽब्रेर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य कायाद्देहात् हुताशना निर्हरन्ति सार्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥

भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ तुंगवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च ॥ २५ ॥ एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो विभूरसिः ॥ यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥ अत्रेवाप्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ॥ अत्रि पुत्रान्सप्तकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निहरन्ति हुताशनाः ॥ एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ॥ २९ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितं ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येषु हुताशनः ॥ एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽगिराः ॥ ३१ ॥ बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ॥ योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनां ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आंगिरसोपाख्याने अग्निसमुद्भवे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ अधः ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्तितास्ते मयाऽनव ॥ शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥ अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसं ॥ जातं ब्रह्मर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनं ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नतः परस्परं ॥ तत्राजयन्सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥ वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ॥ स सैन्यनायकार्थाय चिंतामाप भृशं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ॥ पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशं ॥ शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ॥ पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरंदरस्तु तामाह माभैर्नास्ति भयं तव ॥ एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥

॥ ३१ ॥ कायात् कस्य प्रजापतेः पुत्रोऽगिराः कायस्तस्मात् । कशब्दादणप्रत्यये कस्येदिति इकारोत्तादेशः पितृत्वादादिदृष्टिः ज्योतिष्टोमो यथा उद्भिदादिरूपेण बहुधा निर्गतस्तद्वत् ॥ ३२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ॥ ४ ॥ क्रममाप्तं कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवदित्यस्योत्तरमाह अग्नीनां विविधा वंशा इत्यादिना ॥ १ ॥ अद्भुतस्याग्नेः अद्भुतमभिनवं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्त्रिया देवसेनाभिमानीदेवतया ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ अहमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
किरीटिनं गदापाणिं धातुमंतमिवाचलं ॥ हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीषिसि ॥
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १० ॥ ॥ केश्युवाच ॥ ॥ विस्मजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ॥ क्षमं ते जीवतो गंतुं
स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेद्रवधाय वै ॥ तामापततीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥ अथास्य शैलशि-
खरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ॥ तदाऽऽपतंतं संप्रेक्ष्य शैलशृंगं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ पतता तु तदा के-
शी तेन शृंगेण ताडितः ॥ १४ ॥ हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्रुशपीडितः ॥ अपयार्तेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ॥ कासि कस्या-
सि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरः स्कंदोत्पत्तौ केशिपराभवे
त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ॥ भगिनी मे दैत्यसेना
सा पूर्वं केशिना हुता ॥ १ ॥ सदैवावां अगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसं ॥ आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिं ॥ २ ॥ नित्यं चावां प्रा-
र्थयते हर्तुं केशी महासुरः ॥ इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हुताऽनेन भगवन्मुक्ताऽहं त्वद्वलेन तु ॥ त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं
पतिमिच्छामि दुर्जयं ॥ ४ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ मम मातृष्वसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ॥ आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्व-
या ॥ ५ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ अबलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ॥ वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥
कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिंदितं ॥ ७ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ देवदानवयक्षाणां किन्नरोर-
गरक्षसां ॥ जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ॥ स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिव-
र्धनः ॥ ९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽर्चितयद्भृशं ॥ अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १० ॥ अथापश्यत्स
उदये भास्करं भास्करद्युतिः ॥ सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरं ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु ॥ देवासुरं च संग्रामं
सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ॥ अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयं ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भृगुभिश्चांगिरोभ्यश्च हुतं मंत्रैः पृथग्विधैः ॥ हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशतं दिवाकरं ॥ १४ ॥ पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितं ॥ तथा
 धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तं ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतमेव शशिनो आस्करस्य च ॥ समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वाचितयत् ॥ १६ ॥
 सूर्याचंद्रमसोर्वोरं दृश्यते परिवेषणं ॥ एतस्मिन्नेव रात्र्यंते महद्युद्धं तु शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिधुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशं ॥ शृगालिन्य-
 ग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च संवातो महान् युक्तश्च तेजसा ॥ सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोयं समागमः ॥ १९ ॥ ज-
 नेयद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष चेज्जनयेद्भर्तुं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ एवं
 संचित्य भगवान् ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनां तामवदत्स पितामहं ॥ उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मयैतच्चितितं कार्यं त्वया दानवसूदन ॥ तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह
 शतक्रतो ॥ अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वाऽसौ सह कन्यया ॥ तत्राभ्यगच्छेद्देवेंद्रो यत्र
 देवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः ॥ आगार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाऽध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्दे-
 वाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसां ॥ समाहूतो हुतवहः सो-
 ऽद्भुतः सूर्यमंडलात् ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ॥ आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मंत्रतो हुतं ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं
 हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ॥ ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसां ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ॥ स्वप्वासनेनपू-
 विष्ठाः स्वपंतीश्च यथासुखं ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चंद्रलेखा इवामलाः ॥ हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाहुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र
 तेन मनसा बभूव क्षुभितंद्रियः ॥ पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेंद्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः संचितयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहं ॥ साध्व्यः
 पत्न्यो द्विजेंद्राणामकामाः कामयाम्यहं ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं वाप्यनिमित्ततः ॥ गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्ण-
 शः ॥ ३५ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः कांचनप्रभाः ॥ पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ धातुं पातुं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ शिवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
निरुण्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ॥ मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वरांगनाः ॥ ३७ ॥ कामसंतप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः ॥ अलाभे ब्राह्म-
णस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ॥ ३८ ॥ स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ॥ सा तस्य च्छिद्रमन्वेच्छच्चिरात्प्रभृति भाविनी ॥ ३९ ॥ अप्रमत्तस्य
देवस्य न च पश्यत्यनिदिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावन्तु वह्निं वनमुपागतं ॥ ४० ॥ तत्त्वतः कामसंतप्तं चितयामास भाविनी ॥ अहं सप्तर्षिपत्नीनां
कृत्वा रूपाणि पावकं ॥ ४१ ॥ कामयिष्यामि कामार्ता तासां रूपेण मोहितं ॥ एवंकृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीम-
हाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे स्कंदोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ शिवा भार्या त्वंगिरसः शीलरूपगुणान्विता ॥ तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥ जगाम पावकाभ्याशं तं
चोवाच वरांगना ॥ मामग्रे कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ अहमंगिरसो भार्या शिवा नाम हुताश-
न ॥ शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मंत्रयित्वा विनिश्चयं ॥ ३ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथं ॥ यास्त्वया कीर्त्तिताः
सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥ ॥ शिवोवाच ॥ ॥ अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ॥ त्वच्चित्तमिगितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताऽस्मि त-
वांतिकं ॥ ५ ॥ मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ॥ जामयो मां प्रतीक्षते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततोऽग्निरुप-
येमे तां शिवां प्रीतिमुदा युतः ॥ प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥ अचितयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यंति कानने ॥ ते ब्राह्मणीनामनृतं
दोषं वक्ष्यंति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहं ॥ वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ सु-
पर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ॥ अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तंबैः सुसंवृतं ॥ १० ॥ दृष्टीविषैः सप्तशीर्षिगुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ रक्षाभिश्च पि-
शाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ ११ ॥ राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमं ॥ १२ ॥ प्राक्षिपत्कांचने कुण्डे शु-
क्रं सा त्वरिता शुभा ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनां ॥ १३ ॥ पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकं ॥ दिव्यरूपमरुधत्या कर्तुं न
शकितं तया ॥ १४ ॥ तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तनु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरुत्तम ॥ १५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत्र स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्सुतं ॥ १६ ॥ ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कंदतां ततः ॥
 षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ॥ १७ ॥ एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुवर्भौ ॥ १८ ॥
 अंगप्रत्यंगसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्बुधः ॥ लोहिताश्रेण महता संवृतः सह विद्युता ॥ १९ ॥ लोहिताश्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ गृहीतं तु धनु-
 स्तेन विपुलं लोमहर्षणं ॥ २० ॥ न्यस्तं यन्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिर्कृतनं ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद् बलवांस्तदा ॥ २१ ॥ संमोहयन्निवमान् स
 त्रील्लोकान्सचराचरान् ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःस्वनं ॥ २२ ॥ उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्रैरावतश्च ह ॥ तावापतंतौ संप्रेक्ष्य स बालो-
 ऽर्कसमद्युतिः ॥ २३ ॥ द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २४ ॥ महाकायमुपश्लिष्टं
 कुक्कुटं बलिनां वरं ॥ गृहीत्वा व्यनदद्ग्रीमं चिक्रीड च महाभुजः ॥ २५ ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शंखमुत्तमं ॥ प्राध्मापयत भूतानां
 त्रासेनं बलिनामपि ॥ २६ ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजवान ह ॥ क्रीडन् भाति महासेनस्त्रीन्लोकान्वदनैः पिबन् ॥ २७ ॥ पर्वताग्रेऽप्र-
 मेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ॥ २८ ॥ व्यलोकयद्मेयात्मा मुखेर्नानाविधैर्दिशः ॥ स पश्यन्विविधान्भा-
 वांश्चकार निनदं पुनः ॥ २९ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ॥ भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ३० ॥ ये तु तं संश्रिता देवं
 नानावर्णास्तदा जनाः ॥ तानप्याहुः पारिषदान् ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ ३१ ॥ स तूत्थाय महाबाहुरुपसांलव्य च तान् जनान् ॥ धनुर्विकृष्य
 व्यस्तजद्वाणान् श्वेते महागिरौ ॥ ३२ ॥ बिभेद स शरैः शैलं कौंचं हिमवतः सुतं ॥ तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतं ॥ ३३ ॥ स विशीर्णो-
 ऽपतच्चैल्लो भृशमार्तस्वरान् ख्वन् ॥ तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥ ३४ ॥ स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वाऽपि बलिनां वरः ॥ न-
 प्राच्यवद्मेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३५ ॥ सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ॥ बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरिः ॥ ३६ ॥
 स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ॥ उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततः प्रव्यथिता भूमिव्यर्थयित समंततः ॥
 आर्ता स्कंदं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ विपरीतं वैरं द्वंद्वान्यतिशीतात्युष्णादीनि ॥
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ॥ अथैनमभजल्लोकः स्कंदं शुक्लस्य पंचमीं ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेय-
 समास्यापर्वणि आंगिरसे कुमारोत्पत्तौ पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ तस्मिन् जाते महास-
 त्वे महासेने महाबले ॥ समुत्तस्थुर्महोत्पाता वोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ॥ ग्रहा दीप्ता दिशः खं
 च ररास च मही भृशं ॥ २ ॥ ऋषयश्च महावीरान् दृष्ट्वोत्पातान्समंततः ॥ अकुर्वन् शांतिमुद्दिग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥ निवसंति व-
 ने ये तु तस्मिंश्चैत्रस्थे जनाः ॥ तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ संगम्य षड्विः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ अपरे गरु-
 डीमाहुस्त्वयाऽनर्थोऽयमाहुतः ॥ ५ ॥ यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ॥ न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सु-
 पर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ॥ उपगम्य शनैः स्कंदमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥ अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसं ॥ तत्पुत्र-
 षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुंधतीं ॥ ८ ॥ षड्विरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ॥ सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं जाने
 नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ विश्वामित्रस्तु कुत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ तत्तेन निखिलं
 सर्वमवबुद्धं यथातथं ॥ ११ ॥ विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ॥ स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ १२ ॥ मंगलानि च स-
 र्वानि कौमाराणि त्रयोदश ॥ जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥ षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य तु साधनं ॥ शक्त्या दे-
 व्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चक्रे रितत्कर्म लोकहिताय वै ॥ तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ १५ ॥
 अन्वजानान्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ॥ अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यंति वै स्त्रियः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु तत्स्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्य-
 जन् ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स्कंदं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिताऽब्रुवन् ॥ १७ ॥ अविषह्यबलं स्कंदं जहि शक्राशु माचिरं ॥ यदि वा न
 निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबल ॥ स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ॥ १९ ॥
 ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जातकर्मादिका विवाहात्प्राचीनास्त्रयोदश क्रियाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु श्रुत्वाऽपि सर्वतो लोकाप-
 वादभयाद्रामवत् पत्नीस्त्यक्तवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षड्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ग्र-
 स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ न बालमुत्सहे हंतुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ २० ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ॥ स-
 र्वास्त्वद्याभिगच्छंतु स्कंदं लोकस्य मातरः ॥ २१ ॥ कामवीर्यां व्रंतु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥
 ॥ २२ ॥ अशक्योऽयं विचिंत्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ ऊचुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रो भव महाबल ॥ २३ ॥ अभिनंदस्व नः सर्वाः प्रस्रुताः स्नेह-
 विह्वलाः ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः ॥ २४ ॥ ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ॥ अपश्यदग्निमायांतं पितरं ब-
 लिनां बली ॥ २५ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ॥ परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २६ ॥ सर्वासां या तु मातृणां
 नारी क्रोधममुद्रवा ॥ धात्री स्वपुत्रवत्स्कंदं शूलहस्ताऽभ्यरक्षत ॥ २७ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ॥ परिष्वज्य महासेनं पु-
 त्रवत्पर्यरक्षत ॥ २८ ॥ अग्निभूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ॥ रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आर-
 ण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे स्कंदोत्पत्तौ षड्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ग्रहाः
 सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ॥ हुताशनमुखाश्चैव दत्ताः पारिषदां गणाः ॥ १ ॥ एते चान्ये च बहवो घोरान्निदिववासिनः ॥ परिवार्य महासे-
 नं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २ ॥ संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ॥ आरूढौरावतस्कंधं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय वज्रं बलवा-
 न्सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ विजिघांसुर्महासेनमिंद्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तं च महानादं देवानां महाप्रभं ॥ विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकं
 ॥ ५ ॥ प्रवरांबरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतं ॥ विजिघांसुं तमायांतं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ६ ॥ विनदन्पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः ॥ सं-
 हर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजं ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ॥ समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ८ ॥ सिंहनादं
 ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः ॥ गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समुद्रतोदधिप्रभं ॥ बभ्राम तत्र तत्रैव देवसै-
 न्यमचेतनं ॥ १० ॥ जिघांसूनुपसंप्राप्तान् देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ॥ विससर्ज मुखात् क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्षिणः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि
 भूतले ॥ ते प्रदीप्ताग्निरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रच्युताः सहसा भांति व्यस्तास्तारागणा इव ॥ दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजं ॥ १३ ॥

हा इति उपग्रहा राहुप्रभृतयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वज्रस्य विशनात् बाहोराखननाच्च विशाख इत्यर्थः ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ स्कंदेति देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शांतिमुपागताः॥त्यक्तो देवैस्ततः स्कंदे वज्रं शक्रोन्यपातयत् ॥१४॥ तद्विष्टं जवानाशु पार्श्वे स्कंदस्य दक्षिणं ॥ विभेद च महाराज पार्श्वे तस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रहारात्स्कंदस्य संजातः पुरुषोऽपरः॥ युवा कांचनसन्नाहः शक्तिधृगिदव्यकुंडलः ॥ १६ ॥ यद्वज्र- विशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ संजातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिं ॥ १७ ॥ भयादिद्रस्तु तं स्कंदं प्रांजलिः शरणं गतः ॥ तस्याभयं ददौ स्कंदः सहसैन्यस्य सत्तमः ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्व- णि आंगिरसे इंद्रस्कंदसमागमे सप्तविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ध॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स्कंदपारिषदान् घोरान् शृणुष्वानु- तदर्शनान् ॥ वज्रप्रहारात्स्कंदस्य जन्तुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये हरंति शिशून् जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारास्ते विशाखं च पितृत्वे समकल्पयन् ॥ स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मियैः सह पुत्रकैः ॥ मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौसलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारपितरं स्कंदमाहुर्जना भुवि ॥ रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलं ॥ ५ ॥ यजंति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपोनाम हुताशनः ॥६॥ किं करोमीति ताः स्कंदं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥ ६ ॥ कुमार्यञ्जुः ॥ भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः॥७॥प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ८ ॥ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कंदं मातृगणोऽगमत् ॥ ९ ॥ काकी च हलिमा चैव मालिनी बृंहिता तथा ॥ आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ १० ॥ एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ॥ स्कंदप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ ११ ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कंदमातृगणोद्भवः ॥ छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ १२ ॥ षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कंदस्यैवेति विद्धि तत् ॥ षट्शिरोभ्यंतरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितं ॥ १३ ॥ षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दयते ॥ शक्तिं येनासृजद्विव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥१४॥ इत्येते द्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पंचमी ॥ तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमा- स्यापर्वणि आंगिरसे कुमारोत्पत्तौ अष्टविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ध॥ ॥१॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२८॥

उपविष्टमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हिरण्यगर्भेति संबोधनेन स्कंदस्य सूत्रात्ममूर्तित्वां दर्शयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ उपविष्टं तु तं स्कंदं हिरण्यकवचस्रजं ॥ हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभं ॥ १ ॥ लोहितांबरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमं ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियं ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलं ॥ अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ॥ निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४ ॥ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलं ॥ इदमाहुस्तादा चैव स्कंदं तत्र महर्षयः ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ हिरण्यगर्भ भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ॥ त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ॥ तस्मादिंद्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ किमिंद्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ॥ कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इंद्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजा सुखं ॥ तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्धत्तानां संहरति व्रतस्थानां प्रयच्छति ॥ अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १० ॥ असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचंद्रे च चंद्रमाः ॥ भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११ ॥ एतादिंद्रेण कर्तव्यमिंद्रे हि विपुलं बलं ॥ त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिंद्रो भवस्व नः ॥ १२ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ॥ अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ॥ अहं ते किंकरः शक्र न ममैद्रत्वमीप्सितं ॥ १४ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि ॥ अवज्ञास्यंति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इंद्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितं ॥ आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यंत्यतंद्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ॥ द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ॥ १७ ॥ विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ॥ १८ ॥ तस्मादिंद्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ॥ १९ ॥ करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ववीहि मे ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ अहमिंद्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २० ॥ यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ यदि वा शासनं स्कंद कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २१ ॥ अभिषिच्यस्व देवानां सैनाप्रत्ये देवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ॥ २२ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ रुद्रमग्निरिति रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतिविदो द्विजाः प्राहुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकारांतरेण स्कंदस्य रुद्रसूनुत्वमाह अनुप्रविश्येति अनुप्रविश्य स्थितेनेति गोब्राह्मणहितार्थाय सेनापत्येऽभिषिच मां ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ॥२३॥ अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ तत्र तत्कांचनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत् ॥२४॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममंडलं ॥ विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ॥२५॥ आवद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ॥२६॥ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोघृषध्वजः ॥ रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ॥२७॥ रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ॥ पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥२८॥ पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ॥ रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरं ॥२९॥ अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ॥ तत्र जातस्ततः स्कंदो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३०॥ रुद्रस्य वह्नः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च भारत ॥ जातः स्कंदः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३१॥ अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ॥ भाति दीप्तवपुः श्रीमान् रक्ताभ्यामिवांशुमान् ॥३२॥ कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ॥ रथे समुच्छितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥३३॥ या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्वलं तथा ॥ अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ॥३४॥ विवेश कवचं चास्य शरीरे सहजं तथा ॥ युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥३५॥ शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कांतत्वं सत्यमुन्नतिः ॥ ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणं ॥३६॥ निकृंतनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणं ॥ स्कंदेन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥३७॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ॥ बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णंदुमंडलः ॥३८॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यवरैरपि ॥ देवगंधर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥३९॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलंकृतैः ॥ सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥४०॥ क्रीडन्भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः ॥ अभिषिक्तं महासेनमपश्यंत दिवौकसः ॥४१॥ विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ॥४२॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः ॥ ताः समासाद्य भगवान् सर्वभूतगणैर्वृतः ॥४३॥ आर्चितस्तु स्तुतश्चैव सांत्वयामास ता अपि ॥ शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कंदं सेनापतिं तदा ॥४४॥ सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयं ॥४५॥ इति चिंत्यानयामास देवसेनां ह्यलंकृतां ॥ स्कंदं प्रोवाच बलभिदिं कन्या सुरोत्तम ॥४६॥

शेषः ततो वह्नि देहे प्रविष्टादुद्राज्जात इति वा रुद्रसूनुरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ विवक्षंतमभिजिन्नक्षत्रस्य पतनान्नक्षत्रसंख्या कथं समा भवेदिति प्रष्टुमिच्छंतं शक्रं स स्कंदः किं कार्यमित्यब्रवीत् ॥ ७ ॥ कन्यसी कनिष्ठा वनं गता अधिकारं त्यक्त्विति शेषः ॥ ८ ॥

अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मंत्रपुरस्कृतं ॥ ४७ ॥ गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा ॥ एव-
मुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४८ ॥ बृहस्पतिर्मंत्रविद्धि जजाप च जुहाव च ॥ एवं स्कंदस्य महिषी देवसेनां विदुर्जनाः ॥ ४९ ॥ षष्ठी
यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमासां सुखप्रदां ॥ सिनीवालीं कुहूं चैव सद्भृतिमपराजितां ॥ ५० ॥ यदा स्कंदः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ॥ तदा त-
माश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ५१ ॥ श्रीजुष्टः पंचमीं स्कंदस्तस्माच्छ्री पंचमी स्मृता ॥ षष्ठ्यां कुतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ५२ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे स्कंदोपाख्याने ऊनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतं ॥ सप्तर्षिपत्न्यः षड्देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयु-
क्ता महाव्रताः ॥ द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुं ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता अर्तुभिर्देवसंमितैः ॥ अकारणादुषा तैस्तु पुण्यस्थानात्परिच्यु-
ताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतं ॥ तत्सत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्र-
भो ॥ त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतद्वृणो भव ॥ ५ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ मातरो हि भवंत्यो मे सुतो वोऽहमनिदिताः ॥ यद्वाऽपीच्छत तत्स-
र्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ विवक्षंतं ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ॥ उक्तः स्कंदेन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७ ॥
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ॥ इच्छंती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८ ॥ तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाद्भ्युतं ॥ का-
लं त्विमं परं स्कंद ब्रह्मणा सह चिंतय ॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ॥ रोहिणी ह्यभवत्पूर्वमेवं संख्या समा भवत् ॥ १० ॥
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृतिका गताः ॥ नक्षत्रं सप्तशीर्षिभिरभाति तद्वह्निर्देवतं ॥ ११ ॥

सा च ज्येष्ठतास्पर्धया गगनाच्च्युताऽतोऽहं मूढोऽस्मि नक्षत्रसंख्यापूरणप्रकारस्याज्ञानादिति भावः ॥ ९ ॥ धनिष्ठादिरिति यस्य नक्षत्रस्याद्यक्षणे चंद्रसूर्यगुरूणां योगस्तद्युगादिनक्षत्रं तच्च
पूर्वं रोहिण्यभूत् तदाऽभिजित्पतनकाले त्वेकन्यूनैरहोरत्रैर्भगणस्य भोगात् कृतयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठेवाभवदित्यर्थः संख्या कलाकाष्ठादीनां ॥ १० ॥ तथा च कृतिकाभिरेव नक्षत्रसंख्यापूर्तिं
कुर्विति शक्राशयं ज्ञात्वा तादृदिवं गताः ॥ ११ ॥

ननु षट् कृत्तिकाः कथं सप्तशीर्षाभिमित्यत आह विनतेति ऋषिपत्नीनामिव गरुत्मत्या अपि रूपं स्वाहया धृतिमिति तत्साहित्यात्सप्तशीर्षाभिमित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्नुषया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगणो विनतादिसमूहः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ताः प्रसिद्धाः मातरो ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः ॥ १६ ॥ त्वत्कृते त्वदर्थं ताभिर्ब्राह्म्यादिभिरस्मद्भर्तृन् मिथ्याभिशापदोषेण कोपयंतीभिः प्रजा हताः

विनता चाब्रवीत्स्कंदं मम त्वं पिंडदः सुतः ॥ इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुं ॥ १२ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि मां ॥ स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ अथ मातृगणः सर्वः स्कंदं वचनमब्रवीत् ॥ वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ॥ इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ॥ उच्यतां यन्मयाकार्यं भवतीनामथेप्सितं ॥ १५ ॥ ॥ मातर ऊचुः ॥ ॥ यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ॥ अस्माकं तु भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ॥ प्रजाऽस्माकं हतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ वृत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुं ॥ अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजायां मनसेच्छथ ॥ १८ ॥ ॥ मातर ऊचुः ॥ ॥ इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ॥ त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ प्रजा वो दद्वि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतं ॥ परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २० ॥ ॥ मातर ऊचुः ॥ ॥ परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कंदं यथेच्छसि ॥ त्वया नो रोचते स्कंदं सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ यावत्षोडशवर्षाणि भवंति तरुणाः प्रजाः ॥ प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययं ॥ परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततः शरीरात्स्कंदस्य पुरुषः पावकप्रभः ॥ भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभः ॥ २४ ॥ अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ॥ स्कंदेन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ॥ २५ ॥ स्कंदापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६ ॥ पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहं ॥ कष्टा दारुणरूपेण वोररूपा निशाचरी ॥ २७ ॥ पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ॥ गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते वोरदर्शना ॥ २८ ॥ अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ॥ सोऽपि बालान्महावोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २९ ॥

संगाभावादित्यर्थः संधिरार्षः नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ वृत्ता मया दत्ता अपि मया प्रार्थिता अपि मुनयो युष्मान् नांगीकरिष्यंतीति भावः ॥ १८ ॥ मातृणां ब्राह्म्यादीनां तासां प्रजानामीश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः अस्मदाद्याः नमस्कृता यूयं मयेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमंडिकां ॥ अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ ३० ॥ कुमारश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कंदसंभवाः ॥ ते
 ऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१ ॥ तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ आजायमानान् गृह्णति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः
 ॥ ३२ ॥ गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ शकुनिस्तामथारुह्य स ह भुंक्ते शिशून्भुवि ॥ ३३ ॥ सरमा नाम या माता शुनां दे-
 वी जनाधिप ॥ साऽपि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३४ ॥ पादपानां च या माता करंजनिलया हि सा ॥ वरदा सा हि सौम्या च
 नित्यं भूतानुकंपिनी ॥ ३५ ॥ करंजे तां नमस्यंति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ॥ ३६ ॥ द्विपंचरात्रं ति-
 ष्ठति सततं स्रुतिकागृहे ॥ कटूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७ ॥ भुंक्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ गंधर्वाणां तु या मा-
 ता सा गर्भं गृह्य गच्छति ॥ ३८ ॥ ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ॥ ३९ ॥ उपनष्टं ततो
 गर्भं कथयंति मनीषिणः ॥ लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कंदस्य सा स्मृता ॥ ४० ॥ लोहितायनिरित्येवं कदंबे सा हि पूज्यते ॥ पुरुषेषु यथा
 रुद्रस्तथाऽऽर्या प्रमदास्वपि ॥ ४१ ॥ आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ॥ ४२ ॥ यावत्पो-
 डशवर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्ततः ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ॥ ४३ ॥ सर्वे स्कंदग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ तेषां
 प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाऽजनं ॥ बलिकर्मोपहाराश्च स्कंदस्येज्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छंति शुभं नृणां ॥ आयुर्वीर्यं
 च राजेंद्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥ ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवंति ग्रहा नृणां ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरं ॥ ४६ ॥ यः प-
 श्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७ ॥ आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृ-
 न्न ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति यः सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपंति यं ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सि-
 द्धग्रहस्तु सः ॥ ४९ ॥ उपाप्नाति च यो गंधान् रसांश्चापि पृथग्विधान् ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ५० ॥ गंधर्वाश्चापि यं दिव्याः
 संविशंति नरं भुवि ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गंधर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहंति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पै-
 शाच एव सः ॥ ५२ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मिथ्याभिशापग्रस्तानामपि स्कंदमातृणां बालग्रहत्वादिना चाधिकारप्राप्तिः किमुत साक्षादोषकर्तृणामतः सर्वदोषपरिहारार्थं महेश्वरः पूज्य इत्युपसंहरति
आविशंति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ॥
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैकुण्ठ्याच्च भयाच्चैव घोरानां चापि दर्शनात् ॥ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सांत्वं तस्य तु साधनं
॥ ५५ ॥ कश्चित्कीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः ॥ अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत्सप्ततिवर्षाणि भवंत्येते
ग्रहा नृणां ॥ अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णोद्विग्नं दातं शुचिं नित्यमंतद्रितं ॥ आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयति
सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ॥ न स्पृशंति ग्रहा भक्तान्नरान् देवं महेश्वरं ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे मनुष्यग्रहकथने त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ य-
दा स्कंदेन मातृणामिव सेतुप्रियं कृतं ॥ अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभां ॥ तामब्रवीत्ततः
स्कंदः प्रीतिमिच्छसि कीदृशं ॥ २ ॥ स्वाहोवाच ॥ ॥ दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ॥ बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने
॥ ३ ॥ न स मां कामिनीं पुत्र सम्यक् जानाति पावकः ॥ इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥ स्कंद उवाच ॥ हव्यं कव्यं च यत्किं-
चिद्विजानां मंत्रसंस्तुतं ॥ होष्यत्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतं ॥ ५ ॥ अद्यप्रभृति दास्यंति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा
वत्स्यति शोभने ॥ ६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कंदेन पूजिता ॥ पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कंदमपूजयत् ॥ ७ ॥
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनं ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहा माविश्य चोमया ॥ हितार्थं
सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना ॥ अस्मिन्नग्नौ निपतितमिजिकामिजिकं यतः ॥ १० ॥ संभूतं लो-
हितोदे तु शुक्रशेषमवाप तत् ॥ सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्यद्भक्षेषु तदेवं पंचधाऽपतत् ॥ तत्र ते विविधाकारा गणा
ज्ञेया मनीषिभिः ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरं ॥ अपूजयद्मेयात्मा पितरं पितृ-
वत्सलः ॥ १३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ अर्कपुष्पैस्तु ते पंच गणाः पूज्या धनार्थिभिः ॥ व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४ ॥
अप्रकीर्णोद्विग्नमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भा० त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ यदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जृम्भकैर्ग्रहविशेषैः ॥ ३४ ॥
 मिजिकामिजिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवं ॥ नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५ ॥ स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ॥ वृक्षेषु
 जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६ ॥ एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ॥ घंटायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७ ॥
 ऐरावतस्य घंटे द्वे वैजयंत्याविति श्रुते ॥ गुहस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाख्य धीमता ॥ १८ ॥ एका तत्र विशाखस्य घंटा स्कंदस्य चापरा ॥ पताका
 कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९ ॥ यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २० ॥ स संवृतः
 पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ शुशुभे कांचने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१ ॥ तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ॥ आदित्येनेवांशु-
 मता मंदरश्चारुंकंदरः ॥ २२ ॥ संतानकवनैः फुल्लैः कर्वाीरवनैरपि ॥ पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३ ॥ कंदंबतरुषंडैश्च दिव्यैर्मृगगणैर-
 पि ॥ दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४ ॥ तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ मेघतूर्यगराश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५ ॥ तत्र
 दिव्याश्च गंधर्वा नृत्यंतेऽप्सरसस्तथा ॥ हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६ ॥ एवं सेंद्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितं ॥ प्रहृष्टं प्रेक्षते
 स्कंदं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ यदाऽभिषिक्तो भगवान्सैनापत्येन पावकिः ॥ तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्र-
 वटं हरः ॥ २८ ॥ रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ॥ २९ ॥ उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्र-
 चोदितं ॥ ते पिबंत इवाकाशं त्रासयंतश्चराचरात् ॥ ३० ॥ सिंहा नभस्यगच्छंत नदंतश्चारुकेसराः ॥ तस्मिन् रथे पशुपतिः स्थितो भ्रातृमया सह
 ॥ ३१ ॥ विद्युता सहितः सूर्यः सेंद्रचापे घने यथा ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह ॥ ३२ ॥ आस्थाय तु चिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सूर्यः सह ॥ ३३ ॥ पृष्ठतोऽनुययौ यातं वरदं वृषभध्वजं ॥ जृम्भकैर्गक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ॥ ३४ ॥ यात्यमोवो म-
 हायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ॥ ३५ ॥ गच्छंति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ यमश्च मृत्युना सार्धं
 सर्वतः परिवारितः ॥ ३६ ॥ घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ॥ ३७ ॥ विजयो नाम रुद्रस्य याति
 शूलः स्वलंकृतः ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ॥ ३८ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विद्यागणाः स्तुतिपद्यसमूहाः ॥ ४९ ॥ वचनं पठनं सरहस्यव्याख्यानं वा ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 परिवार्यं शनैर्यामिति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ॥ ३९ ॥ गदामुसलशक्तयाद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ पट्टिशं त्वन्व-
 गाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभं ॥ ४० ॥ कमंडलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ॥ ४१ ॥ भृगुवंशिरोभिः
 सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यंदने स्थितः ॥ ४२ ॥ याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गं-
 धर्वा भुजगास्तथा ॥ ४३ ॥ नद्यो ह्रदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ॥ ४४ ॥ स्त्रियश्च विविधाकारा यांति
 रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ सृजंत्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वरांगनाः ॥ ४५ ॥ पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनं ॥ छत्रं च पांडुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधार-
 यत् ॥ ४६ ॥ चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठितौ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्छ्रिया वृतः ॥ ४७ ॥ सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृष-
 केतनं ॥ गौरी विद्याऽथ गांधारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥ ४८ ॥ सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यांति पृष्ठतः ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कवि-
 भिः कृताः ॥ ४९ ॥ तस्य कुर्वन्ति वचनं सेंद्रा देवाश्चमूमुखे ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ॥ ५० ॥ व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रु-
 द्रस्य वै सखा ॥ पिंगलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानंददायकः ॥ ५१ ॥ एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखं ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-
 र्धुवा ॥ ५२ ॥ रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयंतीह दैवतं ॥ शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पितामहं ॥ ५३ ॥ भावैस्तु विविधाकारैः पूजयंति महेश्वरं ॥ दे-
 वसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ॥ अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५४ ॥ अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ॥ सप्तमं मारुतस्कंधं
 रक्ष नित्यमतंद्रितः ॥ ५५ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ सप्तमं मारुतस्कंधं पालयिष्याम्यहं प्रभो ॥ यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरं ॥ ५६ ॥ ॥ रुद्र
 उवाच ॥ ॥ कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ॥ दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा
 विसर्जितं परिष्वज्य महेश्वरः ॥ विसर्जिते ततः स्कंदे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५८ ॥ सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ जज्वाल खं सनक्षत्रं
 प्रमूढं भुवनं भृशं ॥ ५९ ॥ चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगद्भौ ॥ ततस्तद्वारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ॥ ६० ॥ उमा चैव महाभागा देवाश्च
 समहर्षयः ॥ ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वतांबुदसन्निभं ॥ ६१ ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्वलं ॥ तदैव घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ॥ ६२ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगवंतं च शंकरं ॥ तैर्विस्तृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ॥ ६३ ॥ पर्वताश्च शतद्वयश्च प्रासासिपरिवा गदाः ॥ निपतद्भिश्च
 तैर्वीरैर्देवानां महायुधैः ॥ ६४ ॥ क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ निकृत्तयोधनागाश्च कृत्तायुधमहारथं ॥ ६५ ॥ दानवैरदितं सैन्यं देवानां
 विमुखं बभौ ॥ असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननं ॥ ६६ ॥ अपतद्गधभूयिष्ठं महाहुमवनं यथा ॥ ते विभिन्नाशिरोदेहाः प्राद्रवंतो दिवौकसः ॥ ६७ ॥
 न नाथमधिगच्छंति वध्यमाना महारणे ॥ अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ॥ ६८ ॥ आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिद्धानवादितं ॥ भयं त्यजत भद्रं
 वः शूराः शस्त्राणि गृह्यत ॥ ६९ ॥ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्वचथा भवेत् ॥ जयतैरान्मुदुर्घतान् दानवान्वोरदर्शनान् ॥ ७० ॥ अभिद्रवत भ-
 द्रं वो मया सह महासुरान् ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ॥ ७१ ॥ दानवान्प्रत्ययुध्यंत शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयं ॥ ततस्ते त्रिदशाः स-
 र्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ७२ ॥ प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ तैर्विस्तृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७३ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु
 पिबंति रुधिरं बहु ॥ तेषां देहान् विनिभिद्य शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७४ ॥ निपतंतोऽभ्यदृश्यंत नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ तानि दैत्यशरीराणि निर्भि-
 न्नानि स्म सायकैः ॥ ७५ ॥ अपतन् भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ॥ ७६ ॥ त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव
 पराङ्मुखं ॥ अथोत्कुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवरुदायुधैः ॥ ७७ ॥ संहतानि च तूर्याणि प्रावाद्यंत ह्यनेकशः ॥ एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणं ॥ ७८ ॥
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमं ॥ अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७९ ॥ तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नंति दिवौकसः ॥ ततस्तूर्य-
 प्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ॥ ८० ॥ बभूवुर्दानवैर्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ अथ दैत्यबलाद्घोरात्रिष्पपात महाबलः ॥ ८१ ॥ दानवो महि-
 षो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिं ॥ ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितं ॥ ८२ ॥ तमुद्यतगिरिं राजन्यद्रवंत दिवौकसः ॥ अथाभिद्रुत्य महिषो देवां-
 श्रिक्षेप तं गिरिं ॥ ८३ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ॥ भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८४ ॥ अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासय-
 न्सुरान् ॥ अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंह क्षुद्रमृगानिव ॥ ८५ ॥ तमापतंतं महिषं दृष्ट्वा सेंद्रा दिवौकसः ॥ व्यद्रवंत रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८६ ॥
 ततः स महिषः क्षुद्रस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ॥ अभिद्रुत्य च जग्नाह रुद्रस्य रथकूबरं ॥ ८७ ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कूबरं धूःप्रदेशं ॥ ८७ ॥

रेसतुः शब्दं चक्रतुः रोदसी द्यावाभूमी ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अहनत् हतवान् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ द्वारमुत्तरकुलणामिति शेषः अगम्यमिति च्छेदः ॥ ९७ ॥ ते-

यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसाऽऽगतः ॥ रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ८८ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ॥ आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ८९ ॥ तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे ॥ सस्मार च तदा स्कंदं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ९० ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रोदो रुद्रस्य चानदत् ॥ देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९१ ॥ ततस्तस्मिन्भये घोरं देवानां समुपस्थिते ॥ आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ९२ ॥ लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९३ ॥ रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभं ॥ तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ९४ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीं ॥ मुमोच शक्तिं राजेंद्र महासेनो महाबलः ॥ ९५ ॥ सा मुक्ताऽभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् ॥ पपात भिन्ने शिरसि महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९६ ॥ पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनं ॥ पर्वताभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९७ ॥ उत्तराः कुरवस्तेन गच्छंत्यद्य यथासुखं ॥ क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ ९८ ॥ स्कंदहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९९ ॥ शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ॥ स्कंदपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ १०० ॥ दानवान्भक्षयंतस्ते प्रपिबंतश्च शोणितं ॥ क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ १०१ ॥ तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्वनान्स्वगः ॥ तथा स्कंदोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ १०२ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरं ॥ शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णशुखिवांशुमान् ॥ १०३ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कंदः प्रयातस्तु महेश्वरं ॥ तदाऽब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पु- रंदरः ॥ १०४ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कंद त्वयाऽयं महिषो हतः ॥ देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयतां वर ॥ १०५ ॥ सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकंटकः ॥ शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ॥ १०६ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०७ ॥ अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ॥ १०८ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ॥ वशगाश्च भविष्यति सुरास्तव महाभुज ॥ १०९ ॥ महासेनमेवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ॥ अनुज्ञातो भगवता त्र्यंबकेण शचीपतिः ॥ ११० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ६ ॥ सर्वेषां ग्रहाणां स्कंदाधीनत्वात्तच्छांतये स्कंदं प्रार्थयितुकाम-
स्तदीयं नामादिकं पृच्छति भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कामजित्पूर्णमनोरथः ॥ ४ ॥ कूटं कपटं बालग्रहादि तेन मोहयतीति कूटमोहनः ॥ ५ ॥ कन्याभर्ता अग्निपुत्रत्वेनाग्निरूपत्वात्तृती-
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ॥ उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कंदं पश्यत मामिव ॥ ११ ॥ स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ एकाह-
वाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनंदनः ॥ १२ ॥ स्कंदस्य य इदं विप्रः पठेजन्म समाहितः ॥ स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कंदसालोक्यमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे स्कंदोत्पत्तौ महिषासुरवधे एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ॥ त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १ ॥ वैशंपायन उवा-
च ॥ ॥ इत्युक्तः पांडवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ ॥ उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ आग्नेयश्चैव स्कंदश्च
दीप्तकीर्तिरनामयः ॥ मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ॥ ३ ॥ कामजित्कामदः कांतः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ॥ शिशुः शीघ्रः शुचिश्चंडो दीप्तवर्णः
शुभाननः ॥ ४ ॥ अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चंद्राननस्तथा ॥ दीप्तशक्तिः प्रशांतात्मा भद्रकूटकूटमोहनः ॥ ५ ॥ षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्स-
लः ॥ कन्याभर्ता विभक्ताश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥ सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ ख-
चारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥ विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ॥ नामान्येतानि दिव्या-
नि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ॥ स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं शक्त्या गु-
हं नामभिरप्रमेयं ॥ षडाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ॥ ब्रह्मप्रियो
ब्राह्मण स व्रती त्वं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं मंत्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ॥ संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड्वै
मासार्धमासावयनं दिशश्च ॥ १२ ॥

योऽग्निष्टे पतिरिति मंत्रवर्णाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेषु साधुः ब्रह्मजो वेदोक्तेन गर्भाधानादिकर्मणा जातः अत एव हेतुद्वयात् ब्रह्मविद्वेदार्थज्ञाता तत ए-
व ब्रह्मे ब्रह्मणि कर्मब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेशयः अदंतत्वमार्ष कर्मब्रह्मनिष्ठावानित्यर्थः ब्रह्मवतां कर्मोपास्तिज्ञानवतां वरिष्ठो ज्ञानीत्यर्थः वरिष्ठत्वे हेतुर्ब्रह्मप्रियस्तत्कर्मोपास्तिपरः ब्राह्मणो ब्र-
ह्मविक्तेन सह समानं व्रतमद्वेष्टृत्वादिरूपं यस्य स ब्राह्मणसव्रती अत एव ब्रह्मज्ञः शुद्धब्रह्मवित् ब्राह्मणानां नेता ब्रह्मपदप्रापकः ॥ ११ ॥ षडर्चिः षण्मुखत्वात्षड्विजिह्वः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

त्वं पुष्कराक्षस्त्वरावंदवक्रः सहस्रबाहुः ॥ त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरासुराणां ॥ १३ ॥ त्वमेव सेनाधिपतिः प्र-
चंडः प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ॥ सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रपान्त्वं गुह शक्तिधारी ॥
गंगासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहीकृतिकानां तथैव ॥ १५ ॥ त्वं क्रीडसे पणमुख कुक्कुटेन यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥ दीक्षाऽसि सोमो मरुतः
सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेंद्र इंद्रः ॥ १६ ॥ सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ॥ ऋतस्य कर्ता दितिजांतकस्त्वं जेता रिपूणां
प्रवरः सुराणां ॥ १७ ॥ सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव परावर्जोऽसि परावरस्त्वं ॥ धर्मस्य कामस्य परस्य चैव त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर शक्त्या मया संस्तुतलोकनाथ ॥ नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो अतःपरं वेद्वि गतिं न तेऽहं ॥ १९ ॥ स्कंदस्य य इदं विप्रः
पठेज्जन्म समाहितः ॥ श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितं ॥ २० ॥ धनमायुर्गोदादीनि पुत्रान् शत्रुजयं तथा ॥ स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कंद-
सालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आंगिरसे कार्तिकेयस्त्ववे द्वात्रिंशदोद्विंशत-
तमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ २४ ॥ समाप्तं च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ॥ अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ उपासीनेषु
विप्रेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समं ॥ १ ॥ जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ चिरस्य दृष्ट्वा राजेंद्र
तेन्योऽन्यस्य प्रियंवदे ॥ २ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदूत्थिताः ॥ अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य माहिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती याज्ञि-
सेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ केन द्रौपदि वृत्तेन पांडवानधितिष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान्वीरान्पुनः परमसंहतान् ॥ कथं च वशगास्तुभ्यं न कु-
प्यंति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वश्या हि सततं पांडवाः प्रियदर्शने ॥ मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वीहि मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमंत्रौ-
षधानि वा ॥ विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥

चोत्पन्नाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ संहतान् दृढांगान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्रतं सोमवारव्रतादि ॥ तप उपवासादि स्नानं संगमादौ ॥ मंत्रोपेतमौषधं वशीकरणार्थं विद्या कामशास्त्रोक्ता ॥ रतांते वामपादेन भर्तुलिं
गमुपस्पृशेत् ॥ यावज्जीवं प्रतिस्तस्या गर्भदासो भवेत्पुत्रवमित्यादिका ॥ तद्वीर्यं मूलवीर्यं मूलं अप्रच्युतं तारुण्यादि तद्वीर्यं जपहोमागदाः विशकलिताः समुदिता वा अगदोऽजनादिरोषधं ॥ ७ ॥

भगदैवतं सौभाग्यवर्धकं सौरव्रतादिकं भगवेदनमिति पाठे सौभाग्यसूचकं वशानुग इच्छानुसारी ॥ ८ ॥ ९ ॥ हेसत्ये अनुकीर्तनमुत्तरं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ औषधादिप्रयोगेऽनि-
ष्टमाह अभिन्नेति गदान् रोगान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ जलोदरः उदररोगः वृकोदर इति पाठे कुक्षिव्याधिर्भस्मकनामा श्वित्रिणः कुष्ठवंतः ॥ १६ ॥ उपसृजंति दोषैर्योजयंति ॥ १७ ॥ १८ ॥ स-

ममाद्याचक्ष्व पांचालि यशस्यं भगदैवतं ॥ येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विराम यशस्विनी ॥ पति-
व्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच तां ॥ ९ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ॥ असदाचरिते मोगे कथं स्यादनुकर्तिनं ॥ १० ॥ अनु-
प्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ॥ उद्वि-
जेत तदैवास्याः सर्पाद्विशमगतादिव ॥ १२ ॥ उद्विग्नस्य कुतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखं ॥ न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मंत्रकर्मणा ॥ १३ ॥
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ॥ मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छंति जिघांसवः ॥ १४ ॥ जिह्वा यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ॥ तत्र
चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयं ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ॥ अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडांधबधिरास्तथा ॥ १६ ॥
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजंत्युत ॥ न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १७ ॥ वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पांडवेषु महात्मसु ॥
तां सर्वो शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १८ ॥ अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ॥ सदारान्पांडवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहं ॥ १९ ॥
प्रणयं प्रतिसंहत्य निधायात्मानमात्मनि ॥ शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २० ॥ दुर्व्याहताच्छंकमाना दुस्स्थिताहुरेवोक्षितात् ॥ दुरा-
सिताहूर्ब्रजितादिगिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्यैवैश्वानरसन्नात् सोमकल्पान्महारथान् ॥ सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २२ ॥ देवो
मनुष्या गंधर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ॥ द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ॥ न
संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥ क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतं ॥ अभ्युत्थायाभिर्नदामि आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥
प्रमृष्टभांडा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ॥ संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २६ ॥

दारानिति सपत्नीनामपि सेवनं पतिप्रीत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रणयमीष्यां आत्मानं चित्तं आत्मनि स्वस्मिन् निरभिमाना दर्पहीना ॥ २० ॥ इंगितमभिप्रायः अध्यासितः क्षिप्रो
यस्मिन् कदापि तस्मादिगिताध्यासितात् ॥ २१ ॥ चक्षुर्हणः दृष्ट्वैव रिपून् धृतिं तादृशान् ॥ २२ ॥ अभिरूपः सुंदरः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नाश्रामीत्यपकृष्यते । तथा
अस्नाते न स्नामीति शेषः तथा कर्मकरेषु भृत्येष्वपि असंविष्टेषु न संविशामि अनाशितेषु नाश्रामीति च विपरिणामापकर्षणेन योज्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभांडा संमार्जितगृहोपकरणा ॥ २६ ॥

अतिरस्कृतसंभाषा तिरस्कारशून्यवचना ॥२७॥ अनर्म परिहासहीनं हसितं हासः स्थानं स्थितिं अवस्करे तिरस्करोमि किरतेरिदं रूपं उत्करे इति वा निष्कुटेषु गृहारागेषु ॥२८॥२९॥ भर्तुर-
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ॥ अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥२७॥ अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ॥ अवस्करे
 चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥२८॥ अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ निरताऽहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ॥२९॥ सर्वथा भर्तुर-
 हितं न ममेष्टं कथंचन ॥ यदा प्रवसते भर्ता कुटुंबार्थेन केनचित् ॥३०॥ सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता
 न सेवते ॥३१॥ यच्च नाश्राति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहं ॥ यथोपदेशं नियता वर्तमाना वरांगने ॥३२॥ स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥
 ये च धर्माः कुटुंबेषु श्वश्रा मे कथिताः पुरा ॥३३॥ भिक्षा बलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥ मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता
 मम ॥३४॥ तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतंद्रिता ॥ विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥३५॥ मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ॥
 आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहं ॥३६॥ पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ॥ स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥
 ॥३७॥ अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ॥ नापि परिवेदे श्वश्रूं सर्वदा परियंत्रिता ॥३८॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च ॥ भर्ता-
 रो वशगा मह्यं गुरुशुभ्रूषणभोजनैः ॥३९॥ नित्यमार्यामहं कुंती वीरसूं सत्यवादिनीं ॥ स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥४०॥ नैतामति-
 शये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ॥ नापि परिवेदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमां ॥४१॥ अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ॥ भुंजते रुक्मपा-
 त्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥४२॥ अष्टाशीति सहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥४३॥ दशान्यानि सह-
 स्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतं ॥ ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसां ॥४४॥ तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्वेदवादिनः ॥ यथार्हं पूजयामि स्म पा-
 नाच्छादनभोजनैः ॥४५॥ शतं दासीसहस्राणि कौतेयस्य महात्मनः ॥ कंबुकैयूरधारिण्यो निष्ककंकव्यः स्वलंकृताः ॥४६॥ महार्हमात्याभरणाः सु-
 वर्णाश्चंदनोक्षिताः ॥ मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥४७॥ तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ॥ सर्वासामेव वेदाहं-
 कर्म चैवं कृताकृतं ॥४८॥

हितं भर्तृवियोगः ॥३०॥ सुमनोवर्णकापेता पुष्पैरनुलेपनैश्च वर्जिता ॥३१॥३२॥३३॥मानः पूजा सत्कार आदरः ॥३४॥३५॥३६॥३७॥ नातिशये नातिक्रामामि न परिवेदे न निंदा-
 मि ॥३८॥ अवधानेन अप्रमादेन मह्यं मम ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ अग्रहारेण वैश्वदेवांति मथमदेयेनाग्नेन ॥४५॥४६॥४७॥४८॥

॥ ४९ ॥ अनुयात्रं स्वेरयात्रायामपि परिवारभूतं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वेद वेदि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ संवननं वशीकरणं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अभिपन्ना प्रार्थयाना ॥ ६१

शतं दासीसहस्राणि कुंतीपुत्रस्य धीमतः ॥ पान्नीहस्ता दिवारत्रमतिथीभोजयंत्युत ॥ ४९ ॥ शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ॥ युधिष्ठिरस्या-
नुयात्रामिंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ॥ येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अंतःपुराणां
सर्वेषां श्रुत्यानां चैव सर्वशः ॥ आगोपालविपालेभ्यः सर्वे वेद कृताकृतं ॥ ५२ ॥ सर्वे राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ॥ एकाऽहं वेदि कल्याणि
पांडवानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वे समासज्य कुटुंबं भरतर्षभाः ॥ उपासनरताः सर्वे वटयंति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दु-
रात्मभिः ॥ सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि वटामि वै ॥ ५५ ॥ अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिं ॥ एकाहं वेदि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणां
॥ ५६ ॥ अनिशयायां निशायां च सहाया क्षुत्पिपासयोः ॥ आराधयंत्याः कौरव्यास्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुद्धयामि चरमं संविदा-
मि च ॥ नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५९ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ॥ उवाच सत्या सत्कृत्य पांचालीं धर्मचारिणीं ॥ ६० ॥ अभिपन्नास्मि पांचा-
लि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ॥ कर्मिकारः सखीनां हि सौपहासं प्रभाषितं ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपव-
णि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ४३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ इमं तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ॥ अस्मिन्यथा-
वत्सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ॥ यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा लभ्याः
प्रसादात्कुपितश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि ॥ वस्त्राणि माल्यानि तथैव गंधाः स्वर्गश्च लोको वि-
पुला च कीर्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ॥ सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥
॥ ४ ॥ तथाऽऽसनेश्चारुभिरग्रमाल्यैर्दक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गंधैः ॥ अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा
स्वरं द्वाारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ॥ दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽऽसनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ संप्रेषितायामथ चैव दास्यामु-
त्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यं ॥ जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७ ॥

॥ इत्यार० नैलकंठीये भार० त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ इममिति आच्छेत्स्यसि बलाद्धरिण्यसि कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रतिकर्मणा कायकेशेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ १५ ॥ प्रणयः स्नेहः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपावर्त्य पांडवानिति शेषः ॥ १८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकठीये भारतभावदीपे पंचत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ एवं वने वर्तमाना इत्यादेः स्वपुरं विविशुस्तदेत्यंतस्य ग्रंथस्य ईष्यालुर्दुर्योधनवदपमानं प्राप्नोति सायुश्च युधिष्ठिरवच्छन्नप्युपकरोतीति तात्पर्यं सरो द्वैतवनस्थं ॥ १ ॥ जनं समुदायं वेशं गृहं नदीप्रदे

भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ॥ रामप्रभृतयः सर्वे भजंत्यंधकवृष्णयः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रहृष्टस्य च भाविनि ॥ एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगं ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणं ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं शौरः सत्यभामाऽथ भाविनी ॥ स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसांतव्य च ॥ उपावर्त्य ततः शौत्रैर्हयैः प्रायात्पुरं स्वकं ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादप० कृष्णगमने पंचत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ ॥ समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ ॥ अथ घोषयात्रापर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ एवं वने वर्तमाना नराश्याः शीतोष्णवातातपकर्शितांगाः ॥ सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं ततः परं किमकुर्वत पार्थाः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सरस्तदासाद्य तु पांडुपुत्रा जनं समुत्सृज्य विधाय वेशं ॥ वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्स्वाध्यायवंतश्च तपोधनाश्च ॥ अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान्पूजयामासुरथो नराश्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित्कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ॥ स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ॥ प्रचोदितः संकथयांबभूव धर्मानिलेद्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५ ॥ कृशांश्च वातातपकर्शितांगान् दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ॥ तां चाप्यनाथांमिव वीरनाथां कृष्णां पङ्क्तिशृणुनेन युक्तां ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ॥ वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथादुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतांतरात्मा निःश्वासवातोपहतस्तदानीं ॥ वाचं कथंचित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिंत्य ॥ ८ ॥ कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ॥ अजातशत्रुः पृथिवीतले स्म शेते पुरा रांकवकूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिद्रकल्पः ॥ पतत्रिसंघैः स जवन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १० ॥

शान् तत्समीपस्थाने च ॥ २ ॥ वने द्वैतवने ॥ ३ ॥ नृपं धृतराष्ट्रं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रंकोर्मृगविशेषस्य लोमराशिमयी तूलिका रांकवकूटं ॥ ९ ॥ इडातलस्थः भूतलस्थः इडा तु बुधयोषिति ॥ सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ उग्रतेजा अर्जुनः ॥ १३ ॥ प्रजागरस्थो भुवि शयात इति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्यैः अन्येभ्योऽधिकः प्रतीक्षतीत्यप्युपपदाभावेऽपि च्छादसो गर्हायां लट् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शुभेति फलं स्वर्गनकरूपं तेन मूढस्य तस्मान्न मोक्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ दृष्टसामग्र्यां सत्यामपि दैवप्रतिकूल्यात्फलं न जायत इत्याह क्षेत्रे इति उपिते न्युप्ते
 कथं नु वातातपकर्षितांगो वृकोदरः कोपपरिहृतांगः ॥ शैते पृथिव्यामतथोचितांगः कृष्णसमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो म-
 नस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न शैते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥ यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च भीमं च दृष्ट्वा
 सुखविप्रयुक्तं ॥ विनिःश्वसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न शैते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ समृद्धरूपावमरौ दिवीव ॥ प्र-
 जागरस्थौ ध्रुवमप्रशांतौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणेनाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ॥ स धर्मपाशेन सितोऽग्र-
 जेन ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्ष ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ परिवर्तमानो वधं सुतानां मम कांक्षमाणः ॥ सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः कालं प्रतीक्ष-
 त्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ॥ तानि प्रविष्टानि वृकोदरांगं दहति कक्षाग्निरिवेधनानि
 ॥ १७ ॥ न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनंजयश्चाप्यनुवत्स्यते तं ॥ अरण्यवासेन विवर्धते तु भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन
 कोपेन विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ॥ विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गांडीवधन्वा च वृकोदरश्च सं-
 रंभिणावंतककालकल्पौ ॥ न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां शरान्किंरंतावशानिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो दुःशासनश्चापि सुमंदचे-
 ताः ॥ मधु प्रपश्यति न तु प्रपातं यद्व्यूतमालंब्य हरंति राज्यं ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ॥ स तेन
 मुह्यत्यवशः फलेन मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तं ॥ न स्यात्फलं तस्य कुतः
 प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिंतयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु साधुप्रवृत्तेन च पांडवेन ॥ मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरूणामय-
 मंतकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ॥ ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥
 क्रियेत कस्मादपरे च कुर्युर्वित्तं न दह्युः पुरुषाः कथंचित् ॥ प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६ ॥

एवं मच्चित्ते दुर्योधनादीनां च चित्ते वृद्धहितोपदेशो ब्रूया भवतीति भावः ॥ २३ ॥ यथा नसाधु अशुभं स्यात्तथा मताक्षेण शकुनिना कृतं । पांडवेन च तदानीमेव तान् अनिघ्नता साधु कृतं
 मया च तथा कृतं यथायमंतकाल उपस्थित इति शेषः ॥ २४ ॥ प्रवास्यति वात इति शेषः प्रजास्यति अपत्यं जनयिष्यति क्षपादौ रात्र्यादौ एतस्य पापस्य फलमपरिहार्यमिति भावः ॥ २५ ॥
 कथं तर्हि प्रागेवैतन्न चिंतितमित्याशङ्क्याह क्रियेतेति यद्येवं विवेको नृणां भवेत्तर्हि वित्तं कस्माद्वेतोरस्मदादिरन्यायेनापि क्रियेत साधयेत् । त्वं मुखोऽसीति चेदपरेऽपि पूर्वं राजानः कस्मात्

वित्तं कुर्युरर्जयेयुः । अर्जितं वा वित्तं पुरुषाः साधवोऽपि कथंचित् धर्मकामाद्यर्थे वा कस्मान्नदद्युः न परित्यजेयुः । तस्मात्पाणिनां वित्तस्यार्जने अर्जितस्य पालने च स्वाभाविकी बुद्धि-
परिहार्येति भावः । वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना वित्तार्थं कस्मात् क्रियेत यत्न इति यत्नं कुर्युरिति चाध्याहृत्य योज्यं कथंचिद्बुद्धिरिति दुस्त्यजत्वं च तस्यैवोक्तं । नन्वर्जनाभावे एव
को दोष इत्यत आह प्राप्येति अर्थकालं अर्थसाध्यदारक्रियादिकालं यौवनादिकं प्राप्य अनर्थः व्याकुलत्वं भवेत् तदेवाह तत् धनसाध्यं कार्यं कथं नु केन प्रकारेण वा ममनिर्धनस्यस्यात् ।
कुतो वा उपायात् तत् धनं मम निर्देवस्य स्यात्संपद्येतेति चिंतारूपोऽनर्थः स्यादेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वेवमर्थस्य इदानीमप्यनर्थकरत्वं जानता त्वया पांडवानामंशः सुत्यजस्ततश्च न ना-
शशंकाऽस्तीत्याशंक्याह कथं नु इति पुत्रवत् पथुवच्च पिंडीभूतः प्रियतमश्चार्थः कथं नु भिद्येत द्विधाभवेत् वेणुरिव करपत्रेण न कथंचिद्भेतुं शक्य इति भावः । न च स्रवेत आमपात्राज्जलमिव

कथं नु भिद्येत न च स्रवेत न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यं ॥ अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्येत्ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
शक्रलोकां धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ॥ अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ स्वर्गं हि गत्वा सशरैरिव को मानुषः
पुनरागतुमिच्छेत् ॥ अन्यत्र कालोपहतानेकान्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्ग्राडिवं भीमवेगं ॥
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसेहत कोऽत्र ॥ ३० ॥ निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ॥ अबोधयत्कर्णमु-
पेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टो भवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि धृतराष्ट्रसेदवाक्ये षट्त्रिंशदधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ॥ दुर्योधनमिदं काले कर्णेनसहितोऽब्रवीत् ॥ ३॥
प्रव्राज्य पांडवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ॥ भुंक्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवि शंबरहा यथा ॥ २ ॥ प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या हि सा दीप्यमानेव पांडवानभजत्पुरा ॥ साद्यलक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥

स्तोकं स्तोकमपि न बहिर्गच्छेत् प्रार्थनायांलिङ्ग एवमहं प्रार्थयामि तेन परैर्ग्रामपंचकमपि याचितं चेन्न दास्यामीति दर्शितं । न च प्रसिच्येत् पात्रधारया वा न बहिर्गच्छेत्तेनार्धराज्यदानं
सुतरां न देयमित्युक्तं । इति हेतोर्धनं रक्षितव्यमेव न स्तोत्रमर्थं वा तेभ्यः प्रदेयमिति भावः तत्र हेतुः अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्येदिति अर्थनाश एव महाननर्थ इत्यर्थः । नन्वर्थेनापि पुत्रनाशः
संभाव्यत इत्याशंक्याह ध्रुवमिति तेषां मरणं दुर्गतिर्वा देवकृता दुर्निवार्या किमर्थदानेन प्रत्यक्षदुःखेनेति भावः ॥ २७ ॥ किंच तुल्यांशभागिनो दायादस्योत्कर्षोऽपि दुःसह इत्याशयेनाह ग-
त इत्यादिना ॥ २८ ॥ अन्यत्र स्वर्गे स्थानविशेषमहिम्नादिव्यज्ञानसंपन्नोऽर्जुनः कुरुन्मुमूर्षून् समीक्षमाणः कोऽपि मानुषो नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहृष्टो मृत्युभयात् । स चाथ हृष्ट-
इति पाठे हृष्टः पांडवेभ्योऽल्पमपि न देयमिति धृतराष्ट्रमतिज्ञाश्रवणात् ॥ ३१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ धृतराष्ट्रस्येति
॥ १ ॥ २ ॥ प्रतीच्या उदीच्याश्च देशास्तद्वासिनः ते त्वया ॥ ३ ॥ साद्याः सादयितुं नाशयितुं योग्याः शत्रवस्तेषां लक्ष्मीः साद्यलक्ष्मीः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ नचिरमल्पकालं शोककशीताः अतस्त्वत्प्रतिज्ञातोऽस्माकं सुखकालो भूयानस्तीति भावः सा तु श्रीः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वंचमानः स्तूयमानः द्विजैर्बार्णेकैः ॥ १० ॥ ११ ॥ नाद्रि

इंद्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ॥ अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै ॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेंद्र नचिरं शोककशीताः ॥ सा तु बु-
द्विबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वयाऽक्षिता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ तथैव तव राजेंद्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥ शासनेऽधिष्ठी-
ताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ तवेयं पृथिवी राजन्निखिला सागरांबरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवी सन्नामनगराकरा ॥ नानावनोद्देशवती पर्वतरूप-
शोभिता ॥ ९ ॥ वंद्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ॥ पौरुषादिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वास-
वः ॥ कुरुभिस्त्वं वृत्तो राजन् भासि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥ यैः स्म ते नाद्रियेताऽऽज्ञा न च ये शासने स्थिताः ॥ पश्यामस्तान् श्रिया हीनान्पांड-
वान्वनवासिनः ॥ १२ ॥ श्रूयते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ॥ वसंतः पांडवाः सार्वे ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया पर-
मया युतः ॥ तापयन्पांडुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये च्युतान् राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रिया वृतः ॥ असमृद्धान्समृद्धार्यः पश्य
पांडुसुतान्नृप ॥ १५ ॥ महाभजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितं ॥ पांडवास्त्वाऽभिवीक्षंतु ययातिमिव नाहुषं ॥ १६ ॥ यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां
पते ॥ पश्यंति पुरुषे दीप्तां सा समर्थो भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखं ॥
॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विंदति ॥ प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्रावदर्शनात् ॥ १९ ॥ किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजय ॥
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससं ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंवृतां ॥ पश्यंतु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥
॥ २१ ॥ विनिंदतां तथाऽऽत्मानं जीवितं च धनच्युतं ॥ न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ॥ वैमनस्यं यथा दृष्टा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥
॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ॥ तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यांते जनमेजय ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीम-
हाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कर्ण-

स्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ॥ हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

येत नाहता ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्वा त्वां ॥ १६ ॥ समर्थो सुहृदां हर्ष शत्रूणां च शोकं दातुमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अमित्रेण्वघदर्शनात् अघं दुःखं । अघं तु व्यसने दुःखे दुरिते
च नपुंसकमिति मेदिनी ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्विद्यतां जीवितादपि विरक्ता भवतु ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारं ० प ० नै ० भा ० सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ६४ ॥ कर्णस्येति ॥ १.

॥ २ ॥ ३ ॥ आर्यातिमुत्तरकालं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतरायावस्यानाय नाधिगच्छामि अधिगमं निश्चयं न प्राप्नोमि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां चञ्जीवितं युक्तमिति संव-

ब्रवीषि यदिदं कर्णं सर्वं मनसि मे स्थितम् ॥ न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पांडवाः ॥२॥ परिदेवति तान्वीरान् धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पांडवान् ॥३॥ अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितं ॥ एवमप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥४॥ न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनं ॥ उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥५॥ जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ॥ अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं वचनं तदा ॥६॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितं ॥ विचिंत्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥७॥ ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ ॥ क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥८॥ न तथा ह्याप्तुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमां ॥ दृष्ट्वा यथा पांडुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥९॥ किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजां ॥ द्रौपदीं कर्णं पश्येयं काषायवसनां वने ॥१०॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥ युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥११॥ उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनं ॥ यथा चाभ्यनुजानीयाद्रच्छंतं मां महीपतिः ॥१२॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ॥ उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनं ॥१३॥ अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च ॥ कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥१४॥ मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ॥ उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥१५॥ वचो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ॥ व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहं ॥१६॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ॥ व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥१७॥ ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥१८॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ॥ घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥१९॥ उचितं हि सदा गंतुं घोषयात्रां विशांपते ॥ एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥२०॥ तथाकथयमानौ तु घोषयात्राविनिश्चयं ॥ गांधारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥२१॥ उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निशमयः ॥ अनुज्ञास्यति नो राजा बोधयिष्यति चाप्युत ॥२२॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ॥ घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥२३॥ ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ॥ तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तम ॥२४॥ इति श्रीम० आ० घोषयात्रादधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२५॥

धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कल्यं प्रातः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अयमुपायो घोषयात्रैव ॥ २२ ॥ २३ ॥ तलान् हस्ततलानि ॥२४॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

॥ धृतराष्ट्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स्मरणे स्मरणहेतौ कर्मणि गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्गजातिनाम्नां लेखने स्मरणासमय इति गौडाः पठन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥ विश्रम्भो विश्वासो न गंतव्यो न कर्तव्यः पाण्डवैर्भेदितास्ते कदाचिद्युष्मास्तत्पुरतो निन्युश्चेदनिष्टं स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ तदेवाह ते त्विति ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेजोऽग्निरेव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अशक्यत्वमेवाह उषितो

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ॥ पृष्ठा सुखमथो राज्ञः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः पूर्वं समंगो नाम बल्लवः ॥ समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २ ॥ अनंतरं च रोधेयः शकुनिश्च विशांपते ॥ आहतुः पार्थिवश्च धृतराष्ट्रं जनाधिपं ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ॥ स्मरणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चांकनं ॥ ४ ॥ मृगया चोचिता राजन्नास्मिन् काले सुतस्य ते ॥ दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणं ॥ विश्रम्भस्तु न गंतव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतं ॥ अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयं ॥ ७ ॥ छद्मना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ॥ तपोनित्याश्च रोधेय समर्थाश्च महार्थाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न संकुद्वेद्रीमसेनस्त्वमर्षणः ॥ यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलं ॥ ९ ॥ यूयं चाप्यपराध्येयुर्दपमोहसमन्विताः ॥ ततो विनिर्देहयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथवा सायुधा वीरा मन्युनाऽभिपरिश्रुताः ॥ सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११ ॥ अथ यूयं बहुत्वात्तानभियात कथंचन ॥ अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च वै मतं ॥ १२ ॥ उषितो हि महाबाहुर्द्रिंल्लोके धनंजयः ॥ दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनं ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ॥ किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्यादो महार्थः ॥ १४ ॥ अथवा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ॥ उद्विग्नवासो विश्रम्भोऽसुः तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुप्युर्गुधिष्ठिरं ॥ तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्रच्छंतु पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः ॥ न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ॥ तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ॥ युधिष्ठिरस्तु कौतेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९ ॥ मृगयां चैव नो गंतुमिच्छा संवर्तते भृशं ॥ स्मरणं तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनं ॥ २० ॥ न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ॥ न च तत्र गर्मिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

हीति ॥ १३ ॥ १४ ॥ उद्विग्नवास इति वनवासेनोद्विग्नेषु पाण्डवेषु विश्रम्भास्तत्प्रवृत्ता एते नास्मान् बाधिष्यंत इति विश्वासाद्यो भवतां वासः स दुःखं दुःखदो भविष्यति । पूर्वोपकृते विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पक्षान्तरमाह अथवेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शकटाः भारवाहान्यनांसि आपणाः पण्यानि वैशो वैश्याजनाश्रयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ गव्यतिः क्रोशद्वयं ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु गांधारिः कर्णे-
न सहितस्तदा ॥ निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता ॥ संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभि-
श्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्योतं महाबाहुं द्रुपुं द्वैतवनं सरः ॥ पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत्र ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्री-
णि नागायुतानि च ॥ पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शकटापणवैशाश्च वणिजो बंदिनस्तथा ॥ नराश्च मृगयाशीलाः श-
तशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ॥ प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशांपते ॥ २८ ॥ गव्यतिमात्रे न्यवसद्राजा
दुर्योधनस्तदा ॥ प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रस्थाने ऊन
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथ दुर्योधनो राजा तत्र वने वसन् ॥ जगाम घोषा-
नभितस्तत्र चक्रे निवेशनं ॥ १ ॥ रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ॥ देशे सर्वगुणोपेते चक्रुः रावसथान्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् पृ-
थगावसथान् बहून् ॥ कर्णस्य शकुनेनैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अकैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्ष-
यामास पार्थिवः ॥ ४ ॥ अंकयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि ॥ बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ स स्मारणं
कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ॥ वृतो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत्कुरुनंदनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ॥ यथोपजोषं चि-
क्रीडुर्वने तस्मिन्यथाऽमराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्यवादने ॥ धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणावृतो
राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ॥ तेभ्यो यथार्हमन्त्रानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षन्महिषान् मृगान् ॥ गवयर्क्षवराहांश्च
समंतात्पर्यकालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून्वने ॥ रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥

भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ अथेति चक्रे कृतवान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अकैश्चिद्वैः लक्षैः संख्यानैः । लक्षा नपुंसि संख्यायामिति मेदिनी ॥ ४ ॥ ज
ज्ञे ज्ञातवान् उपसृतान् दमनार्हान् वत्सतरान्समीपागतान्वा कालयामास संख्यातवान् ॥ ५ ॥ त्रिहायनांस्त्रिवर्षान्वृषान् व्याहरत् विजहार ॥ ६ ॥ यथोपजोषं यथारुचि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ साद्यस्केन एकाहसाध्येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आत्मजैर्जयंतादिभिः सहेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ विजिहीषुर्विहर्तुमिच्छुः
गोरसानुपयुंजान उपभोगांश्च भारत ॥ पश्यन्स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ॥ अगच्छदानुपू-
र्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकंठरवाकुलं ॥ सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागबकुलैर्युतं ॥ १४ ॥ ऋद्ध्या परमया युक्तो महेंद्र इव
वज्रभृत् ॥ यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशांपते ॥ दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव ॥ द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः ॥ आक्री-
डावसथाः क्षिप्रं क्रियंतामिति भारत ॥ १८ ॥ ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ॥ चिकीर्षतस्तदाऽऽक्रीडान् जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रवि-
शंतं वनद्वारि गंधर्वाः समवारयन् ॥ सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र गंधर्वराजो वै पूर्वमेव विशांपते ॥ कुबेरभवनाद्राजन्नाजगा-
म गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ॥ विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचा-
रकाः ॥ प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्धदुर्मदान् ॥ प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानि-
ति ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ॥ सरो द्वैतवनं गत्वा गंधर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ॥ वि-
जिहीषुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गंधर्वाः प्रहसंतो विशांपते ॥ प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं हि परुषं वचः ॥ २७ ॥ न चेतयति वो
राजा मंदबुद्धिः सुयोधनः ॥ योऽस्मानाज्ञापयत्येव वैश्यानिव दिवौकसः ॥ २८ ॥ यूयं मुमूर्षवश्चापि मंदप्रज्ञा न संशयः ॥ ये तस्य वचनादेवमस्मा-
न्ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥ गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ॥ न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनं ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गंधर्वैः राज्ञः सेना-
ग्रयायिनः ॥ संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि गंधर्वदुर्योधनसेनासंवादे च-
त्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ॥ अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः
कौरवं प्रति ॥ १ ॥ गंधर्वैर्वारिते सेन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ अमर्षपूर्णः सेन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २ ॥ शासतेनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ॥
यदि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सह शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ सर्व एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४ ॥
उपसर्पत तत्समीपं गच्छत ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्यारंभोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ततस्ते सहिता इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकैकस्य योधाः एकैकं योधाः पर्यवर्तत परीतवन्तः ॥

ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तद्वनं विविशुर्बलात् ॥ सिंहनादेन महता पूरयंतो दिशो दश ॥५॥ ततो परैरवार्यत गंधर्वैः कुरुसैनिकाः ॥ ते वार्यमाणा गंधर्वैः साम्रैव वसुधाधिप ॥६॥ ताननादृत्य गंधर्वोस्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ यदा वाचा न तिष्ठति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥७॥ ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ गंधर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ॥८॥ अनार्यान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ अनुज्ञाताश्च गंधर्वाश्चित्रसेनेन भारत ॥९॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ तान् दृष्ट्वाऽऽपततः शीघ्रान्गंधर्वानुद्यतायुधान् ॥१०॥ प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ॥११॥ राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ आपतंतीं तु संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महाचमूं ॥१२॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ क्षुरप्रैर्विशिखैर्भलैर्वत्सदंतैस्तथाऽऽयसैः ॥१३॥ गंधर्वान् शतशोऽभिघ्नैल्लघुत्वात्सूतनंदनः ॥ पातयन्नुत्तमांगानि गंधर्वाणां महारथः ॥१४॥ क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीं ॥ ते वध्यमाना गंधर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ॥१५॥ भूय एवाभ्यवर्तत शतशोऽथ सहस्रशः ॥ गंधर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥१६॥ आपतद्भिर्महावैगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ॥१७॥ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ॥ न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिःस्वनैः ॥१८॥ भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ॥ महता रथसंघेन रथचारेण चाप्युत ॥१९॥ वैकर्तनं परीप्संतो गंधर्वान्समवाकिरन् ॥ ततः संन्यपतन्सर्वे गंधर्वाः कौरवैः सह ॥२०॥ तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणं ॥ ततस्ते मृदवोऽभूवन् गंधर्वाः शरपीडिताः ॥२१॥ उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गंधर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ गंधर्वान्नासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ॥२२॥ उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ॥ तथाऽमुद्यंत कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥२३॥ एकैकस्य तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ पर्यवर्तत गंधर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥२४॥ ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ॥ प्राद्रवंत रणे भीता ये च राजन् जिजीषिवः ॥२५॥ भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिवाचलः ॥२६॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ गंधर्वान्योधयामासुः समरे भृशविक्षताः ॥२७॥ सर्व एव तु गंधर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ जिवांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन् रणे ॥२८॥

॥ २४ ॥ जिजीषिवः अत्रार्षो लोपो व्योर्वलीति लोपः जिजीषिवः ॥ २५ ॥ राजन् हेजनमेजय ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ वरूथं रथगुप्तिं बंधुरं रथबंधनानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्यार० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ गंधर्वैरिति ॥ ११॥ २॥ ३॥ ४॥ जीवग्राहं जीवतमेव घृ-
 असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ॥ सूतपुत्रं जिघांसतः समंतात्पर्यवाकिरन् ॥ २९ ॥ अन्येऽस्य युगमच्छिदन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥
 ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ अन्ये च्छत्रं वरूथं च बंधुरं च तथाऽपरे ॥ गंधर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन् रथं ॥ ३१ ॥
 ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ॥ विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्राप०
 कर्णपराभवे एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गंधर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ॥ संप्राद्रवच्चमूः
 सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ॥ दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतंतीं
 संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महाचमू ॥ महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिद्रमः ॥ ३ ॥ अचित्य शरवर्षं तु गंधर्वास्तस्य तं रथं ॥ दुर्योधनं जिघांसतः समंतात्पर्यवा-
 रयन् ॥ ४ ॥ युगमर्षिणां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ॥ अश्वांस्रिवेणुं तल्पं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५ ॥ दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ॥ अभि-
 द्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ॥ पर्यगृह्णत गंधर्वाः परिवार्य समंततः ॥ ७ ॥ विविशतिचित्रसेनावा-
 दायान्ये विदुदुवुः ॥ विद्वानुविंदावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥ सैन्यं तद्भार्तराष्ट्रस्य गंधर्वैः समभिद्रुतं ॥ पूर्वं प्रभग्नाः सहिताः पांडवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ॥ शरणं पांडवान् जग्मुर्हियमाणे महीपतौ ॥ १० ॥ सैनिका ऊचुः ॥ ॥ प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो म-
 हाबलः ॥ गंधर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ॥ बध्वा ह्रियंते गंधर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥
 इति दुर्योधनामात्याः क्रोशंतो राजगृहिनः ॥ आर्तो दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथाव्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठी-
 रं ॥ वृद्धान् दुर्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ॥ अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गंधर्वैस्तदनुष्ठितं ॥ १५ ॥
 अन्यथावर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ दुर्भन्त्रिमिदं तावद्राज्ञो दुर्द्युतदेविनः ॥ १६ ॥ द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयंतीति नः श्रुतं ॥ इदं कृतं
 नः प्रत्यक्षं गंधर्वैरतिमानुषं ॥ १७ ॥ दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ॥ येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥
 शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षितान् ॥ समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥

हीत्वेति णमुलंतं कषादिवाद्ग्रहीदित्यनुप्रयोगः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्य ॥ १६ ॥ क्लीबस्य अशक्तत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ अपस्वरं क्रोधेन विकलवर्णं यथास्यात्तथा ब्रुवाणं ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यकेप० नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ अस्मानिति ॥ १ ॥

अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ॥ ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति पराभवं ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितं ॥ अन्तःशंसा-
स्तु कौतियास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणं कौतियं भीमसेनमपस्वरं ॥ न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ॥ २२ ॥ इति
श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ धृष्टिः उवाच ॥
अस्मानभिगतांस्तात भयाताञ्छरणैषिणः ॥ कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्त्वमीदृशं ॥ १ ॥ भवति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ॥ प्र-
सक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलं ॥ न मर्षयति तत्संतो बाह्येनाभिप्रधर्षणं ॥ ३ ॥
जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ॥ स एवं परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियं ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणाद्भर्षेण बलात्प्रभो ॥ स्त्रीणां बा-
ह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलं ॥ ५ ॥ शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ॥ उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सर्जीभवत माचिरं ॥ ६ ॥ अर्जु-
नश्च यमौ चैव त्वं च वीरापराजितः ॥ मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा ह्रियमाणं सुयोधनं ॥ ७ ॥ एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ॥ धृतराष्ट्रस्य
पुत्राणां विमलाः कांचनध्वजाः ॥ ८ ॥ सखनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् ॥ इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय वै
यत्ता गंधर्वान्योद्भुमाहवे ॥ सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतंद्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतं ॥ परं शक्त्याऽभिरक्षत किं पुनस्त्वं
वृकोदरं ॥ ११ ॥ क इहार्यो भवेन्नाणमभिधावेति चोदितः ॥ प्रांजलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवं ॥ १२ ॥ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पांडवाः ॥ शत्रोश्च
मोक्षणं क्लेशात्रीणि चैकं च तत्समं ॥ १३ ॥ किं चाप्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ॥ त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं
यदि न स्याद्वृकोदर ॥ विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्रैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनं ॥ तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनंदन
॥ १६ ॥ न साम्रा प्रतिपद्येत यदि गंधर्वराडसौ ॥ पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनं ॥ १७ ॥ अथासौ मृदुयुद्धेन न मुंचेद्भीम कौरवान् ॥ सर्वोपायै-
र्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपंथिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ॥ वैताने कर्मणि तत वर्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिधाव याहीति चोदित आर्यः प्राणं रक्षकः शरणागतस्य कः भवेत् य आर्यो महान् स एव भवेत् शरणागतरक्षणसमर्थो दु-
र्लभ इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ युधिष्ठिरैति ॥ १ ॥ २ ॥ दंशिताः सन्नद्धाः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ॥ प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणं ॥ २० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ यदि
 साम्रा न मोक्षयति गंधर्वा धृतराष्ट्रजान् ॥ अद्य गंधर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितं ॥ २१ ॥ अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ॥ कौ-
 रवाणां तदा राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोचनानुज्ञायां त्रिचत्वारिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः
 ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यंत भारत ॥ जांबूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ॥ ते
 दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पांडवाः प्रत्यदृश्यंत ज्वलिता इव पावकाः ॥ तात्रथान्साधुसंपन्नान्संयुक्तान् जवनैर्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय
 रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पांडुपुत्रान्महारथान् ॥ जितकाशिनश्च स्व-
 चरास्त्वरिताश्च महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुर्भूतवत् ॥ न्यवर्तत ततः सर्वे गंधर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्
 पांडवांश्चतुरो रणे ॥ तांस्तु विश्राजितान् दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठंत गंधमादनवासिनः ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्म-
 पुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रांतं च भारत ॥ न तु गंधर्वराजस्य सैनिका मंदचेतसः ॥ १० ॥ शक्यंते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं
 तदा ॥ ततस्तान् युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परंतपः ॥ ११ ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच स्वचरान् रणे ॥ विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनं ॥ १२ ॥
 त एव मुक्ता गंधर्वाः पांडवेन यशस्विना ॥ उत्स्मयंतस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ॥ यस्य शासन-
 माज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४ ॥ तेनैकेन यथाऽऽदिष्टं तथा वर्त्ताम भारत ॥ न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः
 स गंधर्वैः कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ गंधर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६ ॥ न तद्रंधर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितं ॥ परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च
 समागमः ॥ १७ ॥ उत्सृज्यध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ॥ दारांश्चैषां विमुंचध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥ यदा साम्रा न मुंचध्वं गं-
 धर्वा धृतराष्ट्रजान् ॥ मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनं ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वचरान् गगनगमनान् स्वचरान् गंधर्वान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ तप इति ॥ १ ॥ २ ॥ तथा
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ॥ ससर्ज निशितान्बाणान्स्वचरान्प्रति ॥ २० ॥ तथैव शरवर्षेण गंधर्वास्ते बलोत्कटाः ॥ पांडवान-
 भ्यवर्त्तत पांडवाश्च दिवौकसः ॥ २१ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं गंधर्वाणां तरस्विनां ॥ बभूव भीमवेगानां पांडवानां च भारत ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभा-
 रते आरण्यके पर्वणि वोषयात्राप० पांडवगंधर्वयुद्धे चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो दि-
 व्यास्त्रसंपन्ना गंधर्वा हेममालिनः ॥ विसृजंतः शरान् दीप्तान्समंतात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ चत्वारः पांडवा वीरा गंधर्वाश्च सहस्रशः ॥ रणे संन्यपतन् रा-
 जंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ॥ गंधर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्समापततो राजन्
 गंधर्वाञ्छतशो रणे ॥ प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्यमाणाः स्वगमाः शरवर्षैः समंततः ॥ न शेकुः पांडुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुं
 ॥ ५ ॥ अभिक्रुद्धानभिक्रुद्धो गंधर्वानर्जुनस्तदा ॥ लक्षयित्वाऽथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६ ॥ सहस्राणां प्राहिणोद्यमसादनं ॥ आ-
 ग्रेयनार्जुनः संख्ये गंधर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७ ॥ तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ॥ गंधर्वान् शतशो राजन् जवान् निशितैः शरैः ॥ ८ ॥
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ॥ परिगृह्यान्नतो राजन् जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९ ॥ ते वध्यमाना गंधर्वा दिव्यैस्त्रैर्महारथैः ॥ उत्पेतुः
 स्वमुपादाय धृतराष्ट्रमुतांस्ततः ॥ १० ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ महता शरजालेन समंतात्पर्यवारयत् ॥ ११ ॥ ते बद्धाः शर-
 जालेन शंकुता इव पंजरे ॥ ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्रदाशक्त्यष्टिवृष्टिभिः ॥ १२ ॥ गदाशक्त्यष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् ॥ गात्राणि चाहनद्भ्रूल्लैर्गंध-
 र्वाणां धनंजयः ॥ १३ ॥ क्षिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ॥ अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयं ॥ १४ ॥ ते वध्यमाना गंधर्वाः पांडवेन
 महात्मना ॥ भूमिष्ठमंतरिक्षस्थाः शरवर्षैश्चाकिरन् ॥ १५ ॥ तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ॥ अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गंधर्वान्प्रत्यविध्यत
 ॥ १६ ॥ स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ॥ आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनंदनः ॥ १७ ॥ ते दह्यमाना गंधर्वाः कुंतीपुत्रस्य सा-
 यकैः ॥ दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परं ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ॥ विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यते सव्यसाचिना ॥ १९ ॥
 गंधर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुंतीपुत्रेण भारत ॥ चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २० ॥

तेषां चतुर्णामपि स्थान् छन्नान् प्रचक्रिरे गंधर्वाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ संवृत्याच्छाद्य विद्ययाऽदर्शनशक्त्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकद्विशतत-
 तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ॥ गदां सर्वायसीं पार्थः शौरिश्चच्छेद सप्तधा ॥ २१ ॥ स गदा बहुधा दृष्ट्वा कृतां बाणैस्तरस्विना ॥ संवृ-
 त्य विद्ययाऽऽत्मानं योधयामास पांडवं ॥ २२ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संप्रयुक्तानि सर्वशः ॥ दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २३ ॥ स
 वार्यमाणस्तैरस्त्रैर्जुनेन महात्मना ॥ गंधर्वराजो बलवान्माययाऽतर्हितस्तदा ॥ २४ ॥ अंतर्हितं तमालक्ष्य प्रहरंतमथार्जुनः ॥ ताडयामास स्वचरैर्दि-
 व्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः ॥ २५ ॥ अंतर्धानिवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ॥ शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २६ ॥ स वध्यमानस्तैरस्त्रैर्जुनेन
 महात्मना ॥ ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥ २७ ॥ चित्रसेनस्ततोवाच सखायं युधि विद्धि मां ॥ चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि
 दुर्बलं ॥ २८ ॥ संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पांडवर्षभः ॥ दृष्ट्वा तु पांडवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयं ॥ २९ ॥ संजन्तुः प्रहृतानश्चान् शरवेगान्धनूंषि च ॥
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ॥ पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि धोषयात्राप-
 र्वाणि गंधर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ॥ किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २ ॥ चित्र-
 सेन उवाच ॥ विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ॥ दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३ ॥ वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्षिप्यमानान-
 नाथवत् ॥ समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीं ॥ ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच
 सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय ॥ धनंजयश्च ते रक्ष्यः सहभ्रातृभिराहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पांड-
 व ॥ वचनोद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो हुतं ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयं ॥ नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ॥ धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ ९ ॥ चित्रसेन उवाच ॥ ॥
 पापोऽयं नित्यसंतुष्टो न विमोक्षणमर्हति ॥ प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ १० ॥
 मोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ततोऽर्जुन इति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्रस्थेन मयेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 धर्ममतिक्रामतीत्यापस्तंबवचनात् प्रलब्धा वंचकः ॥ १० ॥

इदं मदुक्तं समस्थो विषमस्थांस्तान् द्रक्ष्यामीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इष्टानि वस्त्रालंकारादीन्याज्ञापयध्वं भवदर्थं नान्यो नेष्यतीति ॥ १६ ॥ ७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नेदं चिकीर्षितं तस्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्गुधिष्ठिरं ॥ अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितं ॥ १२ ॥ अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गंधर्वस्य वचस्तदा ॥ मोक्षयामास तान्सर्वान् गंधर्वान्प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्विर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ॥ दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सौमात्यज्ञातिबांधवः ॥ १४ ॥ उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचरैः ॥ कुलं न परिभूतं मे मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ॥ प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो ब्रजत माचिरं ॥ १६ ॥ अनुज्ञातास्तु गंधर्वाः पांडुपुत्रेण धीमता ॥ सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गंधर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ॥ दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ॥ कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पांडवाः ॥ १९ ॥ सस्त्रीकुमरैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ॥ बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाग्रयः ॥ २० ॥ ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ॥ न हि साहसकर्तारः सुखमेधंति भारत ॥ २२ ॥ स्वस्तिमान्साहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनंदन ॥ गृहान् ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पांडवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ॥ अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेंद्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्यमाणो ब्रीडावान् जगाम नगरं प्रति ॥ तस्मिन् गते कौरवेये कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ तपोधनैश्च तैः सर्वैर्दृतः शक्र इवामरैः ॥ २६ ॥ तथाद्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे षट्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ४४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ शत्रुभिर्जितबद्धस्य पांडवैश्च महात्मभिः ॥ मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कथनस्यावल्लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ॥ सदा च पौरुषौदार्यैः पांडवानवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ॥ प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ॥ प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४ ॥

सुखं सुखेन एधंति एधंते वर्धते ॥ २२ ॥ वैमनस्यं वैरं केनचित्सह मा कृथाः मा कुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्यारं प० नै० भा० षट्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ शत्रुभिरिति ॥ १ ॥ कथनस्यात्मस्तुतिपरस्य अवलिप्तस्य पापाशयस्य गर्वितस्यात्यभिमानिनः अत एव पांडवानवमन्यतः ॥ २ ॥ अहंकारं गर्वं वर्धतीति तथा ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धर्मराजनिष्ठस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ लज्जयाऽधोमुखः सीदन्नुपासर्पस्तुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं प्रययौ राजा च-
तुरंगबलानुगः ॥ शोकोपहतया बुद्ध्या चिंतयानः पराभवं ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसादेके ॥ सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे
यथेप्सितं ॥ ७ ॥ हस्त्यश्चरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ अथोपविष्टं राजानं पर्येके ज्वलनप्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसं-
क्षेपे ॥ उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जीवसि गांधारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ॥ दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गंधर्वाः काम-
रूपिणः ॥ १० ॥ दिष्ट्या समग्रान् पश्यामि भ्रातृस्ते कुरुनंदन ॥ विजिगीषून् रणे युक्तान्निजितारिन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्ग-
ंधर्वैः पश्यतस्तव ॥ नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीं ॥ १२ ॥ शरक्षतांगश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ॥ इदं त्वत्यद्रुतं मन्ये यद्यु-
ष्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारबलवाहनान् ॥ विमुक्तान् संप्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्ता लोके-
ऽस्मिन्पुमान् विद्यति भारत ॥ यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधन-
स्तदा॥उवाच चांगराजानं बाष्पगद्गदया गिरा॥१६॥ ॥इति श्री०म०आ०प०घोष०कर्णदुर्योधनसं० सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः॥२४७॥
॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ॥ जानासि त्वं जितान् शत्रून् गंधर्वस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयोधितास्तु गंध-
र्वीः सुचिरं सोदरैर्मम ॥ मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यंत यदा शूरा वियद्गताः ॥ तदा नो न समं
युद्धमभवत्स्वचरैः सह ॥ ३ ॥ पराजयं च प्राप्ताः स्मो रणे बंधनमेव च ॥ सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण
ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्याब्रुवन् दीनाः पांडवांश्च रणप्रदान् ॥ एष दुर्योधनो
राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो ह्रियते गंधर्वैर्दिवमाश्रितैः ॥ तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपं ॥ ७ ॥ परामर्शो माऽभ-
विष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पांडुसुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पांडवान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ अथागम्य तमुद्देशं पां-
डवाः पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥ सांत्वपूर्वमयाचंत शक्ताः संतो महारथाः ॥ यदा चास्मान्न मुमुचुर्गंधर्वाः सांत्विता अपि ॥ १० ॥

अजानतस्ते इति नाभ्यसूयामि दोषवदिति न मन्ये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ चित्रसेनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बल्लोत्कटौ ॥ मुमुचुः शरवर्षाणि गंधर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥ अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवं ॥ अ-
 स्मानेवाभिकर्षतो दीनान्मुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समंतात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितं ॥ अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुंचतं धनंजयं ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पांडवेन शितैः शरैः ॥ धनंजयसखाऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पांडवेन समाश्लिष्य परस्परं ॥ कु-
 शलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयं ॥ १५ ॥ ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च ॥ एकीभूतास्ततो वीरा गंधर्वाः सह पांडवैः ॥
 अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनवाक्ये अष्टचत्वारिंशदधिकद्वि-
 शततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ॥ इदं वचनमल्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १ ॥
 भ्रातृनर्हसि मे वीर मोक्तुं गंधर्वसत्तम ॥ अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पांडुषु ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु गंधर्वः पांडवेन महात्मना ॥ उवाच यत्कर्णं
 वयं मंत्रयंतो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पांडवानिति ॥ तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गंधर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥ भूमेर्विवरमन्वेच्छं
 प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ युधिष्ठिरमथागम्य गंधर्वाः सह पांडवैः ॥ ५ ॥ अस्महुर्मंत्रितं तस्मै बद्धांश्चास्माद्रयवेदयन् ॥ स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः
 शत्रुवशं गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहतः किं नु दुःखमतः परं ॥ ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिदत्तं तै-
 रेव जीवितं ॥ प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारेणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितं ॥ अभूद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गंधर्व-
 तो वधात् ॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेंद्रसदनेऽक्षयाः ॥ यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपासिष्ये गूयं
 ब्रजत वै गृहान् ॥ आतरश्चैव मे सर्वे यांत्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥ कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बांधवाश्च ये ॥ दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयांत्वद्य पुरं
 प्रति ॥ १२ ॥ नद्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ॥ शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १३ ॥ स सुहृच्छेकदो जातः शत्रूणां ह-
 र्षवर्धनः ॥ वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपं ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा ॥ बाल्हीकः सौमदत्तिश्च येचान्ये वृ-
 द्धसंमताः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं ॥ १६ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवंभूतस्य जीवितं न श्रेयः इति संबंधः अभूदभविष्यत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शिल्पिसंघातमुख्याः प्रकृतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ॥ आत्मदोषात्परिश्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहं ॥ १७ ॥ दुर्वेनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ॥
तिष्ठन्ति न चिरं भेद्रं यथाऽहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्हमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतं ॥ स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयं ॥ १९ ॥
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुं ॥ चेतयानो हि को जीवेत्कुच्छाच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥ शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ॥
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं चिंतापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ दुःशासन निबोधेदं वचनं
मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ॥ प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालितां ॥ २३ ॥ भ्रातृन्पालय वि-
स्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ॥ बांधवाश्चोपजीवंतु देवा इव शतक्रतुं ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ॥ बंधूनां सुहृदां चैव भवेथा-
स्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा ॥ गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीं ॥ २६ ॥ नंदयन्सुहृदः सर्वान्
शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ॥ कंठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ अश्रुकंठः सुदुःखार्तः
प्रांजलिः प्रणिपत्य च ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य
नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ उक्त्वांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥ विदीर्येत्सकला भूमिद्यौश्चापि शकलीभवेत् ॥ रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः
शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैद्यमथो जह्याद्विमवांश्च परिव्रजेत् ॥ शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं त्वद्वते रा-
जन् प्रशास्यं वसुंधरा ॥ पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ एवमुक्त्वा स राजानं
सुस्वरं प्ररुरोद् ह ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित् ॥ यदा च शो-
चतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचंतौ नंदयिष्यथः ॥ ३८ ॥
कर्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्षणं ॥ नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥

यदाचेति यदि शोकेन व्यसनं नश्येत्तर्हि स कर्तव्यो न तु तत्तथास्त्यतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंडीये भारतभावदीये ऊनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ राज्ञिति स्पष्टार्थाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पालयमानास्त्वया ते हि निवसंति गतज्वराः ॥ नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ॥ ४० ॥ विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ॥ उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्राप० दुर्योधनप्रायोपवेशे ऊनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ राजन्नाद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्वतां ॥ किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पांडवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षी ॥ सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियं ॥ प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयंत्यरिवाहिनीं ॥ ३ ॥ निगृह्यते च युद्धेषु मोक्षयंते चैव सैनिकैः ॥ सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सति मानवाः ॥ ४ ॥ तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथं ॥ यद्येवं पांडवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ॥ न चैतत्साधु यद्राजन् पांडवास्त्वां नृपोत्तमं ॥ ६ ॥ स्वसेनया संप्रयातं नानुयाति स्म पृष्ठतः ॥ शूराश्च बलवंतश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ पांडवे यानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुंजसे ॥ ८ ॥ सत्वस्थान्पांडवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ॥ उत्तिष्ठ राजन् भद्रं ते न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ॥ प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥ मद्वाक्यमेतद्वाजेंद्र यद्येवं न करिष्यसि ॥ स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ॥ प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ॥ नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे कर्णवाक्ये पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणं ॥ उवाच सांत्वयन् राजन् शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ॥ मयाऽऽहृतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहासि किं ॥ २ ॥ त्वमल्पबुद्ध्या नृपते प्राणानुत्सृष्टमर्हसि ॥ अथवाऽप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितुं स्त्वया ॥ ३ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भा० पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ प्रायोपविष्टमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१ त्वमबुद्ध्याऽद्य नृपते इति पाठांतरं (प्राणानुत्सृष्टमित्यत्र प्राणान्नोत्सृष्टमिति वाअर्हसीत्यत्रइच्छसीति समीचीनं भाति परं न कस्मिन्नपि पुस्तके एतादृक् पाठो दृश्यते सुधीभिश्चित्यं)

पात्रं मृत्पात्रं आममपक्कं ॥ ४ ॥ भीरुमात्मनाशशंकाकुलं । कीर्बं सामर्थ्यहीनं । दीर्घसूत्रं चिरकारिणं । प्रमादिनमनवहितं । व्यसनात् द्यूतपानमृगयादिरूपात् । विषयैः ह्यादिभिराक्रांतं । त्वं तु तेषां मध्ये प्रमादी विषयक्रांतश्चेति भावः ॥ ५ ॥ पार्थैः कृतं शोकमालंब्य मानाशयेति संबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मानं शरीरं मा त्यज ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विकृतं म्लानं भ्रातृसौहृदं भ्रातरि सौहृदं वात्सल्यमस्यास्तीति भ्रातृसौहृदस्तं ॥ ११ ॥ १२ ॥ निर्वेदं जीविते वैराग्यं नैराश्यं राज्यलाभे इति शेषः ॥ १३ ॥ समन्युः दैन्यवान् धर्मेण धनेन सौख्येन वा न मम कायः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ॥ स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवांभसि ॥ १४ ॥ अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनं ॥ व्यसनाद्विषयाक्रांतं न भजंति नृपं प्रजाः ॥ १५ ॥ सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ॥ मा कृतं शोभनं पार्थिः शोकमालंब्य नाशय ॥ १६ ॥ यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पांडवाः ॥ तत्र शोचसि राजेंद्र विपरीतमिदं तव ॥ १७ ॥ प्रसीद मात्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ॥ प्रयच्छ राज्यं पार्थीनां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ १८ ॥ क्रियामेतां समाज्ञाय कृतज्ञस्त्वं भविष्यसि ॥ सौभ्रात्रं पांडवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ॥ १९ ॥ पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ २१ ॥ शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ॥ २२ ॥ पादयोः पतितं वीरं विकृतं भ्रातृसाहृदम् ॥ बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिदमं ॥ २३ ॥ उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याऽजिघ्रत मूर्धनि ॥ कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ॥ २४ ॥ निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ब्रीडयाऽभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परं ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव समन्युरिदमब्रवीत् ॥ न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ २६ ॥ नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ निश्चित्यं मम मैतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ २७ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ त एव मुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनं ॥ २८ ॥ या गतिस्तव राजेंद्र साऽस्माकमपि भारत ॥ कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयं ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ३० ॥ ससुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ॥ बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचाल्यते ॥ ३१ ॥ दर्मास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भृतराष्ट्रजः ॥ संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ ३२ ॥ कुशचीरांबरधरः परं नियममास्थितः ॥ वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ ३३ ॥ मनसोऽपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिः क्रियाः ॥ अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ॥ ३४ ॥ २५ ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ॥ २६ ॥

यमिति संबंधः धर्मधनाभ्यां यत्सौख्यं तेन वा आज्ञया आज्ञाफलेन राज्येनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ माविहन्यत आत्मानं मा घातयत मम संकल्पं वा मा नाशयत ॥ २५ ॥ पूज्या भवद्भिरिति शेषः गुरवो धृतराष्ट्रादयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुहृद्भिः कर्णाद्यैः अमात्यैः शकुनिप्रभृतिभिः भ्रातृभिर्दुःशासनादिभिः स्वजनैः संबंधिभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ वाग्यतो मौनी स्वर्गगतिर्भरणं तत्काम्यया तदिच्छया ॥ ३० ॥ मनसा उप समीपे चितिं दाहार्यं काष्ठसंचयं कृत्वा संकल्प्य अवश्यं मर्तेव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः बहिःक्रियाः स्नानपानाद्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वैतानसंभवमग्निविस्तारसाध्यं नवकुंड्यादिविधानं आथर्वणिकं न तु त्रयीरूपं ॥ २३ ॥ उपनिषदि आरण्यके प्रोक्ताः क्रियाः सर्वे प्रविध्य हृदयं प्रविध्य शिरोभिर्वृज घमनीः प्रजलेत्यादिमंत्रप्रका-
शिताः शत्रुमारणार्था एतन्मंत्रजपहोमादिरूपाः समवर्तयन् संप्रावर्तयन् देतेयदानवा इति पूर्वेण संबंधः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इ-

आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवं ॥ बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मंत्रैर्मंत्रविशारदाः ॥ २३ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ॥ मंत्रजप्यसमा-
युक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २४ ॥ जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मंत्रवत्सुसमाहिताः ॥ ब्राह्मणा वेदवेदांगपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २५ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र
जुंभमाणा महाद्भुता ॥ कृत्या समुत्थिता राजन्तिकरोमीति चाब्रवीत् ॥ २६ ॥ आहुदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ प्रायोपविष्टं राजानं धार्त-
राष्ट्रमिहानय ॥ २७ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ॥ निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८ ॥ समादाय च राजानं प्रविवेश
रसातलं ॥ दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः ॥ २९ ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्लोचनाः ॥ सा-
भिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे एकपंचाशदधिकद्वि-
शततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ६४ ॥ दानवा ऊचुः ॥ भोः सुयोधन राजेंद्र भरतानां कुलोद्ग्रह ॥ शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनं ॥ आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करी ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ॥ मूलवा-
तिषु सज्जते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥ ३ ॥ नियच्छेनां मातिं राजन्धर्मार्थिसुखनाशिनीं ॥ यशःप्रतापवीर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीं ॥ ४ ॥ श्रूयतां तु प्र-
भो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ॥ निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं तपसाऽस्माभिलेब्धो राजन्महेश्वरात् ॥ पूर्वकायश्च पू-
र्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनव ॥ कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमीश्वरसंयुक्तस्तव
देहो नृपोत्तम ॥ देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ॥ दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यं-
ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलंते विषादेन भयं तव न विद्यते ॥ सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यंत्य-
परेऽसुराः ॥ यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यंते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥

त्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्दीये एकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ भोः सुयोधनेति ॥ १ ॥ २ ॥ कार्यविरुद्धेषु शत्रुजयविरुद्धेषु पापेषु आत्महत्यादिषु ॥ ३ ॥
नियच्छ त्यजेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पूर्वकायः नाभेरुपरि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ असुरा इति च्छेदः घृणां कृपां ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ अंतरात्मनि चित्ते समाक्रांते दानवैरेव ॥ १३ ॥ अविज्ञानं कार्याकार्यविज्ञानाभावस्तेन मूढाः देवाददृष्टात् विधिनिर्मितात् पूर्वकर्मकृतात् ॥ १४ ॥ व्याभाषमाणाः विरुद्धभाभापंत-

नैव पुत्रान्न च भ्रातृन्न पितृन्न च बांधवान् ॥ नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान् स्थविरान्न च ॥ १२ ॥ युधि संप्रहरिष्यंतो मोक्षयंति कुरुसत्-
म ॥ निःश्लेहा दानवाविष्टाः समाक्रांतं स्तरात्मनि ॥ १३ ॥ प्रहरिष्यंति विवशाः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ॥ हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ॥
अविज्ञानविमूढाश्च देवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४ ॥ व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः
॥ १५ ॥ श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यंति जनक्षयं ॥ तेऽपि पंच महात्मानः प्रतियोत्स्यंति पांडवाः ॥ १६ ॥ वधं चैषां करिष्यंति दैवयुक्ता म-
हाबलाः ॥ दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु ॥ १७ ॥ योत्स्यंति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ गदाभिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैरुच्चावचै-
स्तथा ॥ १८ ॥ यच्च तं स्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवं ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १९ ॥ हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमु-
पाश्रितः ॥ तद्वै संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ २० ॥ स ते विक्रमशौटीरिणे पार्थ विजेष्यति ॥ कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाश्चारीन्महार-
थः ॥ २१ ॥ ज्ञात्वैतच्छ्रद्धाना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ॥ कुंडले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२ ॥ तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतस-
हस्रशः ॥ नियुक्ता रक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ॥ २३ ॥ प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं हनिष्यंति च मा शुचः ॥ असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या
वसुधा नृप ॥ २४ ॥ साविषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ विनेष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २५ ॥ गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या
कार्या कथंचन ॥ त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पांडवाः ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुंजरं ॥ स-
माश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २७ ॥ स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ॥ गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २८ ॥
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ॥ तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २९ ॥ प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ॥
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तथैवांतरधीयत ॥ ३० ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विक्रमे शत्रुजये शौटीरः समर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ते त्वया अन्या मरणार्था वैरशांत्यर्था वा बुद्धिर्न कार्या ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ जयमाप्नुहि चेत्युक्तमिति शेषः अथ तैर्विसृष्टमिति संबंधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अंतरात्मना मनसा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पांडुपुत्राणामुपरीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एषां दुःशासनादीनां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पदातैः पदातिभिः सा चमूधौरिव शुशुभे इति द्वयोः संबन्धः ॥ ४७ ॥ व्यपेतः अन्नघनः मेघविस्तारो यस्मिन् । घनं स्यादित्युपक्रम्य विस्तारे लोहमुद्गरे इति मेदिनी शरदीत्यर्थः ॥

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिंतयत भारत ॥ ३१ ॥ विजेष्यामि रणे पांडूनि चित्वा भवन्मतिः ॥ कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ॥ ३२ ॥ अमन्यत वधे युक्तान्समर्थान् सुयोधनः ॥ एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ३३ ॥ विनिर्जये पांडवानामभवद्भर्तृर्षभ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यांतरात्मना ॥ ३४ ॥ अर्जुनस्य वधे क्रूरं करोति स्म तदा मतिं ॥ संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ॥ ३५ ॥ रजस्तमोभ्यामाक्रांताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रांतचेतसः ॥ ३६ ॥ न तथा पांडुपुत्राणां स्नेहवंतो विशांपते ॥ न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३७ ॥ दुर्योधनं निशांते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ॥ समयन्निवांजलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३८ ॥ न मृतो जयते शत्रून् जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ मृतस्य भद्राणि कुतः कौरेवय कुतो जयः ॥ ३९ ॥ न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन्त्र ॥ शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अथवा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमं ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनं ॥ ४२ ॥ गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ४३ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ॥ प्रणिपातनचाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ४४ ॥ दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिं ॥ ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीं ॥ ४५ ॥ रथनागाश्चकलिलां पदातिजनसंकुलां ॥ गंगौघप्रतिमा राजन् सा प्रयाता महाचमूः ॥ ४६ ॥ श्वेतश्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपांडुरैः ॥ रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ॥ ४७ ॥ व्यपेताभ्रवने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ जयाशीर्भाभिर्द्विजैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् ॥ ४८ ॥ गृह्णन्नंजलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४९ ॥ कर्णेन सार्धं राजेंद्र सौबलेन च देविना ॥ दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ॥ ५० ॥ भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाल्हिकः ॥ रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ॥ ५१ ॥

अव्यक्ता ईषद्वक्ता शारदी शरज्जातपुंडरीककाशकुसुमाद्याकारच्छत्रचामरादिरूपा शोभा यस्यां साऽव्यक्तशारदी अधिराजा सार्वभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४८ ॥ गृह्णन् दृक्प्रसारादिनाऽनुगृह्णन् अंजलिमालाः नमस्कारांजलिपंक्तीः बद्धांजलीनित्यर्थः ॥ ४९ ॥ देविना द्यूतरत्नेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रायात्रिकं प्रयातुं राज्ञोऽपेक्षितं शकटापणवीथ्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥ मंगलैर्मंगलद्रव्यैः सुगंधतैलादिभिः स्नातः शुभैर्नाराजनादिभिः प्रययाविति संबंधः

अनिदं निंदते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ॥ स पश्यतु बलं मेघ आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३ ॥ तच्छ्रत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ॥ प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ॥ हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ॥ सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ॥ २७ ॥ प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभैर्देवते ॥ शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८ ॥ मंगलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ॥ नादयन् रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २९ ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ॥ हुषदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगं ॥ सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥ करं च दापयामास हुषदं नृपसत्तम ॥ तं विनिर्जित्य राजेंद्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ अथोत्तरांदिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ॥ ४ ॥ भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ॥ हिमवंतं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्वृपतीन्वशमानयत् ॥ स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत् ॥ ६ ॥ नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ॥ अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिदुतः ॥ ७ ॥ अंगान्वंगान्कलिगांश्च शुंडिकान्मिथिलानथ ॥ मागधान् कर्कखंडांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ॥ ८ ॥ आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ॥ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९ ॥ वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीं ॥ मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १० ॥ एतान्सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ॥ ११ ॥ रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजं ॥ १२ ॥ प्रीतोऽस्मि तव राजेंद्र विक्रमेण बलेन च ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयं ॥ १३ ॥

॥ २९ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भारत० त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥ तत इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ निवेश्य विषयेऽऽत्मनः आत्मनो गोचरे कृत्वेत्यर्थः आकारपूर्वरूपं लोपो वा आर्षः ॥ ८ ॥ निर्जयं जितवान् भद्रभावः आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिज्ञां क्षत्रयर्म समपालयं पालितवानस्मि क्षत्रयर्मविक्षयैव त्वया सह युद्धं कृतं न त्वज्जिगीषयेति भावः ॥ १३ ॥

शैलं श्रीशैलं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अभ्युदितेभ्योऽप्युदिताः श्रष्टमाः ॥

प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पांड्वं शैलं च सोऽगमत् ॥ १७ ॥ स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिं ॥
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ॥ १५ ॥ दक्षिणस्यां दिशि नृपान् करान्सर्वानदापयत् ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनंदनः ॥ १६ ॥
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ॥ आवंत्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ॥ दृष्टिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७ ॥
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्वर्षरांस्तथा ॥ नृपान्पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणां ॥ स-
म्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ॥ गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ॥ २० ॥
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनंदनः ॥ नम्रजित्प्रमुखांश्चैव गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ॥ वि-
जित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥ तमागतं मेहेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ प्रत्युद्रम्य महाराज सभ्रातृपितृबांधवः ॥ २३ ॥ अर्चया-
मास विधिना कर्णमाहवशोभिनं ॥ आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४ ॥ यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाल्हिकात् ॥ प्राप्तवान-
स्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ॥ सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६ ॥ न
हि ते पांडवाः सर्वे कलामर्हति षोडशीं ॥ अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं गांधारीं च यशस्विनीं ॥
पश्य कर्ण मेहेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ॥ हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९ ॥ केचि-
देनं प्रशंसति निंदति स्म तथाऽपरे ॥ तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेंद्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ॥ सपर्वतवना-
काशां ससमुद्रां सनिष्कुटां ॥ ३१ ॥ देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ॥ द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कालेन नातिदीर्घेण वशे
कृत्वा तु पार्थिवान् ॥ अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यंतरमरिंदम ॥ गांधारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददश
सः ॥ ३४ ॥ पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ॥ धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ हलहलाशब्दं हाहाकारं कर्णनिंदां च पांडवपक्षपातिनश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ आकाशः पर्वतवत्तयोरेतरालं सस्याद्युत्पत्तिभूमिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनूपं सर्वतो जलं
तेन संपूर्णैः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार० प० नै० भा० भा० चतुष्पंचाशदधिशद्विशततमोऽध्यायः २५४ ॥ ४५ ॥ जित्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जीवमाने इत्येक-
स्मिन् कुले द्वौ राजसूयौ न भवत इति वा तस्मिन्वजित इति वा भावः ॥ १३ ॥ स च शत्रुर्न तत्प्रतिवाद्यस्माकं कश्चिदस्ति ह्युतेन च जितोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह दीर्घायुरिति पितर्यकृतराजसूये

तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ जानते निर्जितान्पार्थान् कर्णेन युधि भारत ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोष-
यात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो जना-
धिप ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्ह-
स्यरिदम ॥ २ ॥ तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ॥ तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु क-
र्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ॥ न किञ्चिदुल्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथं ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् ॥ मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ॥ त-
वाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आहूयंतां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ॥ संभ्रियंतां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च
समाहूता यथोक्ता वेदपारगाः ॥ क्रियां कुर्वतु ते राजन्यथाशास्त्रमरिदम ॥ ९ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ॥ प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भ-
रतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ॥ पुरोहितं समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणं ॥ आ-
हर त्वं ममकृते यथान्यायं यथाक्रमं ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आहर्तुं
कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं रा-
जसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेंद्र शृणु चेदं वचो मम ॥ य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥ ते करान्संप्रयच्छंतु सुवर्णं च
कृताकृतं ॥ तेन ते क्रियतामद्य लांगलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥
॥ १८ ॥ प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥

जीवति सति स्वयं तं न कुर्यादित्यर्थः अंधस्य पितुरनधिकारात्तत्सत्त्वं यद्यप्यधिकारप्रतिबंधकं न भवति किंतु युधिष्ठिरजयासामर्थ्यमेव तथाऽपि तत्कीर्तयितुमशक्यमित्येतदुदाहृतं तथा
च वक्ष्यति । हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां समाजयिता पुनरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतं घटितमलंकारादिरूपं अकृतमन्यत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्यापारस्थान् शिल्पिनः ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वते विष्णुं पुरातनं ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धयेष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ निर्विघ्नश्च भवत्येष
 सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥ कर्णं च सौबलं चैव भ्रातृश्वेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्रा-
 ह्मणानां न संशयः ॥ रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रब्रूत मा चिरं ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपं ॥ संदिदेश ततो राजा व्यापारस्था-
 न्यथाक्रमं ॥ २४ ॥ हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ॥ यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आर-
 ण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञसमारंभे पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तु शिल्पि-
 नः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ये ॥ विदुरश्च महाराज्ञो धार्तराष्ट्रो न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तं च भारत ॥ सौवर्णं च कृतं सर्वं लांगलं
 च महाधनं ॥ २ ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशांपते ॥ आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनं ॥ ३ ॥ ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ॥
 दीक्षितश्चापि गांधारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमं ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायज्ञाः ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गांधारी च यशस्विनी ॥ ५ ॥
 निमंत्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ॥ पार्थिवानां च राजेंद्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ तत्र कं-
 चित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पांडवान्पापपूरुषान् ॥ निमंत्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ॥ ८ ॥ स गत्वा
 पांडवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ॥ दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९ ॥ स्ववीर्याजितमर्थैवमवाप्य कुरुसत्तमः ॥ तत्र गच्छति राजानो ब्रा-
 ह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १० ॥ अहं तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना ॥ आमंत्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्र-
 तुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितं ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ॥ यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिव-
 र्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ॥ समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशं ॥ १४ ॥ श्रुत्वैतद्वर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवी-
 त् ॥ तदा तु नृपतिर्गता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तमौ यदा तं पातयिष्यति ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥ यदा
 क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पांडवः ॥ आगताऽहं तदाऽस्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कर्णसौबलैः सौबलाद्यैः ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥
 शेषास्तु पांडवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियं ॥ दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ अथाजगमुर्नरेश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ॥ ब्राह्मणा-
 श्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमं ॥ मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृ-
 तराष्ट्रोऽपि राजेंद्रं संवृतः सर्वकौरवैः ॥ हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ॥ तुष्येत्तु
 यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयतां ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिंदम ॥ यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेया-
 न्नपानेन माल्यैश्चापि सुगंधिभिः ॥ वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान्वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमं ॥ सांत्वयित्वा
 च राजेंद्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ २५ ॥ विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ विसृज्य च नृपान्सर्वान् भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २६ ॥ विवेश
 हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि षोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञे षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २५६ ॥ ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रविशंतं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतं ॥ जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तम ॥ १ ॥ लज्जैश्वंद-
 नचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ॥ ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिं ॥ युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न
 समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतोर्येष कलामर्हति षोडशीं ॥ एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरं ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः ॥
 ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं
 हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशांपते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ॥ अभिवादितः कर्नीयोभिर्भ्रातृभि-
 र्भ्रातृनंदनः ॥ ८ ॥ निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ ११ ॥ सत्यमेत-
 त्वयोक्तं हि पांडवेषु दुरात्मसु ॥ निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा महाराज कर्णमा-
 श्लिष्य भारत ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिंतयामास कौरवः ॥ सोऽब्रवीत्कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ॥ १४ ॥

प्रविशंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वातिका वातरोगोपहतचेतस उचितभाषणानभिज्ञाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सभाजयिता पुजयिष्यामि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ धावये परेणेति शेषः॥१६॥ कीलालजं मांसं तद्धि घनीभूतं रुधिरमेव । कीलालं रुधिरं तोये इतिमेदिनी असुरं सुरारहितं च व्रतं स्वनियमं करिष्ये मद्यं मांसं च त्यक्ष्ये इत्यर्थः॥१७॥

कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनं ॥ निहत्य पांडवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुंजर ॥ पादौ न धा-
वये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ कीलालजं न स्वादेयं करिष्ये चासुरव्रतं ॥ नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १७ ॥ अ-
थोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धातिराष्ट्रैर्महारथैः ॥ प्रतिज्ञाते फाल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्यमन्यंत पांडवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ दुर्योधनोऽपि
राजेंद्रं विस्मज्य नरपुंगवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ २० ॥ पांडवाश्च
महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ चिंतयंतस्तस्मैवार्थं नालभंत सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चौरै राजेंद्रं प्रवृत्तिरुपपादिता ॥ प्रतिज्ञा सूतपुत्र-
स्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ॥ अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमं ॥ २३ ॥ अनुस्मरंश्च संकृशा-
न्न शांतिमुपयाति सः ॥ तस्य चिंतापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनं ॥ धार्तराष्ट्रेऽपि नृपतिः प्रश-
शास वसुंधरां ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं व-
र्तमानो महीभृतां ॥ पूजयामास विप्रैर्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥ भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ॥ निश्चित्य मनसा वीरो दत्त-
भुक्तफलं धनं ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि धोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिंतायां सप्तपंचाशदधिकद्विदशततमोऽध्यायः ॥२५७॥
॥ समाप्तं च धोषयात्रापर्व ॥ १ ॥ अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच ॥ १ ॥ दुर्योधनं मोक्षयित्वा पांडुपुत्रा महाबलाः ॥ किमकार्षुर्वेन
तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ १ ॥ ततः शयानं कौतेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ॥ स्वप्नंति दर्शयामासुर्वाष्पकंठा युधि-
ष्ठिरं ॥ २ ॥ तानब्रवीत्स राजेंद्रो वेपमानान्कृतांजलीन् ॥ ब्रूत यद्वत्तुकामाः स्थ के भवंतः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पांडवेन कौतेयेन यश-
स्विना ॥ प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरं ॥ ४ ॥ वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत ॥ नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५ ॥
भवंतो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्रकोविदाः ॥ कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवंतो वनौकसां ॥ ६ ॥

उत्क्रुष्टमुच्चैः शब्दः कृतः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकद्विदशततमो-
ऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ध्॥ ॥ दुर्योधनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वासस्य पर्ययो वैपरीत्यं नात्र वस्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एकं वर्षं वत्सरं उपयुक्ष्यहे भक्षयामः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिक-

बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ॥ विवर्धेमहि राजेंद्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान्वेपमानान्वित्रस्तान् बीजमात्रावशेषितान् ॥ मृगान्दृष्ट्वा
सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ॥ यथा भवतो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः
स रात्र्यंते राजसत्तमः ॥ अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन् दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १० ॥ उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नांते हतशेषितैः ॥ तंतुभूताः स्म भद्रं ते
दया नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौकसां ॥ साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुक्ष्यमहे ॥ १२ ॥ पुनर्वहुमृगं रम्यं
काम्यकं काननोत्तमं ॥ मरुभूमेः शिरःस्थानं तृणविंदुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरंतो रमेमहि ॥ ततस्ते पांडवाः शीघ्रं प्रययुर्धमे-
कोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ॥ इंद्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शु-
चिजलान्वितैः ॥ दृढशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसा युतं ॥ १६ ॥ विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ॥ तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृति-
नो यथा ॥ १७ ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि कास्यकप्रवेशे अष्टपंचाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ॥ध॥ ॥ स-
माप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ अथ व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ ॥ वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनां ॥ वर्षाण्येकादशातीयुः
कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमं ॥ प्राप्तकालमनुध्यातः सहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्म-
कर्मापराधजं ॥ चिंतयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमं ॥ ३ ॥ न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ॥ दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले ब्रूतोद्भ्र-
वस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन्पूरुषा वाचः सूतपुत्रस्य पांडवः ॥ निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५ ॥ अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च
यशस्विनी ॥ स च भीमो महोतेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीक्षतः सेहदुःखमनुत्तमं ॥ अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः
॥ ७ ॥ वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पांडवानवलोककः ॥
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतैर्द्रियः ॥ १० ॥
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ॥ध॥ ॥ वने इति ॥ १ ॥ द्यांतःध्यायंतः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्काले तस्मिन्काले द्यूतोद्भवस्य द्यूतहतोः शकुन्यादेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अव-
लोककोऽवलोकितुकामः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनंतं सुखं न प्राप्नोति कश्चित् पृथग्जनः कस्तर्हि तत्प्राप्नोतीत्याह प्रज्ञावानिति परया धिया ब्रह्मविद्यया ॥ १४ ॥ उदयास्तमनं जगत उत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म तज्ज्ञो न शोचति न कांक्षति मिथ्याभूते जगति प्रियस्य सुखस्याभावात्तद्वियोगजः शोको वा तदिच्छा वा तस्य न जायत इत्यर्थः प्रारब्धकर्मोपस्थापितं सुखदुःखाद्यपरिहायमित्याह सुखमिति ॥ १५ ॥ तपसा ज्ञानेन महद्ब्रह्म ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ काले दानकाले ॥ २१ ॥ अनायासं क्लेशपरिहारं निर्वृतिं सुखं परां मोक्षाख्यां ॥ २२ ॥ दांतो जितेंद्रियः दां-

तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवनंदनः ॥ तानेवेश्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवितः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदं ॥ युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोकं प्राप्नुवंति महासुखं ॥ सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनंतं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४ ॥ उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ॥ सुखमापतितं सेवेदुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ तपसो हि परं नास्ति तपसा विंदते महत् ॥ १६ ॥ नासाध्यं तपसः किंचिदितिबुद्धयस्व भारत ॥ सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनुसूयाऽविहिंसा च शौचमिंद्रियसंयमः ॥ पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणां ॥ १८ ॥ अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यगतिपरायणाः ॥ कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विंदते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत्क्रियते कर्म तत्पस्त्रोपयुज्यते ॥ तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथाशक्ति प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च ॥ काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवं ॥ अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभेत् परां ॥ २२ ॥ दांतः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विंदति ॥ न च तप्यति दांतात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियं ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ॥ भवत्यहिंसकश्चैव परमारेण्यमश्रुते ॥ २४ ॥ मान्यमानयिता जन्म कुले महति विंदति ॥ व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेंद्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ॥ प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ॥ किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंचन ॥ अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य प्रियान्प्राणान् धनार्थं हि महामते ॥ प्रविशंति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २९ ॥ कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यंति मानवाः ॥ पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छंति धनार्थिनः ॥ ३० ॥

तत्त्वप्रतिपत्तियोग्यतामापादित आत्मा मनो यस्य जितचित्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ संविभक्ता अवादैर्विभागकर्त्ता दाता धनादेः ॥ २४ ॥ इन्द्रियजयफलमाह मान्येति व्यसनैः स्त्रीमद्यद्यूताद्यैः २५ शुभमेवानुशेते शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य कालधर्मेण मरणेन तद्योगाच्छुभानुशययोगात्स कल्याणमतिरेव प्रादुर्भवति जायते ॥ २६ ॥ दानजानां धर्माणां तपसः कायक्लेशकृतस्य कृच्छ्रादेः एतयोर्मध्ये प्रेत्य मृत्वा किं बहुगुणं किं परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

दुःखार्जितस्य धनस्येति शेषः मतं श्रुत्वेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ द्रोणो मानविशेषस्तन्मिता ब्रीहयस्तेषां दानात् ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे ऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ४४ ॥ ब्रीहिद्रोण इति ॥ १ ॥ प्रत्यक्षधर्मो नृणां धर्मस्य वेत्ता भगवान् ईश्वरः ॥ २ ॥ शिलं कणिशार्जनं उच्छः कणशोऽर्जनं । उच्छ कणश

तस्मादुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ॥ न दुष्करतरं दानात्तस्मादानं मतं मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनं ॥ पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ॥ क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ॥ मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानंतफलं स्मृतं ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदाहरंतोममितिहासं पुरातनं ॥ ब्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्रलः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि ब्रीहिद्रोणिकपर्वणि दानदुष्करत्वकथने ऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ४४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ ब्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ॥ कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्थ मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्षधर्मो भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ॥ सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शिलोच्छृत्तिर्धर्मात्मा मुद्रलः संयतेंद्रियः ॥ आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३ ॥ अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ॥ सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ॥ कपोतवृत्त्या पक्षेण ब्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ॥ देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनं ॥ ६ ॥ तस्येंद्रः सहितो देवैः साक्षान्निभुवनेश्वरः ॥ प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ सपर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ॥ अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ८ ॥ ब्रीहिद्रोणस्य तद्वचस्य ददतोऽन्नं महात्मनः ॥ शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छतान्यपि भुंजंति ब्राह्मणानां मनीषिणां ॥ मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमच्छति ॥ १० ॥ तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्रलं संशितव्रतं ॥ दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पांडव ॥ विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥

आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः ते उभे वृत्तिर्जीवनं यस्य स शिलोच्छृत्तिः ॥ ३ ॥ कापोतीं वृत्तिमल्पसंग्रहरूपां इष्टीकृतं इष्टिभिरेव निर्वर्त्य न तु पश्वादिना सत्रं यज्ञं ॥ ४ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पर्वं वैश्वदेवरूपप्रघासादिकं कर्म कालं काले फाल्गुन्यादौ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ब्रीहिद्रोणमात्रं यदा सिध्यति तदा ददाति ॥ ८ ॥ तदा च दीयमानं तद्वर्धति वर्धते ॥ ९ ॥ अच्छंति प्राप्नोति ॥ १० ॥ ११ ॥ विकचो हसन्मुंडो वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१४॥ १५॥ १६॥ १७॥ द्वितीये पक्षे ॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ क्षुत् क्षुधा इन्द्रियधर्मो रसना तदुभयं जितमित्यर्थः ॥ २४॥ २५॥
 स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ॥ पाद्यमाचमनीयं च प्रतिपाद्याध्यमुत्तमं ॥ १४॥ प्रादात्स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती ॥ उ-
 न्मत्ताय परं श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५॥ ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयाऽन्वितः ॥ बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६॥
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ॥ अथांगं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च सः ॥ १७॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः ॥
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः ॥ १८॥ निराहारस्तु स मुनिरुच्छमाजयते पुनः ॥ न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९॥ न
 क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संश्रमः ॥ सपुत्रदारमुच्छंत माविवेश द्विजोत्तमं ॥ २०॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमं ॥ उपतस्थे य-
 थाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥२१॥ न चास्य मनसा कश्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ॥ शुद्धसत्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२॥ तमुवा-
 च ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं ततः ॥ त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ॥ रसा-
 नुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहं चलं ॥ मनसश्चैन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५॥
 श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ॥ तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितं ॥ २६॥ प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ॥ इं-
 द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७॥ दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिं ॥
 ॥२८॥ अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ॥ सशरीरो भवान् गता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥२९॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ॥ दे-
 वदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०॥ हंससारसयुक्तेन किंकिणीजालमालिना ॥ कामगेन विचित्रेण दिव्यगंधवता तथा ॥ ३१॥ उवाच
 चैनं विप्रार्थिं विमानं कर्मभिर्युतं ॥ समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२॥ तमेववादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ॥ इच्छामि भवता प्रो-
 क्तान् गुणान्स्वर्गनिवासिनां ॥३३॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ॥ स्वर्गे तत्र सुखं किंच दोषो वा देवदूतक ॥ ३४॥ सतां सा-
 म्पदं मित्रमाहुः संतः कुलोचिताः ॥ मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५॥ यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्वीह्यविचारयन् ॥ श्रु-
 त्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥३६॥ ॥ इति श्रीम० आ०प० ब्रीहिट्रैणिक० मुद्गलोपाख्याने षष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२६०॥
 ॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ उवाच देवदूत इत्यनुकृष्यते ॥३२॥३३॥३४॥३५॥षष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६०॥

महर्षे इति विमृशसि शुभमशुभं वेति विचारयसि॥१॥स्वर्लोकः सुखलोकः।यन्न दुःखेन संभिन्नं न च अस्तमन्तरं॥अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति श्रुतिः तत्प्रधानत्वाल्लोकोऽपि स्वःशब्दवाच्यः ऊर्ध्वं गगनादित्यूर्ध्वगः सत्पथो ब्रह्ममार्गः क्रममुक्तिस्थानमित्यर्थः देवयानेन मार्गेण अर्चिरादिपर्ववता चरंत्यस्मिन्निति देवयानचरः॥२॥पुंसः पुमांसः॥३॥धर्मार्थं धर्मश्रेष्ठं योगं ॥५॥

॥ देवदूत उवाच ॥ महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमं ॥ संप्राप्तं बहुमंतव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः॥ ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः॥ नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छंति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जितात्मानः शांता दांता विमत्सराः पुंसः शूराश्चाहवलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छंति धर्मार्थं कृत्वा शमदमात्मकं ॥ लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितानृभिः ॥ ५ ॥ देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ॥ यामा धामाश्च मौद्गल्य गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः ॥ भास्वंतः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्यमयः ॥ मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८ ॥ नंदनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणां ॥ न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा ॥ ९ ॥ बीभत्समशुभं वापि तत्र किंचिन्न विद्यते ॥ मनोज्ञाः सर्वतो गंधाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ॥ न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः समुने लोकः स्वकर्मफलेहेतुकः ॥ सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवंत्यात्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवंत्यत्रोपपद्यतां ॥ कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३ ॥ न संस्वेदो न दौर्गध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ॥ तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४ ॥ न म्लायंति स्रजस्तेषां दिव्यगंधा मनोरमाः ॥ संयुज्यंते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवाविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईष्याशोककृमोपेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ॥ सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयंते महासुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ॥ उपर्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः॥ १७ ॥ पुरस्ताद्ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ यत्र यांत्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ॥ तेषां लोकात्परतरे यान्यजंतीह देवताः ॥ १९ ॥ स्वयंप्रभास्ते भास्वंतो लोकाः कामदुवाः परे ॥ न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्चर्यमत्सरः ॥ २० ॥

यामा धामाश्च गणविशेषाः॥६॥देवानां निकाया आलया येषु तेषां देवनिकायानां ॥७॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनान्युपरि परिधिरित्यर्थः उच्छ्रायस्य चतुरशीतिसहस्रं मानमिति जंबूखंडे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपपद्यतामुपगच्छतां ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्युष्टिः संपत्तिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 न वर्तयत्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ॥ तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१ ॥ न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः ॥ न कल्प-
 परिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ॥ न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३ ॥ दे-
 वानामपि मौद्गल्य काक्षिता सा गतिः परा ॥ दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः ॥
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठेर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५ ॥ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया ॥ तां भुंक्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥
 एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ॥ गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दि-
 वि ॥ न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥ सोत्र दोषो मम मतस्तस्यांते पतनं च यत्र ॥ सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल
 ॥ २९ ॥ असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्तिराः श्रियः ॥ यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करं ॥ ३० ॥ संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणं ॥
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयं ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ॥ नाकलोकैः सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणां ॥
 ॥ ३२ ॥ अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ॥ शुभानुशययोगेन मनुष्येपूजयते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते ॥
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रापि भुज्यते ॥ कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता ॥ ३५ ॥ सु-
 द्रल उवाच ॥ ॥ महातस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ॥ निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ३६ ॥ ॥ देवदूत उवाच ॥
 ॥ ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं ॥ शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३७ ॥ न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ॥
 दंभलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिहुताः ॥ ३८ ॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वेष्टाः संयतैर्द्वियाः ॥ ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ३९ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ॥ तवानुकंपया साधो साधु गच्छाम मा चिरं ॥ ४० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु मौ-
 द्रल्यो वाक्यं विममृशो धिया ॥ विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ४१ ॥ देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखं ॥ महादोषेण मे कार्यं
 न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ४२ ॥ पतन्ती महादुःखं परितापः सुदारुणः ॥ स्वर्गभाजश्चरन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ४३ ॥ यत्र गत्वा न शो-
 चेति न व्यथति चलन्ति वा ॥ तदहं स्थानमत्यंतं मार्गयिष्यामि केवलं ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ बलं परवैराग्यं बुद्धिं ज्ञानं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नेमिं चक्रधारां अराः नाभिनेमिसंधानदाहणि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० भा० एकषष्ठ्यधिकद्विशतत-

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तं ॥ शिलोच्छृत्तिर्धर्मात्मा शममातिष्ठदुत्तमं ॥ ४५ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्भूत्वा समलोष्ठाश्मकांचनः ॥ ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगाद्वलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमां ॥ जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणां ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्वमपि कौतेय न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ राज्यात् स्फीतात्परिश्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं ॥ पर्यायेणोपसर्पते नरं नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स एवमुक्त्वा भगवान् व्यासः पांडवनंदनं ॥ जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहा० आरण्यके प० ब्रीहिद्वौणिकप० मुद्गलदेवदूतसंवादे एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ समाप्तं च ब्रीहिद्वौणिकपर्व ॥ ॥ अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ वसस्त्वेवं वने तेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्यदत्ताक्षयान्नं न कृष्णाया भोजनावधि ॥ ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ॥ धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वन्ववर्तत पापाचारा महामुने ॥ दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ॥ ४ ॥ एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ॥ ५ ॥ दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ॥ तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ६ ॥ नानोपायैरधं तेषु चिंतयत्सु दुरात्मसु ॥ अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ ७ ॥ शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनं ॥ ८ ॥ दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ॥ सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमंत्रयत् ॥ ९ ॥ विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ॥ अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ १० ॥ तं च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमतंद्रितः ॥ दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशंकितः ॥ ११ ॥ क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ॥ इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्तवैत्यदर्शनं ॥ १२ ॥ अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ॥ १३ ॥

मोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ अथ ॥ ॥ वसस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अघं दुःखं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४॥१५॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं ॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥

पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुंक्ते गर्हयन्स्म सः ॥ वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः ॥१४॥ विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो ऽभवन्मुनिः ॥ आ-
ह चैनं दुराधर्षो वरदोस्मीऽति भारत ॥१५॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ मयि प्रीति तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते त-
व ॥१६॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥१७॥ प्रागेव मंत्रितं चासी-
त्कर्णदुःशासनादिभिः ॥ याचनीयं मुनेस्तुष्टौदिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥१८॥ अतिहर्षान्वितो राजन् वरमेनमयाचत ॥ शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा-
जातोऽतिथिर्भवान् ॥१९॥ अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ॥ वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥२०॥ गुणवान् शीलसंपन्नस्तस्य
त्वमतिथिर्भव ॥ यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥२१॥ भोजयित्वा द्विजान्सर्वान् पतींश्च वरवर्णिनी ॥ विश्रांता च स्वयं भुक्त्वा सुखासी-
ना भवेद्यदा ॥२२॥ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनं ॥२३॥ दुर्वासा अपि विप्रेद्रो यथा-
गतमगात्ततः ॥ कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ॥२४॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशं ॥ कर्णोपि भ्रातृसाहितमित्युवाच नृपं मु-
दा ॥२५॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ दिष्ट्या कामः सुसंवृतो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ॥ दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥२६॥ दुर्वासः क्रोधजे व-
हौ पतिताः पांडुनंदनाः ॥ स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥२७॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ॥ ह-
संतः प्रीतिमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनं ॥२८॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्यानं द्विषष्ट्यधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥२६२॥ ४४॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पांडवान् ॥ भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मु-
निः ॥१॥ अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैर्युतसंमितैः ॥ दृष्ट्वाऽऽयातं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥२॥ जगामाभिमुखः श्रीमान् सह भ्रातृभिरच्यु-
तः ॥ तस्मै बत्ध्वांऽजलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥३॥ विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमंत्रयत् ॥ आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥
॥४॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानवः ॥ भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविवर्चितयन् ॥५॥ न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहि-
तः ॥ एतस्मिन्नंतरे राजन् द्रौपदी योषितां वरा ॥६॥ चिंतामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ॥ सा चिंतयंती च यदा नान्नेहेतुमविंदत ॥ ७॥

कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नंतरे काले ॥ ६ ॥ ७ ॥

कृष्णं पापकर्षकं कंसस्य कामार्देदुष्टराज्ञो वा निषूदनं हेकृष्ण कृष्ण अत्यादरसूचनार्थं द्विर्वचनं । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रु-
तिप्रणीतः कृष्णपदस्यार्थः महान्तौ ब्रह्मांडपिंडावष्टभक्षमौ बाहू यस्य । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक इति श्रुतेः अव्ययाविनाशिन् अत्र देवकीनन्दस्याव्ययत्वं वदं

मनसा चिंतयामास कृष्णं कंसनिषूदनं ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥८॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ विश्वात्मन् विश्व-
जनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ॥९॥ प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ॥ आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नताऽस्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानंत
अगतीनां गतिर्भव ॥ पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥११॥ सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ॥ पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल
॥१२॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ॥ पीतांबरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥१३॥ त्वमादिंरतो भूतानां त्वमेव च परायणं ॥ परात्प-
रतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥१४॥ त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदां ॥ त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥१५॥ दुःशासनाद-
हं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ॥ तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहाहसि ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्स-
लः ॥ द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥१७॥ पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ॥ तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिंत्यगतिरीश्व-
रः ॥१८॥ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ॥ अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरगमनादिकं ॥१९॥ ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः ॥
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥२०॥ निशम्य तद्वचः कृष्णा लजिता वाक्यमब्रवीत् ॥ स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि
॥२१॥ भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ॥ ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥२२॥ कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ॥
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥२३॥ इति निर्बधतः स्थालीमानायय स यदूद्वहः ॥ स्थाल्याः कंठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥१४॥
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ॥ विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥२५॥ आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ॥ सह-
देवं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥२६॥ ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशः ॥ आकारितुं तु तान्सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम ॥ २७ ॥
स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासः प्रभृतीन्मुनीन् ॥ ते चावतीर्णाः सलिले कृतवंतोऽवमर्षणं ॥ २८ ॥

त्या कृष्णमूर्तेरभौतिकत्वमुक्तं एवमादिनाम्नामर्थः शंकरभगवत्पादीये विष्णुसहस्रनामव्याख्याने एव द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आकूतीनां चित्तीनां चेति चेतोवृत्तिविशेषाणां ॥ १० ॥११॥१२॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ देवनद्यां तत्रस्थ एव तीर्थविशेषे ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अलीकानि च्छलानि । अलीकं त्वमि-
दृष्टोद्गारान्मन्त्रसांस्तृप्त्या परमया युताः ॥ उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवतः परस्परं ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ॥ राज्ञा हि
कारयित्वाऽन्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकंठतृप्ता विप्रैर्षे किंस्विद्भुजामहे वयं ॥ वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥
॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ वृथापाकेन राजर्षेः पराधः कृतो महान् ॥ माऽस्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरंबरी-
षस्य धीमतः ॥ बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्त-
पसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचारस्ता नित्यं वासुदेवपरायणाः ॥ कुद्वास्तेनिर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ॥ तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पला-
यत ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ॥ पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुहुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ॥ तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदुतान् ॥ यु-
धिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तांतं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाक्षिणः ॥ प्रतीक्षतः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स च्छलयिष्यति ॥ कथं च निस्तेरस्मात्कुच्छ्रद्द्वैवोपसादितात् ॥ ४० ॥ इति चिंतापरान्दृष्ट्वा निःश्वसंतो मु-
हुर्मुहुः ॥ उवाच वचनं श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षां गतः ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ॥ द्रौपद्या
चिंतितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकं ॥ तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४३ ॥ धर्मनि-
त्यास्तु ये केचिन्न ते सीदंति कर्हिचिद् ॥ आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वेरितं केशवस्य
बभूवुः स्वस्थमानसाः ॥ द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन गोविंद दुस्तरामापदं विभो ॥ तीर्णाः क्लृप्तमिवासाद्य
मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्यज्ञातो ययौ पुरीं ॥ पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ ऊषुः प्रहृष्टमनसो
विहरंतो वनाद्धनं ॥ इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥ एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ॥ पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्ता-
नि वृथाऽभवन् ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्याने त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

येऽनृते इति नानार्थः ॥ ४९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

तस्मिन्निति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥ परिर्वहेण परिच्छेदेन । परिवहं तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छेदे इति विश्वः ॥७॥८॥ नीलाभं नीलमेवं॥९॥१०॥१॥ कोटिकास्यं कोटी दुर्गमंतःपुरं तत्राधि-

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः ॥ काम्यके भरतश्रेष्ठा विजन्हुस्ते यथाऽमराः ॥ १ ॥ प्रेक्षमाणा बहुविधा-
न्वनोद्देशान्समंततः ॥ यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पांडवा मृगयाशीलाश्चरंतस्तन्महद्वनं ॥ विजन्हुरिंद्रप्रतिमाः कंचित्काल-
मरिंदम ॥ ३ ॥ ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशं ॥ मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिंदोरनुज्ञा-
या ॥ महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ॥ विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः सोऽभवत्तदा
॥ ६ ॥ महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ॥ राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्प्रियां भार्यो पांडवानां यशस्विनीं ॥
तिष्ठंतीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमं ॥ भ्राजयंतीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतं ॥ ९ ॥ अ-
प्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ॥ इति कृत्वाऽजलिं सर्वे ददृशुस्तामनिर्दितां ॥ १० ॥ ततः स राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ वि-
स्मितस्त्वनवद्यांगीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ सकोटिकास्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ॥ कस्य त्वेषाऽनवद्यांगी यदि वाऽपि न मानुषी ॥
॥१२॥ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां प्राप्यातिसुंदरीं ॥ एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयं ॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र
कुतोऽपि वा ॥ किमर्थमागता सुभूरिदं कंटकितं वनं ॥ १४ ॥ अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुंदरी ॥ भजेदद्यायतापांगी सुदती तनुमध्य-
मा ॥ १५ ॥ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियं ॥ गच्छ जानीहि कोन्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा र-
थात्प्रस्कंद्य कुंडलीं॥उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोथा व्याघ्रवधूमिव॥१७॥ ॥ इति श्रीम०भा०आ०प०द्रौप०ह०जयद्रथागमने चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥२६४॥ ॥ध्र॥ ॥ कोटिक उवाच ॥ ॥ का त्वं कदंबस्य विनाम्य शाखामेकाऽऽश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ॥ देदीप्यमानाऽग्निशिखेव नक्तं
व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥१॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु बिभेषि किंनु ॥ देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवरंगना वा॥२॥

कृताः कोटिकास्तेषामास्यमिव मुख्यं । आख्यमिति पाठे संख्यांतरं वक्तारमिति वा । अशयेति पाठे कोटिका अश्या व्याप्या यस्येति वा राजानं क्षत्रियं प्रभुं वा । राजा प्रभौ च नृपतौ क्ष-
त्रिये रजनीपताविति मेदिनी ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावरीपे चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२६४॥केति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ धातुः प्रजापतेः सरस्वती वा विधातुः कश्यपस्य रुद्रस्य वा अदितिः पार्वती वा विभोर्विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ॥ ४ ॥ प्रभवं पितरं प्रभुं महान्तं ॥ ५ ॥ राज्ञः क्षत्रियस्य चयने इष्टकोच्चये ॥ ६ ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ अनुचक्रं सैन्यमनुलक्षीकृत्य प्रयाति । चक्रं सैन्यरथांगयोरिति विश्वः । पाठांतरेऽनुयात्रा यात्रोपकरणपाला इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ पदातिनः पद्मचामतितुं सततं गंतुं शीलं येषां ते पदा-

वपुष्मतीवोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ॥ यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा श-
क्रस्य वा त्वं सद्नात्प्रपन्ना ॥ न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तेवेह नाथ ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्धयंतः पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं
च ॥ आचक्ष्व बंधूंश्च पतिं कुलं च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यं ॥ ५ ॥ अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः ॥ असौ तु यस्ति-
ष्ठति कांचनागे रथे हुतोऽग्निश्वयने यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्तराजः कमलायताक्षः क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मान्पुत्रः कुलि-
दाधिपतेर्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः ॥ असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ॥
॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुराज्ञः सुभवस्य पुत्रः स एव हंता द्विषतां सुगात्रि ॥ यस्यानुचक्रं ध्वजिनः प्रयाति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु
रथेषु सर्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ अंगारकः कुजरो गुप्तकश्च शत्रुजयः संजयसुप्रवृद्धौ ॥ १० ॥ भयंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च
नाम ॥ यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयाति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥ जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ तस्यापरे भ्रा-
तरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौवीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयाति ॥ एतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिंद्र
इवाभिगुप्तः ॥ १३ ॥ अजानतां ख्यापय नः सुकेशि कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १४ ॥ इति श्रीम० भा० आरण्यके प० द्रौपदीहरण प० कोटिकास्य
प्रश्ने पंचषष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ॥ अवेक्ष्य मंदं
प्रविमुच्य शाखां संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयं ॥ १ ॥ बुध्याऽभिजानामि नरेंद्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाषुमर्हति ॥ न त्वेह वक्ताऽस्ति तवेह वाक्यम-
न्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २ ॥ एकाह्यहं संप्रति ते न वाचं ददानि वै भद्र निबोध चेदं ॥ अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता स्व-
धर्मे ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः ॥ तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बंधून्प्रथितं कुलं च ॥ ४ ॥

तयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकढीये भारतभावदीपे पंचषष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ अथेति शिबीनां शिविवंश्यानां क्षत्रियाणां मंदं स्वैरं
अवेक्ष्य संकोच्य तदेवाह विमुच्येति कौशिकं कोशजं ॥ १ ॥ अभिभाषुं अभिभाषितुं ॥ २ ॥ तेन कारणेन ॥ ३ ॥ ४ ॥

पंचजनान् पंचपुरुषान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषामर्थे अतिथिषु योग्यं स्वधर्मं पूजादिकं कर्तुं संचित्य शालां विवेश ॥ ९ ॥ इत्यारं प० नै० भा० षट्षष्ट्याधिकद्विशतत-
मोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ तथेति । १ ॥ सौवीरको जयद्रथः ॥ २ ॥ यदाऽस्यां मे मनो रमते तदा भवान्कथं विनिवृत्त इति योज्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सिंहगोष्ठं सिंहसभां । गोष्ठं

अपत्यमस्मि हुपदस्य राज्ञः कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ॥ साऽहं वृणे पंचजनान्पतित्वे ये खांडवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरोभीमसे-
नार्जुनौ च माद्रयाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ॥ ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६ ॥ प्रार्ची राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः
प्रतीचीं यमजावुदीचीं ॥ मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुं ॥ ७ ॥ संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहानवरोहयध्वं ॥ प्रि-
यातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभिविष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा हुपदात्मजा सा शैब्यात्मजं चंद्रमुखी प्रतीता ॥ विवेश तां पर्णशालां
प्रशस्तां संचित्य तेषामतिथित्वमर्थं ॥ ९ ॥ इति श्रीम० भा० आ० पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये षट्षष्ट्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौ-
वीरकोऽब्रवीत् ॥ यदा वाचं व्याहरंत्यामस्यां मे रमते मनः ॥ २ ॥ सीमंतिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा
शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रतिभांति महाबाहो सत्यमेतद्वर्षमि मे ते ॥ दर्शनादेव हि मनस्तथा मेऽपहृतं भृशं ॥ ४ ॥ तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्या-
च्छैब्य मानुषी ॥ ५ ॥ कोटिक उवाच ॥ ॥ एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ॥ ५ ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां महिषी संमता भृशं ॥ सर्वेषां
चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ॥ ६ ॥ तथा समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो ब्रज ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौप-
दीमिति ॥ ७ ॥ पतिः सौवीरसिंघूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ॥ ८ ॥ आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनम-
ब्रवीत् ॥ कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ॥ ९ ॥ येषां कुशलकामाऽसि तेऽपि कञ्चिदनामयाः ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ अपि ते कुशलं राजन्
राष्ट्रे कोशे बले तथा ॥ १० ॥ कञ्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिंधुभिः ॥ अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ ११ ॥ कौरव्यः कुशली
राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १२ ॥

गोस्थानकं गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियामिति मेदिनी लिंगं त्वविवक्षितं गोष्ठमिव गोष्ठमिति वा स्थानमेव ॥ ८ ॥ सप्तमो बलाहकादीन् षड्भ्रातृनुपलक्ष्य आत्मना शरीरेण सप्तानां पुरण
॥ ९ ॥ १० ॥ अनुतिष्ठसि पालयसि विदिता लब्धाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥१५॥ १६ ॥ १७ ॥ श्रियः संक्षये सतीति शेषः हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥ १८ ॥ समाः संवत्सरान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भार-
रतभावदीपे सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥ सरोषेति रोषेण रागो रक्तिमा तेन सहितं सरोषरागं तदुपहतं च म्लानं च तेन वल्गुना सुंदरेण नते स्वभावत उन्नते क्रोधेन

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ॥ मृगान् पंचाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १३ ॥ ऐणेयान् पृषतान्यंकून् हरिणान् शशभान् शशान् ॥ ऋ-
क्षान् रुरुन् शंबरांश्च गवयांश्च मृगान्वहून् ॥ १४ ॥ वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ॥ प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥
॥ जयद्रथ उवाच ॥ ॥ कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ॥ एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलं ॥ १६ ॥ गतश्रीकान्हृतराज्यान्कृपणा-
न् गतचेतसः ॥ अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुंजते ॥ युंजानमनुयुंजीत न श्रियः संक्षये वसे-
त् ॥ १८ ॥ श्रिया विहीना राष्ट्राञ्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ अलं ते पांडुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुं ॥ १९ ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजै-
नान् सुखमाप्नुहि ॥ अखिलान् सिंधुसौवीरानामुहि त्वं मया सह ॥ २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता सिंधुराजेन वाक्यं हृदयकंपनं ॥
कृष्णा तस्मादपाक्रामेदशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ २१ ॥ अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ॥ मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च संधव ॥ २२ ॥
सा कांक्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिदिता ॥ विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युंजती ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौप-
दीहरणपर्वणि जयद्रथद्रौपदीसंवादे सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सरोषरागोपहतेन वल्गुना सराग-
नेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ॥ मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानभिब्रुवन्मूढ न लज्जेसे
कथं ॥ महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसां ॥ २ ॥ न किंचिदीद्भ्यं प्रवदंति पापं वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ॥ तपस्विनं संप-
रिपूर्णविद्यं भषंति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ॥ यस्त्वद्य पातालमुखे पतंतं पाणौ गृहीत्वा
प्रतिसंहंरत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपत्यकां हैमवतीं चरंतं ॥ दंडीव यूथादपसेधसि त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजं ॥ ५ ॥

भुवौ यस्यास्तथा विस्फूर्य फूत्कारं कृत्वा ॥ १ ॥ अभि अभिक्रम्य ब्रुवन् स्थितानचलान् यक्षादिभिरप्यजेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ ईद्भ्यं स्तुत्यं वनेचरं वानप्रस्थं पापं पापवचनं प्रवदंति संत इति
शेषः श्वनराः शुनकतुल्या नरास्त्वाहशास्तु एव मुक्तीत्या भषंति ब्रुवंति ॥ ३ ॥ क्षत्रियसंनिवेशे नृपसम्राजे पातालमुखे महागते प्रतिसंहरेत् प्रतिबंधेत ॥ ४ ॥ उपत्यकामद्रिसमीपभूमिं दं
डी दंडमात्रायुधो यूथात्समूहादपसेधसि अपकर्षसि ॥ ५ ॥

बाल्यात् मौढ्यात् पक्ष्माणि मुखोपरिस्थकेशान् पदा समाहत्य लुनासि छिनत्सि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेण्वादयः फलिता एव नश्यति कंकटी च परिणतगर्भा नश्यतीति लोकप्रसिद्धं ॥ ९ ॥ विभिषणेन भयप्रदर्शनेन ॥ १० ॥ वयमिति सप्तदश अष्टौ कर्माणि नव शक्त्यादयश्च नित्यं संति येषु तानि सप्तदशानि नित्ययोगे मत्वर्थीयोर्शोआद्यच् । तत्र ऋषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं ॥ खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनं ॥ अष्टौ संधानकर्माणि नियुक्तानि मनीषिभिरिति कर्माष्टकं कोशवृद्धिकरं तथा प्रभुशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साहशक्तिः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिः प्रभूदयो मन्त्रोदय उत्साहोदय प्रभुत्वादीनां स्वरूपतः सामर्थ्यतः फलतश्च येषु नित्ययोग इत्यर्थः अनवमेषु अनीचेषु षड्भ्यो गुणेभ्यः ल्यब्लोपे पंचमी षड्गुणान् प्राप्य पांडवेभ्योऽभ्यधि-

बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ॥ पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनं ॥ ६ ॥ महाबलं वोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकंदरेषु ॥ प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रं ॥ ७ ॥ कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदाऽऽक्रामसि पुच्छदेशे ॥ यः पांडवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वं ॥ ८ ॥ यथा च वेणुः कदली नलो वा फलंत्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ॥ तथैव मां तैः परिर्क्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भं ॥ ९ ॥ जयद्रथ उवाच ॥ जानामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ॥ न त्वेव मेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदेशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ॥ षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान् मन्यामहे द्रौपदि पांडुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ॥ आशंस वा त्वं कृपणं वदंती सौवीरराजस्य पुनः प्रसादं ॥ १२ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ महाबला किंत्विह दुर्बलेव सौवीरराजस्य मताऽहमस्मि ॥ नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता सौवीरराजं कृपणं वदेयं ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां समास्थितावेकरथे समेतौ ॥ इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नन् रथस्थो द्विषतां मनांसि ॥ मंदंतरे त्वत्ध्वजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५ ॥ जनार्दनः सांधकवृष्णिवीरो महेष्वासः केकयाश्चापि सर्वे ॥ एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्वीविस्तृष्टाः स्तनयित्नुघोषा गांडीवमुक्तास्त्वतिवगवंतः ॥ हस्तं समाहत्य धनंजयस्य भीमाः शब्दं वोरतरं नदंति ॥ १७ ॥

काः ते च शौर्यतेजोधृतिदाक्षिण्यदानैश्वर्याणि भवताऽप्युक्ताः शौर्यं तेज इति यत्र युद्धे चाप्यपलायनं शौर्ये एवांतर्भूतमिति षडेव क्षत्रियकर्माणि तस्य गुणस्वेनोच्यंते संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयाख्यास्तु गुणानीति शास्त्रोक्ता नेह गृह्यंते तेषां सर्वेषामुत्कर्षनायायकत्वात् हीनबल एव संधिद्वैधादीनि इच्छति न प्रबल इति ॥ ११ ॥ शक्याः निवारितुमिति शेषः पुनरिति पांडवपराजयानंतरं वा इदानीमेव वा त्वं मत्प्रसादमाशंस प्रार्थय ॥ १२ ॥ प्रमाथानिग्रहात् प्रतीता सादरा प्रख्याता वा सभायां वस्त्रराशिप्रदानेन भगवदनुग्रहीतत्वात् प्रतीतः सादरे ज्ञाते तद्वष्ट्रे इति मेदिनी ॥ १३ ॥ कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ पदवीं चरेतामनवेष्णं कुरुत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मंदंतरे मन्त्रिभित्तं प्रवेष्टा प्रऋषेण वेष्यिष्यति उष्णगेषु निदाघेषु ॥ १५ ॥ गांडीवमुक्ता इति सूचनाच्छरा इति विशेष्यानिर्देशो न दोषाय १७

॥ १८ ॥ अभविष्यत् भविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन लृङ् ॥ १९ ॥ अधमेतिच्छेदः ॥ २० ॥ २१ ॥ संभ्रमं भयं आगतैवास्मि न तु त्वद्देशे स्थास्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ महावनं काम्यकं ॥ २ ॥ महावनं म-

गांडीवमुक्तांश्च महाशरैर्गवान्पतंगसंगानिव शीघ्रवेगान् ॥ यदा द्रष्टाऽस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं प्रति निदिताऽसि ॥ १८ ॥ सशंखघोषः
सतलत्रघोषो गांडीवधन्वा मुहुरुद्धहंश्च ॥ यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवतं माद्री-
पुत्री संपतंतौ दिशश्च ॥ अमर्षजं क्रोधविषं वमतौ दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा वाऽहं नातिचरे कथंचित्पतीन्महार्हाहन्मनसाऽपि
जातु ॥ तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टाऽस्मि पार्थिः परिकृष्यमाणं ॥ २१ ॥ न संभ्रमं गंतुमहं हि शक्ष्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ॥ स-
मागताऽहं हि कुरुप्रवीरः पुनर्वनं काम्यकमागताऽस्मि ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्स-
यंती ॥ प्रोवाच मा मा स्पृश तेऽतिभीता धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ॥ तथा स-
माक्षिप्ततनुः स पापः पपात शास्वीव निकृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ॥ साऽऽकृष्यमाणा रथमारु-
रोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥ धौम्य उवाच ॥ नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ॥ धर्म क्षत्रस्य पौराणमेवैक्षस्व ज-
यद्रथ ॥ २६ ॥ क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ॥ आसाद्य पांडवान्वीरान् धर्मराजपुरोगमान् ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इ-
त्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीं ॥ अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौप-
दीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था मृगान्वराहा-
न्महिषांश्च हत्वा ॥ धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्करंतः सहिता बभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महावनं तद्विहगोपघुष्टं ॥ भ्रातृश्व-
तानभ्यवदद्बुधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणां ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा द्विजाः क्रूरमिमं वदंति ॥ आयासमुग्रं प्रतिवेदयंतो म-
हावनं शत्रुभिर्बाध्यमानं ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति दह्यते च ॥ बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्भूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४ ॥

हानालयः शहिणी गृहमुच्यत इत्युक्तेऽर्थहिणी । वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने इति मेदिनी महाधनमिति पाठे महच्च तद्धनं चेति स्त्रीरूपमेव धनं ॥ ३ ॥ समाच्छाद्य मोहयित्वा समन्युः दे-
न्यसहितः प्राणानामध्यात्मिकानामिन्द्रियाणां पतिमुख्यः प्राणः ॥ ४ ॥

अराजकं राजहीनं शौढेः शुंडया विदितैर्गजैः पीतरसः पीतजलः यथा दासीमुदकुंभं नयंतीमनुलक्ष्य महामात्रस्तथाऽज्ञात्मेव गजं तत्पृष्ठतो नीत्वा तेन तज्जलं शोषयति सा चाकस्माद्धटं छुतया रिक्त पश्चाज्जानाति तद्धत् अस्माभिरज्ञातोऽस्मद्धनं कश्चिद्धरिष्यति तदा रिक्तकुंभवद्धनं पश्चाद्वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ ५ ॥ सैधवैः सिंधुदेशजैर्वीजिभिरश्वैः सुरथैः शोभनरथैः समानाधिकरणं

सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा राष्ट्रं यथाऽराजकमात्तलक्षिमः॥एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौडैर्यथा पीतरसश्च कुंभः॥५॥ते सैधवर्यनिलोग्रैर्गर्महाजवै-
र्वीजिभिरुह्यमानाः ॥ युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाऽऽश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य पार्श्वे ॥
प्रव्याहरत्तत्प्रविमृश्य राजा प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥७॥ यथावदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वे ॥ सुव्यक्तमस्मानवमन्य
पापैः कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥८॥ इत्येव ते तद्वनमाविशंतो महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ॥ बालामपश्यंत तदा रुदंतीं धात्रेयिकां प्रेष्यवधू
प्रियायाः ॥९॥ तामिंद्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवहृत्य ततोऽभ्यधावत् ॥ प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामंतितरस्तदानीं ॥१०॥ किं रो-
दिषि त्वं पतिता धरण्यां किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णं ॥ कच्चिन्न पापैः सुनृशं सकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ॥११॥अचिंत्यरूपा सुविशा-
लनेत्रा शरीरतुल्या कुरुपुंगवानां ॥ यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाऽप्यथवा समुद्रं ॥१२॥ तस्या गमिष्यंति पदे हि पार्था यथा हि सं-
तप्यति धर्मपुत्रः ॥ को हीदृशानामरिमर्दनानां क्लेशक्षमानामपराजितानां ॥१३॥ प्राणैः समाभिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः॥न बुध्य-
ते नाथवतीमिहाद्य बहिश्चरं हृदयं पांडवानां ॥१४॥ कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा महीं प्रवेक्ष्यंति शिताः शराश्याः ॥ मा त्वं शुचस्तां प्रति
भीरु विद्धि यथाऽद्य कृष्णापुनरेष्यतीति ॥१५॥ निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रान् पार्थाः समेष्यंत्यथ याज्ञसेन्या ॥ अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृश्य
धात्रेयिका सारथिमिंद्रसेनं ॥१६॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पंचेंद्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ तिष्ठति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लान्ति त-
थैव भग्नाः ॥१७॥ आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ सन्नह्यध्वं सर्व एवेंद्रकल्पा महांति चारूणि च दशनानि ॥१८॥
गृहीत चापानि महाधनानि शरांश्च शीघ्रं पदवीं चरध्वं ॥ पुरा हि निर्भर्त्सनदंडमोहिता प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥१९॥ ददाति कस्मै
चिदनर्हते तनुं वराज्यपूर्णांमिव भस्मनि सुचं ॥ पुरा तुषामाविव हूयते हविः पुरा श्मशाने स्रगिवापविद्धयते ॥२०॥

तृतीयात्रयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रेष्यवधूं दासभार्यां ॥ ९ ॥ अंतितरः समीपतरः आर्ततर इति पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरा यावदनर्हते त-
नुं न ददाति तावच्छीघ्रमनुयातेति चतुर्थेन संबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥ २२ ॥ प्रतिक्राम दूरे भव परुषाणि अनर्हते तनुं ददातीत्यादीनि दुःश्राव्याणि मत्तत्वात् वंचनां स्वजनस्य तवैव वधरूपो ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ धर्षणात् पराभवात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यां ० प०
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २९ ॥ मा वः प्रिया-
याः सुनसं सुलोचनं चंद्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नं ॥ स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थं ॥ एतानि वर्त्मन्यनुयात शीघ्रं मा वः
कालः क्षिप्रमिहात्यगद्वै ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं माऽस्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ॥ राजानो वा यदि वा रा-
जपुत्रा बलेन मत्ता वंचनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मन्यनुवर्त्तमानाः ॥ मुहुर्मुहुर्व्या-
लवदुच्छ्वसंतो ज्यां विक्षिपंतश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धृतं वै वाजिखुरप्रणुन्नं ॥ पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं वि-
क्रोशंतं भीममभिद्रवति ॥ २५ ॥ ते सांतव्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ॥ श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्य-
धावन् ॥ २६ ॥ तेषां महेंद्रोपमविक्रमाणां संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसैन्याः ॥ क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २७ ॥
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिंधुराजं वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ॥ यमौ च राजा च महाधनुर्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषां ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते
आरण्यके प० द्रौ० ह० प० पार्थागमने ऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो धोरतरः शब्दो वने
समभवत्तदा ॥ भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणां ॥ १ ॥ तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानां ॥ जयद्रथो याज्ञ-
सेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आयांतीमे पंच रथा महांतो मन्ध्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ॥ सा जानती ख्यापय नः सुके-
शि परं परं पांडवानां रथस्थं ॥ ३ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म कृत्वाऽतिघोरं ॥ एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षोर्मिया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ॥ न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यंत्याः
सानुजं धर्मराजं ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदंगौ नंदोपनंदौ मधुरौ युक्तरूपौ ॥ एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवंतोऽनुयांति ॥
॥ ६ ॥ य एष जांबूनदशुद्धगौरः प्रचंडघोणस्तनुरायताक्षः ॥ एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदंति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७ ॥ अप्येष शत्रोः शरणागत-
स्य दद्यात्प्राणान् धर्मचारी नृवीरः ॥ परेह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्रांजलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥

नै० भा० ऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अनायुष्यमायुर्नाशकं मृत्युदमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ परेहि शरणं गच्छ एनं धर्मराजं ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ आजानेया अश्वविशेषाः ॥ १० ॥ अपराद्धाः अपराधवतः शेषं जीवनं वैरस्यातं शत्रुनाशं संविधाय आहृत्योपयाति कुर्वन्नपि अतीव शान्तिं नोपैतीति मरणांतानि वैराणीति लोके प्रसिद्धं अयं तु

अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धं ॥ संदृष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया बलिनः साधु-
दांता महाबलाः शूरमुदावहन्ति ॥ एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः पृथिव्यां ॥ १० ॥ नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विस्मरते कदाचित् ॥ वैरस्यातं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्यशस्वी जितेंद्रियो वृद्धसेवी नृवी-
रः ॥ भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ॥ स एष वै-
श्वानरतुल्यतेजाः कुंतीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ॥ यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं
पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मै ॥ यः स्वङ्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः
॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ॥ शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य ए-
ष चंद्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्य-
ममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मै ॥ त्यजेत्प्राणान् प्रविशेद्भव्यवाहं न त्ववैष व्याहरेद्धर्मबाह्यं ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुल्याः
प्राणैरिष्टमो नृवीरः ॥ विशीर्येतां नावमिवार्णवांते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनां तवेमां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ॥ यद्येतेभ्यो मुच्यसेऽरिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
ततः पार्थाः पंच पंचैद्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्रांजलींस्तान्पदातीन् ॥ यथानीकं शरवर्षाधिकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणप० द्रौपदीवाक्ये सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं
विपरिधावत ॥ इति स्म संधवो राजा चोदयामास तानृपान् ॥ १ ॥ ततो वोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा ॥ भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधि-
ष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिंधूनां विषादश्चाप्यजायत ॥ तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३ ॥

मारयित्वापि पुत्रपौत्रादिकमपि न शेषयतीत्यत्यंतं दीर्घकोपित्वमुक्तं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यं परिरक्षन्ति स नकुल इति द्वयोः संबंधः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूढसत्त्व मूढबुद्धे शतक्रतोर्वा शतक्रतो
रिव ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्यार० प० नै० भा० सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ६४ ॥ संतिष्ठतेति ॥ १ ॥ २॥ ३॥

॥ ४ ॥ अंतरमभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोर्मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् रथवंशेन रथवर्गेण ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदां ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैधवं कालचोदितं ॥ ४ ॥ तदंतरमथावृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ॥ महता र-
थवंशेन परिवार्य वृकोदरं ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ॥ कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकंपत ॥ ६ ॥ गजं तु स-
गजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ॥ जवान गदया भीमः सैधवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पंचशतान् शूरान् पार्वतीयान्महारथान् ॥ परीप्समा-
नः सौवीरं जवान ध्वजिनीमुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणां ॥ निमेषमात्रेण शतं जवान समरे तदा ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा न-
कुलस्तत्र रथात्प्रस्कंद्य खड्गधृक् ॥ शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ॥ पातयामास नारा-
चैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्तः सधनुस्वतीर्य महारथात् ॥ गदया चतुरो वाहान् राज्ञस्तस्य तदाऽवधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्याश-
गतं राजा पदातिं कुंतिनंदनः ॥ अर्धचंद्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ॥ पपाताभि-
मुखः पार्थं छिन्नमूल इव हुमः ॥ १४ ॥ इंद्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कंद्य धर्मराट् ॥ हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपदे महारथं ॥ १५ ॥ नकुलं त्व-
भिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ॥ उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षतां ॥ १६ ॥ तोमरैरभिवर्षतौ जीमूताविव वार्षिकौ ॥ एकैकेन विपाठेन ज-
द्वे माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्तगजः सुरथस्तस्याथ रथवूर्गतः ॥ रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथा-
च्चर्मोसिपाणिमान् ॥ उद्धातं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ॥ प्रेषयामास सक्रोधमत्युच्छि-
तकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्त्तिनः ॥ सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृतत ॥ २१ ॥ स विनद्य महानादं गजः
किंकिणिभूषणः ॥ पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्यारोहमपोथयत् ॥ २२ ॥ स तत्कर्म महत् कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ॥ भीमसेनरथं प्राप्य श-
र्म लेभे महारथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकास्यस्य संगरे ॥ सूतस्य नुदतो वाहान् धुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं
सूतं स राजा बाहुशालिना ॥ तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ॥ जवान तलयुक्तेन
प्राप्सेनाभ्येत्य पांडवः ॥ २६ ॥ द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ॥ चकर्त निशितैर्भैर्यधनूषि च शिरांसि च ॥ २७ ॥

सविषाणं भुजं सदतं शुंढादंडं मूले गंडप्रदेशे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तलयुक्तेन मुष्टियुक्तेन तलं स्वरूपे इत्युपक्रम्य । चपेटे च त्सराविति मेदिनी त्सरः खड्गादिमुःष्टिः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आदिश्य नाम विश्राव्य ॥ ३५ ॥ सैनिकान् निघ्नतं भीमं वारयामास ॥ ३६ ॥ समरोद्देशे रणभूमौ ॥ ३७ ॥ अन्विष अन्विच्छ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगतीन्सैधवानपि ॥ जवानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ सादिताः प्रत्यदृश्यंत बहवः सव्यसाचिना ॥ सपताकाश्च मातंगाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य दृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ॥ शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ श्वगृध्रकंककाकोलभासगोमायुवायसाः ॥ अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिंधुराजो जयद्रथः ॥ विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनमनाऽभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य तां ॥ प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृतां ॥ माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ॥ आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायंतं जयद्रथं ॥ वारयामास निघ्नतं भीमं सैधवसैनिकान् ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ यस्यापचाराल्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ॥ तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथं ॥ ३७ ॥ तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ॥ अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ॥ युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विहृता दिशः ॥ गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्त्ततु भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ॥ प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसांत्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे मोक्ष्यते जीवन् मूढः सैधवको नृपः ॥ पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हंतव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैधवः ॥ दुःशलामभिसंस्मृत्य गांधारीं च यशस्विनीं ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेंद्रिया ॥ कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भिमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥ कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ॥ सैधवापैसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ॥ याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ॥ ४६ ॥ इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैधवः ॥ राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदमपविद्धबृसीमठं ॥ मार्कण्डेयादिभिर्विप्रेरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदीमनुशोचद्विब्राह्मणैस्तेः समाहितैः ॥ समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपं ॥ जित्वा तान् सिंधुसौवीरान् द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दुःशलां दुर्योधनभगिनीं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अपविद्धा इतस्ततो विशीर्णा नृस्यो ऋषीणामासनानि मठाश्च च्छात्राणामालया यत्र तत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अतिविक्रमयुक्तानि कर्माणि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥
॥ २७१ ॥ ॥ जयद्रथस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ अत्रास्य जयद्रथस्य परदारहर्तुः क्षत्रियाधमत्वात् पंचधा मारणमुक्तं शिरो गृहीत्वेत्यादिना शिरः केशोष्वित्यर्थः ताडयामास चपेटाभिरिति शेषः

स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ॥ प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ॥५१॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं ॥ स्व-
यमश्वांस्तुदंतौ तौ जवनैवाभ्यधावतां ॥५२॥ इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ॥ क्रोशमात्रगतानश्वांसंधवस्य जवान यत् ॥५३॥ स हि दिव्या-
स्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ॥ अकरोहुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमंत्रितैः ॥५४॥ ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ॥ हताश्वं संधवं भीतमे-
कं व्याकुलचेतसं ॥५५॥ संधवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाऽश्वान् स्वान्सुदुःखितः ॥ अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयं ॥ ५६ ॥ पलायनकृतोत्साहः
प्राद्रवद्येन वै वनं ॥ संधवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रांतं पलायने ॥५७॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे
बलात् ॥५८॥ राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनं ॥ कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥५९॥ इत्युच्यमानः पार्थेन संधवो न न्यव-
र्तत ॥ तिष्ठतिष्ठति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्वली ॥ मावधीरिति पार्थस्तं दयावान्प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौ-
पदीहरणपर्वणि जयद्रथपलायने एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ६१ ॥ समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ ॥ अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतावुभौ ॥ प्राधावचूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं भीमसेनो धावंतमव-
तीर्य रथाद्वली ॥ अभिदुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥२॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास
चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ॥ पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥४॥ तस्य जानू ददौ भीमो जघ्ने चैनम-
रत्निना ॥ स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फाल्गुनः ॥ दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाऽऽहेति कौरवा ॥
॥ ६ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ॥ कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्षिष्टा नराधमः ॥७ ॥ किं नु शक्यं म-
या कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८ ॥

यथोक्तं नीतिशास्त्रे । वामपाणिकचोत्पीडा भूमौ निष्पेषणं बलात् ॥ मूर्ध्नि पादप्रहरणं जानुनोदरमर्दनं ॥ मालुराकारया मुष्ट्या कपोले हृदताडनं ॥ कफोणिपातोऽप्यसकृत् सर्वतस्तलताडनं ॥ तालेन युद्धे
भ्रमणं मारणं स्मृतमष्टधेति ॥ चतुर्भिः क्षत्रियं हन्यात्पंचभिः क्षत्रियाधमं ॥ षड्भिवैश्यं सप्तभिस्तु शूद्रं संकरमष्टभिरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सटाः जटाः केशसंनिवेशे मध्ये मध्ये पंचसु स्थानेष्वर्धचंद्रेण बाणेन क्षौरवद्वापयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवमुक्त्वा सटास्तस्य पंच चक्रे वृकोदरः ॥ अर्धचंद्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ॥ जीवितुं चे-
च्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥
एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः ॥ प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनं ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टतं बत्वा पार्थो वृकोदरः ॥ रथमा-
रोपयामास विसंज्ञं पांसुगुणितं ॥ १३ ॥ ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ॥ अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरं ॥ १४ ॥ दर्शया-
मास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथं ॥ तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति ॥ दासभा-
वं गतो ह्येष पांडुनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ मुंचेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयं ॥ १७ ॥ द्रौपदी
चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरं ॥ दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पंचसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरं ॥ ववंदे विह-
लो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो
गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ॥ स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ ग-
तसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तं ॥ २२ ॥ संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्माचाधर्मे मनः कृथाः ॥ २३ ॥ सा-
श्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम राजन्दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत ॥ स दे-
वं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिं ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ॥ २६ ॥ वरं
चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ समस्तान्सरथान् पंच जयेयं युधि पांडवान् ॥ २७ ॥ इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ अ-
जय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ॥ २८ ॥ ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरं ॥ बदर्यो तप्ततपसं नारायणसहायकं ॥ २९ ॥ अजितं
सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदं ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरं ॥ अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥ ३० ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ बलिमुपहारं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नारायणः सहायो यस्य तं नारायणसहायकं ॥ २९ ॥ शरं शृणाति हिनस्तीति शरमखं ॥ ३० ॥

नारायणसहायस्याजेयत्वं वक्तुं नारायणमाहात्म्यमेवाह देवदेव इत्यादिना देवानां द्योतकानां सूर्यचंद्राग्निचक्षुर्मनोवाचां ज्योतिषां देवः प्रकाशकः। येन सूर्यस्तपति तैजसेद्धः येन चक्षुषि पश्यति इत्यादि श्रुतिभ्यः अनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्य आत्मा स्वरूपं यस्य । प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया पुरुषश्चिद्रूपस्तदुभयात्मा चिदचिन्मयः। अव्यक्तो जगत्कारणरूपो बीजांतर्गतवटतुल्यः अत एव विश्वात्मा विश्व एवात्मा चेतनांशेन विश्वमूर्तिमान् जडांशेन ॥३१॥ एवं नारायणस्य जगद्धेतुत्वमुक्त्वा तस्य जगत्संहर्तृत्वमाह युगांतेति कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहते ॥३२॥३३॥ विनदिनो गर्जतः समुत्तिष्ठन् समुदतिष्ठन् उत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नाशयामासुः पयोधरा इति पूर्वणान्वयः अक्षमौत्रैरथाक्षमात्राभिः स्थूलाभिः सामान्ये नपुंसकं । यद्वा धाराभिरिति धाराशब्द आकारांतः सोमपाशब्दवत् पुच्छिगः धावमाना एव रांति आददते क्लेदनीयं वस्तिवति धाराः । रा आदानेऽस्मात् क्विप् ॥३५॥ एकार्णवे इति अवांतरप्रलयेऽस्मिन्पवननाशोक्तिर्निर्दिष्टा इव

देवदेवो ह्यनंतात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ॥ प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ॥ ३१ ॥ युगांतकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ॥ सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननं ॥ ३२ ॥ निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ॥ अथांतरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा विनादिनस्तडिन्मालावलंबिनः ॥ समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षतः समंततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्तीन्निनियामकाः ॥ अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशांतचराचरे ॥ नष्टचंद्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥ ३६ ॥ चतुर्युगसहस्रांते सलिले-
नालुता मही ॥ ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुकामस्त्वर्तीन्द्रियः ॥ फटासहस्रविकटं शेषं पर्यक-
भाजनं ॥ ३८ ॥ सहस्रमिव तिग्मांशुसंवातममितद्युतिं ॥ कुंदेदुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभं ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान्देवः स्वपत्न जलनिधौ त-
दा ॥ नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४० ॥ सत्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ॥ इमं चोदाहंरत्यत्र श्लोकं नारायणं प्र-
ति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ॥ अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४२ ॥

तदनुपलम्भमात्रपरा ॥ ३६ ॥ चतुर्युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो दिनं तदते आहुता सलिलेताहितेत्यर्थः नारायण इत्याख्या नाम यस्य । यद्वा नारायणादेव आख्या प्रथा यस्य स हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा विश्वाभिमानी अत एव सहस्रपादादिमान् ॥ ३७ ॥ स्वष्टुकामः स्वदिनाते फटासहस्रं फणासहस्रं मध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ ३८ ॥ अमितद्युतिमित्यंतं द्योतमानं ॥ ३९ ॥ सत्त्वोद्रेकात्तमसोऽभिभवो सति सत्वस्याविर्भावात् शून्यंप्राणिसंचारहीनं ॥ ४१ ॥ नारायणपदं निर्वक्ति आप इति नराज्जाता नाराः । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गौरादिगणपाठात्प्राप्तो ङीष् गणकार्यस्यानित्यत्वात् तत्तनवस्तस्य नारायणस्यैव तनवः । यथा सौवर्णं कुंडलं सुवर्णमेवैवं नरजा आपो नर एवेत्यर्थः नारा आपो देहाद्याकारपरिणता अयनं निवासस्थानं यस्य । अथवा ताभिः सह तत्तादात्म्यं प्राप्याऽऽस्ते इति वा नारायण इति । तत्स्थष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति । आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च श्रुतिः परमात्मन एव स्वसृष्टदेहे प्रवेशं देहसंबन्धेन भोक्तृत्वं च दर्शयति तेन चेतनाचेतनं सर्वं जगन्नारायणात्मकमित्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥

प्रध्यानेति ध्यानसमकाले प्रजाहेतोः प्रजानामुत्पत्त्यर्थं सनातनश्चिरंतनो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतस्तादृशेन रूपेण ध्यातुर्दृष्टौ प्रत्यभादित्यर्थः ततो ध्यातमात्रे ध्यानानंतरं विष्णोर्नाभ्यां प-
द्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ तस्मिंश्च पद्मे पितामह उपविष्ट इति क्रमभंगेन योज्यं ॥ ४४ ॥ मरीचिप्रमुखात् मरीचिरन्यगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठो नारदश्चैव भृगुर्नव महर्षयः ॥ ४५ ॥
त्रसानि जंगमानि ॥ ४६ ॥ प्रजापतेरीश्वरस्य मायाशबलस्य तिस्रोऽवस्था एकैकगुणोत्कर्षनिमित्ताः । रजस उत्कर्षे ब्रह्मा सन् सृज्यते । सत्वोत्कर्षे पौरुषी वैष्णवी तनुं प्रविश्य रक्षति ।

प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ॥ ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ॥ त-
त्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥ शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ॥ ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ॥ ४५ ॥
तेऽसृजन् सर्वभूतानि त्रसानि स्थावरानि च ॥ यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥ सृज्यते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ॥ रौ-
द्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतं ते सिंधुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥ ज-
लेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ॥ तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समंततः ॥ प्रतिष्ठा-
नाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाऽभवत् ॥ ५० ॥ जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ॥ किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीं ॥ ५१ ॥ एवं
संचिंत्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा वराहपुष्पं वाङ्मयं वेदसंमितं ॥ दशयोजनविस्तीर्णमा-
यतं शतयोजनं ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्ष्मभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ॥ महाभैवौवनिवोषं नीलजीमूतसन्निभं ॥ ५४ ॥ भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविश-
त्प्रभुः ॥ दंष्ट्रैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीं ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ॥ नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥
दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनंदनः ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्वपुरुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ शूलोद्यत-
करः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्वोषो नीलाभ्रचयसन्निभः ॥ देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥

तमस उत्कर्षे रौद्रीभावेन रुद्रभावेन शमयेदिति ॥ ४७ ॥ हेसिंधुपते ते तव श्रुतं नास्ति यतो विष्णोरद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कथनीयानि कर्माणि न वेत्सीति शेषः ॥ ४८ ॥ तान्येव
कर्मणिषाह एकार्णवे सत्येकाकाशे आकाशमात्रे वायुतेजः पृथिवीरहिते जलमात्रे सति ॥ ४९ ॥ खद्योत इति प्रकाशमात्रत्वमुच्यते प्रतिष्ठानाय लोक प्रतिष्ठापनार्थं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जलक्रीडायामभिरु-
वितं प्रीतिर्यस्य ॥ ५२ ॥ वराहपुष्पमात्मानमिति शेषः वाङ्मयं चतुर्वेदमयं वेदसंमितं वेदप्रमितयज्ञरूपं ॥ ५३ ॥ वर्ष्म शरीरं ॥ ५४ ॥ दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ ५५ ॥ एवं
वराहावतारमुक्त्वा नरसिंहावतारमाह पुनरेवेत्यादिना अपूर्वा लोके पूर्व न दृष्टां ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मृगेंद्रेणापि समुपेत्य दैत्यसमीपे गत्वा समुपाद्रवन् हिरण्यकशिपुः करजैर्नखैर्दारितः ॥ ६० ॥ एवं नृसिंहावतारकथामुपसंहृत्य वामनावतारकथां प्रस्तौति एवमिति ॥ ६१ ॥ गर्भं धारितः गर्भधारितः सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥ ६१ ॥ दुर्दिनं प्रावृट्दिनं तत्रभवोऽभोदः कृष्णमेघस्तत्सदृशः । मेघच्छन्नेऽह्निदुर्दिनमित्यमरः श्रीवत्सेनोरसिभूषित इत्यलुप्तविभक्तिकं पदं ॥ ६३ ॥ बालः समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेंद्रेण बलीयसा ॥ नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशं ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनं ॥ भूयोऽन्यः पुंडरीकाक्षः प्रभुलोकहिताय च ॥ ६१ ॥ कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमं ॥ ६२ ॥ दुर्दिनाभोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ॥ दंडी कमंडलुधरः श्रीवत्सेनोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ॥ यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेंद्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ बृहस्पतिसहायोसौ प्रविष्टो बालिनो मखे ॥ तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बालिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानी ते ॥ एवमुक्तस्तु बालिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बालिं देवः समयमानोऽभ्यभाषत ॥ मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयं ॥ ६७ ॥ बालिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ॥ ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मे दिनीं ॥ ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ॥ तेन देवाः प्रादुरासन् वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ अवर्तीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ॥ ७१ ॥ स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ अनाद्यंतमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतं ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गांति तस्य कर्माणि संधव ॥ यमाहुरजितं कृष्णं शंखचक्रगदाधरं ॥ ७३ ॥ श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससं ॥ प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुंडरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ समानस्यंदने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ॥ कः पुनर्मनुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलं ॥ चतुरः पांडवान् राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ॥ उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः कुञ्जरुग्रश्रवणदर्शनैः ॥ वृतः पारिषदैर्वैरिर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥

वामनः वाटं स्थानं ॥ ६४ ॥ बालिनो बलेः अयमिकारात् इन्नंतश्च शब्दो दृश्यते ॥ ६५ ॥ ददानी त्वदीप्सितमिति शेषः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ दिव्यं च तदद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अवर्तीर्णोऽवतरणं कुर्वन्नजायत आविर्भूतः यदुक्षये यदूनां गृहे ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गांति गायंति ॥ ७३ ॥ सोऽर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना भावः पूज्यतमः । भावः पूज्यतमे लोके इत्यनेकार्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ दिनैकमेकदिनमेव न सर्वदा ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

१ स एष इति पाठान्तरम् ।

दक्षयज्ञे भगस्य नेत्रं निपाति तवान् भगनेत्रनिपातनः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ इत्यार० प० नै० भा० भा० द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

त्र्यंबको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ॥ उमासहायो भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥८०॥ जयद्रथोऽपि मंदात्मा स्वमेव भवनं ययौ ॥ पांडवाश्च वने तस्मिन्मयवसन्कास्यके तथा ॥ ८१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ धृसमाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ १ ॥ एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं ॥ अत ऊर्ध्वं नरख्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथं ॥ आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥२॥ तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचतां ॥ मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ॥ संशयं परि पृच्छामि च्छिधि मे हृदि संस्थितं ॥४॥ द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ॥ अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥५॥ मन्ये कालश्च भगवान् दैवं च विधिनिर्मितं ॥ अवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥६॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीं ॥ संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतं ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निर्दितं क्वचित् ॥ द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचिरतो महान् ॥८॥ तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ॥ तस्याः संहर्णात्पापः शिरसः केशपातनं ॥९॥ पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तस्मैधवं बलं ॥१०॥ तद्धारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितं ॥ दुःस्वश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥११॥ हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसां ॥ ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियं ॥१२॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ॥ भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ६४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ॥ रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥१॥ आश्रमाद्राक्षसेंद्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषं ॥२॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ॥ बत्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लकां शितैः शरैः ॥३॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कस्मिन् रामः कुले जातः किंवरीयः किंपराक्रमः ॥ रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥

मार्धर्मो विधिः सदसत्कर्मणी ताभ्यां निर्मितं ॥६॥ ईदृशो भावः परेण हरणं ॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मिथ्याव्ययवसितैः वृथातापसवेषधरैः इयं हिंसा क्रियत इति शेषः ॥१३॥ मया सम इति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० नैलकंठ्ये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ध्व ॥ प्राप्तमिति ॥ १ ॥ मायां संन्यासिवं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥५॥६॥७॥८॥ त्वष्टा प्रजापतिः स्वयमेव संकल्पेन चकार न तु मैथुनद्वारा अयोनिजामित्यर्थः ॥९॥१०॥११॥ गवि गोसंज्ञायां भार्यायां ॥१२॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपान्मां त्यक्त्वा मत्पितरं सेवत

एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ अजो नामाऽभवद्राजा म-
हानिक्ष्वाकुवंशजः ॥ तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थिकोविदाः ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भ-
रतश्च महाबलः ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ॥ सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥ विदेहराजो जनकः
सीता तस्यात्मजा विभो ॥ यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियां ॥ ९ ॥ एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितं ॥ रावणस्यापि ते
जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १० ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ॥ स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११ ॥ पु-
लस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ॥ तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ॥
तस्य कोपात्पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३ ॥ स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्येन वै द्विजः ॥ प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै
॥ १४ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ॥ अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५ ॥ ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरं ॥
राजधानीनिवेशं च लंकां रक्षोगणान्वितां ॥ १६ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ॥ यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ॥ १७ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयोर्जन्मकथने चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ॥ विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं
राक्षसेश्वरः ॥ कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लंकायां न्यवसन्नवाहनः ॥ राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारि-
काः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ॥ ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च
विशांपते ॥ अन्योन्यस्पर्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ॥ लोकपालोपमान्पुत्रानेकै-
कस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७ ॥

इत्यतिज्वलनात् वैश्रवणं बाधितुं पुलस्त्य एव योगबलेन विश्रवःसंज्ञं देहांतरं चक्रे इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःसप्तत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७४॥ ॥ पुलस्त्यस्येति ॥ १ ॥ पितरं विश्रवसं राक्षसेश्वरः कुबेरौ रक्षःपुरीनायकत्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पित्रा विश्रवसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पंच दिक्षु चत्वार एकः सूर्य इति पंचानामग्नीनां मध्यगः पंचाग्निः ॥ १६ ॥ विभीषणस्तपोऽतिष्ठदित्यन्वयः ॥ १७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणं ॥ राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥ दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुंगवः ॥ महोत्साहो महावीर्यो महासत्वपराक्रमः ॥ १० ॥
 कुंभकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ॥ मायावी रणशौडश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥ खरो धनुषि विक्रांतो ब्रह्माद्विद् पिशिताशनः ॥
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ऊषुः पित्रा सह रता गंधमादनपर्वते ॥ १३ ॥ त-
 तो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनं ॥ पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्यापरमया युतं ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ॥ ब्रह्माणं तोष-
 यामासुर्वोरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥ वायुभक्षो दशग्रीवः पंचाग्निः सुसमाहितः ॥ १६ ॥ अधःशायी कुंभ-
 कर्णो यताहारो यतव्रतः ॥ विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरतिर्धीमान् सदा जप्यपरायणः ॥ तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं
 तप उदारधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ॥ परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरशिष्ठ-
 त्त्वा दशाननः ॥ जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ॥ प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव
 पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ॥ यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ य-
 द्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ॥ तथैव तानि ते देहे भविष्यंति यथेप्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ॥ भविष्य-
 सि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥ ॥ रावण उवाच ॥ ॥ गंधर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ॥ सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभ-
 वः ॥ २५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ॥ ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥ ॥ मार्कण्डेय
 उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ॥ अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुंभकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ॥
 स वद्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ॥ वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः
 ॥ २९ ॥ ॥ विभीषण उवाच ॥ ॥ परमापद्रुतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ॥ अशिक्षितं च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ महदीप्सया श्रेष्ठपदापेक्षया ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तमसेति अनिशामपि निद्रां मोहादृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

येनो क्षेत्रे न तु रेतोऽत्र राक्षसमस्ति तस्मान्मातृदोषादेव क्रौर्यं रावणादीनामित्यर्थः नराणां मातुलक्रम इति प्रसिद्धं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नभविष्यसि मरिष्यसि ॥ ३५ ॥ अन्व-
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ॥ नार्धमे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ राक्षसस्तु
 वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशांपते ॥ लंकायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरं ॥ ३७ ॥ हित्वा स भगवांल्लंकामाविशद्रंधमादनं ॥ गंधर्वयक्षानुगतो
 रक्षः किंपुरुषैः सह ॥ ३८ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ॥ शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३९ ॥ यस्तु त्वां समरे हं-
 ता तमेवैतद्वहिष्यति ॥ अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं नभविष्यसि ॥ ४० ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ॥ अन्वगच्छन्महाराज
 श्रिया परमया युतः ॥ ४१ ॥ तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ॥ सैनापत्यं ददौ धीमान् यक्षराक्षसेसनयोः ॥ ४२ ॥ राक्षसाः पुरुषा-
 दाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ॥ सर्वे समेत्य राजानमभ्यर्षिचन्दशाननं ॥ ४३ ॥ दशग्रीवश्च दैत्यानां देवानां च बलोलकटः ॥ आक्रम्य रत्नान्यहर-
 त्कामरूपी विहंगमः ॥ ४४ ॥ रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ॥ दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानप० रावणादिवरप्राप्तौ पंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
 ॥ ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ॥ हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ योसौ विश्रवसः पुत्रो दश-
 ग्रीवो महाबलः ॥ अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ॥ ततो नस्नातु भगवान्नान्यस्नाता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ॥ विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमवती-
 र्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ॥ विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रम-
 ब्रवीत् ॥ सर्वदेवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ॥ जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान्
 ॥ ७ ॥ ॥ ततो भागानुभागेन देवगंधर्वदानवाः ॥ अवतर्तुं महीं सर्वे मंत्रयामासुरंजसा ॥ ८ ॥

गच्छत् कुबेरमिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रत्नानि । जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते विहंगमः खेचरः ॥ ३९ ॥ रावयामास हिंसार्थस्य रुडो रूपमिदं ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार-
 ण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वज्रसंहनना वज्रवट्टांगाः ॥ १३ ॥ यत्रेच्छा तत्रैव निवासो येषां ते यत्रेच्छकनिवासाः ॥ १४ ॥ यद्यत्कार्यं कैकेयीमलोभनं रामप्रजाजनादि च ॥ १५ ॥ संयुक्ष-

तेषां समक्षं गंधर्वीं दुंदुभीं नाम नामतः ॥ शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गंधर्वीं दुंदुभीं ततः ॥ मंथरा
मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ॥ वानरक्ष्वरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥ तेऽन्ववर्तन् पि-
तृन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ भेत्तारो गिरिशृंगाणां सालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ कामवीर्यबलाश्चैव स-
र्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥ नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ॥ यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लो-
कभावनः ॥ मंथरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ॥ इतश्चेतश्च गच्छंती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १६ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानराद्युत्पत्तौ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ युधि-
ष्ठिर उवाच ॥ ॥ उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक् पृथक् ॥ प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां ॥ १ ॥ कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रा-
मलक्ष्मणौ ॥ संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन् मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ॥ क्रियारतिर्धर्मरतः
सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धत महौजसः ॥ वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिवा ॥ यदा
तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवेत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ॥ मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयनंदनः ॥ ६ ॥ ततः स राजा म-
तिमान् मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकं ॥ मंत्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ॥ प्राप्तकालं च ते सर्वे मे-
निरे मंत्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातंगगामिनं ॥ दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुंचितमूर्धजं ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्राद-
नवरं रणे ॥ पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदं ॥ जितेंद्रियमभिप्राणामपि दृष्टिमनोहरं ॥ ११ ॥ नियं-
तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणं ॥ धृतिमंतमनाधृष्यं जेतारमपराजितं ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानंदिवर्धनं ॥ संदृश्य परमां प्रीतिमग-
च्छत्कुरुनंदन ॥ १३ ॥ चिंतयंश्च महोतेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ॥ अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितं ॥ १४ ॥

णे दीपने ॥ १६ ॥ ॥ इत्यारं प० नै० भा० षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ उक्तमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ रामपदं निर्वक्ति ज्येष्ठ इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ महान्तौ शत्रुजयक्षमौ बाहू यस्य ते
दीर्घावाजानुपर्थतौ बाहू यस्य तौ ॥ १० ॥ सर्वशोऽनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्मिंस्तं सर्वानुरक्तप्रकृतिं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भद्रं ते इति युधिष्ठिरं प्रत्याशीर्वचनं पुरोहितं वसिष्ठं ॥ १४ ॥

॥१५॥ १६॥१७॥ १८॥ वेदीव द्विलम्नः कृशौ मध्यो यस्याः ॥ १९॥ २०॥ कामं वरं उपाकुरुष्व देहि संकटात् कष्टात् ॥२१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ सी-
 अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ॥ संभाराः संभ्रियतां मे रामश्चोपनिमंयतां ॥१५॥ इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मंथरा ॥ कैकेयी-
 मभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥१६॥ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ॥ आशीविषस्त्वां संकुद्धश्चंडो दशतु दुर्भगे ॥१७॥ सुभगा
 खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिवेक्ष्यते ॥ कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥१८॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ॥ वेदी-
 विलम्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमं ॥१९॥ विविके पतिमासाद्य हसंतीव शुचिस्मिता ॥ प्रणयं व्यजयंतीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०॥ सत्यप्रतिज्ञ
 यन्मे त्वं काममेकं निरुष्टवान् ॥ उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१॥ ॥ राजोवाच ॥ २१॥ ॥ वरं ददानि ते हंत तद्गहाण यदिच्छसि ॥
 अवध्यो वध्यतां कोऽद्य बध्यः कोऽद्य विमुच्यतां ॥२२॥ धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ॥ ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचित्तमस्ति मे
 ॥२३॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरं ॥२४॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नरा-
 धिपं ॥ आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥२५॥ आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितं ॥ भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥२६॥ स
 तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयं ॥ दुःखार्तो भरतश्चेष्ट न किंचिद्व्याजहार ह ॥२७॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ॥ वनं प्रत-
 स्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥२८॥ तमन्वगच्छलक्ष्मीवान् धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा ॥ सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २९॥ त-
 तो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ॥ समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥३०॥ रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतं ॥ आनाय्य भरतं दे-
 वी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥३१॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकंटकं ॥३२॥ तामुवाच स धर्मात्मा
 नृशंसं बत ते कृतं॥पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३३॥ अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ॥ सकामा भव मे मातरि-
 त्युक्त्वा प्ररुद ह॥३४॥ स चारित्रं विशोऽध्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ ॥ अन्वयाद्भातरं रामं विनिवर्तनलालसः॥३५॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सु-
 दुःखितः ॥ अत्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥३६॥ वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ॥ पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकांक्षया ॥३७॥
 ता लांगलपद्धतिस्ततो जातत्वादियमपि सीता विदेहापत्यत्वाद्देही ॥ २९॥ कालपर्यायधर्मणा मृत्युना ॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ चारित्र्यं विशोऽध्यैदं कैकेयैव कृतं न तु
 मयेति प्रदर्श्य ॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सिंहं हिंस्रं केसरिणं सटावंतं मृगराजं ॥ ५० ॥ स्रोतोभ्यश्चक्षुरादिरंभ्यः तेजसोऽधिषोऽग्ने-
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणं ॥ तापसानामलंकारं धारयंतं धनुर्धरं ॥ ३८ ॥ विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्रा-
 ज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनराशंक्य पौरजानपदागमं ॥ प्रविवेश महारण्यं शरभंगाश्रमं प्रति ॥ ४० ॥ सत्कृत्य शरभंगं स दंडका-
 रण्यमाश्रितः ॥ नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४१ ॥ वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतं ॥ खरेणासीन्महर्द्धैरं जनस्थाननिवासि-
 ना ॥ ४२ ॥ रक्षार्थं तापसानां तु राववो धर्मवत्सलः ॥ चतुर्दश सहस्राणि जवान भुवि राक्षसान् ॥ ४३ ॥ दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ॥
 चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राववः ॥ ४४ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ॥ ययौ निकृत्तनासोष्ठी लंकां भ्रातुर्निवेशनं ॥ ४५ ॥ ततो
 रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ॥ पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४६ ॥ तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ उत्पपातासना-
 त् क्रुद्धो दंतैर्दंतानुपस्पृशन् ॥ ४७ ॥ स्वानमात्यान् विसृज्याथ विविके तामुवाच सः ॥ केनास्येवंकृता भद्रे मामचिंत्यावमन्य च ॥ ४८ ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ॥ कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखं ॥ ४९ ॥ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ॥ सिंहं केसरिणं क-
 श्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५० ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ॥ निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरंध्रतः ॥ ५१ ॥ तस्य तत्सर्वमाच-
 ख्यौ भगिनी रामविक्रमं ॥ खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवं ॥ ५२ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसांत्य च ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय
 नगरे विधिं ॥ ५३ ॥ त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ॥ ददर्श मकरावासं गंभीरोदं महोदधिं ॥ ५४ ॥ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ॥
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५५ ॥ तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ॥ पुरा रामभयोदेव तापस्यं समुपाश्रितं ॥ ५६ ॥ इ-
 ति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपा० प० रामवनाभिग० सप्तसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥
 मारीचस्त्वथ संभ्रांतो दृष्ट्वा रावणमागतं ॥ पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥ विश्रांतं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ॥ उ-
 वाच प्रसृतं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान्वर्णः कञ्चित्क्षेमं पुरे तव ॥ कञ्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथापुरा ॥ ३ ॥
 ज्वलाः ॥ ५१ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्पराभवसहितं ॥ ५२ ॥ विधिं रक्षां ॥ ५३ ॥ पुरा रामभयाद्विधाभिन्नयज्ञप्रसंगेन जातात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठ्ये
 भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ ॥ मारीच इति ॥ १ ॥ प्रसृतं पुष्कलार्थवत् ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ राममासाद्यालं रामं नैवासादयेरित्यर्थः । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्वेति निषेधार्थकालंशब्दयोरे क्त्वाप्रत्ययः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उ
किमिहागमने चापि कार्ये ते राक्षसेश्वर ॥ कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करं ॥ ४ ॥ शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितं ॥ समासेनैव
कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥ मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रत्वा समासेनैव रावणं ॥ अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ बाणवेगं
हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ तमुवाचाथ
सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवं ॥ मारीचश्चितयामास विशिष्टान्मरणं वरं ॥ ९ ॥ अवश्यं मरणे
प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतं ॥ ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसां वरं ॥ १० ॥ किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ तमब्रवीद्दशग्रीवो
गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृंगो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रांते च
काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्यावियोगाद्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ इत्येवमुक्तो
मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यांतमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतुस्त-
द्यथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमंत्रितं ॥ रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुंडः कुंडी त्रिदंढधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ दर्शयामास मा-
रीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥ चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थे
लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधांगुलित्रवान् ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामा रुद्रस्तारासृगं यथा ॥ सोऽतर्हि-
तः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥ अ-
मोघं शरमादाय जवान मृगरूपिणं ॥ स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हासीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशात्स्वरेण ह ॥ शुश्राव त-
स्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरं ॥ २३ ॥ सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ अलं ते शंकया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥
मुहूर्ताद्विश्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मिते ॥ इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशंकत लक्ष्मणं ॥ २५ ॥

दकमौर्ध्वदेहिकं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गोधाज्याघातवारणं अंगुलित्रं च तद्वान् ॥ १९ ॥ तारासृगं तारासृपं मृगं प्रजापतिः स्वां दुहितरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः
शिरोऽच्छिनत्तदेतन्मृगशीर्षं नाम नक्षत्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पर्यशंकत लक्ष्मणो मय्यभिलाषवानिति शंकामकरोत् ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भिन्नकरटं भिन्नगंडस्थलं मत्तं करेणुर्हस्तिनी ॥ ३९ ॥ माध्वीकं मधु पुष्पजं मद्यं मधुमाधवी क्षौ-

हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा ॥ सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढयं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ अप्यहं श-
स्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥ पतेयं गिरिशृंगाद्वा विशेषं वा हुताशनं ॥ रामं भर्तारिमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ॥ २८ ॥ निहीनमुप-
तिष्ठेयं शार्दूलौ क्रोष्टुकं यथा ॥ एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय कर्णौ सहृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ॥ स रामस्य पदं गृह्य
प्रससार धनुर्धरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विबोध्यै प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भस्म-
च्छन्न इवानलः ॥ यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिदितां ॥ ३२ ॥ सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ॥ निमंत्रयामास तदा फलमूलाश-
नादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥ सांत्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३४ ॥ सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम वि-
श्रुतः ॥ मम लंका पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज रा-
घवं ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ॥ पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्वयौः सनक्षत्रा द्यौर्वी
शकलीभवेत् ॥ शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनंदनं ॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं पाद्मिनं वनगोचरं ॥ उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत्
॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीं ॥ लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरेत् ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवे-
शाश्रमं ततः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभिदूत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्येषेधयत् ॥ भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण ग-
तेचेतनां ॥ ४२ ॥ मूर्धजेषु निग्रजाह उर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ॥ रुदतीं रामरामेति ह्रियमाणां तपस्विनीं ॥
॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आर० प० रा० पा० ख्यानप० मारीचवधे सीताहरणे च अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ ४४ ॥ मा-
कंडेय उवाच ॥ सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ॥ गृध्रराजो महावीरः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा सीतां रावणांकगतां स्नु-
षां ॥ सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरं ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुंच मुंच स्वमैथिलीं ॥ ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥

द्रजां सुरां सौवीरं कांजिकं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ सखेति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वमैथिलीं

स्वा चासौ मैथिली स्वा आत्मीया स्नुषा मैथिलसुतेत्यर्थः ध्रियमाणे जीवति ॥ ३ ॥

नखरेनखैस्तीक्ष्णैः ॥ ४ ॥ चक्षार सुखाव ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंकेनोत्सर्गेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ गिरिप्रस्थे पर्वतशिखरे । प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनीति मेदिनी ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रा-
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृज्यसे वधू ॥ उक्तैव राक्षसें द्रं तं चकर्त नखैर्भृशं ॥ ४ ॥ पक्षतुंडप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतं ॥ चक्षार रुधिरं
भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ॥ खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृधराजं स
भिन्नाभ्रशिखरोपमं ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाऽकेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममंडलं ॥ सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुच-
ति भूषणं ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पंच वानरपुंगवान् ॥ तत्र वासो महद्विव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरैर्द्राणां पपात पवनोद्धतं ॥
मध्ये सुपीतं पंचानां विद्युन्मेघांतरे यथा ॥ १० ॥ अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमां ॥ ११ ॥ प्रा-
कारवप्रसंवाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां समीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं हुतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगं ॥ निवृत्तो दृढ-
शो धीमान् आतरं लक्ष्मणं तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षसेसविते ॥ इति तं आतरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥ मृगरू-
पधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणं ॥ आतुरागमनं चैव चिंतयन्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयेन्नैव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ॥ अपि जीवति वैदेहीमि-
ति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्सर्वेऽमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ॥ यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दह्यमानेन तु हु-
दा रामोऽभ्यपतदाश्रमं ॥ स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमं ॥ १८ ॥ राक्षसं शंकमानस्तं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थस्त-
तस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ गृधराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रु-
त्वा संगृह्य धनुषी शुभे ॥ कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाऽऽहेत्यूचतुश्च तौ ॥ २१ ॥ ततो दृष्टशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगं ॥ तयोः शशंस गृध्रस्तु
सीतार्थे रावणाद्वधं ॥ २२ ॥ अपृच्छद्वाववो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ॥ तस्य गृध्रः शिरःकपैराचचक्षे ममार च ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो
विदित्वाऽस्य तदिगितं ॥ सत्कारं लंभयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्धबृसीमठं ॥ विध्वस्तकलशं शून्यं गोमा-
युशतसंकुलं ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणादितौ ॥ जगमर्तुर्दंडकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २६ ॥

कारः परिधिभित्तिः वप्रस्तद्भाह्यं वेणुमयं दुर्गं ताभ्यां संवाधादुर्गमां । वप्रः स्थाने पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रे च पेटके इति मेदिनी ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथं प्राप्तोऽसीति संबधः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वां युवयोः ॥ २० ॥ आह ब्रूते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ उरसि नेत्रे उदरे मुखं च यस्य कबंधः शीर्षहीनः पुमान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ येन यतस्तन्मुखं ततः कृष्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवं बहुविधं राममब्रवीत् असंभ्रमो निर्भयः
 वने महति तस्मिन्स्तु रामः सौमित्रिणा सह ॥ ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दं च घोरं सत्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ अपश्येतां
 मुहूर्तञ्चि कबंधं घोरदर्शनं ॥ २८ ॥ मेघपर्वतसंकाशं शालस्कंधं महाभुजं ॥ उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखं ॥ २९ ॥ यदृच्छयाऽथ तद्रक्षः करे
 जग्राह लक्ष्मणं ॥ विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखं ॥ विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां
 मम ॥ ३१ ॥ हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ॥ राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतं ॥
 द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितं ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यंत्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीदलैः ॥ अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शांतवनं यथा ॥
 ॥ ३४ ॥ एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः ॥ तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विधीद नरव्याघ्र नैष कश्चि-
 न्मयि स्थिते ॥ छिध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ॥ खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृ-
 तस्तिलकांडवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ॥ सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितं ॥ ३८ ॥ पुनर्जवान पार्श्वे वै
 तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशं ॥ गतासुरपतद्रूमौ कबंधः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ॥ दृष्टो दिवमास्थाय दिवि सू-
 र्य इव ज्वलन् ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रबृहि पृच्छतः ॥ कामया किमिदं चित्रमाश्रयं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचक्ष गंध-
 र्वो विश्वावसुरहं नृप ॥ प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षसंसेवितां ॥ ४२ ॥ रावणेन हता सीता राज्ञा लंकाधिवामिना ॥ सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते सा-
 ह्यं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पंपा शिवजला हंसकाण्डवायुता ॥ ऋष्यमूकस्य झीलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः स
 चिवैः सह ॥ भ्राता वानराज्यस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ॥ समानशीलो भवतः साहाय्यं स क-
 रिष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टाऽसि जानकी ॥ ध्रुवं वानराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वाऽतर्हितो दिव्यः पुरुषः स
 महाप्रभः ॥ विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरो रामलक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥ इति श्रीमत्पञ्चरात्रपुराणकविकविशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ विनिःसृत्य दिव्यदर्शनोऽभूत् पुरुषः कबंधदेहधारी सच दृष्टो दृष्टः ॥ ४० ॥ कामया इच्छया ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पंपा नामतः तटाकिनी सरसी ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे कविशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

तत्त इति अविदूरे समीपे नलिनीं पुष्करिणीं उत्पलानि कुमुदानि ॥ १ ॥ अमृतगंधिनाऽमृतसदृशेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उपपादय सफली कुरु ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनंतरःसंलग्नः ॥७॥८॥ ऋण्यमुकं

॥ मार्किण्डेय उवाच ॥ ततो विदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलां ॥ सीताहरणदुःखार्तिः पंपां रामः समासदत् ॥१॥ मारुतेन सुशतिन सुखेनामृत-
गंधिना ॥ सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम मनसा प्रियां ॥२॥ विललाप स राजेंद्रस्तत्र कांतामनुस्मरन् ॥ कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्र-
वीत् ॥३॥ न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ॥ आत्मवंतमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनं ॥४॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ॥
तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥५॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवं ॥ मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥६॥ एवं ब-
हुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ॥ उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानंतरोऽभवत् ॥७॥ निषेव्य वारि पंपायास्तर्पयित्वा पितृनपि ॥ प्रतस्थतुरुभौ वी-
रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥८॥ तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमं ॥ गिर्यग्रे वानरान्पंच वीरौ दृढशतुस्तदा ॥९॥ सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वा-
नरं तयोः ॥ बुद्धिमंतं हनूमंतं हिमवंतमिव स्थितं ॥१०॥ तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ॥ सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥११॥
तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्यं निवेदिते ॥ वानराणां तु यत्सीता न्हियमाणा व्यपासृजत् ॥१२॥ तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं ह्रवगाधिपं ॥ पृ-
थिव्यां वानैरश्वैर्यं स्वयं रामोऽभ्यपेक्षयत् ॥१३॥ प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधं ॥ सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥१४॥ इत्यु-
क्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परं ॥ अभ्येत्य सर्वे किष्किधां तस्थुर्युद्धाभिकांक्षिणः ॥१५॥ सुग्रीवः प्राप्य किष्किधां ननादौघनिभस्वनः ॥
नास्य तन्ममृषे वाली तारा तं प्रत्यपेक्षयत् ॥१६॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ॥ मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥१७॥ हे-
ममाली ततो वाली तारां ताराधिमाननां ॥ प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥१८॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ॥ केन
चाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगंधिकः ॥१९॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ॥ पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥२०॥ हृत-
दारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ॥ तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥२१॥ भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ॥ लक्ष्मणो ना-
म मेघावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥२२॥ मेदश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः ॥ जांबवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥२३॥

पर्वतं ॥ २४ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ओघो जनद्वंद्वस्तन्निभःस्वनोयस्य ॥ ओघो वेगे जलस्य च ॥ वृंदे परंपरायां चेति मेदिनी ॥ १६ ॥ आश्रयवान् परबलाश्रितः ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ इषुरीर्ष्यालुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनस्य श्लाघ्यत्वं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 सर्व एते महात्मानो बुद्धिमंतो महाबलाः ॥ अलं तव विनाशाय रामवीर्यबलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ॥ प-
 र्यशंकत तामीर्षुः सुग्रीविगतमानसां ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् ॥ स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥
 असकृत्वं मया पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः ॥ मुक्तोज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ॥ प्रा-
 म्कालमभिन्नघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८ ॥ हृतराज्यस्य मे राजन् हृतदारस्य च त्वया ॥ किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतं ॥ २९ ॥ ए-
 वमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेततुः ॥ समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ॥ उभौ व-
 वलगतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदंतपरिक्षतौ ॥ शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेषे-
 षस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते ॥ सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान् कंठ आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कंठसक्त्या ॥ श्रीमानिव म-
 हाक्षौलो मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥ कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ॥ विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्त-
 स्य धनुषो यंत्रस्येव तदा बभौ ॥ वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतोरसि ॥ ३६ ॥ स भिन्नहृदयो वाली वक्राच्छोणितमुद्वमन् ॥ ददर्शविस्थितं रामं ततः
 सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ॥ तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजस ॥ ३८ ॥ हते वालिनि सुग्रीवः कि-
 ष्किधां प्रत्यपद्यत ॥ तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वरां ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान् पृष्ठे माल्यवतः शुभे ॥ निवासमकरोद्धीमान् सुग्री-
 वेनाभ्युपस्थितः ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लंकां कामबलात्कृतः ॥ सीतां निवेशयामास भवने नंदनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्यांशे ता-
 पसाश्रमसन्निभे ॥ भर्तृस्मरणतन्वंगी तापसीवेषधारिणी ॥ ४२ ॥ उपवासतपःशीला तत्रास पृथुलेक्षणा ॥ उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥
 ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ॥ प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्वजिह्वामजिह्विकां ॥
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटोमेकलोचनां ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्द्धजाः ॥ परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतंद्रिताः ॥ ४६ ॥
 तास्तु तामायतापांगीं पिशाच्यो दारुणस्वराः ॥ तर्जयंति सदा रौद्राः परुषव्यंजनस्वराः ॥ ४७ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ करभोत्कटमूर्धजा उग्रसदृशकेशाः ॥ ४६ ॥ परुषव्यंजनस्वरात्मकाः शब्दा यासां ताः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ परिक्षिप्ता

खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य तां ॥ येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥ इत्येवं परिभर्त्सेतीस्त्रास्यमाना पुनःपुनः ॥ भर्तु-
शोकसमाविष्टा निःश्चयेदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ॥ विना तं पुंडरीकाक्षं नलिकुंचितमूर्धजं ॥
॥ ५० ॥ अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ॥ शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघ-
वादते ॥ इति जानति सत्यं मे क्रियतां यदनंतरं ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ॥ आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमा-
दृताः ॥ ५३ ॥ गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ॥ सांत्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं
कुरु मे सखि ॥ भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥ अविध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ॥ स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे
हि समावदत् ॥ ५६ ॥ सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ॥ भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजे-
न शक्रप्रतिमेतजसा ॥ कृतवान् राघवः श्रीमांस्त्वदर्थं च समुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ॥ नलकूबरशापेन रक्षि-
ता ह्यसि नंदिनि ॥ ५९ ॥ शसो ह्येष पुरा पापो वधूं रंभां परामृशन् ॥ न शक्नोत्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
सुग्रीवेणाभिरक्षितः ॥ सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहावोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ॥ विनाशायस्य दुर्बुद्धेः
पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ॥ स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६३ ॥ स्पर्धते सर्वदैवर्यः का-
लोपहतचेतनः ॥ मया विनाशलिंगानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्यंके दशाननः ॥ असकृत् खरयुक्ते तु रथे नृत्य-
न्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्णोदयश्च मे नम्राः पतितमूर्धजाः ॥ गच्छंति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६६ ॥ श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्ल-
माल्यानुलेपनः ॥ श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ॥ श्वेतपर्वतमारूढा मोक्षयंतेऽस्मान्म-
हाभयात् ॥ ६८ ॥ रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिता ससागरा ॥ यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसंचयमारूढो भुजानो मधुपायसं ॥
लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्धुः सर्वतो दिशं ॥ ७० ॥ रुदती रुधिराद्रांगी व्याघ्रेण परिरक्षिता ॥ असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छंती दिशमुत्तरां ॥ ७१ ॥

व्याप्ता ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ७५ ॥ तत इति मणिमंगलसूत्रगतः स एव शेषो येषां ते तत्सदृशा अ

हर्षमेष्ट्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रा समन्विता ॥ राववेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥ इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ॥ बभू-
वाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ॥ ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथापुरा ॥ ७४ ॥
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिजटाकृतसीतासांत्वने अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ७५ ॥ मार्कण्डेय उवा-
च ॥ ततस्तां भर्तृशोकार्त्ता दीनां मलिनवाससं ॥ मणिशेषाभ्यलंकारं रुदतीं च पतिव्रतां ॥ १ ॥ राक्षसीभिरुपास्यतीं समासीनां शिलातले ॥
रावणः कामबाणार्त्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगंधर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ॥ अजितोऽशोकवनिकां ययौ कंदर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्यांबरधरः
श्रीमान् सुमृष्टमणिकुंडलः ॥ विचित्रमाल्यमुकुटो वसंत इव मूर्तिमान् ॥ ४ ॥ न कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ॥ श्मशानचैत्यदुमवद्भूषि-
तोपि भयंकरः ॥ ५ ॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ॥ ददृशे रोहिणीभेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६ ॥ स तामामंभ्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुश-
राहतः ॥ इदमित्यब्रवीद्वाक्यं त्रस्तां रौहोमिवाबलां ॥ ७ ॥ सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ॥ प्रसादं कुरु तन्वांगि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥ भ-
जस्व मां वरारोहे महाहर्भरणांबरा ॥ भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ संति मे देवकन्याश्च गंधर्वाणां च योषितः ॥ संति दानवकन्या-
श्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १० ॥ चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ॥ द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणां ॥ ११ ॥ ततो मे
त्रिगुणा यक्षा ये मद्बचनकारिणः ॥ केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥ गंधर्वाप्सरसो भेद्र मामापानगतं सदा ॥ उपतिष्ठति वामो-
रु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षः साक्षाद्भ्रवसो मुनेः ॥ पंचमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४ ॥ दिव्यानि भक्ष्य-
भोज्यानि पानानि विविधानि च ॥ यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ॥ भार्या मे भव
सुश्रोणि यथा मंदोदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ॥ तृणभंतरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरं ॥ १७ ॥ अशिवेनाति-
वामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ॥ स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ असकृद्ददतो

वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ॥ १९ ॥

भ्यलंकारा यस्यास्तां ॥ १ ॥ उपास्यंतीमुपास्यमानां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रौहो हस्तिनी ॥ ७ ॥ परिकर्म वस्त्राभरणादिना प्रसाधनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हेमद्रमुख भद्रं कल्याणावहं मुखं यस्य पारदार्यमुखं त्वक्ख्याणावहमिति भावः विनिवर्त्यतां मत्त इति शेषः ॥ २० ॥ औपयिकी उपयोगार्हो ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शिरो मुखं च विषादयुक्तेमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यतां ॥ २० ॥ परदाराऽस्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ न चैवौपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथं ॥ आतरं राजराजानं मेहेश्वरसखं प्रभुं ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जेसे ॥ इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कंपयंती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरो धरां च तन्वंगी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ तस्या रुदत्या भाविन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ॥ २५ ॥ ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरं ॥ २६ ॥ प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ काममंगानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीं ॥ किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषं ॥ २८ ॥ आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ इत्युक्त्वा तामनिर्द्यागीं स राक्षसमेहेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवांतर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशं ॥ राक्षसीभिः परिवृतावैदेही शोककशिता ॥ सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादो एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ राववः सह सौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददृशे विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणं ॥ ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २ ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां गंधमादाय वायुना ॥ महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रैतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ॥ सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेशमनि ॥ ४ ॥ गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किंधायां कपीश्वरं ॥ प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपंडितं ॥ ५ ॥ योसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येभिषेचितः ॥ सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजंति वै ॥ ६ ॥ यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्बह ॥ त्वया सह महाबाहो किष्किंधोपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ॥ यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८ ॥ असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनं ॥ कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ॥ नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥

प्रच्छाद्य धरां ददृशेऽपश्यदिति संबंधः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ४ ॥ राघव इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ग्राम्यधर्मेषु मैथुनादिषु निमित्तभूतेषु प्रमत्तमसावधानं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ गुरोर्वाक्ये हिते च रतस्तत्परः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ॥ तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरं ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ॥ प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किंधाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ॥ स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृतांजलिः ॥ १५ ॥ सभृत्यदारो राजेंद्र सुग्रीवो वानराधिपः ॥ इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुंजरं ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्ध्वजः ॥ श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापरेषणे कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ॥ सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागरांबरं ॥ विचेतव्या मही वीर सग्रासनगराकरा ॥ १९ ॥ स मासः पंचरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ॥ ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियं ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ॥ त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितं ॥ अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ॥ दिशस्तिष्ठो विचित्राथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २३ ॥ आचरन्त्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलां ॥ विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २४ ॥ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ॥ आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽभ्यधारयत् ॥ २५ ॥ द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ॥ सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥ रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ॥ त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुक्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ वालिपुत्रोऽगदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ॥ विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥ तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यतां ॥ कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितं ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ॥ रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीं ॥ ३० ॥ हनुमत्प्रमुखाश्चापि विश्रांतास्ते प्लवंगमाः ॥ अभिजग्मुर्हरिंद्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिं च सुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ॥ अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतिति भारत ॥ ३२ ॥ हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ॥ प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचानतान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ अपि मां जीवयिष्वध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ॥ निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजां ॥ ३५ ॥

नकाले ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कारयिष्यामिस्वार्थे णिच् ॥ ३५ ॥

अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ॥ हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ॥ प्रियमाख्या-
मि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकरां ॥ श्रांताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहां ॥ ३८ ॥ प्रविशा-
मो वयं तां तु बहुयोजनमायतां ॥ अंधकारां सुविपिनां गहनां कीटसेवितां ॥ ३९ ॥ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ॥ दृष्टवन्तः स्म तत्रै-
व भवनं दिव्यमंतरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य तदा सद्देश्म रावव ॥ तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसो ॥ ४१ ॥ तथा दत्तानि भोज्या-
नि पानानि विविधानि च ॥ भुक्त्वा लब्धबलाः संतस्तयोक्तन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणांभसः ॥ समपि सह्यमल-
यो दुर्दुरं च महागिरिं ॥ ४३ ॥ ततो मलयमारुह्य पश्यंतो वरुणालयं ॥ विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशं ॥ ४४ ॥ अनेकशतविस्ती-
र्णं योजनानां महोदधिं ॥ तिमिनक्रझषावासं चिंतयंतः सुदुःखिताः ॥ ४५ ॥ तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीना वयं तदा ॥ ततः कथांते गृध्रस्य
जटायोरभवत्कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृंगाभं घोररूपं भयावहं ॥ पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरं ॥ ४७ ॥ सोऽस्मान्तर्कयद्रोक्तुमथाभ्येत्य
वचोऽब्रवीत् ॥ भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथां ॥ ४८ ॥ संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ॥ अन्योन्यस्पर्धया रूढावावा-
मादित्यसत्पदं ॥ ४९ ॥ ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ॥ तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्दग्धपक्षः पति-
तो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ तस्यैवंवदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितं ॥ स संपातिस्तदा राजन् भ्रु-
त्वा सुमहदप्रियं ॥ ५२ ॥ विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मान्निर्दिम ॥ कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥ ५३ ॥ इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रो-
तुं प्लवगसत्तमाः ॥ तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमं ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवं ॥ सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षि-
राट् ॥ ५५ ॥ रावणो विदितो मद्यं लंका चास्य महापुरी ॥ दृष्टा पारं समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकंदरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्यत्र विचा-
रणा ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ॥ ५७ ॥ सागरक्रमणे मंत्रं मंत्रयामः परंतप ॥ नाध्यवास्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलंबनं ॥ ५८ ॥
ततः पितरमाविश्य पुष्टुर्वेऽहं महार्णवं ॥ शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीं ॥ ५९ ॥ तत्र सीता मया दृष्टा रावणांतःपुरे सती ॥ उपवास-
तपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ॥ ६० ॥

॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ धारिता जीवनं प्राप्ता इदानीमेतद्वियोगादत्यंतं व्याकुलायास्तस्या लामार्थं शीघ्रं यतितव्यमिति भावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ॥ इ० नै०
 जटिला मलदिग्धांगी कृशा दीना तपस्विनी ॥ निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उपसृत्यानुवं चार्यामभिगम्य रहोगतां ॥ सी-
 ते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥ त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ राजपुत्रौ कुशालिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ स-
 र्वशाखामृगेद्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ कुशलं त्वाऽब्रवोद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ॥ क्षि-
 प्रमेप्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥ प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥
 अवैमि त्वां हनूमंतमविध्यवचनादहं ॥ अविध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ॥ ६७ ॥ कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ गम्यता-
 मिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिं ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही कालमेतमनिदिता ॥ प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूट महागिरौ ॥ भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वाऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीं ॥
 संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१ ॥ इति श्रीम० भा० आ० प० रामोपाख्यानप० हनुमत्प्रत्यागमने द्वचशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥
 ॥ २८२ ॥ ६४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ॥ समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ वृतः कोटि-
 महस्त्रेण वानराणां तरस्विनां ॥ अशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कोटीशतवृत्तो वाऽपि गजो गवय एव च ॥ वानरैर्द्रौ महा-
 वीर्यौ पृथक् पृथग्गदश्यतां ॥ ३ ॥ षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ॥ गोलिंगूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गंधमादनवासी तु
 प्रथितो गंधमादनः ॥ कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ॥ कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पंच प्र-
 कर्षति ॥ ६ ॥ श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽति वीर्यवान् ॥ प्रचकर्ष महसैन्यं हरीणां भीमतेजसां ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपुङ्गवामृक्षाणां भी-
 मकर्मणां ॥ कोटीशतसहस्रेण जांबवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो हरिग्रूथपयूथपाः ॥ असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥
 ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभांगानां सिंहानामिव गर्जतां ॥ श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावतां ॥ १० ॥ गिरिकूटनिभाः केचिकेचिन्महिषसन्निभाः ॥
 शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्विगुलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतंतः पतंतश्च छवमानाश्च वानराः ॥ उद्धुन्वंतोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समंततः ॥ १२ ॥
 भा० भा० द्वचशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ६४ ॥ ततस्तत्रैवेति ॥ ११ ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ मुले पुंङ्गुस्तिलकं येषां ते ललाटे ऊर्ध्वपुंङ्गाकारेण चिह्नेन चिह्नितानां ॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शालिभिर्भातीति शालिभं तच्च तद्वनं पक्कशालिभवनं तद्वत्पीतवर्णमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रवः अलबुघटा

स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ॥ निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तेषु हरिंद्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ॥ तथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मु-
हूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ॥ प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीनु सैन्यस्य हनु-
मान्मारुतात्मजः ॥ जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मुतुः ॥ वृत्तौ हरिमहामात्रैश्चंद्रसूर्यौ ग्रहे-
रिव ॥ १७ ॥ प्रबभौ हरिसैन्यं तत्सालतालशिलायुधं ॥ सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलांगदक्राथमैदद्विविदपालि-
ता ॥ ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥ विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ॥ प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥ नि-
वसंती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ॥ उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरं ॥ २१ ॥ द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजं ॥ वेलावनं समा-
साद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ॥ मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः को
नु भवतां मतः सागरलंघने ॥ इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरंति स्म वानरा बहुमानिनः ॥ समर्था लंघने
सिंधोर्न तु तत्कृत्स्नकारकं ॥ २५ ॥ केचिन्नौभिव्यवस्यंति केचिच्च विविधैः प्लवैः ॥ नेति रामस्तु तान्सर्वान्सात्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ शतयो-
जनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ॥ क्रांतुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः २७ ॥ नावो न संति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ॥ वणि-
जामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छेद्रेण वै परः ॥ प्लवोदुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं
त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ॥ प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३० ॥ न चेददर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ॥ महा-
स्त्रप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ॥ प्रतिशिशये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२ ॥ सागर-
स्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवं ॥ देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ॥ इदमित्याह
रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ॥ ऐश्वर्यो ह्यस्मि तज्ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मा-
र्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ॥ येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनं ॥ ३६ ॥

दिमयं तरणसाधनं उडुपं बुद्रनौका ताभ्यां प्रतारस्तरणं ॥ २९ ॥ समारप्स्यामि आराधयिष्यामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मधुरं वच इदं गृण्वित्याहेति शेषेण योज्यं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥आज्ञयेति षष्ठेदः पूर्वद्वयमाषं ॥४०॥४१ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ प्रणिधिश्छलकृद्गुप्तचारो वा प्रणिधिर्ना खले घरे इति मेदिनी ॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ दो
यद्येवं याचतो मार्गे न प्रदास्यति मे भवान् ॥ शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः ॥ ३७ ॥ इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ॥
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धांजलिः स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ॥ शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमा-
चर ॥ ३९ ॥ यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽज्ञया ॥ अन्येऽप्याज्ञापयिष्यंति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४० ॥ अस्ति त्वत्र नलो ना-
म वानरः शिल्पिसंमतः ॥ त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ॥ सर्वं तद्धारयिष्या-
मि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वांस्तर्हि ते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह ॥ कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपा-
येन काकुत्स्थः सेतुबंधमकारयत् ॥ दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनं ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ॥ रामस्याज्ञां
पुरस्कृत्य निर्यातो गिरिसंनिभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ॥ आता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्र-
तिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ॥ सुग्रीवस्य तु शंकाऽभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् चरितंगितैः ॥
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यर्षिचद्विभीषणं ॥ चक्रे च मंत्रसचिवं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभी-
षणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवं ॥ ससैन्यः सेतुना तेन मांसैव नराधिप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समासाद्य लंकोद्यानान्यनेकशः ॥ भेदयामास
कपिभिर्महांति च बहूनि च ॥ ५१ ॥ ततस्तौ रावणामात्यौ मंत्रिणौ शुकसारणौ ॥ चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नौ
यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ॥ दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवास्तुजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राज्ञवानरं ॥ प्रेषयामास दौ-
त्येन रावणस्य ततोऽगदं ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबंधने त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥
॥ २८३ ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ॥ सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यक्षत ॥ १ ॥ रावणः सं-
विधं चक्रे लंकायां शास्त्रनिर्मितां ॥ प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २ ॥

त्येन हेतुना ॥ ५४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ प्रभूतेति ॥ १ ॥ संविधं सम्यग्विध्यंत्यनया तां यात्रादिसंपत्तिं ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ कपाटयंत्रैश्च गोलानुत्क्षेपणसाधनैर्दुर्धर्षाः परिखाः सहुढाः सोपलाश्च हुडं मूत्राद्युत्सर्जनार्थं शृंगं उपलाः प्रक्षेप्या गोलकाः ॥ ४ ॥ समधूच्छिष्टमुद्राः मधूच्छिष्टं क्षौद्रं मनु मद्यादिव्या-
वृत्त्यर्थमुच्छिष्टपदं ॥ ५ ॥ गुल्मा गुप्तापवेशनस्थानानि तुरुजाख्या महास्तंभा स्थावरगुल्माः जंगमाः गुल्माः सेनाद्या अलंग इत्यभिहिताः ॥ ६ ॥ गतव्यथो निर्भयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आमंज्य

अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ॥ बभ्रुवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरः शंकुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाटयंत्रदुर्धर्षा बभ्रुवुः सहुडोपलाः ॥ साशी-
विषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४ ॥ मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ॥ अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्राः ॥ ५ ॥ पुरद्वारेषु सर्वेषु
गुल्माः स्थावरजंगमाः ॥ बभ्रुवुः पतिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥ अंगदस्त्वथ लंकाया द्वारदेशमुपागतः ॥ विदितो राक्षसंद्रस्य प्रविवेश ग-
तव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ॥ शुशुभे मेवमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृ-
तं ॥ रामसंदेशमामंत्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोसलेंद्रो महायशः ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥
॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतं ॥ विनश्यंत्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलान् ॥
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्गविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ॥ ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
निहता रुदत्यश्च हताः स्त्रियः ॥ तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हंताऽस्मि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्व पुरुषो भव ॥ पश्य मे धनुषो वी-
र्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ॥ अराक्षसमिमं लोकं कर्तोऽस्मि निश्चितैः शरैः ॥ १६ ॥ इ-
ति तस्य ब्रुवाणस्य द्रुतस्य परुषं वचः ॥ श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इंगितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ॥ चतु-
र्ध्वगेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाऽंगेषु संसक्तानंगदो रजनीचरान् ॥ आदायैव स्वमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥ वेगे-
नोत्पततस्तस्य पतुस्ते रजनीचराः ॥ भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहास्वरपीडिताः ॥ २० ॥ संसक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ॥ लंघयित्वा पुरीं
लंकां सुवेलस्य समीपतः ॥ २१ ॥ कोसलेंद्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः ॥ विश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिर्नंदितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण
हरीणां वातरंहसां ॥ भेदयामास लंकायाः प्राकारं रघुनंदनः ॥ २३ ॥

हेरावण इति संबोध्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वाभिसारो युगपत्सर्वेषामभिसारो यत्नस्तेन सुलतानद्वया
इति म्लेच्छमसिद्धेन ॥ २३ ॥

ऋक्षाधिपतिर्जाववान् ॥ २४ ॥ करभो मणिबंधादिकनिष्ठांतं हस्तप्रदेशस्तद्वदरुणपादवः श्वेतारुणाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शणो गोपीसूत्रोपादानवीरुत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ या तदुर्गैरक्षणार्थं सामग्री कृता सैव तेषां नगरनाशायाभूदित्याह विभिदुस्ते इत्यादिना कर्णस्तिर्यग्यानं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तच्चद्रहविशेषं कर्णादृमिति वदंति तद्वि दिक्कोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिक्कोणं

विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ॥ दक्षिणं नगरद्वारमवामुन्दाहुरासदं ॥ २४ ॥ करभारुणपांडूनां हरीणां युद्धशालिनां ॥ कोटीशतसहस्रे-
ण लंकामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलंबबाहूरुकरजंवांतरविलुंबिनां ॥ ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च
निपतद्भिश्च वानरैः ॥ नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥ शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ॥ तरुणादित्यसदृशैः शणगौरैश्च वा-
नरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समंतात्कपिलीकृतं ॥ राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समंततः ॥ २९ ॥ विभिदुस्ते मणिस्तंभान्कर्णादृशि-
खराणि च ॥ भग्नोन्मथितशृंगाणि यंत्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः ॥ चिक्षिपुर्भुजवेगेन लंकामध्ये महास्व-
नाः ॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा ॥ प्रदुदुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरू-
पिणः ॥ निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३३ ॥ शस्त्रवर्षाणि वर्षतो द्रावयित्वा वनौकसः ॥ प्राकारं शोभयंतस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥
॥ ३४ ॥ समाषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ॥ कृतो निर्वाणशे भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः शूलविभिन्नांगा बहवो वानरर्षभाः ॥ स्तं-
भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ॥ नखैर्दंतैश्च वीराणां स्वादतां वै परस्परं ॥ ३७ ॥ निष्ठनंतो
द्युभयतस्तत्र वानराक्षसाः ॥ हता निपतिता भूमौ न मुंचंति परस्परं ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि वर्षष जलदो यथा ॥ तानि लंकां समासा-
द्य जघ्रुस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ॥ आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान् पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः
प्रत्यवहारोऽसूतसैन्यानां राववाज्ञया ॥ कृते विमर्दे लंकायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्या-
नपर्वणि लंकाप्रवेशे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चतुरस्रं तदुपरि दिक्कोणं तदुपरिपुनर्विदिक्कोणमित्येवं क्रमेणोत्तरोत्तरमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाप्यत इति प्रसिद्धं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्तंभतः स्तंभैर्वानरोपातैः रणे भग्ना
रणभग्नाः ॥ ३६ ॥ केशाकेशि अन्योन्यं केशेषु गृहीत्वा ॥ ३७ ॥ निष्ठनंतः शब्दं कुर्वतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिश्य संमुखीकृत्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ प्रत्यवहारः शिबिरं प्रति गमनं लब्धा आयुधैः प्राप्ता
लक्ष्या वेध्या यस्मिन्नवध्यमहार इति यावत् जयोत्तरो जयोत्कर्षवान् ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥ ४५ ॥

गणा अनेके इति च्छेदः ॥ १ ॥ २ ॥ अंतर्धानवधमंतर्धानशक्तेर्नाशं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हरीन् वानरान् अभ्यवहारयदावेष्टितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ११ ॥ आनर्छेदपीडयत् ॥ १२ ॥
 ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान् रावणानुगाः ॥ अभिजगमुर्गणाऽनेके पिशाचधुरक्षसां ॥ १ ॥ पर्वणः पतनो जंभः खरः
 क्रोधवशो हरिः ॥ प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रवसश्चैवमादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनां ॥ अंतर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥
 ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ॥ निहताः सर्वशो राजन्महीं जगमुर्गतासवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ॥ रा-
 क्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धशस्त्रविधानज्ञ उशनो इव चापरः ॥ व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्भ्यवहारयत् ॥ ६ ॥ राघवस्तु
 विनिर्ययितं व्यूहानिकं दशाननं ॥ बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहं निशाचरं ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ॥ युयुधे लक्ष्मण अपि
 तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तोरण च निखर्वटः ॥ तुंडेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विषह्यं यं हि यो मने स स तेन स-
 मेयिवान् ॥ युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १० ॥ स संप्रहारो वबुधे भोरूणां भयवर्धनः ॥ लोमसंहर्पणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११ ॥
 रावणो राममानर्छच्छकिशूलासिष्टाष्टिभिः ॥ निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ १२ ॥ तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ॥ इन्द्रजिच्चा-
 पि सौमित्रि विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणं ॥ खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णै रभ्यवर्षद्वतव्यथः ॥ १४ ॥ तेषां बलवतामामोन्म-
 हास्त्राणां समागमः ॥ विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥ इति श्रीम० आ० प० रामोपाख्यानप० रामरावणादिद्वंद्वयुद्धे पंचाशीत्यधि-
 कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणं ॥ गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १ ॥
 स तयाऽभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया ॥ नाकंपत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलां शतवंटां विभीषणः ॥ अनुमंड्य
 महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरःप्रति ॥ ३ ॥ पतंत्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ॥ हतोत्तमांगो ददृशे वातरुण इव द्रुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं सं-
 ख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरं ॥ अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य मेवोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनं ॥ दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वान-
 रपुंगवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान्सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ॥ निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मास्तात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावऽस्थितं संख्ये हरयः
 पवनान्मजं ॥ महत्या त्वरया राजन् संन्यवर्तत सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावतां ॥ ९ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भा० भावदीपे पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ततः प्रहस्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ रक्षोमहामात्रं रक्षःश्रेष्ठं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आगतसाध्वसो जातभयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घारे रुधिरकर्दमे ॥ धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्वावयामास पत्रिभिः ॥ १० ॥ तं स रक्षोमहामात्रमापतंतं सपत्नजित् ॥ प्रतिजग्राह ह-
 नुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्धारं हरिराक्षसवीरयोः ॥ जिगीषतोर्युधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥ गदाभिः परिवैश्वर्य-
 क्षसो जघ्निवान्कपिं ॥ कपिश्च जघ्निवान् रक्षः संस्कंधविटपैर्दुमैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिकोपेन साश्वं सरथसारथिं ॥ धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान्मा-
 रुतात्मजः ॥ १४ ॥ ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमं ॥ हरयो जातविस्मया जघुरन्ये च सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते वध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जित-
 काशिभिः ॥ राक्षसा भग्नसंकल्पा लंकामभ्यपतन्भयात् ॥ १६ ॥ तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ॥ सर्वे राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेद-
 यन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ॥ धूम्राक्षं च महेष्वासं सैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥ सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरा-
 सनात् ॥ उवाच कुंभकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वीरैः सुमहास्वनैः ॥ शयानमतिनिद्रालुं कुंभकर्णमबोधयत् ॥ २० ॥ प्रबो-
 ध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ॥ स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्विशग्रीवः कुंभकर्णं महाबलं ॥ धन्योऽसि यस्य ते
 निद्रा कुंभकर्णेयमीदृशी ॥ २२ ॥ य इदं दारुणाकारं न जानीषे महाभयं ॥ एष तीर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येऽह नः स-
 र्वान् करोति कदनं महत् ॥ मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं स इहायातो बत्वा सेतुं महार्णवे ॥ तेन चैव प्रहस्तादि-
 र्महान्नः स्वजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहंताऽस्ति त्वामृते शत्रुकर्शन ॥ स दक्षितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ॥ २६ ॥ रामादीन्समेरं स-
 र्वान् जहि शत्रून् रिदम ॥ दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुंभकर्णं
 तरस्विनं ॥ संदिदेशैतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८ ॥ तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ॥ कुंभकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरा-
 त् ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवतपाठानुसंगेन कुंभकर्णनिर्गमने षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ४९ ॥ मार्कण्डेय उ-
 वाच ॥ ॥ ततो निर्याय स्वपुरात्कुंभकर्णः सहानुगः ॥ अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितं ॥ १ ॥ स वीक्ष्यमाणस्तत्सैन्यं रागदर्शनकांक्ष-
 या ॥ अपश्यन्नापि सौमित्रि धनुष्पाणिं व्यवस्थितं ॥ २ ॥ तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समंततः ॥ अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलवन्दीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ तत इति जितकाशि दृढमुष्टिः प्रकाशनादिति यास्कः ॥ १ ॥ २॥ ३॥

करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमं ॥ बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसैर्मताडयन् ॥ स ताड्यमानः
 प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चंडबलाख्यं च वज्रबाहुं च वानरं ॥ तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशान्परि-
 त्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ तानुच्चैः क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णमपेतभीः ॥ ततो निपत्य वेगेन
 कुंभकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥ शालेन जघ्निवान् मूर्ध्नि बलेन कपिकुंजरः ॥ स महात्मा महावेगः कुंभकर्णस्य मूर्धनि ॥ ९ ॥ विभेद शालं सु-
 ग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ततो विनद्य सहसा शालस्पृश्विवोदधितः १० ॥ दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुंभकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ह्रियमाणं तु सु-
 ग्रीवं कुंभकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवद्भीरः सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुंखं महाशरं ॥ १२ ॥ प्राहिणोत्कुंभक-
 र्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ तथा स भिन्नहृदयः
 समुत्सृज्य कपीश्वरं ॥ १४ ॥ कुंभकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ॥ अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलां ॥ १५ ॥ तस्याभिमपतत-
 स्तूर्णं भुराभ्यामुच्छिन्नौ करौ ॥ चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥ तानप्यस्य भुजान्सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् ॥ धुरैश्चि-
 च्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ॥ तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्दाराद्रिचयोपमं ॥ १८ ॥ स प-
 पात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ॥ महाशनिविविनिर्दग्धः पादपौऽकुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुंभकर्णं तरस्विनं ॥ गतासुं पति-
 तं भूमौ रक्षसाः प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥ तथा तान्द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ॥ अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावतां ॥ २१ ॥
 तावाद्रवंतौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणं ॥ दूषणानुज-
 योः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण रक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ॥ तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षतां ॥ २४ ॥ सुहृ-
 र्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ॥ सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिशृंगमादाय हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुत्याददे
 प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ॥ प्रमाथिनमभिदुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्तत पु-
 नः संग्रामः कटुकोदयः ॥ रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावतां ॥ २८ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

वन्या वनेचरा वानराः ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे समाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 शतशो नैर्ऋतान्वन्या जमुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ॥ नैर्ऋतास्तत्र वध्यंते प्रायेण न तु वानराः ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० रामोपा-
 ख्याने कुंभकर्णादिवधे समाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुंभकर्णं सहानुगं ॥ प्रहस्तं
 च मेहेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसं ॥ १ ॥ पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ॥ जहि रामममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणं ॥ २ ॥ त्वया हि मम
 सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितं ॥ जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिं ॥ ३ ॥ अंतर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ॥ जहि शत्रून्मित्रघ्न म-
 म शस्त्रभृतां वर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ॥ समर्थाः प्रतिसोढुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ अगता या प्रहस्तेन कुंभ-
 कर्णेन चानघ ॥ खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ॥ प्रतिनंदय मां पुत्र पुरा जि-
 त्वेव वासवं ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ॥ प्रययाविविद्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८ ॥ ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम
 राक्षसपुंगवः ॥ आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ त्रासयंस्तलवोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान्य-
 था ॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृह्णिनोः ॥ दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सा-
 यकैः ॥ ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वह्निनां वरः ॥ १२ ॥ तत एनं महावेगैरदयामास तोमरैः ॥ तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥ १३ ॥
 ते निकृत्ताः शरैः स्तीक्ष्णैर्न्यपतन्धरणीतले ॥ तमंगदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपं ॥ १४ ॥ अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ तस्यै-
 द्रजिदसंभ्रातः प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ तमभ्याशगतं वीरमंगदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गद-
 याऽताडयत्संख्ये पार्श्वे वानरपुंगवं ॥ तमर्चित्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ॥ १७ ॥ समर्जैर्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कंधं तथाऽगदः ॥ सौऽगदे-
 न रूषोत्सृष्टो वधायैर्द्रजितस्तारुः ॥ १८ ॥ जघानैर्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिं ॥ ततो हताश्वात्प्रस्कंध रथात्स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवांत-
 र्दधे राजन् मायया रावणात्मजः ॥ अंतर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसं ॥ २० ॥ रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ स राममुद्दिश्य शरैस्त-
 तो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगोत्रेषु लक्ष्मणं च महाबलं ॥ तमदृश्यं शरैः शूरो माययातर्हितं तदा ॥ २२ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ तान् हरीन् तौ च रामलक्ष्मणौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ६ ॥ ताविति ॥ १ ॥
योधयमासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ स रुषा सर्वगान्त्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ तमदृश्यं
विचिन्वंतः सृजंतमनिशं शरान् ॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥
स भृशं ताडयामास रावणिर्मायया वृतः ॥ तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचंद्रमसाविव ॥ २६ ॥ ॥ इति श्री-
महाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इंद्रजिद्युद्धे अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ तावु-
भौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बबंध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ शरबंधेन बद्धाविंद्रजिता रणे ॥ रजतुः पुरुषव्याघ्रौ
शकुन्ताविव पंजरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ॥ सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुर्षेणमदद्विविदैः कु-
मुदनांगदेन च ॥ हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४ ॥ ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ॥ बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबो-
धितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ॥ विशल्यया महौषध्या दिव्यमंत्रप्रयुक्तया ॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्ययावु-
दतिष्ठतां ॥ गततंद्रीकृमौ चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुकुनंदनं ॥ उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृतांजलिखिंदं वचः
॥ ८ ॥ इदमंभो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ॥ गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचत्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९ ॥ इदमंभः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ॥
अंतर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १० ॥ अनेन मृष्टनयनो भूतान्यंतर्हितान्युत ॥ भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याभिसंस्कृतं चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२ ॥ सुग्रीवजांबवंतौ च हनुमानंगदस्तथा ॥ मैदद्विविद-
नीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ॥ क्षणेनातींद्रियाण्येषां चक्षुष्यासन्धुधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इंद्रजित्कु-
तकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः ॥ निवेद्य पुनरागच्छत्वरयाऽऽजिजिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतंतं संक्रुद्धं पुनरेव युगुत्सया ॥ अभिदुद्राव सौमि-
त्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृतान्हिकमेवेनं जिवांसुर्जितकाशिनं ॥ शरैर्जवानसंक्रुद्धः कृतसंज्ञाथ लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं त-
दाऽन्योन्यं जिगीषतोः ॥ अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अतींद्रियाण्यर्थाद्रियाण्यर्थाहकारिणि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीये
 अविध्यदिन्द्रजितीक्ष्णैः सौमित्रिर्मर्मभेदिभिः ॥ सौमित्रिश्चानलस्पशैरविध्यद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ अस-
 जल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासून्यावकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ यथा निरहरद्दीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१ ॥
 एकेनास्य धनुष्मंतं बाहुं देहादपातयत् ॥ द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ॥ जहार
 सुनसं चापि शिरो भ्राजिष्णुकुंडलं ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कंधं कबंधं भीमदर्शनं ॥ तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनानां वरः ॥ २४ ॥ लंकां
 प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतं ॥ २५ ॥ स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रांतमानसः ॥ रावणः शोकमोहार्तो
 वैदेहीं हंतुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसां ॥ खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धे-
 रविध्यः पापनिश्चयं ॥ शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ हतैवैषा यदा स्त्री च बंधन-
 स्था च ते वशे ॥ २९ ॥ न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ॥ जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे
 तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ असकृद्धि त्वया सेंद्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधैर्वीर्यैरविध्यो रावणं तदा ॥ क्रुद्धं संशमयामास
 जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२ ॥ निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासि क्षपाचरः ॥ आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इंद्रजिह्वे ऊनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ ततः क्रु-
 द्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ॥ निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितं ॥ १ ॥ स वृतो राक्षसैर्वीरैर्विविधायुधपाणिभिः ॥ अभिदुद्राव रामं स
 योधयन्हरिग्रूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवंतं संक्रुद्धं मैदनीलनलांगदाः ॥ हनूमान् जांबवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीवसैन्यं तदक्षवा-
 नरपुंगवाः ॥ हुर्मैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ॥ मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसा-
 धिपः ॥ ५ ॥ तस्य देहविनिष्क्रांताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ राक्षसाः प्रत्यदृश्यंत शरशक्त्यष्टिपाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्निवान्सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
 राक्षसान् ॥ अथ भूर्योऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ॥ अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८ ॥
 ऊनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥ ॥ ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
ततस्ते राममच्छेतो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ॥ अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ उवाच रा-
मं सौमित्रिसंभ्रातो बृहद्वचः ॥ १० ॥ जहीमान् राक्षसान्पापनात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ जवान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥ ॥ मातलिरुवाच ॥ ॥ अयं हर्यश्वयुक् जैत्रो मघोनः स्यं-
दनोत्तमः ॥ अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्नवान् ॥ तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ॥ १४ ॥
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कथाः ॥ इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशंकत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ नेयं
माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणं ॥ १७ ॥ रथेना-
भिपपाताथ दशग्रीवं रूपाऽन्वितः ॥ हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिहुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ॥ दशकंधरा-
जसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ॥ स रामाय महावीरं विससर्ज निशाचरः ॥ २० ॥ शूलमिन्द्राशनि-
प्रख्यं ब्रह्मदंडमिवोद्यतं ॥ तच्छूलं सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तदृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दश-
ग्रीवः शिताञ्छरान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ ततो भुशंडीः शूलानि मुसलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ शक्तीश्च विविधाका-
राः शतद्वीश्च शितान् क्षुरान् ॥ तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात्प्रदुहुवु सर्वे वानराः सर्वतोदिशं ॥ ततः सुपन्नं सुमु-
खं हेमपुंखं शरोत्तमं ॥ २५ ॥ तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमंत्रितं ॥ २६ ॥ जहृषुर्देवगंधर्वा दृ-
ष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यंत रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानवकिंनराः ॥ ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौ-
जसं ॥ २८ ॥ रावणांतकरं घोरं ब्रह्मदंडमिवोद्यतं ॥ मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ॥ प्र-
जज्वाल महाज्वालेनाग्निनाऽभिपरिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगंधर्वचारणाः ॥ निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥ त-
त्यजुस्तं महाभागं पंचभूतानि रावणं ॥ भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२ ॥

पंचभूतानि तत्यजुर्मृत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ४ ॥ स हत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ त्रिदशालयः स्वर्गस्तत्स्थाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ॥ नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माऽप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीम० भा० पा० राख्यानपर्वणि रा-
 वणवधे नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषं ॥ बभूव हृष्टः समुद्रद्रामः सौमि-
 त्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ॥ आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजं ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ॥
 गंधर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्गन्धर्वाः ॥ तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४ ॥ ततो ह-
 त्वा दशग्रीवं लंकां रामो महायशः ॥ विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृतां ॥ अविध्यो नाम सुप्र-
 ज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः ॥ प्रतीच्छ देवीं सदृतां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा व-
 चस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ॥ बाष्पेनापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षितां ॥ मलोपचिर्तसर्वाङ्गीं
 जटिलां कृष्णवाससं ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ॥ गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतं ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं रा-
 क्षसवेशमनि ॥ जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयं ॥ परहस्तगतां नारीं मुहूर्त्तमपि धारयेत् ॥ १२ ॥
 सुवृत्तामसुवृत्तां वाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ॥ नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ॥ पपात
 देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाऽभवत् ॥ क्षणेन स पुनर्नष्टो निःश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥ ततस्ते
 हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितं ॥ गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६ ॥ ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ॥ पद्मयोनिर्जग-
 त्स्रष्टा दर्शयामास रावणं ॥ १७ ॥ शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ॥ यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव
 दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ॥ विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽतरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलं ॥ शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलं
 ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेहीं तेषां मध्ये यशस्विनी ॥ उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसं ॥ २१ ॥ राजपुत्र न ते दोषं करोमि विदिताहि ते ॥
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२ ॥ अंतश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ॥ स मे विमुंचतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ॥ २३ ॥
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अग्निरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवी वायुरेव च ॥ विमुंचंतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहं ॥ २४ ॥ यथाऽहं त्वद्वते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यर्चितयं ॥
 तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततोऽत्तरिक्षे वागासीत्सुभगा लोकसाक्षिणी ॥ पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनां ॥
 ॥ २६ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ ॥ ओभोराघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ॥ अपापा मैथिली राजन् संगच्छ सह भार्यया ॥ २७ ॥ ॥ अग्निरुवा-
 च ॥ ॥ अहमंतःशरीरस्थो भूतानां रघुनंदन ॥ सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ रसा वै मत्प्रसूता
 हि भूतदेहेषु राघव ॥ अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यतां ॥ २९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ पुत्र नैतदिहाश्वर्यं त्वयि राजर्षिधर्मणि ॥ साधो स-
 हुत काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ ॥ शत्रुरेष त्वया वीर देवगंधर्वभोगिनां ॥ यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३१ ॥ अव-
 ध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराऽभवत् ॥ कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३२ ॥ ॥ वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ॥ न-
 लकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ ॥ यदि ह्यकामामासेवित्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवं ॥ शतधास्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३४ ॥
 नात्र शंका त्वया कार्यी प्रतीच्छेमां महाद्युते ॥ कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५ ॥ ॥ दशरथ उवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते
 पिता दशरथोऽस्मि ते ॥ अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ अभिवादये त्वां राजेंद्र यदि त्वं जनको मम ॥
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ॥ गच्छायोध्यां प्रशाधी-
 ति रामं रक्तांतलोचनं ॥ ३८ ॥ ॥ संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ॥ ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनंदितः ॥ ३९ ॥ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भा-
 र्यया स समेयिवान् ॥ ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविंध्याय परंतपः ॥ ४० ॥ ॥ त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीं ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः
 शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ ॥ कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयं ॥ ४२ ॥ ॥ राक्षसैर्निहतानां च
 वानराणां समुद्रवं ॥ ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ॥ ४३ ॥ ॥ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ सीता चापि महाभागा वरं ह-
 नुमते ददौ ॥ ४४ ॥ ॥ रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ॥ ४५ ॥ ॥ उपस्थास्यंति हनुमन्नि-
 ति स्म हरिलोचन ॥ ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ ४६ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यत्र शिशये पूर्वं समुद्रप्रार्थनाथ शयनं कृतवान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ गुरुणा

अंतर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ देवगंध-
र्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनां ॥ ४८ ॥ अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ सेद्वामुगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥ कथयिष्यंति लो-
कास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरं ॥ ५० ॥ संपूज्यापाक्रमतेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य
रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥ सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्वानरैः ॥ विधाय रक्षां लंकायां विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ संततार पुनस्तन स-
तुना मकरालयं ॥ पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ कामगेन यथामुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ततस्तीरं समुद्रस्य यत्र शिशये स
पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्वानरैः ॥ अथैनान् राघवः काले समानीयाभ्यपूज्य च ॥ ५५ ॥ विसर्जयामास तदा रत्नैः सं-
तोष्य सर्वशः ॥ गतेषु वानरैर्द्रेषु गोपुच्छछर्षेषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किंधां पुनरागमत् ॥ विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्त-
दा ॥ ५७ ॥ पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनं ॥ किष्किंधां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ॥ ५८ ॥ अंगदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्य-
षेचयत् ॥ ततस्तेरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥ यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः
॥ ६० ॥ भरताय हनूमंतं दूतं प्रास्थापयत्तदा ॥ लक्षयित्वेगितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नंदिग्राममुपागमत् ॥ स
तत्र मलदिग्धांगं भरतं चीरवाससं ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासिनिमासने ॥ संगतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः स-
ह सौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ तस्मै तद्भरतो राज्यमागताया-
तिसत्कृतं ॥ न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६५ ॥ ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्याषिचतां ॥
॥ ६६ ॥ सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं समुहज्जनं ॥ विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्बृहान्प्रति ॥ ६७ ॥ अभ्यर्च्य विविधभोगैः प्रीतिशुक्तौ
मुदा युतौ ॥ समाधायैतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६८ ॥ पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ॥ प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनंदनः ॥ ६९ ॥

रामेण ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे भवणे ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः । जवृभ्यामूथन्नित्युणादिसूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः तदा मांसमयान्मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः निर्गलान् अन्नाद्यार्थिनामनावृतद्वारा-
न् । जरूथोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यं । जरूथं हन् यक्षि राये पुरंधिमिति मंत्रवर्णात् । जरूथं गरूथं गृणातेरिति यास्कवचनाच्च जरूथं स्तोत्रं तथा चायं मंत्रो निरुक्तभाष्ये व्याख्यातः

ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ॥ दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्सनिर्गलान् ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्या-
नपर्वणि रामाभिषेके एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहो रामेणामितेजसा ॥ प्राप्तं व्यसन-
मत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्यात्र क्षत्रियोऽसि परंतप ॥ बाहुवीर्याश्रिते मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किं-
चिद्वर्तते परमण्वपि ॥ अस्मिन्मार्गे निर्षेदयुः सेंद्राऽपि ससुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्विर्वज्रपाणिना ॥ नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजि-
ह्वा च राक्षसी ॥ ४ ॥ सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठंतीह सर्वशः ॥ किन्तु तस्याजितं संख्ये यस्य भ्राता धनंजयः ॥ ५ ॥ अयं च बलिनां श्रेष्ठो भी-
मो भीमपराक्रमः ॥ युवानौ च मेहृष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥ एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः
समरुद्रणां ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देववरूपिभिः ॥ विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ इतश्च त्वमिमां पश्य सेंधवेन दुरात्मना ॥
बलिनावीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतं ॥ १० ॥ अ-
सहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ॥ हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमं ॥ ११ ॥ यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा ॥ जा-
त्यंतरगता राजन्नेतद्बुद्धयानुचिंतय ॥ १२ ॥ तस्मात्स त्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचंति परंतप ॥ १३ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ॥ त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभा-
रते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ समाप्तं च रामोपाख्यानपर्व ॥ ॥ अ-
थ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातृन्महामुने ॥ हरणं चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजां ॥ १ ॥

हेऽग्रे त्वां पुरंधिं महातं समिधानः सम्यग्दीपयन् वसिष्ठो मुनी राये धनप्राप्तये जरूथं स्तोत्रं हन् गमयन् यक्षि यजति । अत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थोविरोधाच्च जरूथं स्तोत्रमि-
त्युच्यत इति जारूथ्यान् स्तोत्राहोर्नित्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ एवमेतदिति ॥ १ ॥ दीप्तनिर्णये असंदिग्धप्रत्यक्षफ-
ले ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ नात्मानमिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सावित्र्या सावित्री सवित्रुक्र्या तद्वैवत्यया ऋचा सा च । सोमो वधूयुरभवदधिनास्तामुभा वरा सूर्या यत्पत्ये शंसती मनसा सविताऽददादिति यदा स-
 वित्रा त्वष्टा सावित्री स्वकन्या सूर्या सूर्यस्य स्त्री सूर्याय दत्ता तदा सोमोऽस्या वधूयुर्वध्वा अनुचरोऽभूत् सविता च सूर्या पत्ये पत्युः कल्याणार्थं शंसती कथयती मनसा उभौ वरौ पुत्ररूपावधि-
 द्यूते दुरात्मभिः ह्रिष्टाः कृष्णया तारिता वयं ॥ जयद्रथेन च पुनर्वनाच्चापि हुता बलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमंतिनी काचिदृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ॥ प-
 तिव्रता महाभागा यथेयं दुषदात्मजा ॥ ३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ॥ सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या
 राजकन्यया ॥ ४ ॥ आसीन्मिद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ॥ ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसंधो जितेंद्रियः ॥ ५ ॥ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजा-
 नपदप्रियः ॥ पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेंद्रियः ॥ अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥
 ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ॥ काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ ८ ॥ हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ॥
 षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ॥ पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ रूपि-
 णी तु तदा राजन् दर्शयामास तं नृपं ॥ अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महताऽन्विता ॥ उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥ ॥ सावि-
 त्र्युवाच ॥ ॥ ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ॥ सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणीष्वश्वपते मद्राज
 यदीप्सितं ॥ न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३ ॥ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ ॥ अपत्यार्थः समारंभः कृतो धर्मेऽस्य मया ॥ पुत्रा मे
 बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४ ॥ तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहं ॥ संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मो द्विजातयः ॥ १५ ॥ ॥ सा-
 वित्र्युवाच ॥ ॥ पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ॥ ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहि-
 ताहुवि ॥ कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७ ॥ उत्तरं च न ते किंचिद्ब्याहर्तव्यं कथंचन ॥ पितामहनिर्गणे तुष्टा ह्येतद्वीमि ते
 ॥ १८ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ॥ प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ १९ ॥ अंतर्हिताया
 सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ स्वराज्ये चावसद्दीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २० ॥

नौ अददादिति मंत्रार्थः इत एव वाक्यादेतस्य मंत्रस्य लक्षहोमादपत्यप्राप्तिर्भवतीति गम्यते षष्ठे कालेऽष्टया विभक्तस्याहः षष्ठेश ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 उत्तरं पुत्रार्थं प्रार्थनावचनं निसर्गेणाज्ञया ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञायांगीकृत्य ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ मानव्या मनुपुत्र्याः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रतिवारितोऽभिभूतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुमनस इष्टदेवतायाः । सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिविशा इत्यमरः शेषाः प्रसादपूर्वकं
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१ ॥ राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ॥ व्य-
वर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवांबरे ॥ २२ ॥ प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनां ॥ क्रियाश्च तस्या मुदितश्चेक्रे च नृपसत्तमः ॥ २३ ॥ सावि-
त्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हृतया ह्यपि ॥ सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४ ॥ सा विग्रहवतीव श्रीव्यवर्धत नृपात्मजा ॥ काले-
न चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५ ॥ तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां कांचनीमिव ॥ प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संभेतिरे जनाः ॥ २६ ॥ तां
तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ न कश्चिद्वरमायास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७ ॥ अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ हुत्वाग्निं वि-
धिवद्विप्रान् वाचयामास पर्वणि ॥ २८ ॥ ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ॥ पितुः समीपमगमद्वेवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९ ॥ साभिवाद्य
पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ कृतांजलिर्वशरोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ ३० ॥ यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीं ॥ अयाच्यमा-
नां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्गृणोति मां ॥ स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्म-
नः ॥ ३२ ॥ प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ॥ विमृश्याहं प्रदास्यामि वर्य त्वं यथेप्सितं ॥ ३३ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजा-
तिभिः ॥ तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४ ॥ अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तारि पुत्रश्च वाच्यो मातुरर-
क्षिता ॥ ३५ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुर्गन्वेषणे त्वर ॥ देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा दु-
हितरं तथा वृद्धांश्च मंत्रिणः ॥ व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३७ ॥ साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव तपस्विनी ॥ पितुर्वचनमा-
ज्ञाय निर्जगामाविचारितं ॥ ३८ ॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ॥ तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९ ॥ मान्यानां तत्र
वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनं ॥ वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४० ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ॥ कुर्वती द्विजमुख्या-
नां तं तं देशं जगामह ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीम० भा० आ० प० पतिव्रतामाहात्म्यप० सावित्र्युपाख्याने त्रिनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥
दत्तानि माल्यानि प्रसादभूता माला इत्यर्थः । प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषानुकीर्तितेति विश्वः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रार्थित इच्छितः ॥ ३३ ॥ वाच्यो निद्यः अनुपयन्
कृतावगच्छन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इत्यारण्येऋ पर्वणि नै० भा० त्रिनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ४१ ॥

अथेति कथायोगेन कथाप्रसंगेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामीप्येन समीपवासिना छिद्रे अंधत्वे सति ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्यवाक्नामतः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेजस्वी
 ॥ मार्किंडेय उवाच ॥ अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ॥ उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्ये-
 वाश्रमांस्तथा ॥ आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मंत्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ॥ उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवाद-
 नं ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ क्व गताऽभूत् सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ॥ किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥
 कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताऽद्यैव चागता ॥ एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥ मार्किंडेय उवाच ॥ सा ब्रूहि विस्तरणेति पित्रा सं-
 चोदिता शुभा ॥ तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सावित्र्युवाच ॥ आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥ ह्युमत्सेन इ-
 ति ख्यातः पश्चाच्चांधो बभूव ह ॥ ७ ॥ विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ॥ सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्वैरिणा ॥ ८ ॥ स बालव-
 त्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनं ॥ महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ॥ सत्यवाननुरूपो मे भर्ते-
 ति मनसा वृतः ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥ अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतं ॥ अजानंत्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११ ॥ स-
 त्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ॥ तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामित्सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ॥
 चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३ ॥ राजोवाच ॥ अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ॥ क्षमा वानपि वा शू-
 रः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥ नारद उवाच ॥ विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महेंद्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥
 ॥ १५ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ॥ रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥ ना-
 रद उवाच ॥ सांक्रुते रंतिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ ययातिरिव चोदारः सो-
 मवत्प्रियदर्शनः ॥ रूपेणान्यतमोश्चिभ्यां ह्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दांतः स मृदुः शूरः ससत्यः संयतेंद्रियः ॥ स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्री-
 मान् द्युतिमांश्च सः ॥ १९ ॥ नित्यशश्चाजर्वं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ॥ संक्षेपतस्तपोवृद्धेः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥ अश्वपति-
 रुवाच ॥ गुणैरूपेण सर्वस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ॥ दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि संतीह केचन ॥ २१ ॥

प्रभाववान् बुद्धिमान्वा वाशब्दश्चार्थे ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सांक्रुतेः संक्रुतिपुत्रस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आक्रम्याभिभूय ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंशः काष्ठपाषाणादेः शकलः सकृन्निपतति कृतस्य करणं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यत्तत् सावित्र्या वचनमिव

॥ नारद उवाच ॥ ॥ एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ स च दोषः प्रयत्नेन नशक्यमतिवर्तितुं ॥ २॥ एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सो-
द्यप्रभृति सत्यवान् ॥ संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥ ॥ एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ॥ तस्य दो-
षो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ॥ संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥ ॥
सावित्र्युवाच ॥ ॥ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो
निर्गुणोऽपि वा ॥ सकृद्दृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहं ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ॥ क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमा-
णं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ॥ नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९ ॥
नान्यस्मिन्पुरुषे संति ये सत्यवति वै गुणाः ॥ प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥ ॥ अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भ-
वता वचः ॥ करिष्याम्येतदेवं च गुरुहि भगवान्मम ॥ ३१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ॥ साधयिष्याम्य-
हं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ॥ राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकम-
कारयत् ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामा० सावित्र्युपाख्याने चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ४१ ॥
मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिंतयन् ॥ समानिन्ये च तत्सर्वं भांडं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो वृद्धान् द्विजान्सर्वानृ-
त्विजः सपुरोहितान् ॥ समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेध्यारण्यं स गत्वा च ह्युमत्सेनाश्रमं नृपः ॥ पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं रा-
जर्षिं तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितं ॥ कौश्यां बृश्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षेः
कृत्वा पूजां यथार्हतः ॥ वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनं ॥ ५ ॥ तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ॥ किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमिति कर्तव्यतां च तां ॥ सत्यवंतं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

चाल्यं भवता च तथ्यमुक्तं ॥ ३१ ॥ साधयिष्यामि गमिष्यामि धातूनामनेकार्थत्वाद्व्यर्थोऽयं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्यार० नै० भा० चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ अथेति
भांडं वैवाहिकमुपकरणं विवाहोचितं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कौश्यां कुशमय्यां बृश्यामासने ॥ ४ ॥ आत्मनिवेदनमश्वपतिरहमिति ज्ञापनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ भवाभवात्मकमुत्पत्तिविनाशात्मकं ते त्वां प्रति ॥ १० ॥ मा मां ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्वर्ततु निष्पद्यतां ॥ १४ ॥ १५ ॥ सपरिच्छदं पारिवर्हसहितं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ अश्वपतिरुवाच ॥ ॥ सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ॥ तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥ द्युमत्सेन उवाच ॥ ॥ च्यु-
ताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिताश्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ॥ कथं त्वनर्हो वनवासमाश्रमे निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥ अश्वपतिरु-
वाच ॥ ॥ सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताऽहमेव च ॥ न मद्विधे गुज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥
॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हंतुं सौहृदात्प्रणतस्य च ॥ अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न माऽर्हसि ॥ ११ ॥ अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं
तवापि च ॥ स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवतस्ततः ॥ १२ ॥ द्युमत्सेन उवाच ॥ ॥ पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ॥ अष्टराज्य-
स्त्वहमिति तत एतद्विचारितं ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकांक्षितः ॥ स निर्वर्ततु मेऽद्यैव कांक्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः
सर्वान्समानाख्य द्विजानाश्रमवासिनः ॥ यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथाहं सपरिच्छदं ॥ ययौ स्व-
मेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्वितां ॥ सुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितं ॥ १७ ॥ गते
पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ॥ जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८ ॥ परिचारिण्यैव प्रश्रयेण दमेन च ॥ सर्वकामक्रियाभि-
श्च सर्वेषां लुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वराच्छादनादिभिः ॥ श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव प्रियवादेन नै-
पुणेन शमेन च ॥ रहैश्वरोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सतां ॥ कालस्तपस्यतां काश्चिदपाक्रामत भा-
रत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठत्यास्तु दिवानिशं ॥ नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीम० आ० प० सावित्र्यु-
पाख्याने पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ॥ प्राप्तः स कालो मर्तव्यं
यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणयंत्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ॥ यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति
संचिंत्य भाविनी ॥ व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽभवत् ॥ ३ ॥

परिचारैः सेवनैः गुणैः शीलसत्यादिभिः प्रश्रयेण स्नेहेन दमेन जितेन्द्रियतया सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषामिष्टसंपादनेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठी
ये भारतभावदीपे पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ वसतीनां स्थानं भोजनत्रयनिरोधः उपवसतीत्यादौ वसतेस्तादर्थदर्शनात् ॥ ५ ॥ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ युगं हस्तचतुष्कं
तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ॥ उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसंत्वयन् ॥ ४ ॥ ॥ ह्युमत्सेन उवाच ॥ ॥ अतितीव्रोऽयमा-
रंभस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ॥ तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरं ॥ ५ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतं ॥
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणं ॥ ६ ॥ ॥ ह्युमत्सेन उवाच ॥ ॥ व्रतं भिधीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ॥ पारयस्वेति वचनं युक्तम-
स्मद्विधोवेदत् ॥ ७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा ह्युमत्सेनो विरगम महामनाः ॥ तिष्ठती चैव सावित्री काष्ठभूतव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वो-
भूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ॥ दुःखान्वितायास्तिष्ठत्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९ ॥ अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीपं हुताशनं ॥ युगमात्रोदिते
सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १० ॥ ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रूंश्चशुरमेव च ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्रांजलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अ-
वैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थ हिताः शुभाः ॥ ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ॥ मनसा
ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनां ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षती नृपात्मजा ॥ यथोक्तं नारदवचाश्चितयंती सुदुःखिता ॥ १४ ॥ ततस्तु
श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजां ॥ एकांतमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तमा ॥ १५ ॥ ॥ श्वशुरावूचतुः ॥ ॥ व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्व-
या ॥ आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनंतरं ॥ १६ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ अस्तंगते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ॥ एष मे हृदि संकल्पः
समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ॥ स्कंधे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनं ॥
॥ १८ ॥ सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गंतुमर्हसि ॥ सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥ ॥ सत्यवानुवाच ॥ ॥ वनं नगत-
पूर्वं ते दुःखः पंथाश्च भाविनि ॥ व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि
परिश्रमः ॥ गमने च कृतोत्साहा प्रतिषेधुं न मार्हसि ॥ २१ ॥ ॥ सत्यवानुवाच ॥ ॥ यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियं ॥ मम त्वामं-
त्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयं ॥ २२ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्रूंश्चशुरं च महाव्रता ॥ अयं गच्छति मे भर्ता फलाहा-
रो महावनं ॥ २३ ॥ इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ॥ अनेन सह निर्गतुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४ ॥

तावदुदिते उपरि याते ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ अथेति कठिनं
 गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ॥ न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनं ॥ २५ ॥ संवत्सरः किंचिद्रूनो न निष्क्रांताऽहमाश्रमात् ॥ व-
 नं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥ ॥ छुमत्सेन उवाच ॥ यतःप्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ॥ नानयाभ्यर्थनानायुक्तमुक्तपूर्वं
 स्मराम्यहं ॥ २७ ॥ तदेषा लभतां कामं यथाऽभिलषितं वधूः ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ उभा-
 भ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ॥ सह भर्त्रा हसंतीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ॥ मयूरगण-
 जुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ॥ सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्ष-
 माणा भर्तारं सर्वावस्थमनिदिता ॥ मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजंती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ॥ द्विधेव हृदयं कृ-
 त्वा तं च कालमेवेक्षती ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामांसावित्र्युपाख्यानो षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥
 ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अथ आर्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ॥ कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १ ॥ तस्य पाटयतः का-
 ष्ठं स्वेदो वै समजायत ॥ व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य प्रियां आर्यामुवाच श्रमपीडितः ॥ ॥ सत्यवानुवाच ॥ ॥
 व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ॥ अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४ ॥ शू-
 लैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहं ॥ तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५ ॥ सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ॥ उ-
 त्संगेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६ ॥ ततः सा नारदवचो विमृशंती तपस्विनी ॥ तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७ ॥
 मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससं ॥ बद्धमौलिं वपुष्मंतमादित्यसमतेजसं ॥ ८ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहं ॥ स्थितं सत्यवतः पार्श्वे
 निरीक्षतं तमेव च ॥ ९ ॥ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्यस्य शनैः शिरः ॥ कृतांजलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १० ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥
 दैवतं त्वाऽभिजानामि वपुर्गतद्वयमानुषं ॥ कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ पतिव्रताऽसि सावित्रि
 तथैव च तपोन्विता ॥ अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमं ॥ १२ ॥

स्थाली । कठिनं निधुरे स्थाल्यामिति विश्वः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ युयोजानुचितवती ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कामया इच्छया ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगुष्ठमात्रं तद्दद्याकाशप्रतिष्ठितत्वात्तत्प्रमाणं पुर्यष्टकवेष्टितं सूक्ष्मशरीरवतं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनात्मवंतोऽजितेंद्रियाः वने धर्मं यज्ञादिरूपं न चरन्ति जितेंद्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादोस्त्रीसंबद्धान् धर्मान्कुर्वन्ति तेन गृहस्थवानप्रस्थयोः संग्रहः वासं गुरुकुलवासं ब्रह्मचर्यं परिश्रमं परित्यागरूपमाश्रमं संन्यासं । पाठांतरे प्रतिश्रयं प्रतिनिवृत्तः श्रयः कर्मफलाश्रयणमत्रेति प्रतिश्रयं संन्यासं विज्ञानतः चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः धर्मस्य फलमात्मविज्ञानमित्यर्थः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्विषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति च वेदानुवचनस्य यज्ञादीनां प्रव्रजनस्य चात्मलाभार्थत्वश्रवणात् ॥ २४ ॥ एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ॥ नेष्यामि तमहं बर्ध्वा विद्वचेतन्मे चिकीर्षितं ॥ १३ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ॥ नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १४ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितं ॥ यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥ अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ॥ नार्हो मत्पुरुषेर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १६ ॥ ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतं ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १७ ॥ ततः समुद्रतप्राणं गतश्वासं हतप्रभं ॥ निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनं ॥ १८ ॥ यमस्तु तं ततो बर्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ सावित्री चैव दुःस्वार्ता यममवान्वगच्छत ॥ नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौध्वदेहिकं ॥ कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्रम्यं गतं त्वया ॥ २० ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ॥ मया च तत्र गंतव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २१ ॥ तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ॥ तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २२ ॥ प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ॥ मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्दक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २३ ॥ नानात्मवंतस्तु वने चरन्ति धर्मं च वासं च परिश्रमं च ॥ विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात्संतो धर्ममाहुः प्रधानं ॥ २४ ॥ एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ॥ मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे तस्मात्संतो धर्ममाहुः प्रधानं ॥ २५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यंजनहेतुयुक्तया ॥ वरं वृष्णीष्वेह विनाऽस्य जीवितं दुदानि ते सर्वमनिंदिते वरं ॥ २६ ॥

वारयति एकस्येति चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतां मतेन दंभादिरहितश्रद्धया सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः सर्वे वयमाश्रमास्तं मार्गज्ञानमार्गं प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः अतो हेतोरस्मत्सदृशोऽग्नि-साध्यानां कर्मणां कर्ता धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं चेति पाठक्रमापेक्षया द्वितीयं नैष्ठिकं गुरुकुलवासं दाराऽकरणरूपं तृतीयं पारिव्राज्यं दारादित्यागरूपं वा न वाञ्छे ज्ञानहेतोः प्रधानभूतस्य धर्मस्याद्येऽपि सिद्धेरित्यर्थः मद्गतेर्हेरणेनावयोधर्मं मा नाशयेति भावः ॥ २५ ॥ निवर्त निवर्तस्व स्वरउदात्तादिः अक्षरमकरादि व्यंजनं ककारादि एतद्युक्तत्वेन वाक्यस्य शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तं हेतुयुक्तत्वेन युक्तियुक्तत्वमप्युक्तं ॥ २६ ॥

भर्तारं मोचयिष्याम्येवेति स्वयं निश्चिन्वाना वरांतराण्येव तावत्प्रार्थयती सावित्र्युवाच च्युत इति ॥ २७ ॥ अह्वना मार्गेण न तु भर्तृनाशेन अनष्ट एव भर्तेत्याशयः ॥ २८ ॥ यतो यत्र भर्ता सा गतिस्तत्रैव गमनं ध्रुवा निश्चिता ॥ २९ ॥ सतामिति साधोस्तव समागममात्रेण जाता मैत्रीयं निष्फला नैव भवेदिति भावः ॥ ३० ॥ हिताश्रयं युक्त्यनुकूलं पूर्वमाश्रमधर्माणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तमिह तु सत्संगस्येति भेदः । तथाच श्रुतिस्तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति ॥ ३१ ॥ गुरुः श्वशुरः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ज्ञानानवाप्तौ दोषमाह प्रजा इति नियमेन नियमनेन संयता निगृहीताः सत्यः भवंति ताश्च पुनः कर्मभूतास्त्वं निकामया कामितेनार्थेन नयसे संयोजयसि यातनांते सत्कर्मफलमपि ताभ्यो ददासि । न कामयेति पाठे तास्त्वमिच्छया न नयसे

॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ॥ स लब्धचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २७ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ ददानि तेऽहं तमनिंदिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ॥ तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २८ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ॥ यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २९ ॥ सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ॥ न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ३० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयं ॥ विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर्यस्व आमिनि ॥ ३१ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ॥ हतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ॥ जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद्वर्यामि ते वरं ॥ ३२ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ॥ कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३३ ॥ सावित्र्युवाच ॥ प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे निकामया ॥ ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३४ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३५ ॥ एवं प्रायश्च लोकोयं मनुष्याऽशक्तिपेशलाः ॥ संतस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३६ ॥

कर्मफलायेति शेषः किंतु तत्तत्कर्मवशादेवेत्यर्थः । येषां तु ज्ञानिनां कामनैव नास्ति न ते त्वद्गते भवति नापि देहैः फलाय संयुज्यंत इत्यर्थः तथाच श्रुतिः । इति तु कामयमानस्येति संसारिणामुच्चावचां गतिमुपसंहृत्याथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकामः स्यान्न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति । तद्विदामकामानां गत्याद्यभावं दर्शयति तथा स कामानां पुनःपुनः संसारं च दर्शयति । न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यंतं वित्तलोभेन मूढः । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे इति यमयातनानि वृत्त्यर्थं सारमुपादिशन् श्रोतारमभिमुखीकरोति निबोधेति ॥ ३४ ॥ अद्रोहः द्रोहाभावः अनुग्रहो दया दानं संविभागः त्वमपि मयि दयां कुर्वति भावः ॥ ३५ ॥ एवं प्राय इत्यल्पायुष्टं भर्तुरभिनयति अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठांतरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः संधिरार्थः आयुः शक्तिकौशलहीना मनुष्या मादृशाः संतस्त्वमित्रेष्वपि प्राप्तेषु शरणागतेषु दयां कुर्वति किमुत मादृशेषु दीनेष्विति भावः ॥ ३६

यथानृत्तिकरमिति शेषः ॥ ३७ ॥ औरसमिति दत्तक्रीतादिव्यावृत्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समुद्यतामुपस्थितां ॥ ४० ॥ विवस्वतः वस्यते आच्छाद्यते इति वः आच्छादनं तद्वान् वस्वांस्तदन्यो विवस्वान्निरावरणो जगदात्मा सूर्यः । सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्चेति श्रुतेः तस्य तनयः पुत्रः अत्यंतहित इत्यर्थः समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन तव धर्मेण प्रशासनेन ताः प्रजाश्चरंति त्वदाज्ञावशगा इत्यर्थः अत एव तव नाम धर्मराज इति धर्मेणैव राजते धर्मोऽस्य राजत इति वा ॥ ४१ ॥ लौकिकेष्वपि विश्वासं कुर्वन्निष्ठसिद्धिं प्राप्नोति किमुत त्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह

यम उवाच ॥ पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितं ॥ विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३७ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसं ॥ कुलस्य संतानकरं च यद्भवेन्नृतीयमेतद्वरयामि ते वरं ॥ ३८ ॥ ॥ यम उवाच ॥ कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ॥ कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३९ ॥ सावित्र्युवाच ॥ न दूरमेतन्मम भर्तुमन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ॥ अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ४० ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ॥ समेन धर्मेण चरंति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४१ ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ॥ तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४२ ॥ सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ॥ तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४३ ॥ यम उवाच ॥ उदाहृतं ते वचनं यदंगेन शुभेन तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ॥ अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीवितं वरं चतुर्थं वर्यस्व गच्छ च ॥ ४४ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहं ॥ शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वरयामि ते वरं ॥ ४५ ॥ यम उवाच ॥ शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ॥ परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४६ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः संतो न सीदंति न च व्यथंति ॥ सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्तति संतः ॥ ४७ ॥ संतो हि सत्येन नयंति सूर्यं संतो भूमिं तपसा धारयंति ॥ संतो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्सतां मध्ये नावसीदंति संतः ॥ ४८ ॥

आत्मन्यपीति प्रणयं प्रार्थनां ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ते त्वया ॥ ४४ ॥ ममात्मजं सत्यवतश्च औरसं न तु धृतराष्ट्रादिवदन्यतो मयि जातमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ शाश्वतो धर्मः पत्युः सकाशादेवापत्योत्पादनं सतां माहशानां दाराणां तत्रैव वृत्तिः ननु गतायुषि पत्यौ कथं तत् स्यादित्यत आह संत इति वरं दत्त्वा संतो न व्यथंति नापि सीदंति किंतु उक्तं निर्वहंत्थेवेत्यर्थः अत्यंताशक्ये धं कथं स्यादित्यत आह सतामिति सतामशक्यमपि नास्ति भयं चान्यस्य तेभ्यो नास्तीति तत्त्वतोऽहं निर्भयाऽस्मीति भावः ॥ ४७ ॥ त्वयाऽपि सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह संतो हीति भूतभव्यस्य भूतस्य भविष्यस्य च ॥ ४८ ॥

परस्परं उपकारप्रत्युपकारं ॥ ४९ ॥ एतत् त्रयं प्रसादोऽर्थो मानश्च दरिद्रस्य प्रसादो नार्थोय श्रीमतां प्रसादोऽर्थऋदपि न मानदः सतां तु मानद इति खले तु प्रसाद एव नास्ति अतस्त्रयं त्वय्येव स्थितमिति त्वं रक्षिताऽस्माकं भवेति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ते त्वत्तः अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृताद्विना समीचीनादांपत्ययोगाहते क्षेत्रजादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतं ॥ संतः परार्थं कुर्वाणा नोवेक्षन्ति परस्परं ॥ ४९ ॥ न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो नचाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ॥ यस्मादेतन्वियतं सत्सु नित्यं तस्मात्संतो रक्षितारो भवंति ॥ ५० ॥ यम उवाच ॥ यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ॥ तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५१ ॥ सावित्र्युवाच ॥ न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृतस्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ॥ वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृताह्येवमहं पतिं विना ॥ ५२ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्तृविनाकृता दिवं ॥ न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुं ॥ ५३ ॥ वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ॥ वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ॥ धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनंदिनि ॥ अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५६ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ॥ इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५७ ॥ त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवान् जनयिष्यति ॥ ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ॥ ५८ ॥ ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५९ ॥ मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥ आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६० ॥ एवं तस्यै वरं दत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६१ ॥ सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ॥ जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरं ॥ ६२ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ॥ उत्संगे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६३ ॥ संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ॥ प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६४ ॥ सत्यवानुवाच ॥ सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ॥ क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममांके पुरुषर्षभ ॥ गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६६ ॥

यथाऽन्येषु वरेषु भर्तृषु मदयन्त्यां वसिष्ठस्येव न तद्वत् यस्मादेवं तस्माद्भरं वृणे ॥ ५२ ॥ व्यवसामि शक्नोमि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ त्वन्नामधेयाः सावित्रा इति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ शावं श्यामं ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥
विश्रांतोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज॥ यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीं ॥ ६७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ उपलभ्य ततः संज्ञां सु-
खसुप्त इवोत्थितः ॥ दिशः सर्वा वनांतांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६८ ॥ फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ॥ ततः पाटयतः काष्ठं
शिरोसो मे रुजाऽभवत् ॥ ६९ ॥ शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ॥ तवोत्संगे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ७० ॥ त्वयोपगूढस्य
च मे निद्रयाऽपहतं मनः ॥ ततोऽपश्यं तमो धोरं पुरुषं च महौजसं ॥ ७१ ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ॥ स्वप्नो मे यदि वा दृ-
ष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७२ ॥ तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ॥ श्वस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ॥ विगाढा रजनीचेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७४ ॥ नक्तं च राश्वरंत्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ॥ श्रूयंते पर्णशब्दाश्च मृगा-
णां चरतां वने ॥ ७५ ॥ एता धोरं शिवा नादान्दिशं दक्षिणपश्चिमां ॥ आस्थाय विरुवंत्युग्राः कंपयंत्यो मनो मम ॥ ७६ ॥ सत्यवानुवाच ॥
वने प्रतिभयाकारं वनेन तमसा वृतं ॥ न विज्ञास्यसि पंथानं गंतुं चैव न शक्यसि ॥ ७७ ॥ सावित्र्युवाच ॥ अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृ-
क्षः स्थितोऽज्वलन् ॥ वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित्क्वचित् ॥ ७८ ॥ ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ॥ काष्ठानीमानि सं-
तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७९ ॥ यदि नोत्सहसे गंतुं सरुजं त्वां हि लक्षये ॥ न च ज्ञास्यसि पंथानं तमसा संवृते वने ॥ ८० ॥ श्वः प्रभाते व-
ने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ॥ वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८१ ॥ सत्यवानुवाच ॥ शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यंगानि
लक्षये ॥ मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजं ॥ ८२ ॥ न कदाचिद्विकालं हि गतपूर्वो मयाऽऽश्रमः ॥ अनागतायां संध्यायां माता मे प्र-
रुणद्धि मां ॥ ८३ ॥ दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरु मम ॥ विचिनोति हि मां तातः सैहवाश्रमवासिभिः ॥ ८४ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृ-
शं दुःखिताभ्यामहं पुरा ॥ उपालब्धश्च बहुशश्चिरैरागच्छसीति हि ॥ ८५ ॥ का त्ववस्था तयोर्द्वय मदर्थमिति चिंतये ॥ तयोर्दृश्ये मयि च म-
हदुःखं भविष्यति ॥ ८६ ॥ पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ॥ भृशं मुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८७ ॥ त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तम-
पि पुत्रक ॥ यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवं ॥ ८८ ॥ वृद्धयोरंधयोर्दृष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ॥ त्वयि पिंडश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८९ ॥
नौ आवयोः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ प्रज्ञाचक्षुरंधः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ध्रियेतां जीवेतां श्वथुरौ श्वश्रूश्चथुरौ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ कठिने फलपूर्णे पात्रे ॥ ४ ॥

माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्योष्टिरहं किल ॥ तौ रात्रौ मामपश्यंतौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ९० ॥ निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ॥
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९१ ॥ अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे
॥ ९२ ॥ व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनं ॥ ९३ ॥ नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं
शुभे ॥ भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलं ॥ ९४ ॥ मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ॥ जीवंतावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ॥ ९५ ॥
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जानामि चाप्यहं ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ॥ ९६ ॥ उद्द्विज्य बाहू दुः-
स्वार्तः सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककण्ठितं ॥ ९७ ॥ प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ यदि मेऽस्ति तप-
स्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ॥ ९८ ॥ श्वश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ॥ न स्मराम्युक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरं ॥ ९९ ॥ तेन सत्येन ता-
वद्य ध्रियेतां श्वथुरौ मम ॥ सत्यवानुवाच ॥ ॥ कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरं ॥ १०० ॥ पुरा मातुः पितुर्वाऽपि यदि पश्यामि
विप्रियं ॥ न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ १ ॥ यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेजीवंतमिच्छसि ॥ मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाश्रममं-
तिकात् ॥ २ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भाविनी ॥ पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ३ ॥ उत्था-
य सत्यवांश्चापि प्रमृज्यांगानि पाणिना ॥ सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ४ ॥ तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ॥ यो-
गक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहं ॥ ५ ॥ कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलंबिनं ॥ गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ ६ ॥ वामे स्कं-
धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च ॥ दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ ७ ॥ ॥ सत्यवानुवाच ॥ ॥ अभ्यासगमनाद्गिरि पंथानो विदिता म-
म ॥ वृक्षांतरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ ८ ॥ आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ॥ यथागतं शुभे गच्छ पंथानं मा विचारय ॥ ९ ॥
पलाशखंडे चैतस्मिन्पंथा व्यावर्तते द्विधा ॥ तस्योत्तरेण यः पंथास्तेन गच्छ त्वस्व च ॥ १० ॥ स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुभौ ॥ ब्रुवन्नेव
त्वरायुक्तः संप्रायादाश्रमं प्रति ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामांसावित्र्युपाख्याने सप्तमव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तमव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

एतस्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भिन्नैर्विदीर्णैः परुषैः कर्कशैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शांतायां प्रसन्नायां पार्थि-

मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः ॥ लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैब्य-
या सह भार्यया ॥ पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्नदीश्वेव वनानि च सरांसि च ॥ तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दंपती परि-
जग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखौ सुतशंकया ॥ सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषतां ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रणैः शो-
णितोक्षितैः ॥ कुशकंटकविद्धांगोवुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ॥ परिवार्य समाश्वस्य तावानीतौ स्वमाश्रमं
॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ॥ आश्वसितोऽपि चित्रार्थिः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥ ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ॥
बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ शृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ॥ हापुत्र हासाध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदतां ॥
ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥ सुवर्चा उवाच ॥ ॥ यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ॥ आचारेण च संयुक्ता तथा जी-
वति सत्यवान् ॥ १० ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ वेदाः सांगा मयाऽधीतास्तपो मे संचितं महत् ॥ कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ॥ वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकीर्षितं ॥ सत्यमेतन्नि-
बोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥ ॥ शिष्य उवाच ॥ ॥ उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतं ॥ नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति
सत्यवान् ॥ १४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ॥ अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥ ॥ भारद्वाज-
उवाच ॥ ॥ यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ॥ आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥ ॥ दाल्भ्य उवाच ॥ ॥ य-
था दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतं ॥ गताऽऽहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥ ॥ आपस्तंब उवाच ॥ ॥ यथा वदन्ति शां-
तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ॥ पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥ धौम्य उवाच ॥ ॥ सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रि-
यः ॥ दीर्घार्थुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ एवमाश्वसितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ॥ तांस्तान्वि-
गणयन्सर्वोस्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥

वी पार्थिवत्वयोग्या प्रवृत्तिर्धर्मः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्ता सत्यवता सह ॥ आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मं-
 तं निरीक्ष्य च ॥ सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ॥ चक्षुषश्चात्मनो लाभात्रिभिर्दिष्ट्या वि-
 वर्धसे ॥ २३ ॥ सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ॥ भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव आविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र संज्वालय द्विजास्ते स-
 र्वे एव हि ॥ उपासांचक्रिरे पार्थ ह्युमत्सेनं महीपतिं ॥ २५ ॥ शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ॥ सर्वैस्तेरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपा-
 विशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ॥ जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतं ॥ २७ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ प्रागेव ना-
 गतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ॥ विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबंधस्तवाभवत् ॥ २८ ॥ संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ॥ कस्मादि-
 ति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ ॥ सत्यवानुवाच ॥ पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ॥ अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने का-
 ष्ठानि भिंदतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये ॥ तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भ-
 वेदिति ॥ अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणं ॥ ३२ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिद्युमत्सेनस्य ते पितुः ॥ नास्य त्वं कारणं
 वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतुमिच्छामि सावित्री त्वं हि वेत्थ परावरं ॥ त्वां हि जानामि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्व-
 मत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यतां ॥ रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५ ॥ ॥ सावित्र्युवाच ॥ एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो
 नान्यथा हि वः ॥ न हि किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव यत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ॥ स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
 नैनं जहाम्यहं ॥ ३७ ॥ सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ॥ स एनमनयद्वत्त्वा दिशं पितृनिषेवितां ॥ ३८ ॥ अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा
 विभुं ॥ पंच वै तेन मे दत्ता वरा शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वसुरस्य मे ॥ लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः
 शतं ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ॥ भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतं ॥ ४१ ॥ एतत्सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं
 विस्तरेण वः ॥ यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये चहदे ॥
 त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुत्थृतं साधिव पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विभावसुः विशिष्टा भाः दीप्तिः सैव वसु धनं यस्य तादृशः सूर्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वप्नांते स्वप्नमध्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि धनंजय इतो गते ॥ २ ॥ किं नु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयं ॥ आसी-
न्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अयं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमां ॥ पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुभ्र-
षस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ द्वादशे समतिक्रांते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ॥ पांडूनां हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेंद्रस्य
विभावसुः ॥ कुंडलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महोर्हं शयने वीरं स्पृध्यास्तिरणसंवृते ॥ शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनं ॥
७ ॥ स्वप्नांते निशि राजेंद्र दर्शयामास रश्मिवान् ॥ कृपया परयाऽऽविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेदविद्वत्त्वा सूर्यो योगार्धिरूपवा-
न् ॥ हितार्थमब्रवीत्कर्णं सांत्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्णं मद्रचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ॥ ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितं ॥ १० ॥ उ-
पायास्यति शक्रस्त्वां पांडवानां हितेप्सया ॥ ब्राह्मणच्छद्मना कर्णं कुंडलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ॥ यथा
त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितं ॥ वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३ ॥
त्वां तु चैवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ॥ आगतां कुंडलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुं ॥ १४ ॥ तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुंडले त्वया ॥ अ-
नुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परं ॥ १५ ॥ कुंडलार्थं ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ॥ अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः सन्निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥ रत्नैः
स्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि ॥ निदर्शनैश्च बहुभिः कुंडलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे कुंडले शुभे ॥ आयुषः प्रक्षयं
गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेन समायुक्तः कुंडलाभ्यां च मानद ॥ अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थि
तं ह्येतदुभयं रत्नसंभवं ॥ तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २० ॥ ॥ कर्णं उवाच ॥ ॥ को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परं ॥
कामया भगवन्ब्रूहि को भवान् द्विजवेषधृक् ॥ २१ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ॥ कुरुष्वैतद्वचो मे त्व-
मेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥ ॥ कर्णं उवाच ॥ ॥ श्रेय एव ममात्यंतं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ॥ प्रवक्ताऽद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम
॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहं ॥ न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिशततमोऽध्या

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कुत्सं विभावसो ॥ यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवं ॥ २५ ॥ यद्वागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनाऽऽवृतः ॥
 हितार्थं पांडुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुं ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुंडले वर्म चोत्तमं ॥ न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥
 ॥ २७ ॥ मद्विधस्य यशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणं ॥ युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतं ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुंडले सह वर्म-
 णा ॥ यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥ हितार्थं पांडुपुत्राणां कुंडले मे प्रयाचितुं ॥ तन्मे कीर्त्तिकरं लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥
 ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ॥ कीर्त्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति
 मातृवत् ॥ अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ॥ धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्तिरायु-
 र्नरस्य ह ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणं ॥ इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विवर्द्धनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि
 शाश्वतीं ॥ दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्या-
 मि केवलं ॥ ३६ ॥ भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनां ॥ वृद्धान्बालान् द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं लो-
 के यशः स्वर्ग्यमनुत्तमं ॥ जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि मे व्रतं ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमां ॥ ब्राह्मणच्छद्मिने देव
 लोके गन्ता परां गतिं ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥ ॥ ४४ ॥
 ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ माऽहितं कर्णं कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ॥ पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्याविरोधेन प्रा-
 णिनां प्राणभृद्वर ॥ इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्वतीं ॥ सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति
 न संशयः ॥ ३ ॥ जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ॥ ये चान्ये बांधवाः केचिच्छोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबो-
 ध तत् ॥ कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥

यः ॥ ३०० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ माऽहितमिति अहितमिति च्छेदः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ जीवतां पुत्रादीनां कार्यं प्रयोजनं परिष्वंगादिजं सुखं पित्रादिः कुरुते लभते त्वयि मृते त्वत्पित्रादीनां
 किंसुखं स्यादिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विशाखयोः विशाखानक्षत्रस्य द्वे भास्वरे तारे तयोर्मध्ये गतः पूर्णचंद्रः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विहंतुं शक्येति संबंधः हेतुर्जीवनादिप्रदर्शनं तद्युक्तैः ॥ १४ ॥

मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ॥ मृतः कीर्तिं न जानीते जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ॥ अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ७ ॥ भक्तिमंतो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ॥ भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुजः ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्भितं ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशंकया ॥ ९ ॥ देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ १० ॥ पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ॥ मा स्मेते कुंडले दद्यादभिक्षिते वज्रपाणिना ॥ ११ ॥ शोभसे कुंडलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि ॥ १२ ॥ कीर्तिश्च जीवितः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुंडलार्थे सुरेश्वरः ॥ १३ ॥ शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुंडलेप्सा त्वयाऽनव ॥ विहंतुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १४ ॥ हेतुमदुपपन्नार्थिर्माधुर्यकृतभूषणैः ॥ पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १५ ॥ त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ॥ सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति ॥ १६ ॥ न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुंडलाभ्यां समन्वितं ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयं मिद्रः सखा भवेत् ॥ १७ ॥ तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुंडले शुभे ॥ संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्णं कामयसेऽर्जुनं ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे एकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ भगवंतमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ॥ तथा परमतिग्मांशो नास्त्येदं कथंचन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ॥ तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥ इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ॥ कुर्वति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यैर्द्वतं दिवि ॥ जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितं ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ॥ इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षंतुमर्हसि ॥ ५ ॥ बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहं ॥ विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सतां ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मे त्रास्ति विचारणा ॥ यच्च मामात्थ देव त्वं पांडवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७ ॥

हेतुयुक्तिस्तद्धति च उपपन्नार्थानि हेत्वाभासरहितानि च तैः सर्वत एवात्मानं गोपायेत् । न सर्पायांगुलिं दद्यात् । शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमित्यादिभिर्वाक्यैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ भगवंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्मै सूर्याय वृषः कर्णः ॥ १९ ॥ स्वर्भानुसूदनो राहुदमनः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै-
 व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसं ॥ अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनं ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ॥ जामदग्न्या-
 दुपातं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ॥ भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ ॥ सूर्य उवा-
 च ॥ ॥ यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुंडले शुभे ॥ त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबलं ॥ ११ ॥ नियमेन प्रदद्यां ते कुंडले वै शतक्रतो ॥ अव-
 ध्यो ह्यसि भूतानां कुंडलाभ्यां समन्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ॥ प्रार्थयानो रणे वत्स कुंडले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्व-
 मप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ॥ अभ्यर्थयेथा देवेशममोवार्थं पुरंदरं ॥ १४ ॥ अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबार्हिणीं ॥ दास्यामि ते सहस्रा-
 क्ष कुंडले वर्म चोत्तमं ॥ १५ ॥ इत्येव नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुंडले ॥ तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महाबा-
 हो शत्रूनेति करं पुनः ॥ सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसांस्तरधायित ॥
 ततः सूर्याय जघ्यांते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथा दृष्टं यथा तत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १९ ॥ तद्भु-
 त्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ॥ उवाच तं तथेत्येव कर्ण सूर्यः स्मयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवरिहा ॥ शक्तिमे-
 वाभिकांक्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे द्वाधिकत्रिशततमोऽध्या-
 यः ॥ ३०२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ किंतुहुहं न चाख्यातं कर्णायिहोष्णरश्मिना ॥ कीदृशे कुंडले ते च कवचं चैव कीदृशं ॥ १ ॥
 कुतश्च कवचं तस्य कुंडले चैव सत्तम ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अयं राजन्ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं वि-
 भावसोः ॥ यादृशे कुंडले ते च कवचं चैव यादृशं ॥ ३ ॥ कुंतिभोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पर्युपस्थितः ॥ तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदंडजटाधरः ॥ ४ ॥
 दर्शनीयोऽनवधांगस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ मधुपिंगो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स राजानं कुंतिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ॥ भिक्षामिच्छामि
 वै भोक्तुं तव गेहं विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ॥ एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनव ॥ ७ ॥ यथाकामं च गच्छेयमाग-
 च्छेयं तथैव च ॥ शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत्कुंतिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥

लंकठीये भारतभावदीपे ०८८ अध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ किं तदुह्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ अनवमन्य अवमानमकृत्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ वस्तुं वासं कर्तुं ॥ १३ ॥ पराश्वस्य परमाश्वासं कृत्वा अभिराधनं कर्तुमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रणिधानं चित्तैकाग्र्यं

मम कन्या महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी ॥ शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयाऽनवमन्य
च ॥ तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ॥ उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनां ॥ १२ ॥ अयं
वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ॥ मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतं ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनं ॥ तन्मे वाक्यम-
मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो द्विजः ॥ यद्यद्भूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परं तपः ॥ ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन्निह मानार्हान् वातापिश्च महासुरः ॥ निहतो ब्रह्म-
दंडेन तालजं वस्तैव च ॥ १७ ॥ सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतं ॥ त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनं ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानं
ते बाल्यात्प्रभृति नंदिनि ॥ ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबंधुषु चैव ह ॥ १९ ॥ तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबंधिमातृषु ॥ मयि चैव यथावच्चं सर्वमावृत्य व-
र्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चांतःपुरे च ते ॥ सम्यग्वृत्त्याऽनवद्यां गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥ संदृष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजा-
तिं कोपनं प्रति ॥ पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनां च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ॥ दत्ता प्रीतिमता मह्य-
पित्रा बाला पुरा स्वयं ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ॥ अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनाऽसि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले
जाता कुले चैव विवर्धिता ॥ सुखात्सुखमनुप्राप्ता हृदात्प्रदमिवागता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ॥ बालभावाद्द्विकुर्वति प्रा-
यशः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले जन्म रूपं चापि तवाद्भुतं ॥ तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दर्पं परित्यज्य
दुर्भं मानं च भाविनि ॥ आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवं ॥ कोपिते च द्विजश्रे-
ष्ठे कृत्स्नं दहेत मे कुलं ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि पृथोपदेशे त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥
॥ ॥ कुंतुवाच ॥ ॥ ब्राह्मणं यंत्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ॥ यथाप्रतिज्ञं राजेंद्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहं ॥ १ ॥

॥ १९ ॥ आवृत्य व्याप्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अग्र्यं अग्रे देयं मया प्रथमपत्यं तुभ्यं देयमिति प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ दौष्कुलेयाः दुष्कुले जाताः प्रग्रहं निर्बंधं ग-
ताः प्रमदाः विकुर्वति दौष्ट्यं कुर्वति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ब्राह्मणमिति यंत्रिता नियमयुक्ता ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विस्रब्धो विश्वस्तः व्यलीकमप्रियं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अग्निशरणे अग्रगारे ॥ १८ ॥ तंद्रीमालस्यं ॥ १९ ॥ परिचाराहं पूजार्हं ॥ २० ॥
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ॥ तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्च परमं मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ॥ यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेंद्र यद्वै पूजयती द्विजान् ॥ आदेशे तव तिष्ठती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४ ॥ विस्रब्धो भव राजेंद्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ॥ वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५ ॥ यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ॥ यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ॥ तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७ ॥ साऽहमेतद्विजानंती तोषयिष्ये द्विजोत्तमं ॥ न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेंद्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ॥ भवंति च्यवनो यद्वत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥ नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमं ॥ यथा त्वया नरेंद्रं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवंतीं बहुशः परिष्वज्य समर्थं च ॥ इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशंकया ॥ मद्द्वितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिर्दिष्टे ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुंतिभोजो महायशः ॥ १३ ॥ पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय द्विजवत्सलः ॥ १४ ॥ इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ॥ अपराध्येत यत्किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १५ ॥ द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ॥ भवंत्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराद्धेषु नित्यदा ॥ १६ ॥ सुमहत्पराधेऽपि क्षांतिः कार्या द्विजातिभिः ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतिमानसः ॥ हंसचंद्रांशुसंकाशं गृहमस्मै न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य आनुमत् ॥ आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १९ ॥ निक्षिप्य राजपुत्री तु तंद्रीं मानं तथैव च ॥ आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ २० ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ॥ विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि पृथाद्विजचर्यायां चतुरधिक त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ३०४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतं ॥ तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १ ॥ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ॥ तत आयाति राजेंद्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ॥ पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ॥ दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४ ॥

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलंकंठीये भारतभावदीपे चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ४ ॥ सा त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिश्रयैः आश्रयैः शयनासनाद्यैः ॥ ३ ॥ अन्नादिना समुदाचारः समुपसर्पणं ॥ ४ ॥

निर्भर्त्सनं धिक्कारः अपवादोऽन्नादर्दूषणं पाठांतरेऽपदेशो व्याजः अप्रियया गालनरूपया ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथोपजोषं प्रियमनतिक्रम्य ॥ ८ ॥ शीलं शमादि वृत्तं परिचर्यो अवधानमैकाग्र्यं ए-

निर्भर्त्सनाऽपवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ॥ ब्राह्मणस्य पृथा राजन् न चकाराप्रियं तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ॥ सु-
दुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ कृतमेव च तत्सर्वं यथा तस्मै न्यवेदयत् ॥ शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वस्त्यवच्च सुसंयता ॥ ७ ॥ यथो-
पजोषं राजेंद्र द्विजातिप्रवरस्य सा ॥ प्रीतिमुत्पादयामास कन्यारत्नमनिर्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ॥ अवधानेन भूयो-
ऽस्याः परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९ ॥ तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत ॥ अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १० ॥ तं सा प-
रममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ॥ ततः प्रीतिमवापाश्यां कुंतिभोजो महामनाः ॥ ११ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं यदाऽसौ जपतां वरः ॥ नापश्यहु-
ष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्रह्माणोऽब्रवीत् ॥ प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ॥ यैस्त्वं सीमंतिनीः सर्वा यशसाऽभिविष्यसि ॥ १४ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ ॥ कृतानि मम सर्वाणि य-
स्या मे वेदवित्तम ॥ त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्रवरैर्मम ॥ १५ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिस्मिते ॥ इ-
मं मंत्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसां ॥ १६ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अ-
कामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशे ॥ विबुधो मंत्रसंज्ञातो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ न शशाक द्वितीयं सा प्र-
त्याख्यातुमनिर्दिता ॥ तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९ ॥ ततस्तामनवद्यांगीं ग्राहयामास स द्विजः ॥ मंत्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिर-
सि श्रुतं ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेंद्र कुंतिभोजमुवाच ह ॥ उषितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥ तव गेहेषु विहितः सदा सु-
प्रतिपूजितः ॥ साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वाऽतर्धयित ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवातिर्हितं तदा ॥ बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च सम-
पूजयत् ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि पृथाया मंत्रप्राप्तौ पंचाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ ६४ ॥ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ गते तस्मिन् द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ चिंतयामास सा कन्या मंत्रग्रामबलाबलं ॥ १ ॥

तैस्तुतोष । यद्वा अस्याः पृथायाः श्रेयोऽर्थमवधानेन समाधिकाले यत्नमकरोत् यत्नेन तस्याः कल्याणं चिंतितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
द्वितीयं द्वितीयवारं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इत्यारं ० प ० नै ० भा ० पंचाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ गते इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ऋतुं रजः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राणानिन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रादीन्युपस्पृश्य जलेन सम्यगाचम्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वशं कामं ॥ ११ ॥ १२ ॥ यथाऽहं गमिष्ये तथा मा मां ब्रवी-
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ॥ मंत्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं संचितयंती सा ददर्शतुं यदृच्छया ॥ ब्रीडि-
ता साऽभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ॥ प्राच्यां दिशि समुद्यंतं ददर्शादित्यमंडलं ॥ ४ ॥ तत्र
बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा सुमध्यमा ॥ न चातप्यत रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टिरभूद्विव्या साऽपश्यद्विव्यदर्शनं ॥ आमुक्तकवचं देवं कुं-
डलाभ्यां विभूषितं ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मंत्रं प्रति नराधिप ॥ आह्वानमकरोत्साऽथ तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुपस्पृश्य त-
दा ह्याजुहाव दिवाकरं ॥ आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिगो महाबाहुः कंबुग्रीवो हसन्निव ॥ अंगदी बद्धमुकुटो दिशः
प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्कृत्वा द्विधाऽऽत्मानमाजगाम तताप च ॥ आबभाषे ततः कुंतीं साम्ना परमवल्लुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भ-
द्रे तव मंत्रबलात्कृतः ॥ किं करोमि वशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ ॥ गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि ॥ कौ-
तूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ गमिष्येऽहं यथा मा त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ॥ न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयि-
तुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ॥ वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुंडलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व
गजगामिनि ॥ उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमंगने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया संगम्य सुस्मिते ॥ यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि
मम प्रियं ॥ १६ ॥ शपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरं चैव ते मूढं यो न
वेत्ति तवानयं ॥ तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मंत्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परं ॥ एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा
दिवि १९ ॥ त्वया प्रलब्धं पश्यंति स्मयंत इव भाविनि ॥ पश्य चैनान्सुरगणान् दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ॥ पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टव्यसि येन मां
॥ २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततोऽपश्यन्निदृशान् राजपुत्री सर्वानेव स्वेषु धिष्येषु स्वस्थान् ॥ प्रभावंतं भानुमंतं महांतं यथाऽऽदित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान्दृष्ट्वा ब्रीडमानेन बाला सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ॥ गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्बुध एवाप-
चारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरुवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ॥ नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पुज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥
पि न तु तद्योग्यमित्याह न त्विति वृथा प्रसादमप्राप्य ॥ २४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्राह्मणं दुर्वोसं ॥ १७ ॥ १८ ॥ विनयं दंडं धास्यामि धारयिष्यामि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अपचारोऽपराधः कृतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ सा तु कन्येति ॥ १॥ दध्यौ चितितवती अंतरं कालं ॥ २ ॥ ३ ॥ बालेनाल्पवयसाऽपि सता साधुना मोहाच्चित्तपारवश्यात् पापं कृतं हिसितं येस्तानि निष्पापान्यपि तेजांसि सूर्योदीनि तपांसि दुर्वासआदीनि नाभ्यासादयितव्यान्यत्यंतं प्रत्यासत्तिविषयाणि

मया मंत्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ॥ बाल्याद्वालेति तत्कृत्वा क्षंतुमर्हसि मे विभो ॥ २४ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ बालेति कृत्वाऽनुनयं तवाहं द-
दानि नान्याऽनुनयं लभत ॥ आत्मप्रदानं कुरु कुंति कन्ये शांतिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गंतुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ॥ अ-
समेत्य त्वया भीरु मंत्राहूतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यनवद्यांनि लोके समवहास्यतां ॥ सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे ॥ २७ ॥
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशं ॥ विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडला-
हरणपर्वणि सूर्याह्वाने षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवती मधुरं वचः ॥ अनुनेतुं सहस्रा-
शुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदं ॥ भीता शापात्ततो राजन् दध्यौ दीर्घमथांतरं ॥ २ ॥ अनागमः पि-
तुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ॥ मन्त्रिमित्तः कथं न स्यात्कुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३ ॥ बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि ॥ नाभ्यासादयित-
व्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साऽहमद्य भृशं भीता गृहीत्वा च करे भृशं ॥ कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयं ॥ ५ ॥ वैशंपाय-
न उवाच ॥ सा वै शापपरित्रस्ता बहु चिंतयती हृदा ॥ मोहेनाभिपरीतांगी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं देवमब्रवीद्भीता बंधूनां राजसत्तम ॥ ब्रीडा
विह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशांपते ॥ ७ ॥ कुंत्युवाच ॥ ॥ पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बांधवाः ॥ न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो
भवेदयं ॥ ८ ॥ त्वया तु संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ॥ मन्त्रिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्न शेषतः ॥ ९ ॥ अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ॥
ऋते प्रदानादंधुभ्यस्तव कामं करोम्यहं ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्धर्षं तव कृत्वा सती त्वहं ॥ त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनां ॥ ११ ॥
॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ॥ प्रभवति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान्कामयते यस्मात्कमेर्धातोश्च भावि-
नि ॥ तस्मात् कन्येह सुश्रोणी स्वतंत्रा वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चिस्त्वया भवति भाविनि ॥ अधर्मं कुत एवाहं वरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥

न कर्तव्यानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ बंधूनां सखीनां ताभ्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ध्रियते जीवति ॥ ८ ॥ न शेषश्चेत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रभवति स्वाम्यमर्हति ॥ १२ ॥ कामयते सर्वानिति कन्याशब्दनिर्वचनं
॥ १३ ॥ तत्र हेतुः लोककाम्यया लोकप्रियया कामवत्तया ॥ १४ ॥

अन्यो विवाहनियमादिविकारः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमृतमयं सहजं वर्म ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रस्थितं संगमायोपक्रांतं ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्म

अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ॥ स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५ ॥ सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्य-
सि ॥ पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशः ॥ १६ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ ॥ यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद ॥ कुंडली कवची शूरो महा-
बाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ भविष्यति महाबाहुः कुंडली दिव्यवर्मभृत् ॥ उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८ ॥ कुं-
त्युवाच ॥ ॥ यद्येतदमृतादस्ति कुंडले वर्म चोत्तमं ॥ मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ॥
त्वद्दीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २० ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ अदित्या कुंडले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ॥ तेऽस्य दास्यामि वै भीरु व-
र्म चैवेदमुत्तमं ॥ २१ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ ॥ परमं भगवन्नेवं संगमिष्ये त्वया सह ॥ यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा तु तां कुंतिमाविवेश विहंगमः ॥ स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव तां ॥ २३ ॥ ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सू-
र्यस्य तेजसा ॥ पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ॥ सर्वशस्त्रभृतां
श्रेष्ठ कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ॥ एवमस्त्विति राजेंद्र प्रस्थितं भूरि-
वर्चसं ॥ २६ ॥ इति स्मोक्ता कुंतिराजात्मजा सा विवस्वंतं याचमाना सलज्जा ॥ तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७ ॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ॥ न चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥ ॥ इति श्री-
महाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्यकुंतीसमागमे समाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो गर्भः सम-
भवत्पृथायाः पृथिवीपते ॥ शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवांबरे ॥ १ ॥ सा बांधवभयाद्बाला गर्भं तं विनिगूहती ॥ धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे
जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ॥ कन्या पुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ॥ कन्यैव
तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभं ॥ ४ ॥ तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुंडलं ॥ हर्यक्षं वृषभस्कंधं यथाऽस्य पितरं तथा ॥ ५ ॥

संस्थां वचनवशां एनां न दूषयामास कन्यात्वस्थापनेनेति शेषः ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे समाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ दशोत्त
रे एकादशे शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चंद्र इव बाल उद्भूतः माघशुक्लमतिपदि कर्णनिषेकजन्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्यक्षं सिंहनेत्रं ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टं सिकथकं मयनमिति भाषायां तेन स्थितायां सर्वतो लिप्तायां मंजूषायां जलप्रवेशो न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमंत्र्य भाविनी ॥ मंजूषायां समाधाय स्वास्तीर्णियां समंततः ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ॥
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणं ॥ पुत्रसंहेन सा राजन् करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८ ॥ स-
मुत्सृजंती मंजूषामश्वनद्यां तदा जले ॥ उवाच रुदती कुंती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चांतरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ॥ दिव्ये-
भ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १० ॥ शिवास्ते संतु पंथानो मा च ते परिपंथिनः ॥ आगताश्च तथा पुत्र भवं त्वद्रोहचेतसः ॥ ११ ॥ पा-
तु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ॥ अंतरिक्षेऽंतरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२ ॥ पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ॥ येन दत्तो
ऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ॥ मरुतश्च सहेंद्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४ ॥ रक्षंतु त्वां
सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ॥ वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनाभिसूचितं ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ॥ यस्त्वां द्रक्ष्यति दि-
व्येन चक्षुषा वाहिनीगतं ॥ १६ ॥ धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ यस्यास्त्वं दूषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्न-
स्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसं ॥ दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुंडलभूषितं ॥ १८ ॥ पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलं ॥ सुललाटं सुकेशांतं पुत्र-
त्वे कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यंति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकं ॥ अव्यक्तकलवाक्यानि वदंतं रेणुगुठितं ॥ २० ॥ धन्या द्रक्ष्यंति पुत्र त्वां पुनर्यौ-
वनगोचरं ॥ हिमवद्भनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ॥ अवासृजत मंजूषामश्वनद्यां तदा जले ॥ २२ ॥ रुद-
ती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ॥ धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मंजूषां संबोधनभयात्पितुः ॥ विवेश राज-
भवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मंजूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वती नदी ॥ चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गंगां जगाम ह ॥ २५ ॥ गंगायाः सूत-
विषयं चंपामनुययौ पुरीं ॥ स मंजूषागतो गर्भस्तरंगैरुह्यमानकः ॥ २६ ॥ अमृतादुत्थितं दिव्यं तनुवर्म सकुंडलं ॥ धारयामास तं गर्भं दैवं च
विधिनिर्मितं ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० कुंडलाहरणप० कर्णपरित्यागे अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ६४ ॥ वै-
शंपायन उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ॥ सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ६४ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ दत्ते रक्षार्थं प्रतिसरो दूर्वाकंकणादिरूपो यस्यां तां अन्वाल्भनं कुंकुमहस्तदानं उपह्वरं समीपं ॥ ४ ॥ ५ ॥ उत्सार्यं परतो नीत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ यतो जातोऽस्मि उत्प-
 तस्य भार्याऽभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि ॥ राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविदत् ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ सा ददृशार्थ
 मंजूषामुह्यमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वाल्भनशोभनां ॥ ऊर्मितरंगैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरं ॥ ४ ॥ सा तु कौतूहलात्प्राप्तां
 ग्राहयामास भाविनी ॥ ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्भृत्य मंजूषामुत्सार्य जलमंतिकात् ॥ यंत्रैरुद्धादयामास सोऽप-
 श्यत्तत्र बालकं ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ॥ मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्यया साधै विस्मयोत्फुल्ल-
 लोचनः ॥ अंकमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भाविनी ॥ दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपा-
 गतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ॥ इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवाद्दिव्यरूपि-
 णं ॥ पुत्रं कमलगर्भभं देवगर्भं श्रिया वृतं ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधिवद्बद्धे स च वीर्यवान् ॥ ततःप्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ १२ ॥
 वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलं ॥ नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ॥ वसुषेण इति ख्या-
 तो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४ ॥ सूतस्य बृद्धेऽंगेषु श्रेष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् ॥ चारेण विदितश्चासीत्पृथया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः
 पुत्रं विवृद्धं समयेन तं ॥ दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयं ॥ १६ ॥ तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ॥ सख्यं दुर्योधनैर्नैवमगमत्स च वीर्य-
 वान् ॥ १७ ॥ द्रोणात्कृपाञ्च रामाञ्च सोस्त्रग्रामं चतुर्विधं ॥ लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १८ ॥ संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां वि-
 प्रिये रतः ॥ योद्धुमाशंसते नित्यं फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्पर्धाऽऽसीदजुर्नेन विशांपते ॥ अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव
 सः ॥ २० ॥ एतद्बुद्धं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ॥ यः सूर्यसंभवः कर्णः कुल्यां सूतकुले तथा ॥ २१ ॥ तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वि-
 तं ॥ अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ यदा च कर्णो राजेंद्र भानुमंतं दिवाकरं ॥ स्तौति मध्यं दिने प्राप्ते प्रांजलिः सलिलोत्थितः
 ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठति ब्राह्मणा धनहेतुना ॥ नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २४ ॥

त्तिदिनादारभ्याद्यैवेदमद्भुतं दृष्टं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वसुवर्म स्वर्णकवचं ॥ १३ ॥ १४ ॥ अंगेषु जनपदविशेषेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपसदनं गुरुपसदनं ॥ १७ ॥ परमेष्वासतां महा-
 धनुर्धरतां ॥ १८ ॥ १९ ॥ यतः काले दृष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ देवराजमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अर्वाणि गृहार्थं निवापं न्युप्यते बीजमस्मिन्निति क्षेत्रं ब-

तमिंद्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ॥ स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडला-
हरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृतं ॥ दृष्ट्वा
स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसं ॥ १ ॥ हिरण्यकंठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ॥ किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २ ॥ ॥ ब्रा-
ह्मण उवाच ॥ ॥ हिरण्यकंठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनं ॥ नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयतां ॥ ३ ॥ यदेतत्सहजं वर्म कुंडले च तवानव ॥
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ॥ एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥ ॥ क-
र्ण उवाच ॥ ॥ अर्वाणि प्रमदा गांश्च निवापं बहुवार्षिकं ॥ तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुंडलं ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं बहुवैधै-
र्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ॥ कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सांत्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ॥ न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः
कामयामास वै वरं ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ॥ तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र कुंडले चामृतो-
द्भवे ॥ तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहं ॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकंटकं ॥ प्रतिगृहीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥
॥ ११ ॥ कुंडलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ॥ गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ यदन्यं न
वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ॥ ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ॥ न तु न्याय्यं मया दा-
तुं तव शक्यं वृथा वरं ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षाच्चया देवो वरो मम ॥ अन्येषां चैव भूतानामाश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥ यदि दास्यामि ते देव कुं-
डले कवचं तथा ॥ वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यतां ॥ १६ ॥ तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुंडले वर्म चोत्तमं ॥ हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा
॥ १७ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ ॥ विदितोऽहं स्वेः पूर्वमायानेव तवांतिकं ॥ तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा तात तव कर्णं यथेच्छसि ॥
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवं ॥ अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे
संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

हुवार्षिकं यावज्जीविकवृत्तिरूपं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गमनीयो वध्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आयानेव आगच्छन्नेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ वर्मणा कुंडलाभ्यां च शक्ति मे देहि वासव ॥ अमोघां शत्रुसंधानां घातिनीं घृतनामुखे ॥ २१ ॥ ततः संचित्य मनसा मु-
हूर्तमिव वासवः ॥ शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुंडले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजं ॥ गृहाण कर्णं शक्तिं त्वमनेन
समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हति शतशः शत्रून्ममकरच्युता ॥ पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रि-
पुमूर्जितं ॥ गर्जतंप्रतपंतं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हंतुं महाहवे ॥ गर्जतं प्रतपंतं च य-
तो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जतं बलिनं रणे ॥ त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७ ॥
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितं ॥ नारायणमर्चित्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ॥
अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनं ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुंडले कवचं च ते ॥ निकृतेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवे-
त् ॥ ३० ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ न ते बीभत्सता कर्णं भविष्यति कथंचन ॥ व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पि
तुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वरः ॥ तादृशनैव वर्णेन त्वं कर्णं भविता पुनः ॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ॥ प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवै-
षा पतिष्यति ॥ ३३ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमां ॥ यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३४ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशांपते ॥ शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृतत ॥ ३५ ॥ ततो देवा मानवा दानवा-
श्च निकृंतंतं कर्णमात्मानमेवं ॥ दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदुर्नह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो दिव्या दुंदुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पु-
ष्पवर्षं च दिव्यं ॥ दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकुत्तगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरं ॥ ३७ ॥ ततश्छित्वा कवचं दिव्यमंगात्तथैवाद्रिं प्रददौ वासवाय ॥ तथो-
त्कृत्य प्रददौ कुंडले ते कर्णात्तिस्मात्कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः प्रहसन्वचयित्वा कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ॥ कृतं कार्यं पांडवा-
नां हि मेने ततः पश्चाद्विवमेवोत्पपात ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ॥ तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं श्रु-
त्वा पार्था जहृषु काननस्थाः ॥ ४० ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ कस्या वीराः पांडवास्ते बभूवुः कुतश्चैते श्रुतवंतः प्रियं तत्र ॥ किं वाऽकार्षुर्द्वादि-
शेऽब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अनुभुक्ताः व्रतिनः फलाहाराः फलान्येवाहर्तुं शीलाः ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ लब्ध्वा कृष्णां संधवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ॥ मार्कंडेयाच्छतवंतः पुराणं देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि कवचकुंडलदाने दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ४३ ॥ समाप्तं चेदं कुंडलाहरणपर्व ॥ ॥ अथारण्यपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ एवं हतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं ॥ प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं ॥ विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २ ॥ पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ॥ स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपं ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ॥ न्यवसन्पांडवास्तत्र कृष्ण्या सह भार्याया ॥ ४ ॥ वसन् द्वैतवने राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रांता धर्मात्मानो यतव्रताः ॥ क्लेशमाच्छंत विपुलं सुखोदकं परंतपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन्प्रतिवसंतस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ॥ वने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मंथं ब्राह्मणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महाभुगः ॥ आश्रमांतरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ॥ त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ॥ आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मंथं समासक्तं वनस्पतौ ॥ भुगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तमादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महाभुगः ॥ आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामुगं ॥ अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पांडवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ॥ धनुरादाय कौतेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ॥ ब्राह्मणार्थं यतंतस्ते शीघ्रमन्वगमन्मुगं ॥ १६ ॥ कर्त्तुं नालीकिनाराचानुत्सृजंतो महारथाः ॥ नाविध्यन्पांडवास्तत्र पश्यंतो भुगमंतिकात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महाभुगः ॥ अपश्यंतो भुगं शांता दुःखं प्राप्तान् मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ॥ क्षुत्पिपासापरीतांगाः पांडवाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अरणी उत्तरायरेऽग्निमयनकाष्ठे ताभ्यां सहितं मंथं निर्भयनदंडं ॥ ८ ॥ आश्रमांतरितः आश्रमदूरगतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पदं मार्गे चिह्नं गत्वा प्राप्य तेनैव पथा तदानयत ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ धर्मो न ममज्ज धर्मलोपोऽर्थलोपश्च नाभूत् आलस्यादित्युपचर्यते त्वयि अनुत्तराः प्रतिवाक्यरहिताः सर्वभूतेषु कार्यार्थे उपस्थिते ओमित्येव वदामो न तु वाक्यांतरमित्यर्थः संशयं ब्राह्मणस्य कर्मलोपनिमित्तं दोषं ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ४४ ॥ नापदामिति निमित्तं फलं धर्मः प्रारब्धरूपस्त्वर्थ

तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ॥ अब्रवीद्भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात्कुरुनंदनं ॥ २० ॥ नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव ॥ अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः संप्राप्ताः स्मः संशयं किन्तु राजन् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि मृगान्वेषणे एकादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ४४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणं ॥ धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥ भीम उवाच ॥ प्रातिकाभ्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ॥ न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयं ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ॥ अतितीव्रा मया क्षांतास्तेन प्राप्ताः स्म संशयं ॥ ३ ॥ सहदेव उवाच ॥ शकुनिस्त्वां यदाऽजैर्षीदक्षव्यूतेन भारत ॥ स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयं ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ॥ आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥ पानीयमंतिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् ॥ एते हि भ्रातरः श्रांतास्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपं ॥ अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समंततः ॥ ७ ॥ पश्यामि बहुलान् राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ॥ सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसंशयं ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ॥ प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितं ॥ पातुकामस्ततो वाचमंतरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११ ॥ यक्ष उवाच ॥ मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ॥ अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमं ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः ॥ तथैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ॥ ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥

फलं सुखदुःखरूपं विभजति ॥ १ ॥ प्रेष्यवत् प्रेष्यामिव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ साहसं जलपानरूपं परिग्रहो नियमः यो मत्प्रश्नान्वदेत्स एवेतः पयः पिबेद्धरेद्वेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विधानेन यत्नेन ॥ ३१ ॥ न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ ३२ ॥

आतृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ॥ अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥ मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानु-
क्त्वा यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ॥ अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
अथाब्रवीत्स विजयं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ आतरो ते परिगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ त्वं हि
नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ आमुक्तस्वङ्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पु-
रुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ॥ तौ ददर्श हतौ तत्र आतरो श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥ प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ॥ धनुरुद्यम्य कौतेयो
व्यलोकयत तद्वनं ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतमस्मिन्महावने ॥ सव्यसाची ततः श्रांतः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥ अभिधावंस्ततो वा-
क्यमंतरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६ ॥ कौतेय यदि प्रश्रांस्तान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ॥ ततः पास्यसि पा-
नीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥ वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ॥ यावद्वाणैर्विनिभिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पा-
र्थः शरैस्त्रानुमंत्रितैः ॥ प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २९ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ ॥ सत्त्वमोघानिपूंसुक्त्वा त-
ष्ण्याऽभिप्रपीडितः ॥ ३० ॥ अनेकैरिषुसंघातैरंतरिक्षे ववर्ष ह ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं विधानेन ते पार्थ प्रश्रानुक्त्वा ततः पिब ॥ ३१ ॥ अनुक्त्वा
च पिबन्प्रश्रान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ॥ ३२ ॥ अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ॥ अथाब्रवीद्वा-
मसेनं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्च परंतप ॥ चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छति भारत ॥ ३४ ॥ तांश्चैवानय भद्रं ते पा-
नीयं च त्वमानय ॥ भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आतरोऽस्य निपातिताः ॥ तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया
च प्रपीडितः ॥ ३६ ॥ अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसां ॥ स चिंतयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै ॥ ३७ ॥ पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो
वृकोदरः ॥ ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३८ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानुक्त्वा तु कौतेय
ततः पिब हरस्व च ॥ ३९ ॥ एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामितेजसा ॥ अनुक्त्वैव तु तान्प्रश्रान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ४० ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हेमजालानि हेमवर्णानि केसराणि तैः परिष्कृतं मंडितं ॥ ४४ ॥ सिंधुवारैर्जलजविशेषैः ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकत्रिंश-
ततः कुंतीसुतो राजा प्रचिंत्य पुरुषर्षभः ॥ समुत्थाय महाबाहुर्दह्यामानेन चेतसा ॥ ४७ ॥ व्यपेतजननिर्वोषं प्रविवेश महावनं ॥ रुहभिश्च वराह-
श्च पक्षिभिश्च निषेवितं ॥ ४८ ॥ नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितं ॥ अमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशः ॥ ४९ ॥ स गच्छन्काननेन तस्मि-
न् हेमजालपरिष्कृतं ॥ ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ५० ॥ उपेतं नलिनीजालैः सिंधुवारैः सेवतसैः ॥ केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतं ॥ श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाऽथ विस्मितः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरणेयपर्वणि नकुलादिपतने द्वादशा-
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स ददर्श हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव द्युतान् ॥ युगांते समनुप्राप्ते
शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ ५३ ॥ विनिकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनं ॥ भीमसेनं यमौ चैव निर्विचेष्टान् गतायुषः ॥ ५४ ॥ स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शो-
कबाष्पपरिप्लुतः ॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वांश्चितासमन्वितः ॥ ५५ ॥ धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरं ॥ ननु त्वया महाबाहो प्रति-
ज्ञातं वृकोदर ॥ ५६ ॥ सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनीं रणे ॥ व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरं निपातितं ॥ ५७ ॥ महात्मनि महाबाहो कु-
रूणां कीर्तिवर्धने ॥ मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ५८ ॥ भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवंतु कथं मृषा ॥ देवाश्चापि यदाऽवोचन् सू-
तके त्वां धनंजय ॥ ५९ ॥ सहस्राक्षादनवरः कुंति पुत्रस्तवेति वै ॥ उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ॥ ६० ॥ विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पु-
नरंजसा ॥ नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचिद् ॥ ६१ ॥ सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ॥ अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ ध-
नंजयः ॥ ६२ ॥ आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ॥ रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ॥ ६३ ॥ कथं रिपुवशं यातौ कुंतीपुत्रौ महाब-
लौ ॥ यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ॥ ६४ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ॥ यमौ यदेतौ दृष्ट्वाऽद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ ६५ ॥ शास्त्र-
ज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ॥ अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं पुरुषर्षभाः ॥ ६६ ॥ अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ॥ असंज्ञा भु-
वि संगम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ ६७ ॥ सानूनिवाद्रैः संसुप्तान् दृष्ट्वाभ्रातॄन्महामतिः ॥ सुखं प्रसुप्तान् प्रस्विन्नः स्विन्नः कष्टं दृशां गतः ॥ ६८ ॥
ततमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ स ददर्शेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विधर्मिण्योऽनृताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ न कस्यविदजेताऽपितु सर्वस्यैव जेता ॥ ८ ॥ आशां राज्या-
शां संहत्य विनाश्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

दध्यौ कारणं मरणहेतुं विचारितवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपःसुतो धर्मपुत्रः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उपांशुविहितमस्माभिरज्ञातं सद्विहितं ॥ २२ ॥ २३ ॥ दुष्कृतेः पापकर्मणः ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ॥ शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ॥ नाभि-
पेदे महाबाहुश्चितयानो महामतिः ॥ १८ ॥ अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ॥ एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या
विचिंतयामास वीराः केन निपातिताः ॥ २० ॥ नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ॥ भूतं महादिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ॥ २१ ॥
एकाग्रं चिंतयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलं ॥ स्यान्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतं ॥ २२ ॥ गांधारराजरचितं सततं जित्बुद्धिना ॥ यस्य का-
र्मकार्यं वा सममेव भवत्युत ॥ २३ ॥ कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ अथवा पुरुषगूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ॥ २४ ॥ भवेदिति महा-
बुद्धिर्बहुधा तदचिंतयत् ॥ तस्यासीन्न विषेणदमुदकं दूषितं यथा ॥ २५ ॥ मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ॥ सुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृ-
णामित्यचिंतयत् ॥ २६ ॥ एकैकशश्चैवबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ॥ कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालांतकयमादते ॥ २७ ॥ एतेन व्यवसायेन ततो-
यं व्यवगाढवान् ॥ गाहमानश्च ततोयमंतरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ २८ ॥ अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो नीता मया प्रेतवशं तवानु-
जाः ॥ त्वं पंचमो अविता राजपुत्र न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ २९ ॥ मा तात साहसं कार्ष्णिमम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्नानुक्त्वा तु कौतेय त-
तः पिब हरस्व च ॥ ३० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ॥ पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृ-
तं ॥ ३१ ॥ हिमवान्पारियात्रश्च विंध्यो मलय एव च ॥ चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूरितेजसः ॥ ३२ ॥ अतीव ते महत्कर्म कृतं च बलि-
नां वरा ॥ यान्न देवा न गंधर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ॥ ३३ ॥ विषेहरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्रुतं ॥ न ते जानामि यत्कार्यं नाभि जानामि कांक्षितं ॥ ३४ ॥
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ॥ ३५ ॥ पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ ॥ यक्ष
उवाच ॥ ॥ यक्षोहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ॥ ३६ ॥ मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तामशि-
वां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षरां ॥ ३७ ॥ यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नपक्रम्य तदा स्थितः ॥ विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुद्भयं ॥ ३८ ॥

॥ २६ ॥ ओघबलान् महाप्रवाहेवान् प्रतिसमासेत प्रतियुद्धयेत् कालेऽतं करोति यस्तादृशो यमः कालांतकयमस्तस्मात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रधानभाक् प्राधान्यभाक् ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ तं तव ॥ ३३ ॥ ते त्वया ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यद्यतः आत्मनैवात्मस्वरूपं वक्तव्यमतस्ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि ॥ ४४ ॥ किं स्विदादित्यमुन्नयतीत्यादिप्रश्नोत्तरमालिका आत्मनस्तत्त्वं निर्णेतुमारब्धा । तरति शोकमात्मविदिति तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वश्रवणात्तत्सिद्धये चोच्चावचं साधनजातमस्यां निरूप्यते तां व्याख्यास्यामः ॥ ४५ ॥ आदित्यमादत्ते शब्दादीन् श्रोत्रादिभिरित्यादित्यो जीवस्तं गौरोऽहमर्थोऽहं दुःख्यहं कर्तोऽहमित्याद्यनुभवाद्देहाद्यात्मतया भासमानं वादिभिश्चानेकधा विकल्प्यमानं ब्रह्म वेद उन्नयति देहादिभ्यः पृथक्करोति श्रुतिरेवात्मतत्त्वनिर्णये मानमित्यर्थः तथा च श्रुतिः । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति । ननु सर्वेऽपि वेदादात्मानं जानन्ति नेत्याह देवा इति देवाः शमादयस्तस्याभितश्चराः सहायाः । अस्तं स्वस्थानमपहतपाप्मादिगुणाष्टकविशिष्टं तत्कारणभूतं हार्दिकाशं प्रत्येनं धर्मः साक्षात्परंपरया वा कर्मोपासनरूपो नयति प्रापयति स एव मुक्तविधं स्वरूपं सगुणब्रह्मभावं प्राप्य तद्वाधेन सत्ये सर्वबाधाविधुते शुद्धचिन्मात्रे प्रतिष्ठि-

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमं ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठतं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३९ ॥ मेघगंभीरनादेन तर्जयंतं महास्वनं ॥ यक्ष उवाच ॥ ४० ॥ इमेते आतरो राजन् वार्यमाणा मयाऽसकृत् ॥ ४० ॥ बलात्तोयं जिहीर्षितस्ततो वै मृदिता मया ॥ न पेयमुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता ॥ ४१ ॥ पार्थ मा साहसं कार्ष्णिम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्नानुक्त्वा तु कौतेय ततः पिब हरस्व च ॥ ४२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहं ॥ कामं नैतत्प्रशंसति संतो हि पुरुषाः सदा ॥ ४३ ॥ यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषर्षभ ॥ यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ-
मां ॥ ४४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ॥ कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४५ ॥ ॥ यु-
धिष्ठिर उवाच ॥ ॥ ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ॥ धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४६ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ केन
स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्धिंदते महत् ॥ केनस्विद्धितीयवान् भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ श्रुतेन श्रो-
त्रियो भवति तपसा विंदते महत् ॥ धृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान्पृच्छसेवया ॥ ४८ ॥

तो भवति तथा च श्रुतिः । स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वोन्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति प्रथमं शास्त्रजं ज्ञानं ततः शमादिसंपन्नस्य योगबलाद्देहाद्य-
ध्यासननिवृत्तिस्ततः स्वर्गाख्यसगुणब्रह्मदर्शनं ततः केवलीभाव इति श्रुतेरर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेदस्य सत्ये प्रतिष्ठाहेतुत्वमुक्तं तत्र दृष्टं द्वारमाह श्रुतेनिति श्रोत्रियो वेदाध्यायी श्रुतेनाचार्यमु-
खाद्देदार्थावधारणेन भवति न त्वक्षरग्रहणमात्रेण ततश्च तपसा युक्त्या च श्रुतस्यार्थस्यालोचनेन महत् ब्रह्म विंदते जानीते मानमेयगताऽसंभावनानिवृत्त्या निश्चिनोति धृत्या । धृत्या यया
धारयते मनः प्रार्णोद्विक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचरिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकीत्युत्कलक्षणया निदिध्यासनेनेत्यर्थः द्वितीयमनीशत्वादिविशिष्टादविद्याप्रत्युपस्थपिताज्जैवादूपात्तद्विपरितं
विद्याप्राप्यं प्रतीचो यद्धितीयं रूपं तद्वान् भवति एतन्नयनिश्चयात्मिका बुद्धिर्गुरुपदेशादेव प्राप्येत्याह बुद्धिमानिति तथा च श्रुतिः । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासि-
तव्यः आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादि रात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणाद्विषयमाचार्यवत्त्वं चेति दर्शयति ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ श्रवणाद्यधिकारे हेतुमाह त्रिभिरुत्तरैः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं विप्राणां देवत्वं स्वर्गलोकप्रापकं तपः शमादिकं सदाचार इत्युपादेयद्वयं मानुषो भावो देहाद्यभिमानः मरणं जन्ममरण-
प्रापकः परिवादो देवब्राह्मणादिदूषणं असदाचार इति हेयद्वयं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परित्याग आर्तानामिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतोऽप्यन्तरंगं हेतुमाह प्राणमनसी निरुध्यमाने यज्ञे सामयजु-
षी इव ज्ञानयज्ञोपकारके ऋक् एका मुख्या यज्ञं ज्ञानं वृणुते स्वीकरोति ज्ञानोत्पादिकेत्यर्थः तथा च श्रुतिः । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुतेति आत्महितार्थमेतत् त्रयं प्रजापतिना सृ-
ष्टमित्याह तथा । तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्यौपनिषदत्वविशेषणं वाचो मुख्यत्वमाह ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमादीनां प्राणजयादीनां चासंभवे यज्ञाद्येव कर्तव्यमित्याह आवपतां आसमंतात् देवां-

॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ॥ कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ॥ मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ५० ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च
धर्मः सतामिव ॥ कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ५१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ॥ भयं
वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ॥ का चैषां वृणुते यज्ञं कां य-
ज्ञो नातिवर्तते ॥ ५३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ॥ ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥
॥ ५४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्विदावपतां श्रेष्ठं किं स्विन्निवपतां वरं ॥ किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रसवतां वरं ॥ ५५ ॥ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरं ॥ गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरः ॥ ५६ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ इन्द्रियार्थानिनुभव-
न्बुद्धिमान् लोकपूजितः ॥ संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ५७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ देवतातिथिश्रुत्यानां पितृणामात्मनश्च
यः ॥ न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ५८ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किंस्विदुच्चतरं भूमेः किंस्विदुच्चतरं च खात् ॥ किं स्विच्छीघ्रतरं वा-
योः किंस्विदुच्चतरं तृणात् ॥ ५९ ॥

स्तर्पयतां वर्षं वृष्टिः श्रेष्ठं फलं सर्वलोकोपकारकत्वात् यथोक्तं । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति निवपतां निवापः पितृतर्पणं तत्कुर्वतां बीजं क्षेत्रारामा-
द्यात्मोपकारकं फलं । आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥ प्रयच्छंतु तथा राज्यं प्रीतास्तुभ्य पितामहा इति स्मृत्युक्तं प्रतिष्ठमानानामिहैव प्रतिष्ठालिप्सूनां गावः श्रेष्ठं प्रसवतां
संततिमिच्छूनां पुत्रः श्रेष्ठं फलं दौहित्रादिभ्यः गवां पुत्रस्य च दृष्टार्थत्वेऽपि अतिथिप्रीणनद्वारा आद्धप्रदानादिद्वारोपकारकत्वेन परंपरया श्रवणाद्यधिकारहेतुत्वं ज्ञेयं ॥ ५६ ॥ इतोऽपि
साधनाद्गृष्टो यस्तं निंदति इन्द्रियार्थानिति इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् लोके धनादिमन्त्वेन पूजितः संमतो दानाधिकारित्वेन ॥ ५७ ॥ न निर्वपति न प्रयच्छति देवतादिभ्यः ॥ ५८ ॥ उक्तसा-
धनाशक्तेन मातापित्रोः शुश्रूषा मनोनिरोधस्तृणवत्तुच्छायाश्चितायास्त्यागश्च कर्तव्य इत्याह किं स्विदुर्विति ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ननु मनोनाशो शून्यमेवावशिष्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह मत्स्य इति मत्स्य इव मत्स्यो जीवः जाग्रत्स्वप्रयोरिहलोकपरलोकोर्वा तीरयोरिव संचारेण सुप्तः स्वनीडभूतं सह-
पं ब्रह्म प्राप्नो न निर्मिषति मनोवल्लभदृष्टिर्न भवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः ननु मत्स्योऽविनाशित्वादजातश्चेत्कस्तर्हि जात इत्यत आह अंडं पिंडब्रह्मांड-
रूपं जातमुत्पन्नं सत् न चोपति नै चलति नुप मंदायां गतौ पुरुषप्रवर्तितमेवाहंकारादिजडजातं चेष्टते इत्यर्थः । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति श्रुतेः कस्त-
र्हि जाताजातयोरेतयोः संयोगस्य दुःखदस्य निवृत्त्युपाय इत्यत आह अश्मनः अशीरस्य निवृत्तदेहत्रयाध्यासस्य योगिनो हृदयं शोकनीडं नास्ति । कथं तर्हि समाधेरपि व्युत्तिष्ठतीत्याह
नदी चित्तनदी वेगेन वर्धते सुषुप्तावस्थापन्नस्य स्वप्नदर्शनवत्समाहितोत्थितस्यायं प्रपंचो दृष्टिसमसमयमात्रजात इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मनोरोधाशक्तस्य दानमेव श्रेय इत्याह सार्थो यथा

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ माता गुरुतरा भूमेः स्वात्पितोच्चतरस्तथा ॥ मनः शीघ्रतरं वाताच्चिता बहुतरी तृणात् ॥ ६० ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विजातं न चोपति ॥ कस्यस्विद्दृढयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ६१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यंडं जातं न चोपति ॥ अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किंस्विन्मित्रं गृहे सतः ॥ आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ॥ आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं सनातनं ॥ अमृतं किं स्विद्राजेंद्र किं स्वित्सर्वमिदं जगत् ॥ ६५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतं ॥ सनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिदं जगत् ॥ ६६ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः ॥ किंस्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ६७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ सूर्य एको विचरते चंद्रमा जायते पुनः ॥ अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६८ ॥

प्रवसतो मित्रमेवं मरिष्यतो मर्त्यस्य दान मित्रमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ दानस्य चित्तशुद्धिद्वारा यज्ञादौ यज्ञादेश्च चित्तेकाग्र्यद्वारा समष्ट्युपास्तौ प्रवृत्तिहेतुत्वेन च उपकारकत्वमाह अति-
थिरिति अग्निराहवनीयादिरूपः गवामृतं क्षीरं तदेव सोमाख्यं होतव्यं सोयं सनातनो नित्यो धर्मः अमृतो मोक्षहेतुः तत्र द्वारमाह वायुः सर्वमिदं जगत वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरिति श्रुतेः
पिंडब्रह्मांडात्मकवायुरूपत्वप्राप्तेर्भक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उक्तलक्षणस्य वायोरपि संहारे किमवशिष्यत इत्याह सूर्य एको विचरते सूर्यवच्चित्प्रकाशरूप आत्मैवास्ति । अवस्थात्रये
तदभावे च प्रकाशसत्त्वास्त्वच्योः सूर्य इव कुतस्तार्हि प्रपंचभानमत आह चंद्रमा जायते पुनः । चंद्रमा मनो भूत्वेति श्रुतेर्भेन एवाविद्यावशादुत्पद्यते तच्च दुःखप्रदं जगत्कल्पयति अविद्या-
निवृत्त्युपायमाह अग्निर्हिमस्य भेषज्यं । अग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतेर्वागेव तत्त्वमस्यादिका हिमस्य सूर्याभिभावकस्याविद्याजाड्यस्य औषधं निवारकं । भूमिः शरीरं तदेव महादावपनं विद्याया अवि-
द्यायाश्च निधानपात्रं इहैव संसारित्वबुद्धसंसारिव्रह्मभावोऽपि साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अत्र द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां ब्रह्मविद्यासूत्रं ससाधनमुपक्षिप्तं ततः सप्तभिस्त्वंपदार्थशोधस्तत्त्वभिस्तत्पदार्थशोधः ससाधनः कृतः इदानीं पुनः प्रकारान्तरेण साधनान्येव विदधत्तत्त्वंपदार्थयोरभेदं तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यप्रतिपाद्यं दर्शयति नवभिः किंस्विदेकपदमित्यादिना ॥ ६९ ॥ एकपदं एकमेव पर्यवसानस्थानं दाक्ष्ये कृत्स्नो धर्मः पर्यवसित इत्यर्थः एवमुत्तरत्र ॥ ७० ॥ उद्योगो दानं सत्यं शीलं च सेव्यं तत्रापि दानमेव पुत्रवदात्मा भार्यावत्सखा पर्जन्यवदुपजीवनं च आत्मप्रदत्वात् रमणीयफलत्वाद्वा दत्तमुपतिष्ठतीति वचनेनोपजीवनहेतुत्वाच्चेत्याह किं स्विदात्ममिति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ धन्यं धनाय हितं धनमपि श्रुतमेव न स्वर्णादीत्याह उत्तमं श्रुतमिति लाभ आरोग्यं धर्मसाधनत्वात् तुष्टिः संतोषः उद्योगोध्ययनमारोग्यं संतोषश्च दृष्टद्वारेण ज्ञाने ॥

॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ॥ किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखं ॥ ६९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ॥ सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखं ॥ ७० ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्वैवकृतः सखा ॥ उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणं ॥ ७१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ॥ उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणं ॥ ७२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ धन्यानामुत्तमं किं स्विद्वनानां स्यात्किमुत्तमं किं स्यात्सुखानां स्यात्किमुत्तमं ॥ ७३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतं ॥ लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ कश्च धर्मः परो लोकं कश्च धर्मः सदाफलः ॥ किं नियम्य न शोचंति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ७५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ॥ मनो यम्य न शोचंति संधिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७६ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ॥ किं नु हित्वाऽर्थवान् भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ॥ कामं हित्वाऽर्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७८ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ॥ किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७९ ॥

उपकुर्वतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ आनृशंस्यं सर्वभूताभयदानं संन्यास इत्यर्थः । त्रयी मोक्षमंत्रस्त्वय्येति श्रुतेस्त्रयीशब्देनात्र त्रिमात्रः प्रणव उच्यते तदाश्रितो धर्मोऽकारउकारमकारार्थानां स्थूलसूक्ष्मकारणोपधीनां क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरत्र प्रविलापनेनार्धमात्रार्थे तुरीये ब्रह्मण्यवस्थानं सदाफलोऽविनाशिफलः मोक्षहेतुत्वात् तस्य धर्मस्य प्राप्त्युपायो मनोनिग्रह एव तावदेव ज्ञातात्मतत्त्वो भूत्वा शोकं तरति मनोनिग्रहमार्गश्च सद्भिः कृपालुभिरेव प्रदर्शनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ ७६ ॥ मनोनिग्रहे दृष्टं द्वारं मानादिचतुष्टयत्याग इत्याह किं नु इति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ मानादित्यागोऽपि धर्मफलमतोऽत्रापि ब्राह्मणे दत्तं यदानं तदेव धर्महेतुत्वादुपकरोति नान्यत्र दत्तमित्याह किमर्थमिति ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ननु दानबलान्मानादीन् जित्वा मनो निहृत एवात्यंतिको दुःखनाशो भविष्यति किं प्रविलापनरूपेण त्रयीधर्मेणेत्याशङ्क्याह अज्ञानेनेति अज्ञानकार्येण स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयेन जरामरणशोकमोहाद्याश्रयेण लोक्यत इति लोक आत्मा आवृतस्तिरोहितः कल्पितभुजगेनेव रज्जुः अतोऽज्ञाननाशार्थं त्रयीधर्मेवश्यमेष्टव्यः । ननु सुषुप्तौ देहद्वयस्याभावादज्ञाननाशोऽस्त्येव किं त्रयीधर्मेणेत्यत आह तमसा मूलाज्ञानेन सुषुप्तावप्यावृतोऽतो न प्रकाशते तस्माद्देहत्रयमपि प्रविलापनीयमेवेत्यर्थः ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधादज्ञानकृतः संसारो न मनोरोधमात्रेण नश्यति किं तु सर्वबाधेन रज्जुमधिगम्येव यथा समूलस्य भयस्य नाशस्तथा देहत्रयबाधेन स्वरूपाधिगमेनैव समूलस्य संसारस्य नाश इति भावः अतो लोभसंगौ त्यक्त्वा ज्ञानमेव साधनीयमित्याह लोभादिति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ लोभसंगयोरत्यागे दोषमाह मृत इति दरिद्रो लुब्धचित्तः स दानाद्यसमर्थत्वेन मृत एव तत्र दृष्टांतः मृतं राष्ट्रमिव राष्ट्रं प्राणभूमिपतेः संचारस्थानं शरीरं त्वराजकं नष्टमाणं यथा तथा दरिद्रो जीवन्मृत इत्यर्थः अग्रिमं दृष्टांतद्वयं श्रुतिप्रसिद्धमेव ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ एवं लोभादित्यागेन दानाद्यनुष्ठानेन शमादिसंपत्त्या च युक्तस्य श्रवणादिम-

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ॥ भृत्येषु भरणार्थं वै भवार्थं चैव राजसु ॥ ८० ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ केनस्विदावृतो लोकः केनस्विन्न प्रकाशते ॥ केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ८१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ॥ लोभान्त्यजति मित्राणि संगतस्वर्गं न गच्छति ॥ ८२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ॥ श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकं ॥ मृतमश्रोत्रिय श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किं च वै विषं ॥ श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ८५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संतो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषं ॥ श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ८६ ॥

तो यज्ज्ञातव्यं ब्रह्मात्मैक्यं तदाह का दिगिति संतो वेदप्रमाणनिष्ठाः दिक् दिशत्युपदिशतीति दिगुपदेशर इत्यर्थः आचार्यवचनाद्ब्रह्म ज्ञातव्यमिति भावः तथा जलं पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवतीति श्रुतेर्जलं पिबब्रह्मांडात्मकं कार्यं तदभिमानी चेतनश्च तेन व्यष्टिसमष्टिजीवो लक्ष्यते आकाशः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशेऽस्तं यतीति श्रुतेराकाशोऽव्याकृतं कारणं तदभिमानी ईश्वरस्तेनाच्यते अनयोर्जलमाकाशमिति सामानाधिकरण्यादभेद उपाध्यंशग्रहाणेनोभयत्र शुद्धचिन्मात्रलक्षणया सोऽयं देवदत्त इत्यत्रेव तदेतदे- शकालरूपविशेषणग्रहाणेन देवदत्तस्वरूपमात्रलक्षणया एतावानेव सर्वेषु वेदांतेषु ज्ञातव्योर्थः । ननु व्यावर्तके उपाधिभेदे जाग्रतिसति कथमनयोरेभेदः स्यादत आह गौरन्नमिति गच्छतीति गौरिन्द्रियं तद्ग्राह्यं शब्दाद्यर्थजातं वा तदन्नमदनीयं प्रविलापनीयं संधवोदकन्यायेन । यथा संधवस्विलय उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयते । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवतीत्यादिति श्रुतिभ्यः उपाध्योर्मथ्यात्वादेव रज्जुर्गवत्प्रविलयः सुखसाध्य इत्यर्थः प्रार्थनाकामः स एव विषमिव विषं जन्ममरणहेतुत्वात् अतः कामं त्यक्त्वा गुरुपदेशेन प्रपंचं प्रविलाप्य प्रत्यक्ब्रह्मणोरेभेदं साक्षात्कुर्यादित्यर्थः ब्राह्मणो ब्रह्मवित् श्राद्धस्य समयः यदैव सत्पात्रलभस्तदैव धर्मज्ञानादिकमनुष्ठेयं शिक्षणीयं च । समाप्ता ससाधना ब्रह्मविद्या तथाऽप्यन्यान्यपि ज्ञ-

न साधनानि तल्लक्षणानि च प्रष्टुमिच्छुः पूर्णं वरं भ्रातृजीविनादिसुखं न ददात्यतो धर्मराजः परामृशति कथं वा यक्ष मन्यसे इति तव मते. एतावता कृतकृत्यत्वमस्ति नास्ति वेति प्रश्नाभि-
प्रायः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तपश्चाद्यष्टकस्य ज्ञानसाधनस्य लक्षणान्याहिं द्वाभ्यां तपः स्वधर्मेति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ क्रोवलोभनिर्देयत्वानि त्यक्त्वा सर्वभूतहितः स्यादित्यर्थः ॥ ९२ ॥

॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ॥ क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ ८७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवा-
च ॥ ॥ तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ॥ क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनं ॥ ८८ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ किं ज्ञानं प्रोच्यते रा-
जन् कः शमश्च प्रकीर्तितः ॥ दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतं ॥ ८९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्र-
ज्ञांतता ॥ दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥ ९० ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनंतकः ॥ कीदृशश्च स्मृतः
साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ९१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुलोभो व्याधिरनंतकः ॥ सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्देयः स्मृतः
॥ ९२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकीर्तितः ॥ किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९३ ॥ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानीता ॥ धर्मनिष्क्रियताऽऽलस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९४ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥
किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतं ॥ स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ॥ ९५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ स्वधर्मे
स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिंद्रियनिग्रहः ॥ स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणं ॥ ९६ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ कः पंडितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः क-
श्च उच्यते ॥ को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मज्ञः पंडितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्य-
ते ॥ कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ९८ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दंभः प्रकीर्तितः ॥ किं तद्वै परं प्रो-
क्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ९९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ महाज्ञानमहंकारो दंभो धर्मो ध्वजोच्छ्रयः ॥ दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणं
॥ १०० ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ॥ एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥ १०१ ॥

॥ ९३ ॥ त्रिभिर्मोहादीनां लक्षणान्याह मोहो हीत्यादिना ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ नास्तिको नास्ति परलोक इति वादी स एव मूर्खो न ततोऽन्यः पृथङ्मूर्खः प्रष्टव्य इत्यर्थः संसारहेतुर्वासना ॥
॥ ९८ ॥ ९९ ॥ महच्चतुर्दज्ञानं चाहंकारः धर्मो ध्वजोच्छ्रयो ध्वजवदुच्छ्रितो लोकषु ख्यात्यर्थः दंभदर्पपैशुन्यानि त्यक्त्वा देवाधीनो यदृच्छालाभसंतुष्टो निर्दंभो निष्कामं च धर्ममाच-
रेदित्यर्थः ॥ १०० ॥ १ ॥

नन्वर्थकामयोर्विरोधिनाः सतोस्तादृशो धर्मो दुरनुष्ठेय इत्याशङ्क्याह यदेति धर्मोऽग्निहोत्रादिः पारिव्राज्यवद्भार्याविरोधी न भवति यदा च भार्या दानादिप्रतिबंधकं विना धर्मे विरोधिनी न भवति तदा धर्मोऽर्थान्प्रसूते भार्या च कामं पूरयति तेन त्रिवर्गोऽयं संगमं प्राप्नोति तथा च शुहिणामप्यस्ति धर्मद्वारेण मोक्षेऽधिकार इत्युक्तं ॥ २ ॥ अक्षयो नरको नित्यसंसारित्वं ॥ ३ ॥ तद्धेतुमासुरो सं पदमाह ॥ ब्राह्मणमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वाध्यायेनाऽक्षरावाप्त्या श्रुतेन तदर्थग्रहणेन सार्थवेदाधिगमेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुलं न कारणं स्वाध्यायः श्रुतं च द्वयं मिलित्वैकमेव तदपि न कारणमि

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ॥ तदा धर्मार्थिकामाना त्रयाणामपि संगमः ॥ २ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ अक्षयो न-
रकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ॥ एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनं ॥ प-
श्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ४ ॥ वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ॥ देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ५ ॥ वि-
द्यमाने धने लोभादानभोगविवर्जितः ॥ पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ६ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन
श्रुतेन वा ॥ ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयतेऽनुनिश्चितं ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतं ॥ कारणं हि
द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ ८ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ९ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव
ये चान्ये शास्त्रचिंतकाः ॥ सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पंडितः ॥ १० ॥ चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ॥ योऽग्निहोत्रपरो दांतः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ११ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः किं लभते ॥ बहुमित्रकरः किं लभते धर्मे रतः
किं लभते कथय ॥ १२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ॥ बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ १३ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ को मोदते किमाश्चर्यं कः पंथाः का च वार्तिका ॥ वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता
जीवंतु बांधवाः ॥ १४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पंचमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ॥ अचूणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥
॥ १५ ॥ अहन्यहनि भूतानि गच्छंतीह यमालयं ॥ शेषाः स्थावरमिच्छंति किमाश्चर्यमतः परं ॥ १६ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको
ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणं ॥ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः ॥ १७ ॥

ति योज्यं ॥ ८ ॥ १० ॥ अतिरिच्यते नीचतायामिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानामंतरंगसाधनं वैराग्यमाह प्रश्नचतुष्टयोत्तरत्वेन हवारिचर हेयक्ष ऋणं प्रवासं चाकुर्वन्त्यहच्छा-
लाभसंतुष्टो भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अहनीति देहस्य विनाशित्वमनुसंधाय प्राप्तानपि भोगांस्त्यक्त्वा शीघ्रं परमार्थाय यतितव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्क इति अप्रतिष्ठो निर्णयशून्यः श्रुतयोऽपि विभिन्नाः
परस्परविरुद्धार्थवादिन्यः मुनयोऽपि तद्व्याख्यातारस्तादृशा एव अतोऽनंतासु धर्मशास्त्रादिविद्यासु श्रममकृत्वा बहुजनसंमतमेव मार्गमनुसरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्निति भुज्यमाना अपि हयादयो न चिरस्थायिन इति सर्वतो वैराग्यमेवाश्रयेदिति भावः ॥ १८ ॥ कर्मज्ञानफले विवेक्तुं पृच्छति व्याख्याता इति याथातथ्यं यथार्थं यथास्यात्तथा पुरुषं पुरि शरीरे वसतीति पुरुषस्तं जीवंतमित्यर्थः को जीवति कश्चावाप्तसकलकाम इति प्रश्नौ ॥ १९ ॥ तयोरुत्तरं दिवमिति द्वाभ्यां पुण्येन कर्मणा सकामेन निष्कामेण वा ह्युभूमिव्यापी कीर्तिं शब्दो भवति यावत्कीर्तिरस्ति तावज्जीवतीत्यर्थः पश्चादिह लोके पूर्ववासनानुरूपानि कर्माणि करोति तत्रापि सोपानारोहक्रमेण निष्कामो मुच्यते अवरोहक्रमेण सकामोऽधिकमधिकं वासना

अस्मिन्महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिवेधनेन ॥ मासर्तुदर्वीपरिवहनेन भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ १८ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ॥ पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ १९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा ॥ यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २० ॥ तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ॥ अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ २१ ॥ यक्ष उवाच ॥ व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ॥ तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः ॥ व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ २३ ॥ यक्ष उवाच ॥ प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणं ॥ स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ २४ ॥ यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलं ॥ तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २५ ॥ तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीममेनं प्रियं तव ॥ अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ २६ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे पांडवाः समुपासते ॥ अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्म एव हतो हंति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ २८ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थान्न मे मतं ॥ आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ २९ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ॥ स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ३० ॥ कुंती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ॥ उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ॥ ३१ ॥

पार्श्वेर्बध्यत इति विवेकः ॥ २० ॥ तुल्ये इति ब्रह्मविदेव सर्वधनी । यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति तस्यैवाप्तसकलकामत्वश्रुतेः तस्य स्वाभाविकमिदं लक्षणं तुल्ये प्रियाप्रिये इति तदेव साधकस्य यत्नसाध्यं ज्ञानसाधनमित्युच्यते यथोक्तं । उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वैष्टृत्वादयो गुणाः ॥ अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इति ॥ २१ ॥ एवं पुत्रस्य ज्ञानं परीक्ष्य धर्मे स्थितं परीक्षितुमाह यमेकमिच्छसि स जीवत्विति ॥ २२ ॥ २३ ॥ जीवं जीवंतं ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनुभावेन नकुलगतसामर्थ्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥ नोऽस्मान्माऽवधीत् ॥ २८ ॥ आनृशंस्यमवैषम्यं परमार्थात्सत्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ धीयते निश्चिनुते ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ १३३ ॥ इति आरण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ४४ ॥ ततस्ते इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सुहृदः सुहृत् छा-
दसमदंतत्वं ॥ ५ ॥ ६ ॥ यशः ख्यातिः सत्यं यथार्थभाषणं दमो बाह्विद्विजयः शौचं द्विविधं मृज्जलादिना बाह्यं कामक्रोधादिराहित्यादांतरं आर्जवमक्रता मार्दवमिति पाठे अक्रूता व्ही
रकार्यप्रवृत्तिवारकश्चेतोवृत्तिविशेषः अचापलं मनसः स्थैर्यं दानं प्रसिद्धं तपः स्वधर्माचरणं ब्रह्मचर्यमुपस्थनिग्रहः तनवः शरीराणि ॥ ७ ॥ अहिंसा वाङ्मनःशरीरैः परपीडावर्जनं समता मा-
नापमानादिष्ववैषम्यं शान्तिश्चित्तनिग्रहः तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि शौचं व्याख्यातं अमत्सरः परगुणान् दृष्ट्वाऽसंतापः मत्सरस्तदभावः द्वाराणि धर्मप्राप्तिमुखानि ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पंचसु रक्तो-

यथा कुंती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ॥ मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ३२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ यस्य तेऽर्थाच्च
कामाच्च आनृशंस्यं परं मतं ॥ तस्मात्ते आतरः सर्वे जीवंतु भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि यक्षप्र-
श्ने त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ४४ ॥ ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठत पांडवाः ॥ क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्ष-
णेन व्यपगच्छतां ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सरस्वैकेन पादेन तिष्ठतमपराजितं ॥ पृच्छामि कोभवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ॥ अथवा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदेशधरः ॥ ३ ॥ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ॥ तं यो-
धं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रतिप्रबुद्धानामिंद्रियाण्युपलक्ष्ये ॥ स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा नः पिता भवान् ॥ ५ ॥
॥ यक्ष उवाच ॥ अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ॥ त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्यारचा-
पलं ॥ दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ॥ द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥
दिष्ट्या पंचसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ॥ द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चांते सांपरायिके ॥ ९ ॥

ऽसि पंचस्वात्मदर्शनसाधनेषु । शान्तो दांत उपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुत्युक्तेषु शमादिषु । दिष्ट्या पूर्वपुण्यवशाद्रक्तोऽसि तस्य फलं च षट्पदीजयः प-
द्यंते प्राप्नुवंति देहिनमिति पदानि षट्मयो । योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुत्युक्ताः तेषां षणां पदानां समाहारः षट्पदी सा त्वया जिता । तेषु पदेषु द्वे पदे पूर्वे-
जातमात्रस्य ह्यशनापिपासे प्रथमं भवतः । द्वे मध्ये शोकमोहौ शोक इष्टवियोगजश्चित्तस्य संतापः । मोहोऽतिपापेन कार्याकार्यप्रतिसंधानशून्यत्वं एते मध्ये मध्यमे वयसि प्राप्तुतः प्राञ्चस्तु ।
पंचसु महायज्ञेषु । कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ च षट्पदी ॥ षट्पदीं समतिक्रम्य मुच्यते नात्र संशय इति व्याचक्रुस्तदध्यात्माधिकाराद् द्वे पूर्वे इति वाक्यशेषासामंजस्याच्चोपेक्षितं । सां-
परायिके जरामृत्यू उत्तरे वयस्युपतिष्ठतः द्वे अंते सांपरायिके संपरायः परलोकस्तं प्रति नेतुमुदिते सांपरायिके ॥ ९ ॥

धर्मोऽहमिति भद्रं ते अहं धर्मस्तव पिताऽस्मीति स्वरूपप्रकाशनं इति भद्रं ते इत्यनेन इति एवमुक्तप्रकारेण यशः प्रभृतिभिर्दशभिर्धर्मतनुभिरहिंसादिभिर्धर्मद्वारैश्चोत्पन्नेनादृष्टेन शमादिपंचकानुरक्तस्य षट्पदीजयफलं भद्रं कल्याणं मोक्षसुखाख्यमद्वयसच्चिदानंदमात्रं ते तवास्त्विति शेषः एवं प्रश्नानुवादमुखेन प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यां यशः सत्यं दमः शौचमित्यादिश्लोकत्रयेणोपसं-

धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ॥ आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व राजेंद्र दाता ह्यस्मि तवानघ ॥ ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ॥ तस्याग्नयो न लुप्येर-
न् प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२ ॥ ॥ यक्ष उवाच ॥ ॥ अरणीसहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ॥ मृगवेषेण कौतेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ ॥ ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्य-
द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितं ॥ तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्य-
पद्यत ॥ भूयश्चाश्वासयामास कौतेयं सत्यविक्रमं ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमां ॥ न वो जिज्ञास्यते कश्चिन्निषु लोकेषु भार-
त ॥ १७ ॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसारकुरुद्वहाः ॥ विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यद्दः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशं ॥ तादृशं तादृशं सर्वे छंदतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ॥ जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहुतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृ-
णीष्वपरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ॥ न तुप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तथा ॥ २१ ॥ तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ॥ त्वं हि मत्प्रभ-
वो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ॥ यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं
पितः ॥ २३ ॥ जयेऽयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ॥ दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ उपपन्नो
गुणैरेतैः स्वभावैनासि पांडवा॥भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभा-
वनः ॥ समेताः पांडवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य चाश्रमं वीराः सर्वे एव गतक्लमाः ॥ आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥

हृत्याख्यायिकामनुसरति जिज्ञासुस्त्वामिहागत इत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ अरणीसहितमग्निं यद्वा अरण्योः सहितं समुदायः अरणीद्रयमितियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ अरण्यगतानीति शेषः नोऽस्मान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ छंदत इच्छातः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आरण्यमरणी संपुटं ॥ २७ ॥

समुत्थानसमागतं भीमादीनां समुत्थानं च धर्मराजेन सह समागतं संमेलनं चेति समाहारः पितृधर्मस्य पुत्रस्य युधिष्ठिरस्य चात् समागतमिति समौसैकदेशभूतमप्यनुवर्तते ॥ २८ ॥ कदर्य-
भावे कार्पण्ये सदाख्यानं शुभाख्यानं ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्देशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ धर्मेणेति वत्स्यंतो वस्तुमिच्छंतः ॥ ११॥२ ॥

इदं समुत्थानसमागतं महत्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनं ॥ पठन्नरः स्याद्विजितेंद्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभागभवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मे
न सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्शने ॥ कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानतां ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्य-
के पर्वणि आरण्यप० नकुलादिजीवनादिवरप्रसौ चतुर्देशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ धर्मेण तेभ्यऽनु-
ज्ञाताः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥ अज्ञातवासं वत्स्यंतश्छन्ना वर्षं त्रयोदशं ॥ ११ ॥ उपोपविष्टा विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ ये तद्व्रता वसंति स्म
वनवासं तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ अभ्यनुज्ञापयिष्यंतस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३ ॥ विदितं भवतां सर्वं धा-
तैराष्ट्रैर्यथा वयं ॥ छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च बहुशः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कुच्छे वयं द्वादशवत्सरान् ॥ अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्र-
योदशं ॥ ५ ॥ तद्वसामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ॥ ६ ॥ जानंतो विषमं कुर्युरस्मास्वयंतवैरिणः ॥
युक्तचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ७ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ॥ समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ८ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्थुक्त्वा दुःस्वशोकार्तो शुचिधर्ममुतस्तदा ॥ संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकंठो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तमथाश्वासयन्सर्वं ब्राह्म-
णा भ्रातृभिः सह ॥ अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ १० ॥ राजन्विद्वान्भवान् दांतः सत्यसंधो जितेंद्रियः ॥ नैवंविधाः प्रमुह्यंते न-
राः कस्यांचिदापदि ॥ ११ ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ॥ तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १२ ॥ इंद्रेण निषधान् प्राप्य
गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ॥ छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विषतां च विनिग्रहे ॥ १३ ॥ विष्णुनाऽश्वशिरः प्राप्य तथाऽदित्या निवत्स्यता ॥ गर्भं वधार्थं दैत्यानाम-
ज्ञातेनोषितं चिरं ॥ १४ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ॥ बेलूर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतं ॥ १५ ॥ हुताशनेन यच्चापः प्र-
विश्य च्छन्नमासता ॥ विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६ ॥

स्थिताः स्वधर्मनिष्ठाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ युक्ता योजिताश्चारायैस्ते युक्ता अवहिताः पौरस्य स्वजनस्य चास्माभिराश्रितस्य विषमं कुर्युरतो राष्ट्रांतरेऽस्माभिर्गतव्यमित्याशयः ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ अशुचिरातिग्रस्तत्वात् शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ न चचाल छलेन शत्रुवधं नांगीकृतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आशिषोक्त्वा आशिषं प्रयुज्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मंत्राय विचा

प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणाऽरिविनिग्रेहे ॥ वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतं ॥ १७ ॥ और्वेण वसता च्छन्नमूरी ब्रह्मर्षिणा तदा ॥ यत्कृ-
तं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतं ॥ १८ ॥ एवं विवस्वता तात च्छन्नेनोत्तमेतजसा ॥ निर्दग्धाः शात्रवाः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १९ ॥ वि-
ष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ॥ दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ २० ॥ एवमेव महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ॥ अजयञ्छा-
त्रवान् युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ २१ ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ॥ शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २३ ॥ अवेक्षया महाराज तव गंडीवधन्वना ॥ धर्मानुग-
तया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतं ॥ २४ ॥ सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ॥ शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां भीमविक्रमौ ॥ २५ ॥ न
वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्मोक्ष्यति नो भवान् ॥ भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २६ ॥ इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषा ॥
उक्त्वा चापृच्छन् भरतान्यथास्वान् स्वान्ययुगृहान् ॥ २७ ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ॥ आर्सेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकांक्षया
॥ २८ ॥ सह धौम्येन विद्वांसस्तथा पंच च पांडवाः ॥ उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २९ ॥ क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्नि-
मित्ततः ॥ श्रोभृते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ ३० ॥ पृथक् शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मंत्रविशारदाः ॥ संधिविश्रहकालज्ञा मंत्राय समुपाविशन्
॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां आरण्यके पर्वणि अज्ञातवासमंत्रणे पंचदशाधिकत्रिंशत्तमो
ऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ ॥ ॥ आरण्यपर्व समाप्तम् ॥ समाप्तं चेदमारण्यकं पर्वति ॥ ॥ इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते ॥ अधनो धनमा-
प्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ १ ॥ यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयं ॥ नारी वा पुरुषो वाऽपि शुचिः प्रयतमानसः ॥ २ ॥ आरण्यके श्रु-
तेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः ॥ भोजयेद्दस्त्रगोस्वर्णदानै रत्नैः प्रपूजितान् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु संतुष्टाः पांडुनंदनाः ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा
रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा ॥ ४ ॥

* (ऋषीन्प्रतिसौतिवाक्यमिदम्)

रार्थं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदस्मरिस्त्रुनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे आरण्यपर्वोर्थप्रकाशे पंचदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ ॥

भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ॥ वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्रान्नैः स्वर्णभूषणैः ॥ ५ ॥ विशेषतस्तु कपिला देया तु जपपाठके ॥ कां-
 स्यदोहा रैप्यखुरा स्वर्णशृंगी सभूषणा ॥ पांडूनां परितोषार्थं दद्यादन्नं द्विजातये ॥ ६ ॥ आरण्यकारुण्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः ॥ स सर्व-
 काममाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात् ॥ ७ ॥ ॥ इत्यारण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च समाप्तः ॥ ॥ अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः ॥ पांडवप्रव्राजनं ॥ पौ-
 रानुगमनं ॥ पौरवाक्यं पौरविसर्जनं च ॥ ब्राह्मणानुगमनं ॥ युधिष्ठिरचिंता शौनकवाक्यं ॥ धौम्यस्तवः ॥ आदित्यनामाष्टशतं ॥ विदुरनिर्वासनं ॥
 विदुरागमनं ॥ धृतराष्ट्रस्य संतापः ॥ व्यासागमनं ॥ अर्जुनवाक्यं ॥ भीमसेनवाक्यं ॥ व्यासदर्शनं ॥ कौतियगमनं ॥ लोकपा-
 लागमनं ॥ विद्यालाभः ॥ शस्त्रप्राप्तिः ॥ किरातयुद्धं ॥ इंद्रलोकगमनं ॥ नलोपाख्यानं ॥ अक्षज्ञानप्राप्तिः ॥ नारदागमनं ॥ पुलस्त्यतीर्थयात्रा ॥
 लोमशागमनं ॥ तत्तीर्थयात्राप्रस्थानं ॥ अगस्त्यप्रभावः ॥ विंध्यशैलचरितं ॥ वातापिनाशनं ॥ समुद्रशोषणं ॥ कालियवधः ॥ सगरपुत्रविनाशः ॥
 गंगावतारः ॥ ऋष्यशृंगोपाख्यानं ॥ वृष्णिपांचालगमनं ॥ हलधरवाक्यं ॥ वामदेववाक्यं ॥ जामदग्न्यचरितं ॥ सौकन्योपाख्यानं ॥ श्येनकपो
 तीयं ॥ अष्टावक्रीयं ॥ गंधमादनप्रवेशः ॥ औत्पातिकं ॥ घटोत्कचगमनं ॥ आर्षिषेणाश्रमनिवासः ॥ हनूमद्भीमसमागमः ॥ पुष्पाभि
 हरणं ॥ यक्षयुद्धं ॥ वैश्रवणसमागमनं ॥ निवातकवचवधः ॥ अर्जुनागमनं ॥ शस्त्रदर्शनं ॥ आजगरं ॥ काम्यकागमनं ॥ वामदेवसत्यभामागम-
 नं ॥ नारदागमनं ॥ मार्कण्डेयागमनं ॥ मार्कण्डेयसमाख्या अविष्यं ॥ ब्राह्मणमाहात्म्यं ॥ धृष्टुमारोपाख्यानं ॥ सरस्वतीताक्ष्यसंवादः ॥ मनुचरितं ॥
 मंडूकोपाख्यानं ॥ पतिव्रतोपाख्यानं ॥ धर्मव्याधोपाख्यानं ॥ मधुकैटभोपाख्यानं ॥ द्रौपदीसत्यभामासंवादः ॥ घोषयात्रा दुर्योधनकर्म ॥ प्रा
 वृद्धर्जनं ॥ इंद्रद्युम्नोपाख्यानं ॥ आंगिरसं स्कंदजननं ॥ धार्तराष्ट्रयज्ञः ॥ व्यासदर्शनं ॥ मृगस्वप्नदर्शनं ॥ ब्रीहिट्रौणिकं ॥ द्रोपदीप्रमाथः ॥ दुर्वा
 सउपाख्यानं ॥ रामोपाख्यानं ॥ सावित्र्युपाख्यानं ॥ कुंडलाहरणं ॥ आरण्ययक्षप्रश्नाः ॥ समाप्ता वृत्तांताः ॥ अस्यात्र विराटपर्व अविष्यति
 तस्याय माद्यः श्लोकः ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ ॥

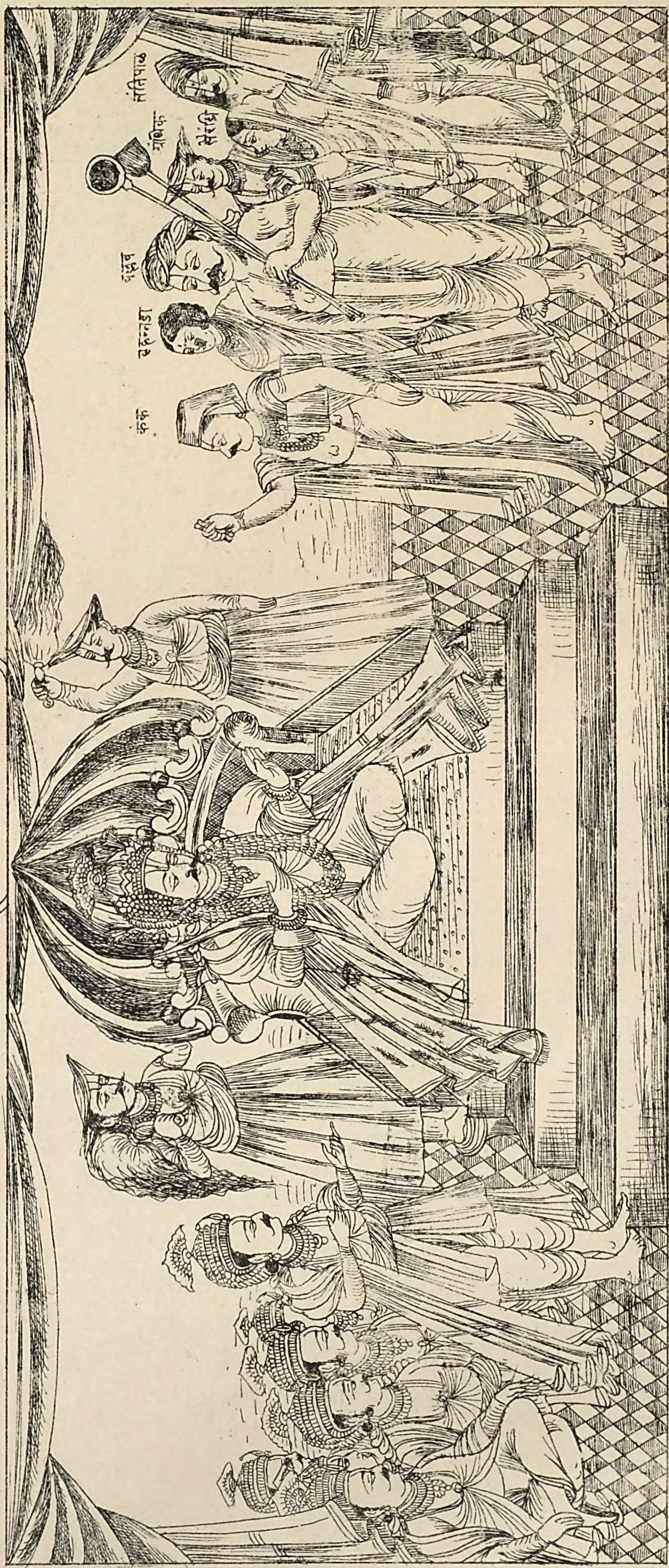
यद्यपि वनपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशताध्याया आदिपर्वणि सूत्राध्याये लिखितास्तथाऽप्यत्र लिपिकरप्रमादादध्यायवृद्धिर्जाता कुत्र वृद्धिर्न तनिश्चयो भवतीति ज्ञेयं श्लोकसंख्याया अप्या

धिक्यं तथैव बोध्यं ॥ इदमारण्यकं पर्व मुं० ज० मुद्रापितं शकाब्दाः १८१०

इति श्रीमहाभारते वनपर्व समाप्तं ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते विराटपर्वे प्रारभ्यते ॥

विराट पर्व.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमल्लारये नमः ॥ श्रीमद्रौपालमानम्यप्राचीनाचार्यवर्मना ॥ विराटपर्वप्रद्योतीभावदीपो वितन्यते ॥ १ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वणि दिष्ट्या पंचसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ॥ द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चांत्ये सांपरायिके इति शांतो दांत उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुतिप्रसिद्धेष्वात्मदर्शनसाधनेषु शमादिषु रक्तः षड्भूमिलक्षणां षट्पदीं जातमात्रस्याशनापिपासे प्ररूढस्य शोकमोहौ वृद्धस्य जरामृत्यु इति लोके योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति वेदे च प्रसिद्धां जयतीत्युक्तं तां जितवता त्वव्यक्तलिङ्गेन स्थेयं । आत्यंतिकया कृतकृत्यतायां तु व्यक्तलिङ्गेनापि भाव्यमित्येतत् पांडवाचरणप्रदर्शनेन दर्शयितुं विराटपर्वारभते । तत्र वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुण्ड

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ २ ॥ पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ॥ द्रौपदी च कथं ब्रह्म-
न्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ॥ ४ ॥ तथा स तु वरान् लब्ध्वा धर्मो धर्मभृतां वरः ॥ गत्वाऽऽश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ ५ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ॥ अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ६ ॥ ततो युधिष्ठिरः राजा धर्मपुत्रो महामनाः ॥ संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ७ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयं ॥ त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रात्परमदुर्वसः ॥ ८ ॥ स साधु कौतेय इतो वासमर्जुन रोचय ॥ संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ९ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ॥ अज्ञाता विचरिष्यामो न राणां नात्र संशयः ॥ १० ॥ तत्र वासाय राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचित् ॥ रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्सम रोचय ॥ ११ ॥ संति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ॥ पंचालाश्चदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटञ्जराः ॥ १२ ॥ दशार्णा नवराष्ट्राश्च मल्लाः शाल्वा गुगंधराः ॥ कुंतिराष्ट्रं च विपुलं सुराष्ट्रवंतयस्तथा ॥ १३ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ॥ यत्र वत्स्यामहे राजन्संवत्सरमिमं वयं ॥ १४ ॥

हाः ॥ विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथेति प्राक्कथितधर्मवाक्यार्थमनुवदन् जनमेजय उवाच कथमिति पूर्वं पिता परीक्षित तस्य पितामहाः अज्ञातवासं यथा स्यात्तथा कथं उषिताः वासं कृतवंतः । समूलघातं न्यवधीदितिवत्कषादित्वाद्वसतेरनुप्रयोगः वासमिति णमुलंतं ॥ २ ॥ ब्रह्मवादिनी श्रीकृष्णकीर्त्तनशीला ॥ ३ ॥ ॥ अरणीसहितं अरण्योर्भित्थुनं । अरणीसहितं मन्थमिति पाठे मन्थोऽग्निनिर्मथनदंडस्तमरणीभ्यां सहितं ब्राह्मणाय न्यवेदयदित्यर्थः ॥ ६ ॥ संनिवर्त्य एकत्र आनीय । अत्र वर्त्ततिर्गत्यर्थः न च पुनरावर्त्तत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । संनिवर्त्येति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ७ ॥ अयं संवत्सरः संवत्सरमिममिति वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥ वत्स्याम इति पाठे अविदिता इति च्छेदः ॥ ९ ॥ नराणामज्ञाता इति संबंधः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रभुर्धर्मः । यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमां ॥ न वो विज्ञायते कश्चिन्निषु लोकेषु कश्चनेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥ यद्यप्येवं तथापि क्वचित्प्रच्छन्नतया वस्तव्यमेवेत्याह अवश्यं त्वेवेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वक्ष्यामहे निर्वोदुं शक्ष्यामहे इति वहेरिदं रूपं प्रब्रूत प्रत्येकमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सभास्तारः सभ्यः । सभासदः सभास्तारा इत्यमरः कंको नामतः । कंकश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतांतयोरिति विश्वकोशात् । स्वस्य कृतांतस्तनुत्वेन आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेस्तदनन्यत्वात् तन्नाम्नो धारणे मिथ्यावादित्वं न भविष्यतीति भावः । मताक्षः बृहदध्वात् ज्ञाताक्षतत्त्वः प्रियदेवनः क्रीडाप्रियः ॥ ४४ ॥ दांतान् गजदंतमयान् । दंतः पर्वतसानु तत्सदृशान् वा शरीन् निर्वत्स्यामि चालयिष्यामि ।

युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ॥ अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १५ ॥ अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखं ॥ संमंत्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १६ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पांडवान् ॥ धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १७ ॥ विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयं ॥ कुर्वतस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १८ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयं ॥ आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म प्रब्रूत कुरुनंदनाः ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ नरेदेव कथं तस्य राष्ट्रं कर्म करिष्यसि ॥ विराटनगरे साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २० ॥ मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ॥ राजंस्त्वमापदा कृष्टऽऽ किं करिष्यसि पांडव ॥ २१ ॥ न दुःखमुचितं किंचिद्राजा वेद यथा जनः ॥ स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनंदनाः ॥ विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥ सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ कंको नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २४ ॥ वैदूर्यान्कांचनान्दांतान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ॥ कृष्णाक्षौल्लोहिताक्षांश्च निर्वत्स्यामि मनोरमान् ॥ २५ ॥ विराटराजं रमयन्सामात्यं सहबांधवं ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपं ॥ २६ ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ॥ इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोक्ष्यते ॥ २७ ॥

दंतः सानुनि कथयत इति विश्वः । तानेव चतुर्वर्णानाह वैदूर्यान् हरितमणिमयान् नीलान् कांचनान् सौवर्णान् पीतान् ज्योतीरसास्तैः सह ज्योतिः शब्देनात्र लोहितं लक्ष्यते । यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपमिति श्रुतेः ज्योतीरूपाः लोहिताः । रसः पारदः तद्रूपाः श्वेताः । तैरुभयैः सह चतुर्वर्णसंपत्तिः तथा फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तैः सह तेषां निर्वर्तने करणमाह कृष्णाक्षान् कृष्णाः अक्षाः पाशाः येषां चालनार्थमिति कृष्णाक्षस्तान् शारीनेव तथा लोहिताक्षानित्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ युधिष्ठिराख्यस्य शरीरस्य यथा प्राण उत्थापकस्तद्वच्चिदात्माऽपीति प्राणसाम्येन युधिष्ठिरात्मैव विवक्षित इति भावः । अनुयोक्ष्यते प्रश्नं करिष्यति ॥ २७ ॥

॥२८॥इति श्रीमहाभारते विराटपर्वति नैलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः॥१॥पौरोगवः पुरः पुरस्तात् गावो रश्मयो यस्य स पुरोगुर्वीयुः पिंडोत्पत्तौ हि प्रथमं रजोरेतसोः कल्के वायुरश्मिभूतः प्राण आविर्भवति पश्चादिन्द्रियांतराणीति शास्त्रप्रसिद्धं तस्य पुत्रः पौरोगवः । लोके तु पौरोगवो महानसाध्यक्षः बल्लवः स्रपकारः एतदेव ममान्वर्थं नाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्त्ताऽत एव नृपो यथा प्रियोऽहं लोकानां भविष्यामीत्युक्तं ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियोत्स्यामि निहीनं यथा स्यात्तथा मारणवर्जं योत्स्यामि ॥ ७ ॥ तदेवाह नत्विति ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता स्रपकर्त्ता नियोधक इति अरालः मत्तगजास्तैः सह क्रीडति तान् जयति वा आरालिकः । अरालः कुटिले सर्जरसे वै मत्तदंतिनीति वि-

इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन हेतुना ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमंत्रणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ६४ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम भारत ॥ उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥ कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यंजनानि सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहं ॥ आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स मां ॥ अमानुषाणि कुर्वाणस्तानि कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राजस्तस्य परे प्रेक्ष्या मंस्यंते मां यथा नृप ॥ भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ॥ विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यंति समाजेषु नियोधकाः ॥ तानहं हि नियोत्स्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥ न त्वेतान्युद्धयमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ॥ तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यंति न क्षयं ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता स्रपकर्त्ता नियोधकः ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशांपते ॥ इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यमग्निर्बाह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरं ॥ दिधक्षुः स्वांडवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥ महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनंदनं ॥ सोऽयं किं कर्म कौतेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकं ॥ विजित्यैकरथेनैन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥

श्वः । गोविकर्त्ता गवां महतां बलीवर्दानामपि विकर्त्ता दमनेन विक्रितिजनकः । वृषभवान् वा महाबलान्निग्रहीष्यामीत्युपक्रमत् । स्रपकर्त्ता मुद्रादिविकारकर्त्ता । पक्षे सुतरामुपकर्त्ता । नियोधकः मारणवर्जं मल्लयुद्धकर्त्ता । पक्षे नितरां योधकः । विषमश्लोकीकृतस्तु आरालिकः प्रकृतीनां गुणदोषसूचको हस्तिदमको वा । तथा च विक्रमादित्यः आरालिकः सुवनको हस्तिनां दमकस्तथेति । गोविकर्त्ता गवां वाचां विकर्त्ता गद्यपद्यादिभेदानां प्रयोक्तेति । केचित्तु आरालिकोऽन्नपाकी स्यात्स्रपकर्त्ता तु शाककृत् ॥ तैलान्नं पचते यस्तु गोविकर्त्ता स उच्यते इत्यप्युदाहरंति तत्र मूलं द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वासुकेः स्वसारमुलूपीं हतवान् सौदधेणेति शेषः ॥ १४ ॥ सर्पाणां सरीसृपाणां आशीविषो दंष्ट्राविषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मानुषेषु अद्भुतं मानुषाद्भुतं ॥ २० ॥ २१ ॥
 गवां वृषभाणां स्कंदे इव वहः युगघर्षणजः क्रिणः कृतः । एतस्यैव गोपनं कठिनमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पततां पक्षिणां ॥ २४ ॥ षंढकोऽस्मीति षंढो गोपतिः श्रीगोपालस्तस्य
 प्रतिकृतिरवतारांतरं षंढकः कृष्णसखाऽस्मीत्यर्थः पक्षे क्लीबः । षंढो वर्षवरे क्लीबे गोपतौ वंध्यपूरुषे इति विश्वः । संवर्तुं पिधातुं ॥ २५ ॥ २६ ॥ पिनद्धाः कंबवः शंखवलयानि येन सः
 वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हतवांश्च यः ॥ श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो व-
 रः ॥ आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयुधानां वरं वज्रं ककुद्भी च गवां वरः ॥ हृदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः
 ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो वरः ॥ पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ १७ ॥ यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जा-
 त्यां वृकोदर ॥ एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाद्भुतिः ॥ गांडीवधन्वा बीभत्सुः श्वेताश्वः किं
 करिष्यति ॥ १९ ॥ उषित्वा पंच वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ॥ अस्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतं ॥ दिव्यान्यस्त्राणि चात्मानि देवरूपेण
 भास्वता ॥ २० ॥ यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशं ॥ वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्या-
 घातकठिनत्वचौ ॥ दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ॥ त्रिदशानां यथा शक्रो वसू-
 नामिव हव्यवाद् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ॥ वरः सन्नह्यमानानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ २४ ॥ अर्जुन उवाच ॥
 प्रतिज्ञां षंढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ॥ ज्याघातौ हि महातौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥ वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृतावि-
 मौ ॥ कर्णयोः प्रतिमुच्यहं कुंडले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनद्धकंबुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ॥ वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥
 ॥ २७ ॥ पठन्नाख्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥ स्मयिष्ये महीपालमन्यांश्चांतःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विवि-
 धं तथा ॥ शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्मकृतं वदन् ॥ छादयिष्यामि कौतेय माययात्मान-
 मात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ उषिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पांडव ॥ ३१ ॥

पिनद्धकंबुः तृतीयां प्रकृतिं स्त्रीपुंसापेक्षया क्लीबत्वं तृतीयं गतः प्राप्तः नर इति रलयोर्द्वयोश्चाभेदान्नरः बृहन्नासौ नरश्चेति नारायणसख आद्यो नर इत्यर्थः स्त्रीत्वं स्वरूपगोपनार्थं ॥ २७ ॥
 आख्यायिकाः पूर्वराजचरितानि ॥ २८ ॥ २९ ॥ समुदाचारं समीचीनमुत्कृष्टतरं महावदान्यत्वादिरूपं ताभिः कृतं बहुकर्म च वदन् मायया कपटक्रीबवेषेण आत्मानं शरीरं आत्मना बु-
 द्ध्या ॥ ३० ॥ परितश्चारयितुं शीलं यस्याः सा परिचारिणी सैव परिचारिकौ द्रौपद्याः भर्तेति गृढोऽभिसंधिः । पेशपरिचारिका सेवाकर्त्री ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ इत्येवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ परिरक्षणे अचानामिति शेषः ॥ ३ ॥ ग्रंथान् आयुर्वेदं आध्वर्यवं च वेत्तीति ग्रंथिकोऽश्विनोः सुतत्वात् । अश्विनौ वै देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यु इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अश्वेषु नास्ति श्वो येषां ते शूराः समरे तृणीकृतप्राणास्तेषु अधिकृतो मुख्य इति गूढाशयः । पक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ संख्याने परीक्षायां ॥ ८ ॥ तंतिपालः तंतिर्बलीवर्दा यस्यां दीर्घस्थूलरज्ज्वां वणिग्भरत्वैर्दामभिर्बद्धयंते सा प्रकृतोपयोगिनी । गूढाभिसंघौ तु

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथाऽनलः ॥ विहरिष्यामि राजेंद्र विराटभवेने सुखं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमंत्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्येवमुक्ता पुरुषप्रवीरस्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ वाक्यं तथाऽसौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ॥ कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राज्ञ्ये तस्य महीपतेः ॥ सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २ ॥ ॥ नकुल उवाच ॥ ॥ अश्वबंधो भविष्यामि विराटनृपतेरहं ॥ सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ॥ ग्रंथिको नाम नाम्नाऽहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ४ ॥ ॥ ये मामामंत्रयिष्यंति विराटनगरे जनाः ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ५ ॥ ॥ पांडवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ॥ विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ॥ किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ७ ॥ ॥ सहदेव उवाच ॥ ॥ गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ॥ प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवां ॥ ८ ॥ ॥ तंतिपाल इतिख्यातो नाम्नाऽहं विदितस्त्वथ ॥ निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ९ ॥ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ॥ तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशांपते ॥ १० ॥ ॥ लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मंगलं ॥ तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ११ ॥ ॥ दृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाप्राय अपि बंध्या प्रसूयते ॥ १२ ॥ ॥ सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवं ॥ १३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १४ ॥

तंतिर्वाक् । तस्य वार्कंतिर्नामानि दामानीति श्रुतेर्वाक्पालः युष्मद्वचनार्थानुष्ठतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इयं हीति माता कुलवृत्तिः आदिभूमिः गौवां । माता गौर्यादिजननी गोब्रह्मण्यादिभूमिषु इति मेदिनी । स्वसा अंबिका पार्वतीवत्पूज्येत्यर्थः । एष ते रुद्रभागः सह स्वस्वांबिकया तं जुषस्व शरद्धा अस्यांबिका स्वसेति मंत्रब्राह्मणदर्शनात् । जाया गार्हपत्यः पुत्रोऽन्वाहार्यपचन इति बस्या अपि देवतात्वेन संस्तवान् । माता सत्यवती भूमिर्धनुर्ज्येष्ठा स्वसा भवेदित्यप्युदाहरति ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ बाला नित्यनूतना ॥ १६ ॥ यतो यस्मिन् दिने जाता तत आरम्य मालयादीन् भोगानेव वेत्ति न क्लेशानित्यर्थः ॥ १७ ॥ सैरंध्रीति सौरं प्रति सीरान्तःपटः ध्रियतेऽनयाऽस्यैवेति सीरंध्रा सैव सैरंध्री स्वार्थे तद्धितः अंतःपुरपरिचारिका राजभार्या वा । सैरंध्री परवेशपस्था शिल्पकृत्स्नवशा स्त्रियां ॥ वर्णसंकरसंप्रतस्त्रीमहिच्छिकयोरपीति विश्वः । मतल्लिकयोरिति मेदिनीपाठः । आद्ये महिल्लिका राजदाराः । द्वितीये मतल्लिकाः प्रशस्तस्त्रिय इति । दासीपक्षे अरक्षिता इति छेदः स्ववशा इत्युक्तेः पक्षे रक्षिता पालनीया पालयित्री च ।

केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ॥ न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १५ ॥ सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ॥ पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १६ ॥ माल्यगंधानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १७ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ सैरंध्र्यो ऽरक्षिता लोके भुजिष्याः संति भारत ॥ नैवमन्याः स्त्रियो यांति इति लोकस्य निश्चयः ॥ साऽहं ब्रुवाणा सैरंध्री कुशला केशकर्मणि ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ उषिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १९ ॥ आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २० ॥ सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनी ॥ सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूते दुःखमीदृशं ॥ २१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाताऽसि भामिनि ॥ न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २२ ॥ यथा न दुर्हृदः पापा भवंति सुखिनः पुनः ॥ कुर्यास्तत्त्वं हि कल्याणि लक्षयेयुर्न ते तथा ॥ २३ ॥ इति श्रीभा० विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमंत्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ ॥ ४४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कर्माण्युक्तानि गुष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ ॥ मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १॥ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ॥ सूदपौरोगवैः सार्द्धं हुपदस्य निवेशने ॥ २॥ इंद्रसेनमुखार्थे रथानादाय केवला न ॥ यांतु द्दारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३॥ इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः ॥ पंचालानेव गच्छंतु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायंत पांडवाः ॥ गता ह्यस्मानपाहाय सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं तेऽन्योन्यमामंत्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ॥ धौम्यमामंत्रयामासुः स च तान्मंत्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रूपं । नैवमन्याः स्त्रियो रूपवतीयांति प्राप्नुवंति पश्यंतीतरे इत्यर्थः । दासी इति भावः पक्षे नैव प्रकाशे यांति संचरंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ द्रौपद्याः परिचारिवेति राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारः द्रौपदीरूपा युधिष्ठिरस्य परिचारिकेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते वि० नै० भा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ कर्मणीति ॥ १ ॥ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रपात्राण्यरणीसहितानि होमसाधनभूता धेनून् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ न प्राज्ञायंतिति यथार्थमेव रहस्येव तैर्मत्स्यदेशे वस्तव्यमिति मंत्रितत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

विहितं शास्त्रोक्तं ब्राह्मणादिषु उपस्थितेषु परिचर्यादिकं पांडवाः सर्वं जानन्तीति शेषः याने विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे यद्यप्येवं तथाऽपि किंचिद्रक्षयामीति भावः ॥ ७ ॥ तदेवाह त्वये
ति त्वया युधिष्ठिरेण इदं लोकवृत्तं प्राकृतजनशीलं अरक्षयमाणानां स्त्रीषु साध्वीष्वपि अन्यायकल्पनं अतः कृष्णा रक्षयेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ विद्वांसोऽपि सुहृद्भिः प्रीत्याऽवश्यं बोधनीया एवेत्या
ह विदिते चापीति एवं सौहार्दप्रदर्शनेन धर्मादयोऽनुसृता भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥ हन्तेत्यनुकंपायां राजवसतिं राजकुले वासं तद्विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥ दुर्वसं दुःखेन वस्तुं शक्यं ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ दृष्टद्वारः प्रतीहारद्वारा निवेद्यैव राजानं द्रष्टुमिच्छेन्न त्वननुज्ञात इत्यर्थः दिष्टेत्यपि पाठः पाठांतरे रहस्येषु मंत्रकार्येषु न विश्वसेत् समतोऽस्मीति बुद्ध्या तत्र न गच्छेत् । पुत्रादि
ष्वपि अविश्वस्ता राजानो मंत्रविष्णुभयात्सद्यो मारयेयुरिति भावः । तदेवेति परेण सह वैरं माभूदिति परासनं नान्विच्छेत् ॥ १३ ॥ यानं परकीयमिति शेषः ॥ १४ ॥ दृष्टचारिणो दुष्टाचाराः

॥ धौम्य उवाच ॥ ॥ विहितं पांडवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ॥ याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः
फाल्गुनेन च ॥ विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं तव ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ॥ एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥ हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहं ॥ १० ॥ यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान्दोषांस्तारिष्यथ ॥ दुर्वसं
चैव कौरव्य जानता राजवशमनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरं ॥ ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखं ॥ १२ ॥ दृष्टद्वारो ल-
भेद्गुं राजस्वेषु न विश्वसेत् ॥ तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिपतेत्परः ॥ १३ ॥ यो न यानं न पर्येकं न पीठं न गजं रथं ॥ आरोहेत्संमतोऽस्मीति
स राजवसतिं वसेत् ॥ १४ ॥ यत्र यत्रैनमासीनं शंकेरन् दुष्टचारिणः ॥ न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ न चानुशिष्याद्राजा-
नमपृच्छतं कदाचन ॥ तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १६ ॥ असूयति हि राजानो जनाननृतवादिनः ॥ तथैव चावमन्यते मंत्रिणं वादि-
नं मृषा ॥ १७ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन ॥ अंतःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १८ ॥ विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलुब्ध-
न्यपि ॥ एवंविचरतो राज्ञि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १९ ॥ गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ॥ जात्यंध इव मन्येत मर्यादामनुचिंतयन् ॥ २० ॥

यत्र यत्र ह्युत्तमचवेश्यादिस्थानेषु स्वनगरस्थपरकीयचारमंडले वा आसीनमेनं शूतादिप्रियोऽयं परैर्भेदितोऽयमिति शंकेरंस्तत्र नोपविशेत् । राजगामिपैशून्यभयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ नानुशिष्यात्
इदमित्थं कुर्वीति नाज्ञापयेत् तूष्णीं मौनेन काले पराक्रमसमये समभिपूजयेत् स्तुवीत् ॥ १६ ॥ स्तुतिरप्यभूतार्थो न कर्तव्येत्याह असूयतीति दूषयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ येऽतः पुरचराः यांश्च
राजा द्वेष्टि ये च राज्ञोऽहिता द्वेष्टारस्तैः सर्वैः सह मैत्रीं न कुर्यात् ॥ १८ ॥ राज्ञि राजसन्निधौ विचारतो विचारपूर्वकं वसतो न क्षतिर्मानहन्यादिर्जायते ॥ १९ ॥ गच्छन्निति परां उत्कृष्टां
भूमिं नित्यं गच्छन् आसनार्थं प्राप्नुवन् राज्ञा अपृष्टोऽसंभाषितोऽनियोजितः स्वे स्थाने उपविशेत्त्यनाज्ञातो जात्यंध इव तत्स्थानमपश्यन्तमिवात्मानं मन्येत यावद्वाजा न संभाषते नाप्यासनं दि-
शति तावत्प्रतीक्षेत्येत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्यथा दोषमाह न हीति ॥ २१ ॥ यत्नादिति अतिसान्निध्यादग्निरिव राजा दहति अवज्ञानाद्देव इव सर्वं हरतीत्यर्थः । अनृतेन कूटकार्षापणादिना उपचीर्ण आराधितः हन्यादेवा ॥ २२ ॥ भर्ता राजा अनुयुंजीत आज्ञापयेत् पृच्छेद्वा अनुवर्त्तयेत् कुर्यात् वदेद्वा । प्रमादं अनवधानतां अवलेपं शौर्यादिगर्वं ॥ २३ ॥ समर्थनासु कार्याकार्यपरीक्षासु हितं परिणाममुखं प्रियं श्रु तिसुखं च वदेत् । उभयोः समुच्चयासंभवे प्रियादपि हितं भवेत् प्रियं त्यक्त्वाऽपि यद्धितं भवेत्तदेव वदेन्न तु हितविरोधि प्रियं वदेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्य सर्वार्थेषु सर्वेष्वर्थसाधनेषु अनु कूलो यत्नवान् भवेत् न तु प्रातिकूल्यमालस्यं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ पंडितः सिल्हके कवाविति विश्वः । खंडित इति पाठे विच्छिद्य न सेवेत किं त्वविच्छेदेनैव सेवेत

न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः ॥ समतिक्रांतमर्यादं पूजयति नराधिपाः ॥ २१ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववत्त्विह ॥ अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २२ ॥ यद्यद्भर्ताऽनुयुंजीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत् ॥ प्रमादमवलपं च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥ समर्थनासुसर्वासु हितं च प्रियमेव च ॥ संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं भवेत् ॥ २४ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ॥ अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २५ ॥ नाहमस्य प्रियोस्मीति मत्वा सेवेत पंडितः ॥ अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २६ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवेदेत् ॥ स्वस्थानान्न विकंपेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २७ ॥ दक्षिणं वाऽथ वामं वा पार्श्वमासीत पंडितः ॥ रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २८ ॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ न च संदर्शने किंचित् प्रवृत्तमपिसंजयेत् ॥ २९ ॥ अपि ह्येतद्वरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमं ॥ न मृषाभिहितं राज्ञां मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ असूयंति हि राजानो नराननृतवादिनः ॥ तथैव चावमन्यंते नरान् पंडितमानिनः ॥ ३१ ॥ शूरोऽस्मीति न दत्तः स्यादुद्धिमानिति वा पुनः ॥ प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ३२ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ॥ अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३३ ॥ यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च मनसाऽपीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ ३४ ॥

त्यर्थः । अप्रमत्तोऽवहितः ॥ २६ ॥ स्वस्थानात् राजदत्तान्न विकंपेत न चलेत् ॥ २७ ॥ पंडितो विद्यावान् राजानं कथाभी रमयन् पार्श्वे तिष्ठेत् रक्षिणां राजगोमृणां तु स्थानं पृष्ठतः ॥ २८ ॥ शूरेण पंडितेन वा पुरस्तात् आसनं उपवेशनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । राज्ञां संदर्शने समक्षं प्रवृत्तमपि भक्तवेतनादिदानं अहंपूर्विकयानाकारितः सन् न संजयेत् स्वीकुर्यात् ॥ २९ ॥ एतच्च धाष्ट्र्यं दरिद्राणामपि व्यलीकस्थानमभियपदं किमुत राज्ञामिति भावः उत्तमं परमं नेति राज्ञोदितमनृतं बहिनं प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ हि यस्मात् अनृतवादिनो नृपान् हि यतोऽन्ये राजानोऽसूयंति दोषवच्चेन कीर्त्तयंति । तस्मात्स्वाग्निनोऽकीर्त्तिं करं न वदेदित्यर्थः । अप्रमन्यंते राजान इति शेषः ॥ ३१ ॥ प्रियो भोगवांश्च भवतीति संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नचेति क्रोधचापलयोः सूचकमोष्ठादीनां समाक्षेपं प्रचालनं न कुर्यादित्यर्थः। वातं मुखजं अद्यस्तनं वा शनैरितरेणाज्ञानं यथा भवेत्तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ हास्येति अन्यस्य राजसेवकस्य हास्यवस्तुषु हास्यास्पदेषु अयथास्थितेषु उष्णीषादिषु वर्तमानेषु निमित्तेषु तदीयवैकल्येनातिगाढं न प्रदृश्येत् नापि हसेत् । तावतैव राजान एनं क्षुद्रं मन्यंत इति भावः । न चैवंभूते निमित्ते सति धैर्येण काष्ठवत् स्थेयमित्याह नातीति ॥ ३६ ॥ गुरुतां जडतां किमप्ययं न जानातीति वदेयुरिति भावः । अत एव स्मितं मृदुपूर्वं किंचिद्वशीयेदेव ॥ ३७ ॥ न हर्षयेत् तदृष्येत् असंमूढः सेवायामेकाग्रः ॥ ३८ ॥ राजातदाश्रिताश्च स्तोतव्या एवेत्याह राजानमिति संवर्तयतीति पाठेऽनुसरति तिष्ठते प्रकाशते ॥ ३९ ॥ न निर्वदति न निंदति दंडितोऽप्यमात्यः पुनरभ्युदयकामो राजानं न निंदेदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यो राज्ञो विषये भवेत् देशे वसेत् यो वा राज्ञ उपजीवी स राज्ञो गुणवादी स्यादिति संबंधः ॥ ४१ ॥ बलाद्धठात् भोक्तुं कुटिलीकर्तुं येन के

न चोष्ठी न भुजौ जानू न च वाक्यं समाक्षिपेत् ॥ सदा वातं च वाचं च षीवनं चाचरेच्छनैः ॥ ३५ ॥ हास्यवस्तुषु चान्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ॥ नातिगाढं प्रदृश्येत न चाप्युन्मत्तवद्भसेत् ॥ ३६ ॥ न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्ततः ॥ स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत् प्रसादजं ॥ ३७ ॥ लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ॥ असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ॥ अमात्यः पंडितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रियः ॥ ३९ ॥ प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतस्त्वकारणैः ॥ न निर्वदति राजानं लभते संपदं पुनः ॥ ४० ॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ॥ उपजीवी भवेद्वाज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४१ ॥ अमात्यो हि बलाद्धोक्तुं राजानं प्रार्थयेत् यः ॥ न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयं ॥ ४२ ॥ श्रेयः सदाऽऽत्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ॥ विशेषयेच्च राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४३ ॥ अम्लानो बलवान् शूरश्छायेवानुगतः सदा ॥ सत्यवादी मृदुर्दतिः स राजवसतिं वसेत् ॥ ४४ ॥ अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ॥ अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरे चैव बाह्ये च राज्ञा यश्चाथ सर्वदा ॥ आदिष्टो नैव कंपेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥

नचिद्व्याजेन लोकान्दंडयेति शिक्षयन् यः प्रार्थयेत् स राज्ञः प्रियोऽपि बहुजनविरोधात् चिरं स्थानं पदं न तिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । अवश्यं पदच्युतो भवेदित्यर्थः । भोक्तुमिति भुजकौटिल्ये इत्यस्य रूपं ॥ ४२ ॥ श्रेय इति राज्ञः सकाशादात्मनः स्वस्य श्रेयो धनमानादिलाभं दृष्ट्वा परमन्यं सदा सर्वदा राज्ञा सार्द्धं न संवदेन्न संवादयेत् किंतु महाराजो न भवादृशान्मंत्रे लक्षयतीत्येव लोके परं दर्शयेत् । योग्यभूमिषु युद्धे परराष्ट्रिकैः सह संलापे वा राजानं विशेषयेत् राज्ञोऽपेक्षया स्वीयं शौर्यं यौक्तिकत्वं वार्धकं दर्शयेत् । तेन राजा प्रीयत इति भावः ॥ ४३ ॥ अम्लानः उत्साही । बलवान् धीबलयुक्तः । मृदुः अनिष्टुरः । दांतो जितेन्द्रियः सुशिक्षितो वा ॥ ४४ ॥ अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे एहि इदं कुर्वित्युच्यमाने सति यस्तदागमनात्पूर्वं समुत्पतेत्तत्कार्यं कर्तुं स शीघ्रकारी राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरे धनदारसंरक्षणादौ बाह्ये सामंतजये आदिष्ट आज्ञप्तौ नैव कंपेत नैव संशयं भयं वा कुर्यात् अनिःसंशयो निर्भयश्च तत्कार्यं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रियाणां प्रियाणि स्त्रीपुत्राब्रपानादिमुखानि दुःखेन प्रवासादिना ॥ ४७ ॥ समवेषं वस्त्रालंकारादिकं राज्ञा समानं न कुर्यात् । उच्चैः अतिशयेन बहुधा बहुप्रकारं न कुर्यात् न भिद्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ धनं उत्कोचादिना प्राप्तं किंचिदपि अत्यल्पमपि न स्पृशेत् ॥ ४९ ॥ यत् संप्रयच्छति राजा तदेव राजदत्तं यानादिकं धारेयत् न तु तदन्यस्मै दद्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥ संयम्य निगृह्य इमं त्रयोदशं संवत्सरं हेतात युधिष्ठिर यूयं सर्वे तथाशीलाः यथोक्तसदृत्ताः संतो बुभूषत ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छत । अथ अनंतरं स्वविषयं स्वदेशं प्राप्य यथाकामं यथेष्टं करिष्यथ क्रीडामिति

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ॥ दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ समवेषं न कुर्यात् नोच्चैः सन्निहितो वसेत् ॥ न मंत्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४८ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन् धनं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बंधनं यदि वा वधं ॥ ४९ ॥ यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ॥ तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५० ॥ एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पांडुनंदनाः ॥ संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषत ॥ अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्ता ऽस्ति कश्चन ॥ कुंतीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिं ॥ ५२ ॥ यदेवानंतरं कार्यं तद्ववान्कर्तुमर्हति ॥ तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ॥ अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यदिधीयते ॥ ५४ ॥ तेषां समिध्य तानग्नीन्मंत्रवच्च जुहाव सः ॥ समृद्धिद्विष्टिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५५ ॥ अग्नीन्प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५६ ॥ गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपतां वरः ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय पंचालानभ्यगच्छत ॥ ५७ ॥ इंद्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ॥ रथानश्वांश्च रक्षतः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशस्तथा बद्धकलापिनः ॥ बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ १ ॥

शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अनंतरं अनुपदं कार्यं शांतिकं पौष्टिकं च । अस्य अज्ञातवासदुःखस्य तारणाय प्रस्थानाय शत्रून्प्रतियोद्धुं गमनाय जयाय च यत्कर्म प्रभवति तत्कर्तुमर्हति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ समिद्धय उदीप्य समृद्धिर्जनाभिसंपत्तिः । बृद्धियुद्धे विशेषः । लाभो राज्यस्य । लब्धाया अपि पृथिव्या विजयाय वर्गीकरणाय ॥ ५५ ॥ षट् द्रौपद्या सहिताः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ते वीरा इति निस्त्रिंशः खड्गः । कलापिनस्तूणवंतः । ततायुधेति पाठे सज्जीकृतधनुषः ततायुधाश्च ते कलापिनश्चेति विग्रहः । बद्धं गोधातलं ज्याघातवारणारूपमंगुलित्राणं च यैस्ते बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधातलनिहाकयोरिति मेदिनी ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ अंतरेण मध्यतः मत्स्यस्यैव राज्ञो लुब्धा व्याधाः स्म इति ब्रुवाणा । पक्षे राज्याकांक्षिणः । लुब्ध आकांक्षिणि व्याधे इति मेदिनी । विषयं मत्स्यस्यैव देशं लुब्धत्वाभिनयाय

ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ॥ निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥ वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥ विध्यंतो मृग-
जातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ उत्तरेण दशार्णस्ते पंचालान् दक्षिणेन च ॥ ३ ॥ अंतरेण यकृल्लोमान् शूरसेनांश्च पांडवाः ॥ लुब्धा ब्रुवाणा
मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥ धन्विनो बद्धनिस्त्रिंश विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥ प-
श्यैकपद्यो दृश्यंते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ वसामेहापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६ ॥ शु-
धिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धनंजय समुद्यम्य पांचालीं वह भारत ॥ राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ॥ संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥ स राजधानीं संप्राप्य कौतेयोरर्जुनमब्रवीत् ॥ कायुधानि स-
मासज्ज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयं ॥ ९ ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ॥ समुद्गं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥ गांडीवं
च महद्गाढं लोके च विदितं नृणां ॥ तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयं ॥ क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ततो द्वाद-
श वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ॥ एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती
शमी ॥ भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १३ ॥ न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इति मे मतिः ॥ योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्रा-
णि पांडवाः ॥ १४ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १५ ॥ समाधायायुधं शम्यां ग-
च्छामो नगरं प्रति ॥ एवमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ प्र-
चक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १७ ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वैश्चैकरथोऽजयत् ॥ स्फीतान् जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥
तदुदारं महावोषं संपन्नबलसूदनं ॥ अपज्यमकरोत्पार्थो गांडीवं सुभयंकरं ॥ १९ ॥

विवर्णाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एकपद्यः क्षेत्रगाभिनः क्षुद्रमार्गाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कूटे इव कूटे उच्चप्रदेशे । मायाद्विशृंगयोः कूटमिति मेदिनी । दुरारोहा श्मशानस्थ-
त्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्पथे मार्गाद्भिर्हिभूते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संपन्नबलानां देवाराधनप्राप्तबलानामधुरादीनामपि सूदनं ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सैधवं जयद्रथं ॥ २३ ॥ संक्रंदनः शत्रूणामाक्रंदनकरः ॥ २५ ॥ अपज्यं ज्यारहितं ॥ २६ ॥ विपाठान् बाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च ॥ २७ ॥ अन्व-
शासत् आज्ञापितवान् ॥ २८ ॥ तस्याः शम्याः वकाशानि भागुरिमेतेन अल्लोपः अवकाशाख्यानि सुषिरस्थानानि ॥ २९ ॥ वर्षति मेघः तिरोवर्षाणि असंख्याननि वर्षाणि वृष्टीः यत्रापश्यत

येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ॥ अमुंचद्वनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ २० ॥ पांचालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ॥ प्रत्येषध-
द्वहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २१ ॥ निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवंत रणात्परे ॥ पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २२ ॥ सैधवं येन
राजानं पर्यामृषितवानथ ॥ ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २३ ॥ अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पांडवः ॥ माद्रीपुत्रो महाबा-
हुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २४ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रंदनो युधि ॥ कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २५ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ॥ अपज्यमकरोद्दीरः सहदेवस्तदायुधं ॥ २६ ॥ खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ॥ विपाठान्
क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथान्वशासन्नकुलं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ आरुह्येमां शर्मो वीर धनूंष्येता-
नि निक्षिप ॥ २८ ॥ तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयं ॥ यानि तस्या वकाशानि दिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ २९ ॥ यत्र चापश्यत स वै
तिरोवर्षाणि वर्षति ॥ तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबंधत ॥ ३० ॥ शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नंत पांडवाः ॥ विवर्जयिष्यंति नरा दूरादेव
शमीमिमां ॥ ३१ ॥ आबद्धं शवमेत्रेति गंधमाघ्राय पूतिकं ॥ अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वराचरितो-
ऽपि वा ॥ समासज्ज्याथ वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरंति ते ॥ ३३ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ॥ आजगमुर्नगराभ्याशं पार्थाः श-
त्रुनिबर्हणाः ॥ ३४ ॥ जयो जयंतो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ॥ इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः
प्राविशन्नगरं महत् ॥ अज्ञातचर्यां वत्स्यंतो राष्ट्रं वर्षं त्रयोदशं ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि पुरप्रवेशे अस्त्रसंस्थापने
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ॥ अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीं ॥ १ ॥

तत्र पर्यंबधत पर्यबध्नात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूतिकं अमंगलं अशीत्यधिकशतवर्षा नोऽस्माकं इयमिति शवनिर्देशः । पक्षे शमी आयुधरक्षकत्वात्मान्वास्माकमित्यभिसंधिः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोऽयं क्षत्रधर्मो
ऽयं यदायुधसंगोपनमिति गूढ आशयः । पक्षे अयं मातृवृक्षे बंधनाख्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वत्स्यंतो वस्तुमिच्छंतः ॥ ३६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचमोऽध्यायः
॥ ५ ॥ गच्छमानः गच्छन् दुर्गां दुर्गमसंकटतारिणीं ॥ १ ॥

नारायणेन दत्ता ये वराः । उमेति भद्रकालीति देवास्त्वां पूजयिष्यतीत्येवमादयो विष्णुपुराणादौ श्रुतास्तत्प्रियां मंगल्यां मंगलप्रदां ॥ २ ॥ शिलातटे कंसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशं गता तां ॥ ३ ॥ खेटकं चर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोत्रार्थमेव संभव उद्भवो येषां नाम्नां वरदे इत्यादीनां तैः आमंत्र्य संबोधय स्तोतुं प्रचक्रमे इति पूर्वेण संबोधः ॥ ६ ॥ कृष्णे कृष्णस्वरूपे ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे ॥ ति विष्णुब्रह्मरूपत्वमुक्तं । मयूरपिच्छाभानि इन्द्रनीलादिमणिखचितानि वलयानि यस्यास्तथाविधे । पद्मा लक्ष्मीः अत एव नारायणपरिग्रहो विष्णुकांता ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यमित्यन

यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियां ॥ नंदगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीं ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयं करीं ॥ शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीं ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषितां ॥ दिव्यांबरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीं ॥ ४ ॥ आरावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवां ॥ तान्वै तारयते पापात्पंके गामिव दुर्बलां ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ॥ आमंत्र्य दर्शनाकांक्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ॥ बालार्कसदृशकारे पूर्णचंद्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्राणिपयोधरे ॥ मयूरपिच्छवलये केयूरगंदधारिणि ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥ स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि ॥ कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ॥ ९ ॥ बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ पात्री च पंकजी घंटी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि ॥ १० ॥ पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ कुंडलाभ्यां सुपूर्णभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ॥ ११ ॥ चंद्रविस्पर्द्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबंधेन शोभिना ॥ १२ ॥ भुजंगाभोगवासेन श्राणिसूत्रेण राजता ॥ विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनैवह मंदरः ॥ १३ ॥ ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छिन्नेन विराजसे ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥ तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ॥ प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १५ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ॥ ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतं ॥ १६ ॥

न्यगामित्वं दर्शितं तेनलौकिकलक्ष्मीतो व्यावृत्तिः कृष्णच्छविर्नीलमेघस्तेन समा कृष्णा कृष्णवर्णा ॥ ९ ॥ अष्टभुजामाह बिभ्रतीति विपुलौ वराभयप्रदत्वेन ऊर्जितौ द्वौ बहू । तत एकः पात्री पात्रवान् । पंकजी पंकजवान् । घंटी घंटवान् पंचमः ॥ १० ॥ पाशं धनुर्महाचक्रं च बिभ्रतीति पूर्वेणान्वयः । एतान्येव विविधान्यायुधानि कुंडलपूर्णां यौ द्वौ कर्णां ताभ्यां विराजिता ॥ ११ ॥ केशबंधेन कवरीरूपेण ॥ १२ ॥ वेणीं वर्णयति भुजंगेति भुजंगाभोगवासेन सर्पशरीराकारेण वासो वासना तेन तदाकार उपलक्ष्यते । कटिद्वयेण सह राजता शोभमानेन । कटिसूत्रोपरि लंबमानया वेणुपेत्यर्थः । भोगेन भुजंगफण्या तद्वता भुजंगेनेत्यर्थः । भोगिनेवेति युक्तः पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिवा कल्याणरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ कृतानुयात्रा नित्यमनुष्ठता भूतैर्ब्रह्माद्यैः प्राचीनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कांतारे महारण्ये ॥ २० ॥ कांतारे दुर्गममार्गे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

विंध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतं ॥ कालिकालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ॥
 भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १८ ॥ प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ॥ न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धन-
 तोऽपि वा ॥ १९ ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ॥ कांतारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां
 त्वं गतिः परमा नृणां ॥ जलप्रतरणे चैव कांतारेष्वटवीषु च ॥ २१ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ॥ त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः
 सिद्धिर्होर्विद्या संततिर्मतिः ॥ २२ ॥ संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ॥ नृणां च बंधनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयं ॥ २३ ॥
 व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ मोऽहं राज्यात्परिश्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥ प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥
 त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ॥ २५ ॥ शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पांडवं ॥
 ॥ २६ ॥ उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ २८ ॥ राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ भ्रातृभिः
 देव संग्रामे विजयस्तव ॥ मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीं ॥ २९ ॥ राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ भ्रातृभिः
 सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलां ॥ २९ ॥ मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ॥ ये च संकीर्त्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्म-
 षाः ॥ ३० ॥ तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमार्युर्वपुः सुतं ॥ प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे ॥ ३१ ॥ अटव्यां दुर्गकांतारे सागरे गह-
 ने गिरौ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाऽहं भवता स्मृता ॥ ३२ ॥ न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृ-
 णुयाद्वा पठेत वा ॥ ३३ ॥ तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पांडवाः ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ॥ ३४ ॥ न प्रज्ञा-
 स्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ इत्युक्त्वा वरदा देवि युधिष्ठिरमरिंदमं ॥ ३४ ॥ न प्रज्ञा-
 ति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि दुर्गास्तेव षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ २९ ॥ संकीर्त्तयिष्यन्ति मामिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दुर्गास्तवः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैदूर्यरूपान् कांचनाश्च शरीरान् इदं श्वेतरक्तशरीरानां शारिफलकस्य चोपलक्षणं । अक्षान्पाशाश्च वाससा प्रतिमुच्य बल्यः ॥ १॥ २॥ ३॥ न विरेण शीघ्रमेव ॥ ४॥
विशो वैश्यान् ॥ २॥ न तु द्विजोऽयं द्विजेष्वोऽपि राजैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६॥ शरीरालिंगैः आजानुवाहुत्वादिभिः तामरसो पद्मिनी । एतेन स्वाभिभवशंका दर्शिता ७ ॥ द्विजं त्रैवर्गिकत्वात्
॥ ८॥ कामचरः त्वदिच्छानुवर्तो ॥ ९॥ प्रीत्याऽऽत्मना प्रीतिमता मनसा कामेन रागेण तातेति श्रेष्ठत्वात्संबोधयति ॥ १०॥ शिल्पं कौशलं किंविषयं तव त्वया कृतं संपादितं ॥ ११॥ युधिष्ठि

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ॥ वैदूर्यरूपान्प्रतिमुच्य कांचनानक्षान्स कक्षे परिगृह्य वा-
ससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं महायशाः कौरववंशवर्द्धनः ॥ महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥ ब-
लेन रूपेण नरर्षभो महानपूर्वरूपेण यथामरस्तथा ॥ महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथाऽनलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य
पांडवं विराटराडिंदुमिवाभ्रसंवृतं ॥ समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मंत्रिद्विजान् सूतमुखान्विशस्तथा ये चापि
केचित्परितः समासते ॥ पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीयवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभां ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या
इति मे मनोगतं ॥ न चास्य दासो न रथो न कुंजरः समीपतो भ्राजति चायमिंद्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरालिंगैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्त इति मे म-
नोगतं ॥ समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ७ ॥ वितर्कयंतं तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ॥ स-
म्राड्विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजं ॥ ८ ॥ इहाहमिच्छामि तवानघांतिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ॥ तमब्रवीत्स्वाग-
तमित्यनंतरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ९ ॥ तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्याऽऽत्मना चैवमिदं बभाषे ॥ कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ॥ १० ॥ गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥ अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविनां कंकेति नाम्नास्मि विराट विभ्रुतः ॥ १२ ॥

रस्येति लोके । पक्षे युधिष्ठिरोऽहं तव सखा स्यासं भूयासमिति संबंधः । अस्तेराशीर्लिङ्गि छांदस आर्द्धधातुक्त्वाभावः तेनभूभावः श्रुत्वास्त्यल्लोपाभावश्च न भवतः सलोपाभावोऽपि छां
दसः । युधिष्ठिरस्याहमहं सखेति पाठेऽपि युधिष्ठिरोऽहं मम सखा स्याः भवेति संबंधः हमिति तु पादपूरागार्थो निपातः पक्षे । अहमहमिति द्विरुक्तिः सार्वभौमोऽपरसेवां चिकीर्षामीति
चितया वैचित्यसूचिका । वैयाघ्रपद्यः व्याघ्रपादोत्रे भवः व्याघ्र इव पततीति व्याघ्रपाद्यमस्तस्य कुले जातो वैयाघ्रपद्यः । वैयाघ्रं व्याघ्रचर्म तेन परिवृतो रथोऽपि वै-
याघ्रः स एव पद्यं पादकणीयं वाहनमस्येति वैयाघ्रपद्यः । परिवृतो रथ इत्यधिकृत्य द्वैपवैयाघ्रादित्यञ् । विमः विशेषेण प्राति पूरयति ब्राह्मणादीन् धनादिभिरिति विप्रः । धर्मसूनुत्वाद्वा वि

मोऽहं । ब्राह्मण इति पाठे तु ब्रह्मविदिति मुख्य एवार्थो ग्रहीतुं शक्यः कंक इति कृतांतनामेति प्रागेवोक्तं । अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलः बृहदश्वशिष्यत्वात् ॥ १२ ॥ देविनः देवनशीलाः ॥ १३ ॥ प्राप्तो विवाद इति द्यूतिनां मध्ये इति शेषः द्यूतकृतां मध्ये हीनतः हीनात् पराजितात् यं कं च कमपि प्रथमं राजानं राजपुत्रं वा मुख्यं जयवंतं प्रथमशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची तं प्रति विवाद प्राप्तो न विद्यते इति न । सत्यगंधरहिते द्यूते पराजिता जयवद्भिः सह नित्यं कलहं कुर्वत्येवेत्यर्थः । हेविशांपते हेमत्स्येत्यादरार्थं द्विः संबोधयति यस्मादेवं तस्मात् कश्चन कोऽपि मया जि तो मे मदीयं धनं न धारयेत् । अहं कलहाद्वीतस्त्वमेवसत्यं ज्ञात्वा मदीयं धनं दापयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ते तव अप्रियमिति च्छेदः यथाऽहं विषये देशे प्रभुस्तथा कंकोऽपीति योजना ॥

॥ विराट उवाच ॥ ॥ ददामि ते हंत वरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ॥ प्रियाश्च धूर्ता मम देविनः सदा भवांश्च देवोपम राज्य-
मर्हति ॥ १३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्राप्तो विवादः प्रथमं विशांपते न विद्यते कं च न मत्स्य हीनतः ॥ न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १४ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ हन्यामवश्यं यदि तेऽप्रियं चेरत्प्रव्राजयेयं विषयाद्विजांस्तथा ॥ शृण्वंतु मे जान-
पदाः समागताः कंको यथाऽहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १५ ॥ ॥ समानयानो भविताऽसि मे सखा प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥ पश्येस्त्वमंतश्च बहि-
श्च सर्वदा कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १६ ॥ ॥ ये त्वाऽनुवादेऽयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मां सदा ॥ दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो
न ते भयं विद्यति सन्निधौ मम ॥ १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजेन नर्षभस्तदा ॥ उवास धीरः पर-
मार्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्या-
यः ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ॥ खजां च दर्वीं च करेण धारय-
न्नसिं च कालांगमकोशमव्रणं ॥ १९ ॥ ॥ स सूदरूपः परमेण वर्चसा रविर्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् ॥ स कृष्णवासा गिरिराजसारंस्तं मत्स्यरा-
जं समुपेत्य तस्थितवान् ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ अंतर्धनदारादीन् बहिः सैन्यारामादीन् पश्येः पर्यालोचय अपावृतं अनावृतं ॥ १६ ॥ अनुवादेऽयुः पूर्वं देहीत्युक्त्या इत्तस्यैव क्षेत्रारामादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचनं यद-
धिकारिणं प्रति तदनुवादस्तन्निमित्तं ये त्वां प्रति अयुः प्राप्नुयुस्तेषां वचनेन सदाऽनवसरेपि मां ब्रूयाः । क्षणमपि ब्राह्मणवृत्तेः प्रतिबंधो माभूदित्याशयः ॥ १७ ॥ वरं श्रेष्ठं समागमं प्राप्तिं ॥ १८ ॥
इति० महाभारते वि० नैल० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ खजां मंधनदंडं अंगारावक्षेपणं वा हस्ताकारं पिष्टोवकारप्रमथनार्थं वा दंडं । खजा मंधप्रहस्तयोरिति विश्वः । दर्वी शाकादिपरिवेषणार्था
असिमासाघवकर्त्तनार्थं खड्गं कालांगं कृष्णायसमयं तीक्ष्णमित्यर्थः । अकोशं पिधानहीनं ॥ १९ ॥ गिरिराजसारः महोभेरुवत्कठिनदेहः यद्वा गिरिराजसारो लोहं तेन तद्विकाररूपं पात्रजातं
लक्ष्यते भक्ष्यद्रव्यपाकार्यं स्नेहपाकार्यं वा तद्वान् ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ तत्त्वतः तत्त्वं न यामि न प्राप्नोमि ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवदत् उक्तवान् अच्युतो धर्मः फलमदत्त्वा न च्यवत इति योगात्तस्यानुजं ॥ ६ ॥ सुदः पाककर्त्ता बल्लवो नामतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तं प्रेक्ष्य राजा रमयन्नुपागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ॥ सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवान् प्रदृश्यते को नु वर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयं ॥ तथाऽस्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं तु विचारयाम्यहं गंधर्वराजो यदि वा पुरंदरः ॥ जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभतां च माचिरं ॥ ५ ॥ विराटवाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः ॥ उपेत्य कौतियमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजाऽवददाच्युतानुजं ॥ ६ ॥ ततो विराटं समुपेत्य पांडवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः ॥ उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो भजस्व मां व्यंजनकारमुत्तमं ॥ ७ ॥ विराट उवाच ॥ न सूदतां बल्लव श्रद्धधामि ते सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजसे ॥ श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥ भीम उवाच ॥ नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान्प्रथमं च केवलान् ॥ आस्वादिता ये नृपते पुराऽभवन्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया नियुद्धशीलश्च सैदव पार्थिव ॥ गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानव प्रियं ॥ १० ॥ विराट उवाच ॥ इदामि ते हंत वरान्महानसे तथा च कुर्याः कुशलं प्रभाषसे ॥ न चैवमन्ये तव कर्म यत्समं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ॥ नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा स भीमो विहितो महानसे विराटराज्ञो दयितोऽभवदृढं ॥ उवास राज्ये न च तं पृथग्जनो बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि भीमप्र० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेष्टितान्नानिदितान् ॥ कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमालिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेषं च सैरंश्यास्ततो व्यचरदार्त्तवत् ॥ तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तव कर्म न चैव समं मन्ये इतरकर्मणेति शेषः अतिमानुषं कर्मवदसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
वेष्टिताग्रान् आकुंचिताग्रान् समुत्क्षिप्य वेणीकृत्य ॥ १ ॥ जुगूहे गोपितवती ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ युयुक्षति योजयितुमिच्छति पुष्पतीति पाठे पोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नैवरूपा त्वमसि किंतु दासान्दामीथ प्रेषयंतीव बहूनां स्वामिन्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नोच्चो न बहिर्निर्गतौ गूढावित्यर्थः नोच्चो गुल्फौ पादग्रंथी यस्याः सा तथा त्रिगंभीरा त्रिषु शब्दबुद्धिनाभीषु गहनाः षड्बुद्धता षट्सु नासिकाक्षिद्वयश्रोत्रनखस्तनकृकाटिकासु उत्तानांपंचसु स्थानेषु पादपा

अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ सा तानुवाच राजेंद्र सैरंध्र्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ॥ न श्रद्धयत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थितां ॥ ५ ॥ विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ॥ आलो-
कयंती ददृशे प्रासादाद्दुपदात्मजां ॥ ६ ॥ सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससं ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७ ॥ सा तामुवाच राजेंद्र सैरंध्र्यहमुपागता ॥ कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥ सुदृष्णोवाच ॥ नैवरूपा भवत्येव यथा वदसि भामिनि ॥ प्रेषयंतीव वै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगंभीरा षड्बुद्धता ॥ रक्ता पंचसु रक्तेषु हंसगद्गद्भाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिषयोधरा ॥ तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमी ॥ ११ ॥ अरालपक्ष्मनयना विंबोष्ठी तनुमध्य-
मा ॥ कंबुग्रीवा गूढशिरा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ॥ यक्षी वा यदि वा देवी गंधर्वी यदि वाऽप्सरः ॥ १४ ॥ देवकन्या भुजंगी वा नगरस्याथ देवता ॥ विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयं ॥ १५ ॥ अलंबुषा मिश्रकेशी पुंडरीकाऽथ मालिनी ॥ इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ॥ देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मि देवी न गंधर्वी नासुरी न च राक्षसी ॥ सैरंध्री तु भुजिष्या-
ऽस्मि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १७ ॥ केशान् जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनं ॥ मल्लिकोत्पलपद्मानां चंपकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्ये वि-
चित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियां ॥ १९ ॥ कृष्णां च भार्या पांडूनां कुरुणामि कसुंदरीं ॥ तत्र तत्र च-
राम्येवं लभमाना सुभोजनं ॥ २० ॥

णितलेनेत्रांतोष्ठीजिह्वानखेषु एतान्येव संज्ञया पंच रक्तानि तेषु रक्ता ॥ १० ॥ तेन तेन लक्षणेन मंदगतित्वादिना ॥ ११ ॥ अराले वक्रे कृष्णे वा पक्ष्मणी ययोस्तादृशे नयने यस्याः सा ॥ तथा कंबुग्रीवा शंखवत् रेखात्रयांकितग्रीवा ॥ गूढशिरा गुप्तराडिका ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सैरंध्री भुजिष्या पदे प्राक् द्वर्थे व्याख्याते ॥ १७ ॥ कर्तुं संस्कर्तुं ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्णां च भार्या पांडूनामिति स्वात्मना स्वस्याराधनं संभवतीति नेयं मृषोक्तिः ॥ २० ॥

॥२१॥ राजा त्वां चेन्न इच्छति तदा त्वां मूर्ध्नि वासये परंतु राजा त्वां सर्वेण चेतसा गच्छेत्स्पृहेदेवेति शंके ॥२२॥ त्वं स्त्रीणामपि मोहकरी किंप्रुत पुंसामित्याह स्त्रिय इति ॥२३॥ वृक्षानिति वृक्षा अपि त्वां दृष्ट्वा स्तब्धाः संतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रसक्तं आसक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा ॥२६॥ एवमेनैव स्त्रीवृक्षादिस्तब्धीभावविचिन्हेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्कटी षट्पादवान् जंतुः ॥ २९ ॥ मह्यं मम गंधर्वा इति देवतांशजत्वादमानुषत्वमात्रं विवक्षितं अतिमानुषकर्माण इत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वतुल्यो राजा गंधर्वराजः पांडुस्तस्येति गूढोऽभिसंधिः दुःखा दुःखव

वासांसि यावति लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवीचकार सा ॥ साऽहमद्यागता देवि सुदृष्टे त्वन्निवेशनं ॥ २१ ॥
 ॥ सुदृष्टोवाच ॥ मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ॥ न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥२२॥ स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चमा मम वेश्मनि ॥ प्रसक्तास्त्वां निरीक्षते पुमांसं कं न मोहये ॥२३॥ वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ॥ तेऽपि त्वां सन्नमंतीव पुमांसं कं न मोहये ॥ २४ ॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषं ॥ विहाय मां वरागोहे गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥२५॥ यं हि त्वमनवद्यांगि तरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीक्षथाः स कामवशगो भवेत् ॥२६॥ यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ॥ एवंसर्वानवद्यांगि स चानंगव- शो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो नरः ॥ राजवेश्मनि ते सुभ्रु गृहे तु स्यात्तथा मम ॥२८॥ यथा च कर्कटी गर्भमा- धत्ते मृत्युमात्मनः ॥ तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥२९॥ ॥ नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ॥ गंध- र्वाः पतयो मह्यं युवानः पंच भामिनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गंधर्वराजस्य महासत्वस्य कस्यचित् ॥ रक्षति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा ह्य- हं ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ॥ प्रीणंस्तेन वासेन गंधर्वाः पतयो मम ॥३२॥ यो हि मां पुरुषो गृह्येद्यथाऽन्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ तामेव निवसेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुं ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिद्गणे ॥ दुःखशीला हि गंधर्वास्ते च मे बलवात्प्रियाः ॥ ३४ ॥ प्रच्छन्नाश्चापि रक्षति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ॥ एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नंदिनी च्छसि ॥३५॥ न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृश्यसि त्वं कथंचन ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसांत्विता ॥३६॥

तीति दुःखदा चाहं परपत्नीत्वात् आरा सिंहीव सिंही परैरनाक्रमणीया । आरः पुंसि तरोर्भेदे तथा कर्कटदंष्ट्रिणोरिति मेदिनी । आरशब्दादंतत्वात्स्त्रियां टाप् । स्वयमेव तीक्ष्णव्रताऽस्मी- ति भावः । दुःखाचारेति क्लेशकालोऽयं क्रियान् ममास्तीति दर्शयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परां तनुं प्रविश्येत्यनेन परलोकं गच्छेदेवेत्युक्तं ॥३३॥ तेऽपि दुःखशीलाः केनचिन्निमित्तेन दुःखं सह- तीत्यर्थः । बलवंतश्च ते प्रियाश्च ॥ ३४ ॥ हेनंदिनि सुखदे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ॥ इति वि० नै० भा० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ उपयात् उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वेशो रूपांतरप्रकाशनं कर्म यस्य स वैश्यः । अरिष्टनेमिः अप्रतिहतचक्रोऽस्मीति गूढोऽभि-
संधिः । कुरुपुंगवानां पांडवानां मध्ये गोसंख्यः गो इति इन्द्रियवाचित्वात्पंचानां संख्या यस्य स गोसंख्यः पंचसंख्यः पंचम इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् राजसिंहान् वर्त्तमानकाले राजमूधस्थान् न

उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ॥ न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि
द्रौपदीप्रवेशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमं ॥ भाषां चैषां समास्थाय विराटमु-
पयादथ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठतं भवनस्य समीपतः ॥ राजाऽथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिणोजातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं
नरर्षभं ॥ समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनंदनं ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा त्वं तु चिकीर्षसि ॥ न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि न-
रर्षभ ॥ ४ ॥ संप्राप्य राजानमभिप्रतापनं ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥ वैश्योऽस्मि नाम्नाऽहमरिष्टनेमिर्गोसंख्य आसं कुरुपुंगवानां ॥ ५ ॥
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ तान् राजसिंहान् हि वेद्वि पार्थान् ॥ न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥ ॥
॥ विराट उवाच ॥ ॥ त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्व मे तत्त्वमभिप्रकर्शनं न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्ष-
मं ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं वाऽपि शिल्पं तव विद्यते कृतं ॥ कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा वदस्व किं चापि तवेह वेतनं ॥
॥ ८ ॥ ॥ सहदेव उवाच ॥ ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतं ॥ ९ ॥ अपरे शतसा-
हस्रा द्विस्तावंतस्तथाऽपरे ॥ तेषां गोसंख्य आसं वै तंतिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च यच्च संख्यागतं गवां ॥ न मेऽत्स्य-
विदितं किंचित्समंतादशयोजनं ॥ ११ ॥ गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ॥ आसीच्च स मया दृष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षि-
प्रं च गावो बहुला भवंति न तासु रोगो भवतीह कश्चन ॥ तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि
जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाध्राय अपि बंध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वव-
र्णस्यविमिश्रितान् गुणैः ॥ पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया मे पशवो भवंत्विह ॥ १५ ॥

वेद्वि नोपलभे । स्वर्गी ध्वस्त इतिवद्विशेषणादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोसंख्यो गवां परीक्षकः तंतिपालः वचनकरः ॥ १० ॥ संख्यागतं परीक्षायामवगतं
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ विमिश्रिताश्च पाटलादयः विभक्तयलोपभार्षः सवर्णाश्च वर्णविमिश्रिताश्च तांस्तत्तद्गुणैरुपलक्षितान् ॥ १५ ॥

राज्ञो राज्यकर्तुः विशांपतेः प्रजापालकस्य भरणं वेतनं ॥ १६ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ अदृश्यत दृष्टः रूपसंपदा उपलक्षितः प्राकारव-
प्रे स्थितैः तत्समीपे वा स्थितोऽदृश्यत दृष्टः । प्रतिमुच्य दीर्घे कुंडले ताटके । कंबूनां शंखानामुपरि कंबूपरिहाटके कनकमये वलये च परिमुच्य ॥ १ ॥ दीर्घान् मूर्धजान्बाहू

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथा स राज्ञो विदितो विशांपतेरुवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः ॥ न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन प्रादाच्च तस्मै भरणं यथे-
प्सितं ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अ-
थापरोऽदृश्यत रूपसंपदा स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ॥ प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुंडले दीर्घे च कंबूपरिहाटके शुभे ॥ १ ॥ बाहू च दीर्घान्प्र-
विकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः ॥ गतेन भूमिं प्रतिकंपयंस्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
व्याजात्प्रतिच्छन्नमप्रिप्रमाथिनं ॥ विराजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेंद्रस्य गजेंद्रविक्रमं ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति
पुरा न मे श्रुतः ॥ न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्वोपपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयू-
थपोपमः ॥ आमुच्य कंबूपरिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपि नह्य कुंडले ॥ ५ ॥ स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरी-
यथा ॥ आरुह्य यानं परिधावतां भवान्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥ बृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ॥ नै-
वंविधाः क्लीबरूपा भवंति कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ गाद्यामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलो-
ऽस्मि गीते ॥ त्वमुत्तरायै प्रादिशस्व मां स्वयं भवामि देव्या नरेदेव नर्तकः ॥ ८ ॥ इदं तु रूपं मम येन किं तव प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनं ॥
बृहन्नलां मां नरेदेव विद्धि सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जितां ॥ ९ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ ददामि ते हंत वरं बृहन्नले सुतां च मे नर्तय याश्च
तादृशीः ॥ इदं तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ बृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् क-
लासु नृत्येषु तथैव वादिते ॥ संमंत्र्य राजा विविधैः स्वमंत्रिभिः परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं ततः कु-
मारीपुरमुत्ससर्ज तं ॥ स शिक्षयामास च गीतवादितं सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ॥ १२ ॥

च प्रविकीर्य प्रसार्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिहारकामः अमात्येषु राज्यभारं न्यस्तुकामः ॥ ७ ॥ देव्या उत्तरायाः ॥ ८ ॥ येन हेतुना इदं रूपं मम जातं तत्कीर्तनं तव निक-
टे व्यर्थं शोककरं चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ते समं त्वदाकृत्या युक्तं न इतिमे मम मतं ॥ १० ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वं क्लीबत्वं निशम्य आलोच्य ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नकुलप्रवेशो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एवं हि मत्स्ये न्यवसंत पांडवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ॥ अज्ञातचर्या व्यचरन्समाहिताः समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं चेदं प्रवेशपर्व ॥ ४४ ॥ अथ समयपालनपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ आराधयंतो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ तृणबिंदुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः ॥ अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत्प्रियः ॥ तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ४ ॥ स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान् क्रीडयामास पांडवः ॥ अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ॥ भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ अतिस्थानि मत्स्येन विक्रीणीति युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यंतःपुरेऽर्जुनः ॥ विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहेदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पांडवः ॥ दधि क्षीरं घृतं चैव पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनां ॥ तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्वान् भर्तृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ॥ यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ ११ ॥ एवं संपादयंतस्ते तदाऽन्योन्यं महारथाः ॥ विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात्पांडुसुतास्तदा ॥ प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामृषुश्छन्ना नराधिप ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ॥ आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १४ ॥ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः ॥ समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखंजा इवासुराः ॥ वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥ सिंहस्कंधकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ॥ असकृल्लब्धलक्षास्ते रंगे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥

संपादयंतोऽन्योन्यमारोधयंतः गर्भधृता इव प्रच्छन्नत्वेन सेवाश्रमेण च दुःखिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मण उत्सवः शरदि नवधान्योत्पत्तौ सर्वैः क्रियते स च देशविशेषे प्रसिद्धः ॥ १४ ॥ यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोकै कैलासे वा पशुपतेः समाजे इव मत्स्येषु समापेतुरिति संबंधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्ववदाताः अत्यंतनिर्भलाः मनस्विनः प्रीतमनसः लब्धलक्षाः प्राप्तविजयाः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ स्रुदेन भीमेन ॥ १९ ॥ दुःखेनैव पारतंत्र्यात् प्राकज्यभयाद्वा दुःखं न तु भगभयात् विवृतेप्रकाशे ॥ २० ॥ २१ ॥ कक्षां परिकरं । कच्छाप्रिति पाठेऽपि स एवार्थः । यद्वा कक्षां रज्जुं रज्ज्वा पाटनभयान्मल्लैरंगुलयो बध्यंत इति प्रतिद्वे रंगुलीर्बद्धेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कृतं क्विद्देशे निपीडनं । प्रतिकृतं तस्य मोचनं । सुसंकटैः मुष्टिग्रहणेन कृशी कृतैः । संकटकैरिति पाठे सकवचैः सक्रिणैर्वी । कंटको बाहुचरणकवचै कठिने क्रिणे इति विश्वः । संनिगतोऽगसंघट्टनं । अवधूतं तेनैव दूरीकरणं । प्रमाथादय उक्ता मल्लशस्त्रे । निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यत्तूत्थायांगमथनं तदुन्मथनमुच्यते ॥ २७ ॥ क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात्प्रचयावनं हठात् ॥ उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरुरोमध्ये निपात्यते । मुष्टिरित्युच्यते तज्ज्ञैर्मल्ल

तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लानथाह्वयत् ॥ आवलगमानं तं रणे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥ यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ॥ अथ स्रुदे-
न तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिं ॥ न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपं ॥ २० ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलश्चरन् ॥ प्रविवेश महारंगं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबंध कक्षां कौतेयस्ततः संहर्षयन् जनं ॥ ततस्तु
वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ २२ जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमं ॥ तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ २३ ॥ मत्ता-
विव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥ वीरौ परमसंहृष्टावन्यान्यजयकांक्षिणौ ॥ आसीत्सुभी-
मः संपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ॥ अन्योन्यस्यांतरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौ परमसं-
हृष्टौ मत्ताविव महागजौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ २७ ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहो-
द्धूतनिःस्वनैः ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ २८ ॥ शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ जानुभिश्चाशमनिर्वोषैः शिरोभिश्चाव-
घट्टनैः ॥ २९ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ३० ॥ अरज्यत जनः सर्वः सोत्कुष्टनिन्दोत्थि-
तः ॥ बालिनोः संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥

विद्याविशारदैः॥अवाङ्मुखं स्कंधगतं भ्रामयित्वा तथैव यः॥ क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्गराहोद्धूतनिःस्वनः ॥तलैर्वज्रनिपातैर्वज्रवदृढपातैश्चपेटैः । अंगुलयः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः
॥ २८ ॥ ऋज्वी दृढा रुषा क्षिप्ता शलाका सांगुली स्मृता । तस्या नखपातैः । पादोद्धूतैः पादप्रसारणेनाक्षेपैः । जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैरास्त्रालनैः । अशमनिर्घोषैरित्युभयविशेषणं
॥ २९ ॥ अशस्त्रं निदं यथोक्तं तत्रैव । बाहुयुद्धं हि मल्लानामशस्त्रमृषिभिः स्मृतं ॥ मृतस्य तस्य न स्वर्गो यशो नेहापि विद्यत इति । बलप्राणेन बलेन शरीरबलेन प्राणेन मानसबलेन
च ॥ ३० ॥ सोत्कुष्टनिन्दः हीहीशब्दोच्चारणेन यज्जितस्य समुत्थापनं तत्सहितः ॥ ३१ ॥

आकृष्य क्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतं ॥ आकर्षणं लीलयैव संमुखीकरणं स्मृतं ॥ पुरः पश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षो भ्रमणं तथा ॥ पश्चात्प्रपातनं वेगाद्विकर्षणमुदाहृतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 प्रकर्षणाकर्षणयोर्भ्याकर्षविकर्षणैः ॥ आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः ॥ ३२ ॥ ततःशब्देन महता भर्त्सयंतौ परस्परं ॥ व्यूढोरस्कौ दी-
 र्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुभौ ॥ बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ ३३ ॥ चकर्ष दोर्भ्यामुत्पात्य भीमो मल्लमभिघ्राह ॥ निनदंतमभिक्रोशन्
 शार्दूल इव वारणं ॥ ३४ ॥ समुद्यम्य महाबाहुभ्रामयामास वीर्यवान् ॥ ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परं ॥ ३५ ॥ भ्रामयित्वा शत-
 गुणं गतसत्वमचेतनं ॥ प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि दृकोदरः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्निनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते ॥ विराटः परमं हर्षमगच्छद्वांधवैः
 सह ॥ ३७ ॥ प्रहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥ बलवाय महारंगे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३८ ॥ एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबला-
 न् ॥ विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमां ॥ ३९ ॥ यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ॥ ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरैश्चाप्ययोधयत्र
 ॥ ४० ॥ पुनरंतःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये दृकोदरः ॥ योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४१ ॥ बीभत्सुरपि गीतेन स्वनृत्येन च पांडवः ॥
 विराटं तोषयामास सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः ॥ ४२ ॥ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ॥ तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमं ॥ ४३ ॥ तस्मै
 प्रदेशं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु ॥ विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभितः ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ द्रौपदी
 प्रेक्ष्य तान्सर्वांन् क्लिश्यमानान्महारथान् ॥ नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाऽभवत् ॥ ४५ ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ॥ कर्माणि तस्य
 कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहा० वि० प० समयपालनप० जीमूतवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं चेदं समयपालनपर्व ॥ अथ कीच-
 कवधपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ॥ महारथेषु च्छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णां तु
 शुश्रूषंती विशां पते ॥ आवसत्परिचाराहो सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरंती पांचाली सुदेष्णाया निवेशने ॥ तां देवीं तोषयामास तथा चांतःपुर-
 स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥ सेनापतिर्विराटस्य ददर्श हुपदात्मजां ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभिं चरंतीं देवतामिव ॥
 कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥

गतसत्त्वं नष्टबुद्धिं अत एव अचेतनं शवभूतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 वसमानेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यदौषधं एतां विना ॥ ८ ॥ प्रत्यग्ररूपा दिव्यरूपा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परपुष्टः कोकिलः ॥ १४ ॥ १५ ॥ भूतिः ईश्वरी ऐश्वर्याभिमानिनी देवता ॥ १६ ॥ अतंगांग-

विराट ४

अ० १४

आ० श्लो०

३९३

स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ॥ प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शु-
भा ॥ रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं गंधेन जाता मदिरैव भामिनी ॥ ७ ॥ का देवरूपा हृदयंगमा शुभे ह्याचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ॥
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतं ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियं ॥ अयुक्त-
रूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्व रथं महाजनं समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनं मनोहरं कांचनचित्रभू-
षणं गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमंत्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजां ॥ उवाच कृष्णामभिसांत्वयंस्तदा मृ-
गेंद्रकन्यामिव जंबुको वने ॥ ११ ॥ का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ॥ प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपम-
ग्र्यं तथा कांतिः सौकुमार्यमनुत्तमं ॥ कांत्या विभाति वक्रं ते शशांक इव निर्मलं ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ॥ वाक्यं ते
चारुसर्वांगि परपुष्टरुतोपमं ॥ १४ ॥ एवरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ॥ न दृष्टपूर्वा सुभ्रोणि यादृशी त्वमनिंदिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः प-
द्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कांतिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव रूपिणी किं त्वमनंगांगविहारिणी ॥ अ-
तीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेंदोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्षणपक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभं ॥ दिव्यांशुरशिमभिर्वृत्तं दिव्यकांतिमनोरमं ॥ १८ ॥
निरीक्ष्य वक्रचंद्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतं ॥ कुत्से जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभ-
नौ ॥ सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरंतरौ ॥ २० ॥ कुड्मलांबुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ॥ कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥
॥ २१ ॥ वलीविभंगचतुरं स्तनभारविनामितं ॥ कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥ दृष्ट्वैव चारु जवनं सरित्पुलिनसंनिभं ॥ कामव्याधि-
रसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ॥ त्वत्संगमाभिसंकल्पविवृद्धो मां दहत्ययं ॥ २४ ॥

॥ १३ ॥

विहारिणी स्मरदेहेन क्रीडती रतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ईक्षणपक्ष्माणां नेत्रपक्ष्माणां स्मितं ईषदुन्मीलनं तदेव ज्योत्स्नोपमं मनस आह्लादकरं । लक्ष्माणमिति पाठे वक्रचंद्रविशेषणं ॥ १८ ॥ १९ ॥
सुजातौ उन्नतौ निरंतरौ पृथुत्वात्संश्लिष्टौ ॥ २० ॥ कुड्मलैति मुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ कराग्रं अंगुष्ठादिमध्यमांतो वितस्विस्तेन संमितं कशमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अग्निमदनो मदनाग्निः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ अत्युन्मादं मरणकालीनं सन्निपातं समारभन्ते ते अत्युन्मादसमारंभाः । त्वदलाभे मरिष्याम्येवेति भावः ॥ २७ ॥ कामं स्मरं प्रकाममतिशयितं ॥ २८ ॥ प्राप्नुहि लभस्व

आत्मप्रदानवर्षेण संगमाभोधरेण च ॥ शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलं ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ॥ त्वत्संगमा-
शानि शितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ २६ ॥ प्रविष्टा ह्यसितापांगि प्रचंडाश्चंडदारुणाः ॥ अत्युन्मादसमा-
रंभाः प्रीत्युन्मादकरा मम ॥ आत्मप्रदानसंभोगैर्ममुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ चित्रमाल्यांबरधरा सर्वाभरणभूषिता ॥ कामं प्रकामं सेव त्वं मया स-
ह विलासिनि ॥ २८ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखाहं सुखवर्जिता ॥ प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ २९ ॥ स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि
विविधानि च ॥ पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखं ॥ ३० ॥ भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमं ॥ पानं पिब महाभागे भोगैश्चा-
नुत्तमैः शुभैः ॥ ३१ ॥ इदं हि रूपं प्रथमं तवानवे निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ॥ अथार्य माणा स्त्रिगोत्तमा शुभा न शोभसे सुंदरि शोभना
सती ॥ ३२ ॥ त्यजामि दारान्मन्म ये पुरातना भवंतु दास्यस्तव चारुहासिनि ॥ अहं च ते सुंदरि दासवत्स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥
॥ ३३ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ॥ निहीनवर्णां सैरंध्रीं बीभत्सां केशकारिणीं ॥ ३४ ॥ परदाराऽस्मि भद्रं
ते न युक्तं तव सांप्रतं ॥ दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचितय ॥ ३५ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ॥ विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सुपु-
रुषव्रतं ॥ ३६ ॥ मिथ्याभिगृध्रो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ॥ अयशः प्राप्नुयाद्द्वारं महद्वा प्राप्नुयाद्भयं ॥ ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
एवमुक्तस्तु सैरंध्र्या कीचकः काममोहितः ॥ जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ ३८ ॥ दोषान्बहून्प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ॥ प्रोवा-
चेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ॥ मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ४० ॥ प्रत्या-
ख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनं ॥ नूनं त्वमसितापांगि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४१ ॥ अहं हि सूत्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ॥
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४२ ॥ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ॥ रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४३ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अभिमन्यसे कामयसे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मिथ्याभिगृध्नः वितथाभिनिवेशी महद्भयं मृत्युं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मन्यसे लिप्ससे । शिशोश्चंद्रवदहं तव दुर्लभाऽस्मीति भावः ॥ ५१ ॥ तेषां प्रियाभिति तेषां प्रसिद्धानां गंधर्वाणां प्रियां प्रार्थयतस्ते तव भुवि गत्वा दिवं वा गत्वा शरणं त्राता कश्चिन्न भविष्यति । अत एव हे कीचक ते तव कामांधस्य सा दशा दृष्टिर्बुद्धिरिति यावत् या शुभं स्वीयं अर्थयेत कामयेत । शुभेच्छास्तु तव नास्तीत्यर्थः । तेन च शुभेन परदारनिवृत्तिरूपेण कामितेन संजीवनं भवतीति शेषः । अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः । न मे भुवीति पाठे तेषां प्रियां प्रार्थयतो मे मम कोऽपि त्राता पा तव नास्तीत्यर्थः ।

सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ॥ भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्मादास्ये रता ह्यसि ॥ ४४ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भुक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४५ ॥ एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ॥ कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयंत्यस्य तद्वचः ॥ ४६ ॥ ॥ सैरंध्रयुवाच ॥ ॥ मा सूतपुत्र मूढस्व माऽद्य त्यक्ष्यस्व जीवितं ॥ जानीहि पंचभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षितां ॥ ४७ ॥ न चाप्यहं त्वया लुभ्या गंधर्वाः पतयो मम ॥ ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ४८ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गंतुमिच्छसि ॥ यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरं ॥ तर्तुमिच्छति मंदात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ४९ ॥ अंतर्महीं वा यदि बोध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ॥ तथाऽपि तेषां न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५० ॥ त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयेसेऽद्य कीचक ॥ किं मातुरंके शयितो यथा शिशुश्चंद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि मां ॥ ५१ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ॥ न वर्तते कीचक ते दशा शुभं या ते न संजीवनमर्थयेत सा ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ॥ अमर्यादेन कामेन घोरैणाभिपरिहृतः ॥ १ ॥ यथा कैकेयि सैरंध्री समेयात्तद्विधीयतां ॥ येनोपायेन सैरंध्री भजेन्मां गजगामिनी ॥ तं सुदेष्णे परीप्सस्व प्राणान्मोहात्प्रहासिषं ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ॥ विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमंत्रमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिंत्य च ॥ उद्योगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

न भविष्यतीति दशा बुद्धिस्तव नास्तीति संबंधः । या ते च संजीवनमर्थयत्तमिति पाठे तु या दृष्टिस्ते तव संजीवनं च भवति कीदृशं संजीवनं अर्थयत्तं वस्त्वधीनं । तस्माद्विथामिनिवेशिन स्ते जीवनं नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ १ ॥ समेयात् मामुपगच्छेत् मा ऊहादिति च्छेदः ऊहात् वितर्कितं उपायं युक्त्या परीप्सस्वेति योज्यं प्राणान् मा प्रहासिषमिति च ॥ २ ॥ ३ ॥ कृष्णायाः प्राप्त्यर्थे उद्योगं उद्यमं चानुचित्येति योज्यं ॥ ४ ॥

पर्वणि मद्यपायिनां उत्सवकाले चतुर्दश्यादौ । समुद्दिश्य अद्याहं सुदेष्णार्थमन्नादिकं कारयामीति कीर्तयित्वा ख्यापयित्वा ॥ ५ ॥ विजने एकांतिं निरवग्रहे निष्प्रतिबंधे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ॥ तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवांतिकं ॥ ५ ॥ तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे ॥ सांत्वयेथा यथाकामं सांत्वमाना रमेद्यदि ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा ॥ सुरामाहारयामास राजाहो सुपरिष्कृतां ॥ ७ ॥ भक्षांश्च विविधाकारान् बहूश्चोच्चावचांस्तदा ॥ कारयामास कुशलैरन्नं पानं सुशोभनं ॥ ८ ॥ तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमंत्रिता ॥ सुदेष्णां प्रेषयामास सैरंध्रीं कीचकालयं ॥ ९ ॥ उत्तिष्ठ गच्छ सैरंध्रि कीचकस्य निवेशनं ॥ पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनं ॥ त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११ ॥ न चाहमनवद्यां गि तव वेशमनि भामिनि ॥ कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ॥ प्रविशंत्या मया पूर्वं तव वेशमनि भामिनि ॥ १३ ॥ कीचकस्तु सुकेशांते मूढो मदनदर्पितः ॥ सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यस्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ संति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ॥ अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्मयं ॥ १६ ॥ सा शंकमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ॥ प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनं ॥ १७ ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ यथाऽहमन्यं भर्तृभ्यो नाभिजानामि कंचन ॥ तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्यात्कीचको वशे ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्त्तमबला ततः ॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥ अंतर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ॥ तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिर्दितां ॥ २० ॥ तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगां ॥ उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरेण पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ४३ ॥ कीचक उवाच ॥ स्वागतं ते सुकेशांते सुव्युष्टा रजनी मम ॥ स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियं ॥ १ ॥

उपमंत्रिता प्रार्थिता ॥ २ ॥ पानं मद्यं सुरामन्नं चेत्युपक्रमात् तस्यैव पिपासा पातुमिच्छा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ १ ॥

परितो हाटके ययोस्ते परिहाटके कुंडले ताटके इत्यर्थः ॥ २ ॥ मधुमाधवीं मधुपुष्पजां मदिरां ॥ ३ ॥ सुराहारीं सुरामाहर्लुकामां पिपासा मेडति मे मम अति पिपासा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुवर्णमालाः कंबूश्च कुंडले परिहाटके ॥ नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनं ॥ २ ॥ आहरंतु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितं ॥ एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीं ॥ ३ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवा-
तिकं ॥ पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेडति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ ॥ कीचक उवाच ॥ ॥ अन्या भद्रे नयिष्यति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतं ॥ इत्येनां द-
क्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ५ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्पतीन्मदाद्वै मनसाऽपि जातु ॥ तेनैव सत्येन वशीकृतं
त्वां द्रष्टास्मि पापं परिकृष्यमाणं ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयतीं ॥ जग्राह तामुत्त-
रवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपतीं ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्चस्य च राजपुत्री ॥ तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शाखीव निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकं ॥ सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां कीचकः प्र-
धावंतीं केशपाशे परामृशत् ॥ अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः संनियोजितः ॥ स की-
चकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥ स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः ॥ विवूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ तां चासी-
नौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ॥ अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवं ॥ १३ ॥ तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ॥ दत्तैर्दत्तां-
स्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छाया ह्यभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ॥ सस्वेदा भृकुटी चोग्रा ललाटे समवर्त्तत ॥ १५ ॥ हस्तेन
ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ॥ भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहस्रोत्थातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्नादंगुष्ठमंगुष्ठेन युधिष्ठिरः ॥ प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं
प्रत्यर्षेधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातंगं वीक्षमाणं वनस्पतिं ॥ स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै ॥
यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्वृक्षान्निगृह्यतां ॥ १९ ॥ सा सभादारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ॥ अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ विधुन्वाना कंपमाना ॥ ९ ॥ १० ॥ अपोवाह दूरीचकार ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ धूमच्छायाः कर्म नेत्रे कर्तृणी अभजतां । छायामित्येकवचनांतः पाठः स्वच्छः ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगुष्ठं पादांगुष्ठं अंगुष्ठेन हस्तांगुष्ठेन आचारादेवं ज्ञेयं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अभिरक्षंति गूहमाना धर्मसंहिता धर्मबद्धा ॥ २१ ॥ षष्ठे विषये देशपंचक्रव्यवधानेऽपि न स्वपिति तेषां सार्वभौमत्वात् यद्वा । बाह्येन्द्रियग्राह्यपंचविषयापेक्षया षष्ठे मनोमात्रग्राह्ये स्वप्नमनोर-

आकारमभिरक्षंती प्रतिज्ञाधर्मसंहिता ॥ दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा हुपदात्मजा ॥ २१ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २२ ॥ ये दह्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशं ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दांता बलवंतोऽतिमानिनः ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ॥ तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवंति शरणार्थिनां ॥ चरंति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीं ॥ मर्षयंति यथा स्त्रीबा बलवंतोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ॥ न परीप्संति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मयाऽत्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ॥ यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसं ॥ ३० ॥ न राजा राजवाल्किचिद् समाचरति कीचके ॥ दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेन युक्तं वै हंतुं मत्स्य तवांतिके ॥ सभासदोऽत्र पश्यंतु कीचकस्य व्यतिक्रमं ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ॥ सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्युपासते ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाऽभ्रुलोचना ॥ उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहं ॥ अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कौशलं मम ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ॥ साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यग्रहयन् ॥ ३६ ॥ ॥ सभ्या ऊचुः ॥ ॥ यस्येयं चारुसर्वांगी भार्या स्यादायतेक्षणा ॥ परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत्कथंचन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ॥ नारी सर्वानवधांगी देवीं मन्यामहे वयं ॥ ३८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं संपूजयंतस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ॥ युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३९ ॥

यादिरूपेऽपि विषये न स्वपिति भयार्दितः सन् किमुत लोके न स्वपितीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

माऽत्र स्याः अत्र मा स्याः मा तिष्ठ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शैलूषीव नटीव निर्लज्जा ॥ ४३ ॥ दुःखं दुःखयितारं व्यपनेष्यंति जीहितादिति शेषः ॥ ४४ ॥ दृणिनां दयावतां तेषामर्थे

अथाब्रवीद्वाजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियां ॥ गच्छ सैरंघ्रि माऽत्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनं ॥ ४० ॥ अर्त्तारमनुसंधत्यः क्लिश्यंते वीरपत्नयः ॥
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयंत्युत ॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यंति पतयस्तव ॥ तेन त्वां नाभिधावंति गंधर्वाः सूर्यवर्चसः ॥
॥ ४२ ॥ अकालज्ञाऽसि सैरंघ्रि शैलूषीव विरोदिषि ॥ विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरंघ्रि गंधर्वाः करिष्यंति त-
व प्रियं ॥ व्यपनेष्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतं ॥ ४४ ॥ सैरंघ्र्युवाच ॥ अतीव तेषां दृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ॥ तस्य तस्यैव ते
वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनं ॥ केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरंभा-
होहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदत्याः सुचिरं तदा ॥ मेवलखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमंडलं ॥ ४७ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ कस्त्वा-
ऽवधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ॥ कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतं ॥ ४८ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ कीचको माऽवधीत्तत्र सुराहारी
गतां तव ॥ सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ वातयामि सुकेशांते कीचकं यदि मन्यसे ॥ योऽसौ त्वां
कामसंसमत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥ ॥ सैरंघ्र्युवाच ॥ अन्ये चैनं वधिष्यंति येषामागः करोति सः ॥ मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमि-
ष्यति ॥ ५१ ॥ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते वि० कीचकव० द्रौपदीपरिभवे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा हता सू-
तपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी ॥ वधं कृष्णा परीप्संती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमवाथ सा तदा द्रुपदात्मजा ॥ कृत्वा शौचं
यथान्यायं कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्ष्यात्य सलिलेन सा ॥ चिंतयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयं ॥ ३ ॥ किं क-
रोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ इत्येवं चिंतयित्वा सा भीमं वै मनसाऽगमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियं ॥ तत
उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकं ॥ ५ ॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छंती कृष्णा नाथवती सती ॥ भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ॥ ६ ॥

तस्य तस्य सर्वस्यैव ते वध्याः स्युः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पश्यतो राज्ञ इत्यनादरे षष्ठी राजानं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभावन-
दीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ सेनावाहस्य सेनापतेः कीचकस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यः तत्कर्म पदाहरितरूपं कृतवान् तस्मिन् जीवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ समूर्च्छितेव वृद्धि शोभाहृपां प्राप्तेव प्रजज्ज्वाल अशोभत ॥ १० ॥ सर्वश्वेतेवेति पांचाली द्रौपदी वरर्षभं वरणीयं पतिं
श्रेष्ठं भीमसेनं उपलक्ष्य वासितेव पुष्पिणीत्वेन कामातुरेव उपातिष्ठत समीपे स्थितवती वस्तुतो न कामातुरा किंतु द्वेषानुरेवेति भावः । तत्र दृष्टान्तद्वयं इवशब्दः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते
सर्वश्वेतेव माहेयीव चेति । सर्वश्वेता बकी यथा कामातुरा वरर्षभं पतिमिति एकः । तस्याः कामातुरत्वे हेतुः वने जातेति जले जाता तेन जलसाप्रीप्येन लब्धाहारत्वेन उन्मत्तत्वं सूच्य
ते । तथा माहेयी गौः साऽपि वासिता सती वरर्षभं सांडं बलीवर्द्ध । तस्या अपि वासितात्वे विशेषं त्रिहायणीति त्रिवर्षा द्वि गौर्वैवनाह्वा कामातुरा च भवति । अन्ये तु श्वेतः सिते

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ॥ सैरंध्रयुवाच ॥ ॥ तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावोहे मम द्विषि ॥ ७ ॥ तत्कर्म कृतवानद्य कथं
निद्रां निषेवसे ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाऽथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ॥ ८ ॥ यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ समूर्च्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा ॥ सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता
॥ १० ॥ सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी ॥ उपातिष्ठत पांचाली वासितेव वरर्षभं ॥ ११ ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजं ॥
परिष्वजत पांचाली मध्यमं पांडुनंदनं ॥ १२ ॥ बाहुभ्यां परिभ्यैनं प्राबोधयदनिदिता ॥ सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ १३ ॥ भीम-
सेनमुपाश्लिष्यद्वस्तिनीव महागजं ॥ वीणेव मधुरालाप गंधारं साधु मूर्च्छती ॥ अभ्यभाषत पांचाली भीमसेनमनिदिता ॥ १४ ॥ उत्तिष्ठो-
त्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ॥ नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ १५ ॥ स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः ॥ उपा-
तिष्ठत मेवाभः पर्यंके सोपसंग्रहे ॥ १६ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महीषीं प्रियां ॥ केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममांतिकं ॥ १७ ॥ न ते
प्रकृतिमान्वर्णः कुशा पांडुश्च लक्ष्यसे ॥ आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १८ ॥

राजहंसे कैलासे द्वीपभूययोरिति कोशमुदाहृत्य सर्वश्वेता हंसीति व्याचक्षते । तत्र सर्वपदं व्यर्थं हंसस्य लोहितलोचनास्य चरगत्वात्प्रति हूलं चापद्यति त्रिहायणी त्रिवर्षा गौरिति च कोशात्त्रिहा-
यणीपदेनैव गौर्लभ्यते तथापि तत्कामातुरत्वज्ञापनार्थमुपक्षीणं सद्विशेष्यसमर्पकं पदान्तरमपेक्षत एवेति न व्यर्थं विशेषणत्वं । अन्ये व्याख्यानप्रकाराः सर्वेऽननैव दोषेण ग्रस्ता इत्युपेक्षिताः ॥ ११ ॥
मध्यमं पांडुनंदनं भीमसेनं । यमयोः सहजातत्वेन पौत्रपार्याभावात्तौ कनिष्ठावेव युधिष्ठिरा ज्येष्ठ एव । मध्यमत्वं भीमार्जुनयोरेव विश्रातं तत्रापि अत्र प्रकरणात् अर्जुनस्य संप्रति पुंस्त्वाभावाच्च मध्य
मत्वं भीमसेने एव मुख्यमित्याशयेनैवैतदुक्तं । परिष्वजत पर्यष्वजत आलिंगितवती ॥ १२ ॥ १३ ॥ गंधारं स्वरविशेषं मूर्च्छती मूर्च्छयंती ॥ १४ ॥ १५ ॥ सोपसंग्रहे सतूलिके ॥ १६ ॥ १७ ॥ विद्यां जानीयां ॥ १८ ॥

ज्ञास्यामि उपायं चिंतयिष्यामि क्षमं योग्यं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ६० वि० नैल० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १ ॥ सभा शाला तस्यां परिषत् जनसमाजस्तस्य मध्ये तदा यू

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्ट्यं वा यदि वा प्रियं ॥ यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत् क्षमं ॥ १९ ॥ अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ॥ अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ २० ॥ शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितं ॥ गच्छ वै शयनार्थं पुरा नान्येन बुध्यते ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अशौच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ॥ जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदाऽनयत् ॥ सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २ ॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च सैंधवेन दुरात्मना ॥ परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥ मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ॥ कीचकेन परामृष्टा का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ॥ न मां जानासि कौतेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ॥ सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरधिवेषेण वसंतीं राजवेश्मनि ॥ नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवति वै ॥ ८ ॥ तेनोपमंयमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ॥ कालेनैव फलं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥ आतरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्युतदेविनं ॥ यस्याऽस्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनंतकं ॥ १० ॥ को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ॥ प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्युतदेविनं ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनं ॥ सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सराग्नवहन् ॥ १२ ॥ रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकं ॥ अश्वश्चतरसंघाश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रत्यवरोपितः ॥ तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिंतयन् ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनां ॥ यं यांतमनुयांतीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि नृपाणामभितौजसां ॥ उपासंत महाराजभिर्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ॥ पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥

तक्राले ॥ २ ॥ ३ ॥ सैंधवेन जयद्रथेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रव्रज्यं प्रव्रजनं । व्रजयजोर्भावे क्यप् तस्मै प्रव्रज्याय ॥ ११ ॥ निष्कः सुवर्णपलं तेषां सहस्रेण ॥ १२ ॥ रुक्मं स्वर्णरूपं हिरण्यं । वस्माद्रजतं हिरण्यमशब्दस्य रजतेऽपि दर्शनात् । यानं गजादि । युग्यं युगोपेतं रथशकटादि । अश्ववद्धवा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यतीनां दशसहस्राणि विभर्तीति पूर्वोणान्वयः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यं अनृष्यं अनुक्रोशं दयां ॥ २३ ॥ निरयं पारतन्त्र्यं कंक्रोहमिति युधिष्ठिरो ब्रूते । कंक

एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ॥ द्यूतेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ॥ सायंप्रातरु-
पातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ॥ तपः श्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २० ॥ अष्टाशीति सहस्रा-
णि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशदासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसां ॥ दश चापि सहस्राणि
सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशं संविभागस्तथैव च ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अंधान्वृद्धांस्तथा
ऽनाथान्बालान् रोगेषु दुर्गतान् ॥ विभर्ति विविधान् राजा धृतिमान्सत्यविक्रमः ॥ संविभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ स एष निर-
यं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ सभायां देविता राज्ञः कंको ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ॥ आसन्बलिभृ-
तः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ २६ ॥ पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ॥ स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २७ ॥ प्रताप्य
पृथिवीं सर्वां रश्मिमानिव तेजसा ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ यमुपासंत राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ तमुपासी-
नमद्यान्यं पश्य पांडव पांडवं ॥ २९ ॥ सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनं ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते मामसंशयं ॥ ३० ॥ अतर्दहं महा-
प्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितं ॥ दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मत्मानं युधिष्ठिरं ॥ ३१ ॥ उपारते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ॥ तमुपासीन-
मप्यन्यं पश्य भारत भारतं ॥ ३२ ॥ एवं बहुविधैर्दुःखैः पीडयमानामनाथवत् ॥ शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥ इति श्रीम०
वि० प० की० व० द्रौपदीभीमसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ इदं तु ते महदुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ॥ न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या
दुःखादेतद्ब्रवीम्यहं ॥ १ ॥ सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ॥ ब्रुवन्बलवजातीयः कस्य शोकं न वर्द्धये ॥ २ ॥ सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्ज-
नाः ॥ प्रप्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किं ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ॥ ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ४ ॥

व्रतयुधिष्ठिर इति पाठे कंकव्रतश्चासौ युधिष्ठिरश्चेति समासः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सदस्यं सभासदं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभावदीपे
ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ इदमिति ॥ १ ॥ हीने नीचे असमे विषमे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रियसंवासात् प्रियस्य भीमसेनस्य संवासः सहवासः सति करुणवादिनी दीनवादिनी भवति ॥ १० ॥

यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुंजरैः ॥ हंसंत्यंतःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहरागारं योध्यसे यदा ॥ कैके-
य्याः प्रेक्ष माणायास्तदा मे कश्मलं भवेत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ॥ प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीं ताः स्त्रियोऽब्रुवन्
॥ ७ ॥ प्रेक्षमामनवद्यांगीं कश्मलोपहतामिव ॥ स्नेहात्संवासजाह्नर्मत्सूदमेषा शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्यमियं समनुशोचति ॥ क-
ल्याणरूपा सैरंध्री बलवश्चापि सुंदरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ सैरंध्राप्रियसंवासास्त्रित्यं करुणवादिनी ॥ १० ॥ अ-
स्मिन् राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्जयत् ॥ ११ ॥ क्रुध्यंतीं मां च संप्रेक्ष्य समशंकत मां त्व-
यि ॥ तस्यां तथाब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ॥ शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमु-
त्सहे ॥ १३ ॥ यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्वैश्चैकरथोऽजयत् ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा स्वांड-
वे जातवेदसं ॥ सोऽतःपुरगतः पार्थ कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥ यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ॥ स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः
॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिवसन्निभौ ॥ स शंखपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ॥ १७ ॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकंपत शत्रवः ॥
स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मुद्हन्यशोभत ॥ वेणीविकृतकेशांतः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १९ ॥
तं वेणीकृतकेशांतं भीमधन्वानमर्जुनं ॥ कन्यापरिष्टितं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ॥ आ-
धारः सर्वविद्यानां स धारयति कुंडले ॥ २१ ॥ स्प्रष्टुं राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमानि वै ॥ समरे नाभ्यवर्तते वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं रा-
ज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥ यस्य स्मरथघोषेण समकंपत मेदिनी ॥ सपर्वतवना भी-
म सहस्थावरजंगमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुंत्याः शोको व्यनश्यत ॥ स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥

संवासमेवाह अस्मिन्निति ॥ ११ ॥ १२ ॥ निरयं दुःखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लोके परिभूतेन निर्दितेन ॥ १६ ॥ शंखपरिपूर्णाभ्यां बाहुभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्मष्टुं
आकलयितुं यमिति शेषः यस्येत्यपि पठति अप्रतिमानीति च्छेदः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिशो नश्यति शोकेन आंध्यमायातीत्यर्थः ॥ ३० ॥ आर्यां श्वश्रूः ॥ ३१ ॥ गोवेषं महोक्षसदृशं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दूयामि खेदं प्राप्नोमि ॥ ३५ ॥

भूषितं तमलंकारैः कुंडलैः परिहाटकैः ॥ कंबुपाणिनमायांतं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यो धनुर्धरः ॥
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायत्रास्ते धनंजयः ॥ २७ ॥ धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतं ॥ स्त्रीवेषविकृतं पार्थ दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवैरूपिणं ॥ प्रभिन्नमिव मातंगं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितं ॥ पश्यामि
तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयं ॥ अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्यतेदिविनं ॥ ३१ ॥ तथा
दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवां पतिं ॥ गोषु गोवेषमायांतं पांडुभृताऽस्मि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिंतयती पुनः पुनः ॥ न निद्राम-
भिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिं ॥ ३३ ॥ न विदामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतं ॥ यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूया-
मि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते आतरं प्रियं ॥ गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितं ॥ ३५ ॥ संरब्धं रक्तेनपथ्यं गोपालानां पुरोगमं ॥ विराटमभिर्नंद-
तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ॥ महाभिजनसंपन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ ह्रीर्निषेवो मधु-
रवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ॥ ज्येष्ठापचायिनं
वीरं स्वयं पांचालि भोजयेः ॥ ३९ ॥ इत्युवाच हि मां कुंती रुदती पुत्रगृद्धिनी ॥ प्रव्रजंतं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा
व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयं ॥ सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्नु जीवामि पांडव ॥ ४१ ॥ यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ॥ सोऽश्वबंधो वि-
राटस्य पश्य कालस्य पर्ययं ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यत वृंदानि दामग्रंथिमुदीक्ष्य तं ॥ विनयंतं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥ अपश्यमेनं
श्रीमंतं मत्स्यं आजिष्णुमुत्तमं ॥ विराटमुपतिष्ठंतं दर्शयंतं च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परंतप ॥ एवं दुःखश-
ताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ॥ वर्तते मयि कौतेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥

रक्तेनपथ्यं रक्तं गेरिकादिधातुमयं नेपथ्यमलंकारो यस्य तं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठापचायिनं ज्येष्ठपूजकं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वत्सचर्मणि क्षपायां शेते इति तं वत्सचर्मक्षपाशयं ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यत व्यशीर्यत वृंदानि शत्रूणांमिति शेषः दामग्रंथि ग्रंथिकं ॥ ४३ ॥ एनं नकुलं वाजिनोऽश्वान् दर्शयंतं विराटं विराटाय ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ध्रियमाणेषु जीवत्सु ॥ ४७ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतसभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ सैरंध्या वेषेण सैरंध्रीवेषेण शौचदा मृज्जलादिशौचसाधनप्रदा ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥
 पुरुषस्य दुर्योधनादेः यः कालः स एव काल एव प्रतिपालये कालमिति शेषः ॥ ५ ॥ काल एव सर्व विपरीतं करोतीत्याह दत्वेति ये स्वयं दातारस्त एव कालेन दरिद्राः संतो याचका भवन्तीत्यर्थः । तथा अन्यान्हत्वा परैरपि वध्यंति वध्यंते । पातयित्वा अन्यान् त एवान्यैः पातयंत इति ॥ ६ ॥ अतिभारो दुष्करं दैवस्य किमपि नास्ति । अस्य दैवस्य अतिवर्त्तनं अतिक्रमणं

युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ॥ शोषयंति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परं ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवध-
 पर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अहं सैरंध्रिवेषेण चरंती राजवेश्मनि ॥ शौचदाऽस्मि सुदृष्णाया
 अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ॥ आत्मकालमुदीक्षति सर्वे दुःखं किलांतवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल
 मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ॥ इतिकृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्परिवर्तते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च ॥ इतिकृत्वा प्रतीक्षामि
 भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ॥ पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृ-
 तामिव ॥ ५ ॥ दत्त्वा याचंति पुरुषा हत्वा वध्यंति चापरे ॥ पातयित्वा च पातयंते परैरिति च मे श्रुतं ॥ ६ ॥ न दैवस्यातिभारोऽस्ति न चै-
 वास्यातिवर्त्तनं ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७ ॥ स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ इतिपर्यायमिच्छंती प्रतीक्षे उद-
 यं पुनः ॥ ८ ॥ दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९ ॥ यन्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य
 प्रयोजनं ॥ पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्ट्वा चात्र ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ महिषी पांडुपुत्राणां दुहिता दुपदस्य च ॥ इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का
 जिजीविषेत् ॥ ११ ॥ कुरुन्परिभवेत्सर्वान्यंचालानपि भारत ॥ पांडवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः प-
 रिवारिता ॥ एवं समुदिता नारी का त्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १३ ॥

च नास्ति केनचित्कृतमिति शेषः । दैवस्य प्राधान्यप्रतिपादकमागमं प्रतिपालये मानये । दैवाधीनाऽस्मीति मत्वा न शोचामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्थितमिति यथा रिक्तं सरः पुनः कालेन पूर्यते
 एवमहमपि पुनः श्रियं प्राप्स्याम्येवेति निश्चयेन पर्यायं कालवैपरीत्यं इच्छंती ॥ ८ ॥ यस्य पुंसोऽर्थो दैवेन विपद्यते नश्यति तेन दैवस्यैव आगमे आनुकूल्ये यत्नः कार्यः । दैवान्नष्टोऽर्थः पु-
 नर्जपहोमादिना आहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कुरुनिति मम मत्संबंधी मन्त्रिमित्तकः कचग्रहादिरयं क्लेशः पांडवेयान् पांडवोः स्त्री पांडवी कुंती तस्याः पुत्रान् युष्मान् प्राप्तः सन् कु-
 रून् भीष्मादीन् पंचालान् हुपदादींश्च परिभवेत्नाशयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ समुदिता सम्पगुदयवत्यपि एवं काऽन्या दुःखिता भवेन्न काऽपि श्रीमतामापदो न दृष्टा एव मम तु दृष्टा इति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ १३ ॥

बालया न तु प्रौढया तं बाल्ये कृतममराधं न स्मरामि यस्य प्रसादादिदं दुर्नीतं दुरवस्थां प्राप्ताऽस्मि ॥ १४ ॥ वर्णविकाशो दीप्तिसंकोचः । वन्यान्नवलकलधारणयुक्तात्स्वातित्र्यादिव्या
न्नवस्त्रसंयुक्तं पारतंत्र्यमतिदुःखदमिति भावः । तत्र वने इदानीं यथा दीप्तिसंकोचोऽस्ति न तथा वने आसीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवशा पराधीना ॥ १६ ॥ अद्वैतिकं न किं तु द्वैविकमेव

नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतं ॥ यस्य प्रसादाहुर्नीतं प्राप्ताऽस्मि भरतर्षभ ॥ १४ ॥ वर्णविकाशमपि मे पश्य पांडव यादृशं ॥ तादृशो
मे न तत्रासीदुःखे परमके तदा ॥ १५ ॥ त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ साऽहं दासीत्वमापन्ना न शांतिमवशा लभे ॥ १६ ॥ नाद्वै-
विकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ॥ भीमधन्वा महाबाहुरास्ते च्छन्न इवानलः ॥ १७ ॥ अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ॥ विनिपात-
मिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिंतितं ॥ १८ ॥ यस्या मम मुखे प्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १९ ॥ पश्य पां-
डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययं ॥ २० ॥ यस्याः सागरपर्यंता पृथिवीवशवर्तिनी ॥ आसीत्सा-
ऽद्य सूदेष्णाया भीताऽहं वशवर्तिनी ॥ २१ ॥ यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ साऽहमद्य सूदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ २२ ॥
इदं तु दुःखं कौतेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ या न जातु स्वयं पिषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ॥ अन्यत्र कुंत्या भद्रं ते सा पिनष्म्यद्य चंदनं ॥ २३ ॥
पश्य कौतेय पाणी मे नैवाऽभूतां हि यौ पुरा ॥ इत्यस्य दर्शयामास किण्वंतौ करावुभौ ॥ २४ ॥ विभेमि कुंत्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ॥ सा
ऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २५ ॥ किं नु वक्ष्यति सम्राट्मां वर्णकः सुकृतो न वा ॥ नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चंदनं किल रोचते ॥ २६ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सा कीर्त्तयंती दुःस्त्रानि भीमसेनस्य भामिनी ॥ रुरोद शनैकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २७ ॥ सा बाष्पकलया वाचा निःश्व-
संती पुनःपुनः ॥ हृदयं भीमसेनस्य घट्टयंती दमब्रवीत् ॥ २८ ॥ नालपं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ॥ अभाग्या यत्र जीवामि कर्त्तव्ये सति पांडवा ॥ २९
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किण्वद्वौ द्रुकोदरः ॥ मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥ ३० ॥ तौ गृहीत्वा च कौतेयो बाष्पमु-
त्सृज्य वीर्यवान् ॥ ततः परमदुःखार्त्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहा० विराटप० कीचकवधप० द्रौपदीभीमसं० विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ १७ ॥ विनिपातं पराभवं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुरा किण्वंतौ नैवाऽभूतां किं त्विदानीमेव जातावित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्णको विलेपनं । वर्णकधारणे
ऽस्त्री तु चंदने च विलेपने इति मेदिनी । वर्णकोऽस्त्री विलेपनमित्यमरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ बाष्पकलया बाष्पेण गद्गदया मंजुलया वा घट्टयंती कंपयंतीव ॥ २८ ॥ कर्त्तव्ये मर्त्तव्ये कृहि-
सायामित्यस्य रूपं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

धिगिति ॥ १ ॥ सभायामिति कारणं प्राकट्य माभूदिति हेतुः प्रतीक्षते तदेव सूचयन् मामवेक्षते । अन्यथा तदानीमेव कदनं करोमि कृतं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ पोथयामि चूर्णिकरोमि ॥ ३ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ धिगस्तु मे बाहुबलं गांडिवं फाल्गुनस्य च ॥ यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायां तु विरा-
टस्य करोमि कदनं महत् ॥ तत्र मे कारणं भाति कैतेयो यत्प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तस्य
क्रीडन्निव महाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हतां ॥ तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्म-
राजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ॥ तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥ यच्च राक्षसप्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ॥ सुयोधनस्य क-
र्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया नाहुतं शिरः ॥ तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितं ॥ मा धर्मं जहि
सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ७ ॥ इमं तु समुपालंभं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ॥ शृणुयाद्वाऽपि कल्याणि कुत्सं जह्यात्स जीवितं ॥ ८ ॥ ध-
नंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥ लोकांतरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुं ॥ ९ ॥ पुरा सुकन्या भार्या च भार्गवं च्यवनं वने ॥ व-
ल्मीकभूतं शाम्यंतमन्वपद्यत भामिनी ॥ १० ॥ नारायणी चंद्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ पतिमन्वचरहृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणं ॥ ११ ॥ दुहि-
ता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनं ॥ १२ ॥ रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ क्लिश्यमाना-
ऽपि सुश्रोणि राममेवान्वपद्यत ॥ १३ ॥ लोपासुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ अगस्तिमन्वयाद्वित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ १४ ॥ द्युमत्से-
नसुतं वीरं सत्यवंतमार्निदिता ॥ सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ॥ १५ ॥ यथैताः कीर्त्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ तथा त्वमपि क-
ल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १६ ॥ मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमर्द्धं च संमितं ॥ पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥ ॥ द्रौपद्युवा-
च ॥ ॥ आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पप्रमोचनं ॥ अपारयंत्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ॥ प्रत्यु-
पस्थितकालस्य कार्यस्यानंतरं भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशंकया ॥ नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाहुतं छित्वा नानीतं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्वपद्यत अनुसृतवती ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मादीर्घं अदीर्घं अल्पमित्यर्थः सुपृच्छेति स-
मासः क्षम क्षमस्व मासमर्द्धचेति सार्धं मासमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनंतरः आसन्नः सन्नद्धो भवेति यावत् ॥ १९ ॥ कैकेयी सुदेष्णा नेयात् गच्छेत् ॥ २० ॥

तं भावं राजाऽस्यां कीचकहृतायां विरक्तः स्यादित्येवंरूपमभिप्रायं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अवर्त्तयत्
यत् कृतवान् सांत्वं प्रियवादं ॥ ३० ॥ राजशरणं राजाधिष्ठितं स्थानं ॥ ३१ ॥ संदर्शने प्रत्यक्षं ॥ ३२ ॥ पीठमर्दोऽतिघृष्टे स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि चेति मेदिनी ।
नैगमाः नागराः वणिजो वा । नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपिचेति मेदिनी ॥ ३३ ॥ तस्य कीचकस्याविनयः न कृतः न नाशितः ॥ ३४ ॥ सारथिर्युद्धे सहायः नरस्य राज्ञः स्त्रियः

तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ॥ कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि मां ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य
च ॥ अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गंधर्वाणामहं भार्या पंचानां महिषी प्रिया ॥ ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारि-
णः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ॥ नाहं विभेमि सैरंध्री गंधर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ शतं शतसहस्राणि गंधर्वाणामहं
रणे ॥ समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणं ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः ॥ न त्वं प्रतिबलश्रैषां गंधर्वाणां यशस्विनां
॥ २६ ॥ धर्मे स्थिताऽस्मि सततं कुलशीलसमन्विता ॥ नेच्छामि कंचिद्वध्यंतं तेन जीवासि कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत्स्वन-
वत्तदा ॥ अथ मां तत्र कैकेयी प्रेषयत्प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तैव देशिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ॥ सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवशनात्
॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सांत्वमवर्त्तयत् ॥ सांत्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्शमनाऽभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरा-
त्मनः ॥ तथाऽहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥ संदर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् ॥ पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाऽहं तेन ताडि-
त्वा ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कंकस्तु बहवो जनाः ॥ रथिनः पीठमर्दोश्च हत्स्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपलब्धो मया राजा कंकश्चापि पु-
नःपुनः ॥ ततो न वारितो राज्ञा न तस्याविनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ॥ त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरस्त्रीसं-
मतः प्रियः ॥ ३५ ॥ शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ॥ दारामर्शी महाभाग लभतेऽर्थान्वबहूनापि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां
क्रोशतामपि ॥ न तिष्ठते स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥ पापात्मा पापभावश्च कामबाणवशानुगः ॥ अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः
पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितं ॥ तद्धर्मे यतमानानां महान् धर्मो न शिष्यति ॥ ३९ ॥

सुदेष्णायाश्च संमतः संबधित्वात् ॥ ३५ ॥ तर्हि कथं तयोर्विप्रियं तद्वधेन कर्त्तव्यमित्याशंक्याह शूर इति मुग्धवान् मोढयं गतवान् दारामर्शी तवैव स्त्रियं मां स्पृष्टवान् ॥ ३६ ॥ तिष्ठते
स्थिरो भवति बुभूषति प्राप्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने प्रतिदर्शनं स एवं राजवल्लभः कामात्मा च यदि मां हन्याच्छाडयेत् ताडनभयाद्वाऽहं यदि जीवितं जह्यां तत्तर्हि धर्मं
यतमानानां भवतां धर्मो न शिष्यति शौर्यं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेवाह समयमिति समयं मर्यादां त्रयोदशवर्षरूपां भार्यां पोषणीया न भविष्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जायात् आविर्भवेत् वदतां कथयतां ब्राह्मणानां मुखात् वर्णधर्मश्च श्रुतः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अभ्युदयिष्यति अभ्युदेष्ट्यति ॥ ४७ ॥ कीचकवशं मागमं न गच्छेयं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ हेतुभिर्युक्तिभिः तत्त्वार्थैर्यथावर्थाभूतैश्चार्थैः संयुक्तानि तैः ॥ ५० ॥ आगच्छत् स्मृतवान्

समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्वुधाः ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ वदतां वर्णधर्मश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदाऽवधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षे वै भीमसेन महाबल ॥ त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्द्वाराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथं तथैव त्वमजैर्षीर्भ्रातृभिः सह ॥ जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजबाल्भ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ तमेवं कामसंसृतं भिक्षि कुंभमिवाशमनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ तं चेजीवं तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ ४७ ॥ विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशंगमं ॥ श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरःसमाश्रिता ॥ भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सात्वं प्रयुज्य च ॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमात्तो सुमध्यमां ॥ हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्दुपदात्मजां ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलं ॥ कीचकं मनसाऽगच्छत् सृक्किणी परिसंलिहन् उवाच चैनां दुःखार्तो भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधप० द्रौपदीसात्वने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ५१ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ॥ अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बांधवैः ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगतं ॥ दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥ यैषा नर्तनशालिह मत्स्यराजेन कारिता ॥ दिवाऽत्र कन्या नृत्यति रात्रौ याति यथा गृहं ॥ ३ ॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढांगं सुप्रतिष्ठितं ॥ तत्रास्य दर्शयामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदं ॥ कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥

सृक्किणी गल्लयोरभ्यंतरे परिसंलिहन् जिह्वया परामृशन् ॥ ५१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ तथेति ॥ १ ॥ प्रदोषे रजनीमुखे संगतं संभाषणं निर्धूय अमकाश्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दृढांगं काष्ठफलकमयं ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ अहनं हतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नौ आवयोः ॥ ११ ॥ समयं संकेतं प्रतिपद्यस्व स्वीकुरु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दिवसाद्धं अहोरात्राद्धं दिनमेक-

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ॥ रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यती-
तायां प्रातरुत्थाय कीचकः ॥ गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहनं ॥ न चैवालभसे त्रा-
णमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नाऽयमुच्यते ॥ अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्र-
तिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ॥ अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान् ददाम्यहं ॥ १० ॥ दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरं ॥ रथं
चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ॥ ११ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ॥ न त्वां सखा वा भ्राता वा जानी-
यात्संगतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवादाद्भीताऽस्मि गंधर्वाणां यशस्विनां ॥ एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥ ॥ कीचक उवाच ॥
एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ॥ एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं रंभोरु त्वया मदनमोहितः ॥ यथा
त्वां नैव पश्येयुर्गंधर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितं ॥ दिवाऽत्र कन्या नृत्यंति रात्रौ यांति
यथागृहं ॥ १६ ॥ तमिसे तत्र गच्छेथा गंधर्वास्तत्र जानते ॥ तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ त-
मर्थमपि जल्पंत्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ॥ दिवसाद्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिभुतः ॥ सैरंध्री-
रूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान् ॥ १९ ॥ गंधाभरणमाल्येषु व्यासक्तः सविशेषतः ॥ अलंचक्रे तदात्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २० ॥ तस्य
तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ॥ अनुचिंतयतश्चापि तामेवायतलोचनां ॥ २१ ॥ आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ निर्वा-
णकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२ ॥ कृतसंप्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ॥ नाजानाद्विवसं यातं चिंतयानः समागमं ॥ २३ ॥
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमंतिकं ॥ २४ ॥ तमुवाच सुकेशांता कीचकस्य मया कृतः ॥
संगमो नर्तनागारे यथाऽवोचः परंतप ॥ २५ ॥ शून्यं स नर्तनागरमागमिष्यति कीचकः ॥ एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६ ॥

मपि मासेन सममौत्कंख्यादभूत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतसंप्रत्ययः कृतविश्वासः नाजानात् न ज्ञातवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ नृदात् यमुनाह्दान्नागं कालियं कृष्णो यथा उद्धृतवांस्तद्वत्त्वमेनमिह लोकादूरे पातयेति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्य ते-

तं सूतपुत्रं कौतेय कीचकं मददपितं ॥ गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पांडव ॥ २७ ॥ दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गंधर्वानवमन्यते ॥ तं त्वं प्रहरतां
श्रेष्ठ हृदान्नागमिवोद्धर ॥ २८ ॥ अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ॥ आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥ ॥ भीमसेन
उवाच ॥ ॥ स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियं ॥ न ह्यन्यं कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३० ॥ या मे प्रीतिस्त्वयाऽख्याता कीचकस्य
समागमे ॥ हत्वा हिडिंबं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥ सत्यं भ्रातृश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्य-
था ॥ ३२ ॥ तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकं ॥ अथ चेदपि योत्स्यति हिंसे मत्स्यानपि ध्रुवं ॥ ३३ ॥ ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये
वसुंधरां ॥ कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ॥ निगूढस्त्वं
तथा पार्थ कीचकं तं निषूदय ॥ ३५ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ॥ अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह
बांधवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमानस्तस्याथ तमस्विन्यामनिर्दिष्टे ॥ नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥ अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचक-
स्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ च्छन्न उपाविशत् ॥ मृगं हरिर्वादृश्यः प्रत्याकांक्षत कीचकं ॥
॥ ३८ ॥ कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपागमत् ॥ तां वेलां नर्तनागारं पांचालीसंगमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशच्च तत् ॥
प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसं ॥ एकांतावस्थितं चैनमाससाद स दुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शया-
नं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत् ॥ जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणेन ह ॥ ४२ ॥ उपासंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ॥ हर्षोन्मथित-
चित्तात्मा स्वयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनंतकं ॥ यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदं ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययु-
क्ताभिर्युवतीभिरलंकृतं ॥ गृहं चांतःपुरं सुश्रु क्रीडारतिविराजितं ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाऽहमुपागतः ॥ ४५ ॥

नादृश्यमानः नागो हस्ती अलभ्यां त्वां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यत्कृतं यदजितं धनादि तत्सर्वं ते तुभ्यं प्रापितं दत्तमिति संबंधः ॥ ४४ ॥ अतः परं त्वां
समुद्दिश्याहमन्नागतोऽस्मि ॥ ४५ ॥

प्रशंसन्ति त्वयाऽहं वृत इति हेतोरित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वासिताहेतोर्हेस्तिनीनिमित्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ॥ सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽथ दिष्ट्याऽऽत्मानं प्रशंससि ॥ ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ॥ स्त्रीणां प्रीतिकरा नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तं महाबाहुभीमो भीमपराक्रमः ॥ सहसोत्पत्य कौतयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ॥ द्रक्ष्यतेऽद्विप्रतीकाशं सिंहेनैव महागजं ॥ ५० ॥ निराबाधा त्वयि हते सैरंध्री विचरिष्यति ॥ सुखमेव चरिष्यति सैरंध्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः ॥ स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पांडवं ॥ बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसंते वासिताहेतोर्बलवद्भजयोरिव ॥ कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य भुजौ पंचशीर्षाविवोरगौ ॥ नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतौ भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदं ॥ ५७ ॥ तावन्योन्यं समाक्षिप्य प्रकर्षतौ परस्परं ॥ उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥ ५८ ॥ तयोर्ह्यासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ॥ नखदंतायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंग इव मातंगं प्रभिन्नकरटामुखं ॥ ६० ॥ स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ तमाक्षिपत्कीचकोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दः समभवद्द्वोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृहमध्ये वृकोदरः ॥ धूनयामास वेगेन वायुश्चंड इव हुमं ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ॥ प्रास्पंदत यथाप्राणं विचकर्ष च पांडवं ॥ ६४ ॥ ईषदाकलितं चापि क्रोधाद्भुतपदं स्थितं ॥ कीचको बलवान् भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥

करटामुखं गंडस्थलस्थं मदनिर्गमस्थानं । करटो गजगंडे स्यादिति मेदिनी ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आकलितमाक्रांतं भुतपदं चलितस्थानं यथास्यात्तथा स्थितं ॥ ६५ ॥

॥६६॥६७॥६८ ॥ ६९ ॥ सहित्वा सोढ्वा बलादहीयत बलहीनोऽभूत् ॥ ७० ॥ वक्षस्यानीयानतं भुमं कृत्वा तन्नाभिना तच्छिरः संयोज्येत्यर्थः ॥७१ ॥ ७२ ॥ गृहीत्वावेति पाठे इवार्थेवः ॥७३॥ योक्रयामास बन्ध रशनया रज्ज्वा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ दोभ्यां पाणिभ्यां ॥७६॥ व्याविद्धे अतिपीडनात् अधःक्षिप्तनयने नयनगोलेके अङ्गरं वस्त्रं च यस्य नयनाकाशो वा पशुमारं पशुं

पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ॥ उत्पपाताथ वेगेन दंडपाणिशिवांतकः ॥ ६६ ॥ स्पृष्ट्या च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपांडवौ ॥ नि-
शिथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवन् श्रेष्ठं प्राकंपत मुहुर्महुः ॥ बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जतः ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां
स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ॥ कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पटं ॥ ६९ ॥ मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहं ॥ बलादहीयत तदा
सूतो भीमबलादितः ॥ ७० ॥ तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ॥ वक्षस्यानीय वेगेन मर्मैर्दनं विचेतसं ॥ ७१ ॥ क्रोधावि-
ष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ॥ जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशं ॥ ७२ ॥ गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ॥ शार्दूलः पि-
शिताकांक्षी गृहीत्वेव महामृगं ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रांतमुपलभ्य वृकोदरः ॥ योक्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ७४ ॥ नदंतं च म-
हानादं भिन्नभेरीसमस्वनं ॥ भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरंतमचेतसं ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोभ्यां कंठं तस्य वृकोदरः ॥ अपीडयत कृष्णायास्त-
दा कोपोपशांतये ॥ ७६ ॥ अथ तं भग्नसर्वोऽङ्गं व्याविद्धनयनांबरं ॥ आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमं ॥ अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारम-
मारयत् ॥ ७७ ॥ तं विषीदंतमाज्ञाय कीचकं पांडुनंदनः ॥ भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥७८ ॥ अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहा-
रिणं ॥ शांतिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरंध्रिकंटकं ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः ॥ अस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरंतमुद्रां
तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८० ॥ निष्पिप्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटं बली ॥ समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनं वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ
च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ॥ काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वोऽङ्गं मांसपिंडोपमं कृतं ॥ कृष्णाया द-
र्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महोतेजा द्रौपदीं योषितां वरां ॥ पश्यैनमेहि पांचालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ८४ ॥ एव
मुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ॥ पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥

मारयित्वेवेति यज्ञियपशुवदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ सैरंध्रिकंटकं न्हस्त्रत्वं समासनिमित्तं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तस्य पादौचेति काये देहग्रह्यभागेतत्तन्निर्गममार्गेणैवाङ्गान्यतः प्रवेश्य ।
यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमं निररत्नौ मधवा तं दधातीति श्रुतमरत्नौ निर्धानमेतदेव ज्ञेयं रेवान्धनवान् निर्धानं निष्कृष्य स्थापनं ॥ ८२ ॥ कृष्णायाः द्रौपदै ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ सुकेशांते सुष्ठु कौटिल्येन विराजमानाः केशांता यस्याः शोभत इत्युपहासः एवमेव धार्तराष्ट्रान्मारयिष्यामीति भावः ॥ ८७ ॥ रोषस्य शमं अंतं फलस्य जातत्वात् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

ततोऽग्निं तत्र प्रज्वालय दर्शयित्वा तु कीचकं ॥ पांचालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयंति सुकेशांते ये त्वां शीलगुणान्वितां ॥
एवं ते भीरु वध्यंते कीचकः शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमं ॥ तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमं ॥
॥ ८८ ॥ आमंत्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसं ॥ कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥ प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥
॥ ८९ ॥ कीचकोऽयं हतः शेते गंधर्वैः पतिभिर्मम ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ॥ ९० ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥
सहस्रैव समाजगमुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ९१ ॥ ततो गत्वाऽथ तद्देशं कीचकं विनिपातितं ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितं ॥ ९२ ॥
पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा च व्यथिताऽभवन् ॥ निरीक्षंति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ९३ ॥ अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितं ॥ क्वा-
स्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ॥ इति स्म तं परीक्षंते गंधर्वेण हतं तदा ॥ ९४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवध-
पर्वणि कीचकवधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बांधवाः ॥ रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा प-
रिवार्य समंततः ॥ १ ॥ सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकं ॥ तथासंभिन्नसर्वांगं कूर्मं स्थल इवोद्धृतं ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिंद्रे-
णेव दानवं ॥ संस्कारयितुमिच्छंती बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ॥ अदूराञ्चानवधागीं स्तंभमालिङ्ग्य
तिष्ठतीं ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरुपकीचकाः ॥ हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथवा नैव हंतव्या दह्यतां कामिना
सह ॥ मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ॥ सहानेनाद्य दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥
॥ ७ ॥ पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजाऽन्वमोदत ॥ सैरंध्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललो-
चनां ॥ मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशं ॥ ९ ॥ ततस्तु तां समारोप्य निबद्ध च सुमध्यमां ॥ जग्मुरुधम्य ते सर्वे श्मशानाभिमुखा-
स्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिदिता ॥ प्राक्रोशन्नाथमिच्छंती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६ ॥ व्यायतं व्यापारं यत्नं कृत्वा वेषं च विपरिवर्त्य गंधर्वेषसदृशं कृत्वा ॥ १७ ॥ अभ्यवस्कंद्य निपत्य द्रुममारुह्य ततश्च द्रौपदीनयनप्रदेशं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥

विराट्. ४

अ० २३

आ० श्लो०

८०१

॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ जयो जयंतो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ॥ ते मे वाचं विजानंतु सूतपुत्रा नयंति मां ॥ १२ ॥ येषां ज्यातलनिर्वोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ व्यश्रूयत महायुद्धे भीमवोषस्तरस्विनां ॥ १३ ॥ रथघोषश्च बलवान् गंधर्वाणां तरस्विनां ॥ ते मे वाचं विजानंतु सूतपुत्रा नयंति मां ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेवितं ॥ श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ ॥ अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरंध्रि भाषितां ॥ तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजृम्भे जिघांसया ॥ ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ॥ १७ ॥ अद्वारेणाभ्यवस्कंद्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ स भीमसेनः प्राकारादारुह्य तरसा हुमं ॥ १८ ॥ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ स लंघयित्वा प्राकारं निस्तृत्य च पुरोत्तमात् ॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १९ ॥ चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिं ॥ तालमात्रं महास्कंधं मूर्धशुष्कं विशांपते ॥ २० ॥ तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ॥ २१ ॥ स तं वृक्षं दशव्यामं संस्कंधवितपं बली ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान् दंडपाणिशिवांतकः ॥ २२ ॥ ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ॥ भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरेते ॥ २३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गंधर्वमागतं ॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकंपिताः ॥ २४ ॥ गंधर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपं ॥ सैरंध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ॥ २५ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपं ॥ विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २६ ॥ द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दा-नवानिव ॥ शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ २८ ॥ वृक्षेणैतेन राजेंद्र प्रभंजनसुतो बली ॥ तत आश्वासयत्कृष्णां स विमुच्य विशांपते ॥ २८ ॥ उवाच च महाबाहुः पांचालीं तत्र द्रौपदीं ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २९ ॥ एवं ते भीरु बध्यंते ये त्वां क्लिश्यंत्यना-गसं ॥ प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ३० ॥ अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसं ॥ ३१ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ मूर्ध्नि शुष्कमिति शोषणोन्मुखत्वेनातिपक्त्वं सूच्यते ॥ २० ॥ परिरभ्य उपक्रम्य उत्पाटनार्थं यत्नं कृत्वा उत्पाटितं च तं स्कंधे आरोपयामास व्यामं प्रसारितयोर्बाह्वोरं तरं २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विमुच्य मोचयित्वा २९ ॥ ३० ॥ अन्येन मार्गेण ॥ ३१ ॥

॥ २४ ॥

शिशये शयितं ॥ ३२ ॥ षट्शतं षडधिकं शतं ॥ ३३ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठिये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ७५ ॥ त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ न हित्वामिति हित्वा हातुं योग्यां । कृत्यार्थे तवैक्येन्यत्वन इति त्वन् जहातेत्येति हित्वं अत्कायामपि च्छांसं । पित्वो भिक्षेतेत्यादिबन् त्वां सैरंध्रीं हित्वां

॥ वैशंपायन उवाच ॥ पंचाधिकं शतं तच्च निहतं तेन भारत ॥ महावनमिव च्छिन्नं शिशये विगलितद्रुमं ॥ ३२ ॥ एवं ते निहता राजन्
शतं पंच च कीचकाः ॥ स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतं ॥ ३३ ॥ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ॥ विस्मयं परमं गत्वा नोचुः
किंचन भारत ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते ह-
ृष्टा निहतान्सूतान् राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ॥ गंधर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥ यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ॥ व्यति-
कीर्णाः प्रदृश्यंते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरंध्री च विमुक्ताऽसौ पुनरायाति ते गृहं ॥ सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३ ॥ यथा-
रूपा च सैरंध्री गंधर्वाश्च महाबलाः ॥ पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरंध्रिदोषेण नते राजन्निदं पुरं ॥ विनाशमेति वै
क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयतां ॥ ५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ॥ अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते
सर्वे सुसामिद्वे हुताशने ॥ दह्यतां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गंधैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदृष्ट्वा मब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ॥ सैरंध्रीमागतां ब्रूया म-
मैव वचनादिदं ॥ ८ ॥ गच्छ सैरंध्रि भद्रं ते यथाकामं वरानने ॥ विभेति राजा सुश्रोणि गंधर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥ न हित्वा मुत्सहे वक्तुं
स्वयं गंधर्वरक्षितां ॥ स्त्रियास्त्वदोषस्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहं ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ॥
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा
॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवंत दिशो दश ॥ गंधर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यर्मलियन् ॥ १३ ॥ ततो महानसद्वारि भीमसेनमव-
स्थितं ॥ ददर्श राजन्यांचाली यथा मत्तं महाद्विपं ॥ १४ ॥ तं विस्मयंती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ॥ गंधर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५ ॥

तुल्यं यो ग्यामप्यहं राजा गच्छेति वक्तुं नोत्सहे स्त्रियास्तु सुदेषणायास्तव तां प्रत्येतद्वक्तुमदोष इति राजवाक्यानुवादः । यस्मादेवं राजा मां आज्ञापितवान् तस्मादेतदेवं त्वां प्रति प्रब्र-
वीम्यहमिति सुदेषणावचनं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

पुरुषा यस्याः वशवर्तिन आज्ञाकारिणः । इह विराटपुरे पुरा वर्षमात्रं विहरंति ते तस्याः वचनं गंधर्वराजाय नम इत्यादिरूपं श्रुत्वाऽतः परं अनृणास्तदाज्ञासंपादनेन अज्ञातवाससमाप्त्या वा

भीमसेन उवाच ॥ ॥ ये पुरा विचरंतीह पुरुषा वशवर्तिनः ॥ तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा ह्यनृणा विहरंत्वतः ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ॥ राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजं ॥ १७ ॥ ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहाजुनाः ॥ कन्या दृष्टुं रायांतीं क्लिष्टां कृष्णामनागसं ॥ १८ ॥ ॥ कन्या ऊचुः ॥ ॥ दिष्ट्वा सैरंधि मुक्तासि दिष्ट्वाऽसि पुनरागता ॥ दिष्ट्वा विनिहताः सूता यत्वां क्लिश्यं-त्यनागसं ॥ १९ ॥ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ ॥ कथं सैरंधि मुक्ताऽसि कथं पापाश्च ते हताः ॥ इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथं ॥ २० ॥ ॥ सै-रंध्युवाच ॥ ॥ बृहन्नले किं नु तव सैरंध्या कार्यमद्य वै ॥ या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखं ॥ २१ ॥ न हि दुःखं समामोषि सैरंध्री य-दुपाश्रुते ॥ तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ ॥ बृहन्नलाऽपि कल्याणि दुःखमामोत्यनुत्तमं ॥ तिर्यग्योनिग-ता बाले न चैनामवबुद्धयसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता ॥ क्लिश्यंत्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिंतयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यंतं कस्यचिद्दृढयं क्वचित् ॥ वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुद्धयसे ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः सहैव कन्याभिद्वौ-पदी राजवेश्म तत्र ॥ प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदं ॥ सैरंधि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिं ॥ २७ ॥ राजा विभेति ते भद्रे गंधर्वभ्यः पराभवात् ॥ त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ पुंसामिष्टश्च विषयो गंधर्वाश्चातिकोप-नाः ॥ २८ ॥ ॥ सैरंध्युवाच ॥ ॥ त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षम्यतु भामिनी ॥ कृतकृत्या भविष्यंति गंधर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुप-नेष्यंति करिष्यंति च ते प्रियं ॥ ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बांधवैः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपरवर्णि कीचकदाहे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तं चेदं कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥ ॥ अथ गोहरणपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विज्ञापते ॥ अत्याहितं चिंतयित्वा व्यस्मयंत पृथक् जनाः ॥ १ ॥

कृतकृत्याः संतो विहरंतु ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति विराटपर्वो गंधर्वभ्यः ॥ २४ ॥ ॥ अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानामेति चेत्यमरः १

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृतकृत्याः कीचकवधज्ञानेनात्रैव पांडवानां वासं स्वयमेव धार्तराष्ट्राः अनुमानतो ज्ञास्यंतीत्याशयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ येन मार्गेण ॥ ११ ॥ गिरि-
 तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च संवशः ॥ शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्वः स कीचकः ॥ २ ॥ आसीत्प्रहर्ता सैन्यानां दारामर्शो च दुर्मतिः ॥
 स हतः खलु पापात्मा गंधर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्यजल्पन्महाराज परानीकविनाशनं ॥ देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणं ॥ ४ ॥ अथ वै
 धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ॥ मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनं ॥ कृतकृत्या न्यवर्त्त-
 त ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजं ॥ द्रोणकर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रि-
 गैर्तिश्च महारथैः ॥ दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ ॥ चरा ऊचुः ॥ ॥ कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ॥ पांडवानां
 मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलताकुले ॥ लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥ न च विद्मो गता
 येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः ॥ मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु तुंगेषु नानाजनपदेषु च ॥ जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु
 च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पांडवान् ॥ अत्यंतं वा विनष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथिस-
 त्तम ॥ न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥ किंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयं ॥ मृगयित्वा यथान्यायं वेदितार्थाः स्म त-
 त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थः परंतप ॥ न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पांडवाश्च महाव्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रणष्टास्ते नमस्ते भरत-
 र्षभ ॥ न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनां ॥ १७ ॥ पांडवानां प्रवृत्तिं च विद्मः कर्मापि वा कृतं ॥ स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं
 विशां पते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पांडवानां भूयः किं करवामहे ॥ इमां च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन त्रिगर्ता निहता बलेन म-
 हता नृप ॥ सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन बलीयसा ॥ २० ॥ स हतः पतितः शेते गंधर्वैर्निशि भारत ॥ अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सो-
 दुरैः ॥ २१ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां च पराभवं ॥ कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनंतरं ॥ २२ ॥ ४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि
 गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कूटेषु गिरिशिखरेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सूतानां पांडवीयानां भिद्रसेनादीनां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारत
 भावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ४ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां वचस्तदा ॥ चिरमंतर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमंततः ॥ तस्मात्सर्वे निरीक्षध्वं क्व नु ते पांडवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमंततः ॥ तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य वर्षस्य शेषं चेद्वचतीयुरिह पांडवाः ॥ निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ क्षरंत इव नागैर्द्राः सर्वे ह्याशीविषोपमाः ॥ दुःखा भवेयुः संख्याः कौरवान्प्रति ते ध्रुवं ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य वेत्तारः कुच्छरूपधराः स्थिताः ॥ प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनं ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूषध्वं यथा तेऽत्यंतमव्ययं ॥ राज्यं निर्द्वद्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छंतु भारत ॥ अन्ये धूर्ता नरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरंतु देशान्संवीताः स्फीतान् जनपदाकुलान् ॥ तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्ववाक्येषु च ॥ विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ॥ अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पांडवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुंजेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ॥ आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानंतरजः पापभावानुरागवान् ॥ ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ॥ ते यांतु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुं ॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीहामहे तथा ॥ यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयंतु यतस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ न तु तेषां गतिर्वासिः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ॥ १६ ॥ अस्यंतं वा निगूढास्ते पारं चोर्मिमतो गताः ॥ व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनंदन ॥ कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ न तादृशा विनश्यति न प्रयांति पराभवं ॥ १ ॥

रंत्येषु ते परिचाराः राजपुराणि तेषु तर्कया कांक्षया । तर्कः कांक्षावितर्कोहे इति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्रजानंतरजः द्वितीयो भ्राता ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऊर्मिमतः सिंधोः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावद्गीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ अथेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विधेयानां किकराणां निभृतानां अत्यन्तावहितानां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अकालिकं विलंबासहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ शुद्ध्यादिभि चक्षुषा प्रत्यक्षदृष्टोऽपि मोहयेदेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिसंदधत् तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् भारती भरतवंशीयपाण्डवविषयां गिरं वाचं भारतान्

शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमंतो जितेंद्रियाः ॥ धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितं ॥ धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥ अनुव्रता महात्मानं आतरो आतरो नृप ॥ अजातशत्रुं श्रीमंतं सर्वभ्रातृननुव्रतं ॥ ४ ॥ तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनां ॥ किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥ तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षते कालस्योदयमागतं ॥ न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥ सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकं ॥ क्रियतां साधु संचित्य वासश्चेषां प्रचिंत्यतां ॥ ७ ॥ यथावत्पांडुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनां ॥ दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसा वृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः ॥ तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ॥ ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्धै चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये चारप्रत्याचारं सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ॥ श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ॥ हितार्थं समुवाचैनां भारती भारतान्प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृतां ॥ असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः समं वदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चितां ॥ यश्चैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ॥ श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ समयं समयज्ञास्ते पालयंतः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ॥ प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ नावसीदितुमर्हति उद्धतः सतां धुरं ॥ ७ ॥ धर्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ८ ॥ तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ९ ॥ यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचित्य पाण्डवान् ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ १० ॥

कौरवान् उवाचेति संबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ समं वदत् समं पक्षपातशून्यं वदत् नुमभाव आर्षः ॥ ४ ॥ श्रुतं शास्त्रं नानाश्रुतिरनेका आख्यायिका ॥ ५ ॥ ६ ॥ महात्मान उदारचित्ताः सतां धुरं धर्मं ॥ ७ ॥ ८ ॥ परैः अनीतिपरैः अन्वेषितुं अनुगंतुं ॥ ९ ॥ यत्तु प्रयुक्तप्रयोगः शक्यं ज्ञातुं योग्यः तदेव वक्ष्यामि न तु भवतां द्रोहात् ॥ १० ॥

नत्वाति तस्य दुर्जनस्य त्वाहशस्येति गूढोऽभिसंधिः । सा तु तुशब्दो हेत्वर्थे सा हि यतः नीतिरियं साधुवाच्या साधुष्वेव वक्तव्याऽतोऽसाधौ त्वयि नैषा वक्तव्येत्यर्थः । अनीतिस्तु कथंचन साधुष्वसाधुषु वा नैव वक्तव्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तिष्ठता वक्तव्यमिति संबंधः ॥ १२ ॥ तत्र वक्तव्ये सति यथा इतरो जनः पांडवानां निवासं लोकसाधारणं मन्यते तथाऽहं न मन्ये इति योजना ॥ १३ ॥ असाधारण्यमेवाह तत्रेति तत्र पुरादौ असांप्रतमकल्याणं ॥ १४ ॥ वदान्यः प्रियवादी । वदान्यो दानशीले च चारुवादिनि वाच्यवादिति मेदिनी निभृतः नियतेन्द्रि-

न त्वियं माहृदनीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ॥ सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ॥ ११ ॥ वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्यशीलिना ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ॥ १२ ॥ यथार्हमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ॥ १३ ॥ निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां आव्यमसांप्रतं ॥ १४ ॥ पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ दा-
नशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः ॥ जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ प्रियवादी सदा दांतो भव्यः सत्यपरो जनः ॥ हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ नासूयको न चापीषुर्नाभिमानी न मत्सरी ॥ भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः ॥ १७ ॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ॥ क्रतवश्च भविष्यंति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ॥ सं-
पन्नसस्या च मही निरातंका भविष्यति ॥ १९ ॥ गुणवंति च धान्यानि रसवंति फलानि च ॥ गंधवंति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २० ॥ वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनं ॥ न भयं त्वाविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः ॥ पयांसि दधिसर्पीषि रसवंति हितानि च ॥ २२ ॥ गुणवंति च पेयानि भोज्यानि रसवंति च ॥ तत्र देशे भविष्यति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गंधाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ॥ दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ धर्माश्च तत्र सर्वस्तु सेविताश्च द्विजाति-
भिः ॥ स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २५ ॥ देशे तस्मिन्भविष्यति तात पांडवसंयुते ॥ संप्रीतिमान् जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्य-
यः ॥ २६ ॥ देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् ॥ इष्टदानो महोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः ॥ २७ ॥ अशुभाद्धि शुभप्रेप्सुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः ॥ भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥

यः भाव्यः अवश्यंभावी । औरावश्यके इति ण्यत् ॥ १५ ॥ भव्यो भविता ॥ १६ ॥ असूयकः परगुणेषु दोषारोपकः ईषुः परोत्कर्षासहिष्णुः अभिमानी आत्मसंभावितः मत्सरी परद्रोहक-
र्ता तत्र यत्र युधिष्ठिर इत्यनुकृष्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दर्शनं धर्मब्रह्मस्वरूपावेक्षणं निष्प्रतीपं पाखंडमार्गवर्जितं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दृश्यानि रूपाणि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सर्वभावेन सर्वात्मनाऽनुरागवान् ॥ २७ ॥ अशुभात् अशुभं त्यक्त्वा ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ इष्टं यागादि प्रियं परमुखदं च व्रतं पालनीयं यस्य एष भूतस्य दुर्ज्ञेयत्वमप्याह धर्मात्मैति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्मादिति धीमतः पांडवस्य वासं छन्नं तत्र विद्धीति शेषः परमां गतिं गमनं च तत्रैव स्वकीयं कुरु एतच्चाहमन्यथा विपरीतं वक्तुं नोत्सहे बृद्धत्वात्पांडवेषु द्वेषस्याधर्मरूपत्वाच्चेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारत- भावदीये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ४४ ॥ युक्तं युक्तिमत् प्राप्तं प्राप्तकालं ॥ १ ॥ तत्त्वतश्च सहेतुकं युक्त्याभासहीनं ॥ २ ॥ तीर्थेश्वरैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सत्रं कैतवं वेषांतररूपं छन्नेषु गुप्तेषु

त्यक्त्वाक्यान्तस्तात शुभकल्याणमंगलः ॥ शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ धर्मा- त्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३० ॥ किं पुनः प्राकृतस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् ॥ यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शांतिर्धृवा क्ष- मा ॥ ३१ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवं ॥ तस्मात्तत्र निवासं तु च्छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ गतिं च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्य- था ॥ ३२ ॥ एवमेतत्तु संचित्य यत्कृते मन्यसे हितं ॥ तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्धयासि मे ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ॥ युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पांडवान्प्रति भाषितं ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकं ॥ तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ ते- षां चैव गतिस्तीर्थैर्वासैश्चेषां प्रचिंत्यतां ॥ नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ॥ किं पुनः पांडवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ गूढभावेषु च्छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे प- रराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥ उदयः पांडवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ॥ महोत्साहा म- विष्यन्ति पांडवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥ तस्माद्बलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयतां ॥ यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८ ॥ तात बु- द्ध्याऽपि तत्सर्वं बुद्धयस्व बलमात्मनः ॥ नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९ ॥

उदयं उद्गमनं प्रतिज्ञाते काले उक्तांते सति सामीप्ये सप्तमी । कालेऽल्पपावशिष्टेसतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ परराष्ट्रेषु भिन्नराष्ट्रेषु स्वराष्ट्रेषु च स्वस्य बलं सैन्यं सामर्थ्यं च यत्तज्ज्ञातव्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीतिर्भ- क्त्वेतनदानचारप्रवृत्त्यादिका तथा विधीयतां यथा येन प्रकारेण तैः सह संदधामहे शरादिसंधानं कुर्महे यद्वा बलकोशयोरल्पत्वं स्वस्य परस्य बहुत्वं नीतिर्यथाप्रतिज्ञं सामरूपा विधीय- तां यथा तैः सह संदधामहे सख्यं कुर्महे इति कालोदये मृत्युदयरूपे युद्धे प्राप्ते सति । तेषां विधीयत इति पाठे तेषां कालतः उदये प्राप्ते सति यथा सम्यग्विधीयते जायते तथा नीति- विधीयतां ॥ ८ ॥ नियतमचंचलं नियमेन बुद्ध्यस्व ॥ ९ ॥

बोधफलमाह उच्चेति उच्चादिभेदेन त्रिविधमपि प्रहृष्टं वा अप्रहृष्टं वा ज्ञातव्यं । उच्चं समं वा स्वबलं अप्रहृष्टं चेत् प्रहृष्टबलैः शत्रुभिः सह संदधाम संधिं करवाम । विपरीतं चेदपि संदधाम शरानिति शेषः । संधनीयमिति पाठेऽपि तदेवार्थद्वयं ज्ञेयं । आतो धातोरित्यालोपः अनीयर्प्रत्यये परे भवति संधानीयमिति तु युक्तः पाठः ॥ १० ॥ साम्ये सामभेदौ अपरस्याधिक्ये दानं स्वस्याधिक्ये दंडो युद्धे निपातनं वा बलिकर्म वा करादानाख्यं इति बलज्ञानफलं ॥ ११ ॥ बलं स्वसैन्यं सुखं यथास्यात्तथा आभाष्यतां प्रीतिवादेन भक्तवेतनमानदानेन संयंत्रणी

उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ॥ प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १० ॥ साम्रा भेदेन दानेन दंडेन बलिकर्मणा ॥ न्यायेनाक्रम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सांत्वयित्वा तु मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखं ॥ सुकोशबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिरिभिः प्रत्युपस्थितैः ॥ अन्यैस्त्वं पांडवैर्वापि हीनैः स्वबलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ॥ यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ राजा त्रिगतानां सुशर्मा रथयूथपः ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निष्कृताः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो ॥ सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बंधुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभौ ॥ स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ॥ प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ॥ निहतः स तु गंधर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन्विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः ॥ भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ॥ कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः ॥ राष्ट्रं तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलं ॥ ८ ॥ आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ ग्रामान् राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथवा गौ सहस्राणि शुभानि च बहूनि च ॥ विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥ कौरवैः सह संगत्य त्रिगतैश्च विशांपते ॥ गास्तस्यापहरामोऽद्य सर्वैश्चैव सुसंहताः ॥ ११ ॥

यमित्यर्थः सिद्धिं जयं ॥ १२ ॥ अन्यैः शत्रुभिः पांडवैश्चापि सह योत्स्यसे कीदृशैः स्वबलादिना हीनैः ॥ १३ ॥ व्यवसायं स्वकर्तव्यं ॥ १४ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ६४ ॥ अथेति ॥ १ ॥ वाक्यमुवाचेत्यत्र हेतुमाह असकृदिति निष्कृताः वंवितां त्रिगतौ इति शेषः प्रभो हेजनभेजय ॥ २ ॥ बाधितः सुशर्मा बलवतां कौरवाणां विभौ स्वामिनि भीष्मे समीपे सति कर्णं चोदीक्ष्य दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

निबध्नीमः निगृह्णीमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विनिर्यामः निगच्छामः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यथोद्देशं यथानिर्दिष्टां दक्षिणामुत्तरां वा दिशं यथायोग्यं बलविभा

संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषं ॥ हत्वा चास्य चमूं कृत्वा वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥ तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयं ॥ भवतां बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ॥ सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥ तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीं ॥ विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ॥ आचार्यश्च यथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ मन्यते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयतां ॥ १६ ॥ संमंज्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ किं च नः पांडवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ॥ १७ ॥ अत्यंतं वा प्रनष्टस्ते प्राप्ता वापि यमक्षयं ॥ यामो राजन्निरुद्धिन्ना विराटनगरं वयं ॥ आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ॥ वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयं ॥ १९ ॥ शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनंतरं ॥ सह वृद्धैस्तु संमंज्य क्षिप्रं योजय वाहिनीं ॥ २० ॥ यथोद्देशं च गच्छामः सहितास्तत्र कौरवैः ॥ सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ त्रिगैतैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ॥ २१ ॥ प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसांतरे ॥ विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २२ ॥ ते यांतु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति ॥ क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णतु विपुलं धनं ॥ २३ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमंति गुणवंति च ॥ वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीं ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वन्हेर्महीपते ॥ सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २५ ॥ प्रति वैरं चिकीर्षितो गोषु गृह्णा महाबलाः ॥ आदातुं गाः सुशर्माऽथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीं ॥ २६ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ॥ अष्टम्यां तेऽन्य गृह्णंत गोकुलानि सहस्रशः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि दक्षिणगोत्रहे सुशर्मादियाने त्रिंशो ध्यायः ॥ ३० ॥ ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसां ॥ छद्मालिंगप्रविष्टानां पांडवानां महात्मनां ॥ १ ॥

गं वा उद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गृह्णाः लुब्धाः ॥ २६ ॥ न्यगृह्णंत कालयामासुः ॥ २७ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ४१ ॥ छद्मालिंगेन ब्राह्मणादिकपटवेण प्रविष्टानां ॥ १ ॥

व्यतीतोऽतिक्रांतः समयः संवत्सरः ॥ २ ॥ संभावनां कीचकवत् अयमपि मम जयकर्त्ता भविष्यतीत्येवंपूर्वा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मा नेशुः नाशप्रदर्शनं दूरे इति यावत्
मा गच्छेयुः ॥ ९ ॥ तनुत्राणि कवचानि ॥ १० ॥ भानुमंति दीप्यमानानि वज्रायसं अशनिहोहं यद्वा वज्रवदच्छेद्यमभेद्यं च यदयः भाषायां पोलाद इति संज्ञितं तद्वज्रायसं तन्मयो ग-
र्भतःकवचं तेन सहितं सवज्रायसगर्भं । पाठांतरे संनाहाय सज्जीभावाय सगर्भं संकटकं । गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसंकटके इति नानार्थः । वज्रं स्याद्वीरके पवाविति च ॥ ११ ॥

व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ॥ कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ॥ परां सं-
भावनां चक्रे कुंतीपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यांते तस्य वर्षस्य भारत ॥ सुशर्मणा गृहीतं तद्रोधनं तरसा बहु ॥ ४ ॥ ततो जवेन मह-
ता गोपः पुरमथाव्रजत् ॥ स दृष्ट्वा मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुंडलांगदधारिभिः ॥ संवृतं मंत्रिभिः सार्द्धं पां-
डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनं ॥ सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परि-
भूय सर्वांधवान् ॥ गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयंति ते ॥ ८ ॥ तान्परीप्सस्व राजेंद्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्या-
नां समयोजयत् ॥ ९ ॥ स्थानागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलां ॥ राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥ भानुमंति विचित्राणि शू-
रसेव्यानि भागशः ॥ स वज्रायसगर्भं तु कवचं तत्र कांचनं ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोभ्यऽहारयत् ॥ सर्वपारसवं वर्म कल्याण
पटलं दृढं ॥ १२ ॥ शतानीकाद्वरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥ शतसूर्यं शतावर्तं शतबिंदुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अमेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा
कवचमाहरत् ॥ उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगंधिकानि च ॥ १४ ॥ सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ दृढमायसगर्भं च श्वेतं वर्म शता-
क्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शंखोऽभ्यहारयत् ॥ शतशश्च तनुत्राणि यथास्वं ते महारथाः ॥ १६ ॥ योत्स्यमाना अभ्यंत देवरूपाः
प्रहारिणः ॥ सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक्कांचनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ सूर्यचंद्रप्रतीकांशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥

अभ्यहारयत् बबंध पारसवं परान् सुनोति पीडयति सुवति क्षिपति वा परसवं । ऋदोरप् स्वार्थे तद्धितः पारसवं शस्त्रं सर्वपारसवं सर्वशस्त्रसहमित्यर्थः कल्याणपटलं सुवर्णपत्राच्छादितं
कल्याणमक्षये स्वर्णे इति विश्वः ॥ १२ ॥ आवर्त्तते पुनः पुनर्मर्त्ययति विलसतीति योगात् चंद्रः पद्मं वा बिंदुः सुक्ष्मचक्रं अक्षि नेत्राकारं चक्रं ॥ १३ ॥ उत्सेधे उच्छ्राये संपूर्णे विस्ता-
रे कल्लारजातीयानि शतं पद्मानि पंक्त्या निविष्टानि एवं विशालमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभ्यनहन्तीति पाठे संधिरार्षेः सूपस्करेषु शोभनरथांगेषु ॥ १७ ॥ १८ ॥

उच्छिन्त्रिये उच्छिन्नतोऽभूत् ॥ १९ ॥ २० ॥ गोपालस्तंतिपालाख्यः दामग्रंथिर्हस्वपालः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिन्नकरटामुखाः । का-

महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिन्त्रिये तदा ॥ अथान्यान् विविधाकारान् ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोज-
यन् ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजं ॥ २० ॥ कंकबल्वगोपालादामग्रंथिश्च वीर्यवान् ॥ युद्धचेयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः
॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयंतां रथा ध्वजपताकिनः ॥ कवचानि च चित्राणि दृढानि च मृदूनि च ॥ २२ ॥ प्रतिमुंचंतु गात्रेषु दीयंतामायुधानि
च ॥ वीरांगरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युद्धचेरन्निति मे धीयते मतिः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ॥
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन्समादिशत् ॥ २४ ॥ सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ तान्प्रहृष्टांस्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ २५ ॥
निर्दिश नरेदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥ विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ ता-
न्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २७ ॥ रथान् हयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ॥ २८ ॥
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः ॥ २९ ॥ विराटमन्वयुः पार्थाः संहिताः कुरुपुंगवाः ॥ च-
त्वारो आतरः शूराः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥ ३० ॥ भीमाश्च मत्तमातंगाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ क्षरंतश्चैव नागेंद्राः सुदंताः षष्टिहायनाः ॥ ३१ ॥
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलंत इव पर्वताः ॥ ३२ ॥ विशारदानां मुख्यानां हृष्टानां चारुजीविनां ॥
अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च ॥ ३३ ॥ षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३४ ॥
संप्रयातं तदा राजन्निरीक्षंतं गवां पदं ॥ तद्वलाग्रं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ॥ दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलं ॥ ३५ ॥ इति श्रीम-
हाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दक्षिणगोत्रहे मत्स्यराजरणोद्योग एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ निर्याय नग-
राच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥

केभगंडो करटावित्यमरः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निरीक्षंतं निरीक्षमाणं पुच्छिगमार्ष ॥ ३५ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ नि-
र्वाय निर्गत्य अस्पृशन् प्राप्तवतः परिणते पंचधा विभक्तस्याहश्चतुर्थभागं प्राप्ते ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ग्रामणीयैः राजकीयैः ग्रामणीनापिते पुंसि त्रिष्वध्यक्षेऽधिपेऽपिषेति नानार्थः ॥ ३ ॥ समागमः संग्रामः ॥ ४ ॥ अवलंबति अवरोहति ॥ ५ ॥ ६ ॥ सैन्येन सेनोत्थेन ॥ ७ ॥ व्यतिषिक्तानि हस्तात् हस्तांतरं गतानि ॥ ८ ॥ अस्यतां क्षिपतां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नागभोगनिकाशैः सर्पदेहोपमैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कश्मलं मूर्छां आविशत्

ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातंगास्तोमरांकुशनोदिताः ॥ ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ घ्नतां परस्परं राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्येऽवलंबति ॥ पदातिरथनागैर्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरं ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसाऽऽवृताः ॥ इषुभिव्यतिसर्पद्विरादित्योऽतरधीयत ॥ ७ ॥ स्वद्योतैरिव संयुक्तमंतरिक्षं व्यराजत ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्विनां ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यतां ॥ रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरं ॥ निघ्नतः समरेऽन्योन्यं शूराः परिववाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेशमलंकृतं ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलं ॥ अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शैरश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कंधनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिनां चापि पदातीनां पदातिभिः ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ॥ १६ ॥ कश्मलं चाविशद्वारं निर्मर्यादमवर्त्तत ॥ उपाविशन् गरुत्मंतः शैरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ अंतरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं चाप्यरुध्यत ॥ १७ ॥ ते घ्नतः समरेऽन्योन्यं शूराः परिववाहवः ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ १८ ॥ शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतं ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ १९ ॥ तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवंतौ मनस्विनौ ॥ आच्छेतां बाहुसंरब्धौ केशाकेशि रथारथि ॥ २० ॥

शूरानिति शेषः येषां गरुत्मतां पक्षिणां अंतरिक्षे गतिर्दर्शनं च तेऽपि शरैः प्रवेजिताः उद्वेगं प्रापिताः संतः उपाविशन् ध्वजाग्रादौ बाणपटलेन तेषां गतिर्दर्शनं च न्यरुध्यत निरुद्धं ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्रिगर्तानां सेनां प्रविष्टावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ प्रविश्य च तामाच्छेतां मोहितवंतौ केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकाशे एवं रथारथि । पाठांतरे नखानस्त्रि नखैर्नखैश्च मृदुत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं नखानस्त्रि केशेषु गृहीत्वा योधान् रथेषु गृहीत्वा रथांश्च मार्क्षपत इति भावः ॥ २० ॥

सूर्यदत्तः शतानीकः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तौ विराटसुशर्माणौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततः सैन्यमिति श्लोकः प्राचीनपुस्तकेष्वन्यथा पठ्यते । ततः सेनाः समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ ॥ नजानीतां तदाऽन्योन्यं सैन्येन रजसावृताविति तत्र सुशर्मणाविति नृहस्वत्वमर्षं सेनाः सेनास्थान् शूरान् समाहृत्य अन्योन्यसंघट्टं कारयित्वा सैन्येन सेनोत्थेन

लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजं ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च मदिराक्षश्च पृष्ठतः ॥ २१ ॥ विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पंचशतान् रथान् ॥ हयानां च शतान्यष्टौ हत्वा पंच महारथान् ॥ २२ ॥ चरन्सविविधान्मार्गान्निरर्थेन रथसत्तमः ॥ त्रिगर्तानां सुशर्मणमाच्छेदुकमरथं रणे ॥ २३ ॥ तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ॥ अन्योन्यमभिगर्जतौ गोष्ठेषु वृषभाविव ॥ २४ ॥ ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वैरर्थेन नरर्षभः ॥ २५ ॥ ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ शरान्वयसृजतां शीघ्रं तोयधारा वना इव ॥ २६ ॥ अन्योन्यं चापि संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २७ ॥ ततो राजा सुशर्मणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ पंचभिः पंचभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २८ ॥ तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ पंचाशद्भिः शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ॥ नाभ्यजानत्तदाऽन्योन्यं सैन्येन रजसाऽऽवृतं ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोत्रहणपर्वणि दक्षिणगोत्रहे विराटसुशर्मयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमसाऽभिभृते लोके रजसा चैव भारत ॥ अतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽधकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चंद्रमाः ॥ कुर्वाणो विमलां रात्रिं नंदयन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ॥ धोररूपं ततस्ते स्म नावैक्षंत परस्परं ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ॥ अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥ ततो रथाभ्यां प्रस्कंद्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ॥ गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषां तु बलानि तानि क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवंति ॥ गदासिखदैश्च परश्वधैश्च प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ॥ प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट्मोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ३१ ॥ तमसा नैशेनांधकारेण मुहूर्तं आचंद्रोदयकाळं न तु घटीद्वयमात्रं । कृष्णपक्षस्य सप्तमीमिति सप्तम्यां गोत्रहणस्योक्तत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रस्कंद्य अवरुह्य ॥ ५ ॥ तीक्ष्णानि अग्राणि सुपीताः सुतरां पीताः शोषिताः कृशीकृता अनायासेन शीघ्रं परशरीरप्रवेशमाः धाराश्च ये वां ते तीक्ष्णाग्रसुपीतधारास्तैः । तीक्ष्णायसपीतिति पाठेऽपि पीतशब्दस्योक्त एवार्थः ॥ ६ ॥ बलं जित्वा चेति संबंधः ॥ ७ ॥

८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपारुज्य उत्पात्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं हेसम हेसाथो इति विराटं

तौ निहत्य पृथक् धुर्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णतां ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्माऽथ युवतीमिव कामुकः ॥ स्यं-
दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ॥ प्राद्रवंत भयान्मत्स्यास्त्रिगैरदिता भृशं ॥ १० ॥ तेषु
संत्रस्यमानेषु कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिदमं ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगैरेन सुशर्मणा ॥ तं मोचय महाबाहो
न गच्छेद्विषतां वशं ॥ १२ ॥ उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥ ॥ भीमसे-
न उवाच ॥ ॥ अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ॥ पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृ-
भिः सह ॥ एकांतमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमं ॥ १५ ॥ सुस्कंधोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ॥ अहमेनमपारुज्य द्रावयिष्यामि शा-
त्रवान् ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तं मत्तमिव मातंगं वीक्षमाणं वनस्पतिं ॥ अब्रवीद्भातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा भीम सा-
हसं कार्षींस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ॥ मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषं ॥ १८ ॥ जनाः समबुद्ध्येरन् भीमोऽयमिति भारत ॥ अन्यदेवायुधं किं-
चित् प्रतिपद्यस्व मानुषं ॥ १९ ॥ चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिशं वा परस्वधं ॥ यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितं ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मो-
क्षयाशु महीपतिं ॥ यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ॥ २१ ॥ सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु
वेगेन भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥ गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ व्यमुंचच्छरवर्षाणि सतोय इव तोदयः ॥ २३ ॥ तं भीमो भीमक-
र्मणिं सुशर्माणमथाद्रवत् ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् ॥ २४ ॥ सुशर्मा चिंतयामास कालांतकयमोपमं ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भाषंतं
पृष्ठतो रथपुंगवः ॥ पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितं ॥ २५ ॥ परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ॥ निमेषांतरमात्रेण भीमसेनेन ते र-
थाः ॥ २६ ॥ रथानां च गजानां च ससादिनां ॥ सहस्रशतसंवाताः शूराणामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥

वीक्ष्य वाचा दृशा च संभाव्य एनं सुशर्माणं तिष्ठतिष्ठेति चावददिति संबंधः । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवदिति मेदिनी ॥ २४ ॥ रथपुंगवः तिष्ठ तिष्ठेति भाषमाणः महत्कर्मन्यो
न्ययुद्धं पश्यतां कर्मव्यतिहारे तद् अयं मां महत्कर्म कुर्वाणं पश्यतु अहं चैनं द्रक्ष्ये इत्यर्थः ॥ २५ ॥ रथाः संगता इति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ चिंतयामासेति सुशर्मा बलस्य सैन्यस्य किं शेषं कुत्सितं वधं चिंतयामास । शेषः संकर्षणे वध इति मेदिनी तत्र हेतुः हि यस्मात्तमे मम अपरो भ्राता महाबले सैन्ये पुरा म-

पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ २८ ॥ तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ चिंतयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ॥ सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ॥ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगत्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पांडवान्सा महाचमूः ॥ वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाहुतं ॥ ३२ ॥ सहस्रमवधीत्तत्र कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमः सप्त सहस्राणि यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ॥ ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुशर्माणमुदायुधः ॥ ३५ ॥ हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगत्तानां महारथः ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ॥ ३६ ॥ अभिपत्य सुशर्माणं शरैरभ्याहनद्भृशं ॥ सुशर्माऽपि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरं ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ ततो राजन्नाशुकारी कुंतीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् ॥ चक्ररक्षश्च शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायार्द्रिथं दृष्ट्वा त्रिगर्तं प्राहरत्तदा ॥ ततो विराटः प्रस्कंद्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदां तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्वली ॥ स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ॥ राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनं ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ॥ तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाऽभ्यद्रवद्वली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीमसंकाशो रथात् प्रस्कंद्य पांडवः ॥ प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावंतमभ्यधावत वीर्यवान् ॥ त्रिगर्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥

ग्नो दृश्यते । भ्रातुः संकटं दृष्ट्वा सैन्यनाशं चिंतयामासेत्यर्थः ॥ २९ ॥ धनुषा शोभमान इति शेषः ॥ ३० ॥ ते सर्वे मत्स्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अत्युग्रो युधिष्ठिरः वाक्यशेषात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भीमसंकाशः भीमोपमः रामरावणयोर्बुद्धं रामरावणयोर्विवेदनुपम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

केशपक्षे केशकलापे । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्पर इति । पक्षो मासार्धके इत्युपक्रम्य केशादेः परता वृद्ध इति मेदिनी अत्रोक्तं नीतिशास्त्रे । वामपाणिकचोत्पीडा ॥ १ ॥ भूमौ निष्पेषणं बलात् ॥ २ मूर्ध्नि पादप्रहरणं ३ जानुनोदरमर्दनं ॥ ४ मालूराकारया मुष्ट्या कपोले दृढताडनं ॥ ५ कफोणिपातोऽप्यसकृत् ॥ ६ सर्वतस्तलताडनं ॥ ७ तालेन युद्धे भ्रमणं मारणं

अभिदुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ॥ समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ४९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां महारथे ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरं ॥ ५० ॥ निर्वर्त्य गास्ततः सर्वाः पांडुपुत्रा महारथाः ॥ अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ५१ ॥ स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ॥ ५२ ॥ स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ॥ किं तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशं ॥ तत एनं विचेष्टतं बद्ध्वा पार्थो द्रुकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्डितं ॥ अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छदुधिष्ठिरं ॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपं ॥ प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनं ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसत् दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलं ॥ ५८ ॥ भीम उवाच ॥ जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुंच मुंचाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयं ॥ दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः ॥ अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहा० विराटप० गोग्रहणप० दक्षिणगोग्रहे सुशर्मनिग्रहे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु सत्रीडः सुशर्मोऽस्मदिधोमुखः ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थवान् ॥ १ ॥ विस्मज्य तु सुशर्माणं पांडवास्ते हतद्विषः ॥ स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ २ ॥ ततो विराटः कौतयानतिमानुषविक्रमान् ॥ अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥ विराट उवाच ॥ यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ॥ कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखं ॥ ४ ॥

८ स्मृतमष्टधा ॥ चतुर्भिः क्षत्रियं हन्यात्पंचभिः क्षत्रियाधमं ॥ षड्भिर्वैश्यं सप्तभिस्तु शूद्रं संकरमष्टाभिरिति एतेषां मध्ये तं केशग्रहादिभिः पंचभिर्मोरयताऽस्य क्षत्रियाधमत्वं दर्शितं ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति विराटपर्वणि नै० भा० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रतीताः हृष्टाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नः अस्मत्संबन्धि सर्वं भवान् ग्रहीतुमर्हति ॥ ११ ॥ १२ ॥ यतो निगृहीतः जातभयोऽपि त्वद्बलान्न च शत्रुवशं गतोऽस्मि

ददाम्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिबर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ॥ तस्माद्भवंतो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनंदाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशांपते ॥ एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरं ॥ पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् ॥ १० ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभं ॥ तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ११ ॥ रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि च ॥ वैयाघ्रवद्यं विप्रेन्द्र सर्वथैव न मोस्तु ते ॥ १२ ॥ त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं संतानमेव च ॥ यतश्च जातसंरंभो न च शत्रुवशं गतः ॥ १३ ॥ ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ प्रतिनंदामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ १४ ॥ आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ गच्छंतु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ॥ १५ ॥ सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयं ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् ॥ १६ ॥ आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छंतु मे पुरात् ॥ १७ ॥ वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ एतां चाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिताः ॥ तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ॥ विराटस्य पुराभ्याशो दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहा भा० वि० प० गोहरणप० दक्षिणगोत्रहे विराटजयघोषे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशूस्तान्वै परीप्सति ॥ दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ दुर्मुखो दुःशलश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ॥ घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जन्हुरोजसा ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ परीप्सति लिप्सति यतः अथ अतः विराटं विराटदेशं उपायात् उपयात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कालयंति नयंति रथवंशेन रथसमूहेन ॥ ५ ॥ घोषस्य घोषस्थानां गवां गोपालानां च हन्यतां हन्यमानानामारावः शब्दो महानभूत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ भूमिजयमित्युत्तरस्यैव नामांतरं ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यपालं राज्ञोऽसन्निधाने पालकं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यूथपोगंधहस्ती ॥ १५ ॥ पाशोपधानामिति पाशौ मौर्वीप्रांतद्वयगतौ तावेव उपधाने वीणायां तं त्रीसंधाना-

षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयंति च ॥ महता रथवंशेन परिवार्य समंततः ॥ ५ ॥ गोपालानां तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः ॥ आरावः समहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ॥ जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत् ॥ ७ ॥ स प्राविश्य पुरं राज्ञो नृपवेशमाभ्ययात्ततः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेशं ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनं ॥ तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणं ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयंति ते ॥ तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयं ॥ त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ॥ पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्बहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ॥ तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितं ॥ १३ ॥ आवर्त्तय कुरुन् जित्वा पशून् पशुमतां वर ॥ निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्च्युतै रुक्मपुंखैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ द्विषतां भिध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥ पाशोपधानां ज्यातंत्रीं चापदंडां महास्वनां ॥ शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतमंकाशा रथे युज्यंतु ते हयाः ॥ ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयंतु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मपुंखाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ॥ छादयंतु शराः सूर्यं राज्ञां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरुन्सर्वान्वज्रपाणिश्वासुरान् ॥ यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरंपुनः ॥ १९ ॥ त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ॥ यथा हि पांडुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनां ॥ गतिमंतो वयं त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स्त्रीमध्य उक्तेस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरं ॥ अंतःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोग्रहे गोपवाक्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

र्थं कीलत्रिशेषौ यस्यां सा पाशोपधाना तां । ज्यातंत्रीं मौर्व्यैव तंत्रीं काष्णायसंततवो यस्यां तां चापो धनुर्यष्टि सैव अलालुसहितो दंडो यस्यास्तां । महास्वनामित्युभयत्रे तुल्यं । शरास्ततो निःसरंतस्त एव वर्णाः शब्दवच्चवसामान्यात् स्वरस्पर्शादयो यस्यां । धनुः शब्दोऽत्र सज्यचापवाची । तामेव वीणां शत्रूणां मध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥ युज्यंतु युज्यंतां सिंहं सिंहाकारं सौवर्णं ॥ १७ ॥ हस्तवता दृढहस्तेन प्रशंसायां मतुप् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भागवतभाष्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदं ॥ यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तं त्वहं नावगच्छामि यो मे यंता
 भवेन्नरः ॥ पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमंततः ॥ यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥
 ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरं ॥ त्वरावानद्य यात्वाऽहं समुच्छ्रितमहाध्वजं ॥ ४ ॥ विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलं ॥ श-
 स्त्रप्रतापनिर्वीर्यान् कुरुन् जित्वाऽऽनये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं शांतवनं कर्णं वैकर्त्तनं कृपं ॥ द्रोणं च सह पुत्रेण मेहेष्वासान्समागतान् ॥ ६ ॥
 वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ॥ अर्जुनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयांत्यादाय गोधनं ॥ किं तु
 शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवं ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ॥ किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥ वै-
 शंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः ॥ अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिदितां ॥ १० ॥ द्रुपदस्य सुतां तन्वीं
 पांचालीं पावकात्मजां ॥ सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहिते रतां ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ॥ उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षि-
 प्रं मद्बचनादिदं ॥ १२ ॥ अयं वै पांडवस्यासीत्सारथिः संमतो दृढः ॥ महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यंता भविष्यति ॥ १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनःपुनः ॥ न साऽमर्षत पांचाली बीभत्सोः परिकीर्त्तनं ॥ १४ ॥ अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ॥
 ब्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ बृहद्धारणामो युवा सुप्रियदर्शनः ॥ बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १६ ॥
 धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ॥ दृष्टपूर्वो मया वीर चरंत्या पांडवान्प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत्पावको दावमदहत्स्वांडवं महत् ॥ अर्जुनस्य
 तदाऽनेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्वमूतानि सर्वशः ॥ अजयत्स्वांडवप्रस्थे न हि यंताऽस्ति तादृशः ॥ १९ ॥ उत्तर उ-
 वाच ॥ ॥ सैरंध्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथाऽसौ ॥ अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति वै ॥ २० ॥ ॥
 द्रौपद्युवाच ॥ ॥ येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ॥ अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥

अद्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ हययानविदं अश्वगतिज्ञं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ नर्तनायुहं ण्यासश्रथोयुजिति ण्यंताद्युचि टाबंतं सत्रेण च्छन्ना ॥ २४ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ माल्यं माला । माल्यं कुसुमतत्त्वजोरिति मेदिनी । सुदक्षिणा भ्रातृच्छंदानुवर्तिनी । दक्षिणा दक्षिणोद्धृतसरलच्छंदवर्तिष्विति मेदिनी । वेदिवत् विलग्नः कृशो मध्यो यस्याः सा पद्मपत्राभिनवा शिखंडिनीति प्राची

यदि वै सारथिः स स्यात्कुरुन्सर्वान्न संशयः ॥ जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरंध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ॥ गच्छ त्वमनवद्यांगि तामानय बृहन्नलां ॥ २३ ॥ सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनायुहं ॥ यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पांडवः ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहे बृहन्नलासारथ्यकथने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा प्राद्रवत्कांचनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ॥ सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्मपत्राभनिभा शिखंडिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभांगी मणिचित्रमेखला मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ॥ तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा शतन्हदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहितोरुः स्वनिर्दिता चारुदती सुमध्यमा ॥ आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी पार्थ शुभा नागवधूरिव द्विपं ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः प्रियाऽर्चिता सुता विराटस्य यथेंद्रलक्ष्मीः ॥ सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी प्रीत्याऽब्रवीदजुनमायेतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारीं स तदाऽभ्यभाषत ॥ किमागमः कांचनमाल्यधारिणि मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ॥ किं ते मुखं सुंदरि न प्रसन्नमाचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमंगने ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ॥ प्रहसन्नब्रवीद्राजनि किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभं ॥ प्रणयं भावयंती सा सखीमध्य इंदु वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यंते नो बृहन्नले ॥ ता विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ८ ॥ नाचिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ॥ तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं बृहन्नले ॥ आचवक्षे हयज्ञाने सैरंध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ ११ ॥ सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नले ॥ पुरा दूरतरं गावो न्हियंते कुरुभिर्हि नः ॥ १२ ॥

नपाठः पद्मपत्राभनिभा पद्मपत्रेषु आभातीति पद्मपत्राभा लक्ष्मीः तद्वत् निभा दीप्तिर्यस्याः सा । ये तु पद्मपत्राभं मरकतं तन्निभां श्यामामिति व्याचख्युस्तेषां कनकोज्ज्वलत्वचमिति वाक्यशेषेण विरोधः स्पष्टः । शिखंडिनी मयूरपिच्छालंकारवती ॥ १ ॥ अरालपक्ष्मा वक्राक्षिपक्ष्मा शतन्हदा विद्युत् ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ किं किमर्थमागमनं ॥ ६ ॥ प्रणयं विनयं भावयंती दर्शयंती ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यावत् गावो दूरतरं न्हियंते ततः प्रागेव सारथ्यं कुरु ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पांचालिका पुत्तिका स्याद्ब्रह्मदंतादिभिः कृतेत्यमरः

अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितं ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ॥
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ १४ ॥ तमाव्रजंतं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुंजरं ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुं गजवधूरिव ॥ १५ ॥ दूरा-
देव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ त्वया सारथिना पार्थः खांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १६ ॥ पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ सैरंध्री
त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पांडवान् ॥ १७ ॥ संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १८ ॥
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ का श-
क्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ २० ॥ गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधं ॥ तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ २१ ॥
उत्तर उवाच ॥ बृहन्नले गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ॥ क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृहीष्व हयोत्तमान् ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स
तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पांडवो बहु ॥ उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नारिंदमः ॥ २३ ॥ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुचत ॥ कुमार्यस्तत्र तं दृ-
ष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ २४ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यंतं स्वयमेवोत्तरस्ततः ॥ कवचेन महोर्हेण समनद्यद्बृहन्नलां ॥ २५ ॥ स विभ्रत्कवचं चाग्र्यं
स्वयमप्यंशुमत्प्रभं ॥ ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २६ ॥ धनूंषि च महाह्रीणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ॥ आदाय प्रययौ वीरः
स बृहन्नलसारथिः ॥ २७ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ॥ बृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २८ ॥ पांचालिकार्थं
चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ॥ विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ २९ ॥ एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पांडुनंदनः ॥ प्रत्यु-
वाच हसन्यार्थो मेवदुदुंभिनिःस्वनः ॥ ३० ॥ बृहन्नलोवाच ॥ यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ॥ अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि
रुचिराणि च ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्वयान् ॥ कुरुनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३२ ॥ त-
मुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं बृहन्नलायाः सहितं महामुजं ॥ स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरंगनाः ॥ ३३ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ॥ इति विराटपप० नैल० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ स इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अतिवेगेन आकाशे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हृष्टरोमा रोमांचितः ॥ ९ ॥

यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराऽभवत् खांडवदाहमंगलं ॥ कुरुन्समासाद्य रणे बृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मंगलं ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीमहा-
भारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ स राजधान्या
निर्याय वैराटिर्कुतोभयः ॥ प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ समवेतान् कुरुन् सर्वान् जिगीषून्वजित्य वै ॥ गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेष्याम्यहं पुरं ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सद्धान्पांडुनंदनः ॥ ते हया नरसिंहेन नोदिता वातरंहसः ॥ आलिखंत इवाकाशभूहुः कांचन-
मालिनः ॥ ३ ॥ नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ॥ अवैक्षेताममित्रद्वौ कुरूणां बलिनां बलं ॥ ४ ॥ श्मशानमभितो गत्वा आससाद्
कुरुनथ ॥ तां शमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः ॥ ५ ॥ तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमं ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपं ॥ ६ ॥
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम ॥ ७ ॥ तदनीकं महदृष्ट्वा गजाश्चरथसंकुलं ॥ कर्णदुर्योधनकृ-
पैर्गुप्तं शांतनेवेन च ॥ ८ ॥ द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थ वैराटिर्ब्रवीत् ॥ ९ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ॥ बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदं ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनंतकं ॥ नाशंसे भारतीं
सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकां ॥ ११ ॥ रथनागाश्चकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलां ॥ दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च
भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बालिहकः ॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ॥ द्युतिमं-
तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरुनेतान् व्यूढानीकान्प्रहारिणः ॥ हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ॥ अविजातो विजातस्य मौर्यार्द्धूर्त्तस्य पश्यतः ॥ परिदेवयते मंदः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्त्तान्मे पिता यातः शून्ये
संप्रणिधाय मां ॥ सर्वो सेनामुपादाय न मे संतीह सैनिकाः ॥ १७ ॥

नोत्सहे इत्यत्र हेतुमाह बन्धिति ॥ १० ॥ ११ ॥ कलिलां गहनां ॥ १२ ॥ १३ ॥ कश्मलं मूर्च्छां ॥ १५ ॥ अविजातः जातं सामान्यं विगतं यस्मात् स विजातोऽसाधारणस्तदन्यो
ऽविजातः साधारणः प्राकृतः । प्राचां तु सयकारः पाठः तदा वियातो धृष्टः । धृष्टे धृष्णुर्वियातश्चेत्यमरः । धूर्त्तस्य छद्मवेषधारिणः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आमिषं मांसं तत्र यथा गृधाः पतन्ति तत्तल्यानां गोलुब्धानां । पृथिव्यां निमित्तभूतायां । एतेनाग्रे भाविसंग्रामेष्वपि त्वां नेष्यामीत्युक्तं ॥ २१ ॥ अभिनिर्यायाभिनिर्गत्य

सोहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ ॥ भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां
हर्षवर्द्धनः ॥ न च तावत्कृतं कर्म परैः किंचिद्रणजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ॥ सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते
बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषगृधाणां कुरूणामाततायिनां ॥ नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यतां ॥ २१ ॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रु-
त्य पौरुषं पुरुषेषु च ॥ कथ्यमानो अभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि ॥ प्रहसिष्यंति वीरास्त्वां
नरा नार्यश्च संगताः ॥ २३ ॥ अहमप्यत्र सैरंध्या ख्याता सारथ्यकर्माणि ॥ न च शक्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव
सैरंध्यास्तव वाक्येन तेन च ॥ कथं न युध्येयमहं कुरूसर्वान् स्थिरो मव ॥ २५ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ कामं हरंतु मत्स्यानां भूयांसः कु-
रवो धनं ॥ प्रहसंतु च मां नार्यो नरा वाऽपि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छंतु चापि मे ॥ शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव
विभेम्यहं ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ त्यक्त्वा मानं च दर्पं च विस्तृज्य सशरं धनुः ॥ २८ ॥ बृह-
न्नलोवाच ॥ ॥ नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनं ॥ श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनं ॥ २९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
एवमुक्त्वा तु कौंतेयः सोऽवष्टुत्य रथोत्तमात् ॥ तमन्वधावद्भावंतं राजपुत्रं धनंजयः ॥ ३० ॥ दीर्घो वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ विधू-
य वेणीं धावंतमजानंतोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तं ॥ तं शीघ्रमभिधावंतं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥ क एष वेषस-
च्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः ॥ किंचिदस्य यथा पुसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं विभर्ति च ॥ तदैव तच्छिरोग्रीवं तौ बाहू
परिधोपमौ ॥ तद्वदेवास्य विक्रांतं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३४ ॥ अमरेण्विव देवद्रो मानुषेषु धनंजयः ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनं-
जयात् ॥ ३५ ॥ एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३६ ॥ सत्रेण नूनं छन्नं हि चरंतं पा-
र्थमर्जुनं ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३७ ॥ स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीति एष पलायते ॥ तं नूनमेष धावंतं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३८ ॥

न युयुत्ससे योद्धुं नेच्छसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इति स्म कुरवः सर्वे विमृशतः पृथक् पृथक् ॥ न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ उत्तरं तु प्रधावंतमभिहुत्य धनंजयः ॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृष्टः पर्यदेवयदार्त्तवत् ॥ बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४० ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ॥ निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ ४१ ॥ ज्ञातकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ॥ मणीनष्टौ च वैदूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ४२ ॥ हेमदंडप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ॥ मत्तांश्च दश मातंगान् मुंच मां त्वं बृहन्नले ॥ ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमादीनि वाक्यानि विलपंतमचेतसं ॥ प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यांतिकमानयत् ॥ ४४ ॥ अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसं ॥ यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षणं ॥ एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४५ ॥ प्रयात्त्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ॥ अप्रधृष्यतमं धोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४६ ॥ मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४७ ॥ अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ प्रविश्येतद्रथानोकमप्रधृष्यं दुरासदं ॥ ४८ ॥ यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ एवं ब्रुवाणो वीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ॥ समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तत् एनं विचेष्टतमकामं भयपीडितं ॥ रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तररंगोग्रहे उत्तराश्वासने अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवं ॥ शमीमभिमुखं यातं रथमारोप्य चोत्तरं ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः ॥ वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ॥ गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चंडाश्च वाताः संवांति रूक्षाः शर्करवर्षिणः ॥ भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४ ॥ रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्ते ऽद्भुतदर्शनाः ॥ निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनंदयेता दीप्तायां दिशि दारुणाः ॥ हयाश्चाश्रूणि मुंचन्ति ध्वजाः कंपत्यंकपिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहूनि च ॥ यत्ता भवंतस्तिष्ठतु साध्वसं समुपस्थितं ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ॥ वैशंसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनं ॥ ८ ॥ एष वीरो मेहेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्रसंशयः ॥ ९ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति विराट्श्लोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वैशंसं वैरं युद्धे कदनं वा ॥ ८ ॥ ९ ॥

नदीजिति हेनदीज गंगेय हेभीष्म लंकेशस्य रावणस्य वनं तस्यारिनीशको हनुमान् सः केतुर्ध्वजो यस्य सः लंकेशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाब्धयः वृक्षनामा । नामेति वितर्के निश्चितं वा अर्जुन इत्यर्थः । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । नगारिरिन्द्रस्तस्य स्रुतः । एषः अंगनावेषधरः । किरिटी एतन्नामा यं जित्वा वः युष्माकं गाः धेनूः नेष्यति तं दुर्योधनं अव पालय ॥ १० ॥

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ॥ एषो गनावेषधरः किरिटी जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गा वः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रांतः सव्यसाची परंतपः ॥ नायुद्धेन निर्वर्तेत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः ॥ अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिमो युधि ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ॥ १२ ॥ महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्त्विकत्थसे ॥ न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यद्येष पार्थो रधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ॥ ज्ञाताः पुनश्चरिष्यति द्वादशाह्वान्विशांपते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ॥ शरैरेनं सुनिश्चितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतप ॥ भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटप० गोहरणप० उत्तरगोमहे अर्जुनप्रशंसायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ध्वजं वैशंपायन उवाच ॥ तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदं ॥ १ ॥ समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ॥ नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्यंति मे बलं ॥ भारं चापि गुरुं वोढुं कुंजरं वा प्रमादितुं ॥ २ ॥ मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ तस्माद्भूमिजयारोह शमीमेतां पलाशिनीं ॥ ३ ॥ अस्यां हि पांडुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ४ ॥ ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गांडिवं ॥ ५ ॥ एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनं ॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ॥ ६ ॥ सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकं ॥ सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणं ॥ ७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कला षोडशोऽंशः पूर्णः कृत्स्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ता मिति ॥ १ ॥ अवहर अवतारय ॥ २ ॥ बाहुविक्षेपं सोढुं न शक्यंतीति संबंधः भूमिजय हेउत्तर पलाशिनीं बहुपत्रवतीं ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ तृणराजस्तालस्तत्समां ॥ ५ ॥ महामात्रं अतिप्रमाणं ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ॥ इति नैलकंभारतचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ अस्मिन्निति ॥ १ ॥ आलब्धुं स्पष्टुं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दायादं पुत्रं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपहत्य वृक्षादध आनीय ॥ ८ ॥ संनह
नानि धनुषां बंधनानि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ इति नै०भा० एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ कस्य जातरूपस्य जातकीर्तिः । रूपं स्वभावे सौंदर्ये नालोकपशुवृंदयोः ग्रंथावृ

अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनं ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवंति दृढानि च ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ८ ॥ इति
श्रीमहाभारत विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहे अर्जुनास्रकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ अस्मिन् वृ-
क्षे किलोद्वद्धं शरीरमिति नः श्रुतं ॥ तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथं ॥ १ ॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ॥ महता राज-
पुत्रेण मंत्रयज्ञविदा सता ॥ २ ॥ स्पृष्टवतं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिं ॥ कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥ ॥ बृहन्नलोवाच
व्यवहार्यश्च राजेंद्र शुचिश्चैव मविष्यसि ॥ धनूंष्येतानि माभैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनां ॥ त्वां
कथं निदितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवश-
स्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनंजयः ॥ अवरोपय वृक्षाग्राद्धनूंष्येतानि माचिरं ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ सो
पहत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसां ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ ८ ॥ तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समंततः ॥ अपश्यद्ग्रांढिवं त-
त्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ ९ ॥ तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसां ॥ विनिश्चरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १० ॥ स तेषां रूपमालो-
क्य भोगिनामिव जृम्भतां ॥ हृष्टशेमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ ११ ॥ संस्पृश्य तानि चापानि भानुमंति बृहंति च ॥ वैराटिरर्जुनं राजन्निदं
वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ ॥ इ०म०वि०गो०उत्तरगोत्रहे अस्त्रारोपणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ बिंदवो जातरूपस्य श-
तं यस्मिन्निपातिताः ॥ सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्वनुरुत्तमं ॥ १ ॥ वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासंति दंशिताः ॥ सुपार्श्व सुग्रहं चैव कस्यैतद्व-
नुरुत्तमं ॥ २ ॥ तपनीयस्य शुद्धस्य पृष्ठे यस्येंद्रगोपकाः ॥ पृष्ठे विभक्ताः शोभंते कस्यैतद्वनुरुत्तमं ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रियो भासंति दं-
शिताः ॥ तेजसा प्रज्वलंतो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमं ॥ ४ ॥

चौ नाटकादावाकारश्चोक्तयोरेपीति मेदिनी । बिंदवः सौवर्णा इति संबंधः । सहस्रे सहस्रवत्यौ बलवत्यौ दीप्तिमत्यौ वा कोटी प्रांतौ यस्य तत् सहस्रकोटि । सहो बले ज्योतिषि चेति मेदिनी । सह
स्रशब्दान्मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ १ ॥ दंशिताः भासमानाः सुग्रहं गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहो मध्यं ॥ २ ॥ तपनीयस्य सुवर्णस्य इंद्रगोपकाः कीटविशेषाः रक्तपीतभास्वरवर्णाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सौवर्णाः शलभाः सुवर्णैः कृष्णागरुवर्णं द्रव्यं मीना इति संज्ञितं तन्मयाः तेषु हि नीलवर्णेषु तपनीयाख्यस्वर्णभूषणानि शोभन्ते । सुवर्णश्च सुवर्णा च कृष्णागरुमखांतरे इति विश्वः । सुवर्णमणयः स्वर्णविदवः शोभनवर्णमणिखचितत्वाद्वा सुवर्णमणिचित्रत्वं ॥ ५ ॥ साहस्राः सहस्रशः संख्याताः लोमवाहिनः पत्रवंतः लोमच्छेदिन इत्यन्ये उपासंगे निषंगे ॥ ६ ॥ विपाठाः स्थूलदंडावाण विशेषाः । विपाठः स्थूलदंडः स्यादिति कल्पहुः । गार्ध्रपत्राः गृध्रपत्रवाहिनः । शिलाशिताः शिलायां तीक्ष्णीकृताः । पीताः कर्माणेन तेजनजलं पायिताः । सर्वायसाः केवलं लोहमयाः । काष्ठदंढरहिताइत्यर्थः ॥ ७ ॥ वराहकर्णकारैः शल्यैः व्यामिश्रान् युक्तान् धारयते शरान् चित्ररूपानेवेति भावः ॥ ८ ॥ चंद्रविंबाधर्वदशनं येषां अर्धचंद्राकारा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ पूर्वैरुपरिस्थैरर्धैः उप

शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ॥ सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमं ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ॥ समं-
तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ॥ हारिद्रवर्णा सुमुखाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥
कस्यायमसितश्चापः पंचशार्दूललक्षणः ॥ वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चंद्रविंबाधर्वदर्शनाः ॥ शतानि
सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ॥ उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुंखैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो
दिव्यः शान्त्रवाणां भयंकरः ॥ कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ सुफलश्चित्र-
कोशश्च किंकिणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः ॥ कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥
हेमत्सरुर्नाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ कस्य पांचनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥ कस्य
हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्व्रणः ॥ खड्गो हेमविंदुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आ-
शीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः ॥ गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥ १७ ॥

लक्षिताः सुवाससः सुपुंखा बाणा एव उत्तरैराग्रभागैर्हेमपुंखैः सुवर्णधाराचित्रितैः ॥ १० ॥ शिली भेकी पृष्ठे चित्ररूपेण यस्य परिचर्यार्थं शिलीमुखो भेक्या मुखमिव मुखं यस्य सायकः खड्गः । श
रे खड्गे च सायक इत्यमरः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे व्याघ्रचर्मकोशे । तसरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः सुफलः शोभनभल्लिकः । फलं शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोरिति विश्वः किंकिणीयुक्तः सायकः
॥ १२ ॥ गव्ये गोचर्मजे ॥ १३ ॥ नैषध्यो निषधदेशजः पांचनखे अजचर्मजे । पंचनखोऽजे कूर्मे इति विश्वः हेमविग्रहः सुवर्णेनालंकृतदेहः ॥ १४ ॥ आकाशसन्निभः कृष्णभास्वरः ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशः
त्रिंशतोऽगुलिभ्यो निर्गतः त्रिंशदंगुलाधिकः सायकः खड्गः । परेषां शस्त्रेण निर्गतो व्रणो यस्य परानभिभूतः । शिक्य इति पाठे पुरुषद्वयेनोद्यमाना सांगीति प्रसिद्धा तद्योग्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंटीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ अपहरतीत्यपहारी कालः सोऽस्त्यस्मिन्नित्यपहारिणं । पामादित्वान्मन्वर्थीयो नम्रत्ययः कालरूपीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ धनुषां शतसहस्रेण लक्षेण संमितं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रीणि वर्षाणि पंचशतं वर्षाणि प्रजापतिरधारयदिति संबंधः । अत्र ब्रह्मादीनां वर्षाणि देवमानेनैव ज्ञेयानि यो ह्यस्माकं सौरः संवत्सरः स तेषामेकं दिनमिति शास्त्रप्रसिद्धं । पार्थः पंच च षष्टि चेत्यत्र तु वर्षशब्दो वृष्टिपरः । तथा च संवत्सरे वर्षद्वयं जायते । तथाहि एकेन वर्षेण तृप्तः शरदि ब्रीह्याग्रयणं करोति अपरेण तृप्तो वसंते यवाग्रयणं करोति । तथा चाग्रयणं प्रकृत्य आश्वलायनः श्रुतिमुदाहरति । अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजत इति । तथान्यत्रापि तदेव प्रकृत्य श्रुतं ब्रीहिभिरिष्ट्वा ब्रीहिभिरेव यजेताथ यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेताथ ब्रीहिभ्य इति एवं चैकस्मिन् संवत्सरे कर्कोयनाच्चेकं वर्षमपरं मकरायनादीति द्वे वर्षे ततश्च सार्द्धद्वान्त्रिशता निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नले ॥ विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरवाक्यं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणं ॥ गांडीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहामात्रं शातकुंभपरिष्कृतं ॥ एतत्तर्जुनस्यासीद्गांडीवं परमायुधं ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनं ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणं ॥ देवदानवगंधर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ततोऽनंतरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पंचशतं चैव शक्रोऽशीति च पंच च ॥ सोमः पंचशतं राजा तथैव वरुणः शतं ॥ पार्थः पंच च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ महावीर्यं महादिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमं ॥ एतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनं ॥ ७ ॥ पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥ येन पार्थोऽजयत्कुत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ८ ॥ इंद्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुदर्शनं ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमं ॥ ९ ॥ सूर्यायस्मिस्तु सौवर्णाः प्रकाशंते प्रकाशिनः ॥ तेन जप्ता प्रज्वलंतो वै नकुलस्यैतदायुधं ॥ १० ॥ बलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ॥ एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकं ॥ ११ ॥ ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रालोमवाहिनः ॥ एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १२ ॥

संवत्सरैः पंचषष्टिवर्षाणि भवंतीति युक्तमुक्तं पार्थः पंच च षष्टिं च वर्षाणि एतद्धनुर्दधारति । अन्ये तु अतीतमनागतं च कालमेकीकृत्य पंचषष्टिसंवत्सरं धनुर्द्वोरणं वर्णयंति । वर्षोऽस्त्री भारतादौ तु जंबूद्विपाब्दवृष्टिष्विति मेदिनी । वृष्टिर्वर्षमित्यमरश्च । तत्र प्राचां मतेऽधारयदिति भूतकालानुपपत्तिः । वक्तुः कदाचिदायुज्ञानकल्पनेऽपि प्रतिपन्नः पारोक्ष्येणार्जुनवयो विदोऽप्रतिपत्तिश्चेति विचारणीयं । अस्माकं तु गांडीवल्लभानंतरं गतेषु सार्द्धद्वान्त्रिशद्वर्षेषु त्रयोदश वर्षाणि वनवासे । ब्राह्मणकार्यार्थमायुधागारं प्रविष्टस्यार्जुनस्य द्रौपदीधर्मराजयोः सहासनकालेऽनुप्रवेशनिमित्ते द्वादशवर्षाणि इति पंचविंशतिर्गतानि । अन्यान्यपि दिग्विजयराजसूयराज्यकरणादिकाले प्रागेव सार्द्धसप्तवर्षाणि गतानीति समुन्नेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सहस्राः तेजस्विनो दृढाः सहस्रशः संमिता वा ॥ १२ ॥

व्यूहतः क्षिपतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वपारसवाः सर्वं च तत्पारं परसमूहं सुवते हिंसन्ति ते सर्वपारसवाः सर्वशत्रुसमूहनाशकराः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चित्रयो-

एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ॥ भवन्ति वीरस्याक्षय्याव्यूहतः समरे रिपून् ॥ १३ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्वाश्चर्द्धिर्विवार्धदर्शनाः ॥ एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १४ ॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुंखाः शिलाशिताः ॥ नकुलस्य कलापोऽयं पंच शार्दूललक्षणः ॥ १५ ॥ येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ॥ कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥ यत्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ॥ एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १७ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्धवाससः ॥ हेमपुंखास्त्रिपर्वणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १८ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्धः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ १९ ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः ॥ गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ २० ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुनुत्तमः ॥ निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ २१ ॥ यस्तु पांचनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने ॥ नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २२ ॥ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ॥ सहदेवस्य विद्वचेनं सर्वभारसहं दृढं ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहे आयुधवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ सुवर्णविकृतानिमान्यायुधानि महात्मनः ॥ रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणां ॥ १ ॥ क्व नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ॥ राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथंचन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च पांचाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ॥ जितानैक्षस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमदनं ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ अहमस्म्यर्जुन पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ बलवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबंधोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ॥ सैरंध्रीं द्रौपदीं विद्वि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ॥ प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्धध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ हंत तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ॥ वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥

धने विचित्रयुद्धनिमित्तं निहितः पालितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ सुवर्णेति ॥ १ ॥ २ ॥ पराकीर्य अपास्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

नररूपस्य मम महाविष्णोर्नामानि संकटे स्मर्यमाणानि विजयावहानीत्यभिप्रेत्याह एकाग्रैति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नक्षत्राभ्यां तत्र स्थिते चंद्रे इत्यर्थः उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यामिति पाठे नक्षत्रसंधावित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बीभत्सुरिति भदि कल्याणे सुखे चेत्यस्य सति रूपं ॥ १८ ॥ विकर्षणे शक्ताविति शेषः सव्येन वामेनापि हस्तेन

एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ९ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ॥ किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ॥ धनंजयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलं ॥ मध्ये धनस्य तिष्ठा-
मि तेनाहुर्मो धनंजयं ॥ १३ ॥ अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ॥ नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः कां-
चनसन्नाहा रथे युज्यंति मे हयाः ॥ संग्रामे युद्धचमानस्य तेनाहं श्वेतवाहन ॥ १५ ॥ उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ॥ जा-
तो हिमवतःपृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ॥ किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मो किरीटिनं ॥
॥ १७ ॥ न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ॥ तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १८ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गांडिवस्य
विकर्षणे ॥ तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥ पृथिव्यां चतुरंतायां वर्णो मे दुर्लभः समः ॥ करोमि कर्म शुक्लं च तस्मा-
न्मामर्जुनं विदुः ॥ २० ॥ अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ॥ तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥ कृष्ण इ-
त्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ॥ कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः स पार्थ वै-
राटिरभ्यवाद्यदंतिकात् ॥ अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ॥ लोहिताक्ष म-
हाबाहो नागराजकरोपम ॥ २४ ॥

सचितुं ज्याकर्षणादिक्रियायां संबहुं शीलमस्येति सव्यसाचीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अर्जुन इति ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेष्वित्यत उनन्प्रत्यये भवति वर्णोदीप्तिः सम ऋजुः दीप्तिमत्त्वात् समत्वात्
युद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुनइत्यर्थः ॥ २० ॥ जिष्णुर्जुयशीलः ॥ २१ ॥ कृष्णावदातस्य कृष्णभास्वरवर्णस्य कर्षति चित्तमिति मनोहरत्वाद्वा कृष्ण इत्याह प्रियत्वादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ नागराज
ऐरावतस्तस्येव करोपमा हस्तयोः सादृश्यं यस्य हस्तिहस्तोपमकरेत्यर्थः ॥ २४ ॥

कर्म दिग्विजयादि ॥२६॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्धत्वारिंशोऽध्यायः ॥४४॥ ॥ आस्थायेति ॥१॥ नुदामि दूरीकरोमि ॥२॥ भैरवं भयानकं महत्कर्म कुर्वाणं ॥३॥ उपास-
गान् तूणीरान् ॥४॥ शुद्धा गृहीत्वा शीघ्रेण वेगेन ततः शमीतोऽवातरत् । इतरेषामायुधानि तत्र निधायेति शेषः ॥५॥ अवजेष्णामि हेलयाजेष्णामि ॥६॥ त्वं तु भयं त्यजेत्याह संकल्पेति त्रिभिः इदं
मया गुप्तं रक्षितं रथोपस्थं रथोपरिभागस्ते तव नगरं नगरवद्रक्षकं भविष्यति तत्र रथांगेषु नगरांगसंपत्तिमाह संकल्पपक्षविक्षेपमिति संकल्पः सम्यक्कल्पनं चक्राक्षध्वजकुबरयुगादीनामंगानां
दाढ्येन समर्थनं तदेव पक्षयोर्वीथीनां पार्श्वयोर्विक्षेपो विस्तारो यस्मिन् बाहु बाहुतुल्यत्वाद्धांघवा एव वा प्राकारः पुरपरिधिभिस्तस्मिन्स्तोरणं पुरद्वारं यस्मिन् रथिसारथ्योरपि र-

यदज्ञानादवोचं त्वां क्षंतुमर्हसि तन्मम ॥ यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करं ॥ अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥ इति
श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहे अर्जुनपरिचये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ १ ॥ उत्तर उवाच ॥ अस्थाय रु-
चिरं वीर रथं सारथिना मया ॥ कतमं यास्यसेऽनिकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते त-
व ॥ सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महाबाहो पश्य मां शत्रुभिः सह ॥ युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं भैरवं मह-
त् ॥ ३ ॥ एतान्सर्वा नुपासंगान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ॥ एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतं ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः
श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ॥ अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रिणावातरत्ततः ॥ ५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्णामि ते पशून् ॥
॥ ६ ॥ संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणं ॥ त्रिदंडतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलं ॥ ७ ॥ व्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुदुभिः ॥ नगरं ते मया गुप्तं
रथोपस्थं भविष्यति ॥ ८ ॥ अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गांडीवधन्वना ॥ अजयेः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयं ॥ ९ ॥ उत्तर उवाच ॥ निश्च-
विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ॥ केशवेनापि संग्रामे साक्षादिद्रेण वा समं ॥ १० ॥ इदं तु चिंतयन्नेवं परिमुह्यामि केवलं ॥ निश्च-
यं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ११ ॥

थांगत्वविवक्षया एतदुक्तं । त्रिदंडः ईषा तदुभयपार्श्वद्वारुणी चेति मिलित्वा त्रिदंड उच्यते स च तूणो निषंगश्च ताभ्यां संबाधं संकटं दुष्पवेशं । पक्षे त्रिदंडं सैन्यत्रयं रथिनां हस्तिसादिनां
हयसादिनां चेति त्रीणि सैन्यानि तेषां तूणोपलक्षितानि आयुधानि तैः संबाधं । अनेकध्वजसंकुलं बहुध्वजव्याघ्रं अनेकेन अनन्येन ध्वजेन वानरेण संकुलं भयंकरं । एके मुख्यान्यकेवल इति
नानार्थः ॥ ७ ॥ ज्या धनुमोर्वी सेव क्षेपणानि गोलासनानि नालिकाख्यानि यस्मिन् । क्रोधेन परजिघांसाहेतुना चित्तवृत्तिविशेषेण निमित्तभूतेन कृतं परिष्कृतं द्वयमपि ॥ ८ ॥ फलितमाह
अधिष्ठित इति ॥ ९ ॥ केशवेन इंद्रेण वा समं सार्धं संग्रामे त्वां स्थिरं जानामि ॥ १० ॥ ११ ॥

युक्तांगरूपस्य युक्तानि समीचीनान्यंगानि युद्धांगानि शस्त्रास्त्रैर्गुणादीनि रूपमाकृतिश्च यस्य लक्षणः पंचरक्तत्वादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ परवान् नाथवान् उत्तीर्णमापद्म इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शत्रुरथारुजान् शत्रुरथभंजकान् मूलविभुजादित्वात्कः तीर्थतो गुरुतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ याते गमने पदं पदं सर्वमपि पदं भूमौ क्षिप्तं तत उद्धृतिं वा न पश्यंति वेग-

एवंयुक्तांगरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च ॥ केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतं ॥ १२ ॥ मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरंतं शूलपाणिनं ॥ गंधर्वराज-
प्रतिमं देवं वाऽपि शतक्रतुं ॥ १३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ आतुर्नियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतं ॥ चरामि व्रतचर्यं च सत्यमेतद्वीमि ते
॥ १४ ॥ नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ॥ समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १५ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ परमोऽनुग्रहो
मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा ॥ न हीदृशाः क्लीबरूपा भवंति तु नरोत्तम ॥ १६ ॥ सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ॥ साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं
करोमि ब्रवीहि मे ॥ १७ ॥ अहं ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् ॥ शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ दारुको वासुदे-
वस्य यथा शक्रस्य मातलिः ॥ तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ १९ ॥ यस्य याते न पश्यंति भूमौ क्षिप्तं पदं पदं ॥ दक्षिणां यो धुरं
युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ २० ॥ योऽयं धुरं धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ॥ तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयं ॥ २१ ॥ योऽयं कांचनसं-
नाहः पार्श्विं वहति शोभनः ॥ समं शैब्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरं ॥ २२ ॥ योऽयं वहति मे पार्श्विं दक्षिणामभितः स्थितः ॥ बलाहकाद-
पि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २३ ॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽहति धन्विनं ॥ त्वं चेभं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २४ ॥ ॥ वै-
शंपायन उवाच ॥ ॥ ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ॥ चित्रे कांचनसन्नाहे प्रत्यभुंचत्तदा तले ॥ २५ ॥ कृष्णान् भंगिमतः के-
शान् श्वेतैर्नोद्वध्य वाससा ॥ अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ॥ २६ ॥ ऊचुश्च पार्थ
सर्वाणि प्रांजलीनि नृपात्मजं ॥ इमे स्म परमोदाराः किंकराः पांडुनंदन ॥ २७ ॥ प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ सर्वाणि मा-
नसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ अधिज्यं तरसा कृत्वा गांडीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २९ ॥

वत्त्वात् सुग्रीवमेघपुष्पशैब्यबलाहका भगवतोऽश्वास्त्रत्साम्यमेषां वाहानामुक्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ पार्श्विं पुरःस्थितयोरभ्ययोः पृष्ठभागं पाश्चात्यं युगमिति यावत् । पार्श्विणः स्यादुन्मदस्त्रियां ॥ त्रि-
यां द्वयोः सैन्यपृष्ठे इति मेदिनी ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पर्यभुंचत्तदा शुभे इति पाठे तु कुंडले इति शेषः ॥ २५ ॥ भंगिमतः कौटिल्यवतः अभिदध्यौ स्मृतवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ मानसानि-
प्रयोजनकाले स्मृतिगोचराणि ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य अनुकूलानि कृत्वा व्याक्षिपत् दणत्कारितवान् ॥ २९ ॥

अवजघ्नतः अवहन्यमानस्य अभिनिघ्नत इति पाठांतरं ॥ ३० ॥ भूभिर् भूविदारकः प्रचकाशितः प्रकाशवत्योऽभवन् भ्राता इतश्चलिता ध्वजा पस्मिन् एतेन परसेन्यवाहेषु शब्दजात्रासादुत्प-
थगामित्वं व्यज्यते प्रकंपितमहादुर्मित्यनेन भूमिकंपो व्यज्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठीये भारत-

तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभृन्महाध्वनिः ॥ यथा शैलस्य महतः शैलेनेवावजघ्नतः ॥ ३० ॥ स निर्घातोऽभवद्भुभिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशं ॥
पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिते ॥ भ्रातध्वजं खं तदासीत्प्रकंपितमहादुर्मं ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन् विस्फोटमशनेरिव ॥ यद-
र्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ एकस्त्वं पांडवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ॥ कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रा-
स्त्रपारगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि कौतिय ससहायाश्च कौरवाः ॥ अत एव महाबाहो भीतिस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भै-
षीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ३५ ॥ युध्यमानस्य मे वीर गंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदाऽसीत्सखा मम ॥ ३६ ॥ तथाप्र-
तिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ॥ ३७ ॥ निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ युध्यतो दे-
वराजार्थे कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३८ ॥ स्वयंवे तु पांचाल्या राजभिः सह संयुगे ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३९ ॥
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवं ॥ ४० ॥ पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्नयोधये ॥ रथं वाहय मे
शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मां कृत्वा सर्वमादाय प्रययौ पांडवर्षभः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्माद-
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मां कृत्वा प्रदक्षिणं ॥ आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पांडवर्षभः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्माद-
पनीय महारथः ॥ प्राणिधाय शर्मांमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ कांचनं सिंहलांगूलं ध्वजं वा-
नरलक्षणं ॥ ३ ॥ मनसा चिंतयामास प्रसादं पावकस्य च ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्येदशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्रांगं
सोपासंगं महाबलं ॥ स्वात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमं ॥ ५ ॥

भावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ उत्तरमिति ॥ १ ॥ सिंहं सिंहाकारं ॥ २ ॥ दैवीं मायामित्यदुत्तवं ध्वजस्य दर्शितं । मायामय इव ध्वजोऽदुत इत्यर्थः । विश्वकर्मणा
ब्रह्मणा भौमेनेन वा । कांचनं कांचनवर्णं । सिंहं हिंस्रं लांगूलं यस्य पुच्छविक्षेपणे नैवबहून् हस्त्यादीन्पोथयंतमित्यर्थः । वानरलक्षणं वानरस्वरूपं ॥ ३ ॥ प्रसादं प्रसादप्राप्तं सः पावकः ।
तच्चिंतितं अर्जुनचिंतितं । अदेशयत् अयोजयत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते जवनाः प्रसिद्धाः वेगवन्तोऽग्निदत्तरथस्थाः ॥ ९ ॥ संस्थाप्य यथावत्कृत्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकांतं सुदृढं
 रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥ रथमास्थाय बीभत्सुः कौतियः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ततः प्रा-
 यादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवंतं महाशंखं बलवानरिमर्दनः ॥ प्राधमद्वलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणं ॥ ८ ॥ ततस्ते जवना धुर्या
 जानुभ्यामगमन्मही ॥ उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौतियः समुद्यम्य च रश्मिभिः ॥ उत्तरं च परिष्व-
 ल्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच ॥ माभैस्त्वं राजपुत्राग्न्य क्षत्रियोऽसि परंतप ॥ कथं तु पुरुषव्याघ्र शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥
 श्रुतास्ते शंखशब्दाश्च भरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठतां ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शंखशब्देन भी-
 षितः ॥ विवर्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥ उत्तर उवाच ॥ श्रुता मे शंखशब्दाश्च भरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजरा-
 णां निनदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठतां ॥ १४ ॥ नैवविधः शंखशब्दः पुरा जातु भया श्रुतः ॥ ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशं ॥ १५ ॥
 धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ अस्य शंखस्य शब्देन धनुषो निःस्वेन च ॥ १६ ॥ अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनां ॥
 रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशं ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ॥ ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभांति
 मे ॥ १८ ॥ गांडीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एकांतं
 रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडन् ॥ दृढं च रश्मिन्संयच्छ शंखं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शंखमुपाध्मा-
 सीद्वारयन्निव पर्वतान् ॥ गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ॥ उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शंखस्य श-
 ब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ गांडीवस्य च घोषेण पृथिवी समकंपत ॥ २२ ॥ तं समाश्वासयामास पुनरेव धनंजयः ॥ २३ ॥ द्रोण उवाच ॥
 यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ॥ कंपते च यथा भूमिर्नैर्घोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २४ ॥ शस्त्राणि न प्रहृष्यंति वाजिनः ॥
 अग्नयश्च न भासंते समिद्धास्तन्न शोभनं ॥ २५ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोराप्रवादिनः ॥ ध्वजेषु च निलीयंते वायसास्तन्न शोभनं ॥ २६ ॥
 शकुनाश्चापसव्या नो वेदयंति महद्भयं ॥ २७ ॥

सप्तम्यंत पाठस्तु लेखकप्रमादः रथं सुदृढं अवलंब्येत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनाहतः अक्षतो धावति ॥ २८ ॥ ज्योतीषि सूर्यचक्षुर्वान्मनांसि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ इति विराट्प० नै० भा० षट्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ अयेति ॥ १ ॥ आचार्यो द्रोणं कृपं च प्रति मयाऽयमर्थ उक्तः । पाठांतरेऽयमाचार्योऽस्मिन्नर्थे विषये मया कर्णेन चोक्त इति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हीनेति न जातमधिकं वाऽज्ञातवासकालं ज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥ तत्र ऊनपक्षे इष्टमेव सिद्धं अधिकपक्षेऽपि दोषमाह अर्थानामिति द्वेधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति अर्थानां प्रयोजनानां अयं भावः । यदि ते निस्तीर्णप्रतिज्ञास्तर्हि तेषां स्वांशलाभार्थं मा

गोमायुरेष सेनायां रुदन्मध्येन धावति ॥ अनाहतश्च निष्क्रांतो महद्द्वयेते भयं ॥ २८ ॥ भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २९ ॥ ज्योतीषि न प्रकाशंते दारुणा मृगपक्षिणः ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यंते क्षत्रनाशनाः ॥ ३० ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृथना तव ॥ वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदंतीव विशांपते ॥ ३१ ॥ उपासते च सेन्यानि गृध्रास्तव समंततः ॥ तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडितां ॥ ३२ ॥ विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ॥ गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३३ ॥ इति० म० विरा० गो० उत्तरगो० अत्रैव औत्पातिको नाम षट्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ॥ द्रोणं च रथशादूलं कृपं च सुमहारथं १ ॥ उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ॥ पुनरेव प्रवक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराभूतैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ॥ वने जनपदे ज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न तावन्निवृत्तं वर्तते तु त्रयोदशं ॥ अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिवृत्ते तु निर्वीसे यदि बीभत्सुरागतः ॥ पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यंति पांडवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीशुरस्मान्वा मोह आविशत् ॥ हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां च पुनर्द्वेधे नित्यं भवति संशयः ॥ अन्यथा चिंतितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥ उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानां च युयुत्सतां ॥ यदि बीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराध्रुमः ॥ ८ ॥ त्रिगतानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्त्तयन् ॥ ९ ॥

मुपगतानां मत्प्रसादतस्तत्प्राप्तिरप्राप्तिर्वेति द्वेधे संभवति संशयाक्रांतानाकमस्माद्युद्धार्थमागमनं दोष एवेति । पूर्ववैरेण सत्यपि संशयेऽस्मज्जिघांसाया आगतानां पराजयोऽपि संभाव्यत इत्याहान्यथेति । अन्यायेन युध्यतः पराजयेऽप्यधिकैव नाशिरस्तीति भावः ॥ ७ ॥ उत्तरं गोश्रहं मार्गमाणानामिच्छतामस्माकं अनादरे षष्ठी अस्माननादत्येत्यर्थः । बालिसुग्रीवयोर्युद्धे प्रविशन् राम इवार्जुनोऽपि कुरुमत्स्यसंनिपाते प्रविशन्नपराधी स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु तर्हि मत्स्यत्रिगर्त्तविमर्दे कुरुभिरपि किमर्थं गंतव्यमित्याशंक्याह त्रिगतानामित्यादिना ते तव समक्षमिति शेषः ॥ ९ ॥

तेषां त्रिगर्त्तानामर्थे तत् मत्स्यैः सह युद्धं प्रतिश्रुतं ॥ १० ॥ न केवलं मित्रपक्षपातमात्रमस्माकमस्ति अपि तु स्वार्थोऽप्यस्तीत्याह अष्टम्यामिति तथा च स्वार्थं युध्यतां नास्माकमपराधोस्ति । मत्स्ये गवां त्रिगर्त्तैर्दत्तानां पदं मार्गं गते सति अस्माभिरिमा गावो ग्रहीतव्याः ॥ ११ ॥ ते त्रिगर्त्ताः उपसंधाय वंचयित्वा मत्स्येन संगतं स्नेहं कुर्युः सर्वथा पक्षत्रयेऽपि अस्माभिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान् त्रिगर्त्तान् अपाहाय गोभिः सह उपेक्ष्य केवलं रात्रौ रात्रौ स्वग्रहमायात इदानीं प्रातरस्मान्योद्धुमिहागत इति संबंधः ॥ १३ ॥ पक्षांतरमाह तेषामिति ॥ १४ ॥ फलितमाह सर्वैरिति सर्वैरस्माभिरैकीभूय ये आगतास्तैः सह योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आत्मा चित्तं प्रणिधीयतां सावधानं क्रियतां ॥ १७ ॥ लब्धस्य गोध-

तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतं ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ सप्तम्यामपराद्धे वै तथा तैस्तु समाहितं ॥ १० ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदं ॥ ११ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यंति यदि वा स्युः पराजिताः ॥ अस्मान्वा त्र्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतं ॥ १२ ॥ अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह ॥ सर्वथा सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ॥ आयातः केवलं रात्रिमस्मान्योद्धुमिहागतः ॥ १३ ॥ तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ अस्मान् जेतुमिहायातो मत्स्यो वाऽपि स्वयं भवेत् ॥ १४ ॥ यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५ ॥ अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६ ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथाऽऽत्मा प्रणिधीयतां ॥ १७ ॥ आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ यमेन वाऽपि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १८ ॥ शरैरेभिः प्रणुन्नानां भ्रमानां गहने वने ॥ को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ॥ १९ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वचः ॥ आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयतां ॥ २० ॥ जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीह नः ॥ अर्जुने चास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २१ ॥ तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायांतं प्रशंसति ॥ यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयतां ॥ २२ ॥

नस्य नाशे अस्माभिः स्वपुरं न प्रवेष्टव्यमिति प्रतिजानीते आच्छिन्न इति पदातयस्त्वस्मिन्पुद्धे नक्षयंतेवाश्वास्तु कदाचिज्जीविष्यंत्यपीत्याह शरैरिति प्राचां व्याख्या वक्तुरपकर्षसूचिका । वस्तुतस्तु आच्छिन्नेऽपत्तते गोधने निमित्ते देवेन वा सह संग्रामे उपस्थिते सति अस्माकं भीष्मादीनां मध्ये ह इति प्रसिद्धः कोऽस्ति यो न पुरं व्रजेत् अपि तु प्रत्येकं सर्वे एव स्वं पुरं गंतुं देवानपि जेतुं गाश्चाच्छेत्तुं समर्थाः स्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शरैरिति एभिरिति स्वकीयशरप्रदर्शनं ॥ १९ ॥ आचार्यं रणाद्रीतं पृष्ठतः कृत्वा सेनामुत्पादपसार्य अस्मिन् भीते सर्वेऽपि भीताः स्युरिति भावः २० तेषां पांडवानां मतं संमत अस्मत्तेजवधकरणं जानातीति ॥ २१ ॥ २२ ॥

द्रोणे भीते सति सर्वं विघटितं भवेत् सामर्थ्यमिति शेषः ग्रीष्मे घर्मकाले वसते इत्यर्थः । इतः षण्मासानन्तरं युद्धारम्भस्य शरदि दृष्टत्वात् अदेशिकाः स्वदेशात् व्युहभंगो माभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ इष्टा हीति पांडवाः अपरार्थाः नास्ति परार्थो येषां तेऽपरार्थाः स्वार्थपराः आसयन् द्रोणं त्वत्समीपे स्थापितवन्तः । परकीयोऽयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्वयं द्रोणेन तथा कथ्यते यथा पांडवीयत्वं स्वस्य प्रकाशते तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेव विवृणोति अश्वानामित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ पार्थस्यार्जुनस्यागमनेऽत्र किं कार्यं किमर्थं वा सोऽर्जुन प्रशस्यते तत्र हेतुः अन्यत्र पार्थश्रेयसि कामादभिलाषात् अस्मासु वा द्वेषात् जिघांसातः रोषात्तन्मूलादभिज्वलनात् ॥ २७ ॥ द्रोणमुपहसति आचार्या इत्यादिना कारुणिका इत्यनेन युद्धध-

हेषितं त्र्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विवदितं ॥ अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गताः ॥ यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयतां ॥ २३ ॥ इष्टा हि पांडवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ॥ आसयन्नपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ २४ ॥ अश्वानां नृहेषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् ॥ स्थाने वाऽपि व्रजंतो वा सदा हेषति वाजिनः ॥ २५ ॥ सदा च वायवो वांति नित्यं वर्षति वासवः ॥ स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २६ ॥ किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ॥ अन्यत्र कामोद्वेषाद्वा रोषादस्मासु केवलात् ॥ २७ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-
श्चापापदर्शिनः ॥ नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २८ ॥ प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च ॥ कथा विचित्राः कुर्वाणाः पंडितास्त-
त्र शोभनाः ॥ २९ ॥ बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ॥ इज्यास्त्रे चोपसंधाने पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्य-
चरितेषु च ॥ हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ॥ ३१ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वस्त्रास्त्रमुखेषु च ॥ अन्नसंस्कारदोषेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ पंडितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ॥ विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्यो भवेत्परः ॥ ३३ ॥ गा वश्च संप्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य
समंततः ॥ आरक्षाश्च विधीयतां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गो० उत्तरगोत्रे हे दुर्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कर्ण उवाच ॥ सर्वानायुष्मतो भीतान् संत्रस्तानिव लक्षये ॥ अयुद्धमनसश्चैव सर्वैश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥

मार्गभिज्ञत्वमुक्तं अपापं अहिंसा तदार्शिनः ॥ २८ ॥ २९ ॥ आश्चर्यरूपाणि विनोदादीनि इज्यास्त्रे यज्ञायुधे कपालदौ तेषामुपसंधाने आसादनप्रोक्षणादौ परेषां इज्यास्त्रज्ञानां याज्ञिकानां विवरज्ञाने छिद्रदर्शने ॥ ३० ॥ मनुष्यचरितेषु स्नानाचमनभोजनादिषु हस्त्यश्वरथचर्यासु हस्त्यादिना वाहनेन चर्या गमनं खरादीनां कर्मणि चिकित्सादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीषु गृह-
वाह्यावयवेषु प्रदीपमानबल्लिदानादावित्यर्थः संस्कारो वैश्वदेवादिना दोषः केशकीटपातादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गाः व इति च्छेदः गावश्च संप्रतिष्ठतामिति पाठांतरे गाव इत्येकं पदं आर-
क्षाः रक्षकाः ॥ ३४ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ सर्वानिति सर्वान् भीष्मादीन् अनवस्थितान् चंचलान् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ अवृत्तिर्लक्ष्यच्युतिर्न ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुंस्वसक्तानां सक्तपुंस्वानां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गार्धवाजितः शुध्रपक्षवर्जितो वेगः शब्दः पक्षो वा संजातो येषां तैः वाजो निःस्वनपक्षयोः वेगे पुमा-

येद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ॥ अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयं ॥ २ ॥ मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणां ॥ नावृत्तिर्गच्छतां तेषां सर्पाणामिव सर्पतां ॥ ३ ॥ रुक्मपुंखाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ॥ छादयंतु शराः पार्थ शलभा इव पादपं ॥ ४ ॥ शरणां पुंस्वसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढं ॥ भ्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पंच च ॥ जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥ पात्रीभूतश्च कौतेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ॥ शरैवान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः कांचनैर्गार्धवाजितैः ॥ दृश्यतामद्य वै व्योम स्वद्योतैरिव संवृतं ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षयं पुरा वाचा प्रतिश्रुतं ॥ धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेर्जुनं ॥ १० ॥ अंतराच्छिद्यमानानां पुंस्वानां व्यतिशीर्यतां ॥ शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यतां ॥ ११ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं महेंद्रसमतेजसं ॥ अर्द्रयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुंजरं ॥ १२ ॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगं ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्धर्मसि-
शक्तिशरंधनं ॥ पांडवाग्निमहं दीप्तं प्रदहंतमिवाहितं ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयितुमान् ॥ शरधारो महोमेघः शमयिष्यामि पांडवं ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ॥ शराः समभिसर्पंतु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनै रुक्मपुंखैः सुद्यौतैर्नतपर्वभिः ॥ आचितं पश्य कौतेयं कर्णिकारिवाचलं ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ॥ तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवं ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भलेन निहतो मया ॥ अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् खान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनां ॥ दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवंगमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितं ॥ समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितं ॥ निःश्वसंतं यथा नागमद्य पश्यंतु कौरवाः ॥ २२ ॥

निति मेदिनी ॥ ९ ॥ अक्षय्यमितरैः क्षपयितुमशक्यं ॥ १० ॥ पुंस्वानां पुंस्वतां शराणां ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नतपर्वभिः समीकृतग्रंथिप्रदेशैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विपन्नानां श्लेशितानां ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

धनं गोधनं ॥ २३ ॥ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ अर्थानां गवादीनां प्रकृतिं प्राप्तिकारणं अनुबन्धं प्राप्तौ वा फलं न हि द्यूतमर्थप्राप्ते मुख्यं कारणं नापि ततः प्राप्तानामर्थानां परिणामे सुखकरत्वं चास्तीत्यभिसंधिः ॥ १ ॥ माया इति येषां शकुन्यादीनां मायाः कपटानि बहवः सन्ति तेषां दृष्ट्या युद्धं प्रापिष्ठं नाशकरत्वात् । न हीदानीमर्जुनो द्यूतेनैव मायामात्रेण जेतुं शक्य इति भावः । पाठांतरे नयाः नीतयः सामाद्यास्तेषां मध्ये युद्धं प्रापिष्ठं ॥ २ ॥ देशेति इदानीं ग्रीष्मो न युद्धकालः श्रांत्या जलाभावेन च सद्यो वाहनानां नाशापत्तेः । नापि देशो गिरिदुर्गाद्याश्चित्तोऽस्तीति भावः । इदं युद्धं फलं न लभते फलं न लभयेत् । परस्य तु देशकालावनुकूलावेव वर्त्तते इति भावः विक्रांतं परा-

कामं गच्छंतु कुरवो धनमादाय केवलं ॥ रथेषु वाऽपि तिष्ठंतो युद्धं पश्यंतु मामकं ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहे कर्णविकत्थने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ कृप उवाच ॥ ॥ सदैव तव रथेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ॥ नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १ ॥ माया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः ॥ तेषां युद्धं तु प्रापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ॥ हीनकालं तदेवैह फलं न लभते पुनः ॥ देशे काले च विक्रांतं कल्याणाय विधीयते ॥ ३ ॥ आनुकूल्येन कार्याणामंतरं संविधीयते ॥ भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पंडिताः ॥ ४ ॥ परिचिंत्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ॥ एकः कुरुनभ्यगच्छेदकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५ ॥ एकश्च पंच वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥ ६ ॥ एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हुतां कृष्णामवाजयत् ॥ ७ ॥ एकश्च पंच वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ॥ एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ८ ॥ एको गंधर्वराजानं चित्रसेनमरिदमः ॥ विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयां ॥ ९ ॥ तथा निवातकवचाः कालखंजाश्च दानवाः ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ १० ॥ एकेन हि त्वया कर्ण किं नामह कृतं पुरा ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः ॥ ११ ॥

क्रमः ॥ ३ ॥ देशादेरानुकूलेन हेतुना कार्याणां युद्धादीनामंतरं तादर्थ्यं फलवत्त्वमिति यावत् संविधीयते सम्यक् क्रियते अंतरमवकाशावधिपरिधानतिद्धिभेदादर्थे इति मेदिनी । मन्त्राणामिति पाठे देशाद्यानुकूलेन कार्यं विचार्यमित्यर्थः तत्राभाणकमाह भारमिति । यथा रथकारेण दिव्योऽयं मया निर्मितो रथः सुदृढांगोऽनेन त्वं देवानपि सर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि भारं दत्त्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैव पंडिता न व्यवस्यन्ति योत्थुमिति शेषः एवं त्वद्वचसि भारं दत्त्वा देशाद्यानुकूल्यमनवेक्ष्य कथमस्माभिर्योद्धव्यं । तव तु वचनं रथकारवचनवदर्थशून्यमिति भावः । सर्वानायुष्मतो भीतान्संनस्तानिव लक्षय इति यत्कर्णेनोक्तं तस्यैतदुत्तरं ॥ ४ ॥ विचारफलमाह परिचिंतयेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ प्रदेशिन्या तर्जन्या ॥ १३ ॥ १४ ॥ मध्येन मध्यत उत्सर्तुं उत्सर्पितं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यत्तुक्तं कामं गच्छंतु कुरवो धनमादाय केवलं ॥ रथे-
षु वाऽपि तिष्ठंतो युद्धं पश्यंतु मामकमिति तत्राह षड्धा इति संहताः षडपि एकीभूय तेनैकेन योत्सुं कथंचिच्छयामो न त्वेकैकश इति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैल-

इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ यस्ते नाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजं ॥ १२ ॥ आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणं ॥
अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १३ ॥ अथवा कुंजरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ अनंकुशं समारुह्य नगरं गंतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ स-
मिद्धं पावकं चैव घृतमेदोवसाहुतं ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छसि ॥ १५ ॥ आत्मानं कः समुद्वध्य कंठे बध्वा महाशिलां ॥ स-
मुद्रं तरते दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषं ॥ १६ ॥ अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवंतं सुदुर्बलः ॥ तादृशं कर्णं यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १७ ॥
अस्माभिर्द्वेषं निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ सिंहः पाशाविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ १८ ॥ एकांते पार्थमासीनं कूपेष्मिमिव संवृतं ॥ अ-
ज्ञानादभ्यवस्कंद्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमं ॥ १९ ॥ सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदं ॥ सैन्यास्तिष्ठंतु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २० ॥
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयं ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्णं मा साहसं कृथाः ॥ २१ ॥ वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्ध-
तं ॥ षड्धाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २२ ॥ व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ॥ युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा इव वास-
वं ॥ २३ ॥ इति श्रीविराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोग्रहे कृपवाक्यं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥
न च तावज्जिता गावो न च सीमांतरं गताः ॥ न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्णं विकत्थसे ॥ १ ॥ संग्रामांश्च बहून्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं
धनं ॥ विजित्य च परां सेनां नाहुः किंचन पौरुषं ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ॥ तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचरा-
चरान् ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयंभुवा ॥ धनं यैरधिगंतव्यं यच्च कुर्वन्नुदुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याजयेत यजेत
वा ॥ क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥

कंठीये भारतभावदीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ न चेति शूराः परवित्तं जित्वा परसीमामुलंघ्य स्वनगरं प्रति नीत्वाऽपि न श्लाघन्ते त्वं त्वेतेषामेकतममप्यकृत्वा कृत्यसेऽतो
निर्लज्जोऽसीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यदुक्तं नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्या इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादावेव क्रौशलं न युद्धे इति तत्र तवापि वैश्यत्वात्तु युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयि-
ष्यन् वर्णानां कर्माणि विभजते चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥

वित्तान्यधिगम्य कृष्ण्यादिनेति शेषः ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माण्याधानादीनि कारयेत् स्वार्थे णिच् ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना इति न्यायेन पृथिवीं जित्वाऽपि संतो विगुणानपि गुरुन् सत्कुर्वति । त्वन्व्यायेन पांडवं जित्वा साधूनापि गुरुन् निंदसीति भावः ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्राप्येति निर्घृणोर्निर्लज्जः ॥ ८ ॥ निकृत्या शाठ्येन वंचनायोगैश्छद्मोपायैः वित्तसंबन्धनोपायस्तेन जीवतीति वैतसिको व्याधः ॥ ९ ॥ १० ॥ इंद्रप्रस्थं तत्स्थाः पांडवाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मूलमिति एषां पांडवानां मूलं महत् महच्छब्दवाच्यं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं वेदवाक्यं ब्राह्मणाश्च यथोक्तमादिपर्वणि । मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति । तदेतद्वेदविरुद्धमनृतं द्यूतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृत्तं छिन्नं इदानीं च ब्राह्मणानवजानता त्वयाऽपि तदेव कृतं । अतो धर्मानाशाद्रवतां नाशोऽवश्यं भावीत्यर्थः । मूलं कीदृशं चंदनं यथा शांतं शीतलं न तु दाहकं क्रोधरूपं । तथा च दुर्योधनः केवलं क्रोधमय इत्युक्तं प्राक् । दुर्योधनो मन्युमयो महादुम इति । सारार्थी कर्मकारयिथा इति व्यवहितेन संबंधः । सारार्थी धनार्थी । धने च सारमिति मेदिनी । पांडवान् कर्मकारानिव क्रतवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुरः किमब्रवीत् । क्षयमूलं द्यूतमिति तदिदानीं स्मरेति भावः । सूतेति संबोधयन्नक्षत्रियत्वादस्य युद्धेष्वकौशलं व्यनक्ति । नन्वादित्यो वै देवं क्षत्रमिति श्रुतेर्दिव्यात्क्षत्रात्कुंत्यां जातस्यास्य कथमक्षत्रत्वं युद्धाकौशलं चेति विदुषाऽप्यश्वत्थाम्ना

वैश्योधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यान्निषु वर्णेषु नित्यशः ॥ वंदनायोगविधिर्भवेत्तसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमां ॥ सत्कुर्वति महाभागा गुरुन्सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ॥ तथा नृशंसरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाऽधिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः ॥ निकृत्या वंचनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमं दैरथं युद्धं यत्राजैर्षीर्धनंजयं ॥ नकुलं सहेदवं वा धनं येषां त्वया हृतं ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमश्च बलिनो वरः ॥ इंद्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ॥ एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मव्रजस्वल्ला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत्कृतं सारार्थी चंदनं यथा ॥ कर्मकारयिथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥

वक्तुं युक्तमिति चेच्छृणु सर्वेषां हि वर्णानां द्विविधं जन्म योनिजं संस्कारजं च । तत्र य एव योनिः स एव संस्कर्ता चेत्स एकजो न प्रकृतिश्रयवते । कर्णस्तु दैवक्षत्रजोऽप्यक्षत्रियेण सूतेन संस्कृत इति द्विजातत्वात् क्षत्रियत्वेन ग्रहतुं कुशलोऽपि सूतत्वेन परकीयप्रहारं सोढुमशक्त इति युद्धात्पलायते इत्याशयेनैतं सूर्यपुत्रं जानन्नपि सूतेति संबोधयति । तथा च मंत्रवर्णः । सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मै रुजन्मृणन्मृणन्मेहि शत्रून् ॥ उग्रं ते पाजो नन्वारुरुध्रे वशी वशं नयस एकजत्वमिति अस्यार्थः । तापसो मन्युर्ऋषिः संकल्पाधिष्ठात्री देवता मन्युर्ऋषिः प्रार्थयते त्वया मन्यो इति सूक्ते तृतीयैयमृक् यस्ते मन्यविति मध्यंदिन इति माध्यंदिने सवने इयेनयागे शत्रुमारणार्थेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः हेमन्यो अस्मै शरणागताय राज्याय वा एतद्रक्षणार्थमिति यावत् । अभिमातिं सर्वतः पीडां पित्रादिभिः सह विरोधं ज्ञातिवधदोषं वा सहस्व क्षमस्व । कथं तेषां रक्षणं स्यादत आह रुजन् रोगं प्राप्नुवन् मृणन् म्रियमाणो जराग्रस्त इत्यर्थः प्रमृणन् अत्यंतं आसन्नमृत्युर्वा शत्रून् मेहि प्रकर्षेण जेतुं गच्छ । अत्र शरीरगतं रोगादि तदभिमानिनि चेतसि उपचर्यते । नन्वशक्तेन रोगाद्याक्रांतेन मया कथं शत्रवो जेतुं शक्या इत्याशंक्याह उग्रमिति उग्रं परमर्दनक्षमं ते तव पाजस्तेजो ननु निश्चितं आरुरुध्रे आरोहुं शत्रून्समर्थमस्ति । दृष्टसंकल्पस्य हि तेजः परानवश्यं नाशयेदेवेत्यर्थः । एतदेवाह वशी सर्वमस्य वशेस्तीति वशी संकल्पदाढ्यदेव ह्यगस्त्यादिभिः समुद्रपा

नादीन्यपि कृतानि अत एव सर्वं जगत् त्वमेवशं नयसे । वशित्वे हेतुः हे एकज एकस्माज्जात । नन्वेकमेव मनः संकल्पस्योपादानमिति व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न कुडव्यावृत्त्यर्थत्वात् । स ह्यन्येन जातोऽन्येन च आत्मीयबुद्ध्या संस्कृत इति नट्टसंकल्पो भवति न च परांस्त्रातुं शक्नोति द्विजत्वात् । तथा च लोके आभाणकः यस्य द्वे वचने सद्विपितृक इति वक्तारो भवति अत एकजेत्यर्थवद्भ चनं । दत्तक्रीतादौ तु शास्त्रीयं एकस्यैव स्वत्वमस्तीति नासौ कुडतुल्य इति दिक् ॥ १३ ॥ ननु मम सूतत्वादोषवत्त्वं चेत् सुजाता अपि ते कुतो न शाम्यति कुतो वा परसाहाय्यार्थमस्मान्योद्धुमा गता वालिवधे राम इवेत्याशङ्क्याह यथाशक्तीति द्वाभ्यां पिपीलिकैरपि कृतं शमं लक्षयामहे इति योज्यं । वालिरामयोर्विरोधाभावेऽपि रामेण वाली हत इति सोऽपराधी । पांडवास्तु युष्माभिरपक्रता इति युष्मान् जिघांसतो नापराध्यतीति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नैव न युध्येत अपि तु युद्धचेतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ एष्यति गमिष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवेन देवयोग्येन युध्येत ॥ २० ॥ २१ ॥

यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ॥ अन्येषामपि सत्त्वानामपि कीदपिपीलिकैः ॥ द्रौपद्याः संपरिक्षेपं न क्षतुं पांडवोऽर्हति ॥ १४ ॥ क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ त्वं पुनः पंडितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहच्छसि ॥ १५ ॥ वैरातकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गंधर्वान्न सुरान्न च राक्षसान् ॥ भयादिह न युध्येत कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽतिसंकुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ॥ वृक्षं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य तेमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समं ॥ वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थ को न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषं ॥ अस्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनंतरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ॥ एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पांडवः ॥ २१ ॥ यथा त्वमकरोद्युतमिंद्रप्रस्थं यथाऽहरः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पांडवं ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ॥ दुर्युतदेवी गांधारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गांडविं न कृतं द्वापरं न च ॥ ज्वलतो निशितान्बाणांस्तांस्तान् क्षिपति गांडिवं ॥ २४ ॥ न हि गांडीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपक्षाः सुतेजनाः ॥ नांतरेष्ववतिष्ठते गिरीणामपि दारणाः ॥ २५ ॥ अंतकः पवनो मृत्युस्तथाऽग्निर्वडवामुखः ॥ कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २६ ॥

अहरः तद्वतवानसि आनैषीः आनीतवानसि । यथा उत्साहपूर्वकमेतत्कर्म त्वया कृतं तथैवेदानीमपरावृत्तो युध्यस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ न चेति चकारात् त्रेताऽपि न भवतीत्यध्याहार्यं । अयमर्थः क्रमेण एकद्वित्रिचतुरंकांकितैः प्रदेशैरंकचतुष्टयवान् पाशो भवति । तत्र एकांकः कलिः । द्व्यंको द्वापरः त्र्यंकांसेता चतुरंकः कृतं । तत्र द्युते पंच परकीयाश्च दीनारादयः स्थाप्यन्ते तदितः पाशप्रक्षेपे यद्येकांक उपर्यायाति तर्हि स्वीयेष्वेक एव जितो भवति । यदि द्वौ तदा परकीयं दीनारद्वयं स्वीयश्चैको जितः यदि षेक उपरि पतेत्तदा परकीयं त्रयं स्वीयं च त्रयं जितं । चतुरंकस्योपरिपतने सर्वेऽपि स्वीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति । तथा च कलिपते जयो नास्ति द्वापरादिपते उत्तरोत्तरवृद्ध्या जयोऽस्ति । तेन गांडीवस्थाः शराः सर्वथा न जयावहा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ३० वि० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ साध्विति ॥ १ ॥ २ ॥ यस्य दुर्योधनस्य पंच पांडवाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत् अवोचदाचार्यस्य निंदाख्यं तत्तस्यैव तेजः संजननायैव न तु द्वेषात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ बलस्य सैन्यस्य व्यसनानि विनाशकानि ॥ १३ ॥ नैवेति अस्माकमिदं न्याय्यं वचनं त्वया नैव निंद्यं ।

यथा सभायां ह्युतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ॥ तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यंतां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनंजयं ॥ मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्या यद्यागच्छेद्भवां पदं ॥ २८ ॥ इति श्रीम० भा० वि० गोहरणप० उ० द्रौणिवाक्यं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ४९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपः साध्वनुपश्यति ॥ कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता ॥ दशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पंच सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ॥ कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पंडितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यंति येऽपि धर्मविदो जनाः ॥ तस्माद्राजन् ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यद्वोचत्त्वां तेजः संजननाय तत् ॥ आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितं ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौंतेये समुपस्थिते ॥ क्षंतव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथाऽऽदित्ये प्रभा तथा ॥ यथा चंद्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितं ॥ चत्वार एवैकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुभ्रम् ॥ अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनं ॥ जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ १० ॥ ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालो विभेदने ॥ ११ ॥ सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतं ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ॥ मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ॥ किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ॥ सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वेदत् ॥ १५ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ आचार्य एष क्षमतां शांतिरत्र विधीतां ॥ अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं शेषकारितं ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ॥ सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

रोषेण दुष्टतादिदर्शनजेन परीतस्तेन गुरुणा द्रोणेन । गुणा अर्जुनस्याः ॥ १४ ॥ हितं बलवता सह निर्वलैर्भवद्विचार्य योद्धव्यमित्येवं रूपं ॥ १५ ॥ आचार्य इति रोषादेतद्वचनमाचार्येणोक्तं न तु भेदार्थमिति भावः । पाठांतरे अभिषद्भमाणे अभिमृष्यमाणे उपालभ्यमाने इति यावत् शेषकारितं शेषं कर्तव्यं कारणीयं च तत्सर्वं न कृतं स्यात् । प्रस्तुतकार्यनाशो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रथमं मुख्यं भेदो न कार्यः क्षतव्यं चेति यदुक्तं तेनैवाहं वाक्येन प्रसन्नोऽस्मि ॥ १८ ॥ १९ ॥ धनं चेति धनं लब्ध्वा अस्मानुपेक्ष्य गृहं गमिष्यति गोधने अत्यंतं दुरतोऽन्यैर्नीतिं युध्यता मस्माकं अंतमेवायं करिष्यतीति भावः ॥ २० ॥ समायुज्यात् पराजय्यात् पराजयं प्राप्नुयात् ॥ २१ ॥ पुरस्ताद्वाक्यमुक्तं अज्ञातवासकालः पूर्णो न वेति प्रथमं विचार्यमित्येवंरूपं ॥ २२ ॥ ॥ इति वि० नै० भारतभा० एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ कलाकाष्ठाश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥ अत्र चतुर्विंशत्या पक्षैश्चांद्रः संवत्सरः चतुष्पंचाशदधिकशतत्रयदिनात्मकः । षष्ठ्यधिकशतत्रयदिनात्मा सावनः स एव द्वादशवार्षिकादिप्रतिज्ञासु गवामयनादिसन्नादिषु च उपयुज्यते । त्रीणि शतानि पंचषष्टिश्च दिनानि पंचदशघटिका एकत्रिंशत् पलानि त्रिंशदक्षराणि सौरस्य संवत्सरस्य मानं । तत्र प्रायेण ज्योतिर्विदः सौरसंवत्सरानुरोधेनैव वर्षप्रवेशादिकं कुर्वति । स्मार्ते वर्द्धापनादौ तु चांद्रेणेति विशेषे सत्यपि यदा एतयोरांतरालिकः सावनाब्दो ग

द्रोण उवाच ॥ ॥ यदेतत्प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयतां ॥ १८ ॥ यथा दुर्योधनं पार्थो नोप-
सर्पति संगरे ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयतां ॥ १९ ॥ वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ॥ धनं चालभमानोऽत्र नाद्य तत्क्षतु-
मर्हति ॥ २० ॥ यथा नायं समायुज्याद्द्वार्त्तराष्ट्रान्कथंचन ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयतां ॥ २१ ॥ उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वा-
क्यमीदृशं ॥ तदनुस्मृत्य गांगेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ इति विराटपर्वणि गोहरणप० द्रोणवाक्ये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ४१ ॥ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ॥ अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा
संवत्सरा अपि ॥ एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ॥ पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः
॥ ३ ॥ एषामभ्यधिका मासाः पंच च द्वादश क्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः प्रतिश्रुतं ॥
एवमेतत्सुखं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मोऽपराधुः ॥ ६ ॥
अलुब्धाश्चैव कौतियाः कृतवंतश्च दुष्करं ॥ न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥

ण्यते । तदा सौरगतावृद्धिस्तत्र गण्यतोऽयं गणनायां क्रियमाणायाम् त्रयोदशस्वब्देषु पंच चांद्रमासाः द्वे दिने सप्तत्रिंशद्वाड्यः पंचचत्वारिंशत्पलानि पंचदशाक्षराणि च तथा च किंचिदधिका
निनवदिनान्यवधिपूर्तेरधिकानि जातानि ज्योतिषां नक्षत्राणां व्यतिक्रमात् सूत्रेण चांद्रेण च लंघनात् उपजायतः अधिकौ भवतः ॥ ३ ॥ अत्र तु अर्धमासाश्च मासाश्च युज्यन्त इतिग्रहणात् त्र
योदशानां वर्षाणां चांद्रमासाः षट्पंचाशदधिकं शतं भवतीति त एव गृहीता इति ज्ञेयं । तथा च विजयदशम्यां द्यूते पांडवपराजयः । लोके तस्यैव प्रायेण द्यूतकालत्वात् ग्रीष्मे च गोश्र
हार्थं प्रवृत्ता इत्युक्तं तेन विजयदशम्यामागामिन्यां त्रयोदशस्वब्दपूरणं भविष्यतीति दुर्योधनप्रत्याशा । पांडवास्तु चांद्राब्दमानेन त्रयोदशवत्सरानतिवाह्य कृतकृत्या अभूवन् तत्र विजयदशमी
तः पूर्वं पंचमासाः द्वादशदिनानि प्रकटीभवितव्यं तत्र दर्शातमासे चैत्रकृष्णसप्तम्यामाविर्भूताः प्रतिज्ञां निस्तीर्यैव कानिचिदधिकान्यपि दिनानि अतिवाह्य आविर्भूता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ यच्च यदि च पांडवमनृतोऽयमर्जुन इति ख्यायात् कथयेत् स पराभवं गच्छेत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मसंहितं कर्म भयुद्धेन एतैः सह ऐक्यं गत्वा राज्यप्रदानं ॥ १४ ॥

तदैव ते हि विक्रांतुमीषुः कौरवनेदनाः ॥ धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥ यच्चानृत इति ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवं ॥ वृणु-
युर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९ ॥ प्राप्तकाले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ॥ अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्यां हि पांडवाः ॥ १० ॥ प्रति-
युध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितं ॥ तत्संविधीयतां शीघ्रं मा वो ह्यर्थोऽभ्यगात्परं ॥ ११ ॥ न हि प-
श्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ एकांतसिद्धिं राजेंद्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२ ॥ संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ॥ अवश्यमेकं
स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयं ॥ १३ ॥ तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितं ॥ क्रियतामाशु राजेंद्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १४ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥
नाहं राज्यं प्रदास्यामि पांडवानां पितामह ॥ युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं प्रविधीयतां ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्र या मामिका बुद्धिः
भ्रूयतां यदि रोचते ॥ सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनंदन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ॥ ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः स-
मादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं चार्धेन सैन्यस्य प्रतियोत्स्याम पांडवं ॥ अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ॥ प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमा-
गतं कृतनिश्चयं ॥ १८ ॥ मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुं ॥ अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयं ॥ १९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ॥ तथा हि कृतवान्राजा कौरवाणामनंतरं ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनंतरं ॥ सेनामु-
ख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः ॥ कृपः शारद्वतो धीमान् पा-
र्श्वे रक्षतु दक्षिणं ॥ २२ ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दक्षितः ॥ अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि
गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयेषु भारत ॥ उपा-
यादर्जुनस्तूर्णं रथवोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च महास्वनं ॥ दोधूयमानस्य भृशं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ २ ॥ ततस्तु
सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गांडीवधन्विनं ॥ ३ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनंतरं अविलंबितं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इति वि० नै० भारतभा० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ मे मम कर्णौ संस्पृश्य अतिक्रांतौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चारुतलं हस्तावापश्चारुतलं तद्वान् चारुतली सुग्भिः जुहुमभृतिभिः ॥ ९ ॥ इषुपाते इषुपातप्रमिते देशे असौ दुर्योधनः

॥ द्रोण उवाच ॥ ॥ एतत्त्वजान्त्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ॥ एष घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ एष तिष्ठन्नरथश्रेष्ठे रथे च रथिनां वरः ॥ उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गांडीवमशानिस्वनं ॥ ५ ॥ इमौ च बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रांतौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरीरे ॥ ६ ॥ निरुण्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषं ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७ ॥ चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान्बांधवप्रियः ॥ अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पांडुपुत्रो धनंजयः ॥ ८ ॥ रथी शरी चारुतली निषंगी शंखी पताकी कवची किरीटी ॥ खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः शिखी वृतः सुग्भिः शिवाज्यसिक्तः ॥ ९ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ इषुपाते च सेनाया हयान् संयच्छ सारथे ॥ यावत्समीक्षे सैन्येस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ १० ॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनं ॥ तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ११ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनंतरं ॥ भीष्मः कृपश्च कर्णश्च मेहेष्वासाः समागताः ॥ १२ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ॥ दक्षिणं मार्गमास्थाय शंके जीवपरायणः ॥ १३ ॥ उत्सृजैतद्रथानिकं गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषं ॥ तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ॥ नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ अचोदयत्ततो वाहान्यत्र दुर्योधनो गतः ॥ १५ ॥ उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ॥ अभिप्रायं विदित्वा च कृपो वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैषोऽतरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ तस्य पाष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १७ ॥ न ह्येनमतिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ॥ अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ आचार्याच्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ॥ १८ ॥ किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ॥ दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १९ ॥ तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ शलुभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २० ॥ कीर्यमाणाः शरैर्वैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ॥ नापश्यन्नावृतां भूमिं नांतरिक्षं च पत्रिभिः ॥ २१ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ॥ शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २२ ॥ ततः शंखं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणं ॥ विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २३ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ मेहेष्वासाः महनीयधनुषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ रथवंशं रथसमूहं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आवृतां भूमिं नापश्यन्मिति न अपि तु शरैरावृतामेवापश्यन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ रेभमाणाः हंवारवं कुर्वाणाः ॥ २५ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिपंचाशत्तमाऽध्यायेः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ स इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
एतेन पथा कांचनमया रश्मयो रज्ज्वस्ता एव योक्त्राणि बंधनानि येषां तान् कुरुसिंहस्य दुर्योधनस्य वृंदं मुख्यं । वृहि वृद्धौ अस्मात्कप्रत्यये हस्य दः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुवर्णकक्षैः स्वर्णे-

तस्य शंखस्य शब्देन रथेनेमिस्वनेन च ॥ गांडीवस्य च घोषेण पृथिवी समकंपत ॥ २४ ॥ अमानुषाणां भूतानां तेषां च ध्वजवासिनां ॥ ऊ-
र्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समंततः ॥ गावः प्रतिन्यवर्त्तत दिशमास्थाय दक्षिणां ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणप-
र्वणि उ० गोनवर्त्तने त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ धनुर्ध-
राग्र्यः ॥ दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो भूयो रणं सोऽभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ॥ दु-
र्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरुप्रवीराः सहसाऽभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ॥ मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां
निहंता वैराटिमामंश्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्ह्याम्कांचनरश्मियोक्त्रान् ॥ जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेऽहं
कुरुसिंहवृंदं ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा योद्धुं समाकांक्षति सूतपुत्रः ॥ तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्योधनापाश्रयजातदर्पं ॥ ५ ॥ स तै-
र्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः ॥ व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पांडवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः
संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ॥ प्रत्युद्ययुर्भारतमापतंतं महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्चिः शरवेगतापः ॥
व्रातं स्थानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुंगवानां ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थ विकर्णोऽतिरथं रथेन ॥ विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो भी-
मेन भीमानुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य जांबूनदाग्र्योपचितं दृढज्यं ॥ आपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य च्छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज-
वेन ॥ १० ॥ तं शत्रवाणां गणबाधितारं कर्माणि कुर्वतममानुषाणि ॥ शत्रुतपः पार्थममृष्यमाणः समार्दयच्छरवर्षेण पार्थ ॥ ११ ॥ स तेन राज्ञा-
ऽतिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरुणां ॥ शत्रुतपं पंचभिराशु विध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥

मयौ कक्षौ पल्याणस्य पश्चादंचलपल्लवौ येषां तैः । कक्षः स्यादंतरीयस्य पश्चादंचलपल्लवे इति मेदिनी ॥ ६ ॥ अभीप्समानाः कर्णं जीवन्तमिच्छंतः ॥ ७ ॥ व्रातं समूहं ॥ ८ ॥
विपाठः स्थूलदंडो बाणः ॥ ९ ॥ विकृष्य विलिख्य छित्त्वेत्यर्थः अस्य तं प्रसिद्धं ध्वजं च मथ्य उन्मथ्यापातयत् अपयात् ॥ १० ॥ गणस्य बाधितारं तेजोहरं
शत्रुतपनामा ॥ ११ ॥ १२ ॥

नगो वृक्षः नगाग्रात् पर्वताग्रात् । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गतासवः उर्व्यामिति च्छेदः संधिरार्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आतपांते घर्मस्वरूपे निदाघे । अंतःस्वरूपे नाशे ना इति मेदिनी ॥ १७ ॥ शोणाश्वाः वाहे वाहके रथे यस्य तस्य ॥ १८ ॥ आददान् आदातुमिच्छन् प्रगृह्य आग्रहेण दंताविव पर्वतशिखरतुल्यौ अर्जुनोत्तरो प्रतिअभ्यधावत् । दंतः सानु

ततः स विद्धो भरतर्षभेण बाणेन गात्रावरणातिगेन ॥ गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुणः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन नरर्षभे-
ण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ॥ चकंपिरे वातवशेन काले प्रकंपितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा गतास्रवोर्व्या सुषुपुः
सुवेषाः ॥ वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकाष्णायिसवर्मनद्धा नागा यथा हैवमताः प्रवृद्धाः ॥ तथा स
शत्रून्समरे विनिघ्नन् गांडीविधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार संख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्वनमातपांते ॥ प्रकीर्णपर्णानि यथा वसंते वि-
ज्ञातयित्वा पवनोंबुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ शोणाश्वाहस्य हयान्निहत्य वैकर्त्तनभ्रातुरदी-
नसत्त्वः ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८ ॥ तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्त्तनो वीर्यमथाददानः ॥ प्र-
गृह्य दंताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥ स पांडवं द्वादशभिः पृषत्कैवैकर्त्तनः शीघ्रमथो जवान ॥ विव्याध गात्रेषु ह-
यांश्च सर्वांन्विराटपुत्रं च करे निजघ्ने ॥ २० ॥ तमापतंतं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै तरसाऽभिपत्य ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जेवन नागं गरुत्मा-
निव चित्रपक्षः ॥ २१ ॥ तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदक्षमाणाः कुरवोऽभितस्थुः ॥
॥ २२ ॥ स पांडवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ क्षणेन साश्वं ससारभिमंतर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या ॥ २३ ॥ ततः सुवि-
द्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणां ॥ अंतर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ॥ २४ ॥ स चापि तानर्जुन-
बाहुमुक्ताञ्छरान् शरैर्वैः प्रतिहत्य वीरः ॥ तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिंगोऽग्निरिवाशु कर्णः ॥ २५ ॥ ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः
सशंखभेरीपणवप्रणादः ॥ प्रक्ष्वेडितज्यातलनिःस्वनं तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणां ॥ २६ ॥

नि कथ्यत इति विश्वः । दंतोऽद्रिकटक कुंजे इति मेदिनी ॥ १९ ॥ २० ॥ वेगं प्रगृह्य स्वीकृत्य ॥ २१ ॥ निशम्य युद्धादुपरम्य दिदक्षमाणास्तस्थुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्णस्यांतर्धो-
नानंतरमितरेऽपि शरैरंतर्हिताः कृताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रक्ष्वेडितो मुक्तो ज्यातलयोनिःस्वनो येन तं पूजयतां । तलतालशब्दः तलेन चपेटया तालः करास्फाळनं तज्जः शब्दोऽभूत् । तल-
श्चपेटतालद्रौ । तालः करास्फाले इति च मेदिनी ॥ २६ ॥

उद्धृतमुपरिकृतं लांगूलमेव महती पताका ध्वजांचलो यस्मिस्तस्य ध्वजस्य उत्तमौ असौ उपरिस्थितिर्यक् फलकाग्रभागौ तत्र आकुला व्यग्राः ये भीषणाः भूतादयः ते अंते समीपे यस्य तं । गांडीवनिर्हन्दिन सहकृतः प्रणादो येन तं गांडीवनिर्हन्दिदकृतप्रणादं किरीटिनं । ध्वजोपरिस्थभूतनादैः संवर्द्धितनादमित्यर्थः ॥ २७ ॥ द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा वर्षति अनुकृष्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

उद्धृतलांगूलमहापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणांतं ॥ गांडीवनिर्हन्दिदकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ २७ ॥ स चापि वैकर्त्तनमर्दयित्वा साश्वं समूतं सरथं पृषत्कैः ॥ तमाववर्ष प्रसभं किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ॥ २८ ॥ स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेव इवाभ्यवर्षत् ॥ तथैव कर्णं च किरीटमाली संछादयामास शितैः पृषत्कैः ॥ २९ ॥ तयोः सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघान्महाशरौघास्त्रिविद्धने रणे ॥ रथे विलग्नाविव चंद्रसूर्यौ घनांतरेणानुददर्श लोकः ॥ ३० ॥ अथाशुकारी चतुरो हयांश्च विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ॥ त्रिभिश्च यंता-
रममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुं ॥ ३१ ॥ ततोऽभिविद्धः समरावमर्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ गांडीवधन्वा ऋषभः कुरुणा-
मजिह्वगैः कर्णमियाय जिष्णुः ॥ ३२ ॥ शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान्सू-
र्य इवांशुजालैः ॥ ३३ ॥ स हस्तिनेवाभिहतो गजद्वजः प्रगृह्य भृष्टान्निशितान्निषंगात् ॥ आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रं ॥ ३४ ॥ अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ग्रीवां वरांगानि परावमर्दी ॥ शितैश्च बाणैर्युधि निर्विभेद गांडीवमुक्तेरशनिप्रकाशैः ॥ ३५ ॥ स पार्थमु-
क्तेरिपुभिः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तस्वी ॥ विहाय संग्रामशिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पांडवबाणतप्तः ॥ ३६ ॥ इति विराटपर्वणि गोहरण-
पर्वणि उत्तरगोत्रहे कर्णापयाने चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ॥ अ-
नीकेन यथा स्वेन शनैराच्छत पांडवं ॥ १ ॥ बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ॥ आधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ २ ॥ ततः
प्रहस्य बीभत्सुः कौतेयः श्वेतवाहनः ॥ दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीं ॥ तथा गां-
डोवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न वर्मणां ॥ अनिविद्धं शितैर्बाणैरासीत् द्वयंगुलमंतरं ॥ ५ ॥

महद्भिः शरौघैरस्त्रौघैश्च विवर्द्धनं छेदनं यत्र तस्मिन्नने विलग्नौ संनिहितौ चंद्रसूर्यौ घनमध्यादिव तौ बाणसंघमध्याच्छोकोऽनुददर्श ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ आर्हत आगताः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्यायात् प्रातिकूल्येनाभिमुखोऽगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ दिशो दश प्रच्छादित-
वान् ॥ ४ ॥ अनिविद्धं नितरामविद्धं अंतरं अवकाशः ॥ ५ ॥

उत्तरस्य हयानां शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादिति संबंधः द्रुतं वेगं अपूजयन् अरय इत्यपकृष्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैलं प्रति शैलसमीपे बलाभ्राणि बलवंति अचंचलानि अभ्राणि सूर्यरश्मिव्याप्तानि यथा तथा तान्यनीकानि शरव्याप्तान्यर्जुनसमीपे रेजुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ शुभैः पुष्पैः फलसूचकत्वात्तेषां शुभत्वं ॥ ९ ॥ स्रजः पुष्पं हिरण्यं स्वर्णचंपकजं शुष्यत् शरैः शार्णं च तद्वच्छत्रादीनि च सदागतिः वायुः स्वे दधार बाणजालांतहितत्वात्तेषामधः पतनं नाभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ रथांगदेशान् युगस्यैकदेशान् आदाय हयाः परिपेतुरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ गजान् कर्णादिप्रदेशेषु आहत्य विध्वाऽपातयत् पातयतिस्म ॥ १२ ॥ अग्रजानां सेनाग्रगामिनां गजानां गतचेतसां मृतानां ॥ १३ ॥ कालक्षयं कालस्य ऐश्वर्यं जगदित्यर्थः अग्रशिखः अग्रवत्तीक्ष्णाः शिखाय

दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादभ्राणां च परिक्रमात् ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ॥ ६ ॥ कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहंतमिव प्रजाः ॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलंतमिव पावकं ॥ ७ ॥ तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुर्जुनमार्गणैः ॥ शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याप्तानीवार्यैरश्मिभिः ॥ ८ ॥ अशोकानां वनानीव च्छन्नानि बहुशः शुभैः ॥ रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ॥ ९ ॥ स्रजोर्जुनशरैः शार्णं शुष्यत्पुष्पं हिरण्यं ॥ छत्राणि च पताकाश्च स्वे दधार सदागतिः ॥ १० ॥ स्वबलत्रासनात्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ॥ रथांगदेशानादाय पार्थच्छन्नयुगा हयाः ॥ ११ ॥ कर्णकक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह ॥ मर्मस्वंगेषु चाहत्य पातयत्समरे गजान् ॥ १२ ॥ कौरवाग्रगजानां तु शरीरगतचेतसां ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्मधैरिव नभस्तलं ॥ १३ ॥ युगांतसमये सर्वे यथा स्थावरजंगमं ॥ कालक्षयमशेषेण दहत्यग्रशिखः शिखी ॥ तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् १४ ॥ ततः सर्वास्रतेजोभिर्धनुषो निःस्वनेन च ॥ शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनां ॥ भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ॥ १५ ॥ दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मिंदौर्योधने बले ॥ १५ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिर्मर्दनः ॥ १६ ॥ रथशक्तिमभिन्नाणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ सोऽपयात्सहसा पश्चात्साहसाम्नाभ्युपेयिवान् ॥ १७ ॥ शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः स्वैरिव ॥ अर्जुनस्तु स्वमावत्रे लोहितप्राशनैः स्वगैः ॥ १८ ॥ अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ दिशासु च तथा राजन्नसंख्याताः शरास्तदा ॥ १९ ॥

स्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ दैवारिपात् देवारीनसुरान्पातीति देवारिपः समुद्रस्तत्र जातो दैवारिपः शंखस्तस्मात् चात् भैरवं शब्दं कुर्वत इत्यनुकृष्यते ॥ १६ ॥ अभिन्नाणां वैरिणां रथशक्तिं शरीरसामर्थ्यं । रथः स्यंदनदेहयोरिति कोशः । प्रागेव सहसा दर्शनमात्रादेव निपतत् न्यपातयत् । शक्तिरिति पाठे न्यपतत् अडभावादिरार्थः सोऽर्जुनः अपयात् । पयगतौ गत्यभावादित्यर्थः । साहसाच्च अशक्तवधरूपात् पश्चात्तान् युद्धार्थं उपेयिवान् ॥ १७ ॥ स्वगैः पक्षिभिरिव स्वगैर्वर्णैः ॥ १८ ॥ अत्र मध्ये अत्रं अमत्रं अत्राण्यस्मै पङ्क्तिः संभरंतीत्यादाविवात्रापि मध्यमवर्णलोपवर्णद्वयः । यदाह शौनको बृहद्देवतायां । वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा ॥ अत्राणीति कपिर्नाभादनोयामीत्यघासुचेति अत्राण्यस्मै पङ्क्तिः

अमत्राणीत्यपेक्षिते वर्णस्य लोपः । प्रियातष्टानिमेकपिः वृषाकपिरित्यपेक्षिते वृषा इत्येतयोर्वर्णयोर्लोपः । अयनाभावदति नाभानेदिष्ट इत्यपेक्षिते वर्णत्रयलोपः । दनोविशङ्द्रदोनोदानमनस इत्यपेक्षिते बहूनां वर्णानां लोपः । दनोदानमनस इति यास्कः । तत्त्वायामि याचामीत्यपेक्षिते अघासुहन्त्येतावः मघास्वित्यपेक्षिते व्यंजनलोपः । यथा पात्रे प्रविष्टाः सूर्यरश्मयोऽवकाशाभावा त्संकुचंति तद्गद्गनेऽर्जुनबाणा न मांतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सक्रदेव तत्क्षणमेव आनतमुपगतं रथमर्जुनरथं परे रिपवः अभ्यसितुं परिवेतुं शेकुः । तु शब्दो हेत्वर्थेऽतः स पुनः क्षणांतरे अलभ्यः परैर्ज्ञातुमशक्यः तत्र हेतुमाह अवैरिति सः अवैः सह परान् रथात् अतिप्रपादयेत् इमं लोकमतिहापयित्वाऽमुं लोकं नयेत् । दृष्टमात्रोर्जुनः शरैः परान्परलोकं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ न ससज्जिरे न सक्ताः किं तु भित्वा परत एव गताः । एवं रथोऽपिद्विषां अनीकेष्वित्यर्थः । शराणां रथस्य च गतिर्न कुंठिता भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अनंतभोगः बहुभोगः शेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सक्रदेवानतं शेकु रथमभ्यसितुं परे ॥ अलभ्यः पुनरथैस्तु रथात्सोऽतिप्रपादयेत् ॥ २० ॥ ते शरा द्विदशरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ द्विदनीकेषु बीभत्सोर्न ससज्जे रथस्तदा ॥ २१ ॥ सतद्विक्षोभयामास हारातिबलमंजसा ॥ अनंतभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ॥ २२ ॥ अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः ॥ २३ ॥ संततास्तत्र मातंगा बाणैरल्पांतरांतरे ॥ संवृतास्तेन दृश्यंते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ २४ ॥ दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमंडलं ॥ २५ ॥ पतंत्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ॥ नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गांडीविधन्वनः ॥ २६ ॥ मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्रच्छतो वने ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः ॥ २७ ॥ नूनं पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ हंत्यस्मानित्यमन्यत पार्थेन निहताः परे ॥ २८ ॥ ध्रंतमत्यर्थमहितान्विजयं तत्र मेनिरे ॥ कालमर्जुनरूपेण संहरंतमिवप्रजाः ॥ २९ ॥ कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहतान्यपि ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मामनुशासनात् ॥ ३० ॥ ओषधीनां शिरांसीवद्विषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ अवनेशुः कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाद्रयात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषां ॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितांतरां ॥ ३२ ॥ लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धृतैः ॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ॥ ३३ ॥

सर्वमेवातिगः सर्वाधिकः सर्वशब्दाभिभावीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र रणभूमौ अल्पांतरांतरे अल्पे अन्यांतरे पदे पदे संतता इत्यर्थः । तेन कारणेन ते गभस्तिभिः संहता मेघा इव दृश्यंते ॥ २४ ॥ सायकासनं धनुस्तस्य मंडलमतिवेगात् अलातचक्रसहस्रमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मार्ग इति गजसहस्रेण वनमिवार्जुनरथेन परसैन्यमुपमृद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ विजयमर्जुनं कालमिव मेनिरे ॥ २९ ॥ पार्थेनैव हतानि पार्थं हतानीव सेदुर्विशीर्णानि बभूवुरिति । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेतिवदभूतोपमेयमित्यर्थः । यतोऽत्रपार्थकर्मवानुशासनमुपमार्थं कर्तव्यं नान्यकर्म अतः पार्थहतानीव सेदुरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ओषधीनां व्रीह्यादीनां शिरांसि कणिशानि अन्वयात् अनुक्रमात् अवनेशुः नष्टानि अर्जुनजात् अर्जुनकृतात् भयात् छेदरूपात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनविद्विषां स्थाणुभूतानां वनानि आलयाणि शरीराणीति यावत् । वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कर्णिना बाणेन कर्णे कर्णदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अरिष्टं शुभं वैय्याघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अत्रैव समये एनं अव मानय अवरोह च अध्याह्नो भव युद्धाय सज्जो भव । एनं अनुलक्षीकृत्येत्यर्थः । एतदेव द्वयं प्रकटयति यदि मे इति प्रथमं अप्रहारान्माननं पश्चात्प्रहारेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ व्यावहार्येण व्यवहा

विराट. ४

अ० ५५

आ० श्लो०

१६७७

॥ ५० ॥

सार्कं खं तत्क्षणेनासीत्संध्यायामिव लोहितं ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्त्तत न पांडवः ॥ ३४ ॥ तान्सर्वान्समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानाच्छेद्वनुर्धरान् ॥ ३५ ॥ स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समर्पयत् ॥ दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रोणिमष्टाभिरेव च ॥ ३६ ॥ दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ठ्या राजानं च शतेन ह ॥ कर्णं च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३७ ॥ तस्मिन्निवृद्धे मेहृष्वामे कर्णे सर्वास्रकोविदे ॥ हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ३८ ॥ तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुनः ॥ अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ॥ कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४० ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ लोहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यामि ॥ नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठतमुत्तर ॥ ४१ ॥ कृपस्यैतदनीकाग्र्यं प्रापयस्वैतदेव मां ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ४२ ॥ ध्वजे कमंडलुर्यस्य शातकौभमयः शुभः ॥ आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४३ ॥ सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रदक्षिणं ॥ ४४ ॥ अत्रैवावावरोहैनमेष धर्मः सनातनः ॥ यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति ॥ ४५ ॥ अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ४६ ॥ सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥ य एष तु रथानीके सुवर्णं कवचावृतः ॥ सेनाग्रेण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति ॥ ४८ ॥ यस्य नागो ध्वजाग्रेऽसौ हेमकेतनसंवृतः ॥ धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ ४९ ॥ एतस्याभिमुखं वीर रथं परथारुजं ॥ प्रापयस्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ ५० ॥ एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ॥ ५१ ॥ नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ ५२ ॥

रयोग्येन अश्रान्तेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नागकक्षा हस्त्यंकितपताकांचलः हस्तिगृस्त्रलेत्यन्ये ॥ ५२ ॥

॥५३॥नीलानुसारेण नीलपताकावता ताराः सुवर्णमंडलानि हस्तावापो हस्तात्राणं तद्वान् ॥५४॥५५॥ सूर्यो वा सूर्य इव ॥५६॥५७॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ तानीति धर्माते प्रावृट्काले ॥ १ ॥ २ ॥ समारुह्य विमानमिति शेषः सुदर्शनं शत्रुसमागमं उपायात् । सुदर्शनो हरेश्चक्रे द्वीपे शत्रुसमागमे

एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पृहते हि सदा मया ॥ ५३॥ यस्तु नीलानुसारेण पंचतारेण केतुना ॥ हस्ता-
वापी बृहद्वन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ५४ ॥ यस्य तारार्कचित्रोऽसौ ध्वजो रथवरे स्थितः ॥ यस्यैतत्पांडुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ ५५ ॥
महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ ५६ ॥ हैमं चंद्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ॥ जातरू-
पशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे ॥ ५७ ॥ एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ राजश्रियाऽभिवृद्धश्च सुयोधनवशानुगः ॥ ५८ ॥ पश्चादेष
प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ ५९ ॥ ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनं ॥ यत्रातिष्ठ-
त्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयं ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनकृपसंग्रामे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तान्यनीकान्यदृश्यंत कुरूणामग्रधन्विनां ॥ संसर्पते यथा मेघा धर्माते मंदमारुताः ॥ १ ॥ अभ्याशो वाजिनस्तस्थुः
समारूढाः प्रहारिणः ॥ भीमरूपाश्च मातंगास्तोमरांकुशानोदिताः ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः ॥ २ ॥ ततः शक्रः सुरगणैः स-
मारुह्य सुदर्शनं ॥ सहोपायात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३ ॥ तदेवयक्षगंधर्वमहोरगसमाकुलं ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मंडलं
॥ ४ ॥ अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुजतां ॥ तच्च भीमं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे ॥ द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ॥ मणिरत्नमयी चान्या प्रासादं तदधारयत् ॥ ६ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितं ॥ विमानं
देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठति सहवासवाः ॥ गंधर्वा रक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥ तथा ग-
जा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ॥ अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९ ॥ मनुः पूरु रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरो नलः ॥ विमा-
ने देवराजस्य समदृश्यंत सुप्रभाः ॥ १० ॥

इति मेदिनी । सुदर्शनं धानमित्यन्ये ॥ ३ ॥ तत् मंडलं स भूमिभागः ग्रहाणां मंडलमिव वृतं शुशुभे ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतसहस्राणां शतं लक्षशतं कोटिसंख्याः स्थूणाः एका हिरण्मयी स्थूणा च यदधारयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति ब्राह्मणं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अलंबुषोऽसेनानां तत्प्रभृतीनां गंधवाणां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ॥ तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११ ॥ अलंबुषोऽसेनानां गंधर्वस्य च तुंबुरोः ॥ यथामानं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३ ॥ दिव्यानां सर्वमाल्यानां गंधः पुण्योऽथ सर्वशः ॥ प्रससार वसंताग्रे वनानामिव भारत ॥ १४ ॥ तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यंत तिष्ठतां ॥ आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५ ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ॥ दिव्यगंधानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १६ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतं ॥ संपतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थैः सुरैर्वृतः ॥ १८ ॥ बिभ्रन्मालां महतेजाः पद्मोत्पलसमायुतां ॥ विप्रेक्ष्यमाणो बहुभिर्नातृप्यत्सुमहाहवं ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमने षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनंदनः ॥ तत्र वैराटिमामंज्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जांबूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते ॥ तस्य दक्षिणतो याहि कृपः शारदतो यतः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धनंजयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्ततः ॥ हयान् रजतसंकाशान् हेमभांडानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यान्तु तत्सर्वमास्थाय जवमुत्तमं ॥ प्राहिणोच्चंद्रसंकाशान् कुपितानिव तान्हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ॥ पुनरवर्त्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य मंडलं सव्यमेव च ॥ कुरुसंमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुनः शंखवरं देवदत्तं महारवं ॥ प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीद्विम्यमानस्य जिष्णुना ॥ तथावीर्यवता संख्ये पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥ पूजयांचाक्रिरे शंखं कुरवः सहसैनिकाः ॥ अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यन्नदीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः ॥ सृष्टो मधवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो बलवीर्यसमन्वितः ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धः कृपः परमदुर्जयः ॥ अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तदा ॥ १२ ॥

दृष्ट्विति ॥ १ ॥ २ ॥ हेमभांडान् स्वर्णालंकारान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्स्यः उत्तरः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वज्रः अशनिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

महोदधिजं शंखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ रथौ रथिनौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कनकपर्वोग्रेः कनकलिप्तफलकैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्थानं स्थैर्यं संज्ञामिति यावत्

अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ॥ महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः ॥ ध-
नुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ॥ शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥
ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः ॥ विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गांडीवं परमायुधं ॥ विकृष्य
चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्बाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् ॥ कृपाश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥
ततः पार्थस्तु संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ॥ दिशः संछादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ एकच्छायामिवाकाशमकरोत्सर्वतः प्रभुः ॥ १९ ॥ प्रा-
च्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपं ॥ स शरैर्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ॥ २० ॥ तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसं ॥ अर्दयित्वा म-
हात्मानं ननर्द समरे कृपः ॥ २१ ॥ ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरैः सन्नतपर्वभिः ॥ त्वरन् गांडीवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २२ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्ती-
क्ष्णैरविध्यत्परमेष्ठिभिः ॥ ते हया निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ २३ ॥ च्युतं तु गौतमं स्था-
नात्समीक्ष्य कुरुनंदनः ॥ नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवं ॥ २४ ॥ स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनं ॥ विव्याध दशभि-
र्बाणैस्त्वरितः कंकपत्रिभिः ॥ २५ ॥ ततः पार्थो धनुस्तस्य भ्रंशेन निशितेन ह ॥ चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्तावापमथाहरत् ॥ २६ ॥ अथास्य
कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ २७ ॥ तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आवभौ ॥ समये मुच्य-
मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ २८ ॥ छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकं ॥ चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ स तदप्य-
स्य कौतैर्यश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ॥ शारद्वतस्य चिच्छेद पांडवः परवीरहा ॥ ३० ॥ स छिन्नधनुरादा-
य रथशक्तिं प्रतापवान् ॥ प्राहिणोत्पांडुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३१ ॥ तामर्जुनस्तदा यांतीं शक्तिं हेमविभूषितां ॥ वियद्गतां महोल्काभां
चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ ३२ ॥ साऽपतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ ३३ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तुन्ना दूरीकृता प्रतिमार्गं विपरीतमार्गं अगमत् परावृत्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असव्यं आवृत्य अप्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । यमकं शत्रूणां निरो-

गुगपच्चैव भ्रष्टेस्तु ततः सज्यधनुः कृपः ॥ तमाशुनिशितैः पार्थं विभेद दशभिः शरैः ॥ ३४ ॥ ततः पार्थो महातेजा विशिखानभि तेजसः ॥ चि-
क्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ३५ ॥ अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ पष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ ३६ ॥
त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ॥ द्वादशेन तु भ्रष्टेन चकर्तास्य ध्वजं तदा ॥ ३७ ॥ ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ त्रयोद-
शेनद्रसमः कृपं वक्षस्यविध्यत ॥ ३८ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिखट्वेत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदां ॥ ३९ ॥ सा च
मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ ४० ॥ तं तु योधाः परीप्संतः शारद्वतममर्षणं ॥ सर्वतः समरे
पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥ ततो विराटस्य सुतोऽसव्यमावृत्य वाजिनः ॥ यमकं मंडलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ४२ ॥ ततः कृप-
मुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ॥ अपजन्हुर्महावेगाः कुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उ०कृपाप-
याने सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ४५ ॥ कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ अभ्यद्रवदनाधृष्यः शो-
णाश्वः श्वेतवाहनं ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं दृष्टा गुरुमायांतमंतिकात् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ३ ॥ अश्वाः
यत्रैषा कांचनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ॥ उच्छ्रिता प्रवरे दंडे पताकाभिरलंकृता ॥ अत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे ॥ ३ ॥ अश्वाः
शोणाः प्रकाशंते बृंहंतश्चारुवाहिनः ॥ स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ॥ युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ४ ॥ दीर्घबाहु-
र्महातेजा बलरूपसमन्वितः ॥ सर्वलोकेषु विक्रांतो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ बृद्धचा तुल्यो लघुशनसा बृहस्पतिर्यैव चत्वारो ब्र-
ह्मचर्यं तथैव च ॥ ६ ॥ ससंहाराणि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि मारिष ॥ धनुर्वेदश्च कात्स्नर्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ क्षमा दमश्च सत्यं च आनुशंस्य-
मथार्जवं ॥ एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ८ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ॥ तस्मात्तं प्रापयाचार्ये क्षिप्रमुत्तरवाहय ॥ ९ ॥

यमकं मंडलं कृत्वा यस्मिन्कृते शत्रुरपमानितो लज्जितस्तिष्ठति ॥ ४२ ॥ अपजन्हुर्नीतिवतः ॥ ४३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
कृप इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिद्विन्द्विनोद्रोणार्जुनयोर्वाजिनां मिश्रणेनातिसान्निध्याद्विस्मयो जातः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदा तु तौ समाश्लिष्टौ परस्परं रथस्थावेवालिगितवन्तौ तदा भरतानां बलं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अर्जुनैनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूषणान् ॥ चोदयामास तानश्चान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ १० ॥ तमापतंतं वेगेन पांडवं र-
थिनां वरं ॥ द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थ मतो मत्तमिव द्विपं ॥ ११ ॥ ततः प्राध्मापयच्छंखं भेरीशतनिनादिनं ॥ प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धृत इव सागरः
॥ १२ ॥ अथ शोणान्सदश्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजैः ॥ मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयंत रणे नराः ॥ १३ ॥ तौ रथौ वीरसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ॥
आचार्यशिक्ष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १४ ॥ समाश्लिष्टौ तदाऽन्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ॥ दृष्ट्वा प्राकंपत मुहुर्भरतानां महद्वलं ॥ १५
हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ॥ रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महाबाहुः सामपूर्वमिदं वचः ॥ उवाच श्रु
क्षण्या वाचा कौतयः परवीरहा ॥ १७ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ॥ कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १८ ॥ अहं तु
प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ॥ इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १९ ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकर्विशतिं ॥ अप्राप्तांश्चैव ता-
न्यार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २० ॥ ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ॥ अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ २१ ॥ हयांश्च रजत-
प्रख्यानकंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ अवाकिरदमेयात्मा पार्थ संकोपयन्निव ॥ २२ ॥ एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ॥ समं विमुंचतोः संख्ये वि-
शिखान्दीप्ततेजसः ॥ २३ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणौ वायुसमौ जवे ॥ उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ क्षिपंतौ शरजालानि मोहया-
मासतुर्नृपान् ॥ २४ ॥ व्यस्मयंत ततो योधा ये तत्रासन्समागताः ॥ शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ २५ ॥ द्रोणं हि समरे कोऽन्यो
योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ॥ इत्यब्रुवन्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २६ ॥ वीरौ तावभिसंरब्धौ संनिक्क-
ष्टौ महाभुजौ ॥ छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदं ॥ भारद्वाजोऽथ संक्रुद्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत
॥ २८ ॥ स सायकमयैर्जालैर्जुनस्य रथं प्रति ॥ भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भार्गिराच्छादयत्प्रभां ॥ २९ ॥

प्राकंपत् द्रोणोऽर्जुनेन सख्यं गतोऽस्मानेव प्रहरिष्यतीति शंक्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिकर्म शत्रूणामपकारं ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृतहस्तवत् स्त्रिशक्षितहस्तयुक्तं यथास्यात्तथा चिच्छे-
द ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सममविशेषेण ॥ २३ ॥ विदुषौ विद्वांसौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ शिलाधौतैर्हर्षदि तेजितैः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ भारसाधनं शत्रुमर्दनक्षमं अच्छेद्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ व्यवाह

पार्थ च सुमहाबाहुर्महोवैगर्महारथः ॥ विव्याध निशितैर्बाणैर्मैघो वृष्टेयव पर्वतं ॥ ३० ॥ तथैव दिव्यं गांडीवं धनुरादाय पांडवः ॥ शत्रुघ्नं वेगवान्
न्हृष्टो भारसाधनमुत्तमं ॥ ३१ ॥ विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्वहून् ॥ नाशयन् शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्त-
दद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥ स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ युगपद्विधु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३३ ॥ एकच्छायमिवाकाशं बाणै-
श्चक्रे समंततः ॥ नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणव संवृतः ॥ ३४ ॥ तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्व-
तः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतं ॥ स विस्फार्य धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिःस्वनं ॥ ३६ ॥ अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत्परमायुधं ॥
व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ॥ ३७ ॥ महानभूत्ततःशब्दो वंशानामिव दह्यतां ॥ ३८ ॥ जांबूनदमयैः पुंस्त्रैश्चित्रचापविनिर्गतैः ॥
प्राच्छादयद्मेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभां ॥ ३९ ॥ ततः कनकपुंखानां शराणां नतपर्वणां ॥ वियच्चराणां वियति दृश्यते बहवो ब्रजाः
॥ ४० ॥ द्रोणस्य पुंखसक्ताश्च प्रभवंतः शरासनात् ॥ एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४१ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान् विमुंचंतौ म-
हाशरान् ॥ आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४२ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कंकबाहिणवाससः ॥ पंत्यः शरदि स्वस्थानां हंसानां च-
रतामिव ॥ ४३ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ॥ द्रोणपांडवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४४ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परं ॥
शरैः पूर्णायितोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४५ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ ॥ उदीरयंतौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४६ ॥ अ-
थ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टान् शिलाशितान् ॥ न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४७ ॥ दर्शयन्वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः ॥ इषुभि-
स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४८ ॥ जिघांसंतं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसं ॥ आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ अर्जुनेन सहाक्रीड-
च्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वर्षतं तस्मिन्वै तुमुले रणे ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं समयोधयत् ॥ ५० ॥ तयोरारासीत्संप्रहारः कु-
द्वयोनरीसंहयोः ॥ अमर्षिणोस्तादाऽन्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ५१ ॥

रतां व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवंतौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ जिघांसताप्यर्जुनेन सह वान्सलयात् स्वयमक्रीडत् न तु क्रूरोऽभूत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ततश्चतुः क्षीणं चक्रतुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

ऐंद्रं वायव्यमाग्नेयमस्रमस्त्रेण पांडवः ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रं तु ग्रसति स्म पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ एवं शूरी महेष्वासौ विसृजंतौ शितान् शरान् ॥ ए-
कच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ५३ ॥ तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५४ ॥
ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यंत पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५५ ॥ बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ सु-
वर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५६ ॥ योदैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपिडितैः ॥ बलमासीत्समुद्रांतं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५७ ॥
विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥ आच्छादयेतामन्योन्यं ततश्चतुरथेषुभिः ॥ ५८ ॥ तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ॥ द्रोणकौतेययो-
स्तत्र बलिवासवयोरिव ॥ ५९ ॥ अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणच्यूते प्रवर्तिते ॥ ६० ॥ अथांतरिक्षे नादोऽभू-
द्द्वौ तत्र प्रशंसतां ॥ दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ६१ ॥ प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदं ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषां च महा-
रथं ॥ ६२ ॥ अविभ्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातितां ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६३ ॥ अथ गंडीवमुद्यम्य दिव्यं धनुर-
मर्षणः ॥ विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ६४ ॥ तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायति ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूज-
यन् ॥ ६५ ॥ न च बाणांतरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुं ॥ अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा ॥ ६६ ॥ ददर्श नांतरं कश्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥
॥ ६७ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ॥ शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६८ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां ॥
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमंतिकात् ॥ ६९ ॥ कीर्यमाणे तदा द्रोणे शरैर्गंडीवधन्वना ॥ हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७० ॥
पांडवस्य तु शीघ्रास्त्रं भववा प्रत्यपूजयत् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७१ ॥ ततो वृंदेन महता रथानां रथयूथपः ॥ आचार्यपुत्रः
सहसा पांडवं पर्यवारयत् ॥ ७२ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ॥ पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्भृशं ॥ ७३ ॥ स मन्युवश-
मापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रोणे ॥ किरञ्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७४ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अंतरमवकाशं ॥ ७५ ॥ निकृत्तः प्रहृतः ॥ ७६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ न प्रजानंत अडभा

आवृत्य तु महाबाहुयतो द्रौणिस्ततो हयान् ॥ अंतरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुं ॥ ७५ ॥ स तु लब्ध्वाऽंतरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ॥ छि-
न्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ७६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्जुनं रणे ॥ तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतं ॥ शरजालेन महता वर्षमाणमिवांबुदं ॥
॥ १ ॥ तयोर्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २ ॥ न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ॥
शरजालावृते व्योम्नि च्छायाभूते समंततः ॥ ३ ॥ महंश्चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥ दह्यतामिव वेणूनामाभीत्परपुरंजय ॥ ४ ॥ हया-
नस्यार्जुनः सर्वाङ्कृतवानल्पजीवितान् ॥ ते राजन्न प्रजानंत दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५ ॥ ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ विवरं
सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ॥ तदस्यापूजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषं ॥ ६ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथाः ॥ साधु-
साधिवति भाषंतोऽपूजयन्कर्म तस्य तत्र ॥ ७ ॥ ततो द्रौणिर्धनुःश्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभं ॥ पुनरेवाहनत्पार्थं हृदये कंकपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो
महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ योजयामास नवया मौर्व्यां गांडीवमोजसा ॥ ९ ॥ ततोऽर्धचंद्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ॥ वारणेनेव मत्ते-
न मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ॥ रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहल्लोमहर्षणं ॥ ११ ॥ तौ वीरौ दृष्टुः सर्वे कुर-
वो विस्मयान्विताः ॥ युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव संगतौ ॥ १२ ॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव
पन्नगैः ॥ १३ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पांडवस्य महात्मनः ॥ तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिवाचलः ॥ १४ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षि-
प्रमभ्यस्यतो रणे ॥ जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूतेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १५ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा ॥ अवाक्षिपत्ततः शब्दो हा-
हाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फारयते धनुः ॥ ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥

व आर्षः न च ज्ञातवतः ॥ ५ ॥ विवरं रंभं ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपकृष्य आकृष्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धचंद्रं अर्धचंद्राकारं ललाटं आवृत्य प्रमृज्य स्वेदेन ज्यां प्रमृज्येत्यर्थः । तेन अश्वत्थाम्ना ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ चक्षुर्दधे धृतवान् ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कामयन् कामयमानः ॥ २१ ॥ ॥ इति विराट्प० नै० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स शेषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ॥ तमैक्षत विवृताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥ तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकात् ॥ त्व-
रिताः पुरुषा राजबुपाजन्तुः सहस्रशः ॥ १९ ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणिपुत्रं धनंजयः ॥ अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २० ॥ त-
मभिदुत्य कौतेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि
उत्तरगोत्रे अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वा-
चा विकथितं ॥ न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितं ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्ण मया सार्धं व्यवहृत्य महामुधे ॥ ज्ञास्यस्यबलमात्मानं न चा-
न्यानवमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषाः वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलं ॥ इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितं ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं मा-
मनासाद्य किंचन ॥ तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥ यत्सभायां स पांचालीं क्षिश्यमानां दुरात्मभिः ॥ दृष्टवानसि तस्याद्य फल-
माप्नुहि केवलं ॥ ५ ॥ धर्मपाशानिवद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ॥ तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मुधे ॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सो-
ढानि दुर्मते ॥ तस्याद्य प्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि संप्रति ॥ ७ ॥ एहि कर्ण मया सार्धं प्रतियुध्यस्व संगरे ॥ प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवंतु तव सै-
निकाः ॥ ८ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ॥ अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत्प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदशक्तेन मर्षितं ॥ इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ १० ॥ धर्मपाशानिवद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा ॥ तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव
मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्दने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ॥ तत्त्वं धर्मार्थविलिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ यु-
ध्यते तव कारणात् ॥ तथाऽपि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौतेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ॥ योत्स्यसे हि मया
सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलं ॥ १४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम ॥ तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥
॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः ॥ त्वदन्यः कः पुमान्सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥

ते तव वाक्यं कर्तुं कर्म अतिशेते अल्पं कर्म वाक्यं तु बहुलमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इतः परं तव पराक्रमं गृह्णीमहे अंगीकुर्महे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अवलंबनं सूत्रं चिच्छेद ॥ २० ॥ ततो निषंगे महातूणीरे पतिते सति उपासंगात्क्षुद्रतूणीरात् स्वदेहबाह्यात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ॥ अभ्ययाद्विस्तृजन्बाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः ॥ महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवांबुदं ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ॥ अविध्यदश्वान्बाह्वीश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥ सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषंगस्यावलंबनं ॥ चिच्छेद निशिताग्रेण शरेण नतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासंगादुपादाय कर्णो बाणानथापरा-
न् ॥ विव्याध पांडवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ॥ स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्य-
धमच्छरैः ॥ २२ ॥ ततोऽनुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ॥ तांश्च गांडीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ २३ ॥ ततोऽस्याश्वान् शरैस्तीक्ष्णैर्बीभ-
त्सुर्भारसाधनैः ॥ आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नंस्ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा ॥ विव्याध कर्णं कौतियस्तीक्ष्णे-
नोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥ तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ॥ ततः स तमसाऽऽविष्टो न स्म किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ २६ ॥ स गाढवेद-
नो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः ॥ ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हि-
रण्मयः ॥ १ ॥ अत्र शांतनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ॥ कांक्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागह-
याकुलं ॥ अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशं ॥ ३ ॥ नाहं शक्ष्यामि वीरेह नियंतुं ते हयोत्तमान् ॥ विषीदंति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे
॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावः संप्रयुज्यतां ॥ त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवंतीव दिशो दश ॥ ५ ॥ गंधेन मूर्छितश्चाहं वसासुधिरमेदसां ॥
द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया संख्ये समागमः ॥ गदापातेन महता शंखानां निःस्वनेन च ॥ ७ ॥ सिं-
हनादैश्च शूराणां गजानां बृंहितैस्तथा ॥ गांडीवशब्देन भृशमशननिप्रतिमेन च ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतसः ॥ ८ ॥ अलातचक्रप्रतिमं
मंडलं सततं त्वया ॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गांडीवं च प्रकर्षता ॥ दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ न संधानं न संदधानं वर्णलोप आर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ निशामय पश्य शतहृदां विद्युतं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शतं मार्गा इति सर्व

वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ॥ व्यायच्छतस्तव भुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ १० ॥ नाददानं न संधानं न मुंचतं शरोत्तमान् ॥ त्वाम-
हं संप्रपश्यामि पश्यन्नपि न चेतनः ॥ ११ ॥ अवसीदंति मे प्राणा भूरियं चलतीव च ॥ न च प्रतोदं रश्मींश्च संयंतु शक्तिरस्ति मे ॥ १२ ॥ अ-
र्जुन उवाच ॥ मा भैषीः स्तंभयात्मानं त्वयाऽपि नरपुंगव ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १३ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले
मत्स्यस्य विश्रुते ॥ जातस्त्वं शत्रुदमने नावसीदितुमर्हसि ॥ १४ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे मम ॥ युध्यमानस्य समरे हयान्संय-
च्छ शत्रुहन् ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तमः ॥ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव मां ॥ आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १७ ॥ अस्यंतं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ॥
शतह्रदामिवायांतीं स्तनयित्नोरिवांबरे ॥ १८ ॥ सुवर्णपृष्ठं गांडीवं द्रक्ष्यंति कुरवो मम ॥ दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ॥ १९ ॥ इति
मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यंति शत्रवः ॥ शोणितोदां रथावर्त्तो नागनक्रां दुरत्ययां ॥ नदीं प्रस्कंदयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीं ॥ २० ॥ पाणिपाद-
शिरःपृष्ठबाहुशाखानिरंतरं ॥ वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ शतं मार्गा भवि-
ष्यंति पावकस्येव कानने ॥ २२ ॥ मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलं ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयिताऽस्मि ते ॥ २३ ॥ असंभ्रां-
तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ दिवमावृत्य तिष्ठंतं गिरिं भिद्यां स्वपत्निभिः ॥ २४ ॥ अहमिंद्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ॥ पौलोमान्का-
लखंजांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥ अहमिंद्रादृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्ततां ॥ प्रगाढे तुमुलं चित्रमिति विद्धि प्रजापतेः ॥ २६ ॥ अहं पारे
समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनां ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥ शीर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनैव वारिणा ॥ मया कुरूणां वृ-
द्धानि पात्यमानानि पश्य वै ॥ २८ ॥ ध्वजवृक्षं पत्तिवृणं रथसिंहगणायुतं ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ २९ ॥

तो मार्गस्यानिरोध उक्तः सर्वतो वा मम बाणा गमिष्यंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविद्धं भ्राम्यमाणं शिक्षितं शिक्षां ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रगाढे संकटे चित्रं नानाविधं तुमुलं संकटयुद्धं सर्वत्र
वेद्मीति शेषः ॥ २६ ॥ जित्वा जेतुं शक्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ रथसिंहगणैः आ समंतात् युतं ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ व्यवागाहत् आलोडितवान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपावृत्य संमुखीभूय विकृष्य छित्त्वा कलयौताग्रैः स्वर्णरेजितफलकैर्बाणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एनं

तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ यत्तान्सर्वानिनिबलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ एकः संकलयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३० ॥ रौद्रं
रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥ अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ॥ वज्रादीनि तथाऽस्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३१ ॥ धार्तराष्ट्रवनं घो
रं नरसिंहाभिरक्षितं ॥ अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयं ॥ ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ॥ व्य-
वागाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितं ॥ ३३ ॥ तमायातं महाबाहुं जिगीषतं रणे कुरुन् ॥ अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्माऽऽपगासुतः ॥ ३४ ॥ त-
स्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ॥ विकृष्य कलयौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३५ ॥ तंचित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनास्विनः ॥ आ-
गच्छन्भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः ॥ ३६ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ॥ आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३७ ॥
दुःशासनस्तु भलेन वित्त्वा वैराटिमुत्तरं ॥ द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ३८ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त
गार्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतं ॥ ३९ ॥ अथैनं पंचभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ ४० ॥ तं वि-
कर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपत्रैरजिह्वगैः ॥ विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४१ ॥ ततस्तमपि कौतियः शरेणानतपर्वणा ॥ ललाटेऽभ्यहनन्तूर्णं स
विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४२ ॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः ॥ अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुभ्रान्तरं रणे ॥ ४३ ॥ तावुभौ गार्धपत्राभ्यां
निशिताभ्यां धनंजयः ॥ विध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४४ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नांगौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ॥ अभिपत्य रथैरन्यैरप-
नीतौ पदानुगैः ॥ ४५ ॥ सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्भीमत्सुरपराजितः ॥ किरीटमाली कौतियो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते
विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथ संगम्य सर्वे ते
कौरवाणां महारथाः ॥ अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ १ ॥

दुःशासनं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ लब्धलक्षः अमच्युतलक्षः ॥ ४६ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ अथेति ॥ १ ॥

नीहारेण धूमोष्मणा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपलब्धंति इतस्ततो धावन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥ आयोधनं रणभूः गतचेतसां मूढानां आत्तजीवितैर्मृतैः शरीरैः ॥ ८ ॥ रथापस्थंभ्याऽभितः पतितैः ॥ ९ ॥

स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ॥ प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरी
शंखनिनादैश्च स शब्दस्तुमुखोऽभवत् ॥ ३ ॥ नराश्वकायान्निभिद्य लौहानि कवचानि च ॥ पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥
त्वरमाणः शरानस्यन्पांडवः प्रबभौ रणे ॥ मध्यंदिनगतोऽर्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥ उपप्लवति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा ॥ सादिन-
श्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संहिद्यमानानां कवचानां महात्मनां ॥ ताम्रराजतलौहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्नमा-
योधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसां ॥ गजाश्वमादिनां तत्र शितबाणात्तज्जीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितरास्तृता मानवैर्मही ॥ प्रनृत्यतीव संग्रामे
चापहस्तो धनंजयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनैः ॥ त्रस्तानि सर्वसैन्यानिव्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥ कुंडलोष्णीषधा-
रीणि जातरूपस्रजस्तथा ॥ पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमुर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकामुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्र-
च्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामंतरा निशितैः शरैः ॥ अश्मवृष्टिखिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथाऽऽत्मा-
नं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ॥ अवरुद्धोऽचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन्वीरो धार्तराष्ट्रेषु पांडवः ॥ १४ ॥ तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चै-
व पराक्रमं ॥ सर्वे शांतिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यव-
र्तत भारत ॥ १६ ॥ प्रावर्तयन्नर्दी घोरां शोणितोदां तरंगिणीं ॥ अस्थिशैवालसंबाधां युगांते कालनिर्मितां ॥ १७ ॥ शरचापप्लवां घोरां केशशैवलशा-
द्वलां ॥ तनुत्रोष्णीषसंबाधां नागकूर्ममहाद्विपां ॥ १८ ॥ मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्धिनीं ॥ रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादितां ॥ १९
तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेवितां ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालंकारबुहुदां ॥ २० ॥ शरसंधमहावर्त्ता नागनक्रां दुरत्ययां ॥ महारथमहाद्वी-
पां शंखदुंदुभिनिःस्वनां ॥ चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणितां ॥ २१ ॥

॥ १० ॥ धारीणि शिरांसि स्रजश्च पतितानि दृश्यन्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्रीणि च दशचेति त्रिदशानि वर्षाणि अवरुद्धः पार्थस्तदानीं स्वेच्छयाऽचरदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
नागा हस्तिन एव कूर्माः महाद्विपा जलगजाश्च यस्यां तां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इति विराट् पर्वणि नै० भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ विकीर्णां विस्तारिता पताका ध्वजांचलो यस्य तेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ पातयंतः पीडयंतः ॥ ५ ॥
 आददानस्य हि शरान् संधाय च विमुंचतः ॥ विकर्षतश्च गांडीवं न कश्चिद्दृशे जनः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरण पर्व-
 णि अर्जुनसंकुलयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनचिविंशती ॥ द्रोणश्च सह पुत्रे-
 ण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च संरब्धा धनंजयजिवांसवः ॥ विस्फारयंतश्चापानि बलवंति दृढानि च ॥ २ ॥ तान्विकीर्णपताकेन रथे-
 नादित्यवर्चसा ॥ प्रत्युद्ययौ महाराज समंताद्धानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयं
 ॥ ४ ॥ शरौवान्सम्यगस्यंतो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ववर्षुः शरवर्षाणि पातयंतो धनंजयं ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः ॥ अ-
 दूरात्पर्यवस्थाप्य पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥ तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समंततः ॥ न तस्य ब्रंगुलमपि विवृतं संप्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः
 प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैंद्रं महारथः ॥ अस्त्रमादित्यसंकाशं गांडीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शरश्शिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली ॥ किरीटमाली
 कौतियः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ॥ तथा गांडीवमभवादिद्रायुधमिवानतं ॥ १० ॥ यथा वर्षति
 पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ॥ द्योतयंती दिशः सर्वाः पृथिवीं च समंततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पतद्गांडीवमावृणोत् ॥ नागाश्च
 रथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥ सर्वे शांतिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिर ॥ संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि
 सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ॥ व्यद्रवंत दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥ इति श्रीमहा भारते वि० प० गोहरण प० अर्जुनसं-
 कुलयुद्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शांतनवो भीष्मो भारतानां पितामहः ॥ वध्यमानेषु योधेषु धनं-
 जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतं ॥ शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान्प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पांडुरेणातपेत्रेण ध्रियमाणेन-
 मूर्धनि ॥ शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शंखं गांगेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत्
 ॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्य समायांतं कौतियः परवीरहा ॥ प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ॥
 समारपयन्महावेगान् श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥
 पर्यवस्थाप्य स्तब्धीकृत्य इषुभिः पूरयामासुः आवृतवंतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वचित्तानि अयमहमिति न ज्ञातवंतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति विराट्प० नै० भा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्निचक्रं अलातचक्रं आविद्धं भ्राम्यमाणं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

ते ध्वजं पांडुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ॥ ज्वलंतं कपिमाजघ्रुर्ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भलेन महता पृथुधारेण पांडवः ॥ छत्रं चि-
च्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कैतेयः शैरभ्यहनद्भृशं ॥ शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पाष्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमा-
णस्तद्भीष्मो जानन्नपि स पांडवं ॥ दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पांडवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ प्रत्यगृह्णादमेया-
त्मा महामेधमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ भीष्मेण सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रैक्षत कुरवः सर्वे यो-
धाश्च सहसैनिकाः ॥ भैल्लभेष्ठाः समागम्य भीष्मपांडवयोर्युधि ॥ अंतरिक्षे व्यराजंत खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ १३ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्य-
दक्षिणमस्यतः ॥ गांडीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १४ ॥ ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ पर्वतं वारिधाराभिच्छादयन्नि-
व तोयदः ॥ १५ ॥ तां स वेलांमिवोद्धृतां शरवृष्टिं समुत्थितां ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पांडवं समवारयत् ॥ १६ ॥ ततस्तानि निकृत्तानि शर-
जालानि भागशः ॥ समरे च व्यशीर्यंत फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥ ततः कनकपुंखानां शरवृष्टिं समुत्थितां ॥ पांडवस्य रथात्तूर्णं शलभानामि-
वायतिं ॥ व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १८ ॥ ततस्ते कुरवः सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
मयोधयत् ॥ १९ ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनंजयः ॥ कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ २० ॥ ऋते शांतनवाद्भीष्मात्कु-
ष्णाद्वादवकीसुतात् ॥ आचार्यप्रवराद्वाऽपि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडंतौ भरतर्षभौ ॥ चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयं-
तौ महाबलौ ॥ २२ ॥ प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणं ॥ कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ प्रयुजानौ महात्मानौ समरे तौ विचरतुः ॥
॥ २३ ॥ विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २४ ॥ नायं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संह-
श्यते महान् ॥ महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ अस्त्रयुद्धे तु निर्वृत्ते शर-
युद्धमवर्तत ॥ २६ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य धुरधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतं ॥ २७ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ उपावृत्य समीपमेत्य ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अखं बाणानां क्षेपणं कर्म ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ॥ समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ॥ २८ ॥ अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान्बहून् ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ २९ ॥ तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशितान् शरान् ॥ न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ ३० ॥ अथावृणोद्दश दिशः शैरतिरथस्तदा ॥ किरीटमाली कौतेयः शूरः शान्तनवस्तथा ॥ ३१ ॥ अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवं ॥ बभूव तस्मिन्संग्रामे राजन्लोकै तदद्भुतं ॥ ३२ ॥ पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ शरते-
स्म तदा राजन् कौतेयस्याभितो रथं ॥ ३३ ॥ ततो गांडीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षिवः ॥ आगच्छन्पुंखसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३४ ॥ निष्पतं-
तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ आकाशे समदृश्यंत हंसानामिव पंक्तयः ॥ ३५ ॥ तस्य तद्विव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ प्रेक्षते स्मांतरि-
क्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गंधर्वश्चित्रमद्भुतं ॥ शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ पश्येमान्पार्थनिर्मुक्ता-
न्संसक्तानिव गच्छतः ॥ चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३८ ॥ नेदं मनुष्याः संदध्युर्न हीदं तेषु विद्यते ॥ पौराणानां महास्त्राणां विचि-
त्रोऽयं समागमः ॥ ३९ ॥ आददानस्य हि शरान् संधाय च विमुंचतः ॥ विकर्षतश्च गांडीवं नांतरं समदृश्यत ॥ ४० ॥ मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपंतमि-
वांबरे ॥ नाशक्रुवंत सैन्यानि पाण्डवं प्रति वीक्षितुं ॥ ४१ ॥ तथैव भीष्मं गांगेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ॥ ४२ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधिसुदुर्जयौ ॥ ४३ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमं ॥ पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४४ ॥ ततः शां-
तवनो भीष्मो वामं पार्श्वमताडयत् ॥ पश्यतः प्रतिसंधाय विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकं ॥ चिच्छेद्
गार्ध्रपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४६ ॥ अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनांतरे ॥ यतमानं पराक्रांतं कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७ ॥ स पीडितो महा-
बाहुर्गृहीत्वा रथकूबरं ॥ गांगेयो युद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवांतरं ॥ ४८ ॥ तं विसंज्ञमपोवाह संयता रथवाजिनां ॥ उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो म-
हारथं ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ४९ ॥

कूबरं रथयुगंधरं ॥ ४८ ॥ अपोवाह अपसारयामास ॥ ४९ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्षीये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्रपुत्रो दुर्योधनः उत्सृज्य उन्मुच्य केतुं पताकां ॥ १ ॥ २ ॥ एकशृंगः पर्वतो यथा एकेन पर्ववता दीर्घवंशेन एकः पर्वो यस्मिन्निति समासः मतुल्लोप आर्षः ॥ ३ ॥ असृक् रक्तं ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ उत्सृज्य केतुं विनदन्महात्मा धनुर्विगृह्याजुनमाससाद ॥ १ ॥
 स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं धनंजयं शत्रुगणे चरंतं ॥ आकर्णपूर्णयितचोदितेन विव्याध भेदेन ललाटमध्ये ॥ २ ॥ स तेन बाणेन समर्पितेन जांबून-
 दाग्रेण सुसंहितेन ॥ रराज राजन्महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुचिरैकशृंगः ॥ ३ ॥ अथास्य बाणेन विदारितस्य प्रादुर्बभूवास्तृगजस्रमुष्णं ॥ स तस्य जां-
 बूनदपुंखचित्रो भित्वा ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ॥ अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ समौ स-
 माजगमतुराजमीढौ ॥ ५ ॥ ततः प्रभिन्नेन महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः ॥ रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुंतीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ६ ॥
 तमापतंतं त्वरितं गजेंद्रं धनंजयः कुंभविभागमध्ये ॥ आकर्णपूर्णेन महायसेन बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ७ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्ध्रपत्र
 आपुंखदेशात् प्रविवेश नागं ॥ विदार्य शैलप्रवरं प्रकाशं यथाऽशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ८ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपितांगो व्यथितांतरा-
 त्मा ॥ संसीदमानो निपपात मद्यां वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ॥ ९ ॥ निपातिते दंतिवरे पृथिव्यां त्रामाद्विकर्णः सहसाऽवतीर्य ॥ तूर्णं पदान्यष्ट-
 शतानि गत्वा विविंशतेः स्यंदनमारुरोह ॥ १० ॥ निहत्य नागं तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरांबुदाभं ॥ तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं व-
 क्षसि निर्विभेद ॥ ११ ॥ ततो गजे राजनि चैव भिन्ने भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसाऽपजग्मुः ॥
 ॥ १२ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतं च नागं योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ॥ रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १३ ॥ तं भीम-
 रूपं त्वरितं द्रवंतं दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिषंगात् ॥ प्रास्फोटयद्योऽहुमनाः किरीटी बाणेन विद्धं रुधिरं वमंतं ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥
 विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च युद्धात्परावृत्य पलायसे किं ॥ न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि
 निदेशकारी पार्थस्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि ॥ तदर्धमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र वृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १६ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ महायसेन महाफलकेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अपजग्मुः पलायनं कृतवतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभिषंगात् पराभवात् द्रवंतं आलक्ष्य प्रास्फोटयत् आस्फोटं वा
 हुशब्दं कृतवान् ॥ १४ ॥ तूर्याणि जयवाद्यानि तथैवेत्यादि उत्तरान्वयि ॥ १५ ॥ तृतीयः पार्थः पृथासुतोऽर्जुनोऽस्मि वृत्तं द्यूतादिष्वधर्मं ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इति विराटप० नैलकंठीये० भारतभा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ आहूयेति ॥ १ ॥ पर्यावर्त परावृत्तवान् ॥ २ ॥ नृवीरो दुर्योधनः ॥ ३ ॥ अभिषंगी

विराट. ४

अ० ६६

आ० श्लो०

२०३३

॥ ५९ ॥

मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ॥ न हीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १७ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठ-
तो वा पश्यामि दुर्योधन रक्षितारं ॥ अपेहि युद्धात्पुरुषप्रवीर प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १८ ॥ इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० दु-
र्योधनापयाने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ आहूयमानश्च स तेन संख्ये महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ नि-
वर्तितस्तस्य गिरांकुशेन महागजो मत्त इवांकुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी ॥ पर्यावर्ताथ रथेन वीरो
भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं निवर्त्य संस्तभ्य च विद्वगात्रं ॥ दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत्पार्थ नृवीरो युधि-
हेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः शांतनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्वरयाऽभिषंगी ॥ दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रो-
णः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रं ॥ सर्वे पुरस्ताद्विततोरुचापा दुर्योधनार्थं त्वरिताऽभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निव-
र्त्तमानान्यालोक्य पूर्णैर्वनिभानि पार्थः ॥ हंसो यथा मेघमिवापतंतं धनंजयः प्रत्यतपत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थमस्त्राणि दिव्यानि
समाददानाः ॥ ववर्षुरभ्येत्य शरैः समंतान्मेघा यथा भूधरमंबुवर्गैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां गांडीवधन्वा कुरुपुंगवानां ॥ संमोहनं श-
त्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैर्द्विरपारणीयं ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्निशितैः सुपत्रैः ॥ गांडीववाषेण मनांसि तेषां महाब-
लः प्रव्यथयांचकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य दोभ्यो महाशंखमुदारघोषं ॥ व्यनादयत्स प्रदिशो दिशः खं भुवं च पार्थो द्विषतां निहंता
॥ १० ॥ ते शंखनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन ॥ उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे तदा शांतिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु
च तेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः ॥ निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत्कुरुवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्यशारद्वतयोः सुशु-
क्ले कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रं ॥ द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥

शत्रुपराजयसमर्थः ॥ ४ ॥ त्वरिताः अभ्युपेयुः संधिरार्धः ॥ ५ ॥ हंसः सूर्यः प्रत्यतपत् प्रतितापितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ शांतिपराः उपरत-
चित्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

विवृत्य व्याप्य ॥ ९ ॥ १० ॥ शांतिपराः उपरत

अमृतसंज्ञाभिः सव्यतः कृतैरुपलक्षितेन भवता यातव्यं गंतव्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शान्तिं नष्टचित्तां नृशंसं कर्तुं समूहान् मारयितुं न अलं न योग्यः तत्र हेतुः न पापेऽस्य मनोऽस्ति यतो विशिष्टं श्रेष्ठं ॥ २१ ॥ अरिष्टं मन्यीत उपमृद्यात् न तु मृदितवानिति भावः ॥

भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये जानाति सोऽस्त्रप्रतिधातेमेषः ॥ एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममृतसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवहृत्य विराटपुत्रः ॥ वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुहोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासञ्चतुरः सदश्वान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान् ॥ ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनिकं श्वेता बहंतोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथाऽनुयातं पुरुषप्रवीरं भीष्मः शरैरभ्यहनन्तरस्वी ॥ स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे वित्त्वाऽस्य यन्तारमरिष्टधन्वा ॥ तस्थौ विमुक्तो रथद्वंद्वमध्यान्मेवं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा हि संज्ञां तु कुरुप्रवीराः पार्थ निरीक्ष्याथ सुरेंद्रकल्पं ॥ रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ स धार्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषे ॥ १९ ॥ अयं कथं वै भवतो विमुक्तस्तथा प्रमथीत यथा न मुच्येत् ॥ तमब्रवीच्छांतनवः प्रहस्य क्व ते गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यं ॥ २० ॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभूरुत्सृज्य बाणांश्च धनुर्विचित्रं ॥ न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसं कर्तुं न पापेऽस्य मनो विशिष्टं ॥ २१ ॥ त्रैलोक्येहेतानं जहेत्स्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् ॥ क्षिप्रं कुरुन् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्संविधातव्यमरिष्टबंधं ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ २३ ॥ दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्सहितं वचोऽथ ॥ अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीं ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे धनंजयाग्निं च विवर्धमानं ॥ निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्योधनं ते परिक्षणमाणाः ॥ २४ ॥ तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो धनंजयः प्रक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥ अभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत्संपरिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं शांतनवं च दृष्ट्वा द्रोणं गुरुं च प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥ द्रोणिं कृपं चैव कुरुंश्च मान्याञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ १६ ॥ दुर्योधनभ्यात्तमरत्नचित्रं चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ॥ आमंत्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् गांडीववोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ॥ ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून् सहेममालेन विराजमानः ॥ २८ ॥

धं कल्याणानुबंधि कर्म ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परिहृत्य परिवृत्य ॥ २५ ॥ शरैरेव पाददेशे पातितैरभिवाद्य मान्यान् बाल्हीकसोमदत्तादीन् ॥ २६ ॥ मुकुटं चिच्छेदेति दुर्योधनस्य मरणमेव सूचितं ॥ २७ ॥ हेममालया सहितेन सहेममालेन ध्वजेन ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ इति विराटप० नैल० भा० षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आपतंतं पुंस्त्वमार्ष ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

विराट्. ४

अ० ६७

आ० श्लो०

२०६४

॥ ६० ॥

दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरुन् किरीटी तृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रं ॥ आवर्त्तयाश्वाच्च पशवो जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रतदृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु
दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ॥ जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिंतयंतः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटप०
गोहरणप० समस्तकौखपलायने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विजित्य संग्रामे कुरुन्स वृषभेक्षणः ॥
समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु च प्रभेगेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वतः ॥ वनान्निष्क्रम्य गहनाद्ब्रह्मवः कुरुसैनिकाः ॥ २ ॥ भयात्सं-
व्रस्तमनसः समजग्मुस्ततस्ततः ॥ मुक्तकेशास्त्वदृश्यंत स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ॥ ऊचुः प्रणम्य
संभ्रांताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथंचन ॥ नाहमार्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासया-
मि वः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ॥ आयुः कीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनंदयन् ॥ ६ ॥
ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानं ॥ विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयातं नाशक्रुवंस्तं कुरवोऽभियातुं ॥ ७ ॥ ततः स तन्मेवमिवाप-
तंतं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यं ॥ मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहंता वचोऽब्रवीत्संपरिभ्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसंति पार्थो वि-
दितं तैवैव ॥ तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्वि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विष-
द्भ्यः ॥ पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥ उत्तर उवाच ॥ यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं मम ना-
स्ति शक्तिः ॥ न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुरा-
च्छिद्य सर्वे च धनं कुरुभ्यः ॥ श्मशानमागत्य पुनः शर्मां तामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षतांगः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः स-
हैव भूतैर्दिवमुत्पपात ॥ तथैव माया विहिता बभूव ध्वजं च सैहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तच्चायुधमाजिवर्धनं कुरुत्तमानामिषुधीः
शरांस्तथा ॥ प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रदृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥

॥ १२ ॥ सैहं ध्वजं विराटीयं पूर्वं तत्र स्थापितं ॥ १३ ॥ विधाय यथावत् स्थापयित्वा ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ वशं परवशतां आस्थिताः प्राप्ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विजये न वृत्तौ इतोऽप्यधिकं युद्धं मार्थयानौ यद्वा विजयेन स्वीयेन वृत्तौ आनंदिनो स्वस्य भांडं अलं

पार्थस्तु कृत्वा परमार्थकर्म निहत्य शत्रुन् द्विषतां निहंता ॥ चकार वेणीं च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्य ॥ विवेश हृष्टो नगरं महान-
मना बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ॥ हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे
दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥ पंधानमुपसंगम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ॥ गोकुलानि महाबाहो
वीर गोपालकैः सह ॥ १८ ॥ ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लव्य च वाजिनः ॥ १९ ॥ गच्छंतु त्व-
रिताश्चमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया ॥ नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयं ॥ २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथोत्तरस्त्वरमाणः स द्रुता-
नाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ॥ आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ॥ २१ ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमंड्य संगम्य
ततः शर्मीं तां ॥ अभ्येत्य भूयो विजये न तप्ताबुत्सृष्टमारोपयतां स्वभांडं ॥ २२ ॥ स शत्रुसेनामभिमूय सर्वामाच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ॥
वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तषष्ठितमो-
ऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः ॥ विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पांडवैः सह ॥ १ ॥
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः ॥ अशोभत महाराज सहपार्थः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनं ॥ उपासांच-
क्रिर सर्वे सह पार्थैः परंतपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ सभाजितः ससैन्यरतु प्रतिनंदाथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्ज-
यामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं परिप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ आ-
चरयुस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अंतःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतं ॥ विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ॥ बृहन्नला-
सहायश्च निर्गतः पृथिवीजयः ॥ ७ ॥ उपयातानतिरथान् भीष्मं शांतनवं कृपं ॥ कर्णं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रं च षड्थान् ॥ ८ ॥

कारादिकं यत् पूर्वमुत्सृष्टं तत्तथैव शरीरे रथे च आरोपयतां आरोपितवन्तौ ॥ २२ ॥ धनं गोधनं प्रतीतो हृष्टः ॥ २३ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावर्षीये सप्तषष्ठितमो-
ऽध्यायः ॥ ६७ ॥ दक्षिणगोग्रहवृत्तांतमाह धनं चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाजितः पूजितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आच्छादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शृंगाटकेषु चतुष्पथेषु । शृंगा-

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातं ॥ बृहन्नलासारथिमाजिवर्धनं प्रोवाच सर्वानथ मंत्रिमुख्या-
न ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ॥ त्रिगर्त्ताग्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यति कदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्रच्छंतु मे योधा बलेन
महता वृताः ॥ उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्त्तरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदातिसंवांश्च ततः प्रवीरान् ॥ प्रस्थापयामास
सुतस्य हेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरंगिणीं
॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ॥ यस्य यंता गतः षंढो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ त-
मब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशाभितप्तं ॥ बृहन्नला सारथिश्चन्नरेन्द्र परे न नेष्यति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान्मर्हीपान्सहितांकु-
रूंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥ अतीव जेतुं समरे सुतस्ते स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अथोत्तरेण प्रहि-
ता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ॥ विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मंत्री विजयमुत्तमं ॥ पराजयं कुरूणां चाप्यु-
पायातं तथोत्तरं ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ उत्तरः सह सूतेन कुशली च परंतपः ॥ १९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
दिष्ट्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः ॥ नाहुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ॥ २० ॥ ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यंता बृहन्नला ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २१ ॥ श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्याभितौजसः ॥ आच्छादयित्वा दूतांस्तान्
मंत्रिणं सोऽभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥ राजमार्गः क्रियंतां मे पताकाभिरलंकृताः ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यंतां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २३ ॥ कुमारो योधमु-
ख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युधांतु सुतं मम ॥ २४ ॥ घंटावान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणं ॥ शृंगाटकेषु स-
र्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २५ ॥ उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिः परिवारिता ॥ शृंगारेवेषाभरणा प्रत्युधांतु सुतं मम ॥ २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवा-
च ॥ ॥ श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं पुरं स्वस्तिकपाणिभूतं ॥ भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च वैषैः पराद्धैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २७ ॥

टकं भवेद्भारि कंटके च चतुष्पथे इति मेदिनी ॥ २५ ॥ शृंगारेवेषाभरणा नाढ्यरसवेषाभरणा । शृंगारः सुरते नाढ्ये इति मेदिनी ॥ २६ ॥ स्वस्तिकं मंगलारार्त्तिकं इति दधिदूर्वादि च पाणौ
यस्य तत् स्वस्तिकपाणिभूतं ऋद्धिमत् वारिजाः शंखाः ॥ २७ ॥

नांदीवाद्याः मंगलवाद्यानि तूर्यवाद्या जयवाद्यानि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ हृष्टेन त्वया सह कितवेन मया न देवितव्यं ॥ ३१ ॥ अंतरेण विनाऽपि द्यूतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तथैव स्रुतैः सह मागधैश्च नांदीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ॥ पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनंतवीर्यं ॥ २८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
॥ प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २९ ॥ अक्षानाहर सैरग्निं कंक द्यूतं प्रवर्त्ततां ॥ तं
तथावादिनं दृष्ट्वा पांडवः प्रत्यभाषत ॥ ३० ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतं ॥ तं त्वामद्य मुदा युक्तं नाहं देवितुमुत्सहे ॥ प्रियं तु ते
चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३१ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ न मे किंचित्तु रक्ष्यं ते अंतरेणापि दे-
वितुं ॥ ३२ ॥ ॥ कंक उवाच ॥ ॥ किं ते द्यूतेन राजेंद्र बहुदोषेण मानद ॥ देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः
पांडवयो युधिष्ठिरः ॥ स राष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३४ ॥ राज्यं हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥ अथवा मन्यसे राजन्
दीव्याम यदि रोचते ॥ ३५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पांडवमब्रवीत् ॥ पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः
॥ ३६ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः ॥ बृहन्नला यस्य यंता कथं स न जयेद्युधि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पांडवम-
ब्रवीत् ॥ समं पुत्रेण मे षंडं ब्रह्मबंधो प्रशंससि ॥ ३८ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् कस्मान्न स विजे-
ष्यति ॥ ३९ ॥ वयस्यत्वानु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ॥ नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ४० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यत्र द्रोणस्त-
था भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः कृपः ॥ दुर्योधनश्च राजेंद्रस्तथाऽन्ये च महारथाः ॥ ४१ ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः ॥ कोऽन्यो बृहन्नला-
यास्तान् प्रतिगुध्येत संगतान् ॥ ४२ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ॥ अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४३ ॥ योऽजयत्संगता-
न्सर्वान् ससुरासुरमानवान् ॥ तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजेष्यते ॥ ४४ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ॥
नियंता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनदृशं ॥ मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैव-
मित्येव भर्त्सयन् ॥ ४६ ॥ बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत् ॥ तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४७ ॥

॥ ३७ ॥ ब्रह्मबंधो ब्राह्मणाधम ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वयस्यत्वात् सख्यात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नियच्छसि निगृह्णसि ॥ ४५ ॥ नैवं वाच्यमिति ॥ ४६ ॥ नस्तः नासिकातः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ नस्ततः नासिकानाडीतः तनोति देहं प्रथयतीति तच्छब्दो नाडीवचनः पुरीतति शेते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कुरुराजो युधिष्ठिरः कर्णं क-

अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थितां ॥ सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४८ ॥ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमानीदिता ॥ तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रमुखाव नस्ततः ॥ ४९ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गर्धर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ॥ अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ५० ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जनिपदैस्तथा ॥ आसाद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५१ ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ॥ बृहन्न-
लासहायश्च पुत्रो द्यार्युत्तरः स्थितः ॥ ५२ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ॥ प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५३ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ॥ उत्तरः प्रविशत्वैको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५४ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितं ॥ यो ममांगे व्रणं कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ॥ अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ५५ ॥ न मृष्याद्दृशसंकुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितं ॥ विराटमिह सा-
मायं हन्यात्सबलवाहनं ॥ ५६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्यथिर्वीजयः ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कंकं चा-
प्युपतिष्ठत ॥ ५७ ॥ ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसं ॥ भूमावासीनेमेकांते सैरंध्या प्रत्युपस्थितं ॥ ५८ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवो-
त्तरः ॥ केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतं ॥ ५९ ॥ विराट उवाच ॥ मयाऽयं ताडितो जिह्वो न चाप्येतावदर्हति ॥ प्रशस्यमाने
यच्छूरे त्वयि षंडं प्रशंसति ॥ ६० ॥ उत्तर उवाच ॥ अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यतां ॥ मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह नि-
दहेत् ॥ ६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ॥ क्षमयामास कौतियं भस्मच्छन्नमिवानलं ॥ ६२ ॥ क्षम-
यंतं तु राजानं पांडवः प्रत्यभाषत ॥ चिरं क्षांतमिदं राजन्नमन्युर्विद्यते मम ॥ ६३ ॥ यदि ह्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नरततः ॥ सराष्ट्रस्त्वं महा-
राज विनश्येथा न संशयः ॥ ६४ ॥ न दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकं ॥ बलवंतं प्रभुं राजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ वैशंपाय-
न उवाच ॥ शोणिते तु व्यतिक्रांते प्रविवेश बृहन्नला ॥ अभिवाद्य विराटं तु कंकं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६६ ॥

र्णे उपाजपत् उपांशु उक्तवान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अनेकाग्रं व्यग्रं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
यि तत् दूषयामि न दूषयामि यतः बलवंतं प्रभुं क्षिप्रं शीघ्रं दारुणं नृशंसं कर्म प्राप्नुयादेव । हृष्टो हृष्यति हसो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः कलयंतमिति पाठे जानंतमपि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ दायादवान् पुत्रवान् ॥ ६८ ॥ पदमिति पदं बाणनिपातस्थानं पदसहस्रेण लक्ष्यसहस्रार्थं हेत्वर्थे तृतीया सहस्रलक्ष्याणि वेदुमित्यर्थः चरन् बाणैः प्रचरन्नेकमपि स्थानं नापराधु-
यात् न रिक्तं कुर्यात् । युगपल्लक्ष्यसहस्रमुद्दिश्य बाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यं न जह्यादित्यर्थः । पदंपदमिति पाठे सर्वं पदं नापराधुयात् सहस्रेण चरन्नित्यर्थोद्देशेनेति बोध्यं समा-

क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतं ॥ प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६७ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनं दिवर्धन ॥ त्व-
या मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६८ ॥ पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयात् ॥ तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ मनुष्यलो-
के सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ॥ तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ७० ॥ आचार्यो वृष्णिर्वीराणां कौरवाणां च यो द्विजः ॥ स-
र्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ७१ ॥ आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अश्वत्था-
मेति विख्यातस्तेनासीत्संगरः कथं ॥ ७२ ॥ रणे यं प्रेक्ष्य सीदंति हतस्त्वा वणिजो यथा ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ७३ ॥
पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ७४ ॥ अवगाढा द्विषतो मे सुखो वातोऽभिवाति मां ॥
यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ७५ ॥ तेषां भयाभियन्नानां सर्वेषां बलशालिनां ॥ नूनं प्रकाल्य तान्सर्वोस्त्वया युधि नरर्षभ ॥ आ-
च्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलेनामिषं यथा ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटोत्तरपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादेऽष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ॥ कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि भीतं द्रवंतं मां दे-
वपुत्रो न्यवर्त्तयत् ॥ स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रसन्नहनो युवा ॥ २ ॥ तेन ता निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया
तात तत्कृतं ॥ ३ ॥ स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च षड्थान् ॥ सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्णं च सना-
गमिव यूथपं ॥ प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं तत्र पश्यामि किंचन ॥ व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौर-
वात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजपुत्रं युद्धे मनः कुरु ॥ पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नरव्याघ्रो
मुंचन् वज्रनिभान् शरान् ॥ सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥

गमः संग्रामः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तहतस्त्वाः तहतधनाः वणिज इव सीदंति शूरा इति शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अवगाढाः पराभूताः ॥ ७५ ॥ प्रकाल्य निर्जित्य ॥ ७६ ॥ इति
विराटप० नै० भा० अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ न मयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यायामेन नित्यं देशांतरसंचारेण । एतेन स देवपुत्रस्तेषामग्रेऽपि नाशं करिष्यतीति सूचितं ॥ ७ ॥ ८ ॥

रोमहर्षोऽभून्ममेति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मंत्रयित्वेति युधिष्ठिरे युधिष्ठिरविषये इतिकर्तव्यतां अग्रे कर्तुमिष्टां भद्रासने राज्ञ उ

तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूद्रूरुकंपश्च मारिष ॥ स तत्र सिंहसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ॥ कुरुस्तान्प्र-
हसन् राजन्संस्थितान् तद्वतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ॥ शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥ वि-
राट उवाच ॥ ॥ क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ॥ यो मे धनमथाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं च महाबलं ॥ येन
मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥ ॥ अंतर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः ॥ स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रा-
दुर्भविष्यति ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमाख्यायमानं तु च्छन्नं सत्रेण पांडवं ॥ वसंतं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥
ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ॥ प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयं ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च ॥ प्रति-
गृह्याभवत्प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ १७ ॥ मंत्रयित्वा तु कौतये उत्तरेण महात्मना ॥ इतिकर्तव्यतां सर्वा राजन्पार्थे युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥
ततस्तथा तद्वदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विरा-
टोत्तरसंवादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ समाप्तं गोहरणपर्व ॥ ॥ अथ वैवाहिकपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तृतीये दि-
वसे आतरः पंच पांडवाः ॥ स्नाताः शुक्लांबरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ॥ द्वारि मत्ता यथा नागा
भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ॥ निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्रयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोपवि-
ष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ॥ आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पांडवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ॥ मुहूर्तमिव च
ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीत्कंक देवरूपमिव स्थितं ॥ मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरं ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवाप-
स्त्वं सभास्तारो मया वृतः ॥ अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलंकृतः ॥ ७ ॥

पवेशनादिरूपां क्रियामुत्तरेण सह मंत्रयित्वा तथा यथामंत्रं तत् तां व्यदधादित्युभयोरन्वयः हेराजन् जनमेजय ॥ १८ ॥ प्रहृष्टा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकं-
ठौये भारतभावदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ धिष्ण्येषु आयतनेषु ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अक्षातिवापः अक्षान् अतिवपतीति तथा द्यूतकारी ॥ ७ ॥

परिहासेप्सया सनिंदोपालम्भमपेक्ष्य यद्विराटस्य वाक्यं तन्निशम्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्य इवेत्यत्र संधिरविवक्षितः उपमेयद्वयस्योपमाद्वयसूचनं

वैशंपायन उवाच ॥ ॥ परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ॥ समयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥
 इंद्रस्यार्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ॥ ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष बुद्ध्या-
 ऽधिको लोके तपसां च परायणं ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ न चैवान्यः पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥
 न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ पांडवाना-
 मतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ धनैश्च संच-
 यैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः ॥ १४ ॥ यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १५ ॥ अयं कुरूणामृषभो
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अस्य कीर्त्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ १६ ॥ संसरति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ॥ उदितस्येव सूर-
 यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ १७ ॥ एनं दशसहस्राणि कुंजराणां तरस्विनां ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरुन् ॥ १८ ॥ त्रिशदेवं
 सहस्राणि रथाः कांचनमालिनः ॥ सदर्शैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥ १९ ॥ एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ अब्रुवन्मागधैः
 सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ २० ॥ एनं नित्यमुपासंत कुरुवः किंकरा यथा ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ २१ ॥ एष सर्वान्मही-
 पालान् करदान्समकारयत् ॥ वैश्यानिव महाभागो विवशान्स्ववशानपि ॥ २२ ॥ अष्टाशीति सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ उपजी-
 वंति राजानमेनं सुचरितव्रतं ॥ २३ ॥ एष वृद्धाननाथांश्च पंगूनंथांश्च मानवान् ॥ पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण वै विभुः ॥ २४ ॥
 एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥ शीघ्रं तापेन चैतस्य तप्यते स
 सुयोधनः ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः ॥ २६ ॥ न शक्यते ह्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ॥ एष धर्मपरो नि-
 त्यमानुशंस्यश्च पांडवः ॥ २७ ॥

एकेनापि इव शब्देन भवति तथाऽप्यत्र स्पष्टार्थं पुनरिवग्रहणं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अब्रुवन् अस्तुवन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शीघ्रं तीव्रं ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीयि भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ यदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रचंडघोणः पृथु-

एवंयुक्तो महाराजः पांडवः पार्थिवर्षभः ॥ कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि
पांडवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ६३ ॥ विराट उवाच ॥ यद्येष राजा कौरव्यः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भो-
मश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ यदा ह्यतजिताः पार्था न प्राज्ञायंत ते क्वचित् ॥ २ ॥ अर्जुन उ-
वाच ॥ य एष बलवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ॥ एष भीमो महाराज भीमवैगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गंधमादने ॥ सौ-
गंधिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गंधर्व एष वै हंता कीचकानां दुरात्मनां ॥ व्याघ्रानृक्षान् वराहांश्च हतवांस्त्रिपुरे तव ॥ ५ ॥
यश्चासीदश्वबंधस्ते नकुलोऽयं परंतपः ॥ गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृंगारवेषाभरणौ रूपवंतौ यशस्विनौ ॥ महारथसहस्रा-
णां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ॥ सैरंध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थे कीचका हताः ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं म-
हाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ॥ भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने ॥ अज्ञातवासमु-
षिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यदाऽर्जुनेन ते वीराः कथिताः पंच पांडवाः ॥ तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास
विक्रमं ॥ ११ ॥ पुनरेव च तान्पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ १२ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ य एष जांबूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः ॥
प्रचंडघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरु राज एषः ॥ १३ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेंद्रगामी प्रतप्तचार्मिकशुद्धगौरः ॥ पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्घृकोद-
रः पश्यत पश्यतैनं ॥ १४ ॥ यस्त्वेव पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ॥ सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन
एष वीरिः ॥ १५ ॥ राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥ मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ १६ ॥
आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमांगी येषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ॥ नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १७ ॥ ॥ वैशंपाय-
न उवाच ॥ ॥ एवं निवेद्य तान् पार्थान् पांडवान् पंच भूपतेः ॥ ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ १८ ॥

मासिकः घोणा कंधरेत्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अभिषेकोऽपराधं कृतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ समेत्य पुत्रेण सह समयं निश्चयं चकार विससर्ज ददौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ अयं स द्विषतां हंता मृगाणामिव केसरी ॥ अचरद्रथद्वंद्वेषु निघ्नस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १९ ॥ अनेन विद्धो मातंगो म-
हानेकेषुणा हतः ॥ सुवर्णकक्षः संग्रामे दंताभ्यामगमन्महीं ॥ २० ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ॥ अस्य शंखप्रणादेन कर्णौ मे
बधिरीकृतौ ॥ २१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
प्रसादनं पांडवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥ उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २३ ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ ॥ आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च
प्राप्तकालं च मे मतं ॥ पूज्यंतां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पांडवाः ॥ २४ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ॥
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २५ ॥ एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ॥ एवं सर्वे सहामात्याः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ प्रसा-
दयामो भद्रं ते सानुजं पांडवर्षभं ॥ २६ ॥ यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ॥ क्षंतुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पांडवः ॥ २७ ॥ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो विराटः परमाभितुष्टः समेत्य राजा समयं चकार ॥ राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै सडंडकोशं सपुरं महात्मा ॥ २८ ॥
पांडवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ समुपाव्राय मूर्ध्निनं संश्लिष्य च पुनः
पुनः ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ३० ॥ नातृप्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ॥ स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्र-
वीत् ॥ ३१ ॥ दिष्ट्या भवंतः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ॥ दिष्ट्या संपालितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३२ ॥ इदं च राज्यं पार्थाय
यच्चान्यदपि किंचन ॥ प्रतिगृह्णंतु तत्सर्वं पांडवा अविशंकया ॥ ३३ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णंतु सव्यसाची धनंजयः ॥ अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः
पुरुषसत्तमः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्वनंजयं ॥ ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां
दुहितरं तव ॥ युक्तश्चावां हि संबंधो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्त-
तितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ किमर्थं पांडवश्चेष्ट भार्या दुहितरं मम ॥ प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ औपयिकः उचितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ या शंका भवेत् सा स्थाने उचिता अयमहं ते तव दुहितां निमंत्रये स्नुषात्वेन याचे । दुहिता दुहिता दूरे हितेति यास्केन निरुक्तत्वात् वर्णविकारेण दुहिताशब्द आकारांतो ऽप्यस्ति ॥ ४ ॥ एवं च स्नुषात्वेन एनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यशुद्धिरपि भविष्यतीत्याह शुद्ध इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभिशापात् भार्यार्थे प्रतिग्रहेऽनयोः प्रागेव संबंध आसीदिति कल्पयतो लोकस्य

॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ अंतःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ॥ रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुतमश्वासं नर्तको गीतकोविदः ॥ आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयस्थया तया राजन् सह संवत्सरोषितः ॥ अतिशंका भवेत्स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ तस्मान्निमंत्रयेऽयं ते दुहितां मनुजाधिप ॥ ४ ॥ शुद्धो जितेन्द्रियो दांतस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ॥ अत्र शंकां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात्परंतप ॥ स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुतां ॥ ७ ॥ स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्यथा ॥ दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते ॥ जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥ ॥ विराट उवाच ॥ ॥ उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुंतीपुत्रे धनंजये ॥ य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पांडवः ॥ १० ॥ यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनंतरं ॥ सर्वे कामाः समृद्धा मे संबंधी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्वशासत्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवं च भारत ॥ प्रेषयामास कौंतियो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पंच पांडवाः ॥ उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यंत सर्वशः ॥ १४ ॥ अभिमन्युं च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनं ॥ आनर्त्तेभ्योऽपि दाशार्हानानयामास पांडवः ॥ १५ ॥ काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ॥ अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः ॥ द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखंडी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ वेदावभृथसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुयजः ॥ १८ ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्यबलवाहनान् ॥ १९ ॥ प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्येव ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ॥ २० ॥

दुर्वाक्यमयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्वशासत् आज्ञापितवान् संयोगं विवाहसंबंधं ॥ १२ ॥ मेषयामास आह्वानार्थं दूतानितिशेषः ॥ १३ ॥ उपप्लव्यं विराटनगरसमीपस्थनगरांतरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वेदाध्ययनसंपन्ना इत्यपि पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तत्रागमद्वामुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ कुतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २१ ॥ अनाद्युष्टिस्तथाऽक्रूरः सांबो निशठ एव च ॥
अभिमन्युमुपादाय सहमात्रा परंतपाः ॥ २२ ॥ इंद्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ २३ ॥ द-
शनागसहस्राणि हयानां च दशायुतं ॥ स्थानामर्बुदं पूर्णं निखर्वच पदातिनां ॥ २४ ॥ वृष्ण्यंधकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ अन्वयुर्दृष्टिणशा-
दूळं वासुदेवं महाद्युतिं ॥ २५ ॥ पारिबर्हं ददौ कृष्णः पांडवानां महात्मनां ॥ स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ॥ ततो विवाहो वि-
धिवद्वर्धे मत्स्यपार्थयोः ॥ २६ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च गोमुखाडंबरास्तथा ॥ पार्थिः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेशमनि ॥ २७ ॥ उच्चावचा-
न्मृगान् जघ्नुर्मध्यांश्च शतशः पशून् ॥ सुरैर्मैरयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २८ ॥ गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ स्तुवंतस्ता-
नुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २९ ॥ सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ॥ आजग्मुश्चारुसर्वांग्यः सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ ३० ॥ वर्णो-
पपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ सर्वाश्चाभ्यभवन्कृष्णारूपेण यशसा श्रिया ॥ ३१ ॥ परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृतां ॥ सुता-
मिव महेंद्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३२ ॥ तां प्रत्यगृह्णात्कौतेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ॥ सौभद्रस्यानवद्यांगीं विराटनयां तदा ॥ ३३ ॥ तत्रा-
तिष्ठन्महाराजो रूपमिंद्रस्य धारयन् ॥ स्नुषां ता प्रतिजग्राह कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनं ॥ विवाहं
कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसां ॥ द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्वहुधनं तदा ॥ ३६ ॥ हुत्वा
सम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ॥ ३७ ॥ कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ब्राह्म-
णेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३८ ॥ गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३९ ॥
भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनायुतं ॥ नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४० ॥ इति श्री
मन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ४१ ॥

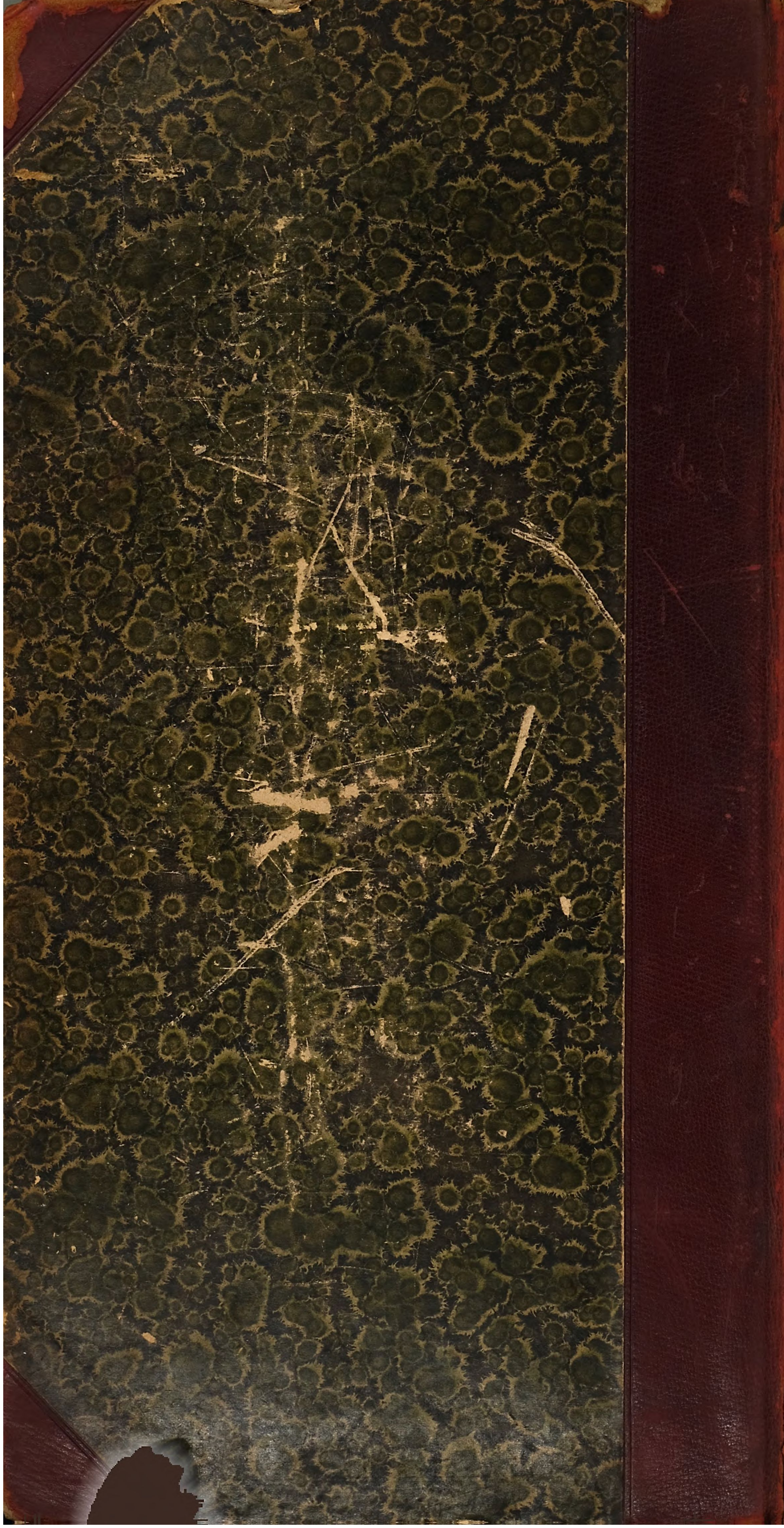
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मानमेव च प्रादादिति पूर्वणान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदस्मरिस्त्रुनोर्नौलंकठस्य कृतौ भारतभावदीपे
विराटपर्वार्थप्रकाशे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तं चेदं विराटपर्व ॥ अतः परमुद्योगपर्व ॥ ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मु-
दिताः स्वपक्षाः ॥ विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ श्रुत्वा वैराटकं पर्व वासांसि विधानि च ॥ हिरण्यं धा-
न्यं गावश्च दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ १ ॥ प्रीतये देवतानां वै दद्याद्वै द्विजमुख्यके ॥ वाचके तु सुसंतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणान्भो
जयेच्छक्त्या पायसैः सर्पिषा सितैः ॥ एवं श्रुते च वैराटे सम्यक् फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६४ ॥

अत्र विराटपर्वण्यध्यायानां श्लोकानां च व्यासोक्तसंख्याधिकसंख्या दृश्यते लिपिकप्रमादात् कुत्र कुत्राधिक्यं जातं तन्निश्चयो न भवतीति ॥ ६४ ॥

॥ इदं विराटपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां जगदीश्वराख्ये मुद्रायंत्रालये मुद्रापितं शकाब्दाः ॥ १८१० ॥ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्व समाप्तं ॥

Atha saṅkha śrīmahābhārataṁ prārabhyatē (Commentar von Nīlakaṇṭha Govinda)
(Mythischer Verfasser Vyāsa)

Bd.: II

1890

2 A.or. 305 r-2

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11453043-0